

KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE

Szerkesztette Takáts József

OSIRIS IRODALOMTÖRTÉNET

OSIRIS IRODALOMTÖRTÉNET

• *Megjelent* •

Szilágyi Márton • A MAGYAR ROMANTIKA IKERCSILLAGAI.
JÓKAI MÓR ÉS PETŐFI SÁNDOR

Tverdota György • GONDOLJÁTKOK MEG, PROLETÁROK I.
AZ IFJÚ JÓZSEF ATTILA

Király István • PETŐFITŐL TANDORIIG

Bene Sándor • A HARMADIK SZIRÉN. ZRÍNYI MIKLÓS
KÖLTÉSZETE

Kerényi Ferenc • PETŐFI SÁNDOR ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE

Kerényi Ferenc • VÖRÖSMARTY–PETŐFI–MADÁCH

Margócsy István szerk. • PETŐFI SÁNDOR EMLÉKEZETE

Deczki Sarolta • TAR SÁNDOR

Széchenyi Ágnes • Ő A MAGYAR KRITIKA.
SCHÖPFLIN ALADÁR

Margócsy István • JÓKAI MÓR EMLÉKEZETE

• *Előkészületben* •

Császtvay Tünde • MIKSZÁTH KÁLMÁN ÉLETE ÉS MŰVEI

Császtvay Tünde szerk. • MIKSZÁTH KÁLMÁN EMLÉKEZETE

Ferencz Győző • RADNÓTI MIKLÓS ÉLETE
ÉS KÖLTÉSZETE (új kiadás)

Gere Zsolt • VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÉLETE
ÉS KÖLTÉSZETE

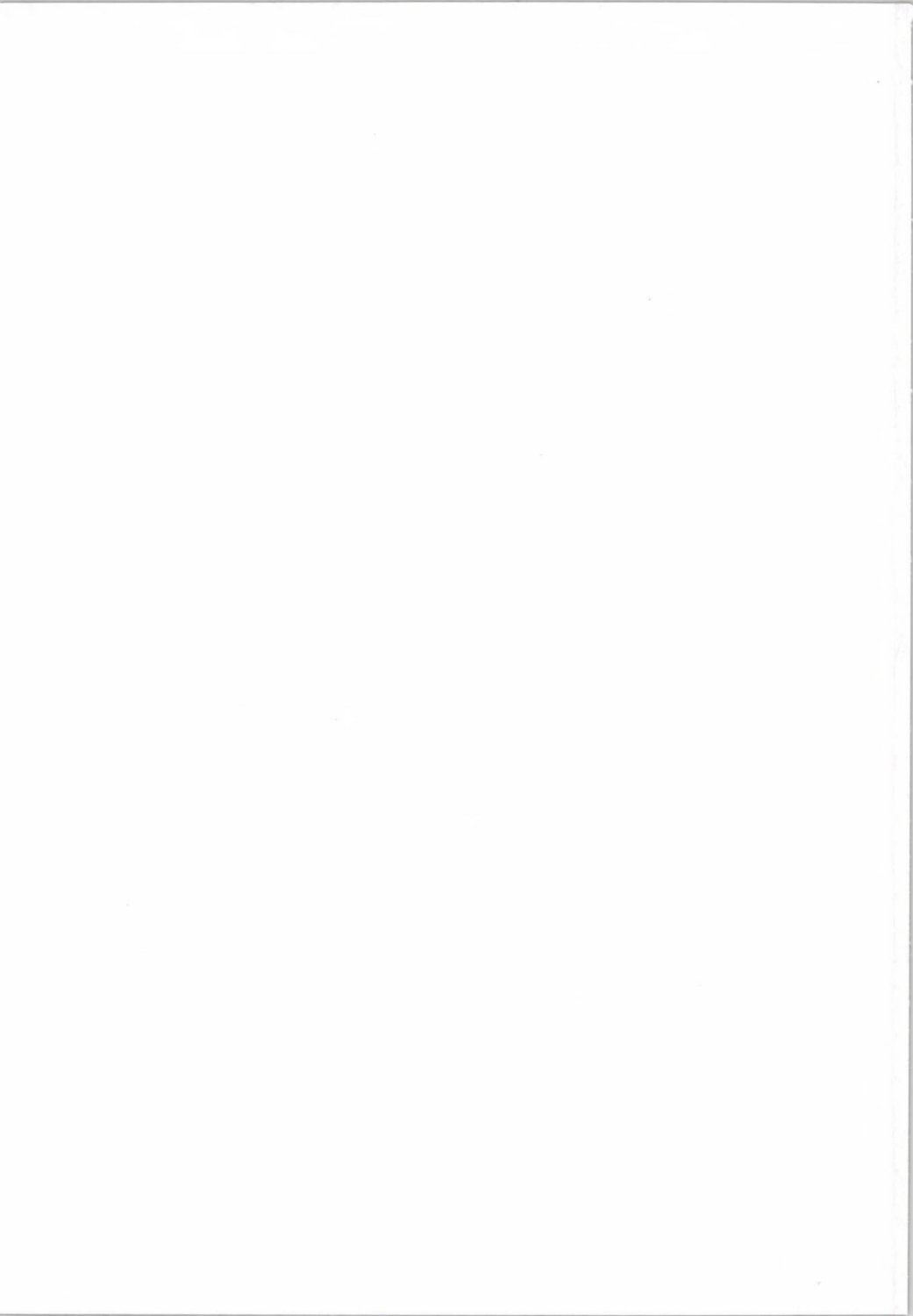
Gere Zsolt szerk. • VÖRÖSMARTY MIHÁLY EMLÉKEZETE

Margócsy István • JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS MŰVEI

S. Varga Pál szerk. • MADÁCH IMRE EMLÉKEZETE

Szilágyi Márton • ARANY JÁNOS ÉLETE
ÉS KÖLTÉSZETE

Szilágyi Márton szerk. • ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE

KEMÉNYZSIGMOND
EMLÉKEZETE

OSIRIS
IRODALOMTÖRTÉNET

TANULMÁNYOK

Sorozatszerkesztő Gyurgyák János

KEMÉNYY ZSIGMOND EMLÉKEZETE

Szerkesztette

Takáts József

Osiris Kiadó • Budapest • 2023

© Szerzők, 2023

© Jogutódok, 2023

Szerkesztés © Takáts József, 2023

© Osiris Kiadó, 2023

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A kiadásért felel Gyurgyák János

Szöveggyűjtő Macskássy Zsuzsa

A sorozatot tervezte Környei Anikó

Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva

Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 470 2

ISSN 2732-3811

TARTALOM

ELŐSZÓ. Kemény Zsigmond fogadtatástörténete	7
Szócikk az <i>Ujabb kori ismeretek</i> tárában	15

AZ EGYÉNISÉG

Pálffy János: Báró Kemény Zsigmond	23
Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél]: Báró Kemény Zsigmond	30
Jókai Mór: A legerősebb fej	34

A POLITIKAI ÍRÓ

[Szabad Imre]: Dokumentált felelet Kemény Zsigmondnak <i>Forradalom után</i> című munkájára	39
Gángó Gábor: Kemény Zsigmond és „az eszmék története”	58
Erdélyi János: Magyar szónokok és státusférfiak. Politikai jellemrajzok	67
Szegedy-Maszák Mihály: Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban	85
Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés	113
Pulszky Ferenc vitacikke Kemény emlékiratáról	125
Hermann Róbert: Emlékirat vagy védőirat? Kemény Zsigmond rejtélyes műve	130

AZ ELBESZÉLŐ

Gyulai Pál: Kemény Zsigmond regényei és beszélei	151
Gróf Lázári Móriczné – Gyulai Pál: Vélemény Kemény Zsigmondról	156
Kucserka Zsófia: A történetmesélés funkcióváltása	162
Erdélyi János: Egy századnegyed a magyar szépirodalomból	180
Szilágyi Márton: Archaikum és modernitás	184
Greguss Ágost: Kemény legújabb regénye	195

Pálffy Eszter: Szerelem és házasság Kemény Zsigmond <i>Özvegy és leánya</i> című regényében	198
Salamon Ferenc: Zord idő	211
Szegedy-Maszák Mihály: Megfordított időrend	226
Tutsek Anna: Nehány szó <i>A rajongókról</i>	239
Balázs Mihály: Forráskezelés és esztétikum	263

ÁTÉRTÉKELÉSEK

Szász Zoltán: Kemény Zsigmond, a regényíró	303
Szász Zoltán: Kemény Zsigmond, a tanulmányíró	307
Ignotus Pál: Kemény Zsigmond	311
Horváth János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése	320
Németh László: Kemény Zsigmond	326
Halász Gábor: Magyar viktoriánusok	351
Pándi Pál: Kemény Zsigmond és rajongói	357
Nyíri Kristóf: Forradalom után. Kemény, Eötvös, Madách	365
Németh G. Béla: Az elméleties gyakorlat – a gyakorlatias elmélet embere	374

ÖSSZEVETÉSEK

Kárpáti Aurél: Az élő Jókai és a halott Kemény	385
Szajbély Mihály: Jókai és Kemény	390
Móricz Zsigmond nyilatkozata	400
Illés Endre: A veszélyes út	401

ÖSSZEGZÉSEK

Gyulai Pál: Kemény Zsigmond emlékezete	409
Péterfy Jenő: Báró Kemény Zsigmond mint regényíró	422
Barta János: Sorsok és válságok	447
S. Varga Pál: Irodalmi szövegek mint nemlineáris rendszerek modelljei	471

VÁLOGATOTT IRODALOMJEGYZÉK	485
----------------------------	-----

ELŐSZÓ

Kemény Zsigmond fogadtatástörténete

Így kezdi a nagy orosz formalista irodalomtudós, Jurij Tinyanov *Puskin és Tyutcsjev* című tanulmányát: „Puskin mellett, tőle tapodtat se távolodva él és fejlődik hasonmása, árnyéka”, egymásra következő értelmezésekben és átértelmezésekben megalkotódó alakja. Egy-egy szerző fogadtatástörténetét megismerve eszerint az író sokak által konstruált – olykor egyseges, olykor ellentmondásos – „hasonmásával, árnyékával” találkozhatunk. Az értékelések és újraértékelések ismétlődő sémákat alakítanak ki, írja Tinyanov, ugyanakkor a saját szemszöghöz (fogalmaikhoz, múltból alkotott elbeszéléseikhez, elvárásaikhoz) hasonítják az író alakját és alkotásait. Kemény Zsigmond fogadtatástörténetét is öröklődő, ám módosuló sémák, és újonnan (vagy újra) felbukkanó megfigyelések, várakozások, elemző eljárások dinamikus, nyitott folyamatként lehet bemutatni.

Az orosz tudós két metaforája közül, azt hiszem, az „árnyék” a találobb: ahogyan a térben-időben mozgó ember árnyéka mindig változik, s felületének alakja mindig csak sejteti a tényleges embert, ugyanígy a fogadtatástörténet sem vezet el az „igazi” Puskinhoz vagy Keményhez, csak irodalmi személyiségük / művük mozgó, nem egyértelmű képéhez. Tinyanov azért használta a másik metaforát is, mert rá kívánt mutatni az orosz költőnek az értelmezéstörténetben szoborszerűvé váló, „dicsfénybe dermesztett”, „túlságosan lecsiszolt nagyságára” mint Puskin hasonmására. Ugyanilyen értelemben bizonyára lehetne írni a Petőfi Sándor vagy Arany János „tapodtat sem távolodó” alakmásáról is. Kemény Zsigmondnak azonban más a története. Míg a jelen könyvsorozatba készül emlékezettörténeti kötetek főszereplői olyan írók, akik köré irodalmi (részben politikai) kultusz épült, s ezért valóban bekövetkezett vagy elindult kulturális alakjuk szoborszerűvé válása, Kemény kivétel. Műveinek zaklatott értelmezéstörténete, életének utólagos pedagógiai felhasználásra alkalmatlan rendezetlensége, kulturális imázsának ellentmondásossága és hősietlen vonásai miatt nem alakult ki folyamatos, sikeres kultusza.

Az 1840-es és az 1940-es évek közötti közel száz év magyar irodalmában nagyszerű író életművek jöttek létre, amelyeknek a harmada, fele

újságíróként jegyzett írásokból áll. Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor nemcsak első rangú szépirodalmi írók voltak, de első rangú újságírók is. Közéjük tartozik Kemény is. Életművének csak az egyik fele szépirodalom (szinte kizárólag elbeszélések és regények, noha fiatalon néhány költeményt, idősebben drámatöredéket is publikált), másik fele politikai röpiratokat és újságcikkeket foglal magában. Ennek megfelelően fogadtatástörténetének két ága alakult ki: meglepő módon eléggé elkülönül egymástól a róla szóló írásokban a regényíró és a politikai író megítélése, még az életművét egységesen tárgyaló értelmezésekben is. Nem árt emlékeztetni a mai olvasót, hogy a 19. század közepén a történetírás vagy a politika körébe sorolható értekező műveket még irodalmi alkotásoknak, az irodalom részének tekintették. A fiatal Keményt *Korteszkegés és ellenszerei* című politikai röpirata okán választotta tagjául a tudományos akadémia I., irodalmi osztálya (amely ma nyelv- és irodalomtudományi osztály).

Kemény Zsigmond, ellentétben az előző bekezdésben felsorolt kiváló író-újságírókkal, jelentős politikai gondolkodó is volt – e szempontból életműve szerkezetileg az Eötvös József oeuvre-jével rokon. Vitatható, érdekes kérdés mindkettőjük esetében, vajon regényíróként vagy politikai íróként jelentősebb-e a szellemi teljesítményük? Kemény esetében mindenesetre sokat bíralt politikai művei leárnyékolták az irodalmi tárgyú értekező szövegeit. Jelen kötetnek például csak egyetlen tanulmánya, a Németh G. Béláé tárgyalja rangjának megfelelően a regény elméletéről írott cikkeit, ekként fogalmazva: e műfaj „lényegéről, társadalmi-szellemi eredetéről és szerepéről talán mindmáig [ő írta] a legmagvasabb magyar munkát”, vélhetően az *Eszmék a regény és dráma körül* című cikksorozatra célozva.

Valamely író fogadtatástörténetét részben az életműve bővülésének, feltárulásának üteme határozza meg. Kemény számára 1850 és 1851 döntő éveknek bizonyultak: ekkor közzétett röpiratai (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*) és jellemrajzai (*A két Wesselényi, Gróf Széchenyi István*) a politikai irodalom egyik legfontosabb, sőt talán legfontosabb s egyben legvitatottabb szerzőjévé tették. 1854-et követően a korszak legtekintélyesebb kritikusai (Erdélyi János, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Salamon Ferenc) úgy emlegették, mint az egyik legkiválóbb vagy a legkiválóbb magyar regényírót: ezekben az években jelent meg három legismertebb történelmi regénye, az *Özvegy és leánya*, *A rajongók*, a *Zord idő*. Nyilvánvalóan az ötvenes évtized volt szerzőnk nagy időszaka. Nagyobb szabású, az imént említettek jelentőségét megközelítő politikai művet 1851 után nem írt. Nyilvános regényírói pályája mindössze másfél évtizedes: 1862 után nem tett közzé több elbeszélő művet.

Életében kiadatlanul maradt írásai utóbb négy hullámban jelentek meg. 1883-ban adta ki Beksics Gusztáv a később *Emlékirat 1849-ből* címet kapott szöveget, amely újra hasonló vitát kavart 1848–49 és főként Kossuth Lajos megítéléséről, mint egykor a *Forradalom után*. Mivel Beksics nem a szöveg egészét, csak részeit tette közzé, s nem hozta nyilvánosságra azt sem, kitől jutott a kézirat birtokába, a Kemény-szakirodalomban egészen az utóbbi időkig sokan „kétes hitelűnek” tartották az emlékiratot. Mindössze két évvel ezelőtt tisztázta Hermann Róbert kötetünkben is közölt tanulmánya a szöveg hitelességét és műfaját. 1914-ben adta ki későbbi életrajzírója, Papp Ferenc Kemény *Hátrahagyott műveit*, amely kötet főként a szerző ifjúkori befejezetlen vagy félíg elkallódott elbeszélő alkotásait tartalmazza. Az *Élet és ábránd* és társai csak kevésbé módosították a szépíró Keményről kialakult képen. 1964-ben vált nyilvánossá Benkő Samu révén a marosvásárhelyi *Igaz Szó* hasábjain Kemény 1846-os naplója. A mindössze huszonnégy napon át vezetett naplót, amely a szerző Pestre költözése heteiben íródott, lelkes sajtóvisszhang fogadta. S végül 2007-ben jelent meg a *Kemény Zsigmond levelezése* című kötet Pintér Borbála és munkatársai gondos munkájaként.

Noha e szövegkiadások a fogadtatástörténet jelentős eseményei voltak, közülük csak az első, az *Emlékirat 1849-ből* nyilvánosságra kerülése váltott ki olyan visszhangot, amely maradandóan befolyásolta Kemény ténykedésének, műveinek a megítélését. E szöveget leszámítva az életmű értelmezésének a középpontjában máig a szerző életében kiadott írásművek állnak. A Gyulai Pál által szerkesztett, 1896 és 1908 között megjelent tizenkét kötetes életműsorozat felvette az emlékiratot a közölt alkotások közé; az 1967-ben elkezdett, félbemaradt, tizenegy kötetig jutó újabb, zöld-fehér borítójú életműsorozat nem. Az utóbbi vállalkozásnak az utolsóként megjelent a legfontosabb kötete, a Rigó László szerkesztette *Korkívánatok*, amely Kemény 1837 és 1846 közötti publicisztikáját gyűjtötte össze. A sorozat többi könyve csak megismételte a Gyulai-féle kiadást, jócskán modernizálva a szövegek régies helyesírását, szófordulatait és olykor a mondatfűzését is. Kemény publicisztikájának a feltárása azóta elakadt, noha a 2014-es, kolozsvári kiadású *Eszmék és jámbor óhajtatások* című kötet cikkválogatása talán azt jelzi, hogy nem véglegesen.

Az elbeszélő Kemény 19. századi fogadtatásának a kulcsfigurája Gyulai Pál volt. 1854-ben tette közzé az első – kötetünkben is olvasható – bírálatát a szerzőről, 1905-ben írta róla az utolsó cikkét. Már első írásában megszólalnak olyan motívumok, amelyek máig velünk maradtak Keményről szólva: például, hogy műveivel „jótékony ellentétet képez” a hazai regényírók többségével szemben nagyfokú lélektani érdeklődése folytán. A későbbi évtizedeknek újabb és újabb magyarázóit tekintették főként

„lélekbúvár” (majd: pszichológus) szerzőnek Keményt. Még nagyobb hatással volt Gyulai 1879-es emlékbeszéde a szerzőről szóló későbbi irodalomra, különösen az a tézise (amelyet némiképp más szavakkal már egyik 1866-os cikkében megfogalmazott), miszerint Kemény „regényei egyszersmind a legtragikaibb magyar regények, tragikaibbak, mint tragédiáink”. A „tragikus Kemény” Gyulaitól induló szólama kiváló írásműveket, szuggesztív értelmezéseket eredményezett: Beöthy Zsolt 1914-es *Kemény, mint regényíró* című akadémiai felolvasása sajnos nem fért be a válogatásomba, Barta János *Sorsok és válságok* című 1983-as esszéje azonban igen.

Részben bizonyára a „tragikus Kemény” vonzó koncepciója okozta, miért a nagyméretű történelmi regények kerültek az életmű értékelésének középpontjába (elsősorban az ötvenes években írott alkotások), s miért esett kevesebb figyelem az értelmezéstörténetben a szerző ironikusabb, szerkezeti játékokra épülő alkotásaira. Ellenpéldaként Németh László nagy esszéje említhető, amely ugyan az *Özvegy és leányát*, illetve *A rajongókat* nevezte az író legnagyobb műveinek, de fontos bekezdést szentelt annak is, hogy a *Ködképek a kedély láthatárán* – „Mozart-szonátára emlékeztető” szerkezetével – olyan szépprózára tett kísérletet, amelynek a 20. század modern játékos prózaírodalmában lelhetők fel a rokonai. Jelen kötet egyik legkésőbb keletkezett tanulmánya pedig, Pálffy Eszteré, a nagy történelmi-tragikus regények egyikében, az *Özvegy és leányában* mutatja ki a „tragikai” mellett meghúzódo játékos-humoros szólamot.

Furcsa jelensége a Keményről írott 19. századi szövegeknek, hogy míg a kritikák és tanulmányok rendkívül komoly alkotót állítanak elének, a visszaemlékezések épp ellenkezőleg, rendetlen életű, állandó pénz-zavarral küzdő, nemtörődöm módon öltözködő, nagyevő, nagyívó, „bujálkodó”, falstaffi alakot. Amint Gyulai Pál írta róla 1905-ös cikkében: Keményt már életében valóságos mondakör vette körül. Kötetünkben Kákay Aranyos 1866-os arcképe és Jókai Mór 1896-os anekdotikus emlékezése képviseli elsősorban e mondakört – a köteten kívül például a költő Tóth Kálmán *Irka-firkák* című kötetének visszaemlékezése, vagy Kemény újságíró kollégájának, Falk Miksának a memoárja *Kor- és jellemrajzok* című könyvében. Ám a mondakör számos adomáját, motívumát felhasználták későbbi, Keményt személyesen már nem ismerő szerzők is, 20. századi módon áthangolva az eredetileg vidám történeteket, az egykori bohém helyett immár lelki válságai elől menekülő, vívódó, önnön tehetségével birkózó modern embert állítva az olvasók elé.

A 20. század elején megváltozott Kemény irodalmi értékelése is. Mikszáth Kálmán, aki 1904-ben előszót írt *A rajongók* új, képes kiadásához, noha elismerte, hogy „mélyen látó filozofikus elme” volt, összességében

mégis lesújtó véleményt fogalmazott meg a műveiről: „De ezek a regények mégis unalmasak, mert elbeszélni nem tud, írása nehéz, döcögős, nagy kitéréseket használ, a lélektani fejtegetéseket a szertelenségig viszi. Alkotásai formát és arányokat nélkülöző kolosszusok...” Szász Zoltán pedig, kötetünkben is fellelhető 1900-ban írott cikkében egyenesen úgy fogalmazott, hogy Kemény tévedett, amikor a regényt választotta műfajául. Elismerés és fenntartás elegye jellemezte 1914-ben Kosztolányi Dezső évfordulós cikkét is, amelyben szóba sem kerültek az író legjelentősebb regényei. Ezekben az évtizedekben úgy tűnt, Kemény elbeszélő életműve leértékelődött. A kritikai nézetek, amelyek Gyulai és Erdélyi bírálatai óta végig kísérték regényeinek az értelmezését, kiéleződtek és túlnőtték az elismerő megjegyzéseket.

A kritikai irodalom egyik leggyakrabban visszatérő toposza az volt, hogy Kemény a kevesek írója; műveit a művelt olvasóknak írta, amint elsőként Erdélyi János leszögezte a *Gyulai Pálról* szólván; a közönség nem vagy alig olvassa, népszerűvé válni sosem tudott. A 19. századi kritikusok úgy látták, hogy a cselekményre rátelepedő terjedelmes lélektani fejtegetések, a cselekménybonyolítás emiatti lassúsága, a nyelvezet nehézkessége (e kifogásokat Gyulai bírálatában találhatjuk), továbbá a regényekbe beépített bölcséleti, természettudományos és művészettörténeti ismeretanyag nagysága (ez Erdélyi megjegyzése volt) lehet az akadálya a Kemény-regények népszerűségének a közönség körében. A 20. század elejére többé-kevésbé ugyanezen ellenvetések oda vezettek, hogy Kemény regényei már a keveseknek, az irodalmi elitnek sem feleltek meg. A *Nyugat* első nemzedékének a tagjai nemigen érdeklődtek Kemény életműve iránt. Három kivételről tudok: Krúdy Gyula szép, mélabús elbeszélést írt *Zsigmond utolsó szava* címmel a memóriáját, öntudatát elvesztett öreg Kemény utolsó időszakáról, Schöpflin Aladár pedig értő vitacikkben latolgatta, reális vagy elrajzolt-e az a Pálffy János addig kiadatlan memoárjából kiemelt Kemény-portré, amelyet 1930-ban tett közzé az *Erdélyi Helikon*ban Jancsó Béla. (Úgy látta, elrajzolt.) A harmadik kivételről esik még szó.

Az 1920-as, 30-as években ugyanis nem Papp Ferenc kétkötetes, nagy gonddal készített életrajza volt a legfontosabb eseménye Kemény fogadtatástörténetének, hanem Pálffy remek, maliciózus írásának publikálása. Talán ez az arckép (vagy torzkép), talán Móricz Zsigmond vállalkozása, A *rajongók* átírása és kiadása mozdította ki a helyéből a Kemény-értelmezést, mindenesetre a *Nyugat* második nemzedékének, vagy mondjuk így: az esszéíró nemzedéknek a kezén megfordult Kemény életművének a szerencséje. 1940 körül, után Halász Gábor, Illés Endre, Keresztury Dezső, Németh László is kiváló esszét, vitairatot, tanulmányt írt

Kemény alkotásairól. Érdeemes azonban megállni egy pillanatra Móricz átdolgozásánál. E munka egyszerre az írói felértékelés és kritika gesztusa, ám mindenekelőtt, azt hiszem, elődteremtés. Móricz egykori folyóiratában, a *Nyugat*-ban, Illés Endre az író jó szándékát elismerve, éles hangon bírálta az átdolgozást: a módját is, az ötletét is. A magyar irodalomban azóta is készülnek modernizáló átírások, így Illés érvelése nemcsak az 1940-es kiadás megítélése miatt figyelemre méltó, hanem a későbbi átdolgozások értékelése végett is.

Nemrégiben rendkívül alapos mennyiségi nyelvészeti vizsgálatnak vetette alá Kemény eredeti és Móricz átalakított szövegét Kemény Gábor, táblázatok sokaságával igazolva végkövetkeztetését, amely így hangzik: „Végeredményben tehát a húzásoknak tulajdonítható, vagy elsősorban azoknak, hogy Kemény regényének jellege az átírásban megváltozott. Éppen az veszett el belőle (vagy legalábbis halványult el benne), ami az eredeti műnek a sajátosságát megadta: a belső monológ, a cselekmény olykori megállítása, a lélekelemzés, a szereplők tudati folyamatainak érzékeltetése. A *rajongók* ezáltal – talán – gördülékenyebbé, könnyebben olvashatóvá vált, de azon az áron, hogy megszűnt igazi Kemény Zsigmond-regény lenni. Így a zabolátlan remekmű helyett egy olyan művet kapunk, amely alig rosszabb, mint amilyen az *Erdély* tervezett, de meg nem valósult folytatása lett volna.” A nyelvész összességében „sikertelen vállalkozásnak” nevezi a Móricz munkáját. Én mégis hajlok arra, hogy Kemény szerencséjének jót tett: közvetett módon, de segített kimozdítani irodalmi értékelését a holtpontról.

Az esszéíró nemzedék két tagjának, Halásznak és Némethnek az eszéje még sok évtizeddel később is befolyásolja Kemény befogadását. Valaha, egyetemista koromban, engem is az ő írásaik vettek rá a *Forradalom után* vagy az *Özvegy és leánya* elolvasására. Ahhoz azonban, hogy megértjük a magyar viktoriánusok jelentőségét Kemény fogadtatástörténetében, vissza kell fordulnunk a 19. századhoz. A kortársak különbséget tettek publicista és zsurnaliszta írásművek között: Keményt általában első rangú publicistának tartották, és nehézkes zsurnalisztának. A 19. század második felének magyar politikája nagymértékben 1848–49 értelmének az exegézisére épült, s ennek a heves, polarizált értelmezéstörténetnek Kemény 1850–51-es röpiratai és jellemrajzai alapvető szövegei voltak. Sajtószabadság híján a nyilvánosságban nem váltottak ki akkora vitát, mint magánkönyvekben. A *Forradalom után* élesen bíráló Szabad Imre-röpirat 1850-ből kivételnek számít. Nemcsak azért érdekes munka, mert szembesíti Kemény 1848-ban írott cikkeit a röpirat állításaival, megállapítva, hogy „akkoriban másként flótázott”, önmagában is figyelemre méltó, mert maga is előáll 1848–49 sikerének és bukásának önálló magyarázatával.

A *Forradalom után* és 1851-es társa nyilvánvalóan megosztotta a közönséget, miként az 1883-ban publikált védőirat is. Az azonban nem jutott bírálóinak az eszébe, hogy e szövegekben nem liberális író beszél. Kemény mindig is szabadelvű párti politikus és újságíró volt, az 1850 és 1867 közötti időszakban ő volt a legfontosabb szabadelvű újságíró Magyarországon – még ha nehézkes zsrnaliszta volt is. Kemény politikai iratainak konzervatív átértelmezése a 20. században kezdődött. Az első jele e folyamatnak Horváth János 1921-es *Aranytól Adyig* című füzetében tűnik fel, ebben az irodalmi modernség, a *Nyugat* ellenében írott vitáiratban. Halász Gábor nagyszerű esszéjének az első fejezete, amely a mi gyűjteményünkbe is bekerült, e kezdeményezést teljesítette ki, a burke-i harcos konzervativizmus hangját hallva ki – nem alaptalanul – Kemény röpirataiból. Felvetésére még hosszú utótörténet várt ekkor: Nyíri Kristóf 1980-as *Forradalom után* (Kemény, Eötvös, Madách) című tanulmánya újrakeretezte, s filozófiai újraalapozással látta el Halász ötletét; egyikük vagy másikuk érvelésének az ihlető hatása meglátszik sok 1989 utáni, a politikai író Keményt tárgyaló eszmefuttatáson.

Az 1950-es évekkel jött el az az idő, amikor Kemény művének ideológiai megítélése döntően befolyásolta az irodalmi értékelését, ugyanis kommunista szemszögből nézve e kettő egybeesett. Kemény életműve – legalábbis a kötetünkben is olvasható Pándi Pál-vitacikk szerint – nem tartozott a „haladó hagyományok” közé; kiadható, de azonnal marxista bírálattal ellátandó szerző volt. Hiszen Kemény forradalomellenes szerző volt és Kossuth vehemens bírálója, márpedig a rezsim forradalminak nevezte magát, s Kossuthot elődjeként igyekezett beállítani. A „haladó hagyományok” kategóriája azonban utóbb rugalmasnak bizonyult: bő évtizeddel Pándi cikke után az Illés Endre vezette Szépirodalmi Könyvkiadó belekezdett az író már említett új életműsorozatába, s első kötete elé az az irodalomtörténész írta az előszót, aki 1962-ben vitába szállt Kemény ügyében Pándi Pállal: Barta János. 1970-ben már a politikai író Keményről is olyan eszmetörténeti munka jelenhetett meg Barla Gyulától, amely máig használatos darabja a szakirodalomnak.

Az író értelmezéstörténetének legfontosabb fejleménye az 1970-es években azonban az volt, hogy megjelentek egy fiatal irodalomtudós prózapoétikai, alaktani vizsgálatai Kemény elbeszéléseiről, sőt értekezéseiről. Szegedy-Maszák Mihály módszertani újítása alapvetően befolyásolta mindazon szerzők munkáit, akik a következő ötven évben fogtak bele rövid vagy hosszabb távú Kemény-kutatásaikba. E kötetbe a politikai jellemrajzokat vizsgáló tanulmánya került be, mert e műfaj esetében még nagyobb horderejűnek látom az alaktani vizsgálat alkalmazásának újdonságát, mint novellák vagy regények elemzésekor. Korai tanulmányai

megváltoztatták a Kemény-értelmezés hangját: Péterfy Jenőtől Barta Jánosig (kb. száz évig) az irodalmi igényű esszé nyelvét beszélték az életmű magyarázóit; innentől kezdve kevesebb lett a szövegekben a metafora és a narráció, s több az irodalomtudományi fogalom és érvelés.

Imént említett 1976-os tanulmánya már tartalmazza a szerző későbbi összefoglaló művének a csíráját, a koncepciót, miszerint Kemény írói munkássága a romantikától a realizmusig járja be a maga útját. A kimunkált előtanulmányokhoz képest a monográfia kissé késve jelent meg, 1989-ben. Azt hiszem, nem stílus- és fejlődéstörténeti kerete, inkább invenciózus prózapoétikai elemzései, világirodalmi látószöge révén vált a Kemény-értelmezés mintaadó alkotásává. Szegedy-Maszák tanulmányai által Kemény „korszerűbb” szerzővé vált, mint azon 19. századi elbeszélő társai, akiknek a műveiről nem készültek alakítani ihletésű elemzések. Döntően neki köszönhető, hogy az utóbbi huszonöt évben Kemény vált a 19. századi magyar irodalom- és politikai gondolkodástörténet legtöbbet vizsgált szerzőinek egyikévé. Szerkesztőként nagy bajban voltam, amikor tanulmányokat kellett válogatnom e negyedszázad szakirodalmából; re-mek elemzések soráról kellett terjedelmi okok miatt lemondanom.

Mára a kortárs irodalom és a kortárs irodalomtörténet-írás jóval nagyobb távolságban van egymástól, mint a 19. század közepe óta bármikor. Az egyetemi szemináriumokon Kemény Zsigmond élő szerzővé változtatható. De vajon annak tekintik-e őt a kortárs irodalomban? Ki így, ki úgy. Spiró György nem volt lelkes *A szív örvényei* olvasójaként, amint *Magtár* című kötetében látom; Pályi András viszont élete fantasztikus olvasmányélményének nevezte *A rajongók* ifjúkori el-, majd felnőttkori újraolvasását. Márton László *A nagyratörő* című drámája mögött felsejlik Kemény történelmi regényeinek – már a 19. századi kritikusok által is shakespeare-inek látott – erdélyi fejedelemsége. Jelentős nyelvi, kulturális távolság választ el bennünket a 19. század közepének irodalmától. A mai, közelmúltbeli magyar irodalom döntően 20. századi poétikai, társadalmi, lélektani modellekhez kötődik. A 19. század: távolodó földrész. Ám éppen ezért: újra felfedezendő kontinens.

Takáts József

SZÓCIKK AZ UJABB KORI ISMERETEK TÁRÁBAN*

KEMÉNY ZSIGMOND (báró, győr-monostori) hazánk egyik legalaposb s legnagyobb készségű publicistája, s legeredetibb és eszmedúsabb regényírója, Erdélyben született 1816-ban, ezen érdekes, s eredeti jellemek és főként annyira gazdag kis haza fejedelmi családjából. Atyja Sámuel. A most erős és sokat bíró férfi gyenge gyermek volt, de már gyermekkorában is sokat tanuló és mély felfogású. Első tanulmányait Zalatnán kezdte a katolikus iskolában, 1823 óta pedig tizenegy éven át a nagyenyedi református iskola növendéke volt, hol Szász Károlynak, lelkes tanítójának folytonos társaságában s baráti körében élt. 1834-ben megnyílván az erdélyi országgyűlés, az ifjencot Kolozsvárra ragadták vágyai; elhagyta az iskolát, sietett a törvényhozás teremébe, hol tudványa annyi új élményre talált, s hol már ismeretségbe s részint baráti viszonyba lépett Erdély nevezetes férfaiival, elv- és szellemrokonaival. Az országgyűlés végéig (1835) Kolozsvárt időzött, tanulva, készülve, ismerkedve. Azután jószágára, Maros-Kapudra vonult, s ott olvasott és gazdálkodott 1837-ig, midőn Marosvásárhelyre, az erdélyi joggyakorló ifjúság gyűlhelyére ment kancelláriára (magyarországi névvel: jurateriára).¹ Itt maradt 1839-ig, s ez évről való jeles történeti értekezése *A mohácsi veszedelem okairól, s Martinuzzi című nagy regénye*, melyből az *Athenaeum* 1840-i folyamában nagy figyelmet gerjesztő mutatóványok közöltettek, mely azonban maiglan is kiadatlan maradt, s vég befejezésre vár. Még ez évben felment Bécsbe, s az egyetemnél annyit tanult, amennyinek felfogására csak az ő rendkívüli tehetsége lehetne képes; hallgatott bonctudományt, orvosi vegytant, természettudományokat, fiziológiát összesen egy év s nyolc hónapig. Ismeretekkel nagymértékben gazdagodva visszatért szép kis ha-

* A szócikk valószínű szerzője: Tóth Lőrinc (1814–1903), jogász, író, a Kisfaludy-Társaság első titkára. Legismertebb műve 1844-ben nyugat-európai utazásáról kiadott *Úti tárca* című könyve. – A –h. betűjellel aláírt szócikk megjelent: *Ujabb kori ismeretek tára*. Pest, 1853, Heckenast. V. 55–58.

¹ Joggyakorlatra.

zájába, nevezetesen annak fővárosába Kolozsvárra, s most már teljeskorú értelem s tudomány felsőbbbségével avatkozott a közügyek vezetésébe, mint nagy készületű, eredeti észjárású, az ellenzék némely megrogzított kedvenc fogalmaitól egyik-másik pontban eltérő, és saját útján haladó publicista. 1840 végén átvállalta, s 1841-ben lelkesen vitte az *Erdélyi Híradónak*, az erdélyi alkotmányos ellenzék orgánumának vezetését, kezett fogva az akkor Erdélyben időző Kovács Lajossal, barátjával s elvtársával, mely lap az azt kiállító nyomdával együtt Méhes nevét viselő ugyan mint tulajdonosét, de egészen s kizárólag Kemény Zsigmond szellemi befolyása alatt állott, s annak eszméit és nézeteit képviselő; tőle származtak nagy részint a vezércikkek is. Itt már úgy tűnik elő K. Zs., mint magas zsurnaliszta tehetség. – S ami szükséges arra, hogy valaki befolyásos és a gyakorlati életre erőteljesen s haszonnal ható zsurnaliszta lehessen, hogy ti. a politikai életmozgalmakban maga is tettelegesen részt vegyen – ezt tévé K. Zs. is. Míg az ellenzék hírlapját Kovács Lajossal karöltve vezette, egyszersmind a Kolozs megyei gyűléseken is fellépett, sokat s erélyesen és alaposan szónokolt, s vívott elvei mellett, és azoknak többséget is szerzett. Fő elvekben, haladás és szabadság utáni vágyban megegyezvén a régi Kolozs megyei ellenzékkel, s annak fáradhatlan, ékesszóló s éles logikájú előharcosával, Kemény Dénes báró rokonával, csak ezen elvek s vágyak szorosabb formulázásában, némely formai s taktikai kérdésekben, s a teendők sorozatát illető nézeteiben különbözött azoktól. Erdélynek Approbatái s Compilátáiban² rendszeretlenül széjjelszórva egy szabad alkotmányos élet, s korlátozott fejedelmi hatalom majd minden alapja le volt téve; az ellenzék tehát először is ezen a papíron meglevő, de az életből kitörölt alkotmányos elvek s szabadságok helyreállítását szerette sürgetni, az úgynevezett gravaminalis³ politikát űzte, míg a sérelmek halmaza orvosolva nem volt, tovább haladni nem akart, rendszeres munkálatokat akart kidolgoztatni stb., míg Kemény politikája termékenyebb mezőkön szeretett járni, mint a meddő sérelmi tér, sorozati kérdések miatt nem akart a megnyerhető előnyökről lemondani, s azt, amit „per excerpta”⁴ életbe léptetni reménye volt, nem szerette a systematicum operatumok⁵ tömkelegébe sülyeszteni. Ezen irány, mely Kolozs megyében többséget vívott ki magának, átmént az erdélyi országgyűlésre is, s hogy ez így történt, Keménynek ebben fő érdeme volt. Az országgyűlés eloszolván, K. Zs. is beleunt a *Híradó* további vezetésébe, s 1842-ben ismét elvonult tanulmányainak

² Az erdélyi törvénykönyvek latin nevei.

³ Jogsérelmi.

⁴ Itt: darabonként.

⁵ Rendszeres munkálatok.

menhelyére, Kapudra, hol néhány évig ismét fáradhatlanul olvasott, gondolkozott és írt. Még Kolozsvárott létében írta *Korteskedés és ellenszerei* című munkájának első részét, mely publicista s írói nevét még nagyobb körökben tette ismertté s kedveltté. A második rész Kapudon készült el. Szinte még Kolozsvárott végezte be *Élet és ábránd* című regényét, melynek egyetlenegy kézírata a budai bombázás alkalmával elégett, mely tehát vagy éppen nem, vagy csak új kidolgozásban láthat világot, ha erre a zseniális és dús teremtményű szerző magát elszánná. – E korba (1843) esik a Magyar Akadémia levelező tagjává választása. Kapudon laktában írta meg *Gyulai Pált* (ötkötetű nagy és jeles regényét, melyet 1844-ben kezdett, s 1846-ban végzett be Pesten); ugyanitt időzése közben töltött sok időt báró Wesselényi Miklósnál Zsibón, kit már előbb ismert, de akivel benső, bizalmas barátsága ez időtől veszi kezdetét. Az *Erdélyi Híradót* Kapudról is folytonosan vezércikkekkel látta el. Zsurnalisztai lelkes és tapintatos működése, főleg pedig *Korteskedés* című munkája, melyben egészen eredeti s független látpontra állva az ellenzék megszokott tanai közül nem egyet kiigazít, az egész magyar világnak, s különösen ennek bölcs és óvatoss vezérének, gróf Széchenyi Istvánnak megtisztelő figyelmét vonták a ragyogó tehetségű, s mély tudományú fiatal publicistára. Széchenyi őt „Független” című nagy politikai orgánus szerkesztésére hívta fel, elég fényes feltételek mellett, melynek szerkesztésében, kivéven egy-két általános monarchiai kérdést, teljesen szabad keze lett volna, s e tárgyban találkozására is volt a tiszai körútját tevő gróffal Debrecenben. Azonban, mint erdélyi s Magyarországon akkorig nem szerepelt publicista, nem tartotta a szerénységgel megegyeztetetőnek azonnal első felléptével az ellenzék némely axiómakint elfogadott doktrínáival ellenkező, s a többségnek idegen eszmék élére állani, és a fényes ajánlatokat nem fogadta el. – Inkább választotta a szerényebb állást, melyre báró Eötvös hívta meg, mivel már előbb levelezésben állott. A Csengery Antal szerkesztése alatt álló *Pesti Hírlap* dolgozó társa lett, melynek politikai elveit s komoly és tanulságos irányát a magáéinak ismeré; s 1846 végén Pestre tette át lakását; 1847-ben utazást tévén Olaszországban, Velence csatornáin s márványpalotáin táplálta regényírói képzelődését; 1848-ban pedig szinte a *Pesti Hírlap*nál Csengerynek szerkesztőtársa lett. A *Pesti Hírlap* hasábjain, annak 1846-, 47- s 48-i folyamaiban foglaltatnak mohón olvasott, alapos és egyszersmind élénk vezércikkei: *Igénytelen nézetek az erdélyi úrbér iránt*; *Eszmeteredékek a korteskedés és ellenszerei körül*; *Országgyűlési utasítások*; *Montesquieu és I. Béla király*; *Évenkinti országgyűlés*; *Két fokú választás*; *Gyűlési nyilvánosság* stb. Jellemző tulajdona e cikkeknek, mit a zsurnaliszta toll legkitűnőbb szüleményei közé sorozhatok, a tudományos alapra fektetett, s azért józan, mérsékelt, öntudatos, céljait s terjedelmét alaposan is-

merő, egyébiránt határozott haladási és szabadelmű irány, mely minden bakugrástól őrizkedik, ábrándokba nem olvad fel, s tudja, mit akar, s mennyit érhet el. – Az 1848-i pesti nemzetgyűlésre, a kővárvidéki egyik választó kerület részéről képviselővé választatván, a részletes és alapos foglалásoknak nemigen kedvező téren keveset szólott; annál többet s józanabban működött a szabad zsrnaliszta mezőn. Az országgyűlést Debrecenbe követvén 1849 tavaszán Szemere belügyi minisztériumában tanácsosságot vállalt, s főleg kodifikációval foglalkodott, mire senkinek sincs alaposabb készsége, mint neki. Emiatt haditörvényszék előtt állott, de a kereset ellene, mint több társai ellen is, megszüntetett. Ezek után két nevezetes politikai röpirat jelent meg K. Zs. tollából, melyeknek különösen elseje, sok vitára adott alkalmat, úgymint *Forradalom után* (1850) és *Még egy szó a forradalom után* (1851), melyekben a forradalom utáni természetesen zavaros, és nyugpontot nem találó eszmék s vágyak tájékozására s rectificációjára⁶ törekszik. E röpiratoktól azok sem tagadják meg a nagy elmetehetséget, logikát, s előadási ügyességet és kellemet (tulajdonok, mik e röpiratokat forma tekintetében a legjobb francia röpiratok mellé emelik, de sokkal több tudományos beccsel s dúsabb tartalommal) – kik a bennök foglalt nézetekben vagy éppen nem, vagy csak egy részben osztoznak. – Nagy és méltó figyelmet gerjesztett 1850-ban két dolgozata: *A két Wesselényi és Gróf Széchenyi István (Magyar szónokok és statusférjak. Kiadta Csengery Antal. Pest, 1850)*. Nemcsak történelmi tekintetben becses művek, melyek sok eddig ismeretlen adatot nyújtanak, másokat megigazítanak, hanem művészeti tekintetben is irodalmunk legdrágább gyöngyei közé tartoznak e jellemrajzok. Bennök a lélekbúvár regényíró, az ügyes publicista és fényes előadású stiliszta műveire ismerünk. – Zsrnaliszta működésének egy időre ismét mező nyílt a Bánfay [Simon] által szerkesztett *Pesti Napló* politikai hírlapban, mely azonban csakhamar ismét bezáratott. Itt közlé *Visszatekintését Erdélyre*, mely miatt más oldalról megtámadtatott. – A szerencsétlen nagyenyediek némi felsegélésére Szilágyi Sándor által szerkesztett Nagyenyedi Albumban, mint becses ajándék azon derék magyar városnak, melynek kebelében 11 évig tanult, *A szív örvényei* című gyönyörű novellája jelent meg, élénk képekkel a Vencelencébe tett 1847-i kéjutazás regényes emlékeztéseinek tárházából, s mely ismeretével az emberi, különösen női szívnek s kedélynek. – Részt vesz továbbá a „Nemzeti Könyvtár” szerkesztésében, hol Szalárdi *Siralmas krónikája* az ő felügyelése alatt jelen meg. – Végre, most jelent meg legújabbán kétkötetes regénye: *Férj és nő*, mely regényírói nevét s becsületét új nagy értékű adalékkal neveli. Kemény Zsigmond, kit mint publicistát e

⁶ Helyesbítésére.

rövid cikk folytán egy-két vonással jellemeztünk már, másik minőségében, a regényíróiban az emberi természetnek, szívnek s kedélynek alapos, mély és részletes ismerete; egyik magyar regényíróban, sőt a nevezetesebb külföldi regényírók nagyobb részénél sem található pszichológusi tehetőség s tapintat; s a képzelődésnek üres szóvirányokra s dagályra soha sem szoruló gazdagsága, nemes és lovagias érzelmek, a háttérben pedig széles és részletes tanulmánya azon kornak, melyben a regény játszik, részleteségig menő hű rajza által tűnik ki (melyből képzeletdús, de a történettudománnyal nagyon is szabadon bánó regény- s novelláíróink okulhatnak), s ezek azon jellemző vonások, mik K. Zs. regényeit, a forma tekintetében nem annyira tökéleteseket, éppen oly kedvesen s nemesen mulattató, mint tanulságos olvasmánnyá teszik.

(1853)

AZ EGYÉNISÉG

Pálffy János

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND*

Képviselő 848-ban, amnesztiát kapott 851. október 7-én. Forradalom előtt és alatt Csengery Antallal együtt a *Pesti Hírlap* szerkesztője; 855. júliustól kezdve felelős szerkesztője a *Pesti Naplónak* az osztrák kormány kegyelméből. Szándokom Kemény Zsigmondot közelebbről, s úgy, mint amilyen ő valóban, ismertetni meg az utókorral, mert lehet, hogy más adatokból tévfogalmat szerezhette róla. Vegyük tehát sorra benne a publicistát, az író és az embert. Kemény Zsigmond szegény szülőktől született. Apja vagy nagyapja (erről már megfellejtkeztem, de a dolgot ő maga beszélte nekem) indulatos, dühöngő, iszákony (!) ember volt, s néha mulatságból egy kis rablást is üzött. Anyja Csóka Rozália szegény, s igen közönséges román nemzetségből született. De Keménynek most vén-ségire, az arisztokratizmus alkonyán, eszébe jutott, mire addig sohasem gondolt, telivér fejedelmi ivadékká tenni magát, s miután testének egyik fele Kemény János fejedelemtől származik – a családfa szerint¹ –, a más-sikból madárfajoknak, nem tudom toll- vagy vállrokonságoknál fogva, az anya-Csókából erővel Corvint, ebből Hunyadi Mátyást, s következőleg a Csóka-Corvin után, saját énjének másik feléből királyi ágyék-szár-mazást akart rögtönözni. – Ezen a normán én egyszerűbben köthetném össze családomat Pál apostollal, mert világos, hogy az első Pálfinak egy Pál fiának kellett lennie, s miért nem éppen a Pál apostol fiának? – Any-nyi bizonyos, hogy a fejedelmi s állítólagos királyi vér annyi desztilláción ment keresztül, hogy Kemény Zsigmondban semmi sem maradt belőle

* Pálffy János (1804–1857), erdélyi liberális politikus, 1848–49-ben a nemzet-gyűlés alelnöke, a Honvédelmi Bizottmány tagja. – A „Kemény Zsigmond” címet viselő részletet ABC-rendben írott, befejezetlenül maradt emlékirataiból közöl-jük: Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár, é. n., Erdélyi Szépműves Céh, 234–243.

¹ Megjegyzendő, hogy Kemény Zsigmond nem is a Kemény Jánostól lejjövő ág egyik leszármazottja, hanem a fejedelem öccsétől, Pétertől lejjövőé. (A szerző jegyzete.)

egyéb, mint apjának indulatossága s anyjának román természete, a „cinye mintye” (tartsd eszedben).

Kemény Zsigmond mint publicista s mint politikus író egyszerre lépett föl 840 körül. Szónoki tehetségét a Kolozs megyei közgyűlésen tette próbára, vagy inkább a gyűlés türelmét. Ő nem született s nem is mivelhető szónoknak, de makacssága ki akarta erőszakolni azt, amit a természet megtagadott, míg végre hiúsága beláttatta vele, hogy neveltségessé teszi magát. Én többek között egy közgyűlésen Kolozsvárt hallottam ötöt beszélni. Elein minden jól ment, s amit mondott, józan eszéről s világos felfogásáról tanúskodott; de mentől tovább haladott beszédében, annál nagyobb indulatba sarkantyúzta önmagát, helyéből megindult, s forgott mint a keringős birka, hangja, szenvedélyességének felcsigázott fokozata szerint visító vagy tompán rekedt lett, eszméinek vezérfonalát elvesztette, s végre szemei kidülledve, arca kitüzesedve, sem lábait, melyek gépileg kerengtek, sem beszédét, mely már öntudatlan handabandává vált, megállítani nem tudta. Ekkor hozzá mentem, karját megfogtam, s fülébe súgtam: „Szakaszd félbe! Az emberek kikacagnak.” – Hiúsága azon percben legyőzte indulatát s elhallgatott. Többet sohasem is szólalt meg közhelyen, kivéve 849. április 13-án a titkos gyűlésben, röviden és óvatosan nyilatkozva a detronizáció ellen. – Szerencsétlenül kiűtött szónoklati kísérletével körülbelül egy időben jelent meg első politikai munkája is, a *Korteskedés*, de csak első kötete, a második tollában maradt; valamint második politikai munkájának (*Forradalom után*) hasonlólag a második kötete, melynek elsőjét 850-ben bocsátotta szerencsétlen szárnyaira. Önálló politikai munkát e két csorba művön kívül többet nem is írt, mert a Csengery által forradalom után kiadott *Szónokok és státusférfiak* könyvében dolgozott két cikkét a két Wesselényiről nem lehet önálló munkának venni. Ezenkívül régebben az *Erdélyi Híradóban*, s azután mostanig mint szerkesztő, s mint nem szerkesztő sok cikket írt csaknem minden politikai lapban, még az osztrák kormánynak mostani kétféjű sasos hivatalos lapjában, a *Budapesti Hírlapban* is. – A korteskedésről írt könyvéről nem sokat lehet mondani, mert egy közepén félbehagyott könyv nem lehet bírálat tárgya, de iránya dicséretes, mert a korteskedés ellen volt írva, mely mint kárhozatossá vált kinövése az üdvös szabad választásnak elfajultságában magát a szívgyökeret kezdette volt már megmérgezni. – A két Wesselényiről írt cikkei költőileg szépek, de félszegek, mert forradalom után íratván, lehetetlen volt Wesselényi Miklóst mint publicistát és szónokot híven és igazán állítani elé. – *Forradalom utánja*, mely hasonlólag közepén szakadt meg, nemcsak népszerűségét tette tönkre az országban, hanem ezen féltékenyül őrködő vagy gyanúsító korban, szándokát, sőt becsületét is kérdés alá vonta. Azt állítják ugyanis, miszerint ezen minden adatok

és bebizonyíthatás nélküli, csupán egyszerű kárhozzátartásból a forradalmi személyek és tényeknek álló munkát (oly időben, midőn nekünk magunknak most nyilvánosan nemhogy magát a forradalmat volna szabad kárhozzátartni, de sőt egy gaz Madarászt sem, mert kárhozzátartva nyíltan ezeket, implicite az osztrák eljárását helyeselnők), nem írhatott Kemény más célból, mint hogy hízelegve az osztráknak, fölmentessék minden kereset alól. Némileg érvényt kölcsönöz e gyanúnak az ő ismert politikai féltékenysége, s talán általában nem nagy bátorsága, és azon körölmény, mely szerint később csakugyan minden kereset meg is szüntettetett ellene. Annyi mindenesetre áll, miszerint az ország egyik veterán politikusa, ti. Kemény Zsigmond, politikátlanabb, s általában haszontalanabb dolgot nem tehetett, mint hogy *Forradalom utánját* írta. Politikátlan volt, mert az osztrákot legyezte általa, s ingerültté tette maga ellen a nemzetet, hogy minden helyes ok nélkül, még vérző sebeket bolygatott, s mi több, sebeket egy szent hullán, melyet tisztelnünk kell; s haszontalan volt, mert merev negáció és kárhozzátartás magában sohasem szolgálhat újmutatásul jobb útra, ha a pusztá negáció is kárhozzátartásnál többet mit sem mond, sőt kárhozzátartásának adatok sem szolgálnak alapul, hanem egyszerű *mea culpát* kiáltott ő is, mintha az osztrák nem a megsüketülésig kiáltaná szakadatlanul füleinkbe a *tua culpát*. És ezt annyival nagyobb hiba volt tenni mindjárt a forradalom után, midőn a nemzetnek nem önmagunk általi korbácsolás és lehangolásra volt szüksége, természetes következtetése levén a nagy rázkódásnak és mindent vesztésnek a nemzeti dermedés és apátia, mely több évekig is tartott, mint inkább bátorítás, vigasz, reménynyújtás és serkentésre. Én nem akarom osztani azon rút gyanút, mintha Kemény azon szerencsétlen fél könyvet csak azért írta volna, hogy hízelegve az osztráknak, kikerüljön talán egy pár évi börtönt. Kemény a forradalom alatt mindig hallgatva nem kompromittálta magát, sőt április 13-án érdemet szerzett az osztrák előtt, ha tehát büntetéstől félelmet mutatott, csak szenvedte azt, politikai mártír számba akarván jutni olcsó áron. Én, amint ismerem Keményt (s ötlet az országban senki sem ismerheti, ha én nem), azt hiszem, hogy ez hatalmas egy argumentum; s vannak helyzetek, mikor *argumentum ad hominem*. A kérdés csak az, hogy Kemény ezen *desperatus* helyzetben volt-e akkor? Kemény mindig annyit költ, mint amennyiye van; azaz forradalom előtt és alatt, mint a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének mintegy tízezer pengőforint évi jövedelme volt, s ezt utolsó fillérig elköltötte, de hogy mire, azt nehéz megmondani, mert tisztességes ruhája sem volt. Igaz, hogy mikor van miből, sokat eszik és iszik. Forradalom után pedig semmit sem tevén félre azelőtt többévi szép jövedelméből, néhány száz forintból élt nélkülözések között, amit cikkírásból kapott, de adós-

ságot nem csinált. Ő tehát mikor *Forradalom utánját* írta, valóban szorult állapotban volt, de nem olyanba, hogy kénytelen legyen jó hírnevét bocsátani áruba. Mert hiszen nyitva állt előtte a regényirodalom, melyhez azután fordult, s nyitva állott az út Erdélybe, ahol saját kenyerét eheti. De Kemény nem akart Pestről mozdulni, azon pillanatban nem volt talán regényterve, de pénzre múlhatlan szüksége lévén, írt olyan valamit, amit a könyvtáros megfizetett. És neki mindegy, bármit kelljen írnia, csak megfizessék, s írói hiúsága ne szenvedjen általa, mert ő semmiféle elfogadott s pozitív elvvel nem bír; nem a politikában, még kevésbé a moralban. Ő csak a divatos civilizáció elvével bír: a látszattal. Nála minden szó, írás, tett erre van fektetve, ebből indul ki, ehhez tér vissza. Én tehát azt, hogy *Forradalom utánját* írta, nem tulajdonítom egyébnek, mint elvtelen kenyérkeresetnek. S mivel akkor éppen azon pár száz forintra volt nagy szüksége, melyet az első kötetéért kapott, azalatt más forrás nyilván meg, nem tartotta szükségesnek folytatni, de nem azért, mert látta, hogy a munka indignációt szült. *Forradalom előtti* s a márciusi napokban írt vezércikkei, különösen ezek, többnyire nagyon jók, a viszonyok helyes felfogásából, erőteljesen írvák.

Ennyiből áll publicista élete, s ennek gyümölcse: hírlapi cikkek, két fél könyv, s megbukott szónoklati kísérletek. Az utókor, nem jutván ezekből hihetőleg semmi hozzáig, nehezen ítélné meg Kemény Zsigmond bárót mint publicistát s politikai író. De fennmaradhat talán valamelyik szépirodalmi műve. Lássuk ezen a pályán is. Első munkája volt egy rapszodisztikus regénye: *Gyulai Pál*. Elszórt jelenetek és jellemzések, összefűzve egymással lazult bölcséleti elmélkedések, fiziológiai és lélektani vizsgálódások által. A regény művészig jó lehetett, de még nem találtam senkit, aki végigolvasta volna; még Erdélyi Jánosról sem hiszem, ki a Kemény főszerkesztősége alatti *Pesti Napló* tárcájában ezen regényt felmagasztalja. Csodálkozom Erdélyin, ki oly sok józan ítéssel bír. Odáig bizonyosan nem sikerül neki sem vinni a dolgot, hogy valaki ezen tökéletesen elfelejtett *Gyulai Pált* újból kezébe vegye. Talán maga Kemény is belátta regénye fogadtatása után, hogy nem éppen érdekes olvasmány, mert ez után mintegy tíz évig² nem lépett föl mint regényíró. Ezutáni nagyobb regénye a *Férj és nő*, mely 854-ben jelent meg három kötetben, s ami több, bevégezve, mert neki a bevégezés a regényirodalomban sem mindig szokása. Így például 854-ben hirdetett megint egy újabb, háromkötetes regényt: *Ózveggy és leánya*; előfizetési íveket küldött szét, a pénzt beszedte, de máig sem jelent meg több, talán csak az első kötetnél; a harmadik bizonyosan nem. A *Férj és nő*ben any-

² Valójában öt év telt el a *Gyulai Pál* és a *Férj és nő* megjelenése között. (A szerk.)

ja vére forr, a „cinye mintye”. E regényt bosszú íratta vele egy nő ellen, kinél udvarlása szerencsétlenül ütött ki; s ugyane viszonyból folyólag bosszú egy barátja ellen, ki iránt éveken át a legbensőbb barátságot színelte. S mindkettőt, volt barátnőjét és barátját, oly módon állította világ elébe, hogy noha, kivált barátjánál, egy jellemvonás sincs elferdítetlen, mégis mindenki azonnal reá ismert mindkettőre. S jellemezte barátnőjében a legszélőbb feslettséget, s barátját oda állítva mint egy valóságos bolondot. Lovagiasság-e ez? Vannak esetek, mikor én kész vagyok egy férfinak minden gyávaságát megbocsátani, de egyet semmi viszonyok között, semmi helyzetben sem soha, s ez: kompromittálni egy nőt. Ezt tartom a gyávaságok kulminációjának, főleg a jelen esetben, mert az általa kompromittált nő özvegy, s rokona sincs olyan, ki számadásra vonhatná az író. Ily tettek még a nő talán kétséges jelleme sem szolgálhat mentségül. És becsület volt-e Keménytől egy barátját, ki iránt Kemény csaknem hunyászkodó és hízeglő barátságot színelte, aki ötet valóban és őszintén szeretete, nevetség tárgyává akarni tenni? Kit ily indok ösztönöz irodalomra, s nem tisztán tárgyszeretet, lelkesedés s magasabb szempont, írhat szabályszerűleg jól, de belbecs- és értékkel bíró munkát, mely túlélje íróját, nem fog teremteni. Ezen két bevégzett s egy megkezdett regényen kívül írt Kemény több novellát is. Az ő kedvenc foglalkozása az emberi szív analízise. De evvel is úgy van, mint a szónoklatával: tárgyszeretete elragadja, megvakítja, s nem veszi észre, hogy hol kell megállapodni, nem veszi észre, hogy a művészet műtételbe megyen által. Ő jellemeit csupaszon fekteti boncasztalra, lemetszve minden húst és inat, szálakra hasogatva minden izmot és ideget, míg ezen aprólékos, túlszigorú, undorító boncolgatás közben a test: maga a jellem, egy undok vázzá válik, mely többé részvétre nem indít. Ő nem a természetet festi, hanem leckét ad a szív- és lélek-bonctanból.

Ezenkívül regényein és novelláin nagyon látszik, hogy az író semmi társadalmi műveltséggel nem bír, hogy nem otthonos sem a salonokban, sem az alsóbb osztályok társalgási modorokban. Ő mindent teremt; az életből, a természetből nem tud mintát venni, mert ezek ismeretlenek előtte, kivéve, ha bosszú vezeti tollát, de akkor is csak azért veszi át előből, ami bosszúját szolgálhatja, híven vagy eltorzítva. Ő teremt jellemeket, amilyenek nincsenek; ami pedig nincs, az nem is lehet. Ő teremt társalgást, ahogy sehol sem társalognak, s vidéket, melyhez hasonló nem találhatik. Ő csak íróasztala mellett lát és hall, érzés nélkül, az életben idegen. – Általában azt hiszem, hogy regényeiből is az utókor nem sokat fog látni. Egyébiránt sokat nem is képes előállítani.

Szellemé nem termékeny, sem képzelme. Ő erős, megrázó inger nélkül érzékeire semmit sem tud teremteni, mert legyen esze bármily fényes,

ez nem elég. Neki lelke kopár, kedélye sivár, szíve márvány. Ezek nem képesek tenyésztő meleget terjeszteni eszére, szellemére. Például, ha dolgozni akar, már azelőtt pár nappal előkészíti, azaz fölingerli idegeit. Iszik, jóval többet, mint máskor, s mentől erősebb borokat, bujálkodik, s mikor aztán eljött az óra, mindig éjjel, hogy munkához fogjon, legalább egy órát egy kis körben, egy oldalon kerekén jár, mialatt ki e mulatsághoz szokatlan, tízszer elszédülne, s dolgozása közben aztán egy pár óra alatt megiszik egy icce feketekávé, melynek már előre készen kell állni. Én egy évig laktam az ő szobája melletti szobában 851-ben Pesten, a Vadászkürt vendéglőben, s mindezt és többet is láttam. Ez mesterséges felcsigázása a lelki tehetségnek, nem zsenialitás.

Hanem ha a publicistáról és az íróról nem mondhattam hízelgőt, az emberről még kevesebbé tehetem. Jókai Mór több joggal, mert igazabban mondhatta volna Keményről, mint Méreiről, hogy nem egy ember, hanem két ember. Kemény sohasem az, mint aminek látszani akar. Ő szórakozott odáig, hogy nem lát, nem hall, nem eszmél, pedig esze és figyelme éppen akkor van leginkább helyén. Ő együgyű, magával jól tehetetlen a hülyeségig, valóságos birkaarcot öltve, pedig éppen akkor lesi el ellenének vagy barátjának valamely gyengeségét, melyet később felhasznál. Ő gondatlan, számítani nem tudó rossz gazda, ki alig ismeri a pénznemet, pedig a pénzt nagyon is szereti. Ő akkor sír, mikor akar, vasakaratának annyira hatalmában állnak még testi szervei is, de lelke ilyenkor kacag, mert aki előtt sír, az már kész áldozat. És ő szórakozottnak mutatja magát, hogy a világ higgye, miszerint fejében mindig mély gondolatok forrnak, együgyű és gondtalan, hogy zseninek látszassék, sír, hogy érzékenynek tartsák. Szóval: Kemény Zsigmond tökéletes színész az élet színpadján, s annyira jól adja szerepét, hogy mindenkit tévedésbe tud tartani lelkülete felül. Abban tartott engem is sok éveken át, míg az együttlakás (a két szoba egymásba nyíló lévén), tökéletesen leálcázta. Egyszer szobámban ülve, ő le s fel járt előttem. Valamit mondtam neki, de már nem emlékszem mit. Ő félreértette mondásomat, s ki addig szemközt velem mindig birkajámborságot affektált, hirtelen oly dühbe jött, hogy szeme kidagadt, szája tajtékzott, ökleit öszveszorította, visszalépett néhányat s akkor felém rohant, de székem előtt megállott, megint vissza s megint nekem jött, ismételve ezen előre- s hátra rohanást néhányszor, mindig csak ezt dadogta, alig érthető állati hangon: „Te meg akarsz engem bántani.” – Elein azt hittem, hogy megőrült (és ő nagyon hihetőleg így is végzi), s aggodni kezdettem. De azután kiismerve, hogy intimidáció akar lenni, mulattatott egy darabig. Én egy szót sem szóltam, hanem meg kezdve unni, anélkül hogy ülő helyemet egy percig is elhagytam volna, igen egykedvűleg ezt mondtam neki: „Elég már ebből a komédiából.” – Amily hírte-

len jött dühe, éppoly hirtelen el is tűnt mondásom hideg zuhanya alatt. Nem szólt, hanem bement szobájába. Néhány perc múlva kijött és – sírt. Noha azon idő óta még szívesebbnek, sőt alázatosnak mutatkozik irónyomban, meg vagyok győződve, hogy azon percben, melyben lealázva kellett magát éreznie, s melyben előttem sírt, lelkében halálos ellenségem lett, kimondva magában a „cinye mintyé”-t, anyjának fajhagyományát. S noha tavaly is Pestről lejövet fölkeresett itten,³ s egészen meg nem szakadt közöttünk a levelezés, mégis bizonyos vagyok benne, hogy az első alkalmat felhasználja, hogy árthasson. E tulajdonokhoz járul még az, hogy ha érdeke nem követeli, soha egy szavát sem tartja meg. Ő ígér, esküszik, becsületszavát adja, de nem tartja meg. Nem, mert ő semmit sem tart szentnek, csak ami pénzt hoz, vagy hiúságának hízeleg. Néki „haza”, „szabadság”, „humanitás”, mind csak absztrakt fogalmak, s ha határtalan hiúsága nem tartóztatja, jó bérért rég az osztrákhöz szegődött volna nyilvánosan, mert most szerkesztett lapjában annyit sem akar vagy nem mer írni a nemzet érdekében, mint Török János az övében. Szóval a Kemény Zsigmond jelleme az emberi nem két ős bűnéből, önzés- és hiúságból van csak alkotva, minden nemes tulajdon nélkül. És ez nagy kár, mert megtagadva tőle a természet a szív és lélek jobb érzelmeit, felruházta éles, boncoló ésszel, gyors felfogással, elegendő ítélőtehetség- és erős emlékezettel. De eredeti bűnei elforgácsoltatják vele szellemi tehetségeit. Idegeinek örökös ingerlése s túlfeszítése által annyira elgyengítette már testét, miszerint agyvelője is kezd már szenvedni, miként ő maga is mondta utóbbi találkozásunk alatt, de e szellemi dúltság arcán is világosan látható már, s nem lehetetlen, hogy ha erős szenvedélyeit le nem győzi (s pedig ideje volna, mert már 40 éves) s életmódját meg nem változtatja, meg fog örülni.

(1856)

³ Pálffy 1851 végétől kezdve kényszerlakhelyen, Sátoraljaújhelyen élt; itt írta visszaemlékezéseit. (A szerk.)

Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél]

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND*

Ki látta tizenöt év tengerén lengedezni ama testes, nehezen mozgó ellenzéki gályát – értem a *Pesti Naplót*? ezen világhírűleg hallgatni tudó bölcset?

Bölcs-e, mert hallgat? vagy azért hallgat-e, mert bölcse? senki se tudta tulajdonképp megfejtetni.

De ha a hallgatás arany, akkor évek során valódi aranybánya volt a *Pesti Napló*.

Egyetlen ellenzéki lap – a maga nemében! Milyen nem volt sem Madridban, sem Madagaszkárban. Ellenzéki lap, melyet a cenzorok és szellemrendőrök sem üldöztek, sőt szerettek, becsültek, mert attól mindenkor nyugodtan alhattak; nem kelle félniök, hogy reggel „orrot” kapnak a magasból e vagy ama csípős cikk kiadása miatt; ellenzéki lap, melyre még emlékezetes volt helytartónk is azt mondá: „ein anständiges Blatt”, valószínűleg mert – báró szerkeszté.

Ímé ez a *Pesti Napló* személyesült szerkesztőjében – báró Kemény Zsigmondban.

Azt mondák azon időkben az élcelni szeretők, hogy e lap csak szerkesztődik; s hogy b. Kemény Zsigmond legkevésbé az oka, ha másnap a lap megjelent.

Mindegy. Talán (ami paradoxnak látszik) éppen ezért hű tükre e lap, valóságos megtestesülése a passzív és nagy lelki nyugalomú bárónak.

Ő tudja, hogy a világ sohasem volt jobb, sem rosszabb, mint ma; és hogy a Kárpátoktól Adriáig szép darab föld ugyan, hanem a világgömb nem vesztendi el egyensúlyát, ha maholnap – a nemzeti jogegyenlőség eredménye gyanánt – e téreken kukorica helyett a krumpli fogna túlnyomó mennyiségben termeltetni; mert hisz akár beleszól ő, akár nem: teljesedni kell annak így is, úgy is – aminek teljesedni kell.

Ily filozófiai világnézet mellett természetes, hogy hatása és hordereje iránt való legkevésbé vérmes érzülettel szokta a báró kezébe venni a tollat – ami néha, amúgy sátoros ünnepeken megtörténik, – hogy cikket írjon a – német kérdésről; – mely *gyöngyöm* témát még Falk Miksa sem tudja oly mulatságosan agyonvariálni, mint ő.

Így történt ez a világ kezdetétől fogva – 1865-ig.

* Kecskeméthy Aurél (1827–1877), újságíró, Kákay Aranyos álnéven írott országgyűlési fény- és árnyképeivel műfajt teremtett. – Portréjának első megjelenése: Kákay Aranyos: *Újabb fény- és árnyképei*. Pest, 1866, 51–60.

Azonban az idők megváltoztak!

A *Pesti Napló* a passzívításból kilépett.

És lőn belőle kormányi és ellenzéki lap egyszerre.

És ez ismét nem paradox! Lőn egy pillanat 1848 óta először, melyben a kormány és ellenzék ugyanazon célnak tartott.

És a *Pesti Napló* egyszerre mozgékony, szóbő és harcias – sőt, néha még a Honra mérges is lőn – és Kemény még a lerchenfeldi publicistákkal is polemizált. Alig lehetett ráismerni.

És mégis, ő az maradt, ami volt.

Csodálatos vezérszerkesztője a legnagyobb, a vezérpártnak! Ő hírlapi cikkeivel nem gyűjt. Sem el nem ragadja, sem bengáli tűzzel nem vakítja a tömeget. Vezércikkeinek pártja zömétől rendszerint csak a „succès d'estime”¹ jut osztályrészül.

Elhiszik, hogy szépek és tudják, hogy okosak.

De csak kevesen értik.

Enigmatikus, aforisztikus pontozatai, bizonyos ismereteket föltételező célzásai, „hypothetikus synthesiseinek analízisei”, kényelmes, kissé modoros élcelése – csak kaviár a népnek!

A tudással és eszmékkel túlteltség, mely őt kitűnő íróvá s publicistává avatja – oka annak, hogy nem könnyed s nem népszerű zsurnaliszta.

Ő szellemes és mélyen gondolkozó fő; – azon kívül vagy tíz nyelven – eredetiben – olvasta össze, s míveli máig az egész emberiség irodalmát, *miserabilis* regényeken kezdve föl a legegzaktabb és a legelvontabb tudományokig; – és pedig, ami ritka, emlékerővel is, judíciummal is. Az ismeretek majd minden ágaiban „otthon” van ő. Még a bécsi egyetemen az orvosi tudományokat is tanulta. Igaz, hogy a medikának nem oly jól követi tanácsait, mint a politikának. A rossz világ azt mondja, leggyöngébb vagy legerősebb oldala – a dietetika.

Ő azok egyike, kik huszonöt év előtt a parlamenti rendszer tanainak megnyiták azon rést, melyen át azok „a félig-meddig feudális, félig-meddig arisztokratikus” magyar alkotmány sáncait egy szép reggel rohammal bevették s szétrombolták.

Ítélik el őt az ókonzervatívok! Én sem benne, sem társaiban nem látok bűnt. Ők az idő munkásai valának. Amit lerontottak, lerontotta volna az idő nélkülük is. Mint szúette cserfát megdönti az első szél. Elég szerencsétlenség, hogy őket e rombolásban mások néhány évtizeddel meg nem előzték! ... akkor Keményéknek már az építésen leendett alkalmuk tehetőségüket megkísérteni.

¹ Tiszteletadó siker.

Mint író nem szapora, hanem termékeny. Regényei sok kötetre mennek; gazdagok azok szellemben, változatosságban: jelesek nemes stíljök, lélektani jellemzéseiknél fogva; és tanulságosak. De el nem bájolók – a gráciák könnyű lebbenése hiányzik belőlök, éppen hol az ő pártfogásuk volna legszükségesebb: az élcés és humorisztikus helyeken.

Nagyobb publicisztikai műveit mély s finom elemzés, s lélektani élelátás, s a jelenen és önnön pártján magát túltevő fölfogás, s magas szempontok tüntetik ki.

Ha soha nem írt volna egyebet, mint *Széchenyi István* jellemzését, nagy író nyomát hagyta volna maga után.

E klasszikus műben ő volt az első, ki azon ellentéteket, melyek e mély és komplikált jellemű, saját nemzete által – csodált, de – félreismert államférfinak pályájában előfordulni látszottak, megfejté, s művész gyanánt helyreállítá annak harmóniáját. Ő adá a kulcsot e rejtélyes zárhoz. Bárki írjon ezután *Széchenyi István*ról, csak *Kemény* fölfogását követheti, ha – igaz akar lenni.

Vizsont *A két Wesselényi* jellemzésében a politikai helyes ítélet mellett oly regényes és drámai előadási erőt s költői fantáziát fejtett ki, hogy az maga *Kemény* belletristai hivatásának fényes monumentuma.

De kulminál *Kemény* politikai írói munkássága a *Forradalom után* című könyvében. Finom tapintattal számítva a megjelenés idejére: nem mondható az történetnek. De annyi pártatlanság, lelki nyugalom s tárgyilagosság alig néhány nap múlva a forradalmi szenvedélyek kidühöngése után – a történész magasztára emeli íróját.

Látom ugyan, hogy tisztelt olvasóm, ki a *Pesti Napló* ötezer előfizetőinek egyike, táblabírói nyugalommal azt mondja minderre: „Könnyű annak írni, aki annyit tanult! Könnyű a gazdagnak pazarolni.”

„Hanem hát milyen – az ember? Ezt akarnók tudni.”

Tisztelt táblabíró úr! Erre azon öröndetes választ adhatom, hogy *Kemény* *Zsigmond* külseje önnek meglehetősen rokonszenves leend.

Ő a középszerűnél alig alacsonyabb, és eléggé testes ember. Tehát körül-belől hasonlít önhöz vagy önre (nem tudom, miként írja ezt *Gyulai Pál*?), csakhogy várakozás ellenére nem barna ember, hanem szőke; s bajsza sem oly nagy, mint magyar ellenzékihez illenék; kipödörve volna ugyan, hanem csak úgy ímmel-ámmal, s többnyire egyik vége föl-, másika meg lefelé.

Arca szellemdús-e? Oh, naivság! Hány szellemdús arcú bárgyút látni az életben?! Hosszú keskeny arccal, római vagy görög orral, keskeny ajakkal, hegyes állszakállal, nagy homlokkal, s mélyen és sötétén lángoló szemekkel: akik pedig szellemi semmik. Néha szép frizőr- vagy boltslegények.

Kemény arca mindennek ellentéte. Igénytelen az, jó kedélyű, könnyen mosolygó, gyakran szórakozott, néha álmos, legtöbbször – semmitmondó. Az ilyen a legjobb diplomataarc. Mert a diplomatának mindennek szabad látszania, csak pöffig-ravasznak nem. Mit egy hollandi követről jegyzett föl a történet, – hogy az nem tudom már melyik békeértekezletből kijövén örövendve mondja barátjának: *ils m'ont pris pour une bête; j'en suis enchanté*,² ez egy általános, soha szem elől nem tévesztendő törvény a diplomáciai pályán.

Öltözetét pedig talán leginkább jellemezhetem, ha azt mondom, hogy – véletlen. Számítva nem szokott lenni. Színvegyületre vagy effélére aligha volt gondja gazdájának; kit, ha este kérdés, mi van vagy volt rajta – sem tudja megmondani. Hogy elfeledne valami ruhadarabot fölvenni – tudtomra nem történt rajta; hanem annál többször, hogy például két nyakkendőt kötött, vagy két mellényt húzott magára.

Modora megnyerő; nyájas mindenki iránt és természetes.

Társalgása, mint műveltsége, sokoldalú, szellemdús és a legkomolyabbakban is egészséges nedélyű.³ Csak késő este ne számíts e tulajdonaira: mert a legélénkebb férfitársaságban, sőt nők – bár egy Récamier, vagy Staël, avagy Ninon de l'Enclos (nota bene – a hetven év előtti) – körében is tíz tájban csendes szüneteket ad lelkének; behunyt szemekkel – gondolkodik, s néha pillant csak föl a zsöllyeszék támlájáról... De ezt a legérzékenyebb háziasszony sem veszi tőle rossz néven, mert az egész világ tudja, hogy a báró ifjú korától fogva éjjeli két-három órakor kél, s akkor teát vagy fekete kávéfőz magának – és világos reggelig, néha délig, de gyertyánál s bezárt ablaktáblák mögött írja – vezércikkeit, regényeit s egyéb műveit. Neki tehát „joga” van minden szalonban este tíz tájban bólintgatni, s édesen álmodozni.

Ami lelkületét illeti: nem tudom melyik író mondja, hogy nem örvendetes (és én azt hiszem, az illetőre nézve nem hízelgő) valakinek lelke mélyéig, mint a víznek aljáig láthatni; mert ez jele, hogy habár tiszta, de – sekély.

Kemény Zsigmond lelke lehet egyenes, mint egy francia fásor. De egész lénye nem olyanforma sekély víz, mint említém.

Nála *sonde* nélkül nem boldogulhatni. Arcán a legártatlanabb egyszerűség; sőt, tán ha ő akarja, együgyűség. Azt hiszem, művésziebben nem is játszhatná nála senki a bárgyú Brutust, vagy az egykedvű bonhómiát. Amint vannak is, kik szórakozottságát némely esetben gyanúsítani hajlandók; mely pedig épp oly kétségtelen, mint bonhómiája... hanem ha-

² Butának hittek: s örülök neki.

³ Humorú.

tárokkal is bír; mert hisz az erdélyieken aligha kivétel nélkül nem észlelhető, hogy az erős török és német császárok közé cövekelve – századokig tanulmányozták a diplomáciát ...

Szíve nemes és tiszta; és oly jó, mint gyomra. (Akármit mondtok, e kettő összefügg.) Tenni, adni, segíteni kész; anélkül hogy előbb szigorún vizsgálná – nem érdemetlen-e kegyeltje? Ezenkívül komoly és rendíthetelen ragaszkodású barát, ki iránt már az.

Költői lélekkel asszonyi kedély. Női gyöngédség érintkezéseiben.

A rohamos támadás s hősi ellenállás durva fegyverei helyett a nőies passzív ellenállás természetével összhangzó.

Végre nőies előszeretet a kis *médísance*⁴ s apró történetkéik iránt, melyek érdeklik és mulattatják.

Vedd össze mind e tulajdonságok vegyelemeit, miket csak tűhegynyire érinték, és Kemény Zsigmond mint ember és mint politikus legalább félig meg lesz fejtve előtted.

Furcsa sorsa a magyar 48-as ellenzéknek, hogy míg egyik vezére írta meg a 48-ki műnek és a 48-ki politikának legtárgyilagosa, s éppen ezért leglesújtóbb kritikáját, egy másik vezérférfia viszont megírta az ausztriai államférfiak könnyebbségére és okulására az „alkotmányos államegység” programját.

Egyben sorsuk találkozik:

Keményt is felei – Eötvöst pedig (nem mondom ellenei, hanem) az illetők, csak abban követik, ami hajlamaiknak megfelel, ami nekik tetszik! (1866)

Jókai Mór

A LEGERŐSEBB FEJ*

Legerősebb feje volt valamennyi kortársam között báró Kemény Zsigmondnak. A szó minden értelmében.

1848/49-ben országgyűlési képviselő volt. De nemigen hallatta szavát az ülésekben. 1849. április 13-án Debrecenben Almássy Pál, a képviselőház elnöke szállásán értekezletre gyűlt össze az úgynevezett „béke-

⁴ Megszólás.

* Jókai Mór (1825–1904), író, újságíró, lapszerkesztő (*Vasárnapi Ujság*, *Üstökös*, *A Hon*), országgyűlési képviselő. – A cikk első megjelenése: *Pesti Hírlap*, 1896. november 21. 1–2. Későbbi kiadása: Jókai Mór: *Hátrahagyott művei*. 4. kötet: *Emlékeim*. Budapest, 1912, 138–140.

párt". Jelen volt a kormány két tagja is, Nyáry Pál és Patay István. Én is ott voltam, mint a párt lapjának szerkesztője. Beszéltek többen: Nyáry, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos. Egyszer felállt Kemény Zsigmond. És aztán tartott, rögtönözve, egy olyan remek szónoklatot, amilyenhez hasonló én soha nem hallottam. Az ember nem tudta, hogy mit bámuljon benne inkább: az ismeretek gazdagságát, az eszmék világosságát, az erős logikát, a széles politikai látkört s az adatok és ismeretek szilárd talaja fölé zodiálkal fényként emelkedő jövőndőbe látást, a profétai látást.

Ha azt akkor egy gyorsíró megörökítette volna, ez az előadás tenné fel a koronát a legnagyobb magyar prózaíró munkálataira. Kazinczy Gábor azt mondá Keménynek e beszéd után:

– Az Isten ellen való véték, hogy te ennyi bölcsességet és szónoki tehetséget a gyomrodba temetsz el.

– Nohát nem temetem el.

A pártértekezlet egy szívvel-lélekkel azt határozta, hogy a holnapi nyilvános ülésen Kemény szólaljon fel. Ő lehetett leghivatottabb előadója a párt nézeteinek. Nyáry Pált feszélyezte korábbi radikális politikája, Szemere Bertalan, Csányi László távol voltak, mint kormánybiztosok, Jósika Miklós nem volt szónok: Keményre nehezedett a feladat. Ő lett volna képes annak megfelelni.

De nem tehette meg; mert a másnapi ülést, közkívánatra, a kollégium nagyterméből a kálvinista nagytemplomba tették át, s ott a képviselő urak úgy összekeveredtek a tisztelt közönséggel, hogy egymást nem találták; én ott hallgattam a kormányelnök beszédét egy oszlophoz szorítva Nyáry Pállal együtt.

A szónok a katedrából beszélt, s a szemközti karzat minden szót kétszeresen adott vissza. Vitáról szó sem lehetett. Templomban! A katedrával szemben!

Nyáry Pál azt mondá: „Hát ha Isten úgy akarta: vesszünk el *együtt!*” Így maradt el Kemény szónoklata.

Higgyünk a kismetben, a predesztinációban.

Kemény erős agyáról aztán későbbi időkben alkotott költői és jellemrajzi művei eléggé tanúskodnak.

Én itt csak a testi erejéről a fejének közlöm visszaemlékezéseimet.

Nehezen dolgozott; mert költői alkotása nem a festőéhez hasonlólt, hanem a szobrászéhoz. Éjszaka írt, s egész hajnalig itta a legerősebb feketekávé.

Egyszer egy 1848-i képviselőtársa (később 1849-ben Görgei parancsnoksága alatt kitűnő vezéralak), Z... J... bácskai versenyre hívta fel Keményt. Hogy mi az a bácskai verseny? Hogy kettő közül ki issza a másikat az asztal alá.

Elkezdték erős borokkal, folytatták még erősebbekkel. Az egész asztaltársaság kidült lassanként mellőlük. Egyet, K... G...t, megválasztottak maguk közül „bortanúnak”. Annak józanon kellett maradnia. Az csak ribizskeborral áldomásozott.

Meg is virradt már, de még sem a költő, sem a huszárezredes nem adta meg magát. Ekkor a bácskai azt mondá, hogy: borral nem boldogulunk mi egymás ellenében, hozassunk rostopsint.

S aztán hozattak muszka pálinkát, s elkezdtek azzal a zöld méreggel áldomásozni pezsgős poharakból.

– De már ezt az öngyilkosságot nem nézem végig! – mondta K. G., s átment a benyílóba, lefeküdt, elaludt.

A besütő nap felébresztette. A szomszéd szobában semmi nesz. Kijött széttekinteni a csatatéren.

Hát a bácskai hős ott hevert a szőnyegen mozdulatlanul. Kemény Zsigmond pedig a pamlagon ült, s olvasta a legújabb francia regényt, a *Les Misérables*-t,¹ s a belépő bortanút ezzel a szóval fogadta: „Bizony csak zseniális ember ez a Hugo Victor!”

Máskor meg kirándulást tett a Zugligetbe gyalog, ott a Fácánhoz érve (dél volt az idő) leült egy asztalhoz, rántott csirkét, öntött salátát hozatott, jól megebédelt. Akkor jut eszébe, hogy hiszen ő mára Emich Gusztáv kiadóhoz hivatalos ebédre. Sebaj! Kifutja az időből. Amíg az ember a Fácántól hegynek fel az Istenhegyig felkapaszkodik, elfelejti az első ebédet.

Úgy is volt. Pontban a leves-befőzésre megérkezett a vendég az akkori Emich-villához, s becsülettel megfelelt a pompás ebédnek, melynek csak a késő délután vetett végét.

Akkor aztán nekiindult – ismét gyalog – a hazatérésnek, ami hegynek alá sokkal könnyebben megy. Amint a Lánchíd-főhöz megérkezik, ott várja már elkeseredett szívvel Királyi Pál.

– Hol késik a báró? Elfelejtette már, hogy Danielikkel halebédre várjuk a Steinschreibernél?

– Igaz biz az!

S azzal kocsira ültek, vágattak az emlékezetes külvárosi vendéglőhöz, s Kemény ott is becsületére vált a szépasszony főztének, és senkinek sem árulta el, hogy az már a harmadik ebédje ez napon...

Száz esztendeig kellett volna neki élni ezzel az erővel.

(1896)

¹ A *Nyomorultak* 1862-ben jelent meg először. (A szerk.)

A POLITIKAI ÍRÓ

[Szabad Imre]

DOKUMENTÁLT FELELET KEMÉNY ZSIGMONDNAK
FORRADALOM UTÁN CÍMŰ MUNKÁJÁRA*

A good tale is often spoiled, in the telling.¹

Előszó

A *Forradalom után*, mint elsőrangú publicistánk műve, mind a magyar, mind a német napi sajtó által bíraltatott meg. Tudtunkkal a bírálók inkább [a] szerző által csak érintett, de még meg nem fejtett nézeteket vévők bonckés alá. Feladatunk tehát, a már megmondottat közelebbről megvizsgálni.

Pest, aug. 17. 1850.

Forradalmak rendesen a reform álarca alatt lépnek fel. Kezdeteik szentesítve van[nak] a nép *suffrágium*ától,² végbemenetelökben pedig csak egyes pártok zászlóját pillantjuk meg. A forradalmat kívánó párt szándékát eltitkolja a fennálló rendszer felforgatásáig, hitelveit csak a réginek romjairól meri hirdetni. A többség öntudattal járul a létező rossz ostromlásához, az ostrom elmúltával sejtí, de nem tudja vezéreinek célját. A magyar forradalom ezen tekintetben különbözik a többiektől, itten a régi minden ostrom nélkül vétetett be, és az eredmény nyíltan előállott. A Palais Royal ostroma visszhangjai összezúzták a megyei rendszert, és a felelős független magyar minisztérium vér nélkül jött a világra. A különböző pártok várakozáson kívüli hatáskört nyervén régi vetélkedéseiket elfeledék, és örömittasan hozzáfogtak a független ország kormányzásához. „Hosszú halálos álmom után – monda a miniszterré lett státusférfi Széchenyi – íme új, eddig alig, vagy sejtelenként csak később időkben remény-

* Szabad Imre (1822–1894), eredeti nevén Freireich Imre, 1848–49-ben titkár a hadügyminisztériumban. Idehaza angol nyelvkönyvet adott ki, Angliában emigránsként könyvet írt Magyarországról (Emeric Szabad: *Hungary Past and Present*). Utóbb részt vett az amerikai polgárháborúban, ezredesként szerelt le. – Vitairatának adatai: *Documentált felelet Kemény Zsigmondnak „Forradalom után” című munkájára. Egy megbukott diplomatától*. Pest, 1850. A szöveg jelen közlése nem betűhív.

¹ A jó történetet gyakran elrontja az elbeszélése.

² Szavazásától.

lett gyönyörű reggel tűnt fel, oly sokáig eltaposott hazánk felett”; szóval a konzervatívok elnémultak, a centralizáció orgánuma³ diadalát hirdette, a megyeisták örvendettek, és minden párttöredék hitte: miszerint, *le jour de gloire est arrivé*.⁴

És hogy is ne! Maga a Vatikán, a megtestesült konzervativizmus ragadta kezeibe a haladás zászlaját,⁵ és a franciák, keresztülugorván a szent *Alliance*⁶ istrángjain, segítséget ígértek a szabadság után vágyó népeknek.

De Magyarországon nemsokára előtűnt a polgárháború, a békés forradalomból legvéresebb harc támad, a bécsi kabinet kétszínű politikát követ, ebből a magyar kormány szakadást magyaráz a dinasztíában. Bécs aztán nyíltabban lép fel, 1849 elején levertnek látszik az egész mozgalom, a véletlen megmenti, ereje potentirozva⁷ kezd nőni, növekedése tévútra vezet a zavart fogalmú kormányférfiakat, a kocka hamar megfordul, az óriási test bomladozik, földre zuhanása felkölti az egész világot, és csak egy nagy ember nem érzi e nagy megrázkódtatást, kibén, mint látszik, az Isten a magyar nemzetet verte meg, és ki még 1847-ben inté az ellenzéket, „hogy ha törekvéseikkel fel nem hagynak, akkor a magyar nemzet nem a sok milliók gyászkönnyei közt süllyed el, hanem sok népfajok óriási kacaja közt”. Ezen Chatam lordi bátorsággal bíró gróf⁸ nem menthette volna meg a forradalmat, de Magyarországot hihetőleg igen, de hiába, az Isten másképpen intézett.

Tudjuk meg, miszerint forradalmak megbukásával a *status quo* szokott visszaállni; Magyarországon a forradalommal a *status quo* is megbukott. De lássuk, hogy szól jeles tollú publicistánk a lefolyt napjainkról. A *Forradalom után* visszamegyen egészen 1825-ig, és lényege következőkben áll:

a) Magyarországon szocialisztikus mozgalmaktól félni nem lehet, és hogy a magyar monarchikus és nem republikánus szellemű.

b) a régi radikalizmus nem felelt meg nevének, ha európai szempontból vesszük; az 1848-ki ellenzék csak az úrbér megszüntetését, közadózást sürgette, nem pedig politikai jogegyenlőséget; iránya nem volt republikai, sőt, a nemzetiség kérdése konzervatív irányú.

³ A centralista csoport újságja, a *Pesti Hírlap*; egyik szerkesztője 1848-ban Kemény Zsigmond volt.

⁴ A dicsőség napja elérkezett.

⁵ Célzás IX. Pius pápa rendeletére: 1848. február 12-én a Pápai Állam világi kormányzatot, március 14-én alkotmányt és parlamentet kapott.

⁶ A Szent Szövetség.

⁷ Itt: hatványozódva.

⁸ Széchenyi István.

c) a centralisták nem vették tekintetbe az összes birodalom érdekét, és az ellenzék zászlaja alá állott[ak], melynek iránya homlokegyenest ellentétben volt a magáéval.

d) a külvárosok következtében a konzervatívok elvesztették eszméletüket, és Kossuth ura lőn mind a felső-, mind az alsóháznak.

e) Lamberg meggyilkolásával kezdődött a valódi forradalom, és a mérsékelt párt békekísérletei megbuktak, cselszövények, tudatlanság és gyengeségek következtében, ennek nyomán történt az április 14-ki detronizáció, mi a békepárt elleni *demonstratio* volt és a rémuralkodás kezdete. A szerző mutatja továbbá, hogy az összes monarchia⁹ virágzása a magyar nemzet haladásával együtt jár, hogy nem kell ábrándozni kívülről jövő segítségről, hanem magunkban keressük az erőt, és így minden pártnak vállvetve közre kell munkálni, Magyarország érdekeit mint nemzeti párt előmozdítani, és a társadalmat szocialisztikus mozgalmaktól megóvni.

Micsoda célja van szerzőnek azon hosszadalmas megmutatásával, mely szerint ti. [a] magyar nép nem republikánus, nem értjük; hiszen valamint magunk, úgy szomszédjaink is jól tudják, hogy egy népnek egy általa nem tapasztalt és névről alig ismeretes kormányforma után vágya nem lehet, és a szerző mégis akárminő kérdés megfejtését azon nótára redukálja vissza, hogy a magyar nép nem republikánus hajlamú. De ezt fűrészni nem szándékunk, célunk a forradalmi időről szóló nézeteket szemügyre venni.

Megemlítettük már, és úgy hisszük, hogy a magát misztifikálni nem akaró¹⁰ el fogja ismerni, miszerint a márciusi hódításokra egy párt sem lehet büszke, és hogy ezek egyenesen a külpolitika hirtelen megváltozásának tulajdonítandók. A legnagyobb tudatlanság nem tagadhatja el, hogy a magyar minisztérium a Bourbon-trón elszórt hamvaiból sarjadzott ki. És így könnyű átlátni, miképpen a világpolitika rendes medreibe visszafolytával az úgynevezett békés forradalmunk megszűnt lenni.

Hamis vád mondani, hogy a magyar kormány felületes ingadozó politikája buktatta meg a magyar forradalmat.

A külpolitika dagálya hozta fölszínre a felelős kormányt, és a lapály beálltával mocsárba kellett maradnia összezsugorodva, nedveiből kimerülve.

Meg kell különböztetnünk forradalmunk bukását országunk bukásától; az első a hirtelenül visszaforduló világpolitika műve; a másik kormánytagjaink politikai tehetetlensége következménye. Lássuk micso-

⁹ Értsd: összmonarchia.

¹⁰ A magát tévhitkebe ringatni nem akaró.

da *auspiciumok*¹¹ közt kezdődött Magyarország úgynevezett átalakulási korszaka. IX. Pius megkezdi az olasz mozgalmat, nemzetiség, függetlenség hangzik Tiberistől az adriai partokig, Carlo Alberto¹² Lombard-Velencével egyesülve sikraszáll Ausztria ellen, Lamartine¹³ biztatja Olaszországot, az 1815-ki szerződések felbomlottaknak látszanak, az abszolút fejedelmek megrémülnek, az alkotmányok nyakra-főre teremnek, szóval mindenki új térképet várt Európa számára. És mi következik aztán! A túlzó demokrata párt tovább korbácsolja a forradalmi hullámokat, Mazzini egy oszthatlan nagy olasz respublikát, Louis Blanc pedig szocializmust hirdet; akkor előáll az ellenforradalom, és kimondván a kárhozatos ítéletet minden újításokra, lassankint visszavezeti a világpolitikát régi vágásába. És a *Forradalom után* szerzője avval vádolja a magyar minisztériumot, hogy elég belátással nem bírt beiktatni az 1848-ki törvényekbe a statusadósság megosztását, és a kölcsönös védelmet illető pontokat.¹⁴ Ugyan, az említett idő alkalmas volt-e definíciók- és teóriákra? Nem mutatja-e a bécsi kormánynak a két említett pont melletti semleges viselete a dolog lehetetlenségét, nem hihető-e, hogy maga a bécsi kabinet nem tudta volna akkor megmondani, ki fogja majd fizetni a birodalmi adósságot?

Nemzetiség, függetlenség hangzott mindenfelül; Lombard-Velence kiált: *morte ai tedeschi*,¹⁵ Carlo Alberto tudván Ausztriának Párma- és Modénávali szövetségét, megszállja Milánót március 26-án, lépéseiről a bécsi kabinetet csak utólagosan értesíti. Ausztria nagy veszélyt látván felkéri Palmerston lord¹⁶ közbenjárását, és [a] Hummelauer által május 24-én átnyújtott nótában¹⁷ kimondja, hogy kész Lombardia függetlenségét elismerni, és vagy Piemont, vagy más státushozzi csatlakozását eltérni, Velencének pedig külön felelős kormányt adni. De Lord Palmerston e közbenjáró szerepet visszautasítja, mert sem Londonban, sem Párizsban, sem Milánóban nem tartották az említett *concessiókat*¹⁸ elelegendőknek; és a szerző csudálkozik a magyar kormány ingadozó politikáján. „A minisztérium tagjai tudták, úgymond, hogy a bankárokat a státusadósságra, a diplomácia embereit pedig a *pragmatica sanctio* széles értelmezésére nézve megnyugtatni kell – és mégis, sem a státusadósságból méltányos

¹¹ Itt: jósjelek.

¹² A Szárd-piemonti Királyság uralkodója.

¹³ Francia külügyminiszter.

¹⁴ A Habsburg Birodalom államadóssága arányos részének vállalását, és a kölcsönös védelmet a birodalom megtámadtatása esetén.

¹⁵ Halál a németekre!

¹⁶ Angol külügyminiszter.

¹⁷ Jegyzékben.

¹⁸ Engedményeket.

osztozás eszméjét, sem a *pragmatica sanctio*nak a kölcsönös védelemre vonatkozó értelmezését nem iktatták be az 1848-ki törvényekbe”. Miért nem bámulja szerző Palmerstont, ki alig tudta volna mondani a kölcsönös védelem mibenlétét! Mink csudáljuk szerző mély belátását, ki midőn Európa minden státusférfaai megzavarodtak, látta a jövőt, és tudta, hogy a fennálló egyensúly fel nem bomlik, hogy a világszereplők nem változnak, és hogy [a] Carlo Alberto alatt alakuló nagy Olaszország nem egyéb, mint ábránd, de mink megvalljuk, másképpen gondoltunk, és nemigen ütköztünk meg, midőn a centralizáció orgánuma 1848. április 23-i számában a státusadósság elvállalását illetőleg következőt olvastunk: „A bécsi újság azon hivatalos oklevele a státusadósság iránt, melyet lapunk közlött, sokakban aggodalmat gerjesztett. Azt hisszük, hogy hazánkfaai megnyugtattva érzendik magokat, ha a kérdéses kabineti irat dátumát megtekintik. Azon levél április 7-én íratott, hihetőleg oly szándokkal, hogy tartalma az országgyűléssel közöltessék. Törvényhozásunk még Pozsonyban tanácskozott, mikor e levél oda érkezhett, és miután az mégsem közöltetett törvényhozáinkkal, e körülmény már eléggé megnyugtató jelenség minden ezután következethető igények ellen.

Hogyan is vállalhatná el Magyarország az ausztriai státusadósság bármi csekély részét? A magyar törvényhozás megbízásából történt-e azon adósság felvétele? Vagy talán magyarországi beruházásokra fordíttatának azon kölcsönök? Avagy talán azért kellene nyakunkba venni ezen elviselhetlen terhet, mert bizonyos *financierek* istentelen pénzügyi *operatiók* által túlterhelék az örökös tartományokat? – Kinek e dolgokban kedve telt, ám vállalja magára azon tízmilliót, mi csak csudálkozni tudunk az ausztriai miniszterek követelő fellépésén, miután a független kormány alakítása körüli egyezkedések alkalmával az ország tudtával ily követelés fent nem forgott. Ez egyezkedések eredménye ő felségének 2-dik leirata, melyben csak a diplomácia közös költségei említetnek. Ez egyezkedések, és ama leirat után mi eldöntöttek tekintjük a státusadósságok iránti minden követelést, és a bécsi újság újabban közlött kabineti iratának ezek után nem tulajdonítunk nagyobb fontosságot mint legfeljebb egy ártatlan felszólításnak, minőt valamely nemzet a siker minden okszerű reménye nélkül intézhet szomszédjához. Egy irat, nem annyira arra számítva, hogy a törvényhozó kamarákban támasszon ingerültséget, mint inkább oly célból kiadva, hogy a börzén eszközöljön megnyugvást rövid időre. És bízunk a szomszéd nemzetek alkotmányos érzetében, hogy egy pár börzejátékos és nyárspolgár kivételével, kik a megbukott kormány bűnein vették fel magokat, ők is természetesnek fogják tartani e visszautasítást.”

Lássuk szerzőnek a centralistákra vonatkozó észrevételeit. „Átgondolták-e ők, hogy a felelősség elvéből mekkora összeg hozattathatott

volna Magyarország közjogába a monarchiai egység imponáló helyzetének kockáztatása nélkül? – És hogy ezen kiformalatlan, ezen csonka felelősségre mekkora hatással leendett volna az ausztriai birodalomnak másik kiegészítő része, ha az az abszolutizmusban marad meg, vagy ha a szabadság formáit öltendi magára? Az ellenzék politikájának alapja volt a megyerendszer, a centralista párt politikájának alapja pedig a megyerendszerben létező erők felosztása, és más pontokra áthelyezése volt. Más országban új doktrínák új pártot állítanak elő, nálunk nem történt így.” A szerző első vádjára már feleltünk, ti., hogy a magyar kormánynak figyelembe olyasmit venni nem lehetett, mit a februári napok véletlenül odadoztak; a másik pontját pedig, azaz szerzőnek csodálkozását a centralisták ellenzékkeli egyesülésén, minden igyekezetünk mellett nem értjük. A kérdés az, melyik párt győzött? A felelet reá: a centralista; a diadal annál nagyobbserű, hogy a két párt összekeveredése dacára az eredmény egész terjedelmében a centralisták ügyes taktikájára mutat; igaz, hogy mint a szerző mondja, „romok közt járunk most”, de vajon ezen romok a centralizációt paralizálni akaró párt szüleményei-e? Vagy tán azt gondolja a szerző, hogy ha Pál hozzá nem járul az építéshez, Péternek vára kímélve maradt volna? Valóban, ha szerzőnek volnánk, könnyebb lelkiismerettel és úgyszólván kárörömmel néznők a nagy romokat, melyekben pártommon kívül másoknak is volt részök.

Mink sohasem valánk Kossuth bálványozói; gyengéi és hibái csak láthatóbbá, kiállhatatlanabbá tévők előttünk fényoldalait; de ha őszinték akarunk lenni, ha részrehajlás nélkül kérdezzük, ki okozta a nagy romokat? Akkor felelnünk kell, [hogy] a centralizációi szofizmák szofizmája.

Nem képzelhetni oly diadalát a megyeistáknak, mely oly szakadottságot okozott volna Ausztria és Magyarország közt, mely annyira visszahatót a szerző által annyiszor emlegetett diplomáciára, és mely oly gyászos polgárháborút idézendett volna elő, mint a felelős kormány eszméje.

Municipalis¹⁹ reform nem rontotta volna le a régít, felelős kormány pedig a fennálló rendszer megsemmisítését tételizte fel.

A megyei rendszer akármilyen javítása nem hozhatta volna magával a birodalmi pénzügy szétszakadását, nem vágta volna ketté az osztrák haderőt, nem teremtett volna Zágrábba horvát minisztériumot, nem szolgálhatott volna okul a birodalom több részeinek hasonló reformok életbe léptetésére, s ami legtöbb, nem táplálta volna annyira a polgárháborút, mint a 8 tagból álló magyar minisztérium, melyben a többi népfajok mind megannyi magyar királyt láttak.

¹⁹ Vármegyei.

Szerző bámulva kiált (a 83. oldalon), „Kossuth a decentralizáció legnagyobb mestere szabályozta a magyar kormányzat központosítását, Kossuth, a megyék bajnoka verte le a megyei rendszert, Kossuth, ki a birodalmi viszonyok irányában kezdet óta igen gyanús helyzetet foglalt el, illesztette be az új alkotmányú Magyarországot a szintén alkotmányosnak proklamált ausztriai birodalomba”. Mink nem ütközünk meg Kossuthnak következetlenségein, és az ábrándos centralisták utáni indulásán; Párizs, London, Berlin mind elhagyá régi ösvényét, és szerző azt szemére veté! Nem elismert tény-e, hogy forradalmak politikai *apostosiával*²⁰ együtt járnak? Nem tudjuk-e, hogy ama nagy brit státusférfi, kinek hirtelen halála az összes európai intelligenciát felverte, béke idején is változtatta politikáját? Nem láttuk-e Peelt a katolikus *bill* ellenzése következtében a belügyi tárcát letenni, és néhány hónap múlva első lenni a *civil disabilities of his majestys Roman Catholic subjects* alaptalanságát megmutatván, a *billt* keresztülvinni?²¹

Pártja hibás politikáját mutogatván így folytatja a szerző (86. oldal): „Képzeljük, hogy a dualizmus létesítése után erősödött volna a monarchia összes ereje, mi a német egység élére álláson kívül még más eszközök által is gondolható, és ekkor nem volt-e előrelátható, hogy egy birodalmi centralizáció fogna a dualizmus ellenében felállítatni, mely mindent összeolvasztó, mindent egy gyűlpontra vonó erejével vagy merőbben asszimilálná Magyarországot, vagy a budapesti kormányzatot örökös foglalások által árnyékká és hazánkat oly függővé teendette vala, amilyen az abszolutizmus alatt volt. Egyébiránt valószínű, hogy inkább csak a tan absztrakt kívánatait ismerte, mintsem a magyar és birodalmi viszonyok örvényeit és szirteit.” Szerző tehát ismerte az örvényeket és szirteket, és csak *juxból*²² mondott hozsannákat pártja diadalma felett. Erősen hisszük, hogy szerző most is absztraktot mond és ismeretlen szirtek közt jár, most, mondjuk midőn Ausztriára bízza a német egység élére állást. –

Szerző nagy hibát lát abban, hogy a minisztérium koalícióból állott; Szemere, úgymond, nem szerette Széchenyit és Batthyányit, haragudott Klauzálra, hideg volt Eötvös iránt, és Deákban akadályt látott, és ami több, ott volt a két ellentét, Kossuth és Széchenyi, mint földünkön a Zenit és Nadír, s oly tarka volt, mintha most Angliában egy kabinet alakulna, mely Peeltől Russell lordig, a whigeiktől a radikálokig, és Cobden-

²⁰ Hitehagyással.

²¹ Az angol uralkodó katolikus alattvalóinak emancipációját elősegítő törvény vitájáról van szó (1828–1829).

²² Tréfából.

től a *repeal* barátaig minden pártárvát, mely Disraelihoz és a többi protekcionistahoz nem tartozik, képviselni akarna. Szinte látjuk, hogy szerzőnek jól esik ezen életből merített hasonlítás, de nézetünk szerint iszonyúan sántikál. Ne ámítsuk magunkat és ne hasonlítottassuk gerilla vezéreinket a világ nagy férfaihoz; nálunk különböző politikai iskolák nem is lehettek, és egy-két pontot kivéve ambíció következtében indultak különböző utakra. És meg vagyunk győződve, hogy ha Anglia Magyarország volna, Írland pedig Ausztria, Skóciában rácok és szerbek laktának, a highlanderek pedig oláhok volnának, és ezen Anglia Ausztriától nyer független minisztériumot a magával járó minden következményeivel, mint nálunk – akkor egy chartista, Aberdeen lord, Hume, Disraeli, Cobden és Parker tagokból álló minisztérium is legnagyobb egyetértésbe munkálódna a haza megmentésében. Vagy tán oly nyomorultaknak tartja a miniszter tagokat, hogy a személyes gyűlölet vagy ellenszenv akkor is elfoglalja figyelmüket, midőn a Bánát vérben állott, az erdélyi havasok megpirosodtak, és a védtelen vérrokonaink egyre-másra lehullottak. A márciusi győzelmek nem lepték-e meg mindnyájukat, és nem adtak-e elég hatáskört mindegyikének. Falkland, a gavallérok gavalléra, Pym, a dühös demokrata, Cromwell, az independens, tudták egyetértőleg megtámadni a királyi önkényt, és a mi kormányunk azért vala tehetetlen, mert Szemere nem szerette Széchenyit, és több efféle okok miatt.

„Deák, mond szerző, a szenvedélyek legingerlőbb perceiben is a törvényes út tántoríthatlan barátja volt, Kossuth pedig hajánál fogva hurcolta a kérdéseket a forradalmi térre. Amily különböző tulajdon a logika és a képzelődés, a legalitás és felforgató szellem, oly nagyak kellett a távolságnak lenni, az igazság- és finanszminiszter közt.” Hála Istennek, hogy az akkori időben elmondott dikciók még füleinkben zúgnak, és a napi sajtó munkálatai előttünk vannak, és hála a gondviselésnek, eszünk és emlékezetünk csodás megmeneküléseért, mert kis utánajárással megtudhatjuk: vajon aki most oly tisztán látja a dolgokat, hogy flótázott akkor.

Szerző sokat beszél békekísérletekről, kiegyenlítésekről és felforgatósokról. Kövessük egy kissé a dolgok fonalát, lássuk kivel és hogy lehetett volna kibékülni, kicsoda akart építeni, és ki volt a rontó.

Köztudomású, miszerint Bécs politikai irányát főképpen Radetzky táborozásától várta, a magyar kormányt egyenesen megtámadni nem akarván, adagonként igyekezte paralizálni. Előbb a státusadóssági követeléssel lépett fel, mit szerző orgánuma tréfának tartott, aztán a had- és pénzügy összpontosítási szükségét kezdé magyarázni anélkül, hogy a rác háborúról nyíltan nyilatkozott volna; a dolgok tisztába hozásának lehetetlensége előállott akkor, midőn az egész kormánytól támogatott minisz-

terelnök békekísérletei csak ellenkező tartalmú *billeteket*²³ tudtak szülni. Zalának nagy logikusa együtt ment Bécsbe a miniszterelnökkel az egyezkedést megkísértendő, és nyolcnapi fáradozásuk nemcsak eredményt nem szült, hanem audienciát sem tudott kieszközölni. Szeptember 2-án bejelenti Kossuth a háznak, hogy a két érintett miniszter Öfelségéhez ment a katonaiállítási és pénzügyi törvények *sanctiója*²⁴ végett. „Én arra kérem fel a házat – mond a kiutahiai fogoly²⁵ –, hogy a fejedelemségi értekezés eredményeit azon férfias nyugalommal várja be, mely férfias nyugalom kellő megfontolással, és egyszersmind erős elhatározással párosulva mentheti meg egyedül a hazát. Méltóztassanak színikülönbség nélkül közremunkálni, hogy csak most, csak e percekben mindenek felett ne zavartassék meg a nyugalom ott, hol még van, és ne szaporítottassék ezáltal a hazának veszélye, és ne gyarapítottassék ellensége. – Mindenkinek megvan a maga köre, és most én lelkemben meg vagyok győződve, hogy köréhez képest hatni a legnagyobb szolgálat, amit mindnyájan a hazának tehetünk.” És szerző mondja, „a magyar minisztérium nem volt forradalmi, de benne Kossuth forradalmi elem volt, sőt több – mert a személyesített *destructio* – pedig mennyi történt volna másként, ha Deák tolmácsolja az igazgatás nézeteit.” Deáknak, úgy hisszük, elég ideje volt Bécsben tolmácsolni, az eredményt mindjárt fogjuk látni. Szept. 4-én Kossuth felállott a szószékre különböző indítványokkal, melyeket [a] *Pesti Hírlap* szept. 5-i száma így ad elő:

„Szept. 4-én a képviselőház ülése rendkívül nevezetes volt. Ha nemzeti önállóságunk ellenei oly esztelenek, aminő gonoszoknak mutatkoztak eddig, nagyszerű események küszöbén állunk. A kormány és a képviselőház egyaránt érzi ezt és felfogja hivatását, ezt mutatja a mai gyűlés. De hadd szóljanak a tények.

Kossuth, az egészségében roskadozó, de lelkierőben megtörhetlen hazafi lépett szószékre. Előadá, hogy miután múlt országgyűlés végével a minisztérium a kormányt átvette, és királynak és alkotmánynak hűséget, a törvénynek engedelmisséget esküdött, a haza felett összetornyosuló vésznek ellent állani csak úgy érezhette magát teljesen képesnek, ha mindazon konstituált²⁶ hatalmak támogatását bírja, melyeknek a minisztérium kifolyását képezi.

²³ Jegyzékeket.

²⁴ Királyi aláírása.

²⁵ Kossuth a vitairat írása idején a török birodalomban Kiutahiába (Kütahya) volt internálva.

²⁶ Alkotmányos.

Ily előmozdításra azonban a minisztérium nem talált. Elmondja szó-ló, hogy hónapok óta hiába kér a minisztérium nem egyebet, mint hogy Őfelsége köztünk megjelenjen – említé, miképp azon egy pár manifesztum ellen is, miket a minisztérium a pártütés és zendülés ellenében ki-nyert, magokbul az Őfelségéhez legközelebb eső körökből sok történt, mi azok sikerét megghiúsítá, hogy a bécsi kormány, mely fejedelmink egységénél fogva hivatva volna, ha nem is közre dolgozni velünk, de legalább nehézséget nem tenni, irányunkban ellenkezőleg viseli ma-gát. Ezen állapotnak valahára végét kell szakasztani, vagy kéntelen lesz a nemzet, miután a minisztérium keze kötve, ideiglenesen oly végrehajtó hatalmat állítani, mely nem a törvényből, hanem a haza veszélyéből me-rítse az eszközöket.” Kossuthnak indítványai abban állottak, hogy prok-lamáció írassék Európához, és hogy deputáció menjen fel Bécsbe a két miniszter támogatására. Az indítványok mind a közvélemény, mind a napi sajtótól megtapsoltattak, a száz tagból álló deputáció útnak indul, a *parlamenti míveltségű* Pázmándy mond hosszú dikciót, a Tömösi szo-rostul Fiuméig meg sem áll, nemsokára Batthyány és Deák visszajőnek, elhozván magokkal a schönbrunni híreket, melyek szerint Őfelsége a mostani magyar kormány eljárását rosszálja. A miniszterek Szemerét ki-véve lemondanak, Jellačić Fehérvár alatt áll, a rácok győzedelmesked-nek, a veszély nő, az új minisztérium egy pár óráig él, és az is csak pa-píroson, és a kényszerültség más szférába vivé át a dolgokat, és szerző kiált: „mennyi történt volna másképp, ha Deák tolmácsolja az igazgatás nézeteit”.

Dicsérgetni a részrehajlatlanságot, emlegetni a történelmi igazságot, és önmagáról azt mondani: „Észrevételeimből senki sem fog a pártemberre ráismerni”, nem nagy mesterség, de tényleg azt bebizonyítani, igen.

Vegyük csak például szerzőnek következő frázisait Kossuthról mondván, hogy magában állott, „de már hat hónap múlva az események csodás hatalmánál fogva ellenségeit megalázta, és a vetélytársakban gyakran hízelgőkre vagy vak eszközökre talált, később pedig a haza sor-sát, mint a gyermek az almát, kezébe vette, hogy játék közt sárba ejtse, és Európát megrendíté, hogy miután maga és az ügy, melynek aposto-la lett, leveretik, a földingás romjai oly vidékeket is összedőljanak, hol soha egy fül sem hallotta e vészterhes nevet: Kossuth”. Ha mink akar-nók a szerzőt utánozni, így fejeznők ki magunkat: a centralisták csodás hatalomnál fogva legnagyobb vetélytársokat megalázva, és ügyök mel-letti apostolává téve, behurcolták a Kárpátokon keresztül a centralizá-ció nagy fekete lepedőjét, hogy elborítson oly vidékeket, hol fül nem hallotta e pusztításhozó nevet: „centralizáció”; de minek? Beszéljünk komolyan.

Kossuth, ki a szó használatán kívül más fegyverrel nem bírt és nem használt, ki összeesküvésekre nem egyesült *semproniakkal*,²⁷ ki dikcióit nyíltan, a békeisták és logikusok jelenlétében monda, ki tartományokat nem hódított, csatákat nem vívott, ki szerző szerint csak megyei erudícióval bírt, ezen Kossuth, mondjuk, bírta volna-e ellenségeit megalázni és a hazát, a sok többi elemek dacára sárba dobni?

Olvassuk végig a bitorlók hosszú sorát Caesartól egészen Napóleonig, és lássuk, vajon van-e egy, ki harcmezei babérok nélkül uszupálhatott²⁸ volna magának hatalmat egy ország felett!

Ha átláttátok Kossuth destruktivitását, ha agyaitokban valami pozitívítás volt, ha meg voltatok győződve a politika káros és rontó irányáról, ha éreztétek a haza végomlását: miért maradtatok némán padjaitokon, miért nem léptetek fel nyíltan, és ha gyávaságtok azt nem engedé, miért nem igyekeztetek álnevű pamfletekben terjeszteni bölcsességek tanait? Avagy kedvtelésből néztétek a haza megszakadt erejéből folyó vérpatakokat? Nem magasztosabb hivatás-e a beteget haláltól megmenteni, mint kínjait nyugodtan elvárni, és aztán a megdermedett test felett cifra halotti prédikációt tartani! És nem emberibb-e álarc alatt a szélvész kimaradhatlanságát hirdetni, mint akkor fellépni, midőn a szél az árbócfát szétporlasztá, a népség megfulladt, és a hajó elsüllyedt?

Önök látták a vést és némán maradtak; tudták, hogy a hajó elsüllyedt és bent maradtak.

Nem hisszük, hogy Magyarországnak oly háládatlan fiai volnának, kik egy hozzájuk hasonló táblabíró ellen nem mertek volna felkelni anyjuk védelmére. És szerző terrorizmusról, félelemről és eszméletelvesztésről beszél.

Fussuk át hosszú parlamentünk történetét, nézzük jobbra, balra, vajon volt-e valami, mely működését meggátlá és tanácskozását háborgatá.

A nép sohasem avatkozott a parlamenti ügyekbe, karzatunk legnagyobb csendet tanúsított, mit sok békeista is nem egyszer elismert, *whiggamore*-ok²⁹ nem gátolták az alkudozási kísérleteket, nem volt *Crack brained clerusunk*, nem tapasztaltunk *Prides Purge*-féle procedúrát,³⁰ mely a ház tagjait kimustrálta volna. Kossuthnak nem voltak önnevelte és ma-

²⁷ Itt: szövetségesekkel. Utalás a Lex Sempronia nevű római törvényre.

²⁸ Bitorolhatott.

²⁹ Itt: fegyveres vidékiek vonulása a fővárosba. Utalás a 17. század skót történelmének egy eseményére. E bekezdés angol utalásai párhuzamként idézik fel az 1642 utáni évek angol polgárháborújának történetét.

³⁰ 1648. december 6-án Pride ezredes katonái parlamenti képviselőket tartóztattak le, másokat pedig nem engedtek be az ülésterembe.

gát velök azonosító *Ironsides*-jai,³¹ kiknek segítségével a naseby-i és worchesteri hősz³² a parlament szétkergeté, és a kulcsot zsebébe tev; Kosuth sohasem mondhatá azt, amit Cromwell mondott, midőn I. Károly kezeibe keríthetéséről gondolkozott: „Ha a király kezemben van, akkor a parlament zsebmében lesz”. A mi *long parlament*ünk nem bántá soha semmiféle erőszak, terjedelmes teste nem vált *Rumppá*,³³ *voluntair* kimiradásokat³⁴ kivéve a ház kezdettől végig semmi változást nem szenvedett; nem háborgatá a kormánytagokat sem kardcsörgés, sem társaik börtönbéli nyögése, szóval semmi sem volt, mi a véleményssabadságot csak messziről fenyegetendé vala, és szerző terrorizmust emleget!

Az olvasó is tán csudálni fogja szerző által előszámlált hibák elkövetését, de mink arra röviden az angol példabeszéddel felelünk: „*all is but lip wisdom that wants experience*”; magyarul: könnyű flótázni a munka után.

Az önvédelmi szükség hirtelen és példátlan súllyal nehezedett a kormányra, a belháború dühe vízőzön gyanánt terjedezett el, az idő nemcsak fontolgtatásra, hanem rögtöni cselekvésre is kevésnek látszott, az ország helyzetét úgyszólván miszticizmus lépé meg, a kormány sokszor nem remény, hanem kétségbeesésből intézkedett, és mikor a kocka megfordult, és a rendszeres politika ideje beállott: akkor az elbizakodás vevé át a kormányzást, és a szokott eredmény nemsokára beállott.

Könnyű [a] szerzőnek most az összes birodalom érdeke és az egység eszméiről okoskodni. 1848. szept. közepe táján, midőn Dobelhoff³⁵ okirata, melyben a magyar független kormány érvénytelenségét a *pragmatica sancti*óból magyarázá ki, szerző is más politikát fejtegetett lapjában, és ha az olvasót untatni nem akarnók, ide iktatnók a szept. 22-i *Pesti Hírlap* némely elmefuttatásait: „A zágrábi német lap mellett Jellasicsnak két darab nyilatkozványa küldetett szét. Egyikben inváziójának okát manifestálja, másikban Magyarország lakosaihoz szól. A manifestumban mintha csak az osztrák minisztérium beszélne, mintha csak ezen osztrák minisztériumnak lapunkban is közlött emlékiratát Jellasics bemutatta volna. A *pragmatica sancti*ón lovagol ő is, mely felfogása szerint a német és magyar örökös tartományok kormányzását osztatlannak, elválaszthatatlannak és közösnek rendeli, és ennek következtében egy központi had-, pénz- és

³¹ Magyarul vasbordájúaknak szokás nevezni Cromwell katonáit.

³² Az angol polgárháború két jelentős, a királyi csapatok vereségével végződő csatája (1645, 1651).

³³ Rump-parlament: a képviselői kizárások után maradt angol „csonka parlament” neve 1648-ban.

³⁴ Önkéntes távolmaradásokat.

³⁵ E hónapokban Ausztria miniszterelnöke.

külügyi minisztériumot követel; mennyi hamis állítás, mennyi rágalom foglaltatik e sorokban. Elsőben hamis írástudó az, ki a *pragmatica sanction*bul azt merészli magyarázni, ami itt magyarázva van, semmi kötmények soha meg nem engedék, számos törvényeink világosan tilták, hogy mi az örökös tartományok példájára kormányoztassunk. Az ő császárok nekünk alkotmányos király volt. Nem most semmisítették tehát meg a kormányzási egység, mert ezen egység sohasem vala, legalább nem vala szabad lennie; az önállás, függetlenség, felelősség mind bennfoglaltatik régi törvényeinkben, és a magyar minisztérium, ez az annyiszor támadott, annyiszor veresett kormányalak, semmi egyéb, mint régi törvényeinknek oly formulázása, mely a valóságot biztosítja.” Mennyi bölcsesség, mennyi mélység és mély belátás rejlik az idézett szavakban! Az ember ugyanazon tanokat találja, mik a magyar centralizáció Koránjában meg vannak fejtve.

Szerző 1848. szept. 22-kén *fait accomplie*-nek³⁶ tartá a magyar független kormányt, és most azt Kossuth nyakára tolja. De épülünk még egy kissé tovább a centralisták okoskodásain. Borosch bécsi képviselő indítványára vonatkozólag szerző lapja okt. 31-ik száma így elmélkedik: „Borosch képviselő és vele a bécsi parlament felkéri a császárt, hogy a birodalmi bonyodalmak végkiegyenlítésére gyűjtsön népkongresszust. A császár a békét nem békés úton, hanem fegyverrel határáz megkísérteni. De düljön el bármiképp a dolog, hogy kiegyenlítendő kérdések vannak köztünk és a monarchia többi tartományai közt, ezt a magyar országgyűlés nemcsak elismerte, de legutóbbi átiratában is azoknak barátságos és a felek érdekeit kölcsönösen biztosító elintézését ajánlja a bécsi parlamentnek. Ebben rejlik egy népszövetség eszméje. A szövetség akár a birodalom minden többi tartományaival, akár az egész néemetséggel, ránk nézve egészen egy természetű, *egy természetű az uralkodás egysége mellett vagy anélkül*, egy természetű monarchikus formák vagy azok nélkül.

Ennek alapfeltétele, Magyarország teljes függetlensége.

Ezt Frankfurt nemcsak elismerte, sőt dekretálta is – hazánk önállásának és függetlenségének kérdése ezáltal nemcsak magyar, de német birodalmi kérdéssé is vált.”

Magyarország függetlensége ekkint Frankfurtban bevégzett tény. Nem így volt ez Bécsben.

Ott az utolsó időkig a beolvadás ábrándjainak hódoltak a demokrácia legkitűnőbb bajnokai is.

Pedig mi mindenekelőtt magyarok és függetlenek akarunk lenni: „Mi Magyarországbán nemzetségeket nem ismerhetünk el, elismerünk népfat-

³⁶ Bevégzett ténynek.

jokat, nyelveket, és elismerjük azoknak jogait is, de Magyarország földeit csak magyar nemzet lakja". Önök 1848. okt. 31-én ábrándnak tarták Magyarország beolvaszthatását, most természetesen európai és sok egyéb tekintetekből, sőt Magyarország érdeke szempontjából is kimaradhatlannak tartják Magyarország beolvasztását, és Kossuth „felületesen volt megbarátkozva az európai polgárosodással, belőle csupán a regényesebb tájképeket és a merészebb ábrándokat kedvelte", ti pedig tiszta szemüveggel néztetek a jövő titkai templomába. Kossuth, ki a régít felforgatni nem akará, és csak reformokat kívánt, merészebb ábrándok után törekedett, és önök, kiknek tanai a fennállónak végképpen felforgatásán kezdődtek, nem álom-, hanem messzelátók valának.

Önök, kik a Németországgali kimondott szövetség dicsőítésére haljelujákat mondtak, kik Pál templomának szavára³⁷ Gibraltárokat építettek, státusférfit tapintattal adtak irányt Magyarországi politikájának!

Nem egy cifrát tudnánk előmutatni, melyhez képest Kossuth ábrándjai csak kicsiny politikai *blunder*ek,³⁸ de minek? Jobb lesz az olvasót vezetni centralizációnk Abu Beker-i³⁹ bölcs forrásához. Forgassuk *imanja* és *dinje* lapjait,⁴⁰ és lássuk üdvöt árasztó tanait, vagy más szóval pillantsunk belé Eötvösnek *Reformjába*. „Mi, kik e hon kifejlődését az eddig követett úton lehetségesnek nem tartottuk, kiknek meggyőződése, hogy míg megerendszerünk jelen alakjában marad, számos haladási kérdés kivihetetlen, *nemzetiségünk veszélyben forog*, felhíva éreztük magunkat meggyőződés nyílt kimondására, és pedig annyival inkább, mennyivel bizonyosabban tudtuk, hogy elveink nem népszerűek, és hogy éppen azért hosszú tárgyalásra és nézeteink minden oldalruli felvilágosítására leend szükség, míg azok elfogadásra számolhatnak." Ezt mondja Eötvös bevezetésében, és aztán következnek az alapos és gyönyörű felvilágosítások és megfejtések, például a 78. oldalon: „Egykor nemzetiségünket csak a kormánytól féltettük, jelenleg a felsőbbiség, melyet a magyar elem magának törvényhozás útján kivitt, ellenhatást idézett elő hazánk idegen ajkú lakosai között, és ezt én sokkal veszélyesebbnek tartom. Pánszláv mozgalmakról hallunk, a német egység eszméje hangoztatik Magyarország közepette, az illirizmus felütötte zászlóját, szóval minden néptöredék, mely hazánkban századokon keresztül nyugodtan élvezé a magyar polgári állomány védelmét, független nemzetiségről vagy más rokon, de nem magyar fajokkai egyesülésről ábrándozik. Ha hazánkat más alkotmányos

³⁷ A frankfurti Pál-templomban ülésezett 1848-ban az össznémet parlament.

³⁸ Baklövések.

³⁹ Abu Bakr 7. századi muzulmán kalifa, Mohamed apósa és utóda.

⁴⁰ *Iman, din*: az iszlám teológia alapfogalmai.

országok módjára látnánk kormányozva, én mind e mozgalmakat veszélyeseknek nem tartanám. (Látja, tisztelt olvasó, ezen nagy bajnoka a centralizációnak még 1846-ban [úgy] látta, hogy Magyarországon a békét csak egy független felelős minisztérium által lehet biztosítani, és Kossuth merte ezen tant ellenezni!) Forgassuk tovább a *Reform* lapjait (217. oldal): „Alkotmányunk egyik alaptörvénye szerint követelhetjük, hogy mi magyarok a többi tartományok módjára ne kormányoztassunk.” Eötvös aztán felhossa a centralizáció elleni kifogásokat. „Így okoskodnak elleneink, birodalmi összeköttetésünk úgy hozza magával, hogy kormányunk (ti. a bécsi) e részben saját nézeteit nem követheti, és pedig azért nem:

1-ör, miként mi, úgy a birodalom egyéb tartományai is joggal követelhetik, hogy ők is saját módjuk szerint kormányoztassanak;

2-ör, mert az úgyszólván létező heterogenitásokat nem lehet még kiáltóbakká tenni;

3-ör, mert ha Magyarország kormánya felelőssé tétetik, az összes birodalom úgyszólván elég nehéz kormányzása lehetetlenné tétetné.” Eötvös ezen ellenvetéseket lelkesedésében egyszerre agyonveri, és tovább megyen tana csallhatatlansága megmagyarázásában. 230. oldal: „Nem célok e munkában fejtegetni, az összes birodalom ügyei mily formák szerint intéztethetnének legcélszerűbben, ha Magyarország egy egészen különvált és alkotmányos, vagyis felelős kormányt nyerne – annyi bizonyos, hogy

1-ör, két ország kormányának tökéletes elkülönözéséből nem következik, hogy birodalmi összeköttetések gyengüljön, mit, hogy mást ne említsek, már Svájc és Norvégia példájából láthatunk.

2-ör, hogy az 1791-ki 10. t., melyet alaptörvényeink közé számítunk, azon kitétel alatt, miként hazánk ne más tartományok módjára kormányoztassék, miután a többi tartományok alkotmánnyal nem bírnak, csak azt értheti, hogy hazánk alkotmányosan kormányoztassék, ezen alaptörvényünk csak akkor lesz végrehajtva, ha kormányunk felelőssé tétetik.

3-ör, ha csakugyan megengedjük, hogy a magyar kormány tökéletes elkülönzése és felelőssé tétele nehézségekkel jár, ezen nehézségek birodalmunk helyzetéből folynak, és még akkor sem kerülthetnek ki, ha Magyarország soha felelősséget nem követelne is, miután e kifejlődés korszakában, melyben élünk, bajosan hihető, hogy az alkotmányosság eszméi, melyek Németországban mind inkább terjednek, és melyeket maholnap Poroszország is elfogadand, az ausztriai tartományokból örökre kizárva maradjanak.” *Denique* Eötvös azzal fejezi be okoskodásait: „A kormányi felelősségnek hazánkban valószínűsítése a birodalom érdekeit nemcsak nem sérti, sőt azokat előmozdítja, mennyiben a nemzet és kormány közötti hamis állást megszüntetvén, hazánk kifejlődését, és annak a birodalomhoz! ragaszkodását elősegíti.”

Ennyi úgy hisszük elég azok megnyugtatóására, kik a felelősség elvét birodalmi összeköttetésünk miatt lehetetlennek gondolák, és csak azért ellenzik a központosítást.”

Mit mondjon az ember, midőn a *Forradalom után* szerzője, ki nem egyszer éneklé meg Eötvösnek tanait, a centralistákat munkájában csak ujjheggyel érinti, és Kossuthról dicsérve emlékeztén, így szól (123. oldal): „Benne, mint a politikai és vallásos álmódók nagy részében, sok nemes érzés és sok könnyelmű őszinteség vala, vegyítve lelkesedéssel és ravaszsággal. Megengedem, miképp lelkesedése nem volt hasonló oly magnetikus állapothoz, mely az alvajárót levíthatatlan erővel viszi medrekben át a mélységhez; megengedem, hogy az ábránd ködeiből kiszámította a pontot, melyre állva a homályból kitörő sugárok fénykört fognak halántékai körül vonni; megengedem, hogy annyira vala sarlatán, mint Savonarola és Rienzi, és mint az állami és hitesmék vértanúinak nagy része, de hogy K. valaha anyagi önzésből kívánta volna a nemzetet misztifikálni, és hogy a számítási hibák szándékból csúsztak volna tolláról a papírra, ezt most, midőn a nagy izgató, mint reménlem örökre, bevégezte politikai pályáját és nem árthat többé sem egyéneknek, sem a hazának, ezt az *iconiumi* halhatatlan halottról, ki az óriás forradalomból, melyet egyedül idézett fel – tört szívvel és majdnem koldusbottal vándorolt ki, ezt Kossuthról hinni makacs gyűlöloi sem fogják.”

Iszonyúan csudálkozunk, hogy szerző elvbarátját,⁴¹ ki valóságos vértanújának mondható politikai hitének, nem méltatá efféle dicsérgetésre, és azt még inkább csodáljuk, hogy Borsodnak nagy férfit,⁴² ki még 1848. december hóban látá, hogy Magyarország legcélszerűbb kormányformája republikai – nem méltatja jellemzésre.

Kossuth egyedül idézte elő a forradalmat! – Önök kezdék hirdetni a centralizációt, önök emelék oltárát, önök térdepeltek előtte, önök tana győzött, s önök győzedelme hozott ínséget és nyomort, és mégis K. oka mindennek – K., ki önök tanát örökösen ellenezte, és ki csak az események által került a krédóba!

Szerzőnek célja, mint végszávaiból látszik, a pártokat kibékéltetni, és egy nagy nemzeti pártot alakítani, és nem hasonlít-e szerző eljárása azon szolgabíróéhoz, ki a parasztot káromkodás miatt megbotoztatván, maga is káromkodva hajtatta végre az ítéletet?

Valóban, a jövő nemzedék, szerző művét olvasván, azt fogja hinni, miszerint Magyarországnak oly egy fia volt, ki mint a hajdani skót *thane* fia,⁴³

⁴¹ Eötvös József.

⁴² Szemere Bertalant.

⁴³ Utalás Shakespeare *Macbeth*jére.

boszorkányokkal dolgozván, minden társait megbűvözte és megbutította, és mikor az ország kezeiben volt, magát az országgal együtt eltemetete.

Ki pártokat egyesíteni akar, annak nem szabad elárulni pártgyűlöletet és részrehajlást, és szerzőnek azon hosszadalmas szillogizmusa, mely szerint K. szocialistának is kész lett volna beállani, nem a legmegtestesültebb részrehajlásból folyt ki? Mutathatja-e szerző Kossuthnak egy tettét, egyetlen egy beszédét, mely a magánbirtok megtámadására célzott?!

Szomorú, igen szomorú, hogy most is, midőn az idő mindnyájunk bölcsességét csúffá tevő, és midőn az élet képzelt elmetehetségünk semmiségét nagyon is bebizonyítja, hiúság diktálta frázisokban, a részrehajlás legvastagabb jeleit áruljuk el.

Legyünk őszinték. Ne feledjük a tél fagya közt a nyár hevét. Valljuk meg, hogy fejünk szédült.

Jól teszi szerző, hogy Kossuthot neveti, és igaza van, midőn hibás politikáját mutogatván, a többi közt így folytatja (66. oldal): „A szabadság, mondá ő (ti. Kossuth), akkora olvasztóerővel bír, hogy aki a szabadságot ígéri, [annak] a többi népfajok [a] szabadságért nemzetiségüket fogják odaadni.”

A következőzés megmutatta, volt-e belérdeke e „felfútt eszmének”; de pártokat egyesíteni akaró bírótul vártuk volna, hogy azt is hozzá teszi: de nem csuda, mert mink is oly felfútt és tán még felfúttabb eszméket mondunk – és így például az olvasó meggyőzésére programjából következőket kieszdi: *Pesti Hírlap*, 1848. máj. 16. „Magyarország újjászületett, néhány hét küzdelmei és diadalai feloszlatták a régi intézményeket. Midőn forradalmunk, e békés, de gyökérig ható forradalom, az előbbi rendszer romjain parlamenti kormányt léptetett életbe, és a független magyar minisztérium tárcáit elvbarátainknak nyújtá, ily változásnak abban az arányban kelle befolyjni a *P. Hírlap* helyzetére, melyben következetes akart maradni a régi irányához.

Mi jelszóul tűztük a felelős minisztériumot szükséges eredményeivel, a törvényhozás tekintélyének túlsúlyával, és az igazgatás fő ágainak centralizációjával együtt – éppen abban különbözénk többi elvrokonainktól, kikhez a legszorosabb viszonyok, a rokonszenv legerősebb kötelékei csatoltak, hogy ők a korkérdések hosszú névjegyzékébe iktatták a parlamenti kormányt, mi pedig e névjegyzék felírásává tettük, azon egyetleneg kívánatot, melytől a többi kívánatok lehetsége, és regenerációnk egész művének szerkezete és sikere függ.

A múlt berekesztették. Új korszak vevé kezdetét, melynek párkányáról talán joga van a *P. Hírlap*nak pirulás nélkül tekinteni a hátrahagyott viszonyokra, melyek ellen küzdött, és bizodalommal nézni a jelenre, melynek vezéreszméjét 4 év óta magáénak vallá.

Mi anélkül, hogy fátyolt akarnánk borítani egyetlen cikkünkre, egyetlen nyilatkozatunkra, határozottan elmondhatjuk, miképp követve eddigi eljárásunkat, *híven és eréllyel fogjuk támogatni azon független és parlamentáris kormányrendszert, mely gyarmati és alárendelt helyzetünkből kiszabadított, és melynek központosító iránya által óvattathatik meg hazánk integritása, főleg ily háborgó időkben, midőn a világpolitika megváltoztatta nehézkedési pontjait, és Európa földirati felosztása hetek alatt elavulttá lehet.*

Továbbá őszinte hajlamból és szilárd meggyőződésnél fogva támogatandjuk a Batthyány-minisztériumot, mert pártunknak legtalentumosabb és szeplőtlen jellemű egyéniségeiből alakult; mert iránya minden most lehetséges kombinációk közt leginkább van összhangzásban a mi doktrínáinkkal (milyen jól esett [a] szerzőnek sok centralistát a minisztériumban látni). Továbbá mi a szabadságot és egyenlőséget az ország minden lakosai közvagyonának, de az országot magát egész kiterjedésében a magyarok országának tartjuk. Következőleg nyelvünk diplomáciai állását és honunk épségét akárminő megtámadások ellen hűn védendjük. Végre mi a *pragmatica sanctiót*, e kétoldalú szerződést, mely kölcsönös igényeket szentesít, magos politikai tekintetéből és a nemzet önfenntartásának életösztoneinél fogva védelmezettnek hisszük.

Mínthogy azonban meg vagyunk győződve, hogy Ausztriának velünk egy közös veszélye van, ti. azon szláv forradalmi irány, mely az európai civilizáció romjain akar magának jövődőt teremteni, ez okbul semmit sem kétkedünk kimondani, hogy rossz szolgálatot teszen a birodalomnak, ki akadályoztatja az örökös tartományoknak minél szorosabb ragaszkodását a német szövetséghez, és viszont rossz szolgálatot teszen a birodalomnak, ki gátolja Magyarország kifejlődését egy nemzeti és független kormányrendszer alapján.

Mi tehát ismerve viszonyainkat és okulva a történezszt által, az örökös tartományokkal szomszédi, sőt testvéri egyetértésben kívánunk lenni, és arra töreksünk, hogy minél általánosabbá váljék azon meggyőződés, minél fogva a monarchia erős csak akkor lehet, ha az alkotmányos oszt-rák részek a nagy német birodalomhoz egy köz- és oldhatatlan érdek által csatoltatnak, és ha Magyarország felvirágozhatik saját alkotmánya alatt, mely a szabadság és egyenlőség malasztjait mindenkire kiárasztva a különböző ajkú népiségeket egy nemzettestté olvasztja a független magyar közigazgatásban.

Igy fog hazánk és a birodalom nyugat által védve lenni észak ellen, így szerzend hazánk és a birodalom nyugatnak állandó befolyást keletre.”

Szerző az általa elmondott bölcs tanok támogatására visszamegyen egészen a római birodalom felbomlásáig. De hiába, K. csak a regényes tájképeket kedvelte és csupán megyei erudícióval bírt.

Lássuk most az utolsó felvonást. Szerző leírja a Debrecenbe való vándorlást, beszél a gyémánt-kedvelő Madarásról,⁴⁴ terrorizmusról, békepártról, annak bátorságáról, Kossuthnak hamis állításairól, melyek szerint a nép és a sereg sürgette volna a függetlenség kimondását, aztán leírja a szerencsétlen április 14-i történeteket, hogy ti. a békepárt nem tudott diktálni, mert a templom tele volt cívisekkel stb. Erre felelni jelenleg nem érkezünk – röviden csak azt mondjuk, hogy Madarász a felkerekedett szájhősök leggyávábbika volt, és hogy a magyar terrorizmus valóságos paródiája volt minden *tribunal revolutionair*-nek,⁴⁵ – a békepártot illetően pedig azt mondjuk, hogy mink, kik a szerző által nevezett békepárt egyéneinek működéseit utolsó napokban meglehetősen figyelemmel kísértük, csak a gyémántlopásra vonatkozó értekezéseikről ismerjük. Egyébiránt meglehet, hogy e párt azon értekezései, és felszólalásai, melyekben Magyarország függetlenségének lehetetlensége magyaráztatott meg, figyelmünket kikerülék.

Aprópó, szerző nagyon érdekesen írja le Kossuthnak ápr. 14-én tartott beszédét – megmondja, a templomnak micsoda pontjáról szónokolt; és micsoda hatással valának a visszhangok a szónokra. Csudáljuk, hogy Borsodnak nagy fia által nemsokára tartott és köztetszést nyert beszédéről – melyben a parlamenti műveltségű szónok forradalmi és demokráciai respublikát kimondott – semmi említést nem teszen. Valamint azon is megütköztünk, hogy midőn Kossuthot gúnyolja, miszerint Szegeden európai szabadságot hirdetett, ellentétül nem hozza fel a *premier minister* új politikai rendszert magában rejtő beszédét, melyben Borsodnak ama nagy férfja megmutatá, hogy Ausztriának csak egy szövetségese van, Magyarország pedig három, ti. a víz, levegő és az éghajlat. De hagyjunk fel [az] efféle csudálkozásokkal, elégedjünk meg a szerző azon szavaival, hogy észrevételeiből senki sem fog ráismerni a pártemberre. Ezúttal befejeztük csekély észrevételeinket, és kíváncsisággal várjuk a szerző által említett nemzeti párt alakulása eszméjének megmagyarázását.

(1850)

⁴⁴ Madarász László 1848–1849-ben a Honvédelmi Bizottmány tagjaként rendőrmiszteri szerepbe került; a képviselőházban a Zichy-féle gyémántok eltulajdonításának vádjával buktatták meg.

⁴⁵ Forradalmi bíróságnak.

Kemény Zsigmond 1850-ben megjelent, „hírhedt”¹ vitairata, a *Forradalom után* a kortársak és az utókor heves kritikáját és ellenérzését váltotta ki éleslátása, a reformkori magyar ellenzéki politika hibáinak ostromozása, és mindenekelőtt a Kossuth Lajossal szembeni kíméletlen álláspontja miatt.² A politikai helyzetelemzések Kemény Zsigmond-i tézisei mindmáig jobban magukra vonták a mű értelmezőinek figyelmét, mint a megállapításai alapjául szolgáló, határozottan kirajzolódó (ezzel együtt konzisztens politikai vagy történelemelmélettől ki nem bontakozó) írói program és módszer, amelyet az aktuálpolitikai tételek, és a tárgyalt eseményektől korántsem történelmi messzeségbe való eltávolodás ellenére is leginkább történetíróinak nevezhetünk. A jelen tanulmány célja, hogy feltárja a *Forradalom után* mint történetírói munka egynemely jellemző jegyét, továbbá néhány összehasonlító szempont erejéig elhelyezze a röpiratot nemcsak Kemény 1849 utáni politikai esszéinek, hanem a legjelentősebb párhuzamos vagy rivális értelmezési kísérletnek, Eötvös József visszatérő és elméleti írásainak az összefüggésében is.

A művet mindenekelőtt azért tehetjük a történetírói teljesítmény mérlegére, mert Kemény, feladatkielölése során, elsősorban történészileg dilem-

* Gángó Gábor (1966), irodalom- és esztétikatanár, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa. – A tanulmány első megjelenése: Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest, 2014, Ráció, 84–93.

¹ Barta János: *Kemény Zsigmond Gyulai Pálja*. In uő: *Ma, tegnap, tegnapelőtt*. Csokonai Kiadó, 1990, Debrecen, 59–123., 68. A jelen tanulmány *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K 104643 számú OTKA kutatási program keretében készült.

² A *Forradalom után* korabeli recepciója csak aktuálpolitikai kérdéseket érint, elméleti dilemmákat nem. Lásd mindenekelőtt: [Szabad Imre,] *Documentált felelet Kemény Zsigmondnak Forradalom után című munkájára*. Pest, 1850, Emich Gusztáv. A fogadtatástörténethez lásd még: Veress Dániel: *Szerettem a sötétet és szélzúgást*. Kolozsvár-Napoca, 1978, Dacia Könyvkiadó, 104–112. A röpirat leértékelődésének történetéről az irodalomtudományi szakirodalomban lásd Sötér István: *Kemény Zsigmond történetiszemlélete*. Budapest, 1961, Akadémiai Nyomda (klny.), illetve Sötér István: *Nemzet és haladás*. Budapest, 1963, Akadémiai, 445–507. Kemény publicisztikájának a magyar nacionalizmus diskurzusában való elhelyezéséhez vö. Filep Tamás Gusztáv: A kultúra tehénhímlője. Kemény Zsigmond a nemzetiségi kérdésről 1837 és 1860 között. *Pro Minoritate* 14, 2005. Tél, 117–152., a röpiratra nézve különösen 140–143.

mákkal néz szembe. Historikusként elutasítja a történelem tényeinek az *ex post* narratívák, teleologikus konstrukciók érdekében való kihasználását. Ahogy írja, „[e]ddig is hibáztattam az elméletek hőseit, kik ha történetírtak, vagy ha az ítések meggyújtott fákláival a múltak katakombáit vizsgálták, a lefolyt idők emberein mindig azon jellemvonásokat fedezték fel, amelyekre szükségök volt, hogy rögtönzött állításaik érvényességére a történetisért bélyegjegyet nyomhassák. Az ily csinált múlt, melynek elmentmondott minden oklevél, minden nyomozat, máris többet ártott a polgáriassodásnak, mint a herosztratoszi düh, mint az első francia forradalom egyik úttörőjének és áldozatának azon kívánsága, hogy a levéltárak és az okiratgyűjtemények elégettessenek, mert a múlttól végkép szakítani kell, ha a jelenkort salakjaitól megtisztítani akarjuk.”³ Azaz Kemény szerint a történelem filozófiai kalodába kényszerítése épp olyan romboló hatással van a történeti hagyományra nézve, mint a múlt forrásnyomainak eltörlése, pontosabban szólva a történetfilozófiai elméletek maguk is, bizonyos értelemben, a múlt eltörléséhez vezetnek. Kemény ama közlése, hogy „[e]ddig is” kárhóztatta e törekvéseket, csak úgy értelmezhető, hogy azután még inkább kárhóztatja azokat, miután a magyar forradalom és szabadságharc újabb bizonyítékát nyújtotta a hegeli–guizot-i konstrukció kártékonyságának. A historizmus és utópizmus, Kemény meggyőződése szerint a *Forradalom utánban*, egyazon nyelvet beszél. Ez talán a legfontosabb megnyilvánulása Kemény ellenszenvének az elméletalkotással és a tematikus megértési kísérletekhez vezető általánosítással szemben.⁴

Másfelől Kemény úgy látja, hogy a történelemnek az elméleti konstrukciók szolgálatában való instrumentalizálása együtt járt a történeti jog alapjáról való elrugaszkodással a 19. század eleji Európában. Amint emlékeztet rá, „[m]inden európai párt – kivéven Angliában – összeesküdött a fennálló ellen, melyet oltalmazni ígért. Minden párt megszűnt öntudatában történetisért lenni, de egyik sem emelkedhetett filozófiaivá.”⁵

Kemény ezért a magyar 1848/49 történeti távlatának megteremtése érdekében az antikvitáshoz és az itáliai reneszánsz történetíráshoz nyúl vissza. Mivel meggyőződése, hogy egyazon racionalizmus terméke a februári és márciusi forradalom és az azt kísérő (megelőző, alatta keletkezett vagy arra reflektáló) történeti és politikai irodalom, ezért arra a felismer-

³ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In uő: *Változatok a történelemre*. Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Budapest, 1982, Szépirodalmi, 181–373., 237.

⁴ Vö. Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról. In uő: *Az újjáélesztés kényszere*. Pozsony, 2011, Kalligram, 167–183., 170.

⁵ Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. In uő: *Változatok a történelemre*, 375–559. 395.

résre kell hogy jusson: az utóbbira támaszkodva az előbbi kritikája nem végezhető el.

A *Forradalom után* szerzőjének történetési álláspontja ezért mindekelőtt a francia forradalom jegyében álló történetírás elutasítását jelenti. E döntése annál inkább jogosnak tűnhet, mert értékelése szerint a magyar politikai elit jobbára csak divatból és azonosulás nélkül vette magára a kortárs európai liberalizmus jelmezét. Kemény szerint „a pozsonyi követek – nem megbántásból van mondva – [...] a világtörténeti eszmékkel, ha nem is úgy játszottak, mint a gyermek szokott játszani, midőn az utcára lőtt bombát lábával forgatja, míg elpattan, [...] inkább tréfából társalogtak az újabb francia eszmékkel, mint rokonszenv miatt, és inkább mulatták magukat, mintsem fölvilágosultak általok...”⁶

A röpirat egyetemes történelemképét a modern kori utalásokkal szemben túlsúlyra jutó ókori és reneszánsz kori referenciák határozzák meg alapvonalaiban.⁷ Kemény írói programja a (tacitusi iróniával megidézett) tacitusi elfogulatlanságra és a történelem „tisztetére” való törekvés, amely a történeti hagyomány érdekek szerint való áruba bocsátásának tilalmát jelenti mindenekelőtt. A rész, amelyet érdemes hosszabban idézni, ugyancsak világosan mutatja, hogy Kemény feladatvállalása, formailag legalább, történetíróinak tekinthető:

„Igyekeztem a magyar önállóságra törekvést, úgy, miként az 1825. évtől kezdve a februári francia forradalom előnapjaiig kifejlődött, az öntagadásig terjedő részrehajlatlansággal festeni.

Észrevételeimből senki nem fog a pártemberre ráismerni.

Mert Klio temploma előtt, mint a mahomedán mosék csarnokánál, le kell vetni a sarut, hogy a föld szennyét és porát ne vigyük a szent helyekre.

Ki a történetészt emlékeiből pártfegyvert akar kovácsolni, ki a kegyeletet a múlt iránt pillanati érdekekért áldozza fel, és az igazságot, mint a barbár nép a Vesta-szüzet, előbb rabnóvé teszi, hogy aztán mint törvényes sajátját joggal szeplesíthesse meg – az oly író számítson cimboráinak dicsegetésére és azon megvesztegethetlen esküdtszéknek, mely az értelmesekek közvéleményét fejezi ki, kárhoztatására.”⁸

Ugyanakkor e történetési szerepfelfogás nem a rekonstruáló és ítélkező történész pozíciója. Kemény elhárítja magától ezt a szerepet éppúgy, mint a vele járó irdatlan feladatot:

⁶ Kemény: *Forradalom...* i. m. 241. sk.

⁷ Kemény klasszikus műveltségéhez vö. Papp Ferencz: *Báró Kemény Zsigmond*. I–II. Budapest, 1922–1923, Magyar Tudományos Akadémia, I. 56–57. és Nagy Miklós: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1972, Gondolat, 12.

⁸ Kemény: I. m. 272.

„De hol van igazságos bírása a viharos napoknak március 13-tól kezdve szeptember 11-ig? S mikor leend hű története? Mekkora tere a munkásságnak! Megdöbbenünk a széles láthatár diadaljelei és sírhalmái miatt, catalaunumi mezője volt ez az eszméknek és őrvongéseknek!”⁹ A történet-szerepe más, mint az övé. Másnak kell majd az 1848/49-es forradalom szereplői és eseményei fölött kimondani a verdiktet, és a magyar történelem e jelentős korszakát elhelyezni a világtörténelemben s annak teológiai értelem-összefüggésében. Ezért írhatja: „[m]iként jutott Madarász László szennyes kezei közé az állami erők nevezetes része, és miképp lön minden rend fölforgatva? – ezt kifejtetni fogja a történet-sz, valamint azt is, hogy kik és mily mértékben felelősek az Isten és a világvélemény előtt e nemzet ily meggyaláztatásáért”.¹⁰ Az eseménytörténet forrásfeldolgozása és rekonstrukciója (majd ezek után az ítékezés) a „történet-sz” munkája lesz, nem pedig a politikatudósé. Ő nem az előbbi, de nem is politikai elemző: „[f]ölleplezni a forradalom okait” – hárítja el magától e feladatot végérvényesen – „én nem tudnám, nem is kívánom”.¹¹

A reneszánsz korra utaló történeti célzások egyik legjellemzőbbje Kossuthnak a Guicciardini által a „profeta o ingannatore”¹² kettős bélyegével jellemzett Savonarola alakjához való hasonlítása: „annyira vala sarlatán, mint Savonarola és Rienzi, s mint az állami és hitesszmék vértanúinak nagy része”.¹³ Kemény eljárásának (ahogy e példa jól szemléltetheti) lényege, hogy nem a magyar eseményeket helyezi európai kontextusba, hanem az európai forradalmi hullámot, és benne a magyarországi 1848/49-et szembesíti az egyetemes történelem analógiáival.

Az antik példák és az aktuálpolitika közötti átjáráshoz nyújt számára alkalmat a tény, hogy a magyar radikálisok a bácskai harcok idején az akkoriban római korinak hitt erődtímenyek térségében harcoltak a szerbek ellen: „[a] fiatal erőtl pezsgő rész, midőn a tíz önkéntes zászlóalj megalkítására kitűzetett a lobogó, fegyvert ragadott, és a római sáncok ellen ment”.¹⁴ Ily módon a magyar forradalom, érdekes fordulattal, a barbárság oldalán állónak tűnik fel, annak az erőnek az oldalán, amely a káoszt hozza a világba. Ha Kemény regényírói világának és társadalomképeknek alapja a fenyegetettségérzet, „a káosz betörése a kozmoszba; az értékek világának, a pozitív törekvéseknek állandó fenyegetettsége a romboló erők

⁹ Uo. 277.

¹⁰ Uo. 310.

¹¹ Uo. 311.

¹² Francesco Guicciardini: *Storia d'Italia*. I–V. kötet. Bari, 1929, G. Laterza, I. 296.

¹³ Kemény: I. m. 292.

¹⁴ Uo. 307.

által”,¹⁵ akkor e fenyegetettségérzetet a rác sáncok ellen vonuló magyarok, és így, *pars pro toto*, az egész katonai eseménytörténet is táplálják.

Kemény elemzéseiből és az elemzések során felhasznált történeti analógiákból a politikai machinációk által mozgatott történelem képe rajzolódik ki. Emez összkép megfelel Kemény kifejezett általános ítéletének, amely szerint „[m]inden országok történezsze a titkos összeesküvések hosszú sorát mutatja föl”.¹⁶ Kemény elkötelezi magát a múltnak az oknyomozó történeti leírások előtti historiográfiai stádium alapján való szemlélete mellett, amely szerint a történelmet egyéni és kollektív érdekek, személyes jellemek és ambíciók mozgatják, nem pedig objektív „erők” vagy elvont „eszmék”.

A kiszakadás a francia forradalom történetírásának bűvköréből és a premodern referenciák uralkodóvá válása a történeti párhuzamokban konkrét cél szolgálatában is áll a *Forradalom után* lapjain. Kemény e ketős módszerbeli elköteleződése megoldást kínál ugyanis a szociális mozgalmakkal való szembenézés mikéntjére. Kemény (e helyütt részletekbe menően nem vizsgálható) tézise szerint ugyanis a forradalom idején nem volt osztályharc Magyarországon;¹⁷ az állításához való ragaszkodás aztán ama delikát problémába vezette bele, hogy miképpen írjon a „szocializmusról” úgy, hogy ne írjon az osztályharcról. Az antik szocializmus és kommunizmus párhuzamai, mindenekelőtt a Gracchusok mozgalmára való utalás („Csongrád s Békés falujegyzői a *lex agraria* melletti izgatással vádoltattak némely körben”)¹⁸ jelentette a megoldást.

Kemény számára ugyanis 1848 elsősorban szociális forradalom volt, nem pedig a nemzetiség vagy az alkotmányosság forradalma. Történeti vízvázlasztónak a februári párizsi forradalmat tartotta,¹⁹ nem pedig a márciusi bécsi revolúciót vagy az európai alkotmányos változásokat, mint például Eötvös József. Kemény a februári forradalom előterbe állításával a szocialista racionalizmus politikai cselekvéssé válásában látja a fordulatot,²⁰ míg Eötvös a maga elemző reflexióinak a márciusi bécsi eseményektől való indításával az európai alkotmányosság kiszélesedésének üdvözlendő folyamatába állítja bele a magyar 1848-at.

¹⁵ Barta János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*. Budapest, 1985, Akadémiai, 10.

¹⁶ Kemény: I. m. 194.

¹⁷ Uo. 216. sk.

¹⁸ Uo. 211.

¹⁹ Vö. uo. 230.

²⁰ Vö. uo. 296.

Az agrárkérdéssel összefüggésben helyezi el Kemény a polemikus utalást Eötvös József *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írt 1850-es röpiratára, ezen belül is annak az eszmék önmozgásáról vagy önfejlődéséről alkotott teóriájára. „[M]ondhatjuk” – írja –, „hogy ámbár egy elfogadott eszme addig hatni és alakítani meg nem szűnik, míg az utolsó konzekvenciákat el nem éri, vagy egészen föl nem hagyatják, – mindemellett Csongrád és Békés népe igen mohón, igen kíméletlenül és talán igen önzőleg kereste az 1848-i törvények utolsó konzekvenciáit”.²¹ Hivatkozása jelzi, hogy Kemény, akárcsak Trefort Ágoston a maga forradalom utáni elemzéseiben és kibontakozási tervében 1850-ben, a volt centralista gondolkodói kör párbeszédébe kapcsolódik bele. Treforttal szemben ugyanakkor távolságtartását és kétségeit fejezi ki a fő ideológus, Eötvös József által javasolt megértési sémával szemben.

Kemény tehát mindamellett, hogy egy voluntarisztikus történet szemlélet mellett kötelezte el magát, távolról sem volt érzéketlen a 19. századi magyar történelem eszméi iránt. Ellenkezőleg: számos olyan dilemmával szembenézett, amelyek az eszmetörténészeket egy évszázaddal később kezdték el komolyan foglalkoztatni. És nem mondhatjuk, hogy *avant la lettre* tette volna mindezt. A maga feladatát ugyanis az „eszmék története”-ként határozza meg: „[m]unkám többnyire az eszmék történetével foglalkozott, s bár röviden, de hűn kívánta előadni a legfőbb kérdéseket, melyek huszonöt év alatt hazánk közvéleményét mozgatták”.²² Mindenekelőtt az avatja Keményt a mai értelemben vett eszmetörténészhez sok tekintetben közel álló elemzővé, hogy az egyéni szándékokat, érdekeket, emberi akaratot (és nem filozófiailag megragadható „erőket” vagy szellemi folyamatokat) fűrkésző premodern vagy kora újkori, konjekturális, avagy filozófiai²³ történetírás szempontjait egyesítette a politikai kulcsfogalmak iránti érzékenységgel. Kemény látja, hogy logikai út vezet a politika nyelvétől a politika gyakorlatáig. Ezért ismerte fel, hogy a régi magyar alkotmány felbomlása a nyelvújítással kezdődött meg,²⁴ és ezért fogta föl a magyar nemzeti mozgalom kibontakozását „szükség-

²¹ Uo. 213. Vö. Eötvös József: *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról*. Ford. Gángó Gábor. In Gángó Gábor szerk.: *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet Báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest, 2013, ELTE Eötvös Collegium, 137–226., 206–207

²² Kemény: I. m. 370.

²³ Vö. László Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments*. William Robertson in Germany, 1760–1795. MTA Doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezés, Kézirat, Budapest, 2012. Több helyütt, további irodalommal.

²⁴ Vö. Kemény: Még egy szó... i. m. 396. sk.

szerű láncolatként”.²⁵ Ez az eszmetörténeti vizsgálat a *Még egy szó a forradalom után*ban majd egy konkrét probléma eldöntésének szolgálatába áll – hogy ti. megalapozott-e Széchenyi önvádoló döntése és ama szándéka, hogy a felforgatás egész ódiúmát magára vegye.

A francia forradalmi hagyomány magyarországi áthasonításának problémakörében foglalkozik Kemény a politikai eszmék megnyilvánulásának kérdésével. Ahogy írja, „az eszméknek a nyilvánulási módor nem köntösök, melyet tetszés szerint vethetnek le, hanem lényöknék egy ideiglenes része, mitől akármikor megválni oly kevéssé lehet, mint a páncélos rovaroknak vagy selyemhernyóknak az átalakulás határozott perce előtt testök felső borítékát elhagyni”.²⁶ Kemény e tanulságot abból a tényből vonja le, hogy az 1825-ben megindult ellenzéki mozgalom sokáig megmaradt a sérelmi téren, és nem bújta bele a francia diskurzus öltözetébe; illetve nem is bújhatott abba, hanem a maga természetének átalakulási fokait kellett, hogy végigjárja. Ezzel aláhúzza azt a felismerését, hogy a magyar politika történéseinek a francia forradalom európai hagyományába való beágyazása nemcsak utólag inadekvát, de a fejlődés nem is lépett rá erre az útra, hanem csak divatból kacérkodott vele.

Az eszmetörténeti tudatosság megítélésem szerint a *Forradalom után* talán legjelentősebb elméleti eredménye még akkor is, ha e szál nem húzódik végig a művön. Kemény *Forradalom után*ja a befogadó közönséghez való viszonyát tekintve leginkább beszéd, véget nem érő szónoklat a magyar politikai elithez mint hallgatósághoz címezve. Ingadozását szónoki és értekező szerep között a „nem szólok”, „olvasóimnak”, „elmondani”²⁷ és hasonló kifejezések jelzik. Ezen túlmenően a *Forradalom után* műfaját tekintve sem egységes szöveg: a márciustól szeptemberig tartó időszakról számot adó, kulcsfontosságú rész elbeszélés, azaz (kissé elnagyoltan fogalmazva) a dolgok megértése azok összefüggő elmondásán keresztül. A debreceni időszakot tárgyaló szövegrész ezzel szemben emlékirat jellegű: a szemtanú elfoglaltságai és önigazolási kísérlete jellemzik a szöveget, amely nem a szerteágazó egyéni politikai törekvéseknek, hanem az eseménytörténet kronológiájának a rekonstrukciójává válik.

A *Forradalom után* „eszmetörténészete” nem betetőzése, hanem csupán egy állomása Kemény Világos utáni politikai publicisztikájának. Emlékirata 1848–49-ből az értelmezés más útját próbálja ki. A Kemény-féle emlékiratnak nincs történeti távlata; amint a pártok „clubb”-okként való

²⁵ Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, 2007, Kalligram, 264.

²⁶ Kemény: *Forradalom...* i. m. 248.

²⁷ Uo. 311., 320. és több helyen.

felfogása²⁸ vagy a „forradalmi szellem felfrissítésére” törekvő „terrorismus”-ra²⁹ vonatkozó szóhasználat világosan mutatják, emez írás a *Forradalom után*nal szöges ellentétben a francia forradalom terminológiai terében értelmezi a magyar 1848/49-et. Ezért írhatja Beksics Gusztáv, hogy az emlékirat a „magyar girondistáknak”³⁰ a történetét dolgozza fel.³¹ Kemény emlékirata Eötvös József kéziratosa művével, *Az 1848iki forradalom történetével* állítható párhuzamba. E próbálkozásukhoz képest Eötvös is és Kemény is kísérletet tesznek a forradalom tágabb történeti és eszmétörténeti kontextusban való elhelyezésére. A nagy különbség közöttük többek között abban áll, hogy Kemény szakít a francia narratívával, és a *Forradalom után*ban nem „írja bele” az újkori forradalmak sorába a magyar 1848/49-et, hanem sokkal inkább a lázadásoknak, társadalmi nyugtalanságoknak az ókortól terjedő sorába illeszti azt.

Kemény az *eszmék* szót nem ‘fogalmak’ jelentésben használja, mint Eötvös, akinek államtudományi műve címében jelenik csak meg az „Idea” kifejezés, egyébként a „Begriffe” szót használja túlnyomó részeit az *Uralkodó eszmékben*. Kemény mást ért eszméken: általában a forradalom eseménytörténetének és még inkább a forradalomban útjának végéhez érő reformkori magyar politikai élet eseményeinek magyarázatul szolgáló gondolati tartalmakat, a főbb szereplők – köztük természetesen mindegyik Kossuth Lajos – terveit, szándékait, politikai érdekeit, és végső soron, az eme szándékok mögötti általános politikai képzeteket.

A fentebb említett Eötvös-polémia éle éppen az eszmék fogalmaként való rögzítése ellen irányul, jöhet a mondat szerkezeti-logikai inkoherenciája (holott Keményben épp a világos magyar mondatban kifejezett pontos gondolatot lehet kortársaihoz képest a legnagyobbra értékelni) mutatja, hogy az Eötvös-polémia nem vett nála határozott irányt, hanem megmaradt az átalányban vett elutasítás talaján. Egy értelme a fentebb idézett mondatnak a francia forradalom eszmekörén belül adható – Békés és Csongrád szociális mozgalmak is azt mutatják meg, hogy a júniusi munkásfelkeléshez hasonlóan az eszmék „önmozgása” azok elsőkélye-

²⁸ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Budapest, 1883², Athenaeum, 99. és több helyen.

²⁹ Uo. 81.

³⁰ Uo. 150.

³¹ Jöhet az emlékirat Beksics Gusztáv által közzétett szövege kétes hitelű (vö. Szegedy-Maszkák: *Kemény Zsigmond... i. m.* 260.), a Kemény Zsigmond-i szótárt következésképpen „elfranciásító” hamisításnak a szándéka észszerűen nem tehető fel a sajtó alá rendezőről; így e tekintetben talán nem megalapozatlan vagy félrevezető a Beksics-féle kiadásból következtetéseket levonni. [A Beksics publikálta szöveg hitelességéről kötetünkben lásd Hermann Róbert tanulmányát. – *A szerk.*]

sedéséhez és a „nép” helyett a csőcselék színre lépéséhez vezet. Az 1849 utáni Eötvös József a tanulságok újragondolásának harmadik fázisában, vagyis az *Uralkodó eszmék* második kötetében a rendszeresség irányába mozdult el kutatásai eredményeinek egy államtudományi traktátusba való rendezése révén, fenntartva mindeközben az első kötetben bevezetett alapfogalmak érvényességét. Kemény harmadik tanulmánya, a *Még egy szó a forradalom után* nem a tárgyalta kérdések további elmélyítésére tesz kísérletet, hanem részben az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egy másik aspektusát, annak nemzetközi környezetét veszi vizsgálat alá. A *Még egy szóval* tematikusan összefüggő esszék, az ugyancsak 1851-ben keletkezett *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* pedig, talán jobban igazodva a Világos utáni közelvárásokhoz, a reformkorszak hőseinek a nemzeti panteonba konfliktusoktól mentesebben elhelyezhető portréját festették meg egységesen elegáns ecsetkezeléssel; a forradalom utáni Kemény-írások közül ezek gyakorolták a legnagyobb hatást a nemzeti emlékezetre.

Összegzőképpen elmondhatjuk tehát, hogy Kemény Zsigmond művének tárgyát elsősorban a történelmet alakító személyek képezik – ennyiben nyúl vissza az antik és a reneszánsz kori történetírói hagyományhoz, és választja az oknyomozás (azaz a jelen állapot múltbeli feltételeinek kutatása) helyett a konjekturális vagy filozófiai narratívát. Az oknyomozó történetírás Kemény szerint része annak a racionális beszédmódnak, amely maga is a forradalmi korszak szellemi kísérője vagy velejárója. Emez eljárását összhangba tudja hozni a politikai képzetek vizsgálatával. Módszere jól látható ugyan, de nem érvényesül következetesen: a *Forradalom után* nem egységes mű, hanem elegyednek vagy inkább egymást váltják benne a műfajok és a szerzői koncepciók.

Kemény Zsigmond felismerte, hogy az európai civilizáció (a „polgárisodás”) diadalmenetét igazoló narratíva összeférhetetlen az eszmetörténész vizsgálódási módszerével. Guizot-ra való hivatkozása ennek megfelelően annak legkiábrándultabb, saját történetfilozófiai álláspontjától a leginkább eltávolodó művére, a *Miért sikerült az angol forradalom?*-ra mutat.³² Továbbá azt is felismerte, hogy az eszmetörténeti perspektíva a vesztes történelmek önvizsgálatának eszköze, amely a vereséghez vezető, vagy ahhoz szellemi kísérőként járul, kollektív tudatformák feltárását és kritikáját végezheti el. E nézőpontja csak egyetlen 1849 utáni esszéjében,

³² Vö. Kemény: I. m. 331. skk. Kemény Zsigmond Guizot-értelmezéséhez vö. újabban Takáts József: Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma. *Holmi*, 24, 2012/10., 1212–1218. 1217–1218.

a *Forradalom* utánban érvényesült, és annak sem az egészében, de így is éppen eléggé felismerhető volt ahhoz, hogy „hírhedt” művét a magyar történeti tudat több mint egy évszázadra szinte egy hangon elutasítsa.

(2014)

Erdélyi János

MAGYAR SZÓNOKOK ÉS STÁTUSFÉRFIAK. POLITIKAI JELLEMRAJZOK*

Valahára, elvégre nyilvánosság elé került ez oly rég hirdetett munka,¹ mi ellen ugyan semmi kifogásunk, mert a válláló teheti sajátjával, ami tesszik, de az irodalmi szükség kielégítése, a közönség fölizgatott vágya, leginkább pedig az író töprengése, lelkiismereti szorongása, minél fogva bánni kezd, s aggódni az iránt, hogy amit most esztendeje írt, talán nem úgy írná ma, hogy világ elé jutott munkája nem igazi tolmácsa mai lelkének – mert nálunk egy év nem egy év –, mindez mondjuk, megérdemelte volna irodalmi forgalmunknak a válláló részéről is gyorsítását, s ne adja isten, hogy egyik legbuzgóbb könyvárusunk meglankadásában lelje alapját, indoklását.

E rövid észrevétellel az irodalom ügyének tartozánk, nem késvén pilanatnyit sem a *Szónokok és státusférfiak* könyvének bemutatásával, mely, ha nem csalódunk, a magyar legújabb történetírásnak nagybecsű elemeit foglalja magában, mind a kornak, melyet beölel, mind a férfiaknak, kiket jellemez, kettős érdeke által, de az egyéniségek által is, kik e könyvet írták, mert azon iskola növendékei ők, mely tudományosan űzi a politikát, mi nálunk eddig fölötté ritka madár volt, lévén minden efféle bölcsességünk az őszinteség, hol mérsékelve, hol nyersen, aztán a becsületes keresztényi jó szív ámulva és csalva, csalódva leggyakrabban; bizony legtöbb férfiaink mérve nem is egyéb ennél fogva szabálytalan lelkesedésnél, szívi tisztaságnál, mi üdvözíthet ugyan egy jobb világban, de itt sükertelen erény,

* Erdélyi János (1814–1868), költő, kritikus, filozófiai író, az 1840-es években a Kisfaludy Társaság titkára, 1851-től a sárospataki református főiskola tanára. – A kritika először álnév – E. P. – alatt jelent meg: *Pesti Napló*, 1851. május 9. és 23. között. Újabb kiadása: Erdélyi János: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*. Budapest, 2003, Mundus, 161–188. Bevezető és zárórészét, valamint a Kemény írásait taglaló részleteket közöljük belőle.

¹ Csengeri Antal szerk.: *Magyar szónokok és státusférfiak. Politikai jellemrajzok*. Pest, 1851, Heckenast.

mert a magasabb tudás és kombináció több, mint eredeti vértulajdon, itt is, mint másban, tisztultabbnak kell lenni a nézeteknek, mert a dühös Rolandok, lehető flegmatikusok szerepe regénybe való.

Politikai férfiak élet- és jellemrajzát veszi olvasó e könyvben, első Wesselényi Miklóstul kezdve Nagy Pálon át a lezúgott magyar forradalomig, választékosan; tehát e viszontagságban dús, jóra, balra változó időszaknak eszmefejlődését, mely szóval, karddal folyt egyiránt, nagy részben adja e könyv, megírván az idő képét férfiaiiban.

A magyarnak még eddig nincs Pantheonja, Wallhallája, egy Père-Lachaise-e, hogy az eszmeharcok megharcolta után békén lássa együtt a jobb- és baloldal embereit, kik a szólamló idők és viszonyok dialektikája szerint mozgatták a hazai gépet, ellenkező hatással is méltóvá tették magokat a hon áldására; nincs élesen vonalzott karakterisztikája emberei felől, mely szerint úgy tűnjenek ki egymás mellett, miképp a keresztény Pádua teológusai között a régi pogány Pádua Liviusa, a római történetíró, tehát ne csak a divat egyenruháiban, hanem egyéniségök sajátságaiban is.

Pedig míg történeti képcsarnokunk hiányzik, addig könnyű lehetőség a múltnak feledése, árnyékba borulása, elalkonyodása; és míg hazánkfiai jobban tudják összevetegetni Cromwell és Robespierre karakterisztikáját, mint például Széchenyi és Wesselényi politikai pályáját, míg egy Goethe és Schiller szellemi arca hamarább feltűnik az említésre szemünk előtt, mint Vörösmartyé és Eötvösé: addig nincs hazai tiszta tudat, nemzeti önisme, meleg honiság; addig lelkünk idegenből él, áron veszi táplálékát, melynek díja elfajzás.

De ha volnának is templomai, csarnokai, oda emeljük-e azonnal a nap hőseit, a nagy kicsinyeket, a kicsi nagyokat, beteg szemünk kegyenceit? Hiszen van ember, kinek úgyszólván csak egy napra van esze, s ezen egy napot úgy föl tudja használni, mint okos tengerész a kedvező szelet, hogy egy rúgattással tovább megy, mint sok más hültebb vérű, s kevesebb szerencséjű, évek alatt. Van ember, ki az „aura popularis” előtt tárja ki vitorláit, míg egy másik örömet, hírt nélkülözve házi bánattá fogadja el a hazai aggodalmat; szóval különböző az érdem, különböző az elmék kelete; de ha mégannyi jeleseink volnának is, kinél legyen a Pantheon kulcsa, ki legyen a bíró?

A nép, tudjuk, föllelkesedik, behelyezi és kiszórja Mirabeau hamvait a Pantheonból; a tanács Angliában ateizmus vádját lobbantván Byron emlékezetére, szobrának megtagadja a westminsteri talapot; az akadémia Rousseau-t és Molière-t nem vette föl tagjai közé; a hatalom ismeri válsztottait, s ki legyen tehát a bíró?

Halhatlan halandónak egyedül a történetírás útján szolgáltathatik méltánylat és igazság. Azért a hazai emlékek könyve, egyúttal a nemzetiség templomának Bibliája ezen elv után: mindeneket megvizsgáljatok.

A követelt vizsgálódás ugyan színét rontja néhány hevenyében felfogott képnek, máskor elevenebbé rajzolja egy-egy elmosott s áthidegített arc vonásait, s lehet, hogy az emlékezeti vélemény üldözöttei s kegyencei váltott szerepben állanak elő a bíráló fényénél: de arról nem tehetni.

Mielőtt tehát vérünk hevével s a népszerűség kapzsiságával ítelnék el a hazai elmék rangját egy nemzeti Pantheonban, szükség, hogy a történetírás üljön bíróséket, mikor aztán legyen szent a mi tiszteletünk, s ne szállíttassék alá a kegyes érzések hőmérséke azáltal, ha netalán bitornak hajolnánk meg emléke előtt.

E tudva, minden ily zamatú és tartalmú könyvtől megkívánjuk, hogy tökéletesen szakasztott legyen a múlttal, s foglaljon történeti álláspontot. Az idő, melynek arcát férfiaiiban vesszük a szónokok könyve által, odaesett már az ítéset birodalmába, s fel kell adni minden volt részrehajlásunkat, pártörömeinket az egy igazságért, a való tudásáért, mert vége az ámulatok korának.

E nyilatkozatra figyelmeztetjük is az olvasót, és kérjük: legyen ne csak élvező, hanem egyszersmind bíráló; álljon meg férfaink arca előtt, társalkodjék velök az adatok és emlékezetek nyomán, és higgye meg, el fog jutni azon élvezetre, melyet akkor veszen a lélek bűvár, mikor például egy Rubens történeti festményét megközelítvén, apródonkint kitalálja, mit és nem más jelent az, tehát fölfog művet és művészt, mely az igazság öröme, s ezáltal a legmagasabb emberi s polgári öröm is egyszersmind.

Ezért mondják, hogy a történetírás a művészetek sorába van emelve, aminthogy ebben is hagyták föl leginkább a költői és szónoki műveken kívül nyelvök dicsőségét az oly művelt irodalmak, mint a régi két klaszszikai és a francia jelenleg; s e vallomással ki volna jelölve röviden a látzöglet, melynek hajlása alatt kívánjuk ismertetni a *Magyar szónokok és státusférjakat*.

De elmondjuk előlegesen a tartalmat, vagyis előszámláljuk az életírt férfiakat, kik: Nagy Pál, Beöthy Ödön, Deák Ferenc, Bezerédj István, Szemere Bertalan, a két Wesselényi Miklós, Szentkirályi Móric, Eötvös József, Desseffy Aurél, Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Szalay László, megannyi, több-kevesebb, de nagyrészt friss emlékü nevek véleményi és párti színezetben állítva élénk; megjegyezvén, hogy a közelmúlt előterébe esőkön egy-egy fátyolszakadék, mert róluk még igen nehéz ítélni, ellenkezőleg a távolbiakon erősebb fény, mint mikor háttérbe vettetik a derék világítás, s miatta kissé homályosabb a proscénium. [...]

Két nagy egyéniség tűnik pedig föl, mint a német daljátékokban nagy vörös köpennyel egy-egy rendkívüli ógermán alak, a nézőhely mögletében: a két Wesselényi Miklós, apa és fiú, két magyar hazánkat betöltő hírékkel.

Ami rólok elmondatik, több mint rajz, több mint vázlat. Egyéniségig kimetszett személyiség mind a kettő, ott van bennök az ember, a hazafi, a barát; ott a jó és rossz, a nagy és kicsi, a titánszerű és pigmeusi. A toll, mely e két egyént megírta, egész drámai tökélyig alakítá őket, elmében maradó nyomokat metszvéen rájuk, mint Angelo Mihály a kőre, mely meglágyulni s egyszersmind dacolni látszott vésűjével, míg utoljára is engednie kellett a művészi kar hatalmának, s formát vennie föl, minő a mester lelkében élt.

A tömör nyersesség, egyöntetű vasfejűség, szilaj vérű ősmagyarság ott van a két Wesselényi képében, de ott a nemes nagy szív is, melynek, ha túl hő szenvedély nem torlasztja ki, s ezáltal nem teszi félelmissé kidagadásait: együtt fogtuk látni a vadat és szelídet, a fenyegetőt és kedvkeresőt; de az nem lehetne másképp; s így mind a két alak oly eredeti, minőt mailag már mind ritkábban találunk, nem feledvén, hogy a múlt század előkelő magyarjai közt elég volt még, ki a nyeregkápában hordta Voltaire munkái egy-egy kötetét, de azért kevésbé volt magyar és nemzeti érzelmű, mint a mai, mely lovagolni ugyan szeret, de azért nincs vele se Voltaire, se Vörösmarty.

Zsibó tája rajzoltatik legelőbb is, hol igen sok történt már régibb időben, „hol a múlt forradalom alatt Erdélyben majdnem először ütött ki a polgárháború, s hol a világosvári események hírére az utolsó magyar sereg, mely még a harcmezőn állott, és az utolsó magyar vezér, ki Aradon halálra ítélteték, a közelgő oroszoknak átadák fegyvereiket”.

Így a jellemző. Nem a füstészt látjuk-e benne, ki mikor kifeszíti vásznát, legelőbb is odaönti a levegőt, kiszámítva már előre, hogyan fognak lenézni az alakok róla.

„Ah! Zsibó egy tartalomdús könyvhöz hasonlít, melyben a szív legszendébb meséitől kezdve a bőszerű indulatok vad történetéig és a honszeretet megszentelt álmáig, annyi vonzó s idegfeszítő jelenetekre találunk, mint a regényes iskola költeményeiben.”

Ha jól emlékszünk, a föntebb is előhozott Angelo Mihály, egyszer azt a vakmerő tervet csinálta, hogy valamely tengerparton álló szírtet fog, mint ő szeretné, szoborrá kifaragni. Ugyancsak ő mondta volt, hogy a régi római Pantheont a keresztény Péter temploma tetejére tolja fel, akarván jelképezni ezáltal is a két – római és keresztény – korszak közötti különbséget; hogy amely boltozatot csak földszint bíra tartóssá tenni a régi művész, ő azt ötven-hatvan ölnyi magas levegőben állítja föl örök időre. Ily merész tervek, ily napi életből kimenő lények jutnak eszébe olvasónak a két Wesselényi politikai s magánéletének hallásakor. Nekik csak egy hibázott: a művészi kéz.

Igen, művészi kéz. Gondolkozzék az olvasó afelett: juthatna-e csak egy alakhoz is márványban a művész, ha egyformán verné mindig belé a

vésűt; nem elpattogna-e a legszentebb istenkép is a küklopszi porolyózés alatt? – Ehhez volt hasonló mind a két Wesselényi politikája; csuda-e, ha hírnél, alkalmi dicsőségnél egyéb nem maradt utánok?

De hagyjuk ezt. Mondjuk el inkább nyomrul-nyomra, mit az apa Wesselényi Miklósról ír jellemzője ismertetésül. Ő Mária Terézia alatt kapitány volt, s hazamenvén szolgálatából, a katonaviselt ember a szebeni zárdából ragada nőt magának Cserey Helénában, ki, szerző szerint „a nőhűség költészeti képe, az áldozó szeretet és eltitkolt aggályok martaléka volt, kit Wesselényi imádott és rettegett”. – Az ecset, mely e viszonyt jellemzi, csodaszép. Utasítjuk az olvasót e gyöngéd és nagyszerű hölgyi jellemre, emez angyalszelíd magyar nő leírására, ki hű nő, anya és honleány egy személyben.

Menjünk tovább a történeti rajzban.

Wesselényi nem szeret egy aulikus grófot, s hadat üzen neki. Minden a legformásabban történik: hadüzenés, ostrom, győzelem, ítélőbíró-ság. A hatalmaskodás törvényszerűvé tetetik, ő kegyelmet oszt: de „József császár szigorúan akarta büntetni az új Götz von Berlichingent, ki az ököljog régi világát Szolnok megyében restaurálta”, s a kufsteini várba zárátá. E gazdátlan idejében a zsisbói várkastélynak Cserey Helén lesz gazda, gazdasszony, s hogy örömet szerezhesen visszatérendő férjének, minden nőinél több erőt kívánó lélekkel intéz.

Wesselényi négy év múlva hazajő, s a régi marad. „Vadászott, veszekedett, szerette és keseríté nejét.” – De a múlt század végének történetei úgy alakultak, hogy politikai pálya nyílt Wesselényi elé, s az 1791-ki országgyűlésen ragyogó hírre kapott legelőbb is a nyilvánosság melletti szónoklatával.

Ez időt rajzolván szerző, érdekesen, sokban Wesselényi személyiségéhez forrasztva írja le Erdély akkori állapotát, s így kiebb is hagy tekinteni az egyéniség körénél, mi egyébként, ha föltűnő, központtá válik, s körülte tömbülnek az események.

Az 1809-i diéta sok kellemetlenséggel halmozá. A szellem naponkint szolgálbb lett; s megtörtént vele is, hogy 1791 óta, mikor éig emelték társai, 1809-ben már nem szenvedheték, s büszkeségén vagy hiúságán ejtett sebe megölte politikai életét, mi az embernek is nemsokára véget vetett. Halála híre megrázá a két országot, „s a legszebb fájdalomhangokat szakasztá ki a költők kebléből”.

Mint mondók, e kép nem rajz, hanem drámai alak. Életirat nem lehete adatok hiányában, s kérdés, vajon érdekesb volna-e így, mint úgy? noha megengedjük, hogy életirat alakjában többet vehetnénk benne a tanulságosból, míg jelenleg inkább van okunk a művészi előadást csodálni, mely annyit olvaszt össze vad és szelíd elemből, költészet- és történetből, tapin-

tat- és adatokból, mennyi elégséges arra, hogy gyönyörű egészet adjon a *mémoire-irodalomhoz*, egyszersmind láttasson régi szilaj szabadságú, de mindig jószívű típust a hajdani magyar életből, melynek, fájdalom, ecsetelését nem számítá kötelességei közé a régibb költészet, s alakjaink elvesztek a halállal, bármennyi életerő volt is bennök, noha történeteink úgy, amint lefolytak a világ színpadán, csakis oly szabású jellemekből eredhettek.

Az apa Wesselényi Miklós életéből azonban csak annyit közle szerző, mennyi „a fiú jellemének, élményeinek és hibáinak ismeretére, mintegy útmutatóul szolgál”, s célját tökéletesen, sőt céljánál többet ért el, cáfolhatatlanul. Azonban, midőn „az ifjabb Wesselényit az idősb erényeinek, fényes lelki tehetségeinek és gyarlóságának örököséül” tekinti szerző, ezt így akarja értetni:

„Az öreg Wesselényiben talán eredetibb s elevenebb volt az ész: de fiában szélesebb, alaposabb és gyümölcsözőbb kifejtést nyert. Az csupán szónok volt; ez státusférfi is.”

Nincs miért mulatni a gyermeki éveknél; csak odatekintünk ezennel, hol Wesselényi, az ifjabb, politikai pályára lépett; vala pedig az 1818-ik évben. Minden megyében, hol szavazattal bírt, elkezdte igazgatását az akkori eljárások ellen. Majd csillapult ugyan heve a kormány modorának bukásán, s ő főúri kedvtelések karjaiba menekült, de a puhaságra hajló kor divatba kezdte már venni élvezet mellett a gondolkozási foglalkozást is, és Wesselényi mihamar oszlopként nőtt ki a fejlődő vélemények középpontján.

Ekkor ismerkedett meg Széchenyivel. Szerző ez ismeretséget közvetlen tudomásokból írja le sok szerencsével, adván Széchenyi véleményét Wesselényiről s ezét amarról, vagyis mindkettő csalódását. Mert Wesselényi csalódott Széchenyiben, ez pedig a magyar nemzet értelmiségében, midőn Wesselényit azért választandó reformi vezérül, ha hevessege engedé vala, „mert széles köpcös termetű, erős, mint a bika, mert hangja dörögő; dagállyal beszél; hatalmas, méltóságos”.

Ez, ha tréfa, igen elmés, de ha komolyság, nem igaz.

Széchenyi próbamértékét nem üté meg Wesselényi műveltsége, így ezért nem szemelheté ki vezérül őt, s termetéért akarta volna kiszemelni? A Wesselényiben fölfedezett hiúság elég ok volt reá, hogy vele tágítson, miután a benne kinézett tulajdonok nem elég alap voltak reményekre.

Aztán Széchenyi e nyilatkozatot szemöldöke torzongásaival mondá inkább, mint benső győződéssel. A nyers magyar, ki előtt véle becsületet vallhatni Wesselényi termetével Széchenyi, látott már akkor karón varjút, s arra is tudunk példát, hogy nem egy kehes politikust éljenze már meg időbb-odább, sőt a neki kedvenc „*misericianus*” frátereket is örömet követte, mihelyt meleg hazafiakul tűntek föl előtte.

Legvalótlanabb pedig Wesselényi csalódása, ki Széchenyiben csak esztétikai műveltséget látott, s tanítványául nézte őt a politikában, Széchenyi meg ő benne akart politikai eszközt szerzeni, s újoncok toborzására vezért kiszemelni.

Azonban ez lehetlen volt, mert mind a két egyéniség önszabású vala; sőt még az sem bizonyos, hozott volna-e hasznot akár felekezetre, akár hazára Wesselényinek átengedése. Mert Wesselényi pártra termett, Széchenyi meg nem fére pártban, s amazt is kiragadta volna a maga köréből, anélkül, hogy felhasználhatta volna.

E század harmadik tizedébe vivén bennünket szerző, Wesselényit mint felső- és egyszersmind alsó táblai – és így egyetemes ellenzéki – vezért mutatja be, s rábizonyítja, mint nem volt helyén a hevessege miatt legfőleg is szárnyas legénynek való hazafi, éspedig rábizonyítja három beszédéből, melyet az *újoncozás* és *katonai kihágások*, *vallási sérelmek*, még inkább a *lengyel ügy* kérdésében tartott.

Kiáltó bizonyságok! És mond szerző: „óvakodtam volna egy hajdan bálványozott név tévedéseit érinteni, ha tanulságosabbnak nem hinném a politikai jellemeket fejlődésökben kísérni, mint kifejelettségök délpontjáról felmutatni”; helyesen, de még helyesebb lett volna így szólnia: tanulságosabbnak hittem a tévedést kimutatni, mint tekintélyek s kegyeleti hajlam miatt leplezgetni.

Ugyancsak Wesselényi befolyása vívott 1832-ben az úrbérnek elsőseget; ő meríté föl a részek ügyét. – Széchenyi látta e faltörő politikát, s elszakada tőle, sőt elhagyá az országgyűlést, a vaskapui munkálatokat vévén át mint királyi biztos.

Kemény Zsigmond így köti, fejti, bontja e két szellem viszonyait oly ügyes szálvezetéssel, mintha most osztaná ki szerepeiket, vagy ő osztotta volna ki már akkor. Előadván továbbá Wesselényi hatását, működését Erdélyben, hol bálvány volt a zsibói hazafi, említvén, hogy itt is oly erőszakosan döngete a hatalom kapuján, mint Botond Konstantinápolyén, noha nem üthete rajta oly nagy rést, meghúzván 1839. évvel a választóvonalt Wesselényi életének első és másod korszaka között, áttér szerző a szónok és politikus jellemzésére.

Ami e címek alatt elmondatik, valónál valóbb, s közel ismeretség és tanulmány sükere, magasabb politikai s történetészeti műveltség eredménye. Mert kit ne lepne meg ily bálványdöntő nyilatkozat: „Ő szokatlanul felöltö, de nem rendkívül nagyszerű jelenet volt. – Nyomdokait a tömeg követte; de szellemének nyoma nem maradt állandóan a nemzetben, nem véste be a néptudalom fenekéig magát. Nélküle a kiegyenlítés könnyebb, az alkudozás eszméje népszerűbb marad” stb.

Szónoklatáról így ír Kemény: abban „méltóság, nehézkesség és üres pipere voltak vegyítve; oly beszédet nem mondott, hol a fényes tulajdonok közül legalább a nehézkesség ki ne kacsintson, mint viszont nem szállott soha annyira alá, hogy szónoklatában a méltóság hiányozzék”.

Előadván szerző Wesselényi erdélyi politikáját, elmondja nézeteit a magyar ügyek körül: minő arányban állottak eszméi, korának eszméi- és törekvéseihez? hogyan volt pártjában és pártjától elhagyatva Wesselényi; aztán visszatérését a politikához; méltatja *Szózatát* mindannak ellenére, hogy a közönség e könyvet bizony nemigen vette, olvasta, pedig Wesselényi, szerintünk, soha nem volt sem oly higgadt nézetű, sem önzetlenebb pártember; sőt néhol úgy tűnik föl, mint egy O'Brien, a vak hárfás, ki a tenger szele közé mindhiába zúgja énekét: meg nem hallja senki.

A madártanítók, mint Chateaubriand a vak Homér énekéről beszél-vén írja, elveszik a fülemile szemefényét, hogy annál szebben hangicsáljon; Wesselényinek is el kelle vesztetni szeme világát, s világtalan látnokként a lélek sugárral pillantani be a jövőendő fátyola mögé.

Ő be is pillantott, de már akkor elfordult tőle az imádás; nem hittek szavában. „Tanácsai, mond Kemény, időn kívüliek valának, az ellenzék különvált tőle; mindenki látá a változást, csak maga Wesselényi nem, mert hazatérésekor Gräfenbergből azt hitte, hogy az ellenzék vele összhangzik és vele kompakt. Csalódott; csalódott még Kossuth előszobájában, és feleségének a méltatlan bánásérti kikelésekor is Kossuth ellen, mert szíve nemes volt és érzékeny, de kiábrándulása annál kínosabb lehetett.”

Wesselényi bevégezte pályáját. Mikor, szerintünk, tévutakon járt, s fal-törő politikájának elsőséget vívott ki Széchenyi fejlesztő, magból indult politikája felett: imádtatott, mikor napjai vége felé igazabban szólt, mint valaha, hagyák elhangzani keserű szívének aggodalmait, hazaérti esengéseit. Kit a szenvedély elragad, későn tér vissza egészségesb alapokhoz, ha mérsékelni kezd; izgatónak bukni lehet csak, s nem alább szállani.

A kor férfiai közül egynek megismerése végett iskolai falak közé vezet-tetik az olvasó. Vidimus Flavum Tiberim retortis undis. Visszatért habo-
kat látunk elégszer; az erősb folyók igen sokszor feltolják a kisebbeket; a nagy események visszanyomják a gyöngébb lelkek akarátját, mikor mindkettő kitolatva rendes medréből, egészen új teret foglal helyet; a fölös ár, meglehet, mozgalmatlan tónak marad valahol, s az iránya vesztett elme pedig új, nem ismert tanulmányokra veti magát, talán beléjük vesznie.

Mindkettő rendelleni, hogy ne mondjuk, rendkívüli: a természeti és er-kölcsi világban egyképp. Elem túláradása egyik, eszme hullámozása másik.

Visszafelé indulni az élet útján, öregek közt ifjúvá, ifjak közt öreggé lenni, éspedig már egy nem kevés dicsőségű pálya múlva, ha nem nagy szerénységű lélekre is, de tudásszomjazóra mutat kifogás nélkül. [...]

Midőn Széchenyi István politikai és szónoki jellemzetéhez jutunk, nem titkolhatjuk el azt a rejtélyes borzadalmat, mely képe közelében azáltal ébred bennünk, hogy ő, ki minap még „gyanúsító, önbálványzó, szív nélküli” stb. ily nemű címekkel tisztelteték, ma immár a szerencsétlen látnokok számába tartozik, kiknek soha nem hitt hazájok, s most, miután amit lelke látásával megjósolt, fejünkre telék, egyre félelemben tartatunk azok felől, melyek még be nem teljesültek.

A fény, mely a „legnagyobb magyar” velejét világítja, főszege delíriummá szakadozott fel, s midőn feje többé már nem gondolkozhatik értünk, ájtatos figyelemmel tekintünk hazai remény és keserűség közepett, rendesen nagyobb tudással készült munkáiba, onnan pedig egy-egy égező szemrehányás minden sor, belőle könnyelmű gondolkozásunkra ömlik piritó szégyen; s ne féljünk-e szent borzalommal a lélektől, melynek jövőndölését repkedő kedéllyel suhantuk át könyvében egykor, s most mellünket verve, mint mondani szokták, csúszunk a kereszthez bocsánatot kérni.

A forradalmi katasztrófa óta körülbelül eme töredelmes gondolatok lesznek uralkodóvá naponkint a nemzetben Széchenyi felől. S bár tágítani látszik is előbbi merevségéből a közvélemény, mindamellett róla írni, kinek munkássága, mint jellemzője mondja, polémiai s elzúzó természetű, aztán makacs, nem ritkán szenvedélyes volt, igen nehéz, mert nem oly pártnélkülinek látszó még, hogy régi ellenei, ha védetik, föl ne jajduljanak, s barátai, ha dicsértetik, szemrehányásig ne bátorkodjanak.

Kemény Zsigmond jól érezvén ezen akadályokat, igyekezett részrehajlatlan s mégis óvatos kézzel vázolni Széchenyi állását Kossuth és az újabb eszmemozgalmak irányában, s itt fő kötelességeül ismeré kímélni a magyar közvéleményt s közérzületet; aztán iparkodott helyes tájékozási pontot foglalni el Széchenyi kedély- és szellemvilágában, honnan miképp hegytetőről, a fényes mint árnyas oldalak is beláthatók; végre fölállítani Széchenyi politikájának egyetlen és nagy alapeszméjét.

Elsőre nézve oda törekszik jellemző, hogy bevallván, miszerint a gondviselés előbb egyiknek, aztán másiknak kezébe tevén le a haza sor-sát, kimutassa, melyik becsülte meg jobban a reá bízott nagy felelősséget; másodikra nézve így szól:

Széchenyi „nehezen felfogható egyén volt. Ezer apró ellenmondás szövődött nála és olvadt föl egy nagyobb következetességbe. Sok keserű tapasztalások után tanulmányává s majdnem rögeszméjévé vált: esze által zsarnokoskodni szíven”. Itt gyönyörű lélektani adatokkal fejtegeti szerző az ész és szív antagonizmusát, a belső harcokat kedélyében, s megoldja e kérdést: hogyan lehete, mi megtörtént, Széchenyinek egy nagy érzés miatt megőrülni mégis.

Politikájának nagy és mindent alárendelő törekvését így fejezi ki: „fajunk biztosítása s nemesb kifejtése” volt az, s e gondolatot mint uralkodót emelvén ki, viszonyba állítja a „szabadság és haladás” eszméivel, s ezeket amaz alá veti, midőn Széchenyit „specifice magyarnak” dicsőíti fel.

Általmenvén szerző az 1825-i országgyűlésre mint Széchenyi föléptének korszakára, tipikus magyarázattal tünteti föl a gróf és reformer kettős oldalát, erénye mellett az árnyékos vonásokat, s úgy hiszi, hogy a haza oltárán áldozó reformer elárulván grófságát és nagybirtokosi rangját, pályája kezdetén mindjárt kitará ama gyöngeséget, mely utóbbi küzdelmei közt is annyiszor lobbantott szemére, mondván: „megtörténik a mélyebb talentumú férfiaknál, hogy az első föllépésben az egész élet programja és eszközei vannak letéve”. Ezentúl összekötvén az egész pálya minden eszméit, eljárását; miután ezeket egymásból folyóknak, következeteseknek elismeri, vetvén még egy mély alapot a Széchenyiben kifejezett alapeszmének gyamolítójául, azok cáfolatát vállalja el és rontja le, kik Széchenyit készületlenséggel vádolák, mint Desseffy Aurél és Wesselényi Miklós, aztán azokét, kik nem Széchenyit mondák fölléptekor készületlennek, hanem Magyarországot elkészültnek, s az átalakulás útjaival ismeretesnek, hová leginkább Kossuth tartozik, ki mint jól emlékezünk rá, éppen ez okból Széchenyit „opportunitási celebritásnak” bérálta át, mikor a nemes gróf valóban csak másodrangú nevezetességgé sújtatik le magasabb igényű állásából.

Hogy eme kérdések körül Széchenyit illetőleg sok és nagy próbákra volna szükség mai nap, nem hisszük. Amaz állításokon elhatározó csatát nyert Széchenyi az életben.

De az élet adatai elmosódnak, színüket veszítik, s a kopott eszközök tárába vettetnek. Hanem az élet adatainak meg kelle íratni, s azokat megírta – Kemény. Az a kicsinység és nagyság közt egyforma szenvedéllyel tapogató, utánjáró figyelem, mellyel Kemény itt a dolgoknak utánok veti magát, szinte gyanút támaszt: vajon nem inkább akar-e ő ügyvéde, mint bírāja lenni Széchenyinek, s vele az egész reformi kornak, mert ezt kell érteni, valahányszor Széchenyiről mint politikusról van szó – ha nem látnok elégszer, hogy Kemény bír erővel megválni kedvenc emberétől az igazságért, midőn gyöngéit fölhányja, de nem bír erővel mellőzni az ily kifejezéseket: „az érzés elhíresztelt emberei”, „az ömledező, a rendkívül érzékeny, a keblük istene után magokat és másokat ragadó politikusok” stb.; ezek inkább ügyvéd, mint bíró szájába illő részrehajlások, s nem hisszük, hogy velök kíméltetnék a „közvélemény s a közérzület, Magyarország eme két nagy betege”. Inkább ütötte volna agyon a szívet egy csapással Kemény, miképp Mignont Goethe a hideg költői igazsággal, hogy mint halottrul beszéljen róla, s hagyott volna föl oly emlegetésekkel, minőkre még foly-

vást igen érzékeny a magyar ember. Az igazság úgylis kiörlődik vala, anynyival inkább, mivel különben alapos mutogatásai körülbelül a nemzeti érzület visszhangjai mindinkább.

Megvizsgálván Kemény a kort, melyben Széchenyi föllépett, s kifejtén, mit ellene felhoztak, átmegy Széchenyi életének magánkörébe, jellemének tovább szövése végett; s arcképileg írja le őt, aztán mint mondja, pillanatot vet reá, midőn agyának gépezetét forgásba szokta indítani, például egy gazdasági, egy tudós társasági, egy ipari vagy éppen megyei gyűlésen vagy országos teremben, s elkísérvén őt gondolkozása, tettei s személyes viseleti pályáján keresztül az 1844-i országgyűlésig, a szónokot veszi bírálat alá.

„Széchenyi beszédei – mond –, mint a szabályos és rendezett szónoklat mintái, kevés figyelem alá jöhetnek; ő mindig rögtönzött, s ritkán úgy, hogy véleményének alappontjait előre kigondolta vagy följegyezte volna.” Említvén szerző azt a magasabb eszmékbe s gondolatokba vegyülést, mi Széchenyinek oly igen sajátja és elmélkedő agyat a dialektika szövevényeiből teljesen kikapó tulajdona volt, kettőt jegyez föl benne, tudniillik: mint orator kevésbé volt országlár, mint aminő volt kisebb körökben vagy íróasztala mellett; továbbá, hogy a tömeget szívénel fogva ejteni birtokába nem vala vagy alkalmas, vagy hajlandó, miből szükségképp következni látszik emez állítás: ő az irodalomban tudott a kebel legérzékenyebb húrjain játszani.

Ezután Széchenyi státusférfiúi pályáját három korszakra osztja szerző, ilyképpen:

Első korszak a *Hitel* megjelenésétől az 1840-i országgyűlés berekesztéséig; a dicsőség és bámultatás ideje.

Második a *Pesti Hírlap* megjelenésétől kezdve a grófnak pozsonyi követté választatásáig; ez a kifejlett nagyság és félreértés, a cassandrai szavak és népszerűtlenség hét kínos, de maradandó becsű éveit foglalja magában.

Harmadik korszak az utolsó rendi országgyűlés megnyitásától szerencsétlen betegségéig, a pozsonyi képviselőház tereméből a döblingi gyógyintézetig vezet; ez a hazáért megtört szív martirológiája.

Es eme sarkalatokon perdíti el Széchenyi pályáját Kemény. E rövid ismertetés elég a munka vázlatának kitüntetésére. Mennyi múlt, mennyi nagy és háborgó visszaemlékezések egy ember húsz, huszonöt évi pályáján! Bár szabadkozik is Kemény, hogy ezúttal nem akart életírást készíteni Széchenyi felől, mindamellett a kijelölt sarkalatokon annyit mond el, mennyit eddig soha nem láttunk együtt, de magántudomásból eredvén némely adatok, nem is láthattunk.

Kemény páratlan belátással, tapintattal járt ugyan el földadatában, nincs mit mondanunk az ítélő, s lélekűváráló elme, a boncoló fejtegetések

és logikai szigor ellen: de több rend, több vigyázat az íróban végtelen arányig emelvé a dolgozat becsét.

Mert úgy hisszük, itt lelhetni fel utolsó okát annak, miért nem lehet a szóban levő jellemrajzot annyi élvezettel olvasni, mennyit a benne rejlő, s csaknem túlterhelésig menő eszmekincs érdemlène.

Mint akinek igen sok végeznivalója van, s egyszerre sokba fog: úgy kezdi meg jelen iratát Kemény. Nagyon sok hűrt pendít meg egyszerre. Érezzük, hogy a hangfogatba kontrahangok is vegyítvék. E hangfogat nem más, mint a föllebb említett polémiai zaj előjele.

Kemény, ha egy nagy igazságot kíví, bebizonyít Széchenyi felől, rendszeren átcéloz a másik táborba; például megmutatván róla, hogy politikai élte tökéletes összhangzásban áll kezdettől végéig, így kiált: „keresetek nemrögtönzőitek és készülteitek közt sok hasonló példát”.

Aztán helyesen vitatkozik ugyan Dessewffy és Wesselényi ellen, kik politikai készültelességgel vádolák Széchenyit, de miután e vádakát jobbadán elporlasztá az idő, s egy nagy életírásban tán helyén lett volna megvitatásuk: itt azt mutatják, mintha nem a nemes grófnak eszmedús politikai arca, hanem védelme volna a fő cél, mikor nem az igazolandó igazoltatik, hanem az igazoló.

Így megróván általánosan Kemény eljárását, még az ellen is támaszthatnánk némi nehézséget, hogy Széchenyi most mint országlár, majd mint író, majd mint szónok külön taglaltatik még, holott ha el kellett mondatni ama polemizáló nézeteknek, akkor talán jobb leende időrendet tartani, annyival inkább, mert Széchenyiben mint íróban ott van már a státusférfit, itt, valamint a szónokban mindkettő, s így efféle különválasztások ha egységet nem rontanak is, de ismétlését adják elő az eszmék nyilatkozatának, s a jellemrajz egyik vagy másik része fölössé válik.

Mert ha megmutattatik előre Kossuth ellen, hogy amivel Széchenyit vádolá, nem áll, igen kevés érdekűvé, s köszönet érte, ha nem unalmassá is válik a vita később, mikor a *Pesti Hírlap* eljárásáról van szó, azaz egyik igazság megelőzi a másikat, holott egy az igazság.

A végkimenet is nagy ellentétben áll a kezdettel, s amott egy önálló hazafi szellemre készül a figyelem; végén pedig a politikai jellemrajz magán-, legmagánabb körig van elvékonyítva. A sorserejű percek, mint Kemény az 1848-i szeptemberi napokat érti, oly magyarázatot nyernek, vagy legalább hagynak sejdítettetni, minő ez iratban meg sem bírálható, minő ha vád, igen sok, ha bűn, meg nem bocsátható, s egy más egyénnek hárrítatik – látszólag – nyakába.

A ragyogó dialektika, okok és okozatok közti összefüggés éber fölhalálása, annyi mély gondolkodásra emlékeztető reflexió, egy-egy szavak odavetve, mint a gránit, eme minden mozdulaton poétáivá törekvő nyelvben,

hol egyébiránt a rövidség pongyolaság, az előadás fegytelen, figyelemben képesek ugyan tartani a lelket, de az értelem, a világosság nem tartozik erős oldalai közé.

Mondjuk-e, hogy Kemény talán szereti a burkoltat és tartalmast, vagy nem gondol az egybeállítással, kevésbé aggódik a tisztaságon? Úgy látszik, ő nagyobbbat írt, mint aminőt először írni akart, s bármennyire szabadkozott is az életrajz követeléseitől, át-átcsap e mezőre, s hol ezen, hol a jellemrajzin eszmélte magát, két külön irányban dolgozik kimért arány nélkül.

De mutassunk be néhány alapvonást, például ama helyet, hol Széchenyi kedélyének antagonizmusát a szív meghódolásában egyenlíti el Kemény. „Széchenyinek – mond ő – tanulmányává, rögeszméjévé vált esze által zsarnokoskodni szívéen. Ez, kivált férfiéveiben többnyire sikerült, bár néha nagy reakciókat idéze elő. Sőt Széchenyi olykor igazságtalan is volt szíve iránt, s magát okoskodások által érzéketlenségre kényszerítette. Ő gyakran játszott a közönyöst, midőn nem vala az, s gyönyörködék, ha emiatt keble sajgott. Eszéből ciliciumot vont szíve körül, s vad kéjjel nézve rajta a vércseppeket” stb.

Politikai krédóját így koncentrálja Kemény: „Széchenyi e fogalmat, fajszeretet, ama tágabb fogalommal, a honszeretettel összeolvasztotta ugyan; de viszont egész soraira nézve a teendőknék teljesen különválasztá, s ahol összeütközésben állott a két eszme, örökké az elsőnek adott előnyt a második felett. Ő továbbá a szabadságot és haladást szerette általában mint ember, s a legnagyobb hévvel mozdította különösen elé mint honpolgár, de [...] ha átlátta, hogy a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai a körülmények szerint néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütköznek a magyar nemzet megóvándó érdekeivel: ilyenkor feláldozta s pedig minden tétovázás nélkül a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek.”

Így ír Kemény, hitünk szerint találólag. S itt látjuk egy pontra húzva Széchenyi egész gondolkozási körét, melyből annyi teendő forrt elő mindenkor. Az a kérdés: annyira veszedelmesnek látván a szabadsági eszmét, hogy ezeket feladá a fajszeretet vonzalmáért Széchenyi: volt-e igaza?

E kérdés megoldása attól függ: minő foglalatásokat tőn az általános emberiség és polgárisodás mezején a faj; s ha az még paradicsomhoz közel van fejlődésében: a haladási eszmék felolvasztják a fajt, mint a belgát franciává, a poroszt németté, s így ránk nézve, idegen népiség közé lévén becikkelyezve, nem voltak alapnélküliek Széchenyi aggodalmai.

Ezért akart ő nyelvet művelni, nyelvművelés által elkészíteni az eszmék palotáját a lélekben, s valljuk meg, az volt minden szerencsénk a legközelebbi katasztrófa alatt is, hogy irodalmunk annyi-mennyi fejlettséggel bírt már, s ignorálni sehogy sem lehetett.

Egyébiránt a mai politikusok a nyelviségi vagy fajszeretet politikáját nem vélik oly fontosnak, mint Széchenyi, s arról tehetnének magunk is némi vallomást, hogy a haladási eszmék csak élénkítik a fajszellemet erővel bíró népben, abban tudniillik, mely megőrizte sajátságait, erkölcsét, előítéleteit, szokásait; s Magyarországnak igen nagy esetei mutatják ez állítás valóságát, sőt vitatni lehetne, s pedig nem kevés reménnyel, hogy eddigi fennmaradását, egyeben kívül, annak is köszöni, hogy időről időre mint nyugotra szakadt elem, csatlakozott ennek uralkodó eszméihez. Csak kérdjük: mi volnánk a reformáció nélkül ma?

Mondhatni, hogy a faj kérdése körül Széchenyiben elkelt volna több bátorság, nem a kivitelre nézve, hanem a szabadság és haladás érdekeit megközelítőleg. Azonban úgy látszik, ő a főrendet féltette, mely, ha előmegy szabadsági érdekekben az egész faj, ez esetben aláhull született nagysága magasából, s miután eleget kefélté ugyan a mágnásokat, s ezek mind nem gondoltak vele, azaz megromlottabb osztály voltak már (kivevén a kiveendőket), minthogy egy varázsgondolatra újjászülethessenek, Széchenyi, a fajszerető, elhagyván a nemzeti tért, a politika mezején is kardoskodott értök, azaz kímélte az arisztokráciát, csakhogy megőrizhesse a magyarságnak, hogy egy hia se legyen az úr juhainak.

Ekképp ugyanegy lehelettel, mikor specifice magyar volt Széchenyi, egyszersmind specifice „arisztokrata” is volt a faj iránti vonzalomból, mindamellet leg több hódításokat a középosztályban tőn, mely aminő lelkesedéssel fogadta egykor, oly hidegen s gyanúsán fordult el tőle később, midőn Széchenyi minden nyersebb szónokban egy-egy mágnás-evőt látott, mi érzékeny lelkét annyival inkább epeszté, mert csakugyan a főrend és rang eszméjét támadta meg a legújabb idő mindenütt, s ha megyei ülésen neki legjobb akarat mellett sem volt kelete, ha magánkörben ez volt a tengely, mely körül a kérdés forgott, ha kül- és belföldi lapokban, könyvekben e fölött szolt a vita, ha színházban, hol francia minták után rendesen gazember az előkelő rangú személy, ha a levegőben, ha mindenütt ezen az idő vérivé lett gondolat üldözte: nem volt-e oka, ezer oka lelkeének elkeserülni, s nem motiválható-e lelke makacsságából, ha csatába szállni készül az idő irányával, még akkor is, mikor védencei nagy része az elhazátlanodás hidegségében vagy éppen politikai szélhűdésben sýnylik már?

Nincs miért folytatni boncolgatásokat. Csak az alapeszmére tevők megjegyzésünket, s végre utoljára ez minden mondanivalónk: Kemény Széchenyi jellemrajzában mindenütt csatázva megy elő a régi – vörös és fehér rózsza – párt között, s ha jobban hajlik is Széchenyi felé, mindazáltal végeredményül sikerült neki bebizonyítani Széchenyi politikájának elsőségét, melyet mi éppen azért, mert a nemzeti organizmusra van fektetve,

egyszersmind művészetinek is, azaz olyannak mondunk, mely önalapból sarjadván föl, mintegy betöltése lett volna a nagy misszióknak, melyért van e földön magyar, mint ki- és különvált nemzet, belé oltott, de mindeddig nem eléggé fejlődött egyéniséggel.

Sükerült továbbá Keménynek megvíni a gondolkodás harcát, vagyis jelen irata egyik diadaljárás ama cél felé, hogy visszahelyeztessék az elmélkedés a magyar kedélybe, s vége szakíttassék az ábrándok és álmok keletének, s reméljük ezúton egyszersmind gyógyulatot hozatik a netalán megbántott közérzületre is, melynek egyetlen íre az igazság. [...]

És visszatekintve most a könyvre, melyről eddig és annyit írtunk, örvendetes jelenségéül vesszük azt az újabb történetírásnak, noha mint az előszó mondja, a forradalmat érintő rész hiányos a napok közelsége miatt. „Nem amennyit tudnánk, hanem amennyit lehet.” Sohase vallotta még kárát a tudomány e nézetnek az irodalomban. Mert szabad némely dolgot nem írni; és inkább nem írni, mint hamisan. Idétlen vergődésnek s helyén kívüli jajveszékélésnek hisszük azért azokét, kik ez időben írás vagy olvasásbeli restségöket az igazság szeretetével akarják menteni, s ama szélső pontra állanak, hol tanulni nem lehet, feledni lehetlen.

A munka, úgy véljük, szívesen fogadtatott; miért is ne? Hiszen nem ott állunk-e, hol az irodalomban többet kell látnunk, mint ezelőtt néhány évvel. Ha többet látunk valósággal, ez jó útra térés jele. A munka folytatása ígértetik, és miután méltányosnak halljuk a részvétet, talán várható is. Az egyszer fölélesztett ismeretszomjat az olvasó csak többel enyhítheti, s viszont az egyszer elfogadott tanulmányokban az író csak teljesen kimerítő tökélynél állapodhatik meg.

És kijelentvén, mennyire kedves volna részünkről eme politikai jellemrajzok folytatása, legyen szabad oda emlékeztetni szerkesztőt, hogy adna könyvének nagyobb mértéket, hiszen máris kilépett vele a „csupán rövid, de a divatosnál húbb rajzok” köréből. De terjessze ki azt a távolabbi múltra nézve is egyiránt; bevonván dolgozótársai közé a lehető történetészeti kapacitásokat, kik az életírást művészetileg űzik; mert annyira el van kallódva mögöttünk a múlt, hogy Nagy Pál is réginek látszik, idősb Wesselényi Miklós pedig egészen álomban látott alakokra emlékeztet már. Nem csalódunk, ha állítjuk, hogy ily irány magasabb történetészeti stúdiumoknak vetné meg alapját, s egyszersmind egyénekhez kellvén forrasztani s belőlök kifejtetni a nézetek- s eszméknek, rendkívül elősegítenék vele a konkretizálás, általánosból részletbe lépő szilárdítás mestersége, mihez eddig nemigen értett a magyar irodalom egybevéve. Nem csalódunk viszont, ha biztosnak hisszük a közönségrészvétet ily vállalat iránt, mely éppen a legnagyobb számnak, szaktudósnak úgy, mint éldelőnek, ifjúnak, mint öregnek, hölgyek- és férfiaknak egy-

íránt hozna szellemi tápot a hazaférfiak élet- és jellemrajzával, tehát a hazafiság legtisztább levegőjével.

Ennélfogva mi ez ügy körül nemcsak sürgetők, de unszolók is tudnánk lenni, ha szükség volna rá. „Tiszteljed atyádat és anyádat, hogy hosszú idejű légy e földön!” – ne hangozzék el ez isteni parancs pusztai szóként füleinkben!!

E munka íróiról csak kevésbé volt szó. Midőn jellemrajzaikat ismer tettük, egyszersmind odavetők saját gondolatainkat is, mert célunk volt a rajzolt egyéneket jól-rosszul bírálva úgy ismertetni, amint a rajzokból és mint tapasztalásink s adatinkból tudnunk engedtetett. Mindamellett az írók fölfogása és kivitele sem maradt érintetlenül itt vagy ott a történelmi dolgokra nézve, megjegyezvén, hogy e részben pozitíve föllépni nem hisszük magunkat képesnek, s a bírálat inkább negatív szölt, midőn ellenmondásokat emelt ki stb.

Beöthy Ödön, Szemere Bertalan, Szentkirályi, Dessewffy Aurél, Eötvös és Szalay jellemrajzát s életét, a szerkesztő, Csengeri Antal írta; Bezerédjét Bulyovszky Gyula – Kemény Zsigmond a két Wesselényi Miklóst és Széchenyi Istvánt; Pap Endre Kölcséyt, Tóth Lőrinc Deákot jellemezték, míg Nagy Pál jellemzője nincs megnevezve.

Történelmi ismereteknél a tudomány szépen megosztozik, adván egy dolog ismeretét annak, másét ennek. Így ez oldal kevésbé faggatható, s nincs benne kétségünk, hogy a munka terve, mely eleinte szűkebb szabású volt, olyat is elhagyata íróival, mi náluk már kész tudás volt. De személyes ismeretség, tehát közvetlen forrás, aztán néhutt hagyományi, de tán legtöbbször saját munkákból vett adatok elég bőven gazdagíták föl a munkatársakat, noha némely dolgokat éppen el kelle hallgatni. Az előadás tisztaságát egyfelől az összeállítási rend, másfelül a nyelv kezelése szüli. Kemény Zsigmondon kívül, ki nagy körben szeret mozogni kevés renddel, mint feljebb is volt említve, a jellemrajzok különben is egy-két pontra szorítkozó írói tisztában állíták elő vázolataikat. Ez, úgy látszik, szerkesztői alapelv után történt. Hogyan bántak a nyelvvel, az előadás mesterségével, nem kicsi kérdés?

Mi helyén tudjuk izgalmas időben, a forradalmi stíl rövid pontjait, mikor a szó értelme, úgyszólván a légben van, s csak meg kell pendíttetnie, mint a harangnak, hogy értessék. Elvállaljuk a vezércikkek kuszált stílusának szeretetét ma is még, de nem csodáljuk; irodalmilag pedig kevésre becsüljük. Mihelyt mű akar lenni valamely dolgozat, mindjárt alakulnia kell, hogy alakíthasson. Ama szaggatott stíl a rontó szellem stílusa; sőt, az nem stílus, hogy olvastassék, hanem fölkiáltás, hogy riasszon. Folyamosság helyett lökdöződés, fordulat helyett nyaktörő bukfenc; mindamellett nem rövidség, nem élcs, s mégcsak nem is oly ellentétes, mint például: a

népi közmondások alakja, hanem Tacitusnál tacitusibb, és mégis sok fölösleget hozó. Például Csengeri így ír Szemere szónoklati előadásáról: „méltóságos, de nem bír elég folyékonyssággal. Megragadóbb helyein áradó inkább, mint folyékony.

Folyvást beszél, de nem folyékonyan.

Alig lehetne másképp.” (miért?)

Vagy Szentkirályiról:

„Erősebb vitató, mint okoskodó.”

„Gyöngébb ítész, mint elemző.”

„Az ítészet több határozottságot kíván.”

„Azonban minél nagyobb benső harc eredménye nála a meggyőződés, annál erősebben ragaszkodik hozzá.

Olykor egész macacsságig.

Mint Sieyész.”

Az idézett két hely, minő különben sok van, főleg Csengeri dolgozataiban, csaknem a novellisták párbeszédeire emlékeztet, kik „igen” és „nem” szócskák kikezdéseivel lapokat töltenek.

De megjegyezzük, hogy ez igen könnyen modorra válik, azaz: megszokván a lélek, legalább úgy híven, hogy e rövid mondatok által kevés tért fektet a gondolat és szók közé, észre sem veszi, midőn dacossá lesz a nyelv, s fordulatokra nézt merevvé mindinkább előtte. Pedig Csengerinek, ki eszméssel könnyen gazdálkodik, kifejezéseire megleti a kellő szót, anélkül, hogy poétikailag színezzé, sokkal több van hatalmában a gondolatok ritmusából, mint mennyit nyelve ad. Tehát nyelve nem méltó köntöse gondolatainak; szóval: hol a részek igen föltűnnek, ott hiányos az egész; nincs benne harmónia.

Mi felfogását illeti: ő tényekből szól; annak, mit embereiről mond, alapja egy-egy faktum, de a faktumot nem köti a pszichológia törvényeihez, mint például Kemény, ki sok kéjjel űzi e bűvárkodást. Mindamellett Csengeri arcképi hűségig rajzol, például: amint Szentkirályi jellemzésénél kerületi ülésbe vezetvén az olvasót, föllépteti egyéneit egymás után, s mi fölismerjük mindegyiket, mielőtt megnevezetnék.

Csengeri, úgy látszik, a pártatlanságnak egy saját nemével bír: mindennél nagyobb előtte az eszme ott is, hol személyiséget kellene alkotni. Innen van stíljének szaggatottsága; hiszen az eszme úgyis megértetik. Csengeri ellen nincs is szó világosság tekintetében; innen van, hogy nem bír megválni eszméitől, így egyéneit sem magokból írja meg, hanem magából. Eddig ő nem ír oly rajzot, mely élesen ki nem mutatta volna, minő párthoz s elvekhez tartozik maga. Például a *Pesti Hírlap* és Dessewffy Aurél vitáiról írván, miután ennek rendszerét is hiányosnak leli amazé ellen, így szól: „ha az úgynevezett központosítási iskola már Dessewffy Aurél

korában kilépett volna az ellenzék kebeléből: bizonyára figyelmezteték vala őt” stb. – Itt, ugye, azonnal kitűnik az iskolának, melyhez tartozik, előszeretete annyira, hogy anakronizmust is majdnem kész elkövetni érette.

Már volt érintve Kemény írásmódja mellesleg. Az ő stílje nem akar alkottatni példák vagy szabályok által, hanem alkotja magát organice. Talán eszméi s gondolati tömörsége, talán írásbeli hanyagsága: de mindenesetre a kettő közöl egyik okozza, hogy ő nem kikészült író. Ez észrevételben annyi vád, amennyi mentség. Nem ismerjük párját, kiben a nyelvrutin oly lassan képződött volna, mint őbenne. Már mondtuk a gránitszerűséget a gondolatban; így van nyelvében azon szerint. Még végső faragás után is darabos, de erős, fölismerhető. Mintha mondtuk volna: hogy nyelvnek árnyékoldalai a legfényesebb tulajdonná derülhetnek ki egykor, mert a lassú fejlődés többnyire megtermi a maga áldását, mint ennek több mutatványa vehető máris Kemény irataiban általánosan, hol maga által kigyúrt formáit tölti be gondolatokkal. Ha összevetnők előbbeni munkáit a maiakkal: az nem volna minden meglepetés nélkül.

Belsőleg az ő nyelve mégis gondtalan, pedig kacérság nélkül kereshetne több okot tetszeni, több formáit fődözni föl a szóamlásnak, mi rendesen a közmondatok hajlása, öblösítése, új irányba térése által elérhető; értjük azt a soha el nem kopható élénk alakot, mely a mondat részeivel a legtakarosabban bánik, figyelmet ragad, feszít; új kimenettel, újdonsággal biztat mindegyre. Csak ily megtermett formák között állhatnak jól a divatos rövid pontok, eme hadi köntöseik mailag a gondolatnak, kurta mentéi egy-egy harcos rómainak.

Ám ilyen általunk követelt mondatalakítás az ige minden hajlításai fölhasználását igényli, s a szók elhelyezési szabadságát, melynek nincs párja egy európai nyelvben sem, végetlen sokszerűségig gyakorolja, mert csak amaz egy törvény, hogy rendesen a határozott igét veszi központul a magyar mondat, holott az európai nyelvek szolgailag vannak bizonyos szórendbe szorítva, nyelvünknek igen nagy előnye, – elhanyagolva jobbára mindmaiglan. Egy magyar író gondolatai se méltóbbak, mint Keményéi, nyelvünk lehető legszebb alakjaira. [...]

(1851)

Egy műfaj legmaradandóbb megvalósulásai irodalmunkban: röviden így minősíthetnők *A két Wesselényi Miklóst* és a *Széchenyi Istvánt*. A magyar politikai jellemrajz a reformkorban alakult ki, és a *Magyar szónokok és statusférjak* című gyűjteményben érte meg kiteljesedését.¹ Egy műfaj fejlődésének legmagasabb pontja rendszerint a társadalmi szerep elmélyülésével, a társadalmi szükséglet megnövekedésével esik egybe. 1851-ben kivételesen jelentős feladatot vállalt a magyar író, amikor egy levert forradalomba torkolt, lezárt korszak részben meghalt, részben külföldre távozott, részben visszavonult politikusait idézte fel. A kötet szerzői a nemzet történeti tudatát próbálták fenntartani egy válságos helyzetben. Nemcsak Bach és Schwarzenberg beolvasztó törekvéséből, hanem Kossuth függetlenségi politikájától is azért határolták el magukat, mert mindkettőben a történeti folytonosság megszakítását vélték felismerni. A legáltalánosabb értelemben vett folytonosság biztosítására törekedtek, amikor látszólag teljes szakadás állt be a magyarság életében. A könyv minden fejezete megfelelt e célkitűzésnek, s ma is forrás értékű, sőt a legtöbb korabeli prózánk élvonalába tartozik. Kemény azonban túlteljesítette a vállalást: két arcképét az eredeti összefüggésből kiemelve szokás olvasni. Mi az oka máig élő esztétikai hatásuknak? Feltevésünk szerint az, hogy Kemény a megformálás olyan igényével lépett föl, mely elődei és kortársai közül senkit sem jellemezett: az eredetileg értekező műfajt az elbeszélő szépprózához közelítette, tehát keverék műfajt hozott létre. A továbbiakban ezt a feltételezést próbáljuk igazolni, elsősorban úgy, hogy Kemény szövegeit az eredeti kötet többi fejezetével vetjük össze.

* Szegedy-Maszák Mihály (1943–2016), irodalomtörténész, egyetemi tanár, akadémikus, az új összefoglaló irodalomtörténet, *A magyar irodalom története I–III.* (2007) főszerkesztője, Kemény életművének monográfiája. – A tanulmány első megjelenése: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1976. 352–366.

¹ *Magyar szónokok és statusférjak. Politikai jellemrajzok.* Kiadja Csengeri Antal. Pest, 1851.

A politikai jellemrajz készítőjének fel kell hívnia a figyelmet az általa jellemzett személyiség fontosságára. Kétféleképpen teheti ezt: vagy jelésszerűen, vagy a kifejtés súlyosságával. Az első megoldásnak az a hátránya, hogy a felfokozó erejű jelzések a gyakori használatban elkopnak. Az írók többsége ugyanis a jellemzésnek ezt a módját választja, mert a kifejezéshez bő anyag kell, másképp lazának, terjengősnek hat. A magyar politikai arcképek szerzői Keményt leszámítva mind jelzéssel éltek. Tóth Lőrinc a Bibliára és a görög mitológiára utaló jelzőkkel és hasonlatokkal emelte fel a reformkor eseményeit és Deáknak a szerepét, Csengery is legfeljebb történeti párhuzamokkal egészítette ki ezt a retorizáltságot Beöthy Ödön felidézésekor.

Egészen másként fogalmaz Kemény Zsigmond.

A kulturális utaló jelzések szerepét nála a nagyszabású kifejtés látja el. Szóképei egy részét a természetre vonatkozó, kevésbé szokványossá merevedett párhuzamok közül veszi. Berzsenyinek az idősebb Wesselényiről szóló epigrammáját ágyazza be a maga szövegébe, s azután ő is a költő módszeréhez folyamodik; még a mellékalakjait is az elemekhez hasonlítja:

„Mint a villámlás alatt megszakított zápor, egy dörgésre nagyobb erővel zuhan alá, úgy borított el mindent és sodort magával O'Connel szónoklata, ha a feltartóztatás által fölvillanyoztáték, és újra kitört.”²

Kemény sokkal gyakrabban használ hasonlatot és metaforát, mint pályatársai. Ennél fontosabb azonban az, ahogyan a szóképeket kezeli. Nem önmagukban tekinti őket, nem díszítőelemet lát bennük. Ehelyett kétféle megoldást választ: egyet a Széchenyi- s egyet a Wesselényi-arcképben.

Az értekezőbb jellegű *Széchenyi Istvánban* rendszerbe foglalja a szóképeket. A politikai eszmerendszer a szöveg visszatérő hasonlítottja. Több hasonmást kapcsol hozzá: a színjátékot, a fegyveres küzdelmet, a működő gépet, az építkezést és a hajózást. Felváltva nyúl ezekhez a képzetkörökhöz, mindig más elemet hoz fel belőlük. Ily módon összefüggő képzerkezetet épít fel.

Egészen más *A két Wesselényi Miklós* nyelve. Az írónak itt nem összefüggő eszmerendszert kell szemléletessé tennie, hanem két életutat kell ábrázolnia. Mi módon hozhatja egységbe a két részt? Esetleg úgy, hogy ugyanazt vagy ugyanazokat a szóképeket használja. Mivel ebben az esetben nem fogalmi rendszer szabja meg a szöveg felépítését, hanem elbeszélt történet, az író kevesebb, de bőven, egy-egy feszültséggel telített je-

² Kemény Zsigmond: *Sorsok és vonzások. Portrék*. Budapest, 1970, 80.

lenet során, fokozatosan kibontott, a jelképiség szintjére emelt szóképpel él, oly módon, ahogy a legnagyobb – nyelvileg is megformált – regények szerzői.

Tulajdonképpen két jelkép kapcsolja össze az idősb s az ifjabb Wesselényi élettörténetét. Az egyiknél a ló, a másiknál a bezárt ajtó a képi elem. A szövegösszefüggés alapján azt mondhatjuk, hogy az első esetben a személyi szabadság a hasonlított, mely egyúttal kockázatvállalást, a félelemmel való szembenézést is jelent;³ a másik jelképnél pedig az önkény, a személyi s társas szabadság kívülről jövő, ellenséges korlátozása, sőt megszüntetése a hasonlított.⁴ A két jelkép tehát szembeállítást rejt magában, s ily módon rendkívül egységessé teszi a szöveg egészét.

³ „Wesselényiné nem engedte, hogy Philosophra, melyen férje leginkább szeretett lovagolni, senki ráüljön, s maga a mén is oly szilaj volt az idegenek irányában, miként kétséges vala ha túrni fogna-e valakit hátán? Négy évig volt az arabvér nyergeletlenül: [...] Midőn Philosoph a közelgőnek hangját hallá, hegyezni kezdé füleit, megfordítá nyakát, s előrenyújtva szikár csontos fejét, a belépőt nyertésével üdvözölte. Ez örömtől lepetve sietett kedvelt állatjához, s végigsimítva kezét a dagadó erű nyakon s a széles és zárt csípőjű hátton, megnyergelé Philosophot, s a másnak oly szilaj mén vazalli engedelmességgel és diadal-göggel ragadta a rég várt háziurat a mindenfelől összetódult falunép, az ünnepi ruhába öltözött cselédek és a leáldozó nap sugárözönében fürdő fák sorai közt a szabadba...” (Kemény: *Sorsok és vonzások*, 18–19.)

„A komoly, a gondolkodó, oly rendkívül erős alkatú gyermek még nem vala hatéves, midőn atyjával az udvaron sétált. Éppen egy szilaj mént hoztak ki a lovászok és a háziúr elé vezették. A korholó és hánykódó mént, amint közelített, a gyermek növekedő gyönyörrel nézte. Ezt az apa észrehevén, mosolyogva monda: nem ülnél-e rá föl. Miklós hallgatott. Az öreg feléje fordítá éles szemeit, és ismét kérdé: nos, nem ülsz föl? Nem, válaszolt a gyerek. Miért? Mert félek. A Wesselényieknek nem szabad félni, mennydörgé az apa, s földobta gyereket a szilaj méntre, megcsapván ezt ostorával. A zaklatott állat elrohant. Heléna, ki történetesen a tornácra volt, sikoltva szaladt a szobájába, s a kerevet vánkosa közé mélyeszté fejét, hogy zokogását elfojthassa, és lélekerőt gyűjthessen a halálhír meghallására; mert egyetlen még élő gyermekének vesztét bizonyosnak hitte. Telt az idő mindig egyenlő kínok közt. Az anya helyzetéből mozdulni sem mert; szívét félelem iszonya összeszorította. Egyszerre pajzán szava hangzik a gyermeknek, ki a szobába berobogva, nevetés közt beszéli el az új életet nyert anyának, hogy a mén igen rosszul viselte magát; de ő mégis a hátán maradt, és addig lovagolt, míg csak az kifáradt.” (Uo. 37.)

⁴ „Az erdélyi gyűlésen ha a tanácskozások alatti rakoncátlan kifejezések miatt jel kéretett, s az elnök a jelt megadta, az ajtók rögtön bezárattak, a közvádoló előállott, a gyűlés ítélőszékké alakult, a pör megindított, és senkinek távozni nem lehetett mindaddig, míg az ítélet ki nem mondatott, és teljesedésbe nem vétetett, vagy a

A szóalakzatok szempontjából Kemény két műve nem mutat ilyen egyedi szervezethez, de a két arckép közös nyelve alapján világosan elkülönül a műfaj többi megvalósulásától, elsősorban azáltal, hogy a retorikai eszközök sokkal szélesebb körét veszi igénybe.

Már a szókincs is mutat különösséget. Kemény a latin kifejezéseket mindenkinél gyakrabban használja, ő idéz legtöbbször idegen szöveget; ezzel is a szöveg vonalszerűségét töri meg, mint az időrend átalakításával, melyről látni fogjuk, hogy az ő jellemképeit szerfölött jellemzi. Egyedül ő folyamodik négy (latin, német, francia, angol) idegen nyelvű idézethez. A többi szerzővel ellentétben, sokszor költői szöveget ékel be. Láttuk, mint veszi példának Berzsenyi versét *A két Wesselényi* szóképeinek megalkotásakor. A *Széchenyi Istvánban* is hasonlóan jár el: Kossuth idézése után átveszi, módosítja Kossuth nyelvi fordulatait, elemeire bontja a szöveget, s azután új módon rendezi el e részalkotókat. Kemény tehát a sűrű idézéssel nem egyszerűen megbontja a szöveg folytonosságát, hanem mélyebb szinten újra teremti a folytonosságot. Ugyanezt fogjuk tapasztalni a parabolák esetében. Mindkét eljárás Kemény kizárólagos sajátja a magyar jellemkép-irodalomban.

pénzbírság lefizetése vagy a rögtön fizetni nem tudó egyén elfogatása által. Ekkor aztán az ajtók feltáratlak. [...]

Jel kéretett Wesselényi ellen.

Az ajtó bezáraták.

Minden ki volt ragadva a rendes vérmérsékéből.

Ekkor fölállott Tury: »Wesselényiben megtámadtassék-e a szólásszabadság?« – kérde meghatott és átható hangon. »Ki védi meg utóbb a jogot? Ki fog biztosítva lenni e falak közt?«

Alta ruit cédrus, silvae trepidate minores!

Elnémult Tury.

Hallgatás lön.

Az ajtók mintegy maguk kinyíltak.” (Kemény: *Sorsok és vonzások*. 28–29.)

„A kitűzött órára a követek és királyi hivatalosok a kormányzék udvarára siettek, hol a háttérben az első emeletben volt az országos terem, melynek lépcsőzeteihez egy nagy ajtó vezetett. Néhány perc alatt az udvar néppel és törvényhozókkal telve lön. Ekkor a tömeg az ajtó felé nyomul. Az zárva volt. A kirekedt karok és rendek eleinte ezt a kormányzolgák részéről elkövetett hanyagságnak gondolák. Küldözének a fölnyittatás végett.

De az ablakokból és ajtókból egy arc sem mutatkozott.

A mellékszemélyzet eltűnt.

Kihaltak látszék az udvar.

Wesselényi öklével döngetni kezdé az ajtót. Minden ütésre visszafordult a tömeghez, s vagy egy élcet mondott a kormány ellen, vagy egy törvényt olvasott föl az álnok tanácsosokról és azok feleletre vonása iránt.” (Uo. 62–63.)

Az idegen nyelvek gyakori szerepeltetése egyáltalán nem kelt idegenszerű hatást. Részben az ellensúlyozza őket, hogy Kemény tájszóval is él⁵ – ami kortársai közül senkiről sem mondható el; a többiek feltehetően nem tartották összeegyeztethetőnek a tájnyelvre utalást a politikai jellemrajz műfajával, mely a városi polgárság művelt rétegéből vehette közönségét. Emellett Kemény az egyetlen szerző, kinél nem találtunk idegenszerű mondat szerkezetet: a „so..., wie” kapcsolat magyarított változata például kortársainál rendszeresen előfordul,⁶ nála viszont soha.

A rövid esszénel terjedelmesebb értekező prózát általában az egyöntetű adagolásból eredő egyhangúság kísérti. Az értekező prózának még olyan művésze sem tudja elkerülni ezt a veszélyt, mint Macaulay. Kemény részint ellenpárt képező retorikai eszközök váltogatásával küszöböli ki e művészi fogyatékossgát. A kétféle igeidő használatát például olykor kizárólag az eltérő hangalak indokolja: „a mély érzékenységet, melyre a »nagy magyart« a hon jövője iránti aggodalom izgatta, a Kossuth-párt észrevevé ugyan, és a szív kitöréseinek tulajdonította, de mert mesterét a tapasztalatlanok entuzizmusával csálthatatlannak hitte, önteltségre és epességre magyarázza”.⁷

Az ilyen ütemes váltakozás azonban önmagában csak mérsékelte volna az unalmat, melyet egyetlen igeidő következetes szerepeltetése kelt az olvasóban. Ez teszi érthetővé, hogy Kemény két másik eljáráshoz is folyamodik. Valahányszor tartós és egyszeri, rövid idejű történetet beszél el, az előbbit az elbeszélő, az utóbbit a ma is élő befejezett múltnak felelteti meg:

„Erdélyben [...] az összetartozás szilárdabb alapokon és szigorúbb fegyelmén nyugvék, mint Magyarországon. [...] e kicsiny ország tradicionális politikájával [...] a nemzeti fejedelmek korában két nagy hatalmasság közt másfél századig lebegteté Erdélyt [...]”.

Kilátás vala erélyes, de nem túlcspangó határozatokra.

⁵ „Ezen új nézet, mely egészen célszerű, de csak félig volt igaz, lefegyverzé a mindenekelőtt nyugalomra vágó kormányt, fölvillanyozta a beccszomjas egyéneket, felelőssé tette az ország jövődjéért a hanyagot és torhát.” (Kemény: *Sorsok és vonzások*... i. m. 246.) „TORHA [...] 2. Am. torhadt; [...] Torhafa lágy anyagú. (Kriza J.). Vö. TORHAD. TORHAD. [...] Székelyesen am. elmálás, rothadás által összeomlik;” (Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. VI. Budapest, 1874.) „Torha, torhanyó vagy torhány: torhadt; torhány ember: tunya. Torha fa: lágy anyagú.” (Kriza János szerk.: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Budapest, 1911, II. 279.)

⁶ *Magyar szónokok és statusférjak*. 54. (B. Gy.); 226. és 517. (Csengery Antal).

⁷ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 127.

Wesselényit Udvarhelyszék választotta követté.”⁸

Máskor nem az igeszemlélet eszközévé teszi az igeidőt, hanem a háttért és az előtért különbözteti meg vele: a háttér történéseit röviden múltban összegezi, az előteret viszont jelenben, jelenetszerűen részletezi: „Bábeli zavar volt a célok és eljárás iránt.

Az ingatagság és a végletek közti hullámmozgás e pillanatában szokatlan mozgás támad az utcán.”⁹

Hasonló ellentétezésre, szembeállításra törekszik Kemény a mondat-hosszúság kialakításában. A két Wesselényi Miklóshoz és a Széchenyi Istvánhoz képest a többi magyar politikai arckép alig mutat változatosságot. Csengery például – ki jó értekező volt – használt ugyan majdnem annyira rövid, sőt hiányos, ige nélküli, önálló bekezdést képező mondatot, mint Kemény, de olyan szónoklatot minősített vele, mely maga sem tartalmazott hosszú mondatot – az olvasó tehát nem érez váltást.¹⁰

A többi arckép főként jelzésszerű jellemzésből áll, Kemény jellemrajzai kifejtett gondolatsorokból. Ennek a következménye, hogy Kemény hosszú mondatainak – feltételes mellérendeléses sorainak, minősítő alárendelés tekervényeinek – hiába keressük máshol a párjait. Igen rövid és igen hosszú mondatok szembeállítása feszültséget eredményez. Két szinten jön létre ez a feszültség. Egyrészt az elbeszélés és az értelmezés között. A rövid mondatok egy része a gyors ütemű, töredékes, kihagyásos elbeszélésnél található, amikor Kemény csak a puszta történetet közli, teljesen csupaszon, bármiféle értelmezéstől mentesen. Az öreg Wesselényivel támadt nézeteltérést például ilyen szűkszavúan és közvetve hozza tudomásunkra: „Ő tölem nagy vitatásokat várt.

Én keveset szoktam beszélni.”¹¹

Bármely részletezésnél hatásosabban érzékelteti az 1791-i erdélyi országgyűlés fejtelenségét az egymást kioltó események puszta lejegyzésével: „A szónoklat védte a jogokat. Megdönté. Eltemette.”¹²

A hosszú mondatok ezzel szemben az értekező részletekben fordulnak elő. Kemény azonban az egyszeri szembeállításokat nem kedveli, alighanem azért nem, mert a túlságosan egyértelmű rendező elem ösztövérré teheti a szerkezetet, a kitöltetlen, bonyolítatlan ellentétezés némi képp közönséges értelemben retorikus lehet. Ne feledjük, hogy Kemény magyar kortársai többségével szemben nem annyira Hugo, mint inkább

⁸ Uo. 60–61.

⁹ Uo. 66.

¹⁰ Csengery: „Szemere Bertalan”. *Magyar szónokok és statusférfiak*. 64–5.

¹¹ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 106.

¹² Uo. 24.

E. T. A. Hoffmann romantikáját csodálta. Az egyszeri ellentétezt bonyolította akkor, amikor az elsődlegesen elbeszélő szerepű rövid mondatot másodlagos feladattal is ellátta: az értekező részben a felvetett kérdések vitathatóságát és vitatottságát jelölte velük.

Az a bonyolított szerkezet, mely az igeidők és a mondat hosszúság többszörös szerepére vezethető vissza, Kemény műveinek kizárólagos sajátja. Más szempontból *A két Wesselényi* és *a Széchenyi István* nem a retorizáltság módjában, hanem mértékében tér el a műfaj többi magyar példájától. A mondatfűzés retorikai bonyolítását, a mondat hossz megnyújtását Kemény is hasonló eszközökkel hajtja végre, mint Csengery vagy mások, de az egyes eszközöket nagyobb mértékben használja ki náluk. Közelebb áll Macaulay-hoz, sőt olykor rajta is túlsz.

A mondat kidolgozottságát célzó legegyszerűbb szóalakzatot: az ismétlést Szalay és az ő példájára Csengery nyomatékositásként alkalmazza. Hosszú mondat esetében mindketten megismétlik azt a mondatot illetve mondatrészt, melynek minősítését tartalmazza az összetett mondat alárendelő része.¹³ Macaulay-nél mondatok között is szerepel tiszta ismétlés: egymás után több mondat egyazon szócsoporthal kezdődik.¹⁴ Kemény még ennél is messzebb megy az érvelés hangnemének fokozásában: az inkább értekező *Széchenyi István*ban három ízben egyazon felütéssel kezd egymás után következő két, három, sőt négy bekezdést. Az érvelés logikai sorát kiemelendő, kétszer a főmondatot ismétli. Külön emeli e retorizálás súlyát, hogy mindhárom ismétlés egyazon gondolatmenet kifejtésén belül fordul elő, s közülük a legszegényebb az első és a legkiterjedtebb az utolsó, tehát a szövegrész egészében a fokozás érvényesül.¹⁵

Az ismétlés körének kiterjesztésével függ össze, hogy Kemény a nála fél nemzedékkel idősebb angol prózaíróhoz hasonlóan a legváltozatosabb párhuzamos szerkezeteket használja. Míg Tóth Lőrinc a mondatot inkább csak azonos mondatrészek halmozásával nyújtja meg, jelzőket sorol fel, addig Macaulay és Kemény legtöbbször mellékmondatokban, sőt önálló mondatokban érvényesíti a párhuzamos felépítést. Kettejük között az a lényeges különbség, hogy Macaulay értekező művei lényegében nem térnek el egymástól a retorizáltság fokában és mikéntjében, Kemény két politikai jellemrajza viszont egyedi szervezetséget mutat: a párhuzamos mondatok – mint a szóalakzatok többsége – első helyen a Széchenyi-arcképre jellemzőek, melyben az értelmezés és nem az elbeszélés

¹³ Magyar szónokok és statusférfiak. 544., 519.

¹⁴ Thomas Babington Macaulay: „Hallam's Constitutional History”, September 1828. *Critical and Historical Essays*. London, 1923. I. 27.

¹⁵ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 244–245., 280–281., 288.

szabja meg a hangnemet, ahonnan hiányzik a jelképteremtés, a Wesselényi-jellemrajz uralkodó eleme.¹⁶

Macaulay legjobb, korai műveiben a puritánok és a királypártiak ellentétére építette fel az angol 17. század történetét, s párhuzamos mondatait e szembeállításnak rendelte alá. Kemény az ellentétezés körét is kiterjeszti. A legmagasabb szinten a két arckép egésze ellentétpárt alkot. A *Széchenyi István* szövegét állandó belső ellentétezés még feszültebbé teszi. Az érvelő gondolatmenet mindvégig Széchenyi és Kossuth álláspontját szembeállítja egymással. Az egyes részletek összetettségét mutatnak: Kemény sokszor egy időben él párhuzammal és szembeállítással. Még a külső jellemzésre is vonatkozik ez, így a Görgey, Teleki László és Széchenyi tekintetét leíró sorokra. Ennél rövidebb és ezért szemléltetőbb példa lehet az összetett retorizálásra a Széchenyi gondolkodásmódját jellemző három mondat, melyekben egyszerre találtunk ellentétet, szóképi értelemben is vett hasonlatot és párhuzamos mondat szerkesztést: „A napfénynél világosabb, miként Széchenyit [...] nem fogjátok egyszerű alkotásúnak találni, mint a görög templomot.

Esze nem jár olyan egyenlőn, mint kicsiny genevai zsebórátok.

Politikája nem oly tiszta és hibátlan, mint egy csinos madrigál.”¹⁷

Nem a szembeállító ellentétezés (antitézis) az egyetlen magasabb rendű alakzat, melynek a párhuzamosságot alá lehet rendelni. Macaulay sokszor fokozó szándékkal halmozza a mellékmondatokat. Szalaynál s Pap Endre Kölcsey-arcképében is előfordul ilyen szerkezet a reformkori nagy nemzedéket jellemző sorokban: „évkönyveinkben örökre gyönyörű lap leszen az, mely ama szent sereg történetét fogja a maradéknak elbeszélni: amint díj nélkül, eszközök híjával, egyedül a lélek ösztönéből pályát kezdtek, amint küldöttek gúny és üldözés nyilai között; amint fenntarták magokat külső segedelem nélkül egyedül benső erő által; amint célnál állottak, midőn nem is gyanították; s amint végre az akadémiában találák magokat, hol leszedték fejeikről a tövisszuszorút, s helyét a dicsőség szent fájának gallyaival boríták el...”¹⁸

Kemény fokozásai ennél sokkal hosszabbak, s egyéb retorikai eszközökkel bonyolítottabbak – ez már abból a mondatból is kitűnik, melyben

¹⁶ Tóth Lőrinc: „Deák Ferenc”. *Magyar szónokok és statusférfiak*. 45–46.; Macaulay: „Milton”, 1825, „Hallam’s Constitutional History”, September 1828, „Machiavelli”, March 1827. *Critical and Historical Essays*. I. 175.; 176., 180., 183., 186., 48., II. 15., 25.; Kemény: *Sorsok és vonzások*. 117., 180., 208., 273., 274., 275.

¹⁷ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 136.

¹⁸ Cs(engery) A(ntal): „Szalay László”. *Magyar szónokok és statusférfiak*. 539–540., 540. P(ap) E(ndre): „Kölcsey Ferenc”. *Magyar szónokok és statusférfiak*. 293.

az olyan embert határozza meg, „ki erős esze által rendszerint uralkodni szokott mély érzésein”: „nemünknek ezen fajából telnek ki leggyakrabban ama makacs lények, kik összeforrasztották személyöket a kérdéssel, melyet képviselnek; kik – mint a fa gyökereit a földben mélyen kiterjeszti, hogy virulhasson – érzelmeik és ambíciójuk számára nagy céljaikból szívznak minden táplálatot; kik láncra verik szenvedélyeiket, megalázzák gőgjüket, kérnek, sürgetnek, alkalmatlankodnak, de a világon csak egy tárgyért [...] nagy eszméjökért; kik, bár különben dacos és hő vérméréskűek, Themistoclesszel kiáltják: üss, csak hallgass meg; kik a börtönből és a bilincsek közül szintúgy tiltakoznak, mint a rostrumról a sokadalom tév irányai ellen, s Galileivel, ha maga a szentkönyv hozatik föl ellenek, ismétlik: »mindamellett mozog a föld«; kik, ha az ingerült közvélemény vagy a hatalom által leveretnek, s a fegyver mellőkre van szegezve, s büszkén mondják: ti vagytok a győztesek, mi a becsületesek; s kiket az utolsó szabad római költő, ki ifjú életét a hóhérbárd alatt végezte, az istenekkel állított párhuzamba, midőn az utcai hősré alkalmazva monda: »Victrix causa diis placuit; sed victa Catoni«.”¹⁹

A fokozás mellett a zárójeles közbevetés is szolgálhatja a mondat kidolgozottságát. Úgy tűnik, a magyar szerzők közül csak Kemény követte Macaulay példáját az ilyen késleltetés használatában.²⁰ Ugyanaz mondható el a késleltetett tömondatról, melyet fokozásszerűen következő, párhuzamos mellékmondatok előznek meg. Hasonló szerepet tölt be ez az alakzat a prózában, mint a késleltetett állítmány a versben. Ez utóbírói Kölcsey és Vörösmarty – pontosabban az egyszerűbb *Elfojtódás* (1814) és a már mellékmondatos közbevetésekkel bonyolított *Késő vágy* (1839) – példáján bemutattuk, hogy a romantikus versbeszéd jellemzője.²¹ Ugyancsak a romantikával hozható összefüggésbe Macaulay-nál – ki gyakran él vele²² – és Keménynél, ki ezúttal is több retorikai eszközt használ egyszerre és egyenként több szereppel. Szemléltető mondatunk időbeli kihagyást követ és Vörösmartytól kölcsönzött versidézetet előz meg. Nem csupán szerkezeténél fogva csigázza fel az olvasó várakozását, hanem egyúttal gyorsan, villanásszerűen beszél el eseményeket, s e rendkívüli tömöritéssel a mítosz szintjére emeli 1848–49 tragédiáját: „Midőn

¹⁹ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 130.

²⁰ Macaulay: „Hallam’s Constitutional History”. *Critical and Historical Essays*. I. 64.; Kemény: *Sorsok és vonzások*. 192.

²¹ „Vörösmarty Mihály: *Késő vágy*”. Mezei Márta – Kulin Ferenc szerk.: *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfigig*. Budapest, 1975, 274–290.

²² Macaulay: „Milton”, „Machiavelli”, „Hallam’s Constitutional History”. *Critical and Historical Essays*. I. 185., II. 14., 32., I. 34., 53., 54.

végre a forradalom árja mindent elborítván mindent elsöpört, midőn a nemzeti nagyságról készült diadalívek ledőltek, midőn a kettős kereszt, a három hegy s négy folyam országa darabokra kezd szakadni, midőn Árpádtól Görgey Artúrig, az első magyar fővezértől az utolsóig, egy ezeréves korszak fejeztetett be, most a hazai romok közt és a hazafi fájdalom szürkületében földerül a visszaemlékezés méla holdvilága, üt a rekollekcio ünnepélyes órája, és mi kezdjük számlálni tévedéseinket és az áldozatokat.”²³

Időben távolabbít és közelebbít állít szembe ez a mondat: a mellékmondatok a messzebbre, a főmondatok a közelre utalnak, akár a *Késő vágyban*. Az *Elfojtódás* költője az eredetileg állítónak tűnt mondatot kérdővé alakította át. A feszültség ilyen fokozására is van példa Keménynél: „Ha pedig be kell vallanotok, hogy ti ismeritek ezen fordulatpontot; ismertek enervált kort, az erélyes, kicsinységekbe merülőt a teremtmő, eszmeszegényt a vállalkozó és megvesztegetettet az erényes kor után; ismertek időszakot, melyen túl a külérőszak hozzájárulása nélkül az államot a társadalom, a törvényeket a közerkölcs rontja, a közerkölcsöt pedig a családélet süllyeszti; ismertek nemzedéket, melynek eltűnésével az ipar a szellem ruganyosságát kevésbé fejt, a tudomány a lángésszel mind gyéribben találkozik, szemlátomást apad azoknak köre, kiknek nemesebb vágyuk: *vitam impendere vero*, és végtére az igazságok keresésével együtt még az igazság érzése is kihűl; ha ismertek a különböző nemzetek életében ily fordulatpontot, melytől kezdve csak a bűnök statisztikája szaporodik, és csak az aljasságtóli iszony szelídül, akkor töletek függ, hogy ezt a hanyatlás terminológiájából micsoda nevekkel kereszteljétek meg; de ha valaki vénségnek, elaggultságnak mondja, és a letűnt szebb idősokra az ifjú- s férfikor címe alatt emlékezik vissza, e kifejezések miatt ugyan teheti-e politikai rendszerét ingataggá?”²⁴

Kemény ritkán közöl; értekező prózájában inkább gondolatmenetet dramatizál, érveket állít szembe. Ez teszi kifejtő prózáját Macaulay nyelvénél is feszültebbé. A késleltetésnek többféle módjához folyamodik: az említetteken kívül példának okáért az is említést érdemel, hogy mindkét jellemrajzában előbb jellemzi vagy értelmezi hőseit, s csak azután nevezi meg.

Kérdés, mi a történeti helye e két mű nyelvének? Annyi bizonyos, hogy Kemény fogalmi igénnyel lép föl, gondolatmenetet fejt ki ahelyett, hogy kizárólag szökepekben gondolkodnék. Az is igaz viszont, hogy arcképei nem felelnek meg annak a nyelvészmenynek, melyet Kölcseyről

²³ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 121–122.

²⁴ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 180–181.

szólva Pap Endre fogalmazott meg. Fogalmazásuk nem „piperétlen”, nem hiányzik belőlük a díszítés, és vonalvezetésük sem egyenes.²⁵ Pap Endre Kölcseytől vett szövegmintáiban a fokozások kis terjedelmű egységekből állnak s egészükben sem hosszúak: a mondatszerkesztés bonyolítása felsorolásban merül ki.²⁶ A magyar politikai arcképek általában megfelelnek a Kölcseyvel összefüggésbe hozott, kisebb mértékben retorizált nyelv eszményének, Kemény politikai jellemrajzai viszont félúton állnak Kölcsey világosan szerkesztett, kevés metaforát tartalmazó, viszonylag rövid mondatos, klasszicisztikus prózája, és a metaforákban és útvesztőszerű mondat szerkezetekben gazdag, szélsőségesen romantikus nyelv között – mely utóbbinak legnagyobb magyar mesterei közül Széchenyit Kemény éppen Kölcseyvel összhangban nevezte szeszélyesnek,²⁷ Kossuthtól pedig különösen jellemző, egy oldalnál is hosszabb körmondatot idézett a *Széchenyi Istvánban*.²⁸ Kemény nagy romantikus elődeinél gondolatilag fegyelmezettebb értekező, de az egyenes vonalszerűség megtörését Macaulay-nál nagyobb mértékben veszi át a romantikától – mint az írásainak tér- és időszemléletéből is kitűnik.

II. Térmozzanatok és időszerkezet

A műalkotáson belül megkülönböztetett rétegek mindig az elemző elvonatkoztatásai. Valójában csak állandó kölcsönhatásban képzelhetjük el őket. A nyelvi síkot több ponton csak az időszerkezetre vagy a nézőpontra – azon belül az elbeszélésre és az értekezésre, elő- és háttérre – való utalással lehetett megvilágítani.

A két *Wesselényi Miklósban* és a *Széchenyi Istvánban* sűrűn szerepelnek olyan utalások, amelyek a történetek színterétől térben távoli helyekre vonatkoznak. Az elbeszélés folytonosságának megszakításán kívül az a feladata az ilyen mozzanatoknak, hogy a magyar reformkor eseményeit nemzetközi összefüggésbe helyezzék. Nemcsak Kemény szövegeit jellemzik e távoli utalások, hanem a *Magyar szónokok és statusférfiak* többi arcképét is – bár kétségtávol kisebb mértékben. Részben az a magyarázata ennek, hogy a kötet szerzői mindig nagy figyelemmel kísérték a külföld eseményeit – különösen Csengeryről és Keményről mondhá-

²⁵ P(ap) E(ndre): „Kölcsey Ferencz”. *Magyar szónokok és statusférfiak*. 332., 294.

²⁶ Uo. 295., 296., 297., 298., 298–299., 299.

²⁷ Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*. Január 21-én 1833, Február 20-án 1833. *Összes művei*. Budapest, 1960. II. 423., 448.

²⁸ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 170–172.

tó el ez a tájékozódás már az 1848 előtti korszakban. Van azonban e célzásoknak még inkább korhoz kötött értelme. Világos után a szabadelvű magyar nemesség magyarázatot próbált találni a történetekre. Részben – s nem egészen alaptalanul – a nemzetközi erőviszonyokkal magyarázta a forradalom s szabadságharc bukását. Úgy vélte – ezt viszont már csak némi joggal –, hogy az európai helyzet fel nem ismerése okozta a vereséget. Volt azonban a külpolitikai utalásoknak olyan célja is, hogy a magyar reformkort és forradalmat világtörténelmi szintre emelje, azaz kizárja annak a lehetőségét, hogy bárki is egyetlen nemzet magánügyeként szemlélje 1848-at. Különösen azokban a sűrűn előforduló párhuzamokban érezhető ilyen célzatosság, melyekkel Kemény a magyar és ír történelem hasonlóságát állítja. Mindenképpen azt állíthatjuk, hogy a kötet szerzői közül Kemény az, kinél ez az óvatos igazolás a leginkább megfigyelhető.

Tér és idő Keménynél gyakran egyazon szerkezeti elem két vetületét jelenti. Különösen áll ez az első Wesselényi életrajzának arra a szakaszára, amikor a Kufsteinben és Zsibón egy időben történeteket beszél el. Míg azonban a térmozzanatok szintjén Kemény leginkább csak a még gyakorabb kifelé utalásokkal tér el kortársaitól, addig az időszerkezet síkján egészen szembeötlő a különbség.

Csengery – ki Kemény után a magyar politikai jellemrajznak alighanem legjobb művelője volt – többnyire csak kisebb mértékben módosította az elbeszéltek valódi időrendjét. Eötvösről szóló írását például szabályos életrajzzal kezdi, ennek gyors ütemű elbeszélését csak akkor akasztja meg, ha művekhez ér. Igaz, a szónok jellemzésekor visszatekint, hősenek politikai pályáját szakaszokra osztja, tehát helyt ad az értekező elrendező szerepének, de azután újra felveszi a szálát, s csak az időrendben elbeszélte események után kerít sort az alkati jellemzésre és idézetre. Ennél is szigorúbb az időrend a Dessewffy Aurélról és a Szalay Lászlóról készített arckép esetében: az első esetben a közbeékelte alkati jellemzés és a néhány soros kitekintő végszó, az utóbbiban a meghatározatlan idejű bevezetés, majd rövid visszapillantás csak alig módosítja a történetek többnyire együtemű taglalását. Valamivel több a változatosság, a vissza- és előre tekintés Nagy Pál jellemrajzában – melyet Csengery megnevezetlen szerzőtárrsal írt – a szöveg vázát azonban itt is az időrend előre haladó követése adja meg.

Egészen más a helyzet Kemény jellemrajzaival. Az elsődlegesen elbeszélő Wesselényi-arcképben az időrend nagymértékben átalakul, az elsődlegesen értekező Széchenyi-arcképben pedig teljességgel átrendeződik. A két Wesselényi Miklós kezdősorai az elbeszélő jelenre vonatkoznak, majd egy Rákóczi-korabeli anekdota következik. Ennél is feltűnőbb az, ahogyan a *Széchenyi Istvánban* az akadémiai megajánlás háromoldal-

nyi megjelenítése után mintegy tíz oldalon, összefoglaló visszatekintésként, ennek előzményeiről értesülünk, hogy azután csak ekkor jussunk el az életrajz kezdetéhez. A még el nem mondottakra való visszapillantáson kívül a már elbeszéltre való visszaütés is megtöri a történet vonalszerűségét: a második Wesselényi Miklós életpályája például utalásokat tartalmaz az apának korábban leírt életére.

Az előrevetítések viszont feltűnően ritkák Keménynél. Inkább csak erősen burkolt formában vannak jelen. Az idősb Wesselényi halálának rövid említése után például az elbeszélő maga nem utal arra, hogy az apa szándékai rokonszenvre találtak a fiánál, ehelyett Berzsenyinek *Wesselényi Miklós hamvaihoz* című versét idézi, melynek záradéka finom utalást rejt magában a jövőre, kifejezi a költő s a nemzet vágyát: bárcsak folytatná az egyetlen életben maradt fiú, amit az apa megkezdett.

Említettük, hogy *A két Wesselényi Miklós* az elbeszélő jelen idejében kezdődik. Ez a felütés azonban lényegesen eltér attól, ahogyan Csengery Beöthy Ödön arcképét a forradalom eseményeivel indítja, vagy Szentkirályi Móricot először Világos utáni, többé-kevésbé meghibbant állapotában jeleníti meg, hogy azután szövege végén is ehhez a képhez térjen vissza. Keménynél a jelen pusztán a színtér, Zsibó leírását jelenti, csak sejteti az ott korábban lejátszódott tragédiát. A színen semmit sem látunk, ami a történetekre utalna. Az olvasóban feszültség jön létre, várakozás a történet iránt. Kemény az előre tekintést a Széchenyi-arcképnek a politikai eszmrendszer elemző részére korlátozza. Ha elbeszél, akkor inkább tartózkodik az előre vetítéstől, saját jelenére is általában csakis ki nem mondva vonatkoztat.

Elbeszélő módszere tehát kettősséget mutat: a romantikusoktól átveszi a vonalszerű időrend megtörését, de a történet elbeszélésében ragaszkodik a tárgyilagossághoz. Elbukott forradalom után írja művét, s ezért nem az állandó jövőre vonatkoztatás sarkallja. Teljesen hiányzik belőle a jó magatartása, a forradalmak előtti romantika szemlélete, mely szerint „a történész olyan próféta, aki visszafelé pillant”.²⁹ Ezért nem képzelhető el, hogy egy arcképet a jövőre való kitekintéssel fejezze [n] be – ahogyan [a] még fiatal Macaulay is a szabadelvű eszme maradéktalan beteljesülését jósolta meg Machiavelliről készített jellemrajza végén.

A két Wesselényi bonyolultabb időrendjét és tárgyilagos elbeszélő módját Csengery egyszerűbb vonalvezetésű, illetve közvetlenül a jelenre vonatkoztatott, de hasonlóan életrajzszerűbb arcképeivel hasonlítottuk össze. A *Széchenyi István* a magyar politikai jellemrajz másik alaptípusának hasonlóan nagymértékű továbbfejlesztése. Pap Endre Kölcsey-ar-

²⁹ Friedrich Schlegel: *Kritische Schriften*. München, Herausg. v. W. Rasch, 32.

képét vehetjük kiindulópontnak, mert ez a szöveg elsődlegesen értekező jellegű: kevés benne az elbeszélte történet, annál több a lélektani elemzés. Az értekező rend elsődlegessége az elbeszélte időrendjével szemben a Széchenyi-jellemképben is felismerhető: a szövegen belül négy hosszabb tömböt alkot a politikai eszmerendszernek, a lelki alkatnak, a szónoknak és a státusférfinak a jellemzése. E négy rész közül az elsőben áll az idő, a másodikban [a] többször megtörtént egyszeri elbeszélésével keveredik az időben meghatározatlan jellemzés, a harmadikban ugyanaz a gyakorító szemlélet párosul egyszeri történéseknek példaként szerepeltetésével, az utolsó részben külön olvasunk az 1830–40, 1841–47 és 1847–48 közötti időszakaszról mint egészről, e három időtartam összefoglaló jellemzése pedig az értekező rendszerező tevékenységének rendelődik alá.³⁰ A szöveg egészéről tehát azt mondhatjuk, hogy az első negyedében a Wesseleányi-arcképnél is sokkal töredezettebb időrendű elbeszélés uralkodik benne, ezután meghatározatlan idejű értekezés kezdődik, melybe[n] fokozatosan egyre több szerepet kapnak az időben elhelyezett, elbeszélte mozzanatok.

A szöveg időrendjének felszíni szerkezete kibogozhatatlanul szövevényesnek, útvesztőszerűnek hat – bonyolultságával magának Széchenyinek a prózájával vetekszik.³¹ Az alapos vizsgálat azonban határozott írá-

³⁰ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 166–206., 206–217., 226–242., 242–310.

³¹ A közvetlen, kimondott időmeghatározásokat zárójel nélkül, a közvetett, kimondatlan utalásokat zárójelben tüntetve fel, a következőképpen írhatjuk le a szöveg beosztását: Római kor (117–118) – Shakespeare kora (118) – 1789, 1848, (1830) (118) – kb. jelen (119) – „a lefolyt évtized” (tehát az 1840-es évek) (120) – kb. jelen (120) – Linné kora (120) – kb. jelen (120–121) – 1840 (121) – (1849–50) (121) – (1820-as, 30-as, 40-es évek) (121) – (1848–49) (121–122) – Vörösmarty-vers (1828) (122) – (1842) (122) – (1849–50) (122) – visszatérő (1830-ig) (123) – Kisfaludy Sándor-vers (123) – kb. jelen (124) – „mint Vespasianus” (124) – kb. jelen (124–125) – Döbling (1849–50) (125–6) – kb. jelen (126–127) – „a februári napok (1848) óta” (127–128) – „mint [...] Cato” (128) – kb. jelen (128–129) – Cato (129) – kb. jelen (130) – Galilei (130) – Lucanus (130) – meghatározatlan (131) – (1848–49) (131) – Krözus (131) – meghatározatlan (132) – „1830 óta 1848-ig” (132–135) – „a februári forradalom után” (1848) (135) – meghatározatlan (135–136) – Cervantes (136) – meghatározatlan (136–140) – „az 1825-i országgyűlés” (140–151) – 1820 (151) – 1825 (151–154) – 1791 (154) – 1786–1798 (154–5) – 1781 (155) – 1809 (157) – 1815 (157) – 1819 (159) – 1820 (159) – 1825 (164) – 1790 (165) – 1830 (165) – 1825 (165) – 1825 (165) – kora középkor (177–178) – Cortez (178–179) – kora középkor (177–178) – tatárjárás, Mohács (179) – római birodalom (179–180) – jelen (180–181) – 1830–41 (190) – 1841–43 (193) – 1833 (194) – 1836–40 (194) – 1842 (202) – 1844 (217–218) – (1850) (218) – 1844 (218–

nyulást fedezett fel az olvasóval: a mély szerkezet a gyakori időcseréktől a ritkábbak irányában halad, a mozzanatos szemléletet a tartós váltja fel, az időpontokat az időtartamok, az elbeszélés gyorsaságát a lassabb ütem. E határozott hangsúlyváltozást részben az indokolja, hogy a szöveg az elbeszélő műnemtől az értekező felé tolódik el. Van azonban e módosulásnak mélyebb, szemléleti magyarázata is. Az arckép elején Kemény úgy állítja elének Széchenyit, mint szertelen, romantikus hőst. Maga is annyira ennek a végletes egyéniségnek a hatása alá kerül, hogy nehezen tagolható romantikus prózát ír, melyben a szerteágazó felszíni szerkezet mögött nincs egyszerűbb alapfelépítés. Az arckép továbbírása közben Keménynek mintegy eszébe jut a kötet célja, melybe írását készíti. Tudatára ébred, hogy Világos után aligha tudja felrázni közönségét az elkeseredésből, ha annyira ellentmondásosnak ábrázolja Széchenyit, hogy az egyszerűbb emberek a leírtakból nem meríthetnek ösztönzést a tevékenységre. Egyes csaláshoz folyamodik: félbehagyja, amit elkezdett és Széchenyi rendezettebb jellemzésébe fog bele, majd ezt a második arcképet be is fejezi.

Bármilyen legyen a véleményünk a valódi Széchenyiről – a magunk részéről az ellentmondásokat kiemelő vázlatot meggyőzőbbnek találjuk, mint a lekeresített, a *Széchenyi István* keletkezési idejét tekintve történetileg teljesen indokolt, egyértelműbb arcképet –, a két rész között lényeges nyelvbeli különbséget állapíthatunk meg. A szöveg első negyedének rendkívül gyakori időváltásai – az első tizenöt oldalon harminchármat számoltunk meg – Lamb, Hazlitt, De Quincey romantikus prózájára emlékeztetnek, a későbbiek tömbszerű időszerkezete – az utolsó tizenöt oldal például csak öt váltást tartalmaz – viszont Macaulay realistább nyelvére. Feltételezésünk szerint ez a kettősség okozza, hogy a *Széchenyi István* nem kelt annyira egységes esztétikai hatást a mai olvasóban, mint *A két Wesselényi* Miklós.

A szakirodalomban sok szerző utalt arra, hogy Kemény művei egyenetlenek. E megállapítást elfogadva, nem Kemény nyelvi képességeiből

224) – (17–18. század) (224–225) – 1833-i országgyűlés (226–227) – 1840-i országgyűlés (228–236) – 1843-i országgyűlés (236–237) – 1844 (237–242) – 1830–40 (243) – (1841–47) (243) – (1847–49) (243) – 1830–40 (244–248) – Kazinczy (248) – 1830–40 (248) – „mint Uriel Acosta” (248) – 1830–40 (248–249) – Werbőczy (249) – 1830–40 (249–258) – „mint egykor Villeroy marsall” (258) – 1830–40 (258–69) – (1841–7) (270–89) – (1848–9) (289) – (1841–7) (289–291) – „mint midőn XVI. Lajos udvarában” (291) – (1841–47) (291–292) – mitológia (292) – (1841–47) (292) – (1850) (292–293) – (1841–47) (293–294) – (1848) (294) – 1842 (294–5) – 1825 (295) – 1842 (295–296) – (1843) (296–298) – 1843 (298) – (1843–46) (298–300) – 1846 (300) – 1847 (300–306) – (1848) (306–310).

vezetnők le ezt az egyenetlenséget, hanem mélyebb okból: a romantikus és realista formaeszmény összeütközéséből. Keményt élete végéig rendkívül vonzotta a kacskaringós időrendű elbeszélés és ami ezzel együtt járt: az emberi lét összetett, eszményítő és ironizáló értelmezése, melyet a német romantikusoknál talált. A *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című regény és az *Alhikmet, a vén törpe* (1853) című rövid történet világosan mutatja, hogy e vonzódás röviddel a két arckép megírása után is erősen élt benne. Ugyanakkor azt is felismerte, hogy nyugat-európai kortársai egyenesebb időrendű, jellemközpontú realista regényeket írtak – Dickens életművéből elsősorban a *Bleak House*-ra figyelt föl, melyet mai szemmel a realista Dickens addig megjelent legjobb teljesítményének tarthatunk.

Azok a Kemény-művek, hol a két korszak nyelve nem szembesítődik egymással – mint a *Ködképek*, ez a romantikus ironia hangnemén megírt, értéknihilizmust kifejező regény, vagy *A két Wesselényi Miklós*, melyet a romantikus jelképteremtés fog egységbe –, nyelviileg egyáltalán nem nehézkesek. A *Széchenyi István*ban viszont a romantikus és realista formaeszmény összeütközése csorbitja a mű épségét: Széchenyiről nem egy, hanem két jellemzést kapunk. A regények elemzésekor majd látni fogjuk: Kemény műveinek esztétikai hatása azon áll vagy bukik, hogy létrejön-e egység a romantikus és realista sajátosságokból. Azt viszont már itt le kell szögeznünk, hogy Kemény a legnehezebb feladatra vállalkozott, amivel prózaíró szemben találhatta magát a 19. század közepén. Arra talán felesleges utalni, hogy e két nyelv szerves egységét egyetlen 19. századi prózaírónk sem tudta megteremteni. Azt viszont talán nem szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy nem is próbálkoztak megoldással: Eötvösnél *A karthausi* romantikája feloldatlan ellentétben áll *A falu jegyzője* s a *Magyarország 1514-ben* realizmusával, Jókainál egy művön belül élesen elkülönül a két nyelv, Mikszáthnál pedig mindkétféle kettősség megtalálható. Kemény jelentőségét éppen ez adja, hogy célkitűzése korszerű – nagy európai kortársai is ezzel a leckével birkóznak, s még ők sem teljes sikerrel: Dickensnek még legjobb regényei is egyenetlenek, „a lángelme és a selejt egymás mellett, ugyanazokban a regényekben található meg”,³² Flaubert-ről pedig Henry James – aki a realista jellemközpontúságot a romantikus nézőpont-eljárás segítségével fejlesztette tovább – joggal állapította meg, hogy a *Madame Bovary* a legegységesebb regénye, melyből

³² R. C. Churchill: „Charles Dickens”. Boris Ford ed.: *From Dickens to Hardy*. Vol. 6 of *The Pelican Guide to English Literature*, Repr. with revisions. Harmondsworth, 1960, 119.

pedig hiányzik Flaubert legnagyobb írói erénye, a romantikus eredetű képzeletgazdagság.³³

A Széchenyi-jellemrajz szerkezeti törése azért hiányzik a Wesselényi-arcképéből, mert itt a szöveg eleje és későbbi részei között nem áll fenn olyan nyelvi eltérés, mint amelyet az időpontváltásokkal szemléltettünk. Az elbeszélés nem csap át értekezésbe, a két elem közül mindvégig az első uralkodik. Mivel két jellem egymás után következő bemutatásáról van szó, témájánál fogva ez a szöveg lenne inkább kitéve a kettéosztódás kísértésének, az időszerkezet azonban itt teljesen egységes – ami már az ezután tárgyalásra kerülő nézőpont következetességét is feltételezi. Nemcsak ugyanazokat a jelképeket használja a szerző a két életút elbeszélése folyamán, hanem a záradék is hasonló: időbeli kihagyások és lassú ütemű jelenetek egymásutánjából áll. E vég nélkül folytatható sorozatot azután visszatekintés rekeszti be. A két megoldás között annyi az eltérés, hogy az apa élettörténete a Berzsenyi-vers említett, burkolt előre utalásával ér véget: a zárlat tehát nem végleges. Tekintve, hogy a második Wesselényi életrajzában Kemény az apa jellemképének elemeit módosítva, nagyobb terjedelemben dolgozza ki, a szöveg két része hasonló viszonyban áll egymással, mint az erősen romantizált szonáta formában egyrészt a témák bemutatása, mely az alaphangnemhez képest az ötödik fok hangnemében ér véget, másrészt az egymásba ágyazott kidolgozás és (az alaphangnemben véget érő) ismétlés.

A két Wesselényi Miklós szövegét tehát egészében átfogja egy jellegzetesen romantikus, kidolgozva, változtatva ismétlődő kép- és időszerkezet. A mélyebb felépítést teljesen uralja a felszíni tagolás. Ezen belül a szorosan vett elbeszélés a megjelenítéssel váltakozik. A történet maga is a hős élettörténetén kívüli eseményekből mint másodlagos háttérből és a hős életéből áll. Az életrajz azután tovább tagolódik: elbeszélt történetre, mint elsődleges háttérre, és jelenetekre mint előtérre. E bonyolult rétegzettség még a jeleneten belül is folytatódik: a jelenet eleje és vége az elbeszélt életrajzhoz hasonlóan befejezett múltban van megfogalmazva – az író így biztosítja a történet és a jelenet szerves kapcsolatát –, ezen a külső körön belül az elbeszélő múlt képez átmenetet a jelenet közepéhez, mely jelen idejű. Az elbeszélő-értekező és az olvasó tehát állandóan változtatja helyzetét az eseményekhez képest, oly módon, hogy egyes pillanatokat mintegy kinyújtva vesz szemügyre – mint amikor az idősb Wesselényi fogságba esésé-

³³ Henry James: „Gustave Flaubert” (1893) és „Gustave Flaubert” (1902). Henry James: *Selected Literary Criticism*. Ed. Morris Shapira. London, 1963, 138–154., 212–239.

nek jelenetéhez ér: „Korán reggel volt, midőn hálósobájába ajtaján kopogtatnak, mert – mint jelentették – valakinek sürgető beszéde van vele.

Ő nem gyanítván rosszat, hosszú reggeli öltözetben és egy karddal – melyet még éjjel sem szokott magától elhagyni – a küszöbön megáll, körülnéz, s minthogy senkit sem lát alatt, szobájának kőlépcsőjén leszáll az alsó terembe, mely inkább pitvar, mint valóságos előszoba volt.

Ekkor a pitvarajtónál fegyveres alakok mutatkoznak, és egy tiszt belépven: »ön foglyom« – szól németül, míg katonái rögtön a pitvarba nyomulnak.

Wesselényi válasz helyett harcolni kezd, mindig visszavonulva, hogy szobájába érkezhessék, hol az asztalra valának letéve derékpisztolyai. De a lépcsőkön mindig hátrább tolulván, sarkával hosszú hálóköntösére tapodott s hanyatt esett.

A küzdés miatt dühbe jött katonák megragadták, az udvarra hurcolák, kezét hosszú kötélre fogták. Ekkor két lovas katona nyeregbe ült, s őt, a két ügető ló közt, gyalog és fővegtelenül hurcolák a közelebbi állomásig, hol szekérre tétetett.³⁴

Illyés Gyula találóan filmszerűnek nevezte ezt a távlatváltást.³⁵ Ennek eredménye, hogy a két Wesselényit háttérhez képest ismerjük meg, jellemzésüknek a viszonyítási térhez képest súlya s belső mélysége van. Kemény hősei háromkiterjedésűek – ami aligha mondható el 19. századi szépprózánk alakjainak túlnyomó többségéről.

Közelebről szemügyre véve Kemény elbeszélő távlatváltásait, kitűnik, hogy a tér- és időszerkezet, valamint a mondat szerkesztés bonyolult összjátékát tételezik fel. Az első Wesselényi kufsteini rabságának egy rendkívül rövid időtartamú jelenetét rövid, egymondatos bekezdések villantják fel: „A börtönőr valami intézkedés miatt az ajtóhoz jön. Wesselényi, ki éppen az ajtóablak előtt állott, kérdi: mi újság? Ez váll vonítva monda: most hoztak fogságba egy kutya magyart. Wesselényi kidugta karjait, s mellen ragadván a börtönört, iszonyúan megrázta, s óriás erővel hátralökven, az a lépcsőkön gyorsan legördült.”³⁶

Az egyszeri történésnek ezt a lassú ütemű megjelenítését a fogságban és otthon sokszor megtörténtek gyors, összefoglaló elbeszélése követi.

³⁴ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 15.

³⁵ „A portréremekben, melyet Kemény Zsigmond Wesselényi Miklósról rajzolt, s amely mai szemmel nézve szinte film, mert a hős szüntelenül oly elevenen mozog benne, a sorsával is tragikus erdélyi hős, a zsigóbi bölény két-két nagy honfitette között tükre elé áll, s egy kis csipesszel naponta gondosan kitépdesi kondor szakállából a fehéret.” (Illyés Gyula: *Kháron ladikján*. Budapest, 1969, 49.)

³⁶ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 16.

Egyetlen, rövid mondatos bekezdés tudósít arról, hogy a történet a korábbi két helyszín közül most már kizárólag az egyiken folytatódik: „Végre ütött a szabadulás órája.”³⁷

Újra egyszeri történés lassú megjelenítése következik: a hazaérkező Wesselényi találkozása a lovával. Ezt a jelenetet azonban az elbeszélő és az olvasó kevésbé közletről szemléli, mint a börtönjelenetet. A bekezdések hosszabbak, s az író végig megtartja a múlt időt. A mondatok is egyre nyújtottabbak, míg a nyelv egyszer csak átvált értelmezésbe. Csak akkor fejeződik be a jelenet, amidőn a mondatok ismét kevésbé hosszúakká rövidülnek. Egysornyi kihagyás után rendkívül gyors ütemre vált át az elbeszélő. Tizenkilenc egymondatos bekezdést olvasunk, melyek többszöri történetet foglalnak össze. A látómezőbe befogott tér hirtelen nagyobb lesz, eltávolodnak az előbb még közletről szemlélt világtól:

„A zajos élet megint elkezdődött a tévedésekkel együtt.

A nyugtalan vérmérséklet folytatta uralkodását.

Wesselényi a régi maradt.

Sem nemes indulatát, sem vad természetét, sem a nyugalmas percekben kitűnőleg kellemes társalgási modorát nem hagyta a börtön szenvedései és magánya által megtöretni.

Vadászott, veszekedett, lovagolt, szerette és keseríté nejét.

Ezalatt nagy változások előjelei mutatkoztak Európában.”³⁸

A hátralevő egy mondatos jelzésekben a látókör fokozatosan szűkül, s ez vonja maga után, hogy a szöveg visszavált a háttérrel az előtérre, és a többször megtörténtről az egyszerire – csak hogy fordított sorrendben: míg a látószög tágulásakor a történés gyakorító szemlélete jelentkezett előbb s a háttér csak ezután, most előbb az 1791-i magyar országgyűlés történéseit ismerjük meg, s csak azután tűnik fel a jellemkép alanya: az idősb Wesselényi.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy *A két Wesselényi* Miklós szerkezete bonyolult szövevény, mely a mondatszerkezet, a tér, az időrend, az ütem, a gyakoriság változásaiból tevődik össze, oly módon, hogy e négy sík váltásai nem, vagy csak olykor és részben egyidejűek egymással.

Még egy elem hozzájárul ehhez az összjátékhoz, s ez a nézőponté.

³⁷ Uo. 18.

³⁸ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 20.

A *Magyar szónokok és statusférjak* a *Politikai jellemrajzok* alcímet viseli, s így világosan megjelöli a benne található írások műfaját. Csengery az Előszóban a „történetírás” körébe utalja az általa közrebocsátott szövegeket, de tisztában van azzal, hogy átmeneti műfajúak: „félíg aetheticai, félíg politicalai dolgozatoknak” nevezi őket. A könyv magyar előzménye, Szalay László *Statusférjak és szónokok könyve* címmel 1846–47-ben, illetve 1850-ben kiadott sorozata nemcsak abban különbözik utódjától, hogy idegen források alapján, külföldi politikusokkal foglalkozik, hanem azáltal is, hogy sokkal inkább az életrajz hagyományát követi. A Csengery szerkesztette kötet már azt a műfajt honosítja meg nálunk, melyet Angliában, az 1820-as évek közepétől Macaulay alakított ki.³⁹

Kemény két műve már a kortársak szemében is elkülönítettett a könyv többi részétől. A szerkesztő a kiválasztott magyar politikusok közül őrá bízta a két legjelentősebbnek a felidézését, s ez a hangsúly a terjedelemben is kifejezésre jutott: *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* nemcsak a két leghosszabb szöveg, hanem együttesen többet tesz ki, mint a többi tíz arckép.⁴⁰ Kemény műveiben mindig jelentős szerephez jut az öntükrozés. Míg a többi arckép szerzője a szerkesztői előszóban megadott műfaj kereteihez igazodik, addig ő arra törekszik, hogy a szövegen belül is meghatározza a szöveg műfaját. A Széchenyi-arcképben kiemeli, hogy

³⁹ Macaulay írásaiból a következőket minősíthetjük politikai jellemrajznak: „Milton” (August 1825), „Machiavelli” (March 1827), „Hampden” (December 1831), „Burleigh” (April 1832), „Mirabeau” (July 1832), „Lord Chatham” (July 1837), „Sir William Temple” (October 1838), „Clive” (January 1840), „Lord Holland” (July 1841), „Warren Hastings” (October 1841), „Frederick the Great” (April 1842), „Madame D’Arblay” (January 1843), „Lord Chatham” (October 1844), „Barère” (April 1844).

⁴⁰ A könyv beosztása a következő:

(Csengery Antal-?): „Nagy Pál” 16 o.

Cs(engery) A(ntal): „Beóthi Ödön” 6 o.

Tóth Lőrincz: „Deák Ferencz” 18 o.

B. Gy.: „Bezerédj István” 10 o.

Cs(engery) A(ntal): „Szemere Bertalan” 24 o.

Kemény Zsigmond: „A két Wesselényi Miklós” 99 o.

Cs(engery) Antal: „Szentkirályi Móricz” 16 o.

Cs(engery) A(ntal): „Eötvös József” 53 o.

P(ap) E(ndre): „Kölcsey Ferencz” 46 o.

Kemény Zsigmond: „Széchenyi István” 177 o.

Cs(engery) A(ntal–Pap Endre): „Szalay László” 47 o.

A két Kemény-arckép tehát 276 oldalt, az összes többi jellemrajz 258 oldalt foglal el.

Széchenyit nagy írónak tartja, de művészetével esztétikai-irodalomtörténeti tanulmánynak kell foglalkoznia, a jellemkép műfajában nem lehetséges „Széchenyit mint írórt venni bírálat alá”.⁴¹ Ebből arra következtethetünk, hogy Kemény a jellemképet nem tartotta összeegyeztethetőnek az irodalmi művek vizsgálatával. Macaulay példájából is ezt a tanulságot vonhatta le; az angol szerző ugyanis írókról készített arcképeiben sohasem jutott el irodalomtörténeti vagy esztétikai érveléshez: Miltonról készített jellemrajza például csak a költő politikai magatartásáról ad háttározott fogalmat, a verseire vonatkozó megjegyzések széljegyzetszerű, pillanatnyi benyomások maradnak. Keménynél sosem találunk ehhez hasonlót: ő vagy politikai jellemképet írt, vagy esztétikai-irodalomtörténeti tanulmányt – s ez utóbbi esetben a művekre támaszkodó világos okfejtésre s nem az alkotó jellemzésére törekedett.

A politikai jellemrajzban ugyanaz a két műnem: az elbeszélés és az értekezés keveredik egymással, mint a történetírásban. Ha mégsem sorolhatjuk a történetíráshoz, akkor azért nem, mert elsődlegesen esztétikai hatást tételez fel, és mindig egy háttérhez viszonyított hős jellemét hivatott körülírni. Ez a főszereplő háttérben jelenik meg. Az egyes jellemrajzok sajátosságát az elbeszélés és értekezés, valamint az elő- és háttér aránya adja meg. Macaulay például körülbelül egyforma figyelmet szentelt a hősnek és a háttérnek, az elbeszélést viszont néhány oldalra szorította, s ott is csak a jellemzésnek alárendelt többszöri történésnek adott helyt, amikor Machiavelliről készített arcképet.⁴² Kemény *A két Wesselényi Miklósban* – mint arra ő maga a szövegben belül emlékeztette olvasóját⁴³ – angol pályatársához képest az elbeszélő műnemhez közeledett, s a háttérrel alárendelte a főalaknak. Az olvasónak az a benyomása, hogy mozgó, dinamikus hőst ismer meg. Az elbeszélés és az értelmezés aránya hozzávetőlegesen egy az egyhez⁴⁴ – ami megközelíti az egyes regények és rövid

⁴¹ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 295.

⁴² Macaulay „Machiavelli” (March 1827) című írásának a következő a felépítése: Előtér értelmezése (1–4) – Háttér értelmezése (4–16) – Háttér elbeszélése (16–19) – Előtér elbeszélése (19–36) – Háttér értelmezése (36–37). (*Critical and Historical Essays* II.)

⁴³ „Munkám tehát, mint eddig, úgy ezentúl is az életírat és a politikai jellemrajzok között fog állani.” (Kemény: *Sorsok és vonzások*. 37.)

⁴⁴ *A két Wesselényi Miklós* ezt a felépítést követi: Háttér leírása (7) – Háttér értelmezése (7) – Háttér elbeszélése (7–9) – Előtér elbeszélése (9–19) – Előtér értelmezése (19–20) – Előtér elbeszélése (20) – Háttér elbeszélése (20–22) – Előtér elbeszélése (22–23) – Háttér elbeszélése (23–25) – Háttér értelmezése (25) – Előtér értelmezése (25–28) – Háttér értelmezése (28–29) – Előtér értelmezése (29–31) – Háttér értelmezése (31–32) – Előtér értelmezése (32–36) – Háttér

történetek felépítését.⁴⁵ Különösen feltűnő ez, ha összevetjük a *Széchenyi István* nézőpontjával, mely – ismét magában, a szövegben megjelölt célnak megfelelően⁴⁶ – távol áll az életrajztól, az elbeszélés és értelmezés kezdeti váltogatását hamarosan kiszorítja benne az értelmezés majdnem teljes egyeduralma.⁴⁷ Még világosabbá válik ez az erős hangsúlyeltoló-

értelmezése (36–37) – Előtér elbeszélése (37–40) – Háttér elbeszélése (40–42) – Előtér elbeszélése (42) – Háttér elbeszélése (42–43) – Előtér elbeszélése (43–50) – Előtér értelmezése (50) – Háttér értelmezése (50) – Előtér értelmezése (50–54) – Háttér elbeszélése (54) – Előtér elbeszélése (54–55) – Háttér elbeszélése (55–63) – Előtér elbeszélése (63–69) – Előtér értelmezése (69–77) – Háttér értelmezése (77–78) – Előtér értelmezése (78–89) – Előtér elbeszélése (89–91) – Előtér értelmezése (91–95) – Előtér elbeszélése (95–96) – Előtér értelmezése (96–102) – Háttér elbeszélése (102–103) – Előtér elbeszélése (103–109) – Előtér értelmezése (109–10) – Előtér elbeszélése (110–3).

⁴⁵ Az elbeszélés és az értelmezés arányáról a regényben és a rövid történetben lásd: Harald Weinrich: *Tempus*. Stuttgart, 1964.

⁴⁶ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 124–125.

⁴⁷ A *Széchenyi István* így tagolódik: Háttér elbeszélése (117–118) – Háttér értelmezése (118–119) – Előtér értelmezése (119–27) – Háttér értelmezése (127–129) – Előtér értelmezése (130–131) – Háttér értelmezése (131–132) – Előtér értelmezése (132–133) – Idézet Széchenyitől (133–4) – Előtér értelmezése (134–40) – Háttér elbeszélése (140–141) – Előtér elbeszélése (141) – Előtér értelmezése (141–46) – Idézet Széchenyitől (146–148) – Előtér értelmezése (148–50) – Előtér értelmezése (150–154) – Háttér elbeszélése (154–55) – Előtér elbeszélése (155–157) – Háttér elbeszélése (157–158) – Előtér elbeszélése (158) – Előtér értelmezése (158) – Előtér elbeszélése (158–61) – Idézet Széchenyitől (161–163) – Előtér értelmezése (163–168) – Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (168–70) – Idézet Dessewffy Auréltól (170) – Előtér értelmezése (170) – Idézet Kossuthtól (170–173) – Előtér értelmezése (173–177) – Idézet Kossuthtól és Berzsenyitől (177) – Háttér értelmezése (177–81) – Előtér értelmezése (181–187) – Idézet Dessewffy Auréltól (187) – Előtér értelmezése (187–188) – Idézet Széchenyitől (188–89) – Előtér értelmezése (189–90) – Idézet Széchenyitől (190) – Előtér értelmezése (190–196) – Idézet Széchenyitől (196) – Előtér értelmezése (196–202) – Idézet Széchenyitől (202) – Előtér értelmezése (202–206) – Idézet Szalaytól (206–207) – Előtér értelmezése (207–17) – Előtér elbeszélése (217–218) – Idézet felsőházi tagoktól és Széchenyitől, továbbá ezek értelmezése (218–23) – Idézet a főrendi naplóból (223) – Előtér értelmezése (223–224) – Háttér értelmezése (224–225) – Előtér értelmezése (225) – Idézet Széchenyitől (225) – Előtér értelmezése (226–227) – Előtér elbeszélése (228) – Előtér értelmezése (228–229) – Előtér elbeszélése (229–230) – Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (230–235) – Előtér értelmezése (235–6) – Előtér elbeszélése (236–8) – Idézet Széchenyitől (238–239) – Előtér elbeszélése (239–240) – Előtér értelmezése (240–246) – Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (246–247) – Előtér értelmezése (247–249) – Idézet Széchenyi egyik

dás, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az egyre sűrűbb idézetek is csekély kivétellel Széchenyi gondolatvilágát értelmezik. Közben a háttér szerepe is egyre inkább az összehasonlításra korlátozódik. Háttérben elhelyezett alak megjelenítése helyett inkább egy eszmerendszer önmagában vett, belső elemzését kapjuk. A szöveg főként értelmünkre hat, hiányzik belőle a Wesselényi-arckép összetettebb esztétikai kisugárzása.

A Kemény-jellemrajzok összetevői közül az életrajz vezethető vissza a leghosszabb hagyományra a magyar irodalomban. A reformkori lapok számos külföldi politikus jellemképét közölték – így Daniel O’Connellét is,⁴⁸ kire Kemény hosszan kitér *A két Wesselényi Miklós*ban. Szalay említett gyűjteményében a politikai életrajznak ezt a folyóirati alapformáját fejlesztette tovább. Az eredeti minta hatása még Csengery Eötvös-arcképén is érezhető, noha ő az életrajzt jellemzéssel és a művek értékelésével egészítette ki.

Kemény *A két Wesselényi Miklós*ban úgy távolodik el az életrajztól, hogy közben megőrzi az elbeszélő jelleget. Számos esetben regényszerű megoldáshoz folyamodik. Széchenyit először megnevezetlenül vezeti be a történetbe, ami az elbeszélő szépprózából ismert feszültséget kelti fel az olvasóban. A jelenetezésnek mindkét fő válfaját használja: Wesselényi és Széchenyi, majd Wesselényi és Kossuth utolsó találkozását közvetett beszédben, összegezve mondja el, a Wesselényi és felesége között lejátszódó jelenetet viszont párbeszédben jeleníti meg, akár saját maga, feltehetően legkésőbbi, együttlétét Wesselényivel. Gyakran közvetett jellemzéssel él: Wesselényi és Széchenyi lelki alkata Széchenyinek egy lejegyzettként feltüntetett magánbeszéde során bontakozik ki előttünk.

bíráljától (249–50) – Előter értelmezése (250–259) – Idézet Kossuthtól és annak értelmezése (259–62) – Idézet Széchenyitől (262) – Előter értelmezése (262–265) – Idézet Desseffy Auréltól és annak értelmezése (265–266) – Idézet Széchenyitől (266–267) – Előter értelmezése (267–71) – Idézet Széchenyitől (271–272) – Előter értelmezése (272–275) – Idézet Széchenyitől (276–7) – Előter értelmezése (277–278) – Idézet Desseffy Auréltól és annak értelmezése (278–281) – Előter értelmezése (281–283) – Idézet Széchenyitől (283) – Előter értelmezése (283–286) – Idézet Széchenyitől (286–288) – Előter értelmezése (288–289) – Idézet Széchenyitől (289–90) – Előter értelmezése (290–294) – Előter elbeszélése (294–295) – Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (295–296) – Előter elbeszélése (296–302) – Idézet Széchenyitől (302–304) – Előter elbeszélése (305–310).

⁴⁸ Berecz Károly: „O’Connell”. *Athenaeum*, 1840. május 3. 567–571. Az O’Connellre vonatkozó magyar cikkeket Arató Endre segítségével ismertem meg, köszönetemet ezúton fejezem ki.

A Wesselényi-jellemrajzban a jellemzés tehát részint elbeszélő fogáson keresztül érvényesül, részint nekik van alárendelve. A *Széchenyi Istvánban* fordított a viszony: az elbeszélő mozzanatok a jellemzés eszközei. Nem véletlen, hogy itt alig találkozunk a másik mű regényszerű megoldásaival, helyettük leggyakrabban példázatot kapunk, mely ott alig fordult elő. A példázat használatára Kemény háromszoros ösztönzést is kaphatott: egyrészt a német romantikusoktól – kik szerfölött kedvelték a történeten belüli történetet –, másrészt Széchenyitől – kinek példázatait Kemény a maga szövegén belül is idézi, módosítja, értelmezi, feldolgozza –, végül Macaulay-tól. Az angol szerző kétféle példázatot használt: legtöbbször csak a hasonlatot bővítette, eseményt téve meg hasonlítottá,⁴⁹ s csak ritkábban beszélt el valamivel hosszabb történetet, hogy azután utólag kapcsolja a főszöveghez.⁵⁰

Keménynél e kétféle példázat aránya éppen fordított. Ritkán szerepel a hasonlatszerű változat, s akkor is bővített formában – mint ebben a Széchenyi előrelátását jellemző két mondatban:

„Úgy volt ő, mint egy tengerész, ki az elemek nagy küzdelmeivel ismeretlen völgylakosnak magyarázza, hogy a tisztának hitt egen jelenségek vannak, melyek a vihar közelségét árulják el; a völgylakos pedig, minthogy fekete fellegeteket nem lát, orkánfüttyölést nem hall, vagy rossz szeszélynek vagy tréfának tekinti a tengerész jóslatait. Végtevére a zivatar megjön, és a völgylakos még akkor is váltig csodálkozik véletlen megázásán.”⁵¹ Sokkal gyakrabban fordul elő a hosszabb példázatszerű történet. Ennek is két alfaját különböztetjük meg. Az elsőt a *Széchenyi István* másfél oldalnyi bevezetésével szemléltethetjük. Ez a történet – melynek itt csak három mozzanatát idézzük – a jellemrajz egészéhez képest tölti be a hasonló szerepét, a mű önmagát tükrözi, értelmezi benne. Önpéldázatról van szó, melyet a művészi ismétlődés alapvető fajai közül a belső idézéshez soroltunk:⁵²

„Egy híres művész föladata volt valamelyik római nagynak diadalmenetét a Capitoliumban lerajzolni. [...] Midőn a képiró ragyogó művét bevégezte, föllepézé azt barátjának, egy nem lángeszű, de többféle ismeretekkel bíró festőnek. Ez összecsapván kezét, fölkiált: ugyan mit cselekvél? Hol rajzodban a történeti hűség? [...] No, barátom, szóla ekkor a művész, ha alakjaim annak, aminek festve vannak, kitűnőleg szépek,

⁴⁹ Macaulay: „Hallam’s Constitutional History” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. I. 49., 67.

⁵⁰ Macaulay: „Milton” (1825). *Critical and Historical Essays*. I. 179.

⁵¹ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 292.

⁵² „A művészi ismétlődés néhány alaptípusa”. *Literatura*, 1974/2. 115–116.

kell-e nekem ennél több?”⁵³ Máskor Kemény hosszabb gondolatmenetbe építi be a példázatot. Ilyenkor az értekező beszédhelyzete szabja meg a beiktatott történet szerepét, ezért e második lehetőség tárgyalásához szükséges áttérnünk, a jellemrajz elbeszélő alkotórészeiről annak értelmező sajátosságaira.

Az értekező részelemeknek az állóképszerű jellemzés az előzménye, melyet ugyancsak angol mintára, a reformkori folyóiratok szerzői honosítottak meg nálunk. Korai megvalósulásaiban e műfaj négyes felépítést mutatott: a külsőt belső, szónoki, majd írói jellemzés követte.⁵⁴ E tagolódás hatása még a *Magyar szónokok és statusférjak* jellemrajzainak többségében is döntő módon érvényesül – Csengerynek egyedül és más szerző közreműködésével készített írásai közül a Szemere Bertalanról, illetve a felsőbüki Nagy Pálról szóló írását, valamint Tóth Lőrinc Deák- és B. Gy. Bezzerédy-arcképét említhetjük nyilvánvaló példaként. Kemény ettől a mintától is éppúgy eltért, mint az életrajztól. Elsősorban azért, hogy az értekező különféle beszédhelyzeteit nagy szerephez juttatta, s ily módon a hangnem változásaiból a szöveg egészében formaalkotó elvet hozott létre.

Milyen beszédhelyzetekre gondolunk? Elsőként az elrendezőre, mely a Széchenyi-arcképben egyre uralkodóbbá válik. Vegyük példának azt, ahogyan Kemény a Széchenyinek Dessewffy Auréltól és Kossuthtól származó jellemzését tárgyalja. A két kortárs érveit négy tételben összegzi, s a negyedikben belül kétszer három szempontot jelöl meg.⁵⁵ Ismét utalhatunk Kemény nyelvének öntükröző jellegére: Széchenyi műveiben a „*logikai egymásutánt*” igyekszik kimutatni,⁵⁶ s közben ő maga is ugyanezt teszi meg saját szövege rendezőelvének, ahelyett, hogy az időbeli egymásutánt követné.

Hasonlóan kiemeli az értekező eszmei, tanító szerepét. Két változatban mond el egy példázatot, azzal a céllal, hogy e két előfeltevés után a következő végkövetkeztetést vonja le: „az impresszionábilis természetűeknek az életben mindig elég biztosítékuk van, az érzések gyakori kitörései által, egy nagy érzés széttrőő súlya ellen”.⁵⁷

Az elrendező és az eszmei-tanító szerep a kor más politikai jellemrajzában is előfordul, de inkább csak esetleges jelleggel. Nem szerveződik egységes felépítéssé, mely e két tényezőtől kívül az értekező és az olvasó

⁵³ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 117–118.

⁵⁴ Nagy Ignác (a Blackwood's Magazine alapján): „O'Connell”. *Társalkodó*, 1836. július 6. 214–215.; ?; „Sheil”. *Athenaeum*, 1837. május 14. 305–307.

⁵⁵ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 174–206.

⁵⁶ Uo. 188.

⁵⁷ Uo. 129.

közötti kapcsolat fenntartását biztosító, az olvasót felhívó és az – úgyszólván csak Keménynél jelentős – öntükröző nyelvi elemek állandó összjátékának eredménye.

Kérdés: mennyire tárgyilagos vagy elfogult az a kép, melyet ebből az összetett nézőpontból kapunk Széchenyiről, illetve Wesselényiről – tekintve, hogy a Széchenyi-jellemrajz többségét kitevő értekező mozzanatok felsorolt jellemzői *A két Wesselényi Miklósr*a is állnak annyi módosítással, hogy az egyes beszédhelyzetek ott nem mindig az értekező, hanem sokszor az elbeszélő hangnemét minősítik.

Macaulay jellemrajzainak hangnemét belső ellentmondások határozzák meg. Egyazon művében olvashatunk arról, hogy nem létezik politikailag fehér és fekete jellem, és arról, hogy I. Károly angol királynak politikai tekintetben csak hibái voltak.⁵⁸ Ez a kettősség azzal magyarázható, hogy az angol író akkor működött, amikor egyrészt a szabadelvű mozgalom és eszmeiség belső ellentmondásai már megmutatkoztak, de még csekély mértékben, másrészt a romantika hatása még, a pozitívizmuse már érvényesült. A *Magyar szónokok és statusférfiak* című kötetet viszont később, csaldóttabb szabadelvűek írták, kik a pozitívizmus erősebb hatásának voltak kitéve. A kiábrándultabb hangnemet nemcsak az okozza, hogy a könyv szerzői a forradalom helyett a békés és egyszersmind fokozatos átalakulás hívei voltak, s így 1848 és 1849 kétszeresen megghiúsította reményüket, hanem az is, hogy tudatukra mély hatást tett az átalakulás néhány korábbi hívének – így például felsőbüki Nagy Pálnak – a megtorpanása. Macaulay a 17. század tárgyalásakor egyértelműen kiállt a polgári forradalom, a puritánok, sőt Cromwell mellett, Keményből hiányzik az ilyen egyértelmű állásfoglalás. A különböző nézőpontoknak a bevezetése – mellyel regényirodalmunkban korszerű lépést tett – politikai írásaiiban egyértelműen fogyatékoságként könyvelhető el, mert annyit jelent, hogy szemléletében nem váltak szét egyértelműen a társadalmi előrehaladást és visszahúzást előidéző jelenségek. Másrészt viszont azt is el kell ismernünk, hogy az egyértelmű értékelést félretevő pozitívista hajlama olykor az árnyaltabb látáshoz vezette el. Köztudomású, hogy Wesselényit – egyébként nem alaptalanul – Kossuth elődjeként tartotta számon. Az is ismeretes, hogy Kossuthtal lényegi kérdésekben nem értett egyet. Mind ez azonban nem gátolta abban, hogy elismerje Széchenyinek Wesselényivel szemben tanúsított méltánytalanságát: „Széchenyi nekem többször beszélt el Wesselényivel szövetségét, utzásait, közremunkálását és meg hasonlását.

⁵⁸ Macaulay: „Hallam’s Constitutional History” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. I. 40., 46.

Az ő eredeti modora szerint előadva e viszony egy kevésbé önösnek tűnik föl, s több számításal, mint vonzalommal járt. [...] Wesselényi szellemi tulajdonai igen alábecsültettek általa, midőn hitte, hogy ennek nem voltak szintén saját céljai, melyeket a barátság megkötése- és folytatásakor számítás alá vett.”⁵⁹

Kemény felismerte, hogy az értelmezés elkötelezetlensége – melyet a saját korával szemben olykor önelégült Macaulay célul tűzött ki⁶⁰ – nem tartozik a könnyen megoldható feladatok közé. Két politikai jellemrajzában a valóban élt hősök sok rokonságot mutatnak az elképzelt regényalakokkal. A politikai jellemrajz Kemény esetében esztétikailag megformált szöveget jelent, éppen ezért elismerésként kell értelmezni a történetész Pauler Gyula vádnak szánt minősítését, mely szerint *A két Wesselényi Miklós és a Széchenyi István szerzője* „lépten-nyomon a regényíró stylusába esik”.⁶¹ E két szöveg műfaja alapján nem rendelhető a történetírás alá, Kemény álláspontja tehát nem hozható összefüggésbe a pozitívizmus ellen lázadó Droysen történetírói céljával, mely szerint a múlt csak a történetíró egyéni nézőpontjával írt életrajzban közelíthető meg.⁶²

Kemény azáltal kerüli ki a történethamisítás veszélyét, hogy egyértelműen hangsúlyozza az egyéni nézőpontot az általa leírtakban. Távol áll tőle, hogy arcképeit valamely tárgyilagosságnak, személytelennek feltüntetett általános tétel függvényeként közölje, s így azt a látszatot keltse, hogy a jellemrajz is végérvényesen megoldott – ebben szöges ellentétet képez néhány magyar elődjével és kortársával.⁶³ Macaulay-tól megtanulhatta, hogy a múlt eseményeinek nem képzelhető el végleges értelmezése, minden megközelítés történetileg meghatározott s ennyiben viszonylagos.⁶⁴ Történeti s társadalmi helyzet-érzékelével felfogta azt, amit egy 20. századi nyelvbölcselet így fogalmazott meg: „Az utalás (referencia) a kifejezés idejéhez tartozó ismerettől függ.”⁶⁵ Megsejtette, hogy a nyelv nem telje-

⁵⁹ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 46–47.

⁶⁰ Macaulay: „Machiavelli” (1827), „Hallam’s Constitutional History” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. II. 35.; I. 27.

⁶¹ Pauler Gyula: „Kemény Zsigmond tanulmányai”. *Századok*, 1871. 133.

⁶² Johann Gustav Droysen történetírói felfogását a „Die Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft” (Historische Zeitschrift 1863) című tanulmányra hivatkozva R. Várkonyi Ágnes ismerteti (*A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*. Budapest, 1973, I. 155.).

⁶³ Varjú: „O’Connell (Jellemkép)”. *Társalkodó* 1844. 58–60., 63–64.; P(ap) E(ndre): „Kölcsey Ferencz”. *Magyar szónokok és statusférfiak*. 287.

⁶⁴ Macaulay: „Machiavelli” (March 1827); „Hallam’s Constitutional History” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. II. 25., 30., 35.; I. 1.

⁶⁵ J. L. Austin: *How to Do with Words*. Oxford, 1962, 143.

sen átlátszó üveg, melyen át a tőlünk függetlenül létező világ a maga teljességében élénk táru, közvetlenül s azonnal hozzáférhető számunkra. Széchenyi arcképén végig vonulnak az önnön értelmező korlátaira emlékeztető kiszólások: „vajon eléggé óltalmazhatnám-e magamat az előszereket és ellenszenv befolyásaitól? ... ez nyugtalanít és izgat”.

„Hol és mennyire sikerült céloom? Később, midőn a szenvedélyek csilapulni fognak, fényre derülend.”

„Valószínűleg többször fogok tévedni, bár szándékosan nem ferdítendek semmit el.”

„Őszintén elmondom nézeteimet, érjenek azok, amit érnek.”⁶⁶

A két Wesselényi Miklós és a Széchenyi István minősítésekor tehát elsősorban azt kell tekintetbe vennünk: mennyire összefüggő az a kép, amelyet a mintául választott politikusról adnak. A Széchenyi-arcképet nem annak alapján ítéltük esztétikai szempontból kevésbé sikerültnek, hogy hamisabban értelmezi a valóban élt történeti hőst, hanem a szöveg belső ellentmondásaiból kiindulva. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a művészi „hamisítások” inkább Wesselényi megjelenítését jellemzik. Eszmetörténeti szempontból alighanem a Széchenyi István érdemei a jelentősebbek. A történészek joggal mutattak rá, hogy Kemény feltételezését, mely szerint az akadémiai megajánlás Széchenyi belső fejlődéséből szervesen következett, a Naplók messzemenően igazolták, holott ezeket Kemény még nem ismerhette.⁶⁷

A fő esztétikai értéket azonban még a művészileg kevésbé szerves egészzé formált Széchenyi-jellemrajz esetében sem az ilyen történeti erény jelenti, hanem azok a részek, amelyekben az elbeszélő-értekező különböző módokon, de egyforma mértékben előtérbe kerül, így azok a bekezdések, ahol a példázatot az elbeszélő-értelmező magánbeszéde, az olvasóhoz intézett felhívás, a példázat módosított változata, újabb felhívás, végül az elbeszélő-értelmező belső párbeszéde követi: „Itt eszembe jut Krózusnak, a lídiai gazdag fejedelemnek néma gyermeke, ki midőn apját meggyilkolni akarták, és a tör már villogott, először fölkiálta: *ne bántsátok őt!*”

Mekkora érzés ostroma által kellett megnyílni a bezárt, az örök fog-ságba tartott hangnak!

És megfordított esetre mit mondanátok?

Ha a Krózus fia azon percben, mikor atyja élete ellen törtek, lett volna némává, és amint a veszély növekszik, küzd magával, hogy kiálthasson,

⁶⁶ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 120., 120., 124., 281.

⁶⁷ Angyal Dávid: „Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói”. *Századok*, 1925. 342.; Angyal Dávid: *Történeti tanulmányok*. Budapest, 1937, 4., 8.

mert midőn szavát érteni fogják, segély jó; de egy jel, egy sikoltás lehetetlen ... hiszen őt elhagyta hangja! – ugyan, ily esetben mit mondanátok?

Azt, hogy neki meg kell örülni.”⁶⁸

Az ehhez hasonló szövegrészek bizonyítják, hogy Kemény politikai jellemrajzait az egyéni látásmód vallomásszerű megnyilvánulásaiként kell számontartanunk. Ezt a látásmódot kettősség jellemzi: az elbeszélő részekben a történet elmondójának nagyobb részben költői (fiktív) énje, az értekező részekben a történetíró és politikus nagyobb részben életrajzi énje jut szóhoz. A nézőpont vizsgálata tehát szükségképpen ahhoz a felismeréshez vezet bennünket, hogy az esztétikai szemszög érvénye abban a pillanatban lejár, amint a világkép tárgyalásához jutnánk. A regények és a rövid történetek költőileg megformált eszmeisége viszonylagos önállóságra tesz szert magának Keménynek a nézeteihez képest, a politikai jellemrajzokban a költői megformáltság sokkal korlátozottabb, s így e két szöveg nem teremt saját világképet. Az olvasóban mégsem marad hiányérzet, mert *A két Wesselényi* Miklós és a *Széchenyi István* írásakor Kemény elsősorban nem önálló álláspont kifejtésének az igényével lépett fel, hanem más személyiségek világképét értelmezi. Igen szubjektív értelmezést ad, dramatizálja, jelenetezve láttatja a történelmet s azon belül az egyéni sorsot, ugyanakkor elégikusan tekint vissza egy lezárult korra és szereplőire. Értelmezésének éppen a művészi torzítás, a regényszerű megformálás ad maradandó esztétikai értéket. (1976)

Bekics Gusztáv

KEMÉNY ZSIGMOND, A FORRADALOM S A KIEGYEZÉS*

Előszó a második kiadáshoz

Munkám első kiadása alig pár hét alatt elkelt. Az a ritka eset történt, hogy magyar könyv két hónap alatt két kiadást ért. Nem saját érdememnek tulajdonítom ezt, hanem ama nagy korszakok iránti érdeklődésnek, melyekkel munkám egy életrajz keretében foglalkozik.

⁶⁸ Kemény: *Sorsok és vonzások*. 131–132.

* Bekics Gusztáv (1847–1906), szabadelvű párti politikus, röpiratíró, regényíró. – Kemény Zsigmond, *a forradalom s a kiegyezés* című könyve második kiadásának előszavát, bevezetését és első fejezetét közöljük (Budapest, 1884. 2. jav. kiad., III–VII., 1–14.).

Ez magyarázza meg azon támadásokat is, melyeket könyvem, de különösen Kemény Zsigmond emlékirata és a békepárt ellen intéztek. Sőt csekély személyem is többé-kevésbé vád alá került. Szememre vetették – s épp a békepárt ellenesei tették ezt –, hogy miért közöltem munkámban Kemény emlékiratát, mikor az többet árt Keménynek és a békepártnak, mint azoknak, akik ellen éle fordul. Hogy kinek árt, vagy egyáltalán árt-e valakinek valamely történeti okmány közzététele, ez a történetírássra nézve, mely párt- és egyéni szempontokra nem néz, felettébb közönyös. A békepárt és Kemény harcoltak Kossuth ellen. Ez történeti tény, melyet eltagadni nem lehet. Hogy miként harcoltak, e tekintetben az első részletes előadást Kemény emlékirata tartalmazza. A történelem ítélete dönti el, hogy dicsőségesen harcoltak-e, vagy hibáztak ők is, valamint a forradalom idején egy párt sem ment a hibáktól és tévedésektől. Ez ítélethez egy aktát szolgáltat Kemény. Mások más, Keményével ellentétes aktát fognak szolgáltatni. Mikor aztán valamennyi akta be lesz csomózva, akkor dönteni fog a történetész a kérdés felett, kinek volt igaza: Kossuthnak-e vagy a békepártnak, mely fenn akarta tartani forradalmunk legalitását, s még a katonaság segítségével is vissza akarta vezetni azt a törvényesség terére, mikor az április 14-i események ennek kerékvágásából elemi erővel kilöktek.

Amidőn tehát Kemény emlékiratának közlése által egy, bár elismerem – munkám első kiadásában is elismertem –, pártszellem által sugallt okmányt szolgáltatam a magyar történetírás számára, gáncsot semmi esetre sem érdelek. A végeredményeket összegezõ történetész ki fogja választani az igazság arányát a pártszenvédély homokjából. Egyelőre azonban csak a vitáról lehet szó. A kritika, mely alól senki sem vonhatja ki magát, bármily nagy is, megkezdte tisztító munkáját. Irányi Dániel úr az Egyetértés hasábjain, de külön füzetben is megjelent bírálatában elmondta – s mint mindig, tárgyilagosan, s higgadtan mondta el – Keményével ellentétes véleményét. Hunfalvy Pál úr a *Budapesti Szemlében* tört lándzsát Kemény emlékirata mellett. Pártatlan álláspontom feltüntetésére mind a két kiváló férfiúnak főbb érvelését közlöm munkám második kiadásának függelékében.

Részemről csak afelett való csodálkozásomnak adok kifejezést, hogy Kemény emlékiratát támadói úgy tüntetik fel, mintha a magyar e nagy publicistája memoárjában csupa új, soha meg nem írt vagy nem érintett dolgokat adna. Hát a *Forradalom után* című röpirat, melynek munkámban egész fejezeteket szentelek, már egészen feledve van?

Nincs egyetlen egy *nagyobb tény* Kemény emlékiratában, melyet ugyanő a *Forradalom utánban* nem említene. Egyes rajzok vonásról vonásra megegyeznek mind a két munkában. Még a hang is visszhang a *Forradalom utánban*, aminek magyarázata az, hogy Kemény jegyzeteit

közvetlenül az események behatása alatt csinálta, s ezek alapján írta meg 1850-ben a *Forradalom után* című röpiratát, melyben azonban nemcsak a debreceni napokat akarta rajzolni, mint rajzolja az emlékirat, hanem [18]25-től 50-ig alapvető munkáját készítette el a magyar történetírásnak. Az emlékiratot, mely korábbi keletű, nem vette fel szó szerint röpiratába, mert nem akart kizárólag a debreceni napokkal foglalkozni. De amit e napokról írt a *Forradalom utánban*, az az emlékiratból van véve, mely kétségkívül éles, kíméletlen, de a *Forradalom után* sokszor nem kevésbé az. A különbség abból áll, hogy a *Forradalom utánban* Kemény a magyar ébredésének és forradalmának, míg a memoárban a *békepárt*nak történetét írta meg, ez utóbbit kétségkívül oly célzattal, hogy a katasztrófaért való felelősség súlyát Kossuthra hárítsa, s hogy a békepártot kimentse. De a tények dolgában Kemény mindig lelkiismeretes. Kossuth elleni haragja vagy barátai iránt való vonzalma soha sem ragadhat el a ferdítésig vagy hamisításig oly tiszta jellemet és igazságérzetet, mint Kemény.

A legméltatlanabb vád tehát ellene, hogy *magát* akarta menteni. Aki Keményt, s a habozó lényében rejlő rendíthetlen igazságérzetet és férfias bátorságot nem ismeri, munkám nyolcadik fejezetében közölt leveléből megismerheti. Aki a hamis ürügy alatt kínált menekülést oly büszkén visszautasítja, mint ő, az tévedhet, elragadhatja a pártszenvédély, de *hazudni* nem fog soha, sem hogy magát, sem hogy barátait mentse. Emlékiratát szabad, lehet cáfolni, de abból Kemény jelleme ellen fegyvert kovácsolni tiltva kell hogy legyen mindenkire nézve.

Más kérdés, vajon időszerű volt-e Kemény emlékiratának közlése. A *Forradalom utánról* Kemény az ötvenes és hatvanas években maga is úgy gondolkodott, hogy annak közzététele időszerűtlen volt. A Bécs ellen folytatott harcok idején valóban szükség lehetett a nemzet szabadságharcának érintetlen presztízsére. De harmincöt év múlva a forradalom, tizenöt év múlva a Bécs elleni harcok befejezte után elérkezett a szabad kritika ideje. A francia forradalmat a történetírás már rég vizsgálat alá vette, s habár a kritika egy-egy alak nimbuszának ártott, a tény, a forradalom megmaradt nagynak, dicsőnek, a nemzeti kegyelet tárgyának. A forradalmak vezetőit pedig egészen más mérték illeti meg, mint a rendes idők államférfiai. A memoárszerű közlésekre éppen Kossuth adott példát *Iratainak* publikálása által. Kemény életében nem tette közzé emlékiratát; de tudta, hogy létezik, módjában lett volna annak tán megsemmisítése is. Nem tette, tehát véleményem szerint nem követtem el hibát, mikor Kemény halála után hét év múlva közöltem azt, mint leveleit, melyeket megszerezhettem.

Arra törekedtem, hogy Kemény alakját minél teljesebb adatgyűjteményből rajzoljam meg. A második kiadást épp ezért egy tucat új levéllel és adattal gazdagítottam, aminek következtében az új kiadás terjedelem-

ben *jelentékenyen* növekedett. De egy-két téves, vagy tévesnek mondott adatot kijavítottam vagy megmagyaráztam, s így, remélem, munkám új kiadása nem csak terjedelmesebb, hanem korrektebb is.

Sikerült-e mégis az a rajz, melyet a nagy publicistáról adok, azon olvasóközönség dönti el, mely munkám első kiadását nem csak elkapkodta, hanem olvasta is. És eldönti a kritika, melynek kiváló feladata, hogy a modern kor történetének monográfiászerű tárgyalása ellenőrzést gyakoroljon.

Budapest, 1883. április 21.

[A könyv bevezetése]

Nagy emberek jellemzik a nagy korszakokat. Bennük jut kifejezésre a kor összes iránya. Egyéniségükben tömörül össze az egész nemzet. Szellemük a kor szelleme, géniuszuk a nemzet géniusza. Szívökben dobban a nemzet minden érzése, minden vágya. Közvetlen érintkezés van köztük, koruk és a nép közt. Átolvadnak egymásba. Lényük azonossá lesz. A gondolat, az érzés szikrája, mely agyukban vagy szívökben támad, villámszokra gyanánt fut át az egész nemzet idegrendszerén. Felrázza, lelkesíti, elragadja, nagy tettekre hevíti ezt. Viszont a nemzet ösztönei, vágyai a közös idegszálakon, mint villamos sodronyokon berohannak a kor nagy embereinek agyszövetébe és szívizmaiba.

Együtt gondolkoznak, együtt éreznek.

Épp azért az egyén ily időkben helyettesíti az összességet. Egyetlen nagy név fényébe olvad össze egy egész korszak minden dicsőségének fénye. Egyetlen nagy név gyásza felöleli magába kora szerencsétlenségének minden gyászát.

Századunknak három korszaka van.

Mind a három egy-egy nagy emberünkkel van összeforrvá. Ez a három nagy ember: *Széchenyi*, *Kossuth*, *Deák*. Az ébredés korszakának embere *Széchenyi*, a forradalomé *Kossuth*, a kiegyezésé *Deák*.

Mind a háromnak neve magának a korszaknak koncentrált képe. Az első *Széchenyi*-, a második *Kossuth*-, a harmadikat *Deák*-korszaknak fogja hívni az utókor történésze. Az első tartott *Széchenyi* föllépésétől a *Pesti Hírlap* első számának megjelenéséig. A második szabadságharcunkon át egész az 1861-i országgyűlés megnyitásáig. – A harmadik a 67-i kiegyezésig. Következményeiben tart még jelenleg is.

Az elsőben *Széchenyi*, a másodikban *Kossuth*, a harmadikban *Deák* vezette a nemzetet. Közbeeső hatása volt mind a háromnak. *Széchenyi* küzdött a vezetésért akkor is, mikor azt már *Kossuth* kiragadta kezeiből. Ez a küzdelem emésztette fel erejét. E küzdelem sikertelensége nyitotta meg előtte a döblingi tébolyda ajtaját. *Deáknak* nagy hatása volt már 48

előtt, valamint forradalmunk bukása után. – Átalakulási korszakunkra Deáknál senki sem folyt be nagyobb mérvben. Az ország bizalmát helyezte beléje. Voltak pillanatok, midőn Kossuth népszerűségének Deák népszerűsége szolgált támaszul. Az abszolutizmus gyászos éveiben pedig mindinkább Deák körül csoportosult a nemzet színe-java.

De valamint Széchenyit az első korszakban nem szoríthatta félre a Dessewffyék egyike sem, úgy a másodikban nem nyomhatták háttérbe Széchenyi és Deák Kossuthot, ki a forradalom szellemével uralkodott Magyarország fölött a negyvenes évektől, a hatvanas évek elejéig. Azután következett Deák korszaka. Ekkor meg Kossuth volt képtelen félreszorítani a kiegyezés, a megalkuvás nagy emberét. A forradalmi szellem, Kossuthal együtt, mint Prométheusz, a baraconei sziklához¹ láncolatott.

Mind a három korszakban a hatásnak egyik fő eszköze volt a sajtó.

Széchenyi röpirataival rázta föl a nemzetet. Ugyancsak röpirataival és hírlapja által akarta föltartóztatni Kossuth rohamát, mikor ez túlszárnyalta az ő izgatását. Forradalmunk vezére szintén a sajtó által hatott. Megtáncoltatta a nemzetet az írott szó bűbájának ismeretére, mielőtt kifejtette volna a mondott szó varázsát. Kezdetben a toll és nem a szószék volt eszköze. Sőt miniszter korában, mikor már korlátlanul uralkodott a szellemek fölött, az írott szóban rejlő hatalmas erőt akkor sem vetette meg. Lapot szerkesztett.

Deák keveset írt. Hírlapíró éppen nem, valójában publicista sem volt. Csak nagy fordulópontokon fogott tollat, hogy cikket, vagy, mint Lustkandl ellen, államjogi tanulmányt írjon. Az akció hiányzott belőle. Nemcsak hogy nem izgatott soha, de még propagandát sem csinált eszméi számára. Csak saját álláspontját jelölte meg, de nem hajtott arra senkit. Logikája, bármily hatalmas, sohasem volt offenzív. Önkéntes meghajlást kívánt és nem legyőzetést.

Széchenyi, Kossuth nélkülözhettek magok mellől nagy publicistát. Ők publicisták, ha kellett, hírlapírók is voltak. Deáknak, helyesebben Deák eszméinek ellenben szükségük volt egy nagy politikai íróra. Deákot, az államférfit, csak egy nagy publicista egészíthette ki.

Ez a publicista b. Kemény Zsigmond volt.

A kiegyezés korszakának *államférfia* Deák, *publicistája* Kemény. A kétőnek összehatása a 67-i kibontakozás, mely nemcsak Deák, de Kemény műve is.

Az államférfi, aki létesítette, meghalt.

¹Az emigráns Kossuth Torino melletti háza állt Collegno al Barriconében. (A szerk.)

Meghalt a publicista is, akinek a nagy műben, Deák után, legnagyobb része volt.

De Deák él művében, élni fog örökre a nemzet emlékében, a hagyományokban, s nem pusztán a történelemben. Kemény Zsigmond emléke azonban e nagy politikai írónk halála után alig hét év múlva már azon ponton van, hogy elfeledtessék. Ha a regényíró Keményt nem olvassák, a nemzeti szellemmel való érintkezésre még kevésbé számíthatnak az események által részben már meghaladott publicisztikai művei.

A jelen sorok célja a kiegyezés e másik nagy alakjára irányozni, habár csak pillanatra is, a közfigyelmet. Keményről eddig csak kevesen és keveset írtak.

Gyulai Pál az akadémiában emlékbeszédet tartott felette, mely mesteri vonásokban állítja elénk Keményt. De egy emlékbeszéd kerete sokkal szűkebb, hogysem egy nagy életpálya részletes vázlata elférne benne. Falk Miksa három gyönyörű tárcában apróságokat közölt felőle a *Pesti Hírlapban*. Salamon Ferenc a *Századokban* röviden megemlékezett e nagy emberünk haláláról. Péterfy Jenő mint regényírót méltatta a *Budapesti Szemlében*.

Én egész politikai és publicisztikai pályáját iparkodtam a jelen kötetben megismertetni. Röpiratainak, történeti tanulmányainak és harminc éven át írt számtalan cikkének ismerete azonban ily életpálya rajzolásához még nem elég. Evolúciójában Magyarország újabb történetének legfontosabb mozzanatait érinti, számtalan politikai és egyéni motívum eredője az.

Iparkodtam tehát Kemény magánéletéről és politikai szerepéről adatokat szerezni oly férfaktól, kik őt mint embert és politikust közelről ismerték. Közéletünk jelesei, mint b. Kemény János, Zsigmond testvére, a ház tiszteletre méltó alelnöke, Falk Miksa, Somssich Pál, Danielik János püspök, Kovács Lajos veterán publicistánk, Emich Gusztáv stb. a legszívesebben és lekötelező módon bocsátották rendelkezésemre adataikat. Falk Miksa úr rendelkezésemre bocsátotta azon leveleket is, melyeket Kemény Zsigmond hozzá intézett, s melyeknek csak egy részét tette közzé a *Pesti Hírlapban*.

Szabadságharcunkra, s ama kor legkiválóbb alakjaira egészen új és meglepő világlítást vet Kemény egy eddig kiadatlan emlékirata, melynek főbb pontjait munkámban közlöm.

Kovács Lajos úr pedig történeti adatokat bocsátott rendelkezésemre egész korszakokról, melyekben a magyar politikának ő is egyik előkelő tényezője volt. Művem bizonyára még így is hiányos maradt; ekkora életpálya rajza még több fáradságot és utánjárást igényelne, mint mennyire képes voltam én. De ha bármily szerény emlék lesz az Keménynek még friss, s máris feledni kezdett sírján, elértem célomat.

[A mű I. fejezete]

A véletlenség 1869-ben hozott közelébe. A jogtudományi pályára készülve jöttem Budapestre. Iparkodtam mellékes foglalkozást kapni a hírlapoknál. Csakhamar a *Pesti Napló* munkatársává lettem. A *Napló*nak ekkor már volt esti lapja is. Felelős szerkesztő gyanánt még Kemény Zsigmond szerepelt. Tényleg azonban nem volt sem szerkesztő, sem lapvezér. A reggeli lapot Királyi Pál, az igen élénk és az ellenzékkel heves polémiákat folytató esti lapot Rákosi Jenő szerkesztette. Kemény csak hébe-hóba jött a szerkesztőségbe. Nyílt, kerek táblabíró arcát kezdte már meghódítani az a semmitmondó, álmodozó kifejezés, mely annak állandó jellegévé lett. Nemcsak nem szerkesztette, de nem is olvasta ekkor már a *Pesti Naplót*. Legtöbbnyire másoktól értesült, mi van benne, ritkán kérdezte Királyi Páltól, mi lesz a holnapi lapban. A válaszban mindenkor megnyugodott, sohasem volt kifogása vagy ellenjavaslata. A Deák-párti, sőt egyáltalán a magyar sajtó ekkor válságon ment át.

A kiegyezés előtt, s egy ideig még utána is, legkiválóbb államférfiaink és íróink vettek részt a publicisztikai harcban. Eötvös József, Somssich Pál, Csengery Antal, Gyulai Pál stb. neve gyakran szerepelt a *Pesti Napló*-ban, Kemény Zsigmondról nem is szólva, kinek utolsó nagy publicisztikai akciói a kiegyezés történetével vannak összeforrvá. Mikor aztán a kiegyezés megkötetett, s azt nem kellett többé félteni sem az ellenzékétől, sem a régi rendszer híveitől, az államférfiak és nagy írók megszűntek a publicisztikai tollat forgatni. A sajtó rendes munkásai magukra maradtak.

A *Pesti Napló* meglehetősen gyengén volt ellátva publicisztikai erővel. Kemény már ritkán írt. Falk Miksa, a *P. Napló* F -k.-ja 1867. decemberben közölte utolsó tájékoztató szemléjét; a *Pester Lloyd* szerkesztőjévé lett. Gyulai Pál koronként harcba szállt az ellenzékkel, de főleg csak a megyék felirataival, határozataival polemizált, mint p. o. Heves megye hírhedt határozatával. Nem volt már a *Napló* rendes cikkírója.

Királyi Pál el volt foglalva a reggeli, Rákosi az esti lap szerkesztésével. Danielik János mint külső dolgozótárs írta cikkeit, Toldi István, ki ekkor már föltűnt, mint az Eötvös-Szalay-féle centralista iskola heves buzgalmű híve, élénk harcot folytatott a *Napló*-ban a táblabíró-politika, s a megyei csökönyösség ellen. De szintén nem volt a *Napló* rendes munkatársa. Löw Tóbiás csak külügyi szemléket és cikkeket írt, szerkesztette a külügyi rovatot. Publicistagárda nem vette körül állandóan a *Naplót*. Kitűnő cikkeket közölt ez ekkor is, csak az volt a bajuk, hogy nem szóltak a napi eseményekről. Tudós, tanulságos cikkeket, de ritkán voltak érdekesek, mert többnyire hiányzott belőlük az aktualitás. A *Napló*nak még mindig voltak, habár gyérebben, államférfiai, publicistái, de éppen nem voltak zsurnalisztái. Az események után két-három nap múlva igen bölcs véleményt

mondott; a hírlapnak azonban, ha olvastatni akar, azonnal véleményt kell nyilvánítania. Így történt, hogy a *Napló* némileg álmodossá lett. Azt mondták róla: elvénült.

S az ekként elhanyagolt *Napló*nak versenytársa is volt, a zsurnalisztikai ügyességgel szerkesztett *Századunkban*. Valamit tenni kellett. A szerkesztőségi tanács elhatározta, hogy Kemény Zsigmond is lendítsen valamit a lap megmentésére. Rábízta a vezércikkrovat szerkesztését. Kemény belenyugodott, valamint ekkor már belenyugodott volna abba is, hogy neki kell szerkesztenie az újdonsági rovatot. A kívülről érkezett cikkeket át kellett olvasnia, s megbírálnia. A kéziratok olvasásával azonban nem akart vesződni. Különösen Danielik cikkeit nehezen lehetett olvasni.

A szerkesztőség engem, mint egyik legifjabb tagját, rendelt Kemény mellé felolvasónak. Minden délután 6 órakor vette kezdetét a felolvasás. Keménynek azonban sohase volt türelme egy-két cikknél többet meghallgatni.

– Jó lesz ez holnapra – mondá. Nem volt rá eset, hogy egyetlenegy cikket kiadhatatlannak talált volna.

A felolvasások közben elmélázott, valószínű, hogy figyelmét annyi ideig sem tudta összpontosítani, meddig egy cikk felolvasása tart. Néha azonban révedező szemei kigyulladtak, mint mikor a világítótorony lámpája a szemlélő felé fordul. Ez a fellobbanás csak pillanatig tartott. Olyan volt, mint a villámlás: a végleges eltompulás ködével küzdő lángész *corruscatiója*. Ilyenkor a régi Kemény volt. Agyvelejének recéin felújult az ismeretek bámulatos tömege, mint titkosírás, ha a papírra vegy folyadékot öntenek. Agya megnyílni látszott, mint elzárkózott világ. De csakhamar ismét bezáródott. Arcára visszatért az eltompultság, közöny kifejezése. Felsóhajtott.

Néha küzdött elméjének elhomályosodása ellen. Erőszakolta agyát. Kemény mindig nehezen dolgozott, még munkásságának és dicsőségének délpontján is. Mikor naponként tömegesen pazarolta szellemének kincseit. Később is álmodozva dolgozott, mint álmodozva élt. Falkékkal a Sváb-hegyen néha tarokkot játszott Eötvös József társaságában. Gyakran a legérdekesebb játszma közepén elaludt. A társaság bevárta ébredését, s aztán folytatta a játszmát. Regényeit, valamint tanulmányait is, utóbb az álom és ébrenlét közti állapotban írta. De nem volt író, aki annyit küzdött volna a formával, mint ő. Pedig nem volt magyar író, akinek annyi eszméje és ismerete leendett, mint neki. A formának élénk sejtelmével bírt. Tudta, mily ellenállhatlan erővel bír a stíl. Bámulta a könnyed francia írmódor báját. „A francia esszéeknek – írta 1853-ban a *Pesti Napló*ban – a legveszélyesebb propagandistája a finom, az elmés, a könnyű és leigézõ írmódor. Ha e tulajdonságuktól meg lehetne fosztani a francia könyve-

ket, igen hihetőleg hamar és örökre letűnnék a francia nemzet európai befolyása. Ekkora ereje van a stílnak és előadásnak.” Saját nehézkességét épp ezért fájalta. De legnagyobb tévedés Keménynek stíljét élvezhetlennek vagy hanyagnak tartani. Alig volt politikai irodalmunkban kidolgozottabb, nemesebb, erőteljesebb stíl. Jellemének nem egy vonása hasonlít Széchenyiéhez. Stílje azonban éppen nem ütött a legnagyobb magyarára. Nem volt „szétáradó, bonyolított, *incisumokkal* terhelt, egyenetlen, félrecsapongó”, hiányzott abból ama gyilkos szarkazmus, mely Széchenyi polémiait annyira jellemezte. Kemény hosszadalmasan írt, de sohasem kuszáltan, hanyagul. Mély volt, de nem rejtélyes. Komoly, de nem homályos. Roppant ismeretei néha nehézkessé tették, de unalmassá soha. Könyvein, úgy, mint cikkein, meglátszik azon ember töprengése, ki sokat tudna mondani, s tanácskozik magában, hogy miután mindent el nem mondhat, mit mondjon el. Szellemének túlgazdagsága szinte teher volt rajta. De azért, mikor írt, sohasem volt konfúz, csapongó. Amit elmond, jól, a maga helyén mondja el. Bámulatos körű ismereteit sohasem fitogtatja. Komolyan vesz mindent. Tréfát sohasem űz. Az élc hiányzik belőle, a humor is csak ritkán engeszteli föl tömör okoskodásának ridegségét. Csak a „keserű” humor fölött rendelkezik regényeiben. A nagy gondolkodó, az éles észlelő áll előttünk tanulmányainak minden lapján. A nemesen egyszerű, a szelíden finom, a sértést kerülő az igazságot egy szikrázó élcért soha föl nem áldozó, minden kötelességet, még a publicisztikát is, komolyan teljesítő Kemény Zsigmond.

Amilyen stílusa, olyan ő. Még magánéletének apró hibái is visszatükröződnek abban. Ha levelet ír, páratlanul gondatlan. Kezemben van egy csomó levele. Dátumot csak ritkán találni azokon. Sebtében vannak írva. Nem ritkán majd olvashatlanok. De mikor cikket, regényt vagy esszét írt, akkor egy nagy író forgatja a tollat, ki megfontolja minden sorát.

Apró stílári hibákat ilyenkor is elkövet. Olyanokat, melyeken aligha lehetne rajtakapni bármely ügyesebb zszurnalisztát. De amikor bármely nyilvánosságra szánt dolgot ír, munkájának egésze a legfigyelmesebb fontolódásra, gondos kézre vall.

Kemény épp ezért lehet koronként nehézkes, de pongyola soha. Sőt, alig van politikai írónk, ki a művészetet, a formatökélyt annyira bevitte volna a tanulmányba, vagy akár a hírlapi cikkbe is. A *Forradalom után* című röpiratánál nincs *szebben* írt politikai vagy történelmi munka irodalmunkban. Magában a francia esszéirodalomban is ritkítja párját. Amit irigylet a francia publicistáktól, az itt sajátja.

Ismeretes szerénysége és szigorú önbírálata dacára maga sem gondolkodott hátrányosan saját stíljáról. Kitűnik ez leveléből, melyet Falkhoz intézett, mikor ezt az *Idők Tanúja* irályhibák miatt megtámadta.

„Édes barátom! – szól a levél. – Az ön irálya mindenesetre sokkal kellemesebb, mint a kritikusaié. Azon szókötési hibák, melyekkel a gáncsolók vádolhatták, hibák ugyan, de előfordulnak Jókainál, sőt *nálam is; pedig mindketten a szoros értelemben vett jó stiliszták közé számíttatunk*. S ki az ördög kívánt eddig journálban oly gondot a nyelvre, minőt találunk Iszokratész tíz év alatt készített egyetlen oratiójában. Egyébiránt az Idők Tanújának nálunk nem szokás felelni, s azt vélem, hogy ez jó szokás.”

Kemény joggal számíthatta magát a szoros értelemben vett jó stiliszták közé. A formának tökélye azonban, melyet mindig keresett és legtöbbszörire megtalált, nagy gondot és fáradságot okozott neki. Küzdött. E küzdelem emésztette fel erejének legjavát. És nemcsak szellemi, de fizikai erőit is. Mert többszörire éjjel, a legnagyobb csöndben tudott csak dolgozni. Korán lefeküdt és éjfél után fölkelt. Dolgozott hajnalig, mikor Budapest ébredni kezdett. Sőt, mint Kovács Lajos értesít, már Kolozsvárt is így dolgozott. De hogy legyőzze organizmusának ellenállását, feketekávé ivott. Így rombolta idegrendszerét, mely fokról fokra apátiába süllyedt. Nem az epikureus, hanem az aszkéta tette tönkre Keményben az embert.

Pedig Keményről az a téves vélemény terjedt el, hogy az asztal élvei rontották meg szellemi erejét és fizikai organizmusát. Mi sem igaztalanabb e föltevésnél. Ha Kemény epikureus leendett, ez mit sem vonna le írói érdemeiből, valamint V. Károly beteges falánksága nem rontotta le e nagy császár államférfiúi érdemeit, s nem törölte le azon maradandó nyomokat, melyeket a történetben hagyott.

A telhetetlenség lehetett volna Keménynél is betegség, mint az volt V. Károlynál, tehát nem esnék megrovás alá. Ez a betegség részben el is érte, de csak életének utolsó éveiben, *miután* már teljes szellemi dekadenciába esett. Következmény és nem előzmény volt.

Kovács Lajos és Danielik élő tanúk reá, hogy Kemény Erdélyben és Budapesten aránylag igen egyszerű életet folytatott. Pénzével nem tudott gazdálkodni, az anyagi javak értékéről fogalma sem volt, mint egy gyermeknek. De nem dobzódásra költött. Nem az asztal, hanem a munka, az önküzdelem tette tönkre. Erőszakolta magát. S munkásságának utolsó éveiben különösen fokozta az önmagán véghezvitt erőszakot.

A felsőház reformjáról, az államtanácsról írt, valamint a *Tetőzzük be az épületet* című cikksorozatai számos álmatlanul töltött éjbe és töméntelen mennyiségű feketekávéba kerültek neki.

E cikksorozatoknak vannak részleteik, melyek a régi Keményre emlékeztetnek. A felsőház reformjáról szólva, éleslátással veszi észre azon elemeket, melyekből az új felsőház alkotható, az államtanács fejtegetésénél pedig legteljesebb kifejezésre juttatta az 1848 előtti centralisták programját. De negativitása e cikksorozatokban túlsúlyba került. Fényes elméje-

nek utolsó lángjait lobogtatta el, de mégsem mondta meg, miként kell tehát szervezni a főrendiházat és az államtanácsot.

Cikksorozatával lapját sem menthette meg azon kényszeralkutól, melyre az lépni kénytelen volt. A *Pesti Napló* a *Századunkkal* 1869 decemberében összeolvadt, de úgy, hogy a *Napló*nak csak címe maradt meg, új szerkesztőségét a *Századunk* szolgáltatta. Felelős szerkesztővé Urvári Lajos lett. Kemény Zsigmond a főszerkesztő tiszteleti címét kapta. Királyi Pál egészen visszavonult a sajtótól. A *Napló* régi szerkesztőségének tagjai átmentek Rákossal a *Reformhoz*, melyet Ráth Mór a *Pesti Napló* válsága alkalmával megindított.

Kemény ez időtől fogva az irodalomtól majd teljesen visszavonult sétét közönyébe. Élete az elmélázás szakadatlan folyama volt. Csak néha ébredt fel, többnyire akkor, ha valamelyik régi ismerőse rázta fel álmodozásából.

Danielik 1866-ban távozott Budapestről, s csak 1870-ben látogatta meg Keményt. E négy év teljesen elég volt azon processzus lefolyására, mely Keményt átváltoztatta. A nagy tehetségű főpap a szellemi erőktől duzzadó Keménytől vált el és a teljes szellemi hanyatlásba süllyedt Keménnyel találkozott.

Ez akkor már fizikailag is beteg volt. Danielik látása mégis kissé fölvilányozta. Magához tért. Danielik kirándulást hozott javaslatba. Kemény, nővérének aggálya dacára, elfogadta a tervet. Útközben még egyszer beszédessé lett; de alig fél óra múlva visszaesett búskomorságába.

– Hatottunk, megtettük kötelességünket és most mehetünk! – Ez volt első és utolsó panasza. Pedig neki lett volna elég oka a panaszra és elégedetlenségre. Az élet mostoha, az ország nem volt hálás iránta. Legnagyobb politikai írója csaknem szegény maradt mindvégig. Egyetlen vágya volt, ez sem teljesült. Ő, aki minden kegyet, minden kitüntetést elutasított, mint Deák Ferenc, aki soha senkinek sem hízelkedett, a pénzt megvetette, anyagi érdekeket nem hajhászott, agg napjaiban államtanácsos szeretett volna lenni. Titokban bevallotta ezt barátainak. Tudta, hogy államtanácsra szükségünk van. Ez intézmény, vagy valamely szurrogátumának hiányát ma is érezzük, s előbb-utóbb, mint Kemény írta, be kell tetőznünk az épületet. Már 1848-ban, amikor eszében sem volt az államtanácsosság, egyenesen az ő indítványára vették fel programjukba a liberálisok az államtanácsot, tehát csak következetes volt, mikor a kiegyezés után ez intézmény megalkotását sürgette. Még ebben sem vezette önöség. S csak a legszerényebb igény volt részéről, ha államtanácsossá akart lenni. Ha az államtanácsot a kiegyezés után felállítottuk volna, Kemény bizonyára teljesülve látja vágyát. A magyar államtanács dísze leendett. De nem tetőztük be az épületet.

Keménynek vágya nem teljesült. De nem ez volt oka rohamos süllyedésének. Fizikai és szellemi erői elhasználva mindinkább megtagadták a szolgálatot. Úgy járt az utcákon, mint élő halott, ismerőseit meg nem ismerve, barátai által sajnálva. A bensejében lejátszott szívrendítő lélektani processzus utolsó felvonása került színre. Kemény meghalt, csak testének romjai maradtak meg a nagy emberből. S ezek a romok még automata életet folytattak, gépiesen mozogtak. Lear király legalább megőrülhetett, megőrült Széchenyi. Ebben, a fájdalmas mellett, van nagyszerű. Ez tragikus. Ő azonban, ki oly mesterien megírta Széchenyi tébolyának lélektanát, nem őrlött meg, hanem hülyeségbe süllyedt. Elméjében nem gyulladt ki rémes világosság; ellenkezőleg: kialudt elméjének minden fénye. Nem támadt rögeszméje; ellenkezőleg: agyvelejéből, a gondolatok e világából, elröppent minden eszme. Sorsa szívrendítő, *de nem* tragikus. Hiányzik belőle a fenség minden eleme. S az automata életet folytató Kemény mindent elkövetett, hogy a fenséges színvonalára ne juthasson. Kis vagyona volt. Nem mint regényíró és publicista szerezte; földtehermentesítés címén kapta a családi vagyonból. A kötvényeket a *Napló* biztosítéka gyanánt letette, s így azok megmaradtak. A *Napló* féltulajdonosává is ekként lett Emich társaságában. Amikor az Athenaeum Emich nyomdáját megvette, Kemény részvényekkel elégítettet ki.

E részvények képezték vagyonát. S ezt a vagyont, bár az Athenaeumtól évi járadékot is húzott, életének utolsó éveiben elpocsékolta. Utoljára Bécsben mulatott, s költötte tőkéjének romjait. Egy bécsi publicista értesítette báró Kemény Jánost. Nem viselhette el, hogy az emberi rom megsértse a hajdani nagy ember emlékét. Kemény János Bécsbe sietett, nem azért, hogy megmentse testvérének vagyonát, ezt veszni engedte. Megmentette testvérének személyét. Hazavitte az ősi fészekbe, mely hajdan oly kicsiny volt a nagyra törő ifjúnak. Most túl nagyvá lőn. A százados fák árnya egy régi sírt takart. Kemény Zsigmond anyjának sírját. Az ősi ház kertje s a sír régi fájó emlékeket költhettek volna Keményben; de ő nem emlékezett semmire. Boldog volt. Talán most először életében. Kínzóbb gyötrelmekből nem szenvedett többet lélek, mint Kemény Zsigmond lelke. Egész élete a belső küzdelmek láncolata volt, az érzés, mely másokat boldogít, neki fáj. Többé nem érzett, s így nem fáj neki semmi. A halál sem fáj, mely 1875. december 22-én Pusztakamaráson utolérte.

(1883–1884)

I.

A lapok említik, hogy Beksics Gusztáv úrnak Kemény Zsigmondról írt nagyobb tanulmánya a közönség figyelmét oly mértékben magára von-
ta, hogy alig két héttel megjelenése után máris második kiadásáról gon-
dolkodnak. Alig kell mondanunk, hogy ezen siker nem annyira Beksics
úr munkáját, mint inkább báró Kemény Zsigmond eddig kiadatlan em-
lékiratát illeti, melynek fő pontjai a műben közzétételnek. Ezen emlék-
irat, amint szerző mondja, közéletünk egy kiváló férfiának birtokában
van, ki nem jogosította fel szerzőt, hogy őt megnevezze, amivel úgyis
senki sem gondol, de aki minden állított kiválósága mellett mégsem
engedte meg, hogy Kemény emlékirata egész terjedelmében közöltes-
sék, pedig Beksics úr elég cifrán fejezi ki magasztaló véleményét, hogy
e munkában „a szigorú pártatlan történetíróba olvad Kemény egyénisége”,
s hogy ez forradalmunk történetéhez pártatlanul becses egy adalék – a
békepárt védirata.

Mi nem osztozhatunk szerző ezen véleményében, s az emlékiratban
nem látunk egyebet, mint a pártszenvédély által diktált igazságtalan vád-
levelet a forradalom, s különösen hazánk azon nagy fia ellen,¹ ki iránt ép-
pen most a törvényhatóságok hálás tiszteletüket kifejezni versenyeznek.

Hogy az író lelkiállapotát kimagyarázzuk, mely e munkának kulcsa,
meg kell jegyeznünk, hogy azon irodalmi munkák közt, melyek közvetlen
a forradalom előtt az elmékre rendkívüli hatással voltak, s a forradalmat
már előre sejteni hagyták, legkiválóbb volt Lamartine regényes műve,
melyet ő *A girondisták históriájának* nevezett el, melyben a történelem
múzsáját a költészet bíbor palástjába öltöztette, s kápráztató, felrázó írá-
lyával az olvasót valóságos mámorba ejtette. Deák nem szerette e munkát,
„mindenki olvassa – így szólt –, s kiválaszt magának belőle egy szerepet,
melybe egészen beleszeret, s melyet az életben utánózni akarna”. S ez va-
lósággal így volt. Amint a forradalom kitört, azok, kik a szélső nézeteket
képviselték, ennek jeléül vörös tollat tűztek kalapjaikra s a „flamingók”
neve alatt voltak ismeretesek, eredeti jámborságuk mellett is terroristák-
nak képzelték magokat. Kovács Lajos és társai pedig a girondisták szere-

* Pulszky Ferenc (1814–1897), író, politikus, régész, 1849 után a Kossuth vezette
emigráció fontos alakja, a kiegyezés után a Nemzeti Múzeum igazgatója. – Az írás
első megjelenése: *Pesti Napló*, 1883. március 17. l.; március 18. l.

¹ Ti. Kossuth Lajos ellen. (A szerk.)

pét vették magukra, így is nevezi őket Beksics, pedig francia előképeikhez éppen nem hasonlítottak, mert a girondisták merész szónoklatukkal nyertek befolyást, Kovács Lajos emberei bölcs hallgatás mellett folytonos titkos áskálódással; a girondisták szépen tudtak meghalni, magyar utánzóik pedig szépen megtudtak élni; a girondisták bátran dacoltak hatalmas elleneikkel, a magyar békepárt mindig fél, s mindig panaszkodik a rettentő rémuralomról, sőt félelme által akarja bebizonyítani azon terrorizmust, mely valósággal senkit sem bántott, s nem tettekben, csak szavakban nyilatkozott. Azon időben ti. mindenki beszélt akasztófáról és nyaktílóról, de valósággal csak az egy Görgei akasztatott ismeretes, politikai múlttal bíró férfit. A guillotine Perczelnek, s másoknak szójárása volt, s Keményt is egyszer azzal fenyegette, hogy felakasztatja, ha hatalomra jut, mi felett nem csudálkozunk – a nagy szavak járták akkor –, csak a békepárt eljárását tartjuk különösnek, hogy ezt, mint valamely kétségtelen axiómát elfogadták, sőt még azt is készpénzül vették, midőn Széchenyi azt mondta, hogy tunnelt épített a Lánchídhöz, s ha háza megtámadtatik, gyermekeit a Dunába dobja s feleségével a hullámokba öli magát. – Midőn az emlékirat elbeszéli, miként Batthyány Lajos kéz alatt értésére adja Kovács Lajoséknak, hogy éjjel találkozni szeretne velök, s ők az ülés alatt egy árnyéktól megijednek, a röpirat komolyan ezt mondja: „ítélje meg már valaki, nincs e nagy foka ott a rémuralomnak, hol a miniszterelnök nem hiszi tanácsosnak minket magához hívatni, hol a miniszterelnök éjjel tart titkos ülést, és egy árny egy függöny mellett elremíti azokat, kik az ország miniszterelnökével beszélgetnek”.

Ezen folytonos félelem s a Kossuth elleni gyűlölség, mely sokszor a legcinikusabb szavakban tör ki, jellemzi az egész emlékiratot lapról lapra, de jellemzi a békepárt egyes embereinek felfogását is, kik még a Majláth- és Deák-küldöttségnek sikertelensége, Budának kardcsapás nélküli megszállása, sőt az első magyar győzelmek után is, midőn már az osztrák sereg fegyverbecsülete kérdésben forgott, még mindig azt hitték, hogy a kiegyezés lehetséges, sőt egész naivsággal még Windischgrätz herceggel is meg akarták értetni, hogy könnyen kibékíthetné az országot, mert a képviselő urak meghököltek (72. lap). Ugyancsak hol Görgeit, hol Klapkát egyenesen felszólítják, hogy katonáikkal verjék szét az országgyűlést, csakhogy Kossuth hatalmát megtörjék, kivel, amint a röpirat megvallja, az egész nemzet tartott.

Az oly melegen óhajtott államcsíny elmaradt, Kovács Lajos sakkhúzásainak nem volt semmi eredménye, de ő és társai, kiket a terrorizmus rémképe még álmukban is ijesztett, hat hónappal később maguk is tapasztalhatták, minő arca van a valóságos rémuralomnak, mikor azt nem a flamingók, hanem a katonai törvényszékek gyakorolják. Egy emberöl-

tő múlt el azóta, a múltnak sebei begyógyultak, más korszak nyílt meg azóta, melynek létrejöttében Kemény Zsigmondnak kiváló érdeme volt; ő azon emlékiratot, melyet egészen különböző körülmények közt írt volt, nem is tette közzé soha, s alig hihetjük, hogy ha még szellemi tehetségeinek teljes épségében köztünk élne, a jelen publikációt időszerűnek találná. S mégis jó, hogy az emlékirat nem maradt egy családi levéltár rejtékében, mert bármily fájdalmasan érintse is azokat, kik a forradalomra mint nemzetünk történelmének egy dicső lapjára büszkék maradtak, mégis reméljük, hogy ezen vádlevél nem fog felelet nélkül maradni azok részéről, kik akkor Kossuth körül voltak, s az akkori eseményekben részt vettek.

Annyi bizonyos, hogy a pártatlan olvasó ezen emlékiratból tanulja leginkább bámulni Kossuth lángeszét, mert sehol sem látjuk eddig ily világosan kimutatva, mily elszigetelten volt ő azon férfiak közt, kik névleg az ügyek élén álltak, s hogy kizárólag ő volt az, ki a nemzetet fölleskésíteni s vezérelni tudta. Nyáry, a honvédelmi bizottság legtekintélyesebb tagja, az emlékirat szerint mindig Kossuthnak ellene volt. Szemere, az ő miniszterelnöke „Kossuth és Görgei megbuktatásával-diktátor akart lenni”; Almásy és Pálffy János, a ház elnöke és alelnöke, Kovács ármánykodásaiban részt vesznek; Görgei és Perczel, mindegyik más oldalról s más okból, eltérnek tőle; hívei, kik körülveszik, nem emelkednek ki a középszerűség mértéke felett; a forradalmi idők egész dicsősége tehát kizárólag Kossuthé, hiszen ő volt az, aki a seregeket megteremtette, felfegyverkeztette, felruházta, élélmezte és fizette, mindezt hatvanmillió bankó árán, tehát egy harmadával annak, mibe Bosznia első megszállása került.²

Az egyes részletek megbírálására nem vagyok illetékes, mert nem voltam szemtanúja azon eseményeknek, melyekről az emlékirat szól, ugyanazért csak egy adatot vagyok képes helyreigazítani.

Kemény állítja, hogy „annyi bizonyos, miként Kossuth a Debrecenbe lejövetel után csakhamar írt Teleki Lászlónak egy alkalmas idegen tábornok megszerzése végett, kire a sereg fővezérletét bízhatta. Így jött le Dembinszki”.

Párizsban lévén azon időben, a legszorosabb összeköttetésben Telekivel, biztosan állíthatom, hogy Kossuth sem Debrecenből, sem előbb Pestről nem szorgalmazott külföldi tábornokot; hogy Dembinszki, amint tulajdon emlékirataiból is kitűnik, maga ajánlkozott Telekinek, s Kossuth meglepetésére érkezett meg Debrecenbe, hol első pillanatban azt sem tudták, mit csináljanak vele. Ezen adat tehát, bármily bizonyosnak állít-

² Ti. 1876-ban. (A szerk.)

tatik, egészen hamis, és nem kételkedem, hogy Kemény egyéb adatai is a pártszenvedély által eltorzítva jutottak az emlékiratba, mely tehát, mint történelmi forrás, igen kétes beccsel bír.

II.

Midőn Beksics úr munkájában azon szenvedélyes emlékiratot olvastuk, mely ellen mindazok nevében tiltakozni kötelességünknek tartottuk, kik a forradalomban tetteges részt vettek, el nem fojthattuk csodálkozásunkat azon indulatos hang felett, mely történelmi munkában szokatlan, és annyira ellentétben van az író ismeretes kedélyességével és részrehajlatlanságával. Senkitől sem állt oly távol a pártszenvedély, az epés kifakadás, az oly cinikus kifejezések, minőket Beksics úr csak kipontozva adhat, mint báró Kemény Zsigmondtól, hiszen ismertük mindnyájan vele született jószívűségét, finom ízlését, mely minden pórias szólástól visszaborzadott, és rendkívüli eszélyességét, mely minden botrányt mindig ki tudott kerülni; hogy lehetett tehát felfogni azt, hogy ő ily emlékiratot írt volna, vagy, ha azt rossz kedvében csakugyan fogalmazta, hogy azt később meg nem semmisítette, hanem másnak őrizetére bízta? Nemcsak én, de számos barátom is ismerősöm is azt találta, hogy ily hang a magyar irodalom hősei közt alig fordul elő, s ahhoz, ki történelmet ír, éppen nem illő. Kemény minden tekintetben úri természet volt. Sokat olvasott, ismerte a külföld irodalmát nemcsak felületes átlapozásból s bírálatokból, hanem szorgalmas, lelkiismeretes tanulmányozásból, s azt, amit olvasott, át is gondolta, s eszének gazdag tárházában oda helyezte, hová az valósággal tartozott, hogy szellemének kincsét kiegészítse; de írni nem szeretett, ezt csak akkor tette, mikor azt valamely magasabb cél megkívánta. Nem volt benne azon a nyugati nemzeteket jellemző vágy, gondolatait mindig papírosra tenni, s hosszú levelezésekben barátaival közölni, ebben csakugyan hasonlított barátjához, Deákhoz, aki szintén csak ritkán fordult a tollhoz, sőt ha szerét tehetette, még régi levelezéseit is megsemmisítette. Ily emlékiratot tehát, minő az, melyet Beksics közölt, semmiképpen nem tudtuk Kemény jellemével összeegyeztetni, azt sem értettük, miért jelent meg csonkán, holott minden műve Keménynek a közönség figyelmét minden tekintetben biztosan magára vonja.

Egy lélektani talány előtt állunk, s keressük annak megfejtését, de Beksics úr egy odavetett kifejezésében megtalálhatjuk annak kulcsát. Egy helyen az emlékiratról azt mondja, hogy ez „*a békepárt védirata*”. Ezen szó csakugyan megmagyarázza mind a munka szenvedélyes hangját, mind azon körülményt, hogy elébb ki nem adatott, s azt is, hogy csak csonkán jelent

meg, s meg is adja a mértéket, mellyel azt az egykori történelemíró megméri, s azt nem többé a forradalom és Kossuth elleni vádlevélnek fogja tekinteni, hanem egyszerűen valóságos védíratnak, mely a békepárt minden tagját a kivételes bíróság előtt igazolhatta, s tisztára mosta minden forradalmi velletások imputációjától.

Tudjuk, hogy Haynau, sőt még Bach idején is, nem nagy különbséget tettek azok közt, kik Debrecenben voltak, vagy a forradalmi kormány alatt a képviselőségről lemondtak, sőt talán hivalt is viseltek, az akkori kormány szemében mindnyájan egyformán felségsértő, honáruló rebelliések voltak, s ha a kivégzések meg is szűntek, mégis veszedelmes volt ezen körök gyanúja alatt maradni, midőn még oly lojális, mérsékelt férfiak is, mint b. Vay Miklós és Szlávay József nem kerülhették ki a börtönt Josefstadtban vagy a Spielbergben. A békepárt emberei, amint igen jól tudjuk, nem voltak római jellemek, április 14-én nem tiltakoztak a függetlenségi kijelentés ellen, nem merték magukat a közlekedésben veszélynek kitenni; midőn tehát ők is kérdőre vonattak magok viselete iránt, természetesen védték magukat, úgy amint lehetett; kimutatták, hogy Kossuthal és a flamingókkal sohasem értettek egyet, hogy ezeknek mindig titkos, sőt nyílt ellenségei voltak, s lojalitásuk nem eshetik gyanú alá. *Ha ily szempontból olvassuk a hírhedt emlékiratot*, akkor kimagyarázhatónak fogjuk találni a szenvedélyes hangot, a képzelt terrorizmus túlságos kifestését, a cinikus kifejezéseket, s a békepárt törekvéseinek és áskálódásainak magasztalását.

Úgy halljuk, hogy a tényállás csakugyan ez, s ami most úgy hangzik, mint egy vádlevél, az nem egyéb, mint egy védírat; célja nem az, befekéltetni egy nagy történelmi alakot, hanem csak az: büntetlenséget nyerni az akkor fennállott rémuralom kezelőitől.

Szükségesnek tartottuk ezen sorokat, nehogy a közönség a jelenben, s esetleg a történetíró jövőben, tévútra vezettessék.

(1883)

Hermann Róbert: EMLÉKIRAT VAGY VÉDŐIRAT?

Kemény Zsigmond rejtélyes műve*

Az 1883-as év egyik könyvpiaci szenzációja volt Kemény Zsigmond 1849-es „emlékiratának” kivonatos közlése. A publikáció a kor nevezetes publicistájának, a centralistákról („a magyar doctrinairekről”) külön kötetet író Beksics Gusztáv nevéhez fűződik. Beksics a kéziratot „közéletünk egy kiváló férfának” szívességéből kapta meg, aki nem jogosította fel az emlékirat teljes terjedelemben való közlésére. „De adom belőle mindazt, ami Keménnyel kapcsolatban van, vagy pedig forradalmunk eseményeinek háttérére vet élénk világitást” – írta az emlékirat bevezetőjében. A szöveg közlése után pedig így folytatta: „Kihagytam belőle az országgyűlési tárgyalások legnagyobb részét, valamint több oly részletet, melynek közlésére nem nyertem felhatalmazást. Kemény és pártjának, a békepártnak, Kossuth ellenében kifejtett harcára és Kemény állásának megjelölésére szorítkoztam a közölt részletek megválogatásában. Ezek így is bevégzett egészet képeznek, és számos új, eddig ismeretlen adatot tartalmaznak.”

A munkát szerinte „a békepárt védiratának” lehetne nevezni, „s így fogja említeni forradalmunk története, melynek e munka becses adalékát fogja képezni”. Majd még hozzáteszi, hogy Kemény az emlékiratát „nem szánta történelemnek. Pártmunka célzata van: a békepárt igazolása. S Kemény még itt sem tagadhatta meg magában a történetíró”. Beksics szerint Kemény adatai a békepárt igazolását, és a bekövetkezett katasztrófáért való felelősség terhének Kossuthra hárítását célozzák; de a meggyőződés paralizálja azokban a tendenciát. Még legsúlyosabb vádjai is oly tényeken alapulnak, annyira magukon viselik a valóság jellegét, hogy az indokolt cáfolatot mindenesetre provokálják. Kifejezéseiben Kemény lehet erős, kíméletlen; de egész előadása oly tanúra vall, ki csak azt mondja el, amit látott, amiről meggyőződött. Kossuth iránt lehet ellenszenve: barátaid menteni igyekszik! De hogy tudva valótlan nem mond, erről kezeskedik nemcsak Kemény, de emlékiratának minden sora is.”¹

* Hermann Róbert (1963), történész, az 1848–49-es időszak egyik legkiválóbb kutatója, a Magyar Történelmi Társulat elnöke. – A tanulmány első megjelenése: Farkas Judit Antónia és mások szerk.: *Veritas Évkönyv* 2019. Budapest, 2020, 57–73.

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés*. 2. javított bővített kiadás. Budapest, 1883. (A továbbiakban: Beksics, 1883.) 56–139. és innen átvéve „Emlékirat 1849-ből” címmel Kemény Zsigmond: *Történelmi és irodalmi tanulmányok*. S. a. r. Gyulai Pál. Budapest, 1904. I. köt. 47–141. (A továbbiakban: Kemény, 1904.) Az idézeteket lásd Beksics, 1883. 55., 150.

Az élénk visszhangot mutatja, hogy maga Kossuth is reflektált rá – igaz, Kemény nevének említése nélkül. Egy 1883. március 24-én írott levelében, amely még abban az évben nyilvánosságot is kapott, így fogalmazott: „Túlhágnám a megengedhető határokat, ha még soká időzném azon dolgoknál, melyek ama nagy idők fényére homályfoltokat vetnek, csak egy olyanra akarok még reá mutatni, mely, amellet, hogy kárhozat kútfeje volt, még undorító is.

Azon lappangva turkáló vakandok bandát értem, mely elment Debrecenbe és széket ült a nemzet választottainak tanácsában, de nem volt bátorsága véleményét nyíltan bevallani, hanem sötétben szövögette az átkos visszavonás hálóit, rejtekben konspirált a nemzet dicsőséges erőfeszítésének megghiúsítására, országgyűlési tagok létükre lesből titokban nemcsak minden lehetőt elkövettek hitelének aláásására, hanem valóságos Mephistophelesek még ösztökélték is a hadvezéreket, hogy az országgyűlést fegyverrel ugrasszák szét, itt sarkantyúzták a vetélkedés nagyravágását, amott hát mögül köpdösték az ország ügyeit intéző hatóságra a költött pletykák, a nyomorult rágalmak pókmérgét, miszerint minden tekintélyt aláássanak, s széttépegessék a bizalomnak kötelékeit, mely oly nehéz viszonyok közt, az egyenletlenségnek, a nép közt a reményvesztésnek alatomosan szórogatott szikráit, míg beteljesedett szegény hazánkban a régi jóslatnak átká, hogy »domus in se ipsam divisa desolabitur«.²

A gyászos végkatasztrófáról e foltok sorában épp azért nem szólok, mert az nem előkészítés, nem bonyolítás, hanem katasztrófa; nem ok, hanem okozat: elsüllyedése a hajónak, melynek fenekén, oldalain az ármány hosszú munkája lékeket ütött. A lékek eredetére akartam reá mutatni.³

Az itthoniak közül Pulszky Ferenc és Irányi Dániel szólaltak meg. Pulszky szerint Kovács Lajos és társai, köztük Kemény is, Lamartine-nak a gironde-isták történetéről szóló munkája alapján kinézték maguknak ezek szerepét, s ezt kívánták eljátszani 1848–49-ben; csak hogy míg a gironde-isták bátor emberek voltak, akik meghaltak a meggyőződésükért, addig Kovácsék nem mertek nyíltan fellépni, hanem csak sügtak-búgtak, és a katonákat biztatták államcsínyre.⁴ Irányi Dániel viszont Kemény emlékirata alapján azzal vádolta a békepartot, hogy annak tagjai szét akarták

² Az önmagával megosztott ház elpusztul. (Szabad idézet Máté evangéliuma XII. 25. alapján. „Minden önmagával meghasonlott ország elnéptelenedik, minden önmagával meghasonlott város vagy ház elpusztul.”)

³ Kossuth – Jancsovics Pál, Turin, 1883. márc. 24. Közli Kossuth Lajos iratai. X. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc. Budapest, 1904, 57.

⁴ Pulszky Ferenc cikkét lásd *Pesti Napló*, 1883. március 16–17.

kergettetni a népképviselői országgyűlést, erőhatalommal megbuktatni a kormányt, s az ellenséggel a nemzet jogainak feladása árán egyezkedni akartak. Irányi nemcsak egy hírlapi cikkben, hanem egy külön röpiratban is felszólalt e tárgyban.⁵

A válasz sem késett sokáig. Hunfalvy Pál a *Budapesti Szemlében* 1848–49-es naplójegyzetei alapján írt rövid visszapiillantást a forradalomra. Hunfalvy – utalva Pulszky 1848 végi távozásának gyanús körülményeire s 1867 utáni hazatérésére – úgy vélte, Pulszky vádjai jórészt a körülmények nem ismeretéből, illetve saját állításainak végig nem gondolásából fakadnak.⁶

Irányi röpiratára Kovács Lajos külön, igen sok memoárjellegű elemet tartalmazó röpiratban válaszolt. Kovács a kötetet „a lappangva turkáló vakandok banda még élő tagjainak” ajánlotta, akik között olyan személyiségek voltak, mint Bittó István, Horváth Boldizsár, Lónyay Menyhért, Hunfalvy Pál, Jókai Mór, Zichy Antal. Kovács úgy vélte, hogy Irányi vádjainak többsége nem állja meg a helyét; ugyanakkor egyértelműen jelezte, hogy itt továbbra sem egyszerű történeti filológiai, hanem politikai kérdésről van szó; radikálisok és békepártiak álltak szemben 1848-ban, negyvenkilencesek és hatvanhetesek állnak szemben most; az ellentét igazi gyökere azonban a Széchenyi–Kossuth-ellentétben található.

Kovács már ekkor egyszerű fikciónak nyilvánította a bécsi kamarilla legendáját, s úgy vélte, hogy Kossuth és párthívei maguk vitték odáig a dolgokat, hogy Ausztria számára sem maradt más lehetőség, mint a fegyveres fellépés. Ebben a szellemben nyilatkozott a *Budapesti Szemlében* írott Történelmi tanulmányokban és *Széchenyi közéletének utolsó három évéről* írott összefoglaló munkájában is.⁷ A köznemesi radikálisok közül Madarász József látta elérkezettnek az időt a megszólalásra. Kemény védőirata, Kovács röpirata és Kazinczy Gábor ekkortájt megjelent 1849-es védőirata, illetve a korabeli sajtó alapján kombinált emlékirataiban ugyan naplószerű tördelésben írja le az eseményeket, azonban néhány szűrőpróbaszerű vizsgálatból is kiderül, hogy Madarásznak nem voltak ilyen feljegyzései; egy 1849. január végi képviselőházi zárt ülést például teljes egy hónappal eldatált. Az emlékirat érdemei közé tartozik, hogy

⁵ Irányi Dániel: *Megjegyzések br. Kemény Zsigmond emlékiratára*. Budapest, 1883.

⁶ Hunfalvy Pál: Rövid visszapiillantás a forradalomra. *Budapesti Szemle*, 1883. 34. köt. 268–276.

⁷ Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára*. Budapest, 1883. Kovács Lajos: *Történelmi tanulmányok I–VII. Budapesti Szemle*, 1883. 33–35. köt. Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I–II. köt.* Budapest, 1889.

közli Madarász László néhány, saját 1848–49-es ténykedésére vonatkozó emigrációs magánlevelének szövegét – sajnos azonban, a korszak sajátos forrásközlési szokásának megfelelően, a levelek szövegéből csak a címzett és az aláíró személye hihető; a szövegek többségét teljesen átírta a bátyjánál karakterként ugyan nagyobb, de talentumát tekintve jóval kisebb testvér. Madarász emlékiratait egyedül Irányi méltatta egy röpiratra; a későbbi történetírók jó része azonban – kitűnő érzékkel – egészen 1945-ig nem tekintette azt komoly történeti értékű forrásnak. Madarász József szemléletének lényege az volt, hogy bátyja és ő voltak a 19. századi magyar történelem legkövetkezetesebb és legtisztességebb politikusai; a többiek viszont vagy jellemüket, vagy képességeiket tekintve messze alattuk maradtak.⁸

A Beksics kötete iránti érdeklődést mutatja, hogy két hónap alatt elfogyott, s ugyanabban az évben megjelent a második, bővített kiadás. Ennek előszavában Beksics már reagált a kötettel kapcsolatos bírálatokra, így Irányi Dániel röpiratára, illetve Hunfalvy Pál baráti hangvételű reflexióira. Beksics a második kiadáshoz írott előszóban úgy vélte, hogy amikor „Kemény emlékiratának közlése által egy, bár elismerem – munkám első kiadásában is elismertem – pártszellem által sugallt okmányt szolgáltatam a magyar történetírás számára, gáncsot semmi esetre sem érdelek”. A történetírás majd össze fogja gyűjteni a korszakra vonatkozó adatokat, s eldönti, kinek volt igaza, Kossuthnak vagy a békepártnak. Ugyanakkor csodálkozását fejezte ki afölött, hogy Kemény emlékiratát „támadói úgy tüntetik fel, mintha a magyar e nagy publicistája memoirjában csupa új, soha meg nem írt vagy nem érintett dolgokat adna”. Holott nincs egyetlenegy „nagyobb tény Kemény emlékiratában”, amit ugyanő a *Forradalom után* című röpiratában meg ne említene. A különbség csupán annyi, hogy a *Forradalom utánban* „a magyar ébredésének és forradalmának, míg a memoirban a békepártnak történetét írta meg, ez utóbbit kétértelműen oly célzattal, hogy a katasztróféért való felelősséget Kossuthra hárítsa, s hogy a békepártot kimentse”. Majd ismét hangsúlyozza, hogy „a tények dolgában Kemény mindig lelkiismeretes. Kossuth elleni haragja, vagy barátai iránt való vonzalma soha nem ragadhat el a ferdítésig, vagy hamisításig oly tiszta jellemet és igazságérzetet, mint Kemény.” Az emlékiratot lehet cáfolni, „de abból Kemény jelleme ellen fegyvert kovácsolni tiltva kell hogy legyen mindenkre nézve”. Kemény életében nem tette közzé az emlékiratot, „de tudta, hogy létezik, módjában lett volna annak tán megsemmisítése is” – folytatja Beksics. Kemény azonban nem tette ezt, így ő, Beksics sem követett el hibát a szöveg közzétételével. (Azaz az

⁸ Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, 1883.

emlékirat nem Kemény halála után került más tulajdonába, hanem már Kemény életében sem volt az író-politikus birtokában.)⁹

Pulszky Ferenc egy Gyulai Pállal vitázó írásában úgy fogalmazott, hogy Kemény Beksics által kiadott emlékiratában „nem egyebet, mint önvédelmet” lát, amelynek „hangja és iránya azon idők által igen könnyen kimagyarázható”, amelyben írták, de Kossuth politikája felett kimondott „bírói ítéletnek” nem tarthatja, mert sem Keményt, sem a Kossuthot 1850-ben egy hosszú ideig kiadatlan jellemrajztörődékben bíráló Csengery Antalt, „sem senki mást, ki a forradalmat keresztül élte, nem tarthatjuk oly elfogulatlannak és tárgyilagossnak, hogy már 1850-ben képes lett volna Kossuthot és a forradalmat igazságosan megbírálni”.¹⁰

Az emlékiratnak mondott munka teljes közlésére később sem került sor. Amikor a századelőn Gyulai Pál sajtó alá rendezésében megjelentek Báró Kemény Zsigmond összes művei, a *Történelmi és irodalmi tanulmányok* alcím alatt megjelent három kötet közül Gyulai az elsőben tette közzé a művet. Ő adta neki az *Emlékirat 1849-ből* címet is, s egyben ő datálta 1849-re (azaz 1849 végére) a munka keletkezését.¹¹

Az ő előszavából értesülhetünk a mű keletkezési körülményeiről is. Eszerint amikor Kemény Ugocsa és Szatmár megyei bujdosásából visszatért Pestre, s jelentkezett a haditörvényszéknél, „egyszersmind emlékiratot dolgozott ki a debreceni országgyűlésről, az április 14-i végzés [a trónfosztás és a függetlenség kimondása] körülményeiről, s átadta azt Kossalkó Jánosnak, egyik 1848 előtti ismerősének, aki azelőtt a királyi táblánál szolgált, nagy konzervatív volt, de kedvelte az irodalmat s örömet társalgott az írókkal”. Kossalkónak volt némi befolyása „a katonai kormányra”, nemegyszer kértek tőle felvilágosítást egyes ügyekről és személyekről a haditörvényszéki perekben. Kemény azt remélte, hogy Kossalkó „az emlékirat alapján megmentheti befolyásával vagy enyhítheti képviselőtársainak sorsát, kivált azokét, kik a békepárthoz tartozva, ellene voltak a trónvesztésnek, s óhajtották a kiegyenlítést”. Ezt az emlékiratot adta ki megcsonkítva Beksics, a kéziratnak azonban azóta ismét nyoma veszett, így Gyulai is Beksics kiadása alapján közli azt. „Nem valódi történeti mű ez, de nem is akart az lenni, hanem pártírat, mely az ügy-

⁹ Beksics, 1883. IV–VII.

¹⁰ Pulszky Ferencz: Gyulai Pál és a mostani kritika. (1884). In *Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai*. S. a. r. Dr. Lábán Antal. Bevezetéssel ellátta Marczali Henrik. Budapest, 1914, 268–269. Pulszky írása válasz Gyulai egyik cikkére. Gyulai Pál: Pulszky Ferencz és a kritika (1884). In *Bírálatok 1861–1903*. Budapest, 1911, 279–289.

¹¹ Kemény, 1904. I. 47–141.

nevezett békepárt méltánylatát kísérli meg; nem ferdíti ugyan a tényeket, de a csoportosítással és színezéssel a valónál nagyobb fontosságra emeli a párt törekvéseit, melynek ő maga kétségkívül igen tevékeny tagja volt.”¹²

A szöveget annak közreadását követően mind az irodalomtörténet-írás, mind a történetírás elsődrendű forrásként kezelte. Noha elfogultságaival minden szerző tisztában volt, hitelességét nem, legfeljebb a benne foglalt ítéletek megbízhatóságát vonták kétségbe. Aki Keményben (és párttársaiban) a realpolitikust akarta látni, megtalálhatta az ezt alátámasztó passzusokat. Akik – mint a függetlenségi, majd a marxista történetírás képviselői – a forradalmat fékezni akaró, már-már ellenforradalmi szélsőségekre hajlamos csoport kiemelkedő tagjának önleleplező valamóságként akarták értelmezni, szintén találhattak érveket a szövegben. Miután azonban a több száz főnyi magyar képviselőház tagjai közül alig több mint egy tucat személytől ismerünk akár naplót, akár emlékiratot, akár védőiratot 1848–1849-ből, s ezek közül Kemény az egyik legrészletesebb és legjobban szerkesztett, nem csoda, hogy ilyen előkelő helyet foglal el a memoárok között. A közölt szöveg csonka mivoltára ugyan többen is utaltak, de azt, hogy a szöveg Keménytől származik, nem vonták kétségbe.

Pitroff Pál szerint Kemény az *Esti Lapok*nak „szolgáltatott cikkanyagot, de hogy írt-e bele, nem tudni”. Ugyanakkor határozottan elítélte mind ennek, mind pedig a radikális *Marczius Tizenötödikének* a hangvételét. Pitroff a védőirat alapján állítja azt is, hogy Kemény nem volt munkatársa a Szemere politikai irányát képviselő *Respublica* című lapnak sem.¹³

„Hazafiságának lehet betudni még azt a munkáját is, melyet legjobban elítéltek: *Emlékiratait*. Ebben a nagy pártvezért, a szabadságharcban Magyarország kormányzóját oly kicsinynek, sokszor mendemondák alapján törpének festi. Igazságtalan volt Kossuthhoz, de fájdalma tette azzá, melyet a pusztulás miatt érzett. Haragudott reá, mert sokszor a pillanatnyi hatások embere volt. Kemény férfikorában mindez hiányzott; ő ridegen számított a nemzet érdekében sokszor igenis aggságoskodva, ezért nem is szerethette őt.”¹⁴

A magyar irodalomtörténeti összefoglalók nemigen foglalkoztak a művel. Kivétel az 1960-as években napvilágot látott háromkötetes szintézis. Ennek vonatkozó fejezetét Sötér István írta. Megállapítása szerint Kemény az osztrák hatóságok számára írta emlékiratát, amely „nemegyszer visszatetsző módon vádolja Kossuthot, s az osztrák elnyomás rokonszen-

¹² Gyulai Pál: Előszó. In Kemény, 1904. 4.

¹³ Pitroff Pál: *Kemény Zsigmond. Élet- és jellemrajz*. Kolozsvár, 1907, 47.

¹⁴ Uo. 67.

vét kívánja megnyerni a békepárt számára”. Kemény később ugyan nem nyilatkozott élete e szakaszáról, „de több elszórt jel utal arra, hogy önbecsülését ez az idő ingatta meg leginkább”.¹⁵

Barla Gyula szerint „korántsem kell készpénznek venni mindazokat a kijelentéseket, amelyek a *Forradalom* utánban, a *Még egy szóban*, vagy a bíróság számára írt, Beksics által töredékesen – kiadott öngazoló dolgozatában találhatók”, hiszen Keménynek volt oka rá, hogy 1848-as tevékenységét elködösítse. „Különben sem játszott olyan vezérszerepet, mint röpiratai alapján véljük.” Maga Kossuth is csak annyit jegyzett meg a röpiratról, hogy „szerzője nem volt a vezérek között”.¹⁶

Nagy Miklós szerint Kemény a forradalom leverése utáni két esztendő során „három, egymással szorosan összefüggő politikai értekezésben (*Emlékirat 1849-ből; Forradalom után; Még egy szó a forradalom után*)” hirdette meg békepárti elvének új változatát”. Szerinte Haynau és Schwarzenberg korának Kemény Zsigmondja egészen másként lépett föl, mint a *Pesti Napló* majdani szerkesztője 1860–61-ben Deák oldalán, ami nem kis nehézségek elé állította a Kemény pályáját „egy darabból öntöttnek” bemutatni igyekvő Beksicset és társait. Kemény 1849–1851-ben elvetette az 1848. áprilisi közjogi alapot, mert annak dualizmusa kaput nyithat a birodalom szövetségi berendezéséhez, Erdély esetleges kiválásához, s ezért inkább a fennálló centralizmus hívének mutatkozott. Ami a személyes motivációt illeti, Nagy Miklós szerint az *Emlékirat* értelmezésében „lényeges szempont” az, hogy Kemény attól tarthatott, a Szemerétől kapott minisztériumi állásért börtön várhat rá. Az *Emlékirat* valóban „ügyvédi hangú”, s a „Kovács–Kazinczy-csoport érdemeit bizonygatja szertelen túlzásokkal és Kossuth elszánt befeketésével...”¹⁷

A mű megítélésében az érzékelhető fordulat a 20. század utolsó negyedében következett be, amikor egymás után három szerző is kételyeit fejezte ki a szöveg hitelességét illetően. A leghatározottabban Veress Dániel bírálta az „emlékiratot”. Miután ismerteti Beksics és Gyulai adatait a kézirat keletkezéséről és a közlés elveiről, több kérdést is feltesz: „Hogyan jutott Beksics a kézirathoz? – Kitől nem kapott engedélyt a teljes emlékirat közlésére? Ki hatalmazta fel a töredékes közlésre? Milyen elvi vagy

¹⁵ Diószegi András – Király István – Mezei József – Nagy Miklós – Sötér István: *A magyar irodalom története 1849–1905*. Szerk. Király István – Pándi Pál – Sötér István. Második kiadás. Budapest, 1905, 117.

¹⁶ Barla Gyula: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*. Budapest, 1970 (Irodalomtörténeti Füzetek 67.), 140.

¹⁷ Nagy Miklós: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1972 (Irodalomtörténeti Kis-könyvtár. Magyar írók 7.), 61.

gyakorlati szempontok érvényesültek a közölt részek válogatásában, illetve a nem közölt passzusok kihagyásában?” A kérdésekre, folytatja, egyelőre nincs válasz, azonban óvatosságra intenek; „az emlékirat általunk ismert változata töredékes, jellegében kompilációszerű, részleteiben, illetve egészében lehet akár hamisítvány is”. Ezért egybeolvasztása a *Forradalom után* indokolatlan, „éppúgy, mint forrásként való kritikátlan felhasználása”. Másrészt az *Emlékirat* „hevenyészett, indulatoskodó, egyoldalú vagdalkozás, szerecsenmosdatás, melyet menteni nem, csak magyarázni lehet: ügyvédi beadványnak készült a Békepárt védelmében”.¹⁸

Am néhány oldallal előbb, éppen az emlékiratra hivatkozva írja, hogy a Kovács Lajos és Kazinczy Gábor vezette békepárti csoportosulásnak Kemény volt a szürke eminenciása, noha „a szervezkedésnek megközelítőleg sem volt akkora súlya, mint azt az *Emlékirat 1849-ből* feltüntetni igyekezik”. Kemény „személyes szerepe is kisebb volt, mint arra későbbi megnyilatkozásaiból következtetni lehetne”.¹⁹ Ugyanakkor ő is hangsúlyozza, hogy Kemény mindvégig kitartott az ügy mellett, sőt, az általa később „kisszerű intrigránsnak” nevezett Szemere Bertalan belügyminisztériumában tanácsosként törvényjavaslatok kidolgozásában vett részt.

Veress Dánielhez hasonló módon kritikus a szöveggel és a szövegkiadással Tóth Gyula is, aki Kemény legutóbbi, nem teljes életműkiadásának a politikai röpiratokat tartalmazó kötetét rendezte sajtó alá. „Ez az emlékirat, melynek kézírata rejtélyes módon jutott Beksicshez, és eredetije tudomásunk szerint máig sem került elő, 1849 történetének szinte legfontosabb dokumentuma lett, kellő filológiai, szövegkritikai vizsgálódás nélkül vált az úgynevezett Békepárt önleleplezésévé, holott ennek a Beksics Gusztáv által kiadott szövegnek a hitelességéhez, tárgyyszerűségéhez igen sok kétség férhet – írja. Ki hatalmazta fel Beksicset az 1875-ben elhunyt Kemény egyik legfontosabb kéziratának csonkított kiadására?” – teszi fel a kérdést. „Hogyan lehet erre a műre azóta is megdönthetetlen elméleteket építeni?” Mindez azért is fontos, folytatja, mert ezt és a *Forradalom után* szövegét „egybe szokták olvasztani, szakemberek is össze szokták keverni”.²⁰

Szegedy-Maszák Mihály csupán mellékesen foglalkozik a szöveggel, annak kapcsán, hogy felteszi a kérdést: változott-e lényegesen Kemény felfogása 1849 után? Osztja Wéber Antal felfogását, hogy Kemény egész

¹⁸ Veress Dániel: *Szerettem a sötétséget és a szélzúgást. Kemény Zsigmond élete és műve*. Kismonográfia. Kolozsvár-Napoca, 1977, 102–103.

¹⁹ Uo. 95.

²⁰ Tóth Gyula: Utószó. In Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. S. a. r. Tóth Gyula. Budapest, 1982, 580–581. (a továbbiakban: Kemény, 1982.).

pályáján következetes maradt, s mindvégig alkotó kétely jellemezte. Mielőtt azonban ennek bizonyításába kezdene, megjegyzi, hogy a bizonyítás során figyelmen kívül hagyja az *Emlékirat 1849-ből* című szöveget, mert Beksics Gusztáv, majd Gyulai Pál csak hiányosan közölte, „az eredeti szöveget pedig nem ismerem”. Ezt követően lábjegyzetben utal arra, hogy a Magyar Országos Levéltárban „van egy kézirat, mely nem Kemény Zsigmondtól származik. Szövege hosszabb is, rövidebb is annál, amit Beksics közölt. Ezt a töredéket 1954-ben Marsovszky Iván solymári lakos adta el a levéltárnak”.²¹ Szegedy-Maszák Mihály volt tehát az egyetlen, aki eljutott a kéziratig – azonban úgy tűnik, nem olvasta el annak alább idézendő fedőlapját.

A kézirat

A Beksics által használt eredeti kézirat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.²² Egyes részei, sajnos, erősen rongáltak, néhány, Beksics korában még meglévő ív pedig időközben eltűnt. Az első néhány ív valamikor, még mielőtt Beksics kiadta őket, vizet kaphatott és megpenészedett, olyannyira, hogy az első 12 oldalon komoly szöveghiányok is keletkeztek, egyes szövegrészek pedig olvashatatlaná váltak. Megállapítható, hogy Beksics elsősorban ezeket hagyta ki, de miután a sérülések nem igazodtak a szöveg belső tagolásához, a húzásnak áldozatul estek olvasható szövegrészek is. Másodsorban kimaradtak az országgyűlés nyilvános üléseinek a *Közlönyben* közzétett jegyzőkönyveken alapuló kivonatos ismertetései is.

A kézirat fedőlapján Kossalkó János feljegyzése olvasható: „Báró Kemény Sigmond ezen emlékiratának három első íve a báró kéziratából Bánfai Simon²³ által íratott le; de mivel az emlékirat szerkesztése és annak

²¹ Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989, 317., 382., 59. jegyzet. Azonos szöveggel: Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, 2007, 260., 59. jegyzet.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), R 31. Naplók, feljegyzések. 2. csomó. Kemény Zsigmond emlékirata.

²³ Bánffy (1846-ig Baumholczer) Simon (1819–1902) ügyvéd, 1848-ban a Közlekedés- és Közmunkaügyi Minisztériumban a számvevőszéki osztály főnöke, 1861-ben képviselő, majd Pécs város tisztii főügyésze volt. 1885. január 8-án Görgey Istvánhoz írott levelében megerősítette, hogy Kemény emlékiratának „a Kossalkónál levő egyetlen példány első ívei” az ő írása. „Fogalmazványát legutóbb Pálffy Jánosnál láttam, hová lett utóbb, nem tudom.” MNL OL, P 295. A Görgey család levéltára. 37. doboz, dátum szerint.

letisztázása időveszteséggel járt: azért báró Kemény emlékiratának többi íveit úgy, amint azokat saját kezűleg leírta, velem közlöttem, illetve használat végett nékem átadta. – Kossalkó. – Ezen emlékiratot a III-ik számmal jegyzett csomagban lévő vázlatnak készítésénél használtam [...]”

A kézirat műfaja nem emlékirat, hanem védőirat. Az 1849 késő nyári – kora őszi kemény megtorlás után a cs. kir. hatóságok már részletesebb eljárásokat folytattak le a szabadságharc résztvevői ellen, s a polgári személyek egy része, főleg a képviselők, ilyen védőiratokban foglalták össze 1848–1849. évi cselekedeteiket. Miután a pesti rendkívüli cs. kir. hadbíróság anyagát alaposan kielejtezték az 1860–1870-es években, e védőiratok közül csak kevés maradt fenn. Ilyen Kazinczy Gáboré és Palóczy Lászlóé, amelyeket fogalmazványból ismerünk.²⁴

Kovács Lajos védőirata a véletlennek köszönhető megmaradását.²⁵ Az ő peranyaga ugyanúgy a pesti cs. kir. hadbíróság iratai között volt, mint a többi 1848–49-es képviselőé. Ezt az iratanyagot 1860-ban Budáról Bécsbe, a Polizeiministeriumba szállították (leszámítva a katonákra vonatkozó, valamint a katonák és polgári személyek közös ügyeire vonatkozó iratokat), majd átadták a Kriegsarchivnak. A Kriegsarchivban az anyag az 1870-es években komoly selejtezésen esett át, s érdekes módon azon személyek többségének periratait, akik az 1860–1870-es években komolyabb politikai szerepet játszottak, többnyire kielejtezték, vagy csupán töredékeik maradtak fenn. Kovács peranyaga is eltűnt volna, ha 1863-ban az általa szerkesztett *Független* című újságban nem közli az ellenzékinek minősített „Tiszaparti levél” szövegét, s nem indítanak ellene eljárást. Így azonban periratait csatolták az 1863. évi eljárásához, de már nem küldték vissza Bécsbe, s ilyen módon menekült meg a megsemmisítéstől.²⁶

²⁴ Kazinczy Gábor: Szerepem a forradalomban. In *Szószerk és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848-49-ből*. S. a. r. Hermann Róbert. Budapest, 2000, 296–314. Ruzsoly József: Palóczy László. A népképviselő. – Védőirata. In *Három borsodi örökhagyó. Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla*. Miskolc, 1992, 29–37. *Palóczy László beszédei és írásai 1848–1849*. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1998, 215–227.

²⁵ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Landes General Commando. 2919. doboz. 2. Abteilung 1863-7-14.

²⁶ Minderre lásd Böhm Jakab: A Hadtörténelmi Levéltár őrizetében levő cs. kir. eredetű fondok az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, illetőleg az abszolutizmus idejéből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1980/2. 277–278. Böhm Jakab: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, az abszolutizmus kora, az 1848–49-es honvédsereg, az 1848-49-es honvédegyletek iratainak ismertető és raktárjegyzéke. *Hadtörténelmi Levéltári kiadványok. Levéltári segédletek*. Budapest, 1998, 39. Friedreich Endre: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. *Századok*, 1927/4–6.

Visszatérve Kemény kéziratára, a 14–110. oldal bizony Kemény kézírása; ugyanebben a kézírásban maradt fenn Kemény két másik, 1849 májusában Szemere Bertalanhoz benyújtott emlékirata is Erdély újjászervezéséről, illetve a képviselők névsorából korábban kitörölt személyek újraválaszthatóságáról.²⁷

A kézirat első három íve (3–12. oldal), amely az említett Bánffy Simon kézírása, a leginkább megrongálódott. Itt nagyjából 100, kisebb vagy nagyobb részben hiányos, olvashatatlan s éppen ezért nem érthető sor található. Az ezt követő 14–110. oldalon jelentősebb szöveghiány nem található. Hiányzik viszont a kéziratnak az a része, amely az 1849. április 14. utáni eseményeket tárgyalja. Ennél nem tudjuk megállapítani, hogy Beksics mit és mennyit hagyott ki, a kiadott szövegben csupán egyetlen helyen jelez kihagyást, amikor arról ír, hogy mit tett Kossuth, amikor Madarász László „a tolvajság gyanújáért pör alá rendelve s a közvélemény előtt már elítélve” volt.²⁸

Beksics kihagyta a Kemény által adott fejezetszámokat. A kézirat fennmaradt része összesen 23, római számmal jelölt fejezetre oszlik. A szövegkihagyásokat Beksics (vagy a kéziratot átengedő Kossalkó) piros írónnal jelölte. Beksics közléséből azonban kimaradt néhány más szövegrész is; így az, amelyben Kemény Vida Károlynak, a *Budapesti Híradó* konzervatív szerkesztőjének tanúságára hivatkozik:

„Ön, ki régóta ismer engemet, kétségtől tudja, hogy azon egyéniségek közé tartozom, kik az emberi természet és az emberi szenvedélyek nyomozását kiválólag szeretem. Vida – miután több évekkkel ezelőtt velem együtt lakott, s miután régen némileg szellemi befolyásom alatt is állott – tűrhetőleg ismerhetett. Ő a *Budapesti Híradó*-ban oly egyénnek jellemzett, ki csak néha veti be a világ zajába magát, s azután magányba vonul, hogy szerzett tapasztalatainak töredékéből meglepő hűséggel állítsa össze az eszmék irányát és az idők képét. Vida dicsérete túlságos volt, de szokásaimat és szellemem konstrukcióját talán nem rosszul fogta föl. Az én agyamban néha tiszta sejtelen támadt oly veszélyekről, melyek hihetetleneknek látszanak és mégis – fájdalom – bekövetkeztek.”

119–120. Az iratoknak már a neoabszolutizmus korában megindult szisztematikus eltüntetésére lásd Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Budapest, 1932 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok), I. köt. VII–IX.

²⁷ MNL OL, H 11. Szemere Bertalan miniszteri iratai. 2., ill. 5. tétel.

²⁸ Beksics, 1883. 130.

Beksics kihagyta Kemény magyarázatát arról is, hogy miért követte a parlamentet Debrecenbe: „[1849] Január elején én is kénytelen voltam Debrecenbe menni. Okaim következők valának:

a) A terrorizmus már akkor főként a rendőri miniszter (Madarász László) működése által a legmagasabb fokra lévén emelve, az országgyűlés terében is felhozatott, hogy amely követ az elindulásra kitűzött nap reggelén a vaspálya indóházánál nem leend, az végeztessék ki.

b) Nem kaptam semmi biztosítást az ittmaradásra éppen azok által, kiktől reméltem; míg másfelől oly álhír volt elterjedve, hogy Windisch-Grätz herceg minden követet haditörvényszék elébe állítand.

c) Birtokom kizárólag Erdélyben feküdt. – Gondolkoztam ugyan arról, hogy csak Pest vidékéről távozzam, néhány hétre és Szolnoknál utat tévesszek, de

d) útlevelem, melyet kezembe adtak, arról szólott, hogy mint követ megyek Debrecenbe. Ily körülmények közt akár passzussal, akár anélkül utaztam volna a vidékeken, ki valék tétetve, miként ha a táborozási teren maradok valahol, vagy Perczel tábornok, ki különben is régóta fenyegetett, kezére kerít, vagy a császári seregek valamelyik csapatja által, mint gyanús és utazásait nem igazolható egyén, kellemetlenségbe veyülhetek. Legkevesbé mehettem pedig jószágomra, mert az Balászfalva mellett feküvén, gyűlpontja volt az oláh csoportozatoknak. Alig maradt volna tehát más választásom, mint Szolnok és Várad közt valahol lappangani; de éppen e vidékek voltak leginkább fanatizálva s kormánybiztosokkal ellátva. Itt lehetett igazán attól tartani, hogy a Ház engedelme nélkül széledező követet a kormánybiztos különben is Debrecenbe küldi, vagy pedig az úgynevezett népjustiz még nagyobb bajba hozhatja. – Ennyi megfontolni valók mellett is talán nem jelentem volna meg Debrecenben, ha

e) nem táplálta volna lelkemet egy remény aziránt, hogy a Windisch-Grätz herceg elébe küldött deputáció elfogadtatást leend szerencsés nyerni, s így alkalom nyílik az annyira megalázott mérséklett pártnak az annyi félreértések és terrorizmus által többnyire elnémitott békebarátoknak fejüket felütni, és a dolgok folyamának irányát megváltoztatni.”

Beksics nyilván azért hagyta ki ezt a passzust, mert nem illett volna a következőes, az ügy mellett becsületből és segíteni akarásból kitartó Keményről alkotott képhez. Más kérdés, hogy egy haditörvényszéki védőíratról lévén szó, Keménynek kétségkívül mondania kellett valamit erről a kérdésről, s ennél többet és okosabbat aligha írhatott. Hozzáteendő, hogy az utolsó passzusban ott a csendes szemrehányás: ha Windisch-Grätz másként fogadja az országgyűlés küldöttségét, a dolgok másként is alakulhattak volna...

A leghosszabb kihagyott szövegrész Nyáry Pál 1848–1849-es politikai pályájának és debreceni „pálfordulásának” leírása:

„Nyáry a márciusi forradalmat vezette és visszatartóztatta egyszersmind. Hogy e vezetésben volt-e nagyobb bűn, vagy a rakoncátlanságtól visszatarthatásban nagyobb érdem – ennek megítélését a históriára bízom.

Annyit tudok, hogy későbbi tetteivel, midőn ti. a minisztérium higadtabb nézeteit az extrém párt által megbuktatni igyekezett, teméntelen kárt tett a hazának.

Nyáry radikalizmusa azonban csak szeptember végéig tartott.

Ő megijedett a szellemtől, melyet földidézni segített.

Rettegve látta, hogy a proletáriusok a Madarász kezében vannak; s félni kezdett a néptől, mert addig volt szövetségben Madarással, míg annak gyalázatos jellemét rég kiismerhette.

Nyáry, mint az interpellációk végett kinevezett bizottmány tagja, Batthyány mellé jutván, az ország helyzetének nehézségeibe egy pillanatot vethetett, s látta, hogy nem mind volt szentírás az, mit ő maga is régi oppozicionális hevével vitatott, s hogy a vármegyei klub kolompосai nem találták fel a bölcsek követét akkor, midőn a minisztérium lépéseinek elébe mindég akadályokat toltak. Ez fontolgatónak tette őt.

Továbbá mint eszes ember, észrevette, miként Kossuthnak már akkorára növekedett befolyása s ambíciója, hogy kívül senkinek sem lehet többé önálló helye az események vezetésében; ezért Nyárynak úgy is, mint hazafinak, úgy is mint tevékeny egyéniségnek, aggódni kellett.

Végre megragadván a sukorói ütközet előtt a magára hagyott Pest kormányzását, rendkívüli érdemeket szerzett (magának) ugyan a kihágások meggátlásában; de mégis tapasztalnia kellett, hogy mihelyt az elszaladt Kossuth visszatért, a nép, melynek háladatlansága szenvedélyeivel együtt nőtt, könnyelműen feledi őt, ki kockáztatni merészlett a hazáért, és visszatér régi bálványához, Kossuthhoz kiról a nehéz napokból gyávaságán kívül semmi megemlékenivaló nem maradt fenn.

E tapasztalás drámai hatású lehetett Nyáry kedélyére, s felvilágosíthatja őt a népuralom természetéről.

Mik lehettek contritíójának [törésének], melyet azóta folyvást és növekedő arányban tanúsított, többi okai? Én nem tudom.

Annyi igaz, hogy Pesten is a Lamberg megöletése után ő Kossuthal szüntelen veszekedett, kivált az intim konferenciákban, hová mindig meghívatott; mert mint a Honvédi Bizottmány legtekintélyesebb tagja, nem vala mellőzhető.

Debrecenben Nyáry élete Kossuthi civakodások közt folyt le. A Honvédi Bizottmányban, a parlamentben, szóval és levelezésekben örökké op-

ponált Kossuthnak. De ez késő vala; késő az ügyre nézve s késő saját személyére nézve is. Mert már roppant popularitásának utolsó garasait költötte. Oda volt az egész kincs, melyet jóra és nagyszerűen lehetett volna használni.

A baloldal gyűlölte őt, mint renegátot. Mi nem mertünk egészen támaszkodni rá, s hidegen fogadtuk indítványait, ha nézeteinkkel egyeztek, – figyelem nélkül, ha ellenkeztek.

És Nyáry nemesebb kedélyű s büszkébb férfi volt, hogysesem utánunk járjon csak azért, mert neki sokat használhatunk. – Talán ha akkor, midőn pályánk az övétől különbözött, mi sértettük volna meg gyakran őt, s nem ő minket, Nyáry felszólított volna, hogy támogassuk; de így büszkesége nem engedé.

Mi pedig, ha személyes bántalmainkat elfeledtük is, annyiról meggyőződve valánk, hogy Nyáry csak parancsolni tud, de engedelmeskedni nem, s így legfeljebb pártvezérnek lenne alkalmas, és meggyőződve valánk, hogy rossz taktika volna szorosabb viszonyba lépni oly egyénnel, kinek múltját mi, jelenét a más párt vádolván, mély rokonszenvre sehol nem támaszkodhatik.

Nyáry, ámbár vette észre visszatartózkodásunkat, és soha nem szándékozott szívességünket igénybe venni; mégis, amikor csak tehetette, használt nekünk, sőt volt idő, midőn fenyegető veszélytől oltalmazott meg. S mi becsületes eljárásáért hálával valánk neki adósok; de soha eszünkbe nem jutott e kötelezettségünket politikai közelítés által fizetni le. Ez kétségekívül a mi részünkről hiba volt.

Nyáry tehát Debrecenben izoláltan állott, csupán erélyes jellemére és talentumára támaszkodva. Ő megtanult dacolni a népszerűséggel s durva igazságokat dobni a tömeg közé. Fölállását, beszédét, leülését mindig zaj követte. De sohasem történt, hogy a leginkább lelármázott szónoklata is ne folyt volna be a tanácskozás irányára; mert bizonyos mértékig minden ember zsenírozva volt Nyáry által megtámadtatni.

Mi mindig tudtuk, hogy ahol mérsékelni kell, ott Nyáry az előharcosok közt fog küzdeni, ámbár néha a bizarr eszmék és rossz modor miatt nem elég sikerrel.

Tudtuk, hogy a legkeserűbb oldalát valamely impopuláris kérdésnek ő szokta kikutatni; s ennél fogva örömmel megvallottuk, hogy Nyáry nélkül az országgyűlés azon függetlensége is, melyet Debrecenben szerzett, összerontatnék, vagy legalább szembetűnőleg alászállana.

Bizton számítottunk tehát rá, nem mint politikai elvbarátunkra, hanem mint oly úttörőre, kinek parlamentáris harcai a mi tendenciáink keresztülvitelét rendkívül könnyítik.

Ilyen állása volt Nyárynak a pártok irányában, s még csak azt jegyzem meg, hogy Madarásszali viszonyai a legfeszültebbekké éppen akkor vál-

tak, mikor a Kovácsklub szintén a legmérgeesebb összeütközésben volt Madarással.”

Ezekből a szövegrészekből is kiderül, hogy Kemény munkája nem emlékirat, hanem a cs. kir. haditörvényszék előtti igazolását szolgáló védőirat. Állításait tehát ennek fényében kell értékelnünk.

Ugyanakkor megállapítható, hogy Beksics közlése az eredeti kéziratnak mintegy kétharmadát tartalmazza; információs értéke viszont – ha egyáltalán lehet így fogalmazni – az eredetiének kb. 90%-a.

Egy rövid tanulmányban nehéz elvégezni a szöveg forráskritikai vizsgálatát. Itt csupán a szöveg hitelességével kapcsolatos kételyekre próbálók meg választ adni, hiszen ha a szöveg hiteles, akkor továbbra is helye van a Kemény-életműben, s megfelelő kritikai szemlélet alkalmazásával komoly történeti forrásértéket is képvisel.

A címzett és a tulajdonos

Beksics szövegéből nem egyértelmű, hogy a kézirat tulajdonosa azonos-e a kézirat címzettjével, s nem írja le Kossalkó nevét sem, csupán annyit ír róla, hogy ő volt az, aki Keményt és társait előszólította a bujdosásból; aki megmentette a magyar írókat a súlyosabb megtorlástól, s aki a békepárt mentora volt. Gyulai viszont határozottan állítja, hogy a kézirat címzettje Kossalkó János volt. De kitől kapta Beksics a kéziratot?

Gyulai csak Beksicstől tudhatta, hogy ki volt a kézirat címzettje. Ha viszont Kossalkó életrajzi adatait kombináljuk Beksics adataival, egyértelművé válik, hogy Kossalkó volt a kézirat tulajdonosa is az 1880-as években, s Beksics tőle kapta meg azt publikálásra.

Kossalkó 1813. június 17-én a Szepes megyei (Szepes-) Görgön, a Görgey család ősi fészkeiben született szlovák családból; egy „szegény jobbágnak utószülött fia volt”. Földesurának, Görgey Mártonnak köszönhetően a löcsei gimnáziumban tanulhatott, onnan ment tovább egyetemre, ahol jogi és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Ezután az államigazgatásban alkalmazták. 1847-ben királyi ügyészként ő kísérte Károlyvárostól Budáig Táncsics Mihályt.²⁹ 1849-ben királyi jogügyigazgatóként tevékenykedett, fontos szerepet játszott a szabadságharc résztvevői elleni perekben, s állítólag Haynau bizalmasai közé tartozott. Ugyanakkor – ha hinni lehet a Szinnyei József által közölt életrajzi vázlatnak – „sok kompromittált embert (főképp szepesi földijeit közül) kisegített

²⁹ Táncsics Mihály: *Életpályám*. Második kötet. Budapest, 1885 (Táncsics Mihály Művei), 5. köt. 52–57.

nagy bajokból, hathatós befolyásával”.³⁰ A Bach-korszakban állítólag nemesséssel akarták jutalmazni, de ezt visszautasította. 1862. júliusban királyi ítélőtáblai bírónak, 1869. május 12-én a pozsonyi első bíróságú váltótörvényszék elnökévé, 1875-ben a legfőbb ítélőszékhez bírónak nevezték ki. Szinnyei szerint „alapos ismerője volt a régi magyar jognak; munkásságának javarésze az örökségi perek terére esett. Lelkiismeretessége, szigorú pontossága s fáradhatatlan munkaereje egyikévé tették a kúria legkiválóbb bíráinak”. 1887-ben vonult nyugállományba. Családja nem volt, 1889. július 12-én, Budapesten hunyt el.³¹

Kossalkó 1883-ban még élt. Beksics a tulajdonost „közéletünk egy kiváló férfiának” nevezi, ami kétségtől illik egy királyi kúriai bíróra. A kötet az emlékiraton kívül közli Kemény két, 1849. december végén írott levelét, amelyek közül az első így kezdődik: „Kevés ember van, kinek szívességét mélyebb köszönettel ismerném el, mint az önét.” Ez kétségtől szintén illik Kossalkóra; márpedig a két, hozzá intézett levelet Beksics nagy valószínűséggel szintén magától a címzettől kaphatta meg közlésre.³² (A kötet más Kemény-leveleket is közöl, ám ezek címzettje Falk Miksa, s Beksics az előszóban meg is említi, hogy Falk engedte át közlésre azokat.)

Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a kézirat hitelességével kapcsolatos egyik legfontosabb kételyt oszlatja el. Azt egyelőre nem tudni, hogy a kézirat Kossalkó halála után hogyan került a Marsovszky családhoz, amely meglehetősen kiterjedt volt a 19. században; tagjai közé tartozott például Marsovszky Endre képviselő (1859–1899), aki az 1880-as évek elején a budapesti, majd a Pest vidéki törvényszéknél folytatott jogi praxist. Elképzelhető, hogy ismerték egymást Kossalkóval; mindez persze csak feltételezés.³³

A védőirat és a Forradalom után

Visszatérve a hitelesség kérdésére, érdemes összevetni a védőirat, illetve a *Forradalom után* által a forradalom és a szabadságharc eseményeiről festett képet – hiszen az utóbbinál fel sem merülhet, hogy ne Kemény éppen

³⁰ Ezt megerősíti Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból. Emlékiratok*. Budapest, 1889 (Nemzeti Könyvtár XLII. kötet), II. köt. 133–135., 137–138.

³¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. köt. Kende–Kozocsa. Budapest, 1899, 1089–1090. hasáb.

³² Beksics, 1883. 151–153.

³³ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. köt. Löbl–Minnich. Budapest, 1902, 698–699.

aktuális álláspontját közvetítené. Az emlékirat ugyan az 1848 tavaszi események elbeszélésével kezdődik, de valójában a népképviselői országgyűlés összeülése utáni eseményektől válik igazán részletessé, összefüggő képet pedig az 1849. január eleje és május vége közötti időszakról fest.

Az első oldalaknál – a kézirat hiányai miatt – nem lehet teljes részletességgel rekonstruálni Kemény álláspontját, de főleg arról szól, hogy micsoda hiba volt az, hogy a Batthyány-kormány nem hozott létre erős kormánypártot; hogy Batthyány hagyta a kormány fejére nőni Kossuthot; hogy a közvélemény, illetve a Kossuth által is támogatott radikálisok „terrorizmusa” hogyan számolta fel a konfliktust elkerülni szándékozó többséget, s hogyan vált Kossuth a nemzet sorsának urává, miként játszott a parlamenttel és az utcával, hogyan hágtá át például a parlamenti házszabályokat. Kitér a Honvédelmi Bizottmány megalakításának körülményeire, s arra, hogy e testület élén hogyan szerezte meg Kossuth az egyeduralmat.

A második, legbővebb rész a Debrecenben szervezkedő békepárt törekvéseit mutatja be Kossuth visszafogására, illetve a legfőbb támaszának tartott Madarász László megbuktatására, nagyjából 1849. április 14-ig, amikor – Madarász közelgő bukása ellenére – reményeik dugába dőltek. Olyan a szöveg, mint egy jól felépített tragédia: a maroknyi hős ugyan leszámol az egyik gaz cselszövővel, de hiába a diadal, ha a még gazabb és még nagyobb cselszövő egyetlen sakkhúzása értelmetlenné teszi az egész játszmát. Hiába nyer a békepárt fontos ütközetet, ha magát a háborút elveszíti.

Az utolsó rész a „kármentés” másfél hónapjának krónikája. A békepárt megpróbálja korlátozni Kossuth kormányzói jogkörét, szövetségesre talál Szemere Bertalan miniszterelnökben, majd a hadsereg vezetőiben, Klapkában és Görgeiben. Hiába van azonban a jól kimódolt terv a trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat fegyveres erővel, vagy legalábbis a hadsereg segítségével történő visszavonására – Kossuth a parlament elnapolásával ismét megghiúsítja a szándékot, s az egy hónapos parlamenti szünet után a válságos hadi helyzetben már esély sincs a békés kibontakozásra.

A szöveg 1848. december végéig terjedő része nagyjából kronológiai sorrendben tárgyalja a történeteket, azonban fele-fele arányban oszlanak meg a dátumhoz köthető és nem köthető események. A töredékes szöveg ellenére is megállapítható, hogy Kemény nagyjából ragaszkodott az időrendhez. Csupán egyetlen kivétellel találkozunk: az olmtüzi trónváltozás, V. Ferdinánd lemondása és I. Ferenc József trónra lépése hírének megérkezése után 1848. december 6-án tartott országgyűlési zárt ülést az 1848.

szeptember–október fordulóján lezajlott események után közvetlenül ismerteti, majd Kossuth 1848 októbere utáni parlamenti taktikáját, aztán pedig a Honvédelmi Bizottmány 1848. szeptember–októberi létrejöttét tárgyalja.

A debreceni események elmondása már sokkal inkább követi az időrendet, s nagy része konkrét dátumokhoz is köthető. Kisebb, nem feltétlenül tudatos tévedések, összemosódások ugyan akadnak: 1849 januárjánál arról ír, hogy néhány nappal a január 12–13-i üléseken lezajlott „parlamentáris csata” után a táborból két hír érkezett. „Egyik, hogy Perczel Kossuthnak egy goromba levélben szemrehányásokat tett, s az országgyűlést a táblabíró politika miatt szétűzéssel fenyegeti. – A másik hír éppen ellenkező irányú volt, az ti., hogy Görgei egy plakátban kinyilatkoztatta volna, miként a Honvédelmi Bizottmányt el nem ösmerendi, mint forradalmi kormányt s egyedül a törvényes, mert a király által választott hadügyminisztertől fogad el rendeleteket.”³⁴ Hunfalvy naplójából azonban tudjuk, hogy Perczel levelének híre már január 12-én ismert volt – Szunyoghy Rudolf a január 12-i zárt ülésben meg is kérdezte a levél tartalmáról Kossuthot; Görgei váci nyilatkozatának híre viszont csak január 16-án érkezett Debrecenbe.³⁵

A *Forradalom után* jóval nagyobb időkeretet fog át, hiszen 1825-től 1849-ig elemzi az eseményeket. A negyvennyolcas események elmondását is jóval korábban kezdi: gyakorlatilag már az 1847–1848. évi országgyűlésnél. Részletesen foglalkozik a Kossuth visszaszorítására tett 1848. februári törekvésekkel (amelyeknek Kemény Pestről maga is részese volt), a március 15-ei pesti forradalom előtörténetével és lefolyásával (amelynek szemtanúja volt; itt Nyáry szerepét a védőiratban foglaltakéhoz hasonló szellemben tárgyalja); a Batthyány-kormány politikájával s parlamenti többségének lassú elfogyásával, majd hirtelen átugrik a trónfosztás és a függetlenség kimondására, hogy aztán a parlament debreceni működését tárgyalja 1849 januárjától a trónfosztásig. Innen újabb ugrással, a hadseregnek a függetlenségi gondolathoz való viszonya kapcsán, visszaugrik 1849 januárjáig, Görgei váci nyilatkozatáig. Azaz, ellentétben a védőirattal, a *Forradalom után* nem ragaszkodik a szoros időrendhez. 1849. április 14-ével véget ér az események elbeszélése, csupán egy rövid utalást tesz a Görgeivel történt 1849. június 1-jei találkozóra.³⁶

³⁴ Beksics, 1883. 73.

³⁵ Hunfalvy Pál: *Napló 1848–1849*. S. a. r. Urbán Aladár. Budapest, 1986 (Magyar Ritkaságok), 151–152., 158.

³⁶ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In Kemény, 1982. 181–373.

A nagyobb időkeret, az eltérő hangsúlyok, s a viszonylag kisebb terjedelem ellenére is elmondhatjuk azonban, hogy a védőirat és a *Forradalom után* által a forradalom és szabadságharc eseményeiről nyújtott kép között nincs lényegi eltérés és nincs semmilyen ellentmondás. Azaz a *Forradalom után* szövege megerősíti azt a – talán már eléggé alátámasztott – megállapítást, hogy a védőirat nem kompiláció, nem hamisítvány, hanem Kemény munkája.

(2019)

AZ ELBESZÉLŐ

Gyulai Pál

KEMÉNY ZSIGMOND REGÉNYEI ÉS BESZÉLYEI*

III. köt. (*Ködképek a kedély láthatárán*), IV. köt. (*Szerelem és hiúság*), V. köt. (*Szív örvényei. Erény és illem*). Pest, 1854. Emich Gusztáv nyomdája és bizománya.

Úgy látszik, mintha a sors líránk pangását a regény termékenységével akarná kárpótolni. A közelebbi négy év alatt újabb és régibb regényírók oly nagy tevékenységet fejtettek ki, mint még soha. Oly korszak után, mely lelki kimerültséget hagyott hátra, fogékonyabb is a kedély, a regény kihűltebb, de élménydús, csendesb, de változatos, nem oly elragadó, de eszméltetőbb költészetében keresni élvezet, mint lelkesülni a líra szenvedélyes hangjain.

A közönség részvéte fokozta a regényírók tevékenységét. Hajdan egy évben legfeljebb három regény jelent meg; most minden hónapban veszünk ugyanannyit, s ha e nagy tevékenységben a gondatlan hevenyészett vagy sikertelen kísérlet nem egy jelenségét látjuk, ne feledjük, hogy a regény nálunk még új nem, most küzd igazabban tárgyaival, keresi formáját és sem oly megalakult nyelvre, sem oly hagyományos nyomokra nem talált, mint líránk. Aztán a költészet legdivatosb neme mindig a legerősb s leggyöngébb egyszersmind. Ez élénk mozgalom mindenestre örvendtes, mert zajában az erő küzdelme hallik, mi elébb-utóbb kiforrja magát s egy megalakult regényirodalmat teremti.

Kemény a magyar regényírók közt legkitűnőbb helyet foglal el tehetsége, termékenysége s irányánál fogva egyaránt. Erős tárgyilagossága, mely emelkedett nézpontról fogja fel az életet, a szenvedélyek hű festése, mely a lélektani kifejlésre helyez fő súlyt, jótékony ellentétet képez szem-

* Gyulai Pál (1826–1909), író, költő, kritikus, irodalomtörténész, egyetemi tanár, a *Budapesti Szemle* szerkesztője; Kemény életművének legfontosabb 19. századi értelmezője. – A bírálat első megjelenése: *Pesti Napló*, 1854. március 2. Újabb kiadása: Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. Budapest, 1927, MTA. 30–37.

ben azon szűk alanyiség ábrándképei s a halmozott események azon megriadt folyamával, mi iránt regényeinkben oly nagy hajlam mutatkozik. Ez Kemény regényeiben eléggé nem méltatható érdem, mert utoljára is az emberi lélek tanulmányozása képezi minden költői mű lényegét, s igazán jegyzi meg Planche a legújabb francia regényekről szólván: „A szenvedélyek mélyreható elemzése s átgondolása által rendezett szerkezet nélkül a regény nem egyéb, mint egy neme az idővesztegetésnek, nem tartozik többé az irodalmi térre, hanem a dominó mellett foglal helyet.”

Kemény mindig lélektani feladattal küzd meg, eszméken emeli föl cselekvényét s a szenvedélyek fejlődését tárja elénk. Ő nemcsak a szenvedélyek természetét ismeri, de azok egyéni nyilvánulásait is a társadalmi formák ezer változatai alatt. A szív legtitkosb redőit nyitja előttünk s a szenvedélyek fejlődésében annyi új és finom árnyalatot tüntet föl, hogy nem tudjuk, a kutató ész vagy az alkotó képzelet erején csodálkozunk-e inkább. Éppen oly lélekbúvár, mint költő. Tárgyainak mindig tanulmányt szentel. A kor, színhely, hol személyei játszanak, hű rajzban állanak előttünk. Történeti műveiben mélyreható s részletes történeti tanulmánnyal találkozunk. Az újabb korból vett művei a magyar fensőbb köröket oly tárgyilagosan festik, mint egyetlen magyar regény sem, s e nagy gondnal kivitt rajzokon mindig érdekes háttért képez politikai életünk valamely korszaka. Nemes ízlése vetekedik nyelve választékosságával. Hatalmas képzelődése széles ismeretek fölött rendelkezik s eszmegazdagsága oly nagy, hogy azt mintegy pazarolni látszik.

Mindez fényesen mutatkozik jelen novelláiban is, és ha azon paradoxonnak valami értelme van, hogy a jeles írók árnyoldalait fényoldalai képezik, úgy Kemény hibáit is érdemei fejtik meg. Ő annyi előszeretettel csüng a lélektani fejlődés titkain, a szenvedély elemzésén, hogy néha inkább bölcsész, kit a nők is meghallgathatnak ugyan, de a túlvitt boncolgatás miatt jellemei nem domborodhatnak ki mindig plasztikai alakokká, s néhol a cselekvény menete is meglassul. Nála alig lehet kimutatni lélektani botlást, oly mélyen ki van számítva, átgondolva minden, de igen jellemet, mely bár indokolt, de mert csak felboncolva van, nem állhat előttünk életfrissen, szabadon mozogva. Ő sehol sem untat, mert szellemdússága kifogyhatlan, de fáraszt, mert nem enged pihenni, s untalan eszmék mélyére von, vagy képzelme játéka közé ragad, hogy ragyogó hasonlataival kábítsa el. Ő mindig kiviszi gondolatait, a jelleme, szenvedélyek bevégezten tárulnak elénk, de a szerkezet nem mindig válthat széparányú, kerek alakot, mert egy szép tájkép, az események egy vonzó mellékvonala, egy érdekes eszme csábítja el a költőt s legtöbbször az olvasót is. Az ő nyelve erős és méltóságot egyesít, mert hű kifejezése gondolatainak, de mert megszokta a ragyogást, nem lehet elég-

gé egyszerű, könnyed ott, hol a tárgy bizonyos könnyelműséget, élénk színezetet kíván.

Kemény jellemeiben az embereknek sem jó, sem rossz oldalát nem látjuk, csak gyöngeségeiket. Műveinek alapeszméje nem divatos elv, mely a tömeg szenvedélyeinek hízeleg, sem köznapi morál, mely más emberi természetet hirdet, mint aminő van, sem egy ábrándozó lélek szép álmai, ki a világot reformálni akarja. Ő alapeszméiben és jellemeiben nagyrészt szkeptikus és polemikus. Szeret megtámadni eszméket, mikben a tömeg vakon hisz, s boldogítóknak képzelt elvek oly hatásait tünteti föl, melyek csak azért válnak boldogtalanság eszközeivé, mert szigorúan s minden következményeikkel alkalmaztattak. Mesterileg ért két ellenkező elv, szenvedély ugyanazon eredményét mutatni ki az események folytán. Becsületes embereket fest, kiket nemes kedélyük vétkesek- és szerencsétlenné tesz, szenvedélyeket, melyek önmagukhoz következően bűn- és erénybe játszanak át. Mindenütt küzdeni látszik a szív idealizmusa, az ész tévtanai ellen a lélektani boncolás, a lírai hangulat, a drámai helyzetek varázsával. Mintha mondani akarná az embereknek: nemcsak bűntökök tesz boldogtalanná, de még inkább korlátoltságok, nemcsak a rossz szív, közöny, kaján indulat hoz a világra rosszat, de a lelkesülés, ábránd, nemes kedély is, nemcsak szenvedélyeitekben rejlik nemezis, de erős meggyőződéstök s büszke elveitekben is.

Az ő költészete nem az erény és bűn, hanem az emberi gyöngeségek költészete. Ő kétkedni tanít. Kérlelhetlenül széttöri a szemüveget, mely az életet eszményi fényben csillogtatja, de nem azért, hogy amint a modern romantikus, a társadalom sebeit tárja fel s megmutassa, minő ellenkezésben van az élet eszményeinkkel, sőt ellenkezőleg, vitatni látszik, hogy mindennek így kell lennie, eszményeink is ugyanazon eredményt szülnék, vagy még rosszabbat. A modern romantikus ki nem békít az élettel, de haragra lelkesít a társadalmi intézmények ellen, s tanai teljesülésével biztat; Kemény kihűt, józanná tesz, de a legtöbbször vigasztalhatlanná is, mert oly oldalról mutatja be az életet sötétnek, melyet kevésbé hiszünk annak, s a ledöntött eszmények helyébe csak a kétkedő kérlelhetlen ész ülteti.

Egyik beszélyben Florestan gróf így szól: „Oh, az ember gyarló teremtes, mikor imádkozik vagy vétkezik egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyöngeségeket von be. Bűneink nagy része túlhajtott erény; erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn. Játékszerei vagyunk ellenszenvainknak, melyek megvakítanak és közönyünknak, mely érzéseink lángját oltja ki, hogy a sötétségben szellemünk aludjék el és a szívfeletlenség által butákká váljunk.” Ezt nemcsak Florestan gróf mondja, ez többé-kevésbé áthúzódik e novellák mindegyikén.

A *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérben azon eszme vonul át, hogy rögeszméink gyakran vétkesebbé és szerencsétlenebbé tesznek bennünket, mint bűneink.

Az egyik beszély hőse egy nemes kedélyű gróf, kinek rögeszméje környezetét boldogítani. S mert aki valakire a boldogságot erővel akarja tukmálni, az a szívből vagy az önértés, vagy a hála erényét kénytelen száműzni, jobbágysai hálátlansággal fizetnek. A gróf nemesszívű zsarnok, ki elveiért a legnagyobb erőszakra is kész. Élete keserű küzdelem, környezete gyűlöli s fél tőle, elveinek szigorú alkalmazása sikertelen és nevetséges következményeket szül, s monomániája végre saját családi életét is feldúlja.

A másikon egy nő szerelme által teszi szerencsétlenné férjét és gyermekét s a férjet viszont szerelme utáltatja meg nejével. E merész családi drámában, mely a legnagyobb óvatossággal van kivíve, a személyek hasonlók, csak más színezetű monomániájával találkozunk.

A *Szerelem és hiúság* címűben egy nő szereti férjét, de ártatlanul tetzelgő lévén, hiúsága miatt hűtelen lesz férjéhez, anélkül, hogy valósággal szeretné az ifút, ki közönye által ingerli s az örvény szélére ragadja. A férj elutasítja magától nejét, mert mélyebben szereti, mintsem a megtérten, ki ezután kedvét keresné, hízelegne, rabnője lenne, tovább is élni tudna.

Az *Erény és illem* ugyanazon eszmének ellentéte. Itt egy hindu nő nem szereti férjét, hanem egy angol katonatisztet. A férj gyanúba veszi, de gyanújának senki sem ad hitelt. Ekkor, hogy bosszút álljon, mérget vesz be, mert így neje, ha közvélemény előtt becsületes akar maradni, sírjánál máglyán fogja magát megégetni, ellenkező esetben pedig le lesz húzva alarca. A nő, kinek hiúsága az illem, máglyára lép. Mindkét beszélyben hiúságból áldozza föl szerelmét a nő és lesz boldogtalan.

A *szív örvényeiben* egy leány, ki azt hiszi, hogy csálódott kedvesében, egy vén tábornagyhoz megy férjhez. Mint nő kedvese miatt, kit titkon folyvást szeret, egy oly férfit hatalmába jut, kit nem szeret, de ki őt szereti s éppen ezért boldogtalaná kell, hogy tegye. Végre férje halála után egy harmadik ifjú neje lesz, ki bontatlanul adja vissza neki a szekrényt, melyben múltját leplezetlenül feltárja, mert nem akar eszének fegyvert adni szíve ellen, melynek csalálmai ezerte szebbek, mint amily hasznos lehetne kiábrándulása.

Íme, a tárgyak, melyekkel Kemény foglalkozni szeret, a felfogás, melyben világnézetei nyilatkoznak. Mindez egy mélyen gondolkozó ész, egy gazdag kebel, egy nagy talentum egész erejével van kivíve. Mégis midőn könyvét letesszük, a benyomás, mit művei kedélyünkben hátra hagynak, önkéntesen azon kérdést kelti fel: Vajon csakugyan ilyen-e az élet? Vajon e mély bepillantás az emberi dolgokba, nem egy kiégett szív elfogultsága-e – mely, mert egykor nagyon is idealista volt, most nagyon is kétkedő

lón? Nem meghasonlás-e ez, melyben az ész küzd a szívvel s legyőzi anélkül, hogy kiengesztelődne vele, s néha mégis visszaóhajtja ábrándjait, melyeket elvesztett. Vajon az eszmék és szenvedélyek erős logikájába nem csúszott-e egy vonás, egy gondolat, mely mind a költőt, mind az olvasót megcsalja? Vajon költői tárgyilagosság-e ez egészen, s nem erőszakos viszhathatóság-e a túlvitt alanyiség ellen anélkül, hogy valami ténylegesben, legyen az akár érzés, akár eszme, kinyugodni bírjon?

Mindezen kérdésekre lehetetlen tagadólag felelni. Kemény tárgyilagossága nem mindenütt olyan, melyet mint költőit, feltétlenül magasztalni lehetne s amennyiben e jelen novellákban a szkeptikus polémiával találkozunk, bizonyos disszonanciát kell éreznünk. Éppen mint Balzac és Thackeray-nél. Nincs is a világirodalomban három oly költő, kiknek világnézetei annyira rokonok legyenek, bár azok költői feldolgozásában nagy köztök a különbség. Balzac mindig a bűnt juttatja diadalra és rossz szenvedélyű emberekkel dolgozik; Thackeray a világ legkiábrándultabb költője, és keserű humorával egyaránt nevetségessé teszi a jó és rossz embert; Kemény az emberi gyöngeségekből szövi költészetét, s bár bír még illúziókkal, de nincs bennök mély hite. S mert mindegyik a pénz és születés nagy világából, a fensőbb körök életéből meríti tárgyait, a polgárisultság korrupcióját tartja élénk. A költői *genre* különböző, de a hatás ugyanaz és sötét.

Egyébiránt a novellák mindegyikében a legsikerültebb rajzokra s leglélektanibb mozzanatokra találunk.

A *Ködképek* egyik beszélyében a régibb erdélyi arisztokratikus élet igen érdekes rajzát vesszük. S minő mély lélektani felfogással találkozunk mindenütt. Különösen szép, midőn Jenő gróf neje ablakai alatt a virágokat összetapodva látja, unokaöccse lábnymaira ismer s felkiált: Csak történet, pusztá történet az egész. E gondolat ébreszti fel benne a féltékenységet, s elűzni akarván a gyanút, untalan ajkára jó: „csak történet!”

A *szív örvényeiben* a velencei élet s a képcsnokok szelleműs rajzát vesszük. Különösen szép Anselm naplója s benne azon lap, melyen Carlo Dolce *Magdalénája* felől mondja el gondolatait. E beszélyben két oly jelenet van, mely mind a felfogás, mind a kivitelben a legművésziebbek közé tartozik. Egyik a vén tábornagy és ifjú neje közti családi jelenet, melyet a férj tehetetlen szerelme, enyeltései, s a nő bűnös öntudata valami bűvös elégiai hangulatúvá tesznek. Másik, midőn Wranich Izidor eszményi szerelme kéjsóvár bosszúvá fajul, s e lélekállapothoz mily jól van választva a külső körülmény is. A különben mértékletes férfiú éppen leissza magát, s pillanatot óta a régi emberből új lesz.

A *Szerelem és hiúság* a legkerekebb szerkezetű novella az egész gyűjteményben, és Sarolta a legművésziebb van kivé.

De minek egyes szépségeket mutatnom fel s részletes boncolgatásokba bocsátkoznom, midőn célom csak az volt, hogy Kemény költészetének jellemét rajzoljam, mintegy kulcsul e novellákhoz. S vajon kell-e a közönség figyelmébe ajánlanom egyik legnagyobb regényírónk műveit? (1854)

Gróf Lázár Mórincé – Gyulai Pál

VÉLEMÉNY KEMÉNY ZSIGMONDRÓL*

mint regény- és beszélyíróról, mely sok részben eltér Gyulai Pálnak a *Pesti Napló* 50-ik számában kifejtett nézeteitől.

1) A szerkesztőség kéziratban közölve velem e cikket, lehetővé tette, hogy jegyzésekkel kísérjem. Ím örömmel teszem meg azokat, noha helyzetem nem éppen oly hízelgő, mint kellemes; mert egy igen tisztelt és szellemdús nő irányában kell védenem magam a „kényeztető toll” vádjá ellen, melynek éppen ellenkezőjét vetik szememre a férfiak. – Gy. P.

Gyulai, Kemény költészetéről szólván, előbb regényirodalmunkról szól általában s a többek közt ezt mondja: „Ne feledjük, hogy a regény nálunk még új nem, most küzd igazabban tárgyaival, keresi formáját és sem oly megalakult nyelvre, sem oly hagyományos nyomokra nem talált, mint líránk.” Ez elvitázhatlan, de nem kevésbé igaz az is, hogy a valódi hivatás biztosan lépi az első lépést és észrevehetetlen küzd le másnak győzhetlen nehézségeket. Jósika vagy Eötvös munkáit olvasva nem érezzük, hogy a nyelv, melyen írnak, és az alak, melybe műveiket öntik, még képzést várnak. Fogjuk-e érezni, hogy bennök ne volna meg az, mi tárgyaik föllelésére vezérli, hogy nyelvök, midőn a természetet, embert, élethelyzetet, lélekállapotot, bel- és külvilágot festik, midőn személyeiket bármely idő-, hely- vagy körben, bármely érzés vagy szenvedély sugallata alatt beszélgetik, kopár, nehézkes, vagy kellem nélkülinek mutatkozik, mint amilyen azon nyelv, melyet idegen térre visznek. Műveik a legegyszerűbb és leg-

* Gróf Lázár Mórincé Barcsay Polixéna (1821–?) vitacikke név nélkül jelent meg Gyulai Pál válaszával együtt. Pálffy János memoárja fedi fel a szerző kilétét. A *Hazánk s a külföld* című lap 1865-ben így írt róla: „nehány szellemdús cikke után az irodalom terén is ismeretes, egyike Erdély legműveltebb asszonyainak”. – Első megjelenése: *Pesti Napló*, 1854. május 3. Későbbi kiadása: Gyulai Pál: *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*. Budapest, 1961, Akadémiai, 168–173.

természetesebb módon, saját nagyságuk által, mint éggömbök alakulnak kerekded befejezett egésszé, és tárgyaik minden nemes érzésű és ízlésű embert egyaránt érdekelhetnek. Nem hiszem, hogy sokan volnának, kik e részben meggyőződésemet ne osztanák, és el ne ismernék, hogy munkáik dacára annak, hogy úttörők, nemcsak beillenek az egyetemes regényvilágba, de fénypontot képeznének bármely nemzet regényirodalmában. Ezért a mentség, mit, Gyulai szerint, regényíróinknak nyelvünk és regényirodalmunk képzetlensége adhat, nem mindegyiknél szükséges, míg Keménynél úgy hiszem, nem elégséges; mert vannak, kik sok szellemmel bírnak s mégsem jó regényírók, és Kemény véleményem szerint ezek közé tartozik.

2) A grófné alkalmasint félreértette cikkem elejét, mert talán nem volt elég világos. Én Keményt nem akartam menteni, már csak azért sem, mert róla, mint egyik legjelesb regényírónról szoltottam, hanem általában érintvén regényirodalmunkat, megjegyeztem, hogy a magyar regény még nincs megalakulva s most éli egyik mozgalmas stádiumát, s ha e nagy tevékenységben a gondatlan hevenyészett és sikertelen kísérlet nem egy jelével találkozunk, az csak a mozgalom természetéből foly, mi elébb-utóbb kiforrja magát. E kifejezés alatt: „a magyar regény nincs megalakulva”, nem azt értettem, hogy nekünk nincsenek jeles regényíróink, hanem csak azt, hogy a magyar regénynek még nincs határozott, eredeti s a nemzeti viszonyokból kiforrott jelleme, még nem vergődött önállóságra s többé-kevésbé idegen példányok befolyása alatt áll. – Mit a grófné Jósika és Eötvösről mond, mind igen szépen és igazán van mondva és én csak azt vagyok bátor még hozzátenni, hogy Jósikában a magyar ítések több szépséget fedeztek föl, mint mennyi valósággal van, míg Eötvösben kevesebbet, mint az idegenek, kik fordításból ismerik. De mi szükség Keménynek akár egyiket, akár másikat példányul állítanunk fel, midőn neki más s nem kevésbé kitűnő genre-e van, s nekem úgy tetszik, hogy midőn a grófné Keményt csak szellemdús embernek s nem egyszersmind regényírónak tartja, mintha azt akarná mondani: kevés előszeretetem van Kemény genre-éhez. Mi a nyelvet illeti, bátor vagyok ellenkező véleményt nyilvánítani. Jósikának nagy érdeme van a magyar regénynyelv kezdeményezése körül, de nyelvét ma már itthon fölülmúlták. Eötvösnek fényoldalai közt nyelve legkevésbé az, de azért én mégsem merném akár egyik, akár másik nyelvét „kopár”, „nehézkés” s „szellemnélkülinek” nevezni. Kemény nyelvére nézve itt is csak azt ismételhetném, mit cikkemben elmondottam s mi bizonyára nem volt puszta magasztalás. Ehelyett engedjen meg még nekem a grófné egy észrevételt, melyben ha mi kellemetlen van, talán enyhíteni fogja az igazság és jószándék varázsa.

A felsőbb körökben alig lehet érzék a választékos magyar nyelv és finom magyar stíl iránt. A felsőbb körök alatt nemcsak a magyar arisztokráciát értem, hanem általában a vagyonosb és műveltebb osztályt. A szalonokban nemigen divat magyarul beszélni, s ismerni a magyar irodalmat, vagy ahol divat is, bizonyára nem a tiszta és művelt magyar nyelvet beszélik. A magyar regény-közönséget most még kevésbé teszik a felsőbb körök emberei, mint ezelőtt. Így míg egyfelől a finomabb társalgási nyelvnek, melyet egészben az irodalom sohasem teremthet, egyik nevezetes tényezője hiányzik, addig másfelől az íróknak nélkülözniük kell azon hatást, melyet minden nemzet írója a műveltebb körök közvéleményéből vesz. S ezt újra nem Kemény védelmére mondom, hanem mert kételkedésemet akarom kifejezni az iránt: vajon jelenleg a magyar felsőbb körök illetékes bírái-e a választékos magyar stílnak? Nemrég a *Pesti Napló*-ban egy cikk adatokkal mutatta meg, hogy közönségünk alatt növekedett, fenn pedig fogyott. A sűrű népies vállalatok sikere is ezt bizonyítja. E jelenségnek nem fog kimaradni jó és rossz következménye; de én félek, hogy ez utóbbi lesz a számosabb. A rosszak egyike, s talán nem a legnagyobbik, bizonyosan az lesz, hogy ezután kevesebb szalonképes magyar könyv fog megjelenni s általában a finomabb nyelv és választékos előadás romlásnak indul, mert az író nem vonhatja ki magát közönsége hatása alól. Az mindig nagy csapás, ha a nemzeti irodalom valamely osztály irodalmává kezd válni, legyen az akár a felsőbb, akár az alsóbb. Úgy hiszem, a grófné ért s nem ért félre, mit bizonyára inkább sajnálnék, mint azt, hogy állításom merész és valótlan. – Gy. P.

Minthogy íróval szemben az őszinteség nemcsak szabad, de szükséges is, legyen nekem szabad kevésbé kényeztető tollal, mint minő a Gyulaié, kimutatnom a hibákat, miket Keményben, mint regény- és beszélyíróban föltalálni képelek, kijelölve a pontokat, melyekben nézeteim a Gyulaiétól egészen eltérnek. Előrebocsátom azonban, hogy tudományos bírálatot ne várjon tőlem senki, csak egyszerű észrevételeit egy gyönyörködni akaró olvasónak, ki e vágyában Kemény műveit kezébe véve párszor csatlódott, és elég hiú volt ennek okát a könyv és nem saját hiányaiban keresni; de különben is mi az, miben hibát nem lelünk, ha keressük? Azért más ítélje meg, ha vajon létezők és lényegesek-e azok Keményben, miket itten elősorolandok.

Nézetem szerint Kemény műveiben, főleg regényeiben nem fejlődik a cselekvény érdekesen és nem halad elő erélyesen, mintha nem bírná használni a szövétneket, mellyel az ügyes regényíró számítással világít, vagy hagy sötétben, most meglepve, majd kíváncsiságot ébresztve föl, s vele olvasóit biztosan s egyenesen vezeti el a kiindulási ponttól a célig. Ke-

mény is világít és hagy sötétben, de nekem úgy tetszik, hogy amit sötétben hagy, az nem érdekel, amit világít, az nem lep meg, és mintha műveiben az alkotó szellem meg-megállana, tapogatózva haladna, vagy mintha ki-kihullatná a kevés cselekvényt kezeiből és kedv nélkül venné azt újra fel; míg némely művében mintegy menekülni akarva, erőszakolt katasztrofálal lökné azt a véghez.

3) Itt újra csak azt kell ismételtnem, hogy a grófné Kemény genre-e iránt nincs előszeretettel s inkább a francia regényt kedveli, mint az angolt, hová Kemény hajlik, s hol a meglepetésekre nem szoktak oly nagy súlyt helyezni, a cselekvény lassabban mozog s a lélekállapotok rajzai széles tért foglalnak el. Egyébiránt cikkemben a cselekvényt és szerkezetet illetőleg én is megjegyeztem egyet-mást. A különbség köztünk csak az, hogy a grófné a genre-t tartja hibásnak, én pedig csak a genre fogatkozásait. – Gy. P.

Továbbá azon felül, hogy amint Gyulai mondja, jellemei a túlvitt boncolgatás miatt nem mindig domborodhatnak ki plasztikai alakokká, főleg hősei és hősnői jellemeit nem egyszer találok lélektanilag igaztalanoknak. Kemény különködő egyszerűsége miatt rendkívüli és szerencsétlen kimeneteleket csupán színtelen érzések csekély horderejével, vagy ama kicsiny hatással, mit jó vagy alig rossz tulajdonaik a tökéletes rossz határán kifejtteni képesek, akar indokolni, végrehajtani. Lehet például míveltnek nevezett ember oly kicsinyszerű, oly erőtlén jellemű és szenvedélytelen, mint Kolostory a *Férj és nőben*, de aztán nem akarhatja szelíd nejét egy más nőért oly hamar meggyilkolni, sem nem gyilkolja meg magát, mint ő.

Lehet például egy nemesszívú embernek rögzelméje környezetét boldogítani, s e rögzelméjét néha bosszantólag is léptetheti föl körében; de ha az annyira uralkodik rajta, hogy általa családéletét feldúlni engedí, akkor nem rögzelmével bír, hanem örült, nem nemes lelkű ember, hanem zsarnok. Lehet végre egy nő, ki férjét szereti, hiú és ártatlanul tetszelgő, de ha a hiúság oly óriás gyökereket vert lelkében, mint Saroltaéban, úgy abban valódi érzés sohasem foganhatott meg, s ha a kacérság képes volt oly alászüllyesztetni, mint ezt, akkor szüllyedése előtt sem állott tetszelgése az ártatlanság színvonalán. Horác azt mondja: „A költőnek minden szabad, csak nem egyesíteni az egyesíthetlent.” Vajon ily jellemek nem juttatják-e eszünkbe e szavakat?

4) Mindez tanúságot tesz a grófné nemes szívéről, de nem változtathatja meg a szenvedélyek természetét. Kolostoryban a hiúság, családi büszkeség s némi hitrajongás képezik a jellem alapját, s ezek mindegyike már

magában elég indok ama körülmények közti katasztrófára. Emellett Kolostory nem vagyonos arisztokrata. Midőn sértett hiúsága elhiteti szívével, hogy szeret, s nőül vesz egy gazdag polgárleányt, már le van téve az eseményekben a tragikum eleme. Ha Kolostory valami szilárd, kevésbé hiú, arisztokrata érzelmű és hitrajongó volna, sem amaz örvénybe nem sodortathatnék, sem magát meg nem gyilkolhatná. Mi Jenő gróftot illeti, bizonyosan sokkal több becsületes ember van az életben, ki rögeszméje által szerencsétlenné teszi családját, és sokkal több nemes szívű zsarnokot mutat föl a történet, mintsem e jellem alapján hosszas igazolásra szorulna. Sarolta iránt a grófné éppen olyan könyörtelen, mint ahogy a nagyvilág szokott, s nem mint a költői igazságszolgáltatás kívánja. Kemény beszélyeiben ez a legjobb nőjellem. A legtermészetesebben van festve, hogy e nem kacér, csak ártatlanul tetszelgő nő hiúságánál fogva lassan-lassan mint sodortatik s csaknem öntudatlanul mint lesz bűnös. Én Saroltát nemcsak költőileg igaznak találom, de rokonszenvre is érdemesnek, mert tévedett és szerencsétlen nő. – Gy. P.

Továbbá nem találom Kemény ízlését oly nemesnek, mint Gyulai. Ő köznap, emelkedettség nélküli jellemek festésében kéjeleg, avagy nem azt kell-e hinnünk, midőn legkegyeltebb személyeire is ráfüggeszti a kisszerűség bélyegét. Hősét elindítja, mint fényes napot, de aztán azért, hogy természetű legyen, az állatkörben jártatja. A nemtelen ösztön, hiúság, kisszerű gyöngeségek kifogyhatlan szerepe műveiben néha undorító. „Kemény az emberi gyöngeségek költője” – mondja Gyulai. Nem rejlik-e ez állításban némi ellenmondás. Lehet-e költőiség abban, aki kicsiny, nem szép és nem rendkívüli egyszersmind, s ha van mégis elég eset, melyben a költő a szellemi nyomorékságot, az eszményiség nélküli gyöngeséget mint nevetségest festheti, mint árnyat használhatja, úgy hiszem, mindig hibázik, midőn azokat, mint Kemény, oly tárgyakra is mutatja föl nekünk, melyeket más részben fénylőn s érzékenyítőleg akar elélni állítani. Keménynek eszményiség nélküli jellemei továbbá eszményiség nélküli jeleneteket s helyzeteket is idéznek elő, melyeket ő néha sokkal határozottabb körvonalakokkal ad, mintsem azok a jó ízlésnek megfelelnek. Ilyennek találom például a Kolostory és Iduna közti jelenést a Hermina gőzösön.

5) A grófné, úgy látszik, azon idealista esztétikusok nézeteit pártolja, kik a regényhősökben ábrándjaik megtestesülését óhajtják. Úgy látszik, hogy azon *par excellence* emelkedett jellemeket kedveli, kik sokkal regényesbek, mintsem költőiek lehetnének; a rendkívülieket, kik lehetlenek, a Monte Christókat, kik fölizgatják a kíváncsiságot, de hidegen hagyják a szívet.

Én bátor vagyok azt hinni, hogy az emberi gyöngeség különböző vegyület szerint leggazdagabb forrása tragikum-, komikum- és humornak egyaránt. A költészetben csak az nem szép, mi nincs költőileg feldolgozva, s a költőileg szép jellemeket sem az erkölcsiség, sem az üledék, még az úgynevezett nagyszerűség mérfoka sem határozhatja el. Lady Macbeth bizonyosan költői jellem, mint az erényes Griseldis, s Othello felér egy egész csoport udvarias, s nagyon is érdekesen kifestett regényhőssel, s a vastag John Falstaff tréfáit aligha becserélnők Monte Christo érzékeny kalandjaival. A grófné sokkal biztosabban támadhatta volna meg Kemény néha sötét és blázirt világnézeteit, miket én nem feledtem megérinteni. – Gy. P.

Vége nem tartom Kemény nyelvét olyan választékosnak, mint Gyulai, és úgy találom, hogy főleg a párbeszédek, miket személyei a szalonokban folytatnak, a képzelet csillámán kívül, gyakran a kitételek csínját is nélkülözik. Nem lévén Keménynek művei kezemnél, emlékeimből csak kevés példát idézhetek! Sarolta a *Szezelem és hiúságban* bokáját fájtatja s a nyilalást vakszeméig érzi. E két szó közül egyik sem választékos, és nagyvilági hölgy éppen regényben nem kellene, hogy azokat használja.

6) Boka helyett láb, vakszem helyett halánték bizonyosan választékosabbak, de Sarolta férjével társalog, s itt a túlzott pruderie kissé affektált lett volna. – Gy. P.

Terényi a *Férj és nőben* egyszer ily formán fejezi ki magát: „Mintha sejdítettem volna, hogy sorsom a pénzzel az Iduna nyakára van kötve.”

7) Iduna nyakán egy pénz függ, melynek különös története van, s Terényi szavai, ki csak barátjával beszélget, erre vonatkoznak. – Gy. P.

Kolostory, a szalon-férfiú, Nápolyban a hölgynek, ki ott mulatása idejét kérdezi, így felel: Ha a gyönyör szerint, mely körülvesz, számítom az időt, itt mulatásom ideje egy perc, különben egy hónap. Szalonban nem hangzik-e e nyelv dagályosan?

8) A kissé fantasztikus Kolostory ajkain nem éppen dagályos bók, inkább keresett, azonban Keménynek éppen arra volt szüksége, hogy Kolostory keresett bókot mondjon. – Gy. P.

Általában véve azt hiszem, hogy Kemény költészeti műveibe tekintve a műbíráló sok hibára, a mulatni vágyó sok unalomra fog találni, pedig elismerem, hogy Kemény némely jellemet híven ad, egyes lélekállapotokat

mesterileg boncol, gyönyörű hasonlatokat használ, sok eszmével bír, szabályosan gondolkodik és széles ismeretek fölött rendelkezik.

9) Én Kemény újabb műveiről írva csak költészetének általános jellemét akartam rajzolni, anélkül hogy részletekbe bocsátkozzam. Azonban úgy hiszem, hogy midőn egy kitűnő író fény- és árnyoldalaival mutattam be, tollam aligha kényeztető volt. S bocsásson meg a grófné, ha ki merem mondani: szigorú tolla sokkal szellemdúsabb, mint igazságos. – Gy. P.

(1854)

Kucserka Zsófia

A TÖRTÉNETMESELÉS FUNKCIÓVÁLTÁSA*

Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*

„Csak történet... pusztá történet volt az egész.”¹

A narratológiai elméletek – az olvasásról szólva – úgy jelölik ki az olvasó és az elbeszélő helyét az irodalmi szöveg működésében, hogy sematikus pozíciót juttatnak nekik, egy elvont helyet, amelyet a tényleges szövegben egy bizonyos elbeszélői magatartás és majd egy adott valóságos olvasó tölt be. Ez a konkretizáció azonban már nem tárgya ezeknek az elméleteknek. Ahogyan az sem, hogy az elbeszélőnek és az olvasónak számos típusa lehetséges: elbeszélés- és olvasásmódok, amelyek nem függetlenek egymástól, hanem az egymásra való hatás függvényében bontakoznak ki, és jelentősen befolyásolhatják a szöveg befogadását, jelentését. Umberto Eco megkülönböztet ugyan két olvasási magatartást, de ezt egyetlen szempont alapján teszi, és így az olvasásban működő lehetséges beállítottságoknak csak leegyszerűsített, egyetlen tengely mentén meghatározott változatait különíti el.²

* Kucserka Zsófia (1979), irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem oktatója. – A tanulmány első megjelenése: A történetmesélés funkcióváltása. Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*. *Irodalomtörténet*, 2004/2. 266–282.

¹ Kemény Zsigmond: *Férj és nő. Ködképek a kedély láthatárán*. Budapest, 1996, Unikornis Kiadó, 352. A további oldalszámok is ennek a kiadásnak az oldalszámait mutatják.

² Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*, Budapest, 1995. Az empirikus olvasó és a mintaolvasó fogalmának szembehelyezésében a mintaolvasó jelenti az irodalmi szöveg által elvárt, meghívott olvasót, aki képes a szöveggel együttműködve létre-

Kemény Zsigmond regényében (ha a történetmesélést, -hallgatást az irodalom működésével analógnak tekintjük) különböző elbeszélés-módok találkoznak különböző olvasásmódokkal. A szöveg narratológiai kiindulási elemzése – annak történeti vonatkozásait is figyelembe véve – rámutathat arra, hogy az olvasónak és az elbeszélőnek juttatott formális, üres helynél körülírtabb olvasó- és elbeszélőfogalommal az irodalomértés folyamatának pontosabb leírásához juthatunk.

(társalgás vagy szórakozás az irodalomban; a keretes novellafüzér műfaja)
Kemény regényének narrációs technikáját vizsgálva a szövegben a történetmesélés két különböző típusának találkozását, és a két típus közti váltást érhetjük tetten. A szöveg elején rögtön kiderül, hogy a két elbeszélő-főszereplő: Cecil és Várhelyi régóta és rendszeresen történetek mesélésével szórakoztatják egymást, hogy így üzzék el unalmukat. A történetmesélés ilyen funkciója irodalomtörténetileg elsősorban a boccacciói, chauceri hagyományhoz köti a regényt. Kemény már egy korábbi szövegében is alkalmazta az ezekhez a szövegekhez teljesen hasonló narratív felépítést. Az 1853-as *Poharazás alatt* című beszélyfüzér ezt a boccacciói keretes novellamesélést valósítja meg. Az izogató társaság vitája egyszerűen alkalmat teremt arra, hogy Taddé doktor elmesélhesse csattanós, izgalmas történeteit. A *Ködképek* a *kedély láthatárán* (a továbbiakban *Ködképek*) strukturális felépítése lényegében azonos ezekkel a szövegekkel: adott három elbeszélő, akik egy keretes szerkezetben történeteket mesélnek egymásnak.

A hagyomány alapján azt várnánk, hogy az elbeszélői helyzet pusztán statikus keretként szolgál majd az izgalmas, szórakoztató történetek sorához. Elvárásainkat a szöveg kezdetben erősíti is: például amikor Várhelyi Cecil jó tulajdonságai közül a „kellemes társalgót” hangsúlyozza leginkább: „Aztán társalgását hasonlítani merném Sába királyné csevegeihez, melyek, ha nem csalatkozom, gyakran a bölcs Salamon esztét is megakasztották. De most, tíz évvel utóbb, [...] társalgása még talán művészebb tökélyre emelkedett.” (227.)

Ezeket az explicit kijelentéseket erősíti később maga a szöveg is. Az első beszélgetés kezdete könnyed, de szellemes társalgást ígér, a Jenő grófról szóló beszély előtti csevegésük végig ilyen hangnemben folyik. Csak egy rövid részlet: „– Igazat adok önnek, azonban csak kíváncsiságból.

– Ah, Cecil, a kíváncsiságbóli meggyőződésnek még eddig hírért sem hallottam.

hozni a jelentést, míg az empirikus olvasó személyesen kerül közel a szöveghez, a szöveg elvárásai elé helyezi saját elvárásait, és így saját életére vonatkoztatva mintegy használja a szöveget.

– De azért, hogy most tapasztalásai egy adattal gazdagodtak, jutalmul kívánhatom Jenő Eduárd gróf történetének rögtöni elbeszélését.

– Mily követelésekhez nincs joguk a nőknek! – sóhajtottam enyelegve.

– És mily bőkezűek a férfiak azon kegyek osztogatásában, melyeknek elfogadásáért esdekelnének, ha kérni történetesen eszünkbe nem jutna!” (229.)

A kellemes társalkodás jellemzője a korban mindenekelőtt a szórakozás, vagyis a jó társalgó elsősorban szórakoztatni tud: „Mindenek előtt sohase felejtjük el, hogy az emberek mulattatást és kecsgetetést kívánnak”³ – írja Knigge a társalgás szabályait felölelő munkájában. (Knigge könyve a legolvasottabb társalgási útmutató a 19. században.⁴) A szórakoztatás egyik legkeresettebb módja pedig a történetmesélés volt. Giuffredi, más társalgási útmutatók szerzőivel együtt, azt ajánlja olvasóinak, hogy forgassanak anekdotagyűjteményeket, vagy más, elbeszéléseket tartalmazó munkákat, hogy aztán a társalgás megfelelő pontján elmesélve az olvasott történeteket, szórakoztathassák hallgatóikat.⁵ Elsősorban tehát olyan történeteket ajánlott mesélni, melyeket hallottunk vagy olvastunk, és egyáltalán nem ajánlott saját történetünkkel előhozakodni: „Ne keverj senkit a te magános ügyedbe bajodba!” (I. 35.) – tanácsolja Knigge. Később, ahol a barátok közti társalkodásról ír, ott is szigorú keretek közé szorítja a magunkról való beszédet: „Ne beszélj tehát sokat magadról, hanemha a te legmeghittebb jó barátaid előtt, akik felől tudod, hogy ami közülök egyet illet, az minnyájakokat illeti, s ott is őrizd magadat, hogy egoizmust ne mutass! Még akkor is őrizkedj magadról sokat szólni [...]. A szemérmesség egyike a legkellemesebb tulajdonságoknak.” (I. 67.)

(a narráció változása; elbeszélők és elbeszélésmódok)

A Ködképekben megkezdődő beszélgetés könnyed hangnemével semmi-
ben sem látszik eltérni a fenti szabályoktól. Kellemes mulattató törté-
neteket várunk a társalgás keretébe ágyazva. Az, hogy Várhelyi ismeri törté-

³ Adolf Knigge: *Az emberekkel való társalkodásról*. Győr, 1798 (Kis János szabad fordításában).

⁴ Fábri Anna emeli ki jelentőségét: (Knigge) „aligha túlbecsülhető hatással lehetett a művelt hazai közvéleményre. Népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 15 kiadást ért meg, s még 1875-ben elkészült új fordítása is két alkalommal került a közönség elé.” Fábri Anna: *A művelt és udvarias ember*. Budapest, 2001 (bevezető tanulmány 12.).

⁵ Giuffredi 1896-os könyvét Peter Burke idézi: „Argisto Giuffredi advised them to read histories, stories and jet-books because apt stories or witty sayings »can make a good impression in conversation«.” Peter Burke: *The Art of Conversation*. New York, 1993 (119.).

netének hősét, nem kell hogy elbizonytalanítson minket. Ennek inkább csak hitelesítő funkciója van, nem emeli őt szereplővé. Az elbeszélők egyik legrégibb hitelesítő sémáját ismétli pusztán az „én is láttam” formulája. A történet azonban, melynek mesélésébe Várhelyi végül is belefog, mégis felszámolja a csevegésnek ezt a kellemes légkörét. Maga a beszélgetés, a történet lesz az, ami megszünteti a kezdeti keretet, és leszámol mind az udvarias társalgás szabályaival, mind a boccacciói hagyománnyal. Várhelyi azzal a szándékkal fog neki elbeszélésének, hogy szórakoztassa barátját, de szándékát nem tudja megvalósítani. Nem tudja kontrollálni beszédének hatását, az kicsúszik az irányítása alól. (Nem tud Cecil személyes érintettségéről, így nem is számolhat vele.) A történetmesélés során átalakul a narrációs helyzet: Cecil nemcsak hallgatója, de szereplője is annak a történetnek, melyet Várhelyi mond. Amikor egyértelműen azonosítja a szereplőket, megtörténik a váltás, ami majd Cecil-Ameline történetének mesélésében teljeseedik ki. Ezt a narrációs módot, mely a szöveg nagy részére jellemző, Szegedy-Maszák Mihály a Henry James-féle narrációval rokonította: „A *Ködképek* [...] szerkezete is meglehetősen egyedülálló a maga korában, inkább a 19. és a 20. század fordulójának elbeszélő műveit, azt a fejlődési szakaszt előlegezi, mikor az írók Henry James nyomán elfogult történetmondókat léptettek föl, más szóval szereplő rangjára emelték az elbeszélőt.”⁶

A szöveg eredeti, folyóiratbeli megjelenésekor Kemény még *Visszaemlékezések* címen közölte a beszélyfüzért⁷ (akkor még novellaciklus volt a műfajmegjelölés). Az eredeti cím egész másfajta olvasói elvárásokat hív elő. Az emlékezés folyamatának címbe emelése személyesebb történetmesélésre enged következtetni, így a szöveget ezzel a címmel olvasók eleve sejtették, hogy nem (csak) egyszerű történetmesélést vagy társalgást várhatnak a szövegtől, hanem a szereplők saját életének emlékező felidézését, önéletmondást. (A rejtélyes *Ködképek a kedély láthatárán* címből nem vonhatók le hasonló következtetések a szöveg tartalmára vonatkozóan.⁸)

⁶ Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989 (180.).

⁷ A *Budapesti Viszhang* közölte folytatásokban (1852. aug.–dec.). A folyóiratban nem jelent meg a teljes szöveg, csak körülbelül a fele. Az utolsó részlet ott ér véget, ahol Várhelyinek elárulja a férj Cecil előző férjének – Florestánnak – a nevét, és így a Cecil-Ameline azonosság bizonyítást nyer. Várhelyi nem sokkal ezután távozik, és a *Visszaemlékezések* itt félbeszakad. Papp Ferenc szerint Kemény még decemberben befejezte a *Ködképeket*, amelynek végleges címét 1853 júniusában közli először. (Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*, Budapest, 1923, 147.)

⁸ Barta János címértelmezése, ha lehet, még rejtélyesebb, mint maga a cím: „A talányosság, a kiismerhetetlenség, délibábos tünemények, emlékek, benyomások,

A narráció ilyen változásai természetesen nem hagyják érintetlenül a szereplők helyzetét az elbeszélés jelenében. Ez jelentős különbség a Boccaccióra jellemző keret-történetmondásos szerkezet (vagy a *Poharazás alatt*), és a *Ködképek*re jellemző narratív szerkezet között. A történetmondás által megváltozik az egyes szereplők kapcsolatrendszere, egymáshoz és magukhoz fűződő viszonya. Neumer Katalin a regényről írott elemzésében – a fentiek tekintetében – tehát téved, hisz a szereplők jelenében egyneműen értékszegény és elsősorban statikus állapotot vél felfedezni: „Az elbeszélés jelene Cecil és Várhelyi közös jelene. Ezt az állapotot az értékhiány *mozdulatlan állapotaként*, a korábbi időhöz képest pedig értékvesztésként jellemzi az elbeszélő. *Ez az állapot a történet során nem változik*, az elbeszélt történetek csak időlegesen hatnak rá.”⁹ (Kiem. tőlem, K. Zs.) A legnyilvánvalóbb jele a változásnak nyelvi természetű. A regény folyamán egyszer sem tér vissza az a könnyed társalgási stílus, amely a beszélgetés elejét jellemezte.¹⁰ Olyan mérvű a változás, melyet a történetmesélés idéz elő, hogy a szereplők elvesztik hangjukat, begyakorolt, megszokott hangnemeket, beszélgetési modorukat. Cecil már Várhelyi mesélése alatt is többször kijön a sodrából, erősen felindul, és egyáltalán nem viselkedik sziporkázó Sába királynőként. Saját elbeszélése közben még nyilvánvalóbbak ezek a viselkedésszerű és nyelvi változások. A történetet szakadozottan adja elő, többször kénytelen megállni, mivel ő sem ura az elbeszélésnek, csakúgy mint korábban Várhelyi. De Cecil nemcsak történetének hatását nem tartja uralma alatt, hanem többször az is kétségessé válik, hogy egyáltalán képes lesz-e befejezni az elkezdett történetet. Elbeszélése nem annyira művészi, és nem annyira a salonok szellemes társalgását idézi, mint inkább őszinte. Annak ellenére igaz ez, hogy Cecil nem vallja be a főszereplővel való azonosságát. Történetmondását így kettős szándék működteti: egyrészt megmarad a jó társalkodó szerepében, amikor nem tolja önmagát szereplőként az előtérbe, másrészt mégiscsak

látszatértékek és megérzések, problematikus jellemek az életben és a sorsokban, a realitás és az irrealitás határán: ezek a »ködképek« üzik játékukat Kemény hőseinek kedélyében.” 145–146. Barta János: *Ködképek a kedély láthatárán*. Egy különös Kemény regényről. It, 1986/1.

⁹ Neumer Katalin: Kemény Zsigmond három regényének értelmezése. ItK, 1986/1–2.

¹⁰ Barta János Neumer Katalinhoz hasonlóan nem veszi figyelembe a narráció változását. „az elbeszélés hangneme csevegővé, nagyvilágian közlékennyé válik (ezért léptet föl választékos és szalonias keretelbeszélőt)” – írja, ami igaz is, de csak a beszélgetés elején. Később más hangnem és elbeszélésmód jellemzi a szöveget. Barta: i. m. 142.

elmeséli élettörténetét. A kettős szándék a narráció kettősségében mutatkozik meg: az elbeszélő saját élettörténetét álnév, álarc alatt mondja el, ugyanakkor az azt hallgató Várhelyi (illetve az olvasó) számára az álarc átlátszik, a szereplő az elbeszélővel könnyedén azonosíthatóvá válik. (Várhelyi későbbi bizonyítékai inkább csak megerősítik a korábbi tudást.) A beszélgetés során az elbeszélő (Cecil) más műfajba csúszik át, ami érinti az elbeszélés módját, nyelvét, magát az elbeszélői helyzetet a forma szintjén, valamint a szereplők viszonyait a történet szintjén. A korábbi csevegés hangjához csak akkor térnek vissza, ha Cecil férje is jelen van, vagy ha ez segít úrrá lenni az érzelmi felinduláson: „Egy néma perc után, mely alatt ő nyugodtabbá lőn, s én találgatások közt hanyattam – egy jeltelen küzdés után magunkkal, Cecil a házasszony figyelmével kezdé teaasztalát rendezni [...] arca egészen derültté válik, s társalgásába annyi finom szeszélyt és kecsét sző, mintha előbbi lehangoltsága oly kicsiny felhő lett volna.” (276.)

A történetmesélés-hallgatás felhőtlen szórakozásból identitásformáló, meghatározó, a szereplőket mélyen befolyásoló erővé lép fel: „Másnap Cecil lénye különös benyomást tett rám... Megdöbbenve ültem melléje. Szemem arcán függött, s míg vonalai csodálatos erővel köték magukhoz figyelmemet, egy szellemhang, egy sejtő érzés [...] szüntelen lelkembe súgta: ezen asszony nem az, ki tegnap volt, kit tíz év óta ismersz, kinek kedélyébe sokszor tekintettel.” (267.)

A történetmesélés tehát egyrészt megváltoztatja a szereplőket, másrészt: az egyes történetek és azok elbeszélése jellemzi is az elbeszélőt. Ami azonban alapvető különbséget jelent az egyes elbeszélések között, hogy mindhárom elbeszélő más szándékkal mondja el történetét. Amikor Várhelyi elkezd beszélni, szórakoztatni, lebilincselni és elbűvölni szeretné barátnőjét Jenő gróf történetével. Valószínűleg ismeri annyira Cecilt, hogy tudja, milyen történet tetszene neki, mi az, ami hatással van rá: „még most sem váltam oly szárazzá, hogy egy nőt mulattatni ne tudjak [...] (227.) magamról említeni akartam, hogy a szép nőknél a társalgásom az unalmat hamar szokta elűzni, [...] folyékonyan tudok minden érzésről csevegni [...]” (228.)

Cecil történetmondásának okát, szándékát nagyrészt Várhelyi fedi fel a szöveg bevezető szakaszában, tulajdonképpen előrebocsátva a majdani Ameline-történetet: „Egy nő szívében legalább akkora erővel bír a titkolózás, mint a közlekedés vágya. Megértetni, s megfoghatatlannak lenni egyaránt óhajt.

[...] a nő rendszerint epedve vágyik egy jó barát után, ki felvilágosítsa őt életének rejtélyei felől, s ki tisztán értse éppen azon indulatokat [...] melyek a leghomályosabbnak tűnnek föl [...].

Szóval: a néembernek a templomin kívül, melyre itt nem célzok, szüksége van más gyóntatószékre is [...].” (225–226.)

Várhelyi láthatóan egészen másként értékeli a saját történetmondását, mint Cecilét. Magáról azt állítja, hogy jól cseveg az érzelmekről, Cecil beszédhelyzetét azonban a gyónáshoz hasonlítja. Saját szerepének meghatározásakor a társalgóra helyezi a hangsúlyt, ahogy más szöveghelyeknél Cecilnek is ezt a képességét hangsúlyozta, itt azonban a regény során kibontakozó másik fajta beszélgetésmódot előlegezi, amikor a gyónás beszédaktusára utal.

Barátságuknak ez az értékelése, amivel a regény kezdődik, magában foglalja mindkét beszélgetési módot: az érzelmekről való felelősség nélküli, szórakoztató, könnyed csevegést, és a saját élettörténetet érintő, a gyónás feltárulkozásához hasonlított önéletmondást is. A két főszereplő-elbeszélő beszélgetésének története, az elbeszélés jelenének története az, ahogyan a két beszédmód közti váltás megtörténik. Várhelyi azért fog neki a történetnek, hogy szórakoztassa Cecilt. Mesélés közben derül ki, hogy ezúttal nem sikerül olyan hatást kiváltania barátnőjéből, mint amire számított, Cecil érzelmi érintettsége megtöri a társalgás eddigi rendjét. Várhelyi, kiesve szerepéből, elveszti magabiztosságát, tétovázni kezd, és keresi helyét az új helyzetben, amiből végül a tanácsos megérkezése rántja ki a szereplőket. A változás az első elbeszéléssel töltött nap végére áll be: „Cecil álmódó tekintetet vetett rám. Úgy látszik: szavaimat nem hallja, nem érti. [...] Nem tudtam, vigasztaljam-e őt, vagy távozzam?

Midőn zavarom mindinkább növekedék, szerencsémre az óra tizenegyet üt, [...] s Cecil férje megérkezik.” (266.)

A két beszédmód közti váltás megakasztja az elbeszélést, és Jenő gróf történetét. Másnap Cecil kezd beszélni, elbeszélése az új elbeszélésmódot követi, és kettévágja Várhelyi történetét. Cecil alakja ellentmondásos, nehezen megragadható elbeszélőként. A történetmesélés funkciója az ő elbeszélésében vált át szórakoztatásból az önéletmondás gyónáshoz rokonított formájába. Elbeszélését a feltárulkozás és az elleplezés egyszerre jellemzi: „megértetni s megfoghatatlannak lenni egyaránt óhajt”. Egyszerre megbízható és megbízhatatlan elbeszélő. Elhallgatja a vörös szobában történeteket, de nyíltan utal rá, hogy a történet összerakható, kiegészíthető: „– Ha ön – szólta Cecil némi zavarral – a beszélynék, melyet tőlem hallott, minden részleteire emlékszik, akkor képzelődésével hűn összehasonlíthatja az eltitkolt történetet is.” (293.)

Álnév alatt mondja el a történetet, de úgy, hogy Ameline jellemzésében Várhelyi rögtön és könnyedén Cecilre ismer: „– Ah, Cecilem – közbeszólék részvétellel és szelid hangon – én ismerem az erő és gyöngeség e tündérvegyületét, s a kegyed jellemében is föltaláltam.” (269.)

Megbízhatatlan elbeszélő, amennyiben elbeszélése rejtett, titkolt történetet hordoz, amelyet a szöveg befogadójának (Várhelyinek, illetve az olvasónak) kell megfejtenie, de megbízható, hiszen nyíltan fel is szólít a történet megfejtésére. Seymour Chatman szerint megbízhatatlan elbeszélő esetében a „sorok között olvasva az olvasó rájön, hogy a valóság nem lehet olyan, amilyenek a narrátor mutatja [...] az olvasó megsejti a műből, hogy az általa (indokoltan) rekonstruált történet nem egyezik a narrátor történetábrázolásával. [...] a szerző tehát titkos üzenetet rejt el az olvasó számára. [...] mindig a rejtett üzenet a megbízható [...]”¹¹ Chatman arra is utal elemzésében, hogy a megbízhatatlan elbeszélőnek mindig oka van arra, hogy elhallgasson valamit. Az ilyen elbeszélőnek köze van a történethez (szereplője), és a történetben betöltött szerepe magyarázza a narráció sajátosságait.¹² Cecil elbeszélése semmiképpen sem nevezhető nyíltnak, de teljes egészében megbízhatatlannak sem. Olyan rejtvényt ad fel Várhelyinek – az olvasójának –, amely, ha nem is egyszerűen, de megfejthető. A titkos történet, ha nem is azonnal, de összerakható. Cecil az elhallgatásokkal csak elodázza és megnehezíti a megértést, de nem teszi lehetetlenné. Elhallgatásait pontosan az magyarázza, amiről Chatman beszél, hogy szereplő az elmesélt történetben, és a rá nézve szégyenteljes eseményt igyekszik homálylál fedni.¹³

Mire Várhelyi folytatni tudja majd az elbeszélést, addigra már tisztába jön az Ameline-történet súlyával, jelentésével. Rájön, hogy Cecil saját életének rejtélyébe, tragédiájába avatta be őt, vagyis a beszélgetés távol állt a pusztá szórakoztatástól. Tudatában van annak, hogy ettől kezdve kettejük beszélgetésének megváltoztak a szabályai. (Ezért is hallgatja el az Ágnessel kapcsolatos információt, ami időközben eszébe jutott, mert nyilvánvaló, hogy beszélgetésük most már nem szellemes párbaj az elmesés társalgás szabályai szerint.) Jenő grófról szóló történetének második részét már ennek tudatában mondja el, és alkalmazkodik a Cecil által fe-

¹¹ Seymour Chatman: Történet és diszkurzus. In *Tanulmányok/Studije*, 21. füzet, főszerk. Thomka Beáta. Újvidék, 1988, 53–54.

¹² „A megbízhatatlan elbeszélő [...] tehát nemcsak jelenlétét jelzi félreérthetetlenül, hanem az a feltételezés is megerősítést nyer, hogy a történethez a regényalakokhoz hasonlóan kapcsolódik. Különben mi célból számolna be hamisan az eseményekről? Kizárt dolog, hogy ezt pusztán a mesemondás kedvéért tenné.” Chatman: i. m. 54.

¹³ Wayne Booth is beszél a narrátor és az általa mondott történet távolságáról, az elbeszélő és a szereplők viszonyáról („The narrator also may be more or less distant from the characters in the story he tells.” 156.). A *Ködképek*ben ez a távolság nulla, az elbeszélő azonos a szereplővel, annak ellenére, hogy harmadik személyű a történetmondás. Wayne C. Booth: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago, 1983.

lülírt helyzethez, beszéd- vagy mesélésmódhoz. Történetének ebben a második felében nagyobb hangsúlyt fektet a szereplők érzelmeire, kapcsolataira, félreértéseikre, és még a komikumba hajló jeleneteket (fogház) is egyértelműen, és erősen tragikus színben adja elő. Az első részben még megmosolyoghattuk Jenő gróf rögeszméjének katonás pontossággal és szigorral véghez vitt jeleneteit, az öreg franciával vívott csatáit, sőt, akár magát a lánykérést is. A második részben ezek a népboldogítási küzdelmek nyomasztóvá válnak, és elveszítik humorba hajló színüket. Szándéka immár nem az, hogy szórakoztassa Cecilt, hanem ahhoz hasonló katarzis kiváltása, amit Cecil saját történetének mesélése közben élt át. Az Ameline-történet hasonmását meséli el,¹⁴ így ad alkalmat barátnőjének, hogy a sajátjához hasonló történetben élje át újra a maga tragédiáját. Az elbeszélés végeztével „Cecil könnyecseppet törölt méla szeméből, férje pedig mindkettőnk meglepetésére nagy kortyokban nyelte a rajnait, s az üres poharat élesen koccintá az asztalhoz.” (368.)

A „mindkettőnk” jelzi az elbeszélő és Cecil közösségét, illetve azt, hogy az elért hatás, a sírás, egyben szándékolt hatás is.

A tanácsos elbeszélésének célja egyszerűen az, hogy ő is belépjen a beszélgetésbe. Rendkívül büszke rá, hogy ő is tud valamilyen történetet mesélni Jenő grófról, és meg van róla győződve, hogy csak ez lehet a feltevéle a kommunikációba való belépésnek.¹⁵ A tanácsos azonban az azt megelőző, meséléssel töltött napok legfontosabb változásával nincs tisztában. Ő az egyetlen, aki nincs beavatva abba, hogy a történetmesélés célja immár nem a szórakoztatás, hanem a „gyónás”. Története klasszikus anekdota, és az anekdotázás célja egyedül a nevetetés, a könnyed szórakoztatás lehet.¹⁶ A tanácsos – Cecilhez hasonlóan – a saját életéből meríti elbeszélése tárgyát. Ő is egyszerre szereplője és elbeszélője történeté-

¹⁴ Vö.: Neumer: i. m. 151.: „az egyes szereplők sorsa egymás hasonmásaként fogható fel. [...] Mindkettejük házassága tönkremegy, nők pedig lemondóan visszavonulnak az élettől: Cecil az öreg tanácsos karjaiba, Stephania kolostorba.” Gyulai Pál szerint: „E merész családi drámában, mely a legnagyobb óvatossággal van kivíve, a személyek hasonló, csak más színezetű monomániájával találkozunk.” Gyulai Pál: *Válogatott művei*. Budapest, 1989, 95.

¹⁵ „A vén *gourmand* a meglepetést melyet azon fölfedezés okozott, hogy ő is tudna Jenőről egy elbeszélést, vagy legalább valami anekdotát közleni, figyelmet érdemlő ügyességgel zsákmánylá ki [...] mintegy ezt látszott mondani: ugye kíváncsiak vagyunk? szeretnénk a kártyákba kukucskálni? hoho! nem olyan könnyen megy!” (310.)

¹⁶ Az anekdota műfajáról újabban Hajdu Péter írt. Az anekdota fogalmát, jellemzőit az anekdota kommunikatív szituációba ágyazottsága felől közelítve írja le. Elemzésében a formai sajátosságok és a használati funkció kettős szempontját

nek, tehát a narratív pozíciók elrendezése az ő esetében is lehetővé tenné, hogy egy másfajta történetmondás bontakozzon ki. A narratív pozíciók változásai azonban nem vonják maguk után minden esetben a történetmesélés funkcióváltását. A tanácsos történetmondásában a szereplő és az elbeszélő azonosságának más a szerepe. Funkciója ahhoz hasonlítható, mint hogy Várhelyi ismerte Jenő grófot: hitelesíti az elbeszélést, és nincs semmi köze a Cecil-féle önéletmondáshoz. Mindez abból is nyilvánvaló, ahogy a férj rákérdez történetének ismertségére: „Szeretném tudni: ismeretes-e a néhai gróf viszontagságai közül egy nevezetessel, melyről alkalmam volt a hely színén értesülni?” (310.)

Vagyis: mintha egy anekdotakörből szemezgetne, a tanácsos a többi közül pont ezt a nevezeteket szeretné elmondani. Harmadik elbeszélőnk ott véti el a felszólalását, hogy úgy véli, tematikusan kell alkalmazkodnia Várhelyiéek megkezdett beszélgetéséhez ahhoz, hogy abba bekapcsolódhasson. A tanácsossal ellentétben Várhelyi felismeri, hogy elsősorban akkor tud története kommunikálni Cecil történetével, ha nem tematikusan kapcsolódik hozzá, hanem strukturálisan. A hasonmástörténet elsősorban az Ameline-történet narrációs sémáját, rendjét ismétli. Annak, hogy Stephania és Florestán testvérek, itt már semmilyen funkciója nincs. A családi azonosság fontossága annyi volt, addig tartott, amíg Cecilben előhívta saját emlékeit, de az Ameline-történet után ennek a vonatkozásnak már nincsen szerepe. A tanácsos nem ismeri fel, hogy elbeszélése csak akkor léphetne be a beszélgetésbe, ha alkalmazkodna a történetmondás Cecil által bevezetett módjához, ami módbeli, és nem tematikus alkalmazkodást jelent. A tanácsos, egy lépéssel lemaradva, éppen annak a jó társalgó szerepnek igyekszik megfelelni, mellyel Cecil és Várhelyi a regény folyamán hagytak fel. A férj azon szándéka, hogy ezentúl csütörtökönként szalont visz majd, ahol kellemes, művelt társalgással szórakoztatja magát a társaság, még erősebben kizárja őt abból a beszélgetésből, amelyből pedig szeretné kivenni a részét. Egy ilyen szalon lerombolja ennek a fajta beszélgetésnek a lehetőségeit, ahelyett, hogy a tanácsos részvételét, bekapcsolódását segítené.

A szereplők történetei, narrációs módjai rámutatnak a köztük működő viszonyokra. Cecil és Várhelyi hasonmástörténete jelzi kettejük közöségét, amelybe a férj minél inkább próbál betörni, annál inkább kizárja magát. A férj kívülállásának legerősebb bizonyítéka az általa elmondott anekdota, mely mind narrációs technikájában, mind értékrendjében, mind a szándékolt hatás kiváltásában elüt az Ameline- és a Jenő gróf-tör-

ténettől. A két elbeszélésmód jelenléte egy szövegen belül nem pusztán formai lehetőségek egymásmellettisége, nemcsak formai bravúr vagy tét nélküli játék, hanem értékszembesítés, és értékítélet is. Bár a szövegben nincs olyan fölerendelt elbeszélői szólam, nincs külső értékítéletet hordozó nézőpont, amely eligazíthatná az olvasót, mégis a narráció úgy szerveződik, hogy Várhelyi az utolsó megszólalás lehetősége, az ő ítéletével zárul a regény. Ez talán igazolhatja a feltevést, hogy a regény implicit szerzője a Cecil, és később Várhelyi által működtetett elbeszélésmódot preferálja, és a tanácsos elbeszélése csak mint negatív ellenpont szerepel azokkal szemben. Anekdotája kiélezi és tisztábban láthatóvá teszi a két elbeszélésmód különbségeit, amelyek közül a szöveg értékrendje jól láthatóan és egyértelműen magasabbra helyezi a gyónást, és leértékeli a szórakoztató szándékú anekdotát. Mindez irodalomtörténeti szempontból egyfajta narratív elrendezéstől való elhatárolódást jelent, vagyis Kemény beszélye ezzel a hagyománnyal (a keretes elrendezésű szórakoztató novellafüzérrel) szemben egy másfajta elbeszélésmódot alakít ki. Ennek az elbeszélésmódnak nem a művelt társaság szórakoztató beszélgetései, történetmesélései jelentik a terét, hanem a gyónás önéletmondása.

(a történethallgatás változatai; olvasók, olvasásmódok)

A két történetmondás-típus szembenállása és versengése az elbeszélés módjára irányítja a figyelmet a Kemény-regény esetében. A *Ködképek* olvasása során így nem(csak) maguk az elmondott történetek ébresztenek érdeklődést, hanem az a narrációs helyzet, amelyben ezek a történetek elhangzanak. Az egyes történetek csak az elbeszélőkhöz, az elbeszélői helyzethez való viszonyukban válnak értelmezhetővé vagy egyáltalán izgalmassá. Így van ez akkor is, ha nem formai szempontból közelítünk a szöveghez, hanem „naiv” olvasóként. Az elbeszélőkre és az elbeszélői helyzetre irányítja az olvasói érdeklődést a szövegnek az a néhány elszórt utalása (elsősorban az első néhány bekezdés elmélkedései), melyek a hiányzó történetet sejtetik: „Mondják, hogy egy növeli barátságunk, akkor is, ha nincs a világ félrevezetésére ürügyül használva, vagy szerelmünk előnesze, vagy pedig utóhangja.

Mondják, hogy érzéseink és szenvedélyeink regényének ez csak bevezetése vagy zárszáva, melyen egészen kívül esik a figyelmet ingerlő szöveg, s így mentől művészeibb alakú, mentől tisztább és kedélyesebb, annál több kíváncsiságot ébreszt annak, mi még el sem kezdődött, vagy már befejezve van, megtudására.” (225.)

Később több helyen is újra felbukkannak hasonló célzások, melyek a Cecil és Várhelyi közti elhallgatott szerelmi kapcsolatra utalhatnak. Csak egy példa: amikor a férj „szemével dévajon vágva” fordul Cecilhez, és

Várhelyi szerint ez „a gourmand mellett a kéjencből is hagyott valamit a férjben gyanítani”, akkor az elbeszélő mentegetőzve igyekszik takarni felindultságát, féltékenységét, és mintha egy el sem hangzó vád alól próbálna kibújni, amikor azt hangsúlyozza, hogy ő csak barát: „Nem tudom mi ingerelt ezen magában ártatlan incselgésben. [...] talán mert általában most láttam először őt nejevel kötekedni; szóval, nem mondhatnám meg, hogy mi ingerelt – hisz én Cecilnek csak barátja vagyok –, de az bizonyos, miként az egész jelenet kellemetlenül hatott rám.” (310.)

A korábban már idézett részleteket is át- meg átszövi az erotikus utalások rendszere. Például Cecilt Sába királynéhez, Várhelyit pedig Salamonthoz hasonlítani – még ha csak a társalgásukról van is szó – nem éppen ártatlan párhuzam. A hiányzó történetre való folytonos célozgatás (vagy Várhelyi: a szöveg üres helye) beindítja az olvasónak mint nyomozónak a működését.¹⁷ A szöveg nem ad egyértelmű válaszokat, végig nem derül ki, hogy tulajdonképpen van-e egyáltalán ilyen elhallgatott történet. Az elhallgatás és felfedés kettős játéka ugyanúgy uralja az egész – az elsődleges elbeszélő, Várhelyi által szervezett – regényt, mint Cecil beszédét. Pont ez a titokzatos lebegtetés, a nyitva (és ezzel együtt életben) tartott titok biztosítja azt, hogy az olvasó figyelme mindvégig az elbeszélőkre (viszonyukra) fókuszál a történetek helyett/mellett. Így könnyíti meg a szöveg tematikus szinten, hogy az olvasó a narratív szerkezetnek megfelelő olvasási magatartást kövesse: a hiányzó történet keresése nem teszi lehetővé azt a befogadói magatartást, amit mondjuk a *Dekameron* író elő. Amennyiben az olvasás az elhallgatott történetet próbálja kihámozni a sorok közül, akkor a történetekben nem szórakoztató elbeszéléseket fog keresni, hanem jeleket vagy nyomokat, amelyek a rejtett szövegre mutatnak.

Ilyen olvasásmódra hívja fel Cecil Várhelyit. Elbeszélésének befogadási módját maga Cecil írja elő a fentebb már idézett részletben, vagyis azt várja Várhelyitől, hogy az képzelete segítségével egészítse ki az elhangzottakat. Várhelyi követi is Cecil olvasási javaslatát, pontosan így olvassa az Ameline-történetet: nyomoz a hiányzó láncszemek után, és összerakja a történetet az elhallgatások ellenére. A megfejtés kulcsa egy másik elbe-

¹⁷ Szegedy-Maszák Mihály is vizsgálja a regényt ebből a szempontból: „Várhelyi Cecil barátjának mondja magát. Mi is történt a nő két házassága között? Lehetséges, hogy Várhelyit gyengéd érzelmek fűzték Cecilhez? Az elbeszélő hallgat erről a kérdéssel, de áldozatként tünteti föl magát, amikor a nő második férjhezmeneteléről szól. Túlzottan is komoly érdeklődést áru el Cecil iránt [...]. Még az a kérdés is fölvethető, vajon nem Várhelyi habozása okozta-e Cecil megkeseredését.” Szegedy-Maszák: i. m. 179. „Az olvasó szinte semmit nem tud Várhelyi s Cecil kapcsolatáról.” Uo. 181.

szelés, Jenő Eduárd elbeszélése Ágnesről, a komornáról. Várhelyit nem Cecil elbeszélésének minden részletére kiterjedő emlékezete és képzelőereje segíti hozzá a titok leleplezéséhez, hanem egy másik szöveg. Ugyanakkor ez a történet is az emlékei között van, és képzeletben ezt is újra kell hallgatnia, visszaképzelve magát a 365 ablakú kastélyba, tehát lényegében a Cecil által javasolt olvasói módszerrel érti meg a történetet.

Várhelyi a történet megértése során különböző olvasási magatartásokat követ. A beszély hallgatása közben, mint kedvtelő lélekbúvárt, az alakok pszichológiai rajza, motiváltsága érdekelte. A szereplők egy lélektani esettanulmány alanyait jelentették számára. Amikor Cecil befejezi az elbeszélést, és röviden beszélgetnek a hallottakról, Várhelyi izgatottan fessegeti Florestán indulatainak eredetét, jellemének homályban hagyott oldalát, mivel a megértés azt jelenti számára, hogy képes megmagyarázni a történet szereplőinek viselkedését, amit Florestánnal kapcsolatban nem tud megtenni az elhallgatott események miatt. Ugyanez az intellektuális érdeklődésből fakadó becsvágy hajtja, amikor alig várja, hogy elbüszkélkedhessen a rejtély megfejtésével: „Mihelyt Jenő grófnak ezen elbeszélése kielégítő pontossággal merült régi visszaemlékezéseim halmazából fel, tüstént öltözködni kezdettem, mert már ideje volt Cecilhez menni.

Derült valék.

S hogyan ne lettem volna az? [...] Hiszen most barátnémat meglephetem oly történettel, mely lélektani kombinációim iránt őt csodálkozásra fogja ragadni.

Mert mi szükség bevallanom, hogy Ameline titkát Jenő gróf révén tudom?

Valamit meghallani nem mesterség; de kitalálni, de az érzések nyilatkozataiból levonni: ez művészet.

S én, bár nem valék fiatal, a sok hiúságok közül, melyek képzelődéseinket megragadják, egyet még nem bírtam keblemből kiűzni, tudniillik a hírvágyat.

Az ész reputációja reám most is némi ingert gyakorolt.” (304.)

Várhelyi akkor érti meg az Ameline-történetet, amikor a távolságtartó, lélekrajz iránti intellektuális fogékonyság helyett a titkos történet megértésével más olvasatát adja a beszélynek. A „lélektani kombinációk” vagy az ész szerepe az értelmezésben itt már elveszti jelentőségét. Helyettük Várhelyi hasonlóan bevonódik a hallgatott történetbe, mint korábban Cecil. A bevonódás oka is ugyanaz: a szereplőazonosítás révén megszűnik a távolság a szöveg és befogadója között. A Villemont név mintha a szöveg fordítópontjaként működne, olyan alakzattá válik, ami körül az egyes történetek átfordulnak, és új jelentésekkel telnek meg. Olyan erővel bír ez a név a regényben, hogy azon a két ponton, ahol elhangzik, az

egész szöveget átformálja, és benne a szereplő-elbeszélőket, illetve azok történetértését is. Amikor Várhelyi számára bebizonyosodik, hogy Cecil és Ameline ugyanaz, hasonló állapotba kerül, mint korábban Cecil. Az álmatlan éjszaka leírásában ugyanazt látjuk megint, ahogyan a történet hatása eluralkodik a befogadón. Várhelyi nem tud aludni, olvasni, gondolkodni: kiesik életének megszokott kereteiből. Távolságtartó, analízáló olvasóból mélyen és személyesen érintett olvasóvá válik. A szövegtől való kezdeti távolsága tette lehetővé, hogy nyomozó olvasóként felfejtse azokat a jeleket, amelyek a történet elleplezett igazságához vezettek, de a megértés ennek a távolságnak a felszámolódásával járt.

Várhelyi válasza a – felfedett jelentésű – Ameline-történetre a másnapi elbeszélés, Jenő Eduárd gróf történetének második fele. Azért is lehet ez a történet válasz, mivel kettejük kommunikációja történetek mesélésén keresztül valósul meg, sohasem nyílt kimondással. (A névazonosításból származó felismerést például Várhelyi ugyanúgy elhallgatja barátnője előtt, ahogyan hasonló felismerését a nő is elhallgatta korábban.) Jenő gróf története, mint a Cecil elbeszélésére adott válasz, a történet értelmezésének is tekinthető. A sok szempontból teljesen hasonló családi tragédia kitágítja az Ameline-történet érvényét. Az azzal analóg elbeszélés a személyes tragédia egyediségétől távolítja el a szereplőket, és azt egy általánosabb szintre emeli.

A szereplők olvasóként tehát a személyes érintettség közelsége és a távolságtartó értelmezés közötti mozgásban értik meg a történeteket. A befogadó és a történet közti távolság felszámolódása teszi motiválttá a befogadást, és ez a személyes érintettség az, ami lehetetlenné teszi a történethallgatásnak pusztá szórakozássá válását.

A Jenő Eduárd-történetnek az egyik kulcsfontosságú részletében a Cecil- vagy Várhelyi-féle történetbefogadásoktól teljesen elütő olvasásmódra látunk példát. Az öreg Villemont végrendeletében Jenő grófra hagyja – az állítása szerint legértékesebb hagyatékát – emlékiratait. Az emlékiratban a „vén francia” azt a vitát folytatja tovább vejével, ami kettejük között életében is tartott. Villemont saját életét állítja példaként vitapartnere elé, saját élettörténete az érv amellet, hogy az erőszakos vilájobbítás soha nem járhat eredménnyel. Nyilvánvaló, hogy a szöveg példázat Jenő számára, amelyet a grófnak saját életére vonatkoztatva kellene megérteni a szerzői szándék szerint. Ezzel szemben Jenő távolságtartó olvasatát adja az önéletrásnak, egy pillanatig sem enged, hogy az személyesen megérintse őt. A parabola jellegű történet nem válik számára példaértékűvé: itt követi el azt az olvasási baklövést, ami az egész további életére kihatással van. Jenő Eduárd-története az olvasás tétjére mutat rá: arra, hogy a helyes történetértés létszükséglet lehet.

A *Ködképek* narratív szerkezetét a történetmesélés és a történetbefogadás kettőssége jellemzi: a történetmesélés funkciója a szórakoztatásból (a gyónáshoz hasonlított) önéletmondásba vált át. Az elbeszélésmód változása a történetbefogadás, -értelmezés változásával jár együtt. A szórakoztató célú történetmondás – az önéletmondással szemben – távolságot feltételez a szöveg és elbeszélője/befogadója között. A *Ködképek*ben a távolságvesztést az okozza, hogy a történethallgatók számára egyértelművé válik, hogy a történet róluk (vagy a hozzájuk legközelebb állókról) szól. Jenő gróf olvasási hibája bizonyítja, hogy ilyen esetben a szövegtől való távolság fenntartása milyen következményekkel járhat. A szereplők nem hallgathatják/mesélhetik tovább történeteiket úgy, mintha azok csupán kellemes időtöltést szolgálnának, a „hallottam egyszer, valahol” biztonságos szórakozást nyújtó távlatából, mert ezek a történetek a szereplők számára „most és itt” vannak, a saját életükhöz kapcsolódó valóságot jelentik. A *Ködképek*ben olyan történetbefogadásra látunk példát, ahol a szereplők számára a mesélt vagy hallgatott történetek és a valóság közti korlát ledől, és (a névazonosításban) felszámolódik a történet és az elbeszélő, illetve hallgató közti távolság.

(élet és irodalom)

Kemény Zsigmond a *Ködképek*ekkel egy időben dolgozott azokon az elméleti írásain, melyekben az irodalom helyzetéről, szerepéről, irodalom és társadalom összefüggéseiről értekezik.¹⁸ Tanulmányaiban hosszan foglalkozik többek között a regény szerepének tisztázásával, feladatának meghatározásával. A regény helyzete az irodalmi műfajokon belül meglehetősen problematikus még a korban. „Tény, hogy az összes világirodalomban a regény keletkezése új dátumú”¹⁹ – írja a *Szellemi tér*ben. Mivel a regény nem része a klasszikus műfajok rendszerének, ezért tulajdonságai, jellemzői kevésbé körülírtak, mint a többi, a klasszikus retorika által szabályozott irodalmi formának. A regény esetében a kortársak számára még az is kérdés lehet, hogy azt a magas irodalomba tartozónak tekintsek-e. „Nehéz [...] a regényt a költészet nemei közé sorolni” – állapítja meg az *Eszmék a regény és dráma körül* bevezető szakaszában. Kemény elméleti tisztázásának egyik célja, hogy a regénynek a költészet nemei között vívja ki a helyét. Ehhez elsősorban a műfaj sajátosságait tisztázó, az azzal szembeni elvárásokat meghatározó normarendszert kell felállítania,

¹⁸ *Élet és irodalom* (1852–53), *Szellemi tér* (1853), *Eszmék a regény és dráma körül* (1853). Mindhárom írást tartalmazza: Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971.

¹⁹ I. m. 246.

hisz így ragadhatja meg a regénynek azokat a jellemzőit, melyek szépirodalmi rangot biztosíthatnak számára. Egy ilyen kidolgozott normarendszer teszi csak lehetővé az egyes művek kritikai megítélését. A regénnyel szembeni elvárásait a drámával való összehasonlításban fogalmazza meg. A drámával, vagy más költői műfajokkal szemben a regény formátlan, alig van olyan formai követelmény, aminek meg kellene felelnie.²⁰ Mit is várhatunk cserébe a regénytől, ha formai arányosságot, szépséget nem? Mi az, ami biztosítja számára az irodalmi rangot? Ezekre a kérdésekre keresi a választ Kemény. A leginkább hangsúlyozott, szigorú elvárás, amit a műfajjal szemben támaszt, ábrázoláskritikai természetű:²¹ „... a mese helyett *valódi életet*, mely csendes menetével is tud vonzani, a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket láthassunk; szóval a *hűn rajzolt emberi természetet*, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a bűntől felemelkedik az erényhez.”²² (Kiem. tőlem, K. Zs.)

„[a regény a művészi feldolgozás anyagává teheti] ami hű tükre az életnek, mely elenyészett, vagy az életnek, mely folyamatban van...”²³

„Örvendjünk, ha ideális térről a valódira száll le, s ha a képzelem üres játéka helyett lélektani alapokat keres magának, részletekbe merül, műveszileg igyekszik fölfogni az életet és hűn visszaadni.”²⁴

A regény irodalmi rangját Kemény szerint az garantálhatja, ha nem (csak) szórakozást nyújt, nem mesét, de „valódi életet”, és annak megfelelő, hiteles lélekábrázolást. Az ábrázolásmódnak egyedül a regényre jellemző sajátosságát a részletek körülményes festésében állapítja meg. Ez az a technikai eszköz, amellyel a regényíró az életnek (a valóságnak) részletező, alapos, és így a lehető leghűbb képét adhatja. Ebben látja Kemény a regénynek azt a vonását, ami előnyt biztosíthat számára a szebb formájú

²⁰ „... a regénynek lehet a csekély egységnek törvényeit is majdnem ignorálni. [...] szabad csupán egy vékony fonál által tartani össze a különben szétszáló történeteket.” „... a regény a szépirodalom minden nemei közt legkevésbé bír szabályos és határozott formákkal, sőt széles alapeszméinél fogva olykor még a széparányúság igényeinek sem tehet eleget.” I. m. 153.

²¹ Dávidházi Péter a művet a külvilág ábrázolásának tekintő normakészletet nevezí ábrázoláskritikainak, a művet a befogadóra gyakorolt hatása szerint mérlegelő normakészletet hatáskritikainak (M. H. Abrams nyomán). Dávidházi Péter: *Húnyt mesterünk*. Budapest, 1994, 40.

²² *Élet és irodalom*, 154.

²³ *Eszmék a regény és dráma körül*, 194.

²⁴ *Szellemi tér*, 253.

műfajokkal szemben.²⁵ Az *Élet és irodalomban* a műfajt elsősorban a szerző felől közelíti meg, az *Eszmék a regény és dráma körül*ben ezzel szemben a regény hatáskritikai normáira helyezi a hangsúlyt, a regény sajátosságait az olvasói elvárások, illetve az olvasókra kifejtett hatás felől ragadja meg. A regény két aspektusának vizsgálatából ugyanazt az elvárást vonja le: a regénynek valódi életet és hű lélekábrázolást kell felmutatnia.

Gyulai vagy Péterfy hasonló elvárásaik teljesítése miatt becsülik a Kemény-regényeket (és a *Ködképeket* is) például Jókaival szemben. Péterfy – Keményről írott tanulmányában – a regények lélektani hitelességét értékeli legtöbbször, illetve, hogy Kemény valóságos világot teremt szereplői köré.²⁶ Legnagyobb problémája a Kemény-szövegekkel kapcsolatban, hogy azok „csonka világot mutatnak”, hogy a valóság hű ábrázolásának csak a felét végzik el. Jókai-kritikájának sarokpontjai szintén ezen elvárások alapján szerveződnek.²⁷ Péterfy kritikái – bár jóval kifejtettebbek – fő megállapításaikban Gyulai korábbi dolgozatainak ítéleteit ismétlik. Gyulai 1854-ben írott kritikájában teljesen hasonló elvek mentén értékeli Kemény regényeit és beszéleyeit.²⁸ (A Jókai-regényekkel szembeni fenntartásai szintén a fenti normákból erednek,²⁹ és a későbbi Péterfy-tanulmányban is ezek fogalmazódnak újra.)

A *Ködképek a kedély láthatárán* nem regény, de szövegét a történetmesélés, történethallgatás szervezi, így tematizálja a történethallgatáshoz és -elbeszéléshez való viszonyt. A beszélyfüzér ennek a viszonynak több változatát is felmutatja. A tanácsos, aki csupán szórakozást lát a történetmondásban, kizáródik abból a körből – elsősorban a feles-

²⁵ „A regénynek – e szabálytalan alakú műnek [...] egy nagy előnye van a sokkal tökélesebb formájú és sokkal költőibb természetű dráma fölött, tudniillik: a körülményesség, a detail-ok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében” – írja az *Eszmék a regény és dráma körül* első mondatában. I. m. 191.

²⁶ Péterfy Jenő: Bárány Kemény Zsigmond, mint regényíró. In uő: *Válogatott művei*. Budapest, 1983. „Kemény a természetet sem pusztá képzelet után rajzolja, mint azok, kik néha tündérkerteket jobban leírnak, mintsem erdeink, hegyeink jellegét vissza tudni adni [...]. Keménynek előbb látnia kell, azután rajzolja. Mindenütt »élő« benyomások után indul: nem szereti a költői hazugságokat sehol és semmi- ben.” 569. „Tudja rajzolni az alakon a változót; a leírásokból mindig merül föl egy-egy kép vagy megjegyzés, mely illúziót kelt. És akkor nem csak olvassuk, hanem látjuk, hogy Stefánia hófehér karját a függöny mögül kidugja.” 573.

²⁷ Péterfy Jenő: Jókai Mór... uo. 603–631.

²⁸ Gyulai Pál: Kemény Zsigmond regényei és beszéleyei. In uő: *Válogatott művei*. Budapest, 1989.

²⁹ Vö. Gyulai Pál: Jókai legújabb művei. Újabb magyar regények. A tengerszemű hölgy. In Gyulai: i. m.

ge bizalmából –, ahová szeretett volna beférkőzni. Jenő Eduárd, aki az olvasott élettörténetben nem ismer rá saját valóságos történetére, aki szigorú távolságot tart az olvasásban, saját életének bukását idézi elő. Cecil és Várhelyi történeteket mesélve és hallgatva nem mesékkal találkoznak, hanem a saját életükkel szembesülnek: történetmondáshoz, -befogadáshoz való viszonyukban (szerzőként, illetve olvasóként) túl lépnek azokon az elvárásokon, melyeket Kemény a regénnyel szemben támasztott. Az elbeszélésben és a történetbefogadásban nemcsak a valóságra vagy az életre ismernek, de egyben saját életük valóságára. A *Ködképek*ben a szereplők személyes közelkerülése igazolja a történetmesélés rangját.

Umberto Eco a mintaolvasó és az empirikus olvasó fogalmának szembeállításával éppen erre a személyes közelkerülésre utal, ahol az empirikus olvasási mód Eco fogalomhasználatában az olvasás tulajdonképpeni hibáját jelenti. Eco példája az empirikus olvasásmódra teljesen hasonló ahhoz a történetbefogadáshoz, ahogyan Cecil viszonyul az elbeszéléshöz,³⁰ amennyiben saját emlékeit, életét vetíti a hallgatott történetbe. Az elbeszélőnek nem állt szándékában ilyen hatás kiváltása, nem számított arra, hogy Cecil bevonódik a történetbe, olvasása tehát a szerzői szándék felől tekintve (Eco gondolatmenetét követve) hibás. (Ugyanakkor a Villemont név bizonyítékként szolgál arra, hogy itt valóban az ő történetéről van szó, és ez legitimé teszi olvasásmódját.) Várhelyi bevonódása a történetbe a szerzői szándék tekintetében nem nevezhető hibásnak, hiszen Cecil számít arra, hogy Várhelyi megfejtí majd a történetet. A személyes érzelmi érintettség az olvasásban – a szöveg implicit ítélete szerint – egyikük esetében sem tekinthető elhibázottnak vagy tévesnek. A két főszereplő hasonló olvasásmóddal felel különböző elbeszélői szándékokra: az elbeszélői szándék és a helyes olvasási magatartás között a *Ködképek*ben tehát nincs egyértelmű megfelelés. (Ebből az is következik, hogy Jenő Eduárd olvasási hibáját sem feltétlenül a szerzői szándéknak való ellenszegülés okozta, nem csak az magyarázhatja.) Hogy milyen magatartás számít hibásnak vagy helyesnek egy adott olvasási folyamatban: nem egyetlen szempont alapján dől el. Intellektuális, tárgyilagos távolságtartás, személyes érzelmi közelkerülés vagy a történetek utáni nyomozás éppúgy lehet

³⁰ „Mi történt a barátommal? Valami olyat keresett az erdőben [mármint a fikció erdejében], ami nem ott, hanem az ő saját emlékeiben volt. Amikor az erdőben járok, helyesen teszem, ha felhasználok minden tapasztalatot, minden felfedezést, hogy többet tudjak meg az életről, a múltról és a jövőről. Ám mivel az erdőt mindenkinék teremtték, nem szabad olyan dolgokat, érzelmeket keresnem benne, amik egyedül rám tartoznak.” Eco: i. m. 17.

helyes vagy helytelen olvasási mód. Kemény szövegében a szereplők valódi történetértése mindig együtt jár a történetekbe való érzelmi bevonódással. A *Ködképek*ben ez – a szereplők saját életükkel való szembenézése – emeli a történetmesélést a szórakoztatás fölé.

(2004)

Erdélyi János

EGY SZÁZADNEGYED A MAGYAR SZÉPIRODALOMBÓL*

[...] Így vagyok ismét magamra hagyva *Gyulai Pál*, báró Kemény Zsigmond regénye felhozásánál. Ezt sem tudom bírálva, részletekig fejtegetve, hogy alanyi nézeteimnél valamivel többhöz támaszkodhatnám. Mindamelllett erős meggyőződéssel, magam előtt ítésképpen indokolva vonom egybe a mű lelkét illetőleg észrevételeimet, mint feladatomhoz szükséges kimutatását az eddigi haladásnak regényköltészetünkben. – Mi a történeti regény fő jellemét teszi, költő e részben lelkiismeretesen látszik eljárni a személyek s egyének tanulmányában, s ha elődeit meg nem haladta, mit alkalmasint lehetne vitatni, de nem is maradt utánok, mi kétségkívüli. Sehol sem látom én azt a kutató szemességet és áskálódó szigort, melylyel Kemény nekiesik a munkának: minden jó eszközzel kimetszeni alakjait a történetből. Midőn például így ír (II. 86.) Báthori Zsigmond jellemzése iránt: „én mellképét nagy figyelemmel vizsgáltam,” ez tulajdonképp szemtől szembe való behatolás, melyhez a történet és hagyomány adatai szerzőnek páratlanul vannak módjában, s oda vezet bennünket, hogy a lélek, a kedély legbensőbb világától szinte a bőr színéig lerajzolatik előttünk az egyén, a feslett életű fejdelem s vele együtt a regény minden alakja azon finom részletekig, melyek közé tartozik az afféle ügyelés, hogy Szofrónia vállain oly „hószikrák zsibongottak, melyeknek vakító játékát többnyire csak fiatal nők keblén találhatni, a hajadonokén és halottakén – soha”. Itt és számos ilyenekben nemcsak lélektani, hanem anatómiai jártasság, a legpontosabb följegyzések szerzőt arc- és lélekfestővé teszik oly igen, hogy leírásai ugyanannyi jellemzés, jellemzései ugyanannyi képírás. E kettőnek ilyszerű megegyezését másutt én nem találok.

* Erdélyi János (1814–1868), költő, kritikus, filozófiai író, az 1840-es években a Kisfaludy Társaság titkára, 1851-től a sárospataki református főiskola tanára. – A tanulmány első megjelenése: *Pesti Napló*, 1855. szeptember 13., 19., 20., 25., 29., november 10., 14., 24. Újabb kiadása: Erdélyi János: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Budapest, 1991, Akadémiai, 183–255. Részletet közlünk belőle.

Továbbá, mi az időszerűséget illeti, élénken s igazán van föstve a kor miszticizmusa, a hit és tudás egymást rontó s építő vegyületében, a szellem és anyag ki nem engesztelt küzdésében; úgy szinte a politikai és valóságos érdekek; a sztambuli és prágai udvarok iránti rokonszenvek s csak Erdély elhagyatottsága; udvar és udvari emberek szemlélete, az idegen művészet kalandjai s kalandorai; a nagyok családélete, a közfrivolság mellett az askétizmus és sok más elemvegyület, mint rendesen a regényekben, s itt talán még hűbben is; de különösen egy, mi e regényt sajátta, önállóvá teszi, s ez az előadás.

Hogy értem ezt? – A regényeket legújabbán semmi se jellemzi annyira, mint az, hogy drámát csinálnak belőlök, s evégre főnek veszik a sebes, gyors, párbeszédes előadást, s mentül kevesebbet adnak a költő elbeszélésre, mi pedig fődolog. Akárki mit mond az úgynevezett tárgyilagos költészetről, soha sincs az alany nélkül, s gondolja meg, hogy tán igenis elvontan veszi azt. A tárgyilagosság íme felkapott érvénye szerintem egyoldalúság; s bármennyire becsüljem is a költői művet, embereit, alakjait, mindig a költő feje, szeme néz énreám egyéneiből. Ilyenformán hibául nézem a tárgyilagosságnak emez elvont felfogását, melynél fogva tárgyam reám nézve mintegy megközelítendő cél, melyhez el kell jutnom, amikor előttem messze az időbe kivettetik az, mikor minden, ami történik vagy elbeszéltetik, magára nézve érték nélküli, mert becse nem magában rejlik, hanem abban, amiért elbeszéltetik. Ez oka tulajdonképp a mai drámák és ezek után csinált regények ürességének; ez oka, hogy a művészet eszközei gépiességre vannak lealacsonyítva, de annyit sem érnek, mint a gép hajtókerekei, melyek jobban elérik céljukat a gépies mozgásban. A művészet nem gép; a regény szellem műve, következőképp eszközeinek teli kell lenni szellemmel: akarat, önséggel; mikor az eszköz egyszersmind cél s az egész művészet célok célja a megjelkesített eszközök egymásba menő, egymásba átvillanó mozgásai által. Így értem én az előadást Gyulai Pálra nézve, s így alkalmazom aztán:

Nevezett regényben semmi sincs oly kicsiny, hogy nagyban ki ne érdemelje a művészi gondoskodást. Mint a milánói főegyház tornyait s párkányait ezer meg ezer apró szobor ékesíti, melyek mind arcképi szólamlásig kifaragvák, kimetszvék: úgy van Kemény regénye is az aprósáig át meg át művelve, annyira, hogy szinte féltetni lehet részeitől az egészet. Azonban e félelem a kor megromlott ízlésének tanúsága, gyávasága. Mit szeressek a regényben vagy drámában? A sebes lefolyást? Ám legyen; de legsebesebben foly le az üresség, melynek semmi önsúlya, központja, mint a kilocsantott víznek. Aztán az idő kényszere alá szorítsuk-e a művészetet, s mindenben? Kemény nemcsak a tömeg s egység által akar hatni, hanem részletek által is; ezért egészzé dolgozza ki ezeket. Akinek ez

unalmas, egyék kaviárt; dörgölje körül tányéra szélét *assa foetidával*, mint Nagy Fridrik, midőn szája ízét elvesztette.

Gyulai Pál tehát a lassúbb menetű regények közé tartozik; azaz nem rohan célja felé, mert nincs az messze tőle, miután minden nyomon magával hordja eszközeiben. Benne a történet külső eszközökkel nem sürgettetik, hanem magára van hagyva, mint a növény fejlődése. Még azért, hogy egy francia kertész néhány óra alatt egész virágzásig tudja mesterkéltni a rózsát, mint nemrég olvastuk, nincs a természet kitérítve rendes útjából. Ahol kell, Gyulai Pálban is megered az élénkség; ámbár néhol soká mulat, kering egy pont körül az előadás, de más oldalról meg kell vallani: ezekben annyi szépség, hogy maga nemében Eötvös költői elmélkedéseivel egyenlő becűek.

Egy tengerszemet tudok az erdők hazájában, egy nagy völgyben. Hol e tengerszem elterül, nem látszott mindig olyan kis tenger, hanem üres volt a völgy egész a fenekéig, mikor egyszer csak egy kis forrás fakadt azon a helyen. Azonban e forrás nem volt oly szerencsés, hogy kifutván a hegyek és erdők rekeszei közül, harsogva menjen sok völgyeken alá; s nem tehete jobbat, mint hogy nőtt, nőtt, s végre betölté a völgy teknőjét, s mai napig sincs egyéb folyása, mint az, melyet a szélvészekről kap sima tetején; de annál több itt-ott az örvény, melyek alólról mozognak fölfelé, amint összeköttetésben vannak a föld belső vizeivel vagy éppen a világ-tengerrel, forrásaik által.

Ezen hasonlatos előadást hozta elmémbe Gyulai Pál olvasása, mert a tengerszem alatt nem is értek mást, mint e regényt.

Olykor-olykor meggyüremlik színén a hab, fölveti magát egy-egy jelet a mélységből s tova játszik a sima lapon; ha ezen imitt-amott feltűnő jelenségeket elméd által összekötöd: ez a regény története, de a mellékrajzok ugyanannyi költészet, igen új és festő, bár nem korrekt nyelven, hullámozó telj- és erőben. A darabosság s érdesség mindamellett, minthogy nem üres héj, kedvesen hagyja magát izleltetni. Mondok azonban egy észrevételt. Gyulai Pál nem a közkelet s népszerűség regénye. Művelt embernek való olvasmány mindenestül. Tömérdék ismeret, észrevétel, megjegyzés, különösen szép s helyökön álló hasonlatok s képek a műveltség világából, történetekből, ellentétesen, mint Eötvösnél, ki jobbára inkább a természetből merít. Azokat nem fogja érteni, s emiatt a mű szépségét sem érzi mindenben olyan olvasó, ki nincs eléggé művelve a polgári és különösen művészeti történetekben s a természettudományban. A bölcsészet állása is méltóan és híven van képviselve akkori tudományos világunkból; de ki fogja érteni a kabbala vagy kabbalisztikai bölcsészet jelenségeit a tudomány történetének ismerése nélkül, holott regényírónak ez szinte egyetlen, s bölcsészeinknek sem ajánlható eléggé, főleg, ha magyar bölcsészetről is beszélnek immár.

Mindemellett a kevésbé művelt elme ahelyett, amit nem ért, kárpótlást vehet azokból, amik tudni valók, mikkel Gyulai Pál gazdagon, szinte a terhelésig van kikészítve. Különösen a hölgyvilág fog e részben rövidséget szenvedni, mert az oly hasonlatokat, mint alább következnek, nem fogja érteni s érzeni a nagy rész. „Petrarca [...] meggyújtja a szívet, mint Ariel a nápolyi király hajóját.” Ez szép, de nehéz. Aztán: a szó „halál”, mint Numida nyílvesszője, mindig csontvelőig hat; Kendi szemei égtek a lelkesedés idegen tüzétől, mint a szkaldé és látnoké; mint a Faust tanár által sétából hazahozott uszkár, három perc alatt oly nagyra nő, mint egy elefánt stb. – Ezek, és pedig szám nélkül, de az elegendő míveltség előtt annál szebben s jobban eső képek, hasonlatok nehézzé teszik az élvezetet, s választottak számára jegyzik el a regényt. Kemény mindig valamely művészi talajra állítja fel szobrait; neki nem elég egy domb, egy kiemelkedett magaslat a természetből; innen a míveltség szellemibb világából vett hasonlatai, képei.

Nem mondok többet e nevezetes műről, s vele bezárom azon költői regényes tömböt, mely az irodalom e fáját egymásután s egy időben képviseli. Volt-e itt valami szerves műfolyam, fejlődés, haladás? Én úgy látom, hogy igenis. Mert nem pusztán regény jött regény után, hanem valamennyi költőnél saját erénnyel, hibával, a létesülés, a keletkezés küzdelmeinek, az alakulásnak világos jeleivel, nyomaival fejlődött a műfaj. Egyiknek egyben, másiknak másban van elsősege. A Vajda-féle híg tartalomtól Kemény szilárd alakjaiig mennyi testesedés, dúshodás eszméből alakká, alakból eszmévé! Máskor kijelöltetett valamely mű az ó- és újkor egyik-másik irodalmából, s ennek rájárára készült idehaza egy-egy munka. Hányszor ajánlatott Goethe vagy Shakespeare, hogy szerintök csináljunk, és ha úgy csináltunk volna is, mi lett volna egyéb minden csinálmányunk, mint tipikus alkotás? Ez szolgáltság. A most leírt fejlődési szakban hasonlóul vannak efféle tipikus alkotások, s ezt talán kelletlenül inkább is fogták reá Jósikára, Kuthyra, Eötvösre, de bebizonyítani nem bizonyították végképpen reájok. A tévedés, úgy látszik, legnagyobb volt Kuthy részéről, ki, az igaz, hogy művet nem alkotott azon dolgozatokban, melyeket eredetieknek akart, de az elvtévesztés szerencsétlenség inkább, mint hiba; s fonákul értett szabály után is lehet következetesen dolgozni; a költő megáll, a művész megbukik. Egyébiránt akár Eötvös, akár Jósika elegendőleg megcáfolá az idegen-utánzás vádját, ha szinte szerettek volna is némelyek hasonlatot találni *A karthauzi és Werther* között, *Az utolsó Bátori* és Scott tudja isten melyik regénye között; ezért mondtam én egyért, hogy mi jobban épültünk a költészetben magunkhoz képest, mint a franciák magokhoz mérve ugyanazon idő alatt, mire még hátravannak név szerint a lírai költészet ideeső mozzanatainak bizonyítványai. [...]

(1855)

Szilágyi Márton

ARCHAIKUM ÉS MODERNITÁS*

Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*

Kemény Zsigmond elsőként megjelent regénye, a *Gyulai Pál*¹ nem tartozik szerzőjének a legtöbb értelmezést kiváltó művei közé.² Recepcióját áttekintve egy dolog bizonyosan feltűnik: ez az 1847-ben megjelent könyv³ az irodalomtörténeti tradícióban alig-alig mérődött hozzá az 1840-es évek magyar epikai terméséhez.⁴ Az értelmezések fő iránya inkább az életmű későbbi fejleményeinek a közegében kívánta elhelyezni a regényt – s ennek relevanciája nyilván nem is vonható kétségbe.⁵ Mindazonáltal érdemes talán ebből a háttérbe szorított nézőpontból is rápílni

* Szilágyi Márton (1964), irodalomtörténész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora. – A tanulmány első megjelenése: *Studia Litteraria*, 53, 2014. (3–4), 109–118. Újabb kiadása: Szilágyi Márton: *Hagyománytörések*. Budapest, 2016, Ráció, 113–125.

¹ A következőkben a regényt az alábbi kiadás alapján idézem: Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*. I–II. kötet. S. a. r. Tóth Gyula, bevezető tanulmány Barta János. Budapest, 1967, Szépirodalmi. A regénynek a korábbi szövegközléseket felülbíráló, legújabb edíciója megfontolandó érveket sorakoztat föl az 1967-es kiadás kritikájaként: Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*. I–II. kötet. S. a. r. Dobás Kata, Budapest, 2011, Napkút.

² Megjegyzendő viszont, hogy a Kemény regényeire vonatkozó, nem túl nagy terjedelmű angol nyelvű recepció is éppen ezt a művet emelte ki egy afirmatív elemzés keretében: Thomas Ezekiel Cooper: Zsigmond Kemény's *Gyulai Pál*: Novel as Subversion of Form. In Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest, 2014, Ráció, 184–203.

³ Kemény regénye öt kötetben jelent meg, az utolsó 1847 decemberében. A megjelenés pontos adatait lásd Szinnyei Ferenc: *Kemény Zsigmond munkássága a szabadságharcig*. Budapest, 1924, Stephaneum, 12. Önálló recenzió az első két kötet megjelenése után jelent meg róla: Bánffay [Simon]: Gyulai Pál [recenzió]. *Társalkodó*, 1847. május 20., 40. szám, 153.

⁴ Ennek a lehetőségét, mi több, szükségességét már évtizedekkel ezelőtt felvetette egy recenzió: „Vagy arra [ti. kellene választ keresni – Sz. M.], hogy Kemény szépprózája eszmetörténetileg hol és hogyan kapcsolódik a kor hazai és európai szépirodalmához? Pl. a *Gyulai Pál*ban megpendített eszmék az egyéni magatartásformák és a különféle hatalomformák lehetséges viszonyvariációiról, hogyan viszonyulnak akár a *Kegyenc*, akár a hugói drámák hasonló kérdésfeltevéséhez?” Rigó László: Kemény Zsigmond: Gyulai Pál [recenzió]. *ItK*, 1968/5, 577.

⁵ Ez jellemzi például a szakirodalomban fontos bemérési pontot jelentő Péterfy Jenő-tanulmányt is: Péterfy Jenő: Bárány Kemény Zsigmond, mint regényíró. In

lantani Kemény művére, hátha így eljuthatunk néhány, eddig nem szembevető megfigyeléshez.

Ennek a méltán az „egyik legkülönösebb magyar romantikus regény”-nek nevezhető⁶ alkotásnak az egyik feltétlenül értelmezendő sajátossága a témaválasztásban rejlik, pontosabban abban, hogy milyen módon képes a történelmi hűséget és imaginációt éppen egy, a 16. század végi erdélyi témával összekapcsolni. Persze Kemény későbbi életművének fényében nem túlságosan meglepő az erdélyi fejedelemség időszakába helyezett cselekménybonyolítás, de a regény megjelenésének pillanatában a választásnak még komoly tétje volt. Figyelemre méltó, hogy a Gyulai Párról megjelent egyetlen recenzió is azzal kezd a regény méltatását, hogy az felfedezte olvasói számára – persze Jósika Miklós nyomán – az erdélyi történelem azon belül a fejedelemség időszakát.⁷ Természetesen Jósika *Abafi* (1836) című regénye alkalmazta először és nagy hatással a Báthory Zsigmond uralkodásának időszakára helyezett szüzsét, s noha Kemény látszólag ezt folytatja, voltaképpen jelentős módosításokat hajtott végre Jósikához képest. Jósika a regényét egy fiktív hős köré rendezte el, ilyenformán nála Báthory mellékszereplő, de ebbéli minőségében inkább toposzként fogható föl: személyében a zsarnok uralkodó körvonalai rajzolódnak ki, s vetülnek rá az Abafi Olivér jellemfejlődésére épülő narratívára.⁸ Kemény számára ugyan szintén nem Báthory Zsigmond a főhős, viszont feltűnő módon kiemeli a fejedelmet a zsarnok toposzából, hiszen a regény egy olyan szűk időszakot ábrázol, amely-

Péterfy Jenő *összegyűjtött munkái*. Budapest, 1901, Kisfaludy Társaság, Franklin-Társulat, I, 106–159.

⁶ A kifejezés forrása: Hojdák Gergely: „A fejedelem arcképe”: Kép, poézis, erkölcs Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében. In Bednancs Gábor – Hansági Ágnes – Vaderna Gábor szerk.: *Az olvasás labirintusában. Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2013, Historia Litteraria Alapítvány – Ráció, 308.

⁷ „Tudjuk ugyan homályosan azt, hogy voltak idők, midőn a kis Erdély Európa politikai színpadán oly szerepet játszott, hogy a török, a német s a római udvar – nem éppen régmúlt időben a leghatalmasabbak – vágytak szövetségeért, de hogy e politikai állás okát fürkészni, erre időt nem fordítottunk. Pedig hogy Erdély története minden tekintetben igen érdekes jeleneteket rejt magában, arra ha egyéb nem is, de figyelmeztetett Jósika regényeinek legjobbjában az »Utolsó Báthori«-ban s jelenleg Kemény Zsigmond »Gyulai Pál«-ban.” Bánffy: i. m. 153.

⁸ Hites Sándor: *Még dadogtak, amikor ő megszólalt. Jósika Miklós és a történelmi regény*. Budapest, 2007, Universitas, 23–58. Vö. még Margócsy István: *Erkölc és dekorum. Jósika Miklós regényírói útkeresése*. In uő: *„a férfikor nyarában...”*. *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Pozsony, 2013, Kalligram, 189–213.

ben Báthory még nem zsarnok: Keménynél inkább az válik problémává, hogy az Erdély irányítására magát késznek és alkalmasnak tartó Báthory milyen külsődleges manipulációk közepette válik szinte saját maga számára is észrevétlenül a zsarnoki uralkodás megtestesítőjévé – s mindezt Kemény úgy oldja meg, hogy a folyamat végkifejletét voltaképpen nem is ábrázolja, legföljebb röviden utal rá.

A Gyulai Pál kezdeményező ereje éppen abban lehetett, hogy az erdélyi fejedelemség történetének időszakában, a Báthory Zsigmond uralkodásának idejére datálható történeti eseményekben felfedezte ezt a tematikus tradíciót, s a magyar történelem parabolikus ábrázolásának lehetséges megfelelőjét mutatta fel az erdélyi történelemben. A kezdeményezés hatására utal, hogy a későbbiekben többen is megpróbálták epikai formában, csak éppen más főhős köré rendezve ábrázolni ezt a történeti szituációt az 1840-es, de különösen az 1850-es években. Legelőször is Jósika Miklós, akinek *Jósika István* című regénye egy Keménytől is emlegetett szereplőt állított a középpontba, majd később a *Székely Katalin* című elbeszélést publikáló Kuthy Lajos, valamint az *Erdély vézsicillaga* című regényt kiadó P. Szathmáry Károly, hogy csak néhány jelentősebb művet említsek.⁹ Mindezt aligha lehet csupán az erdélyi történelemre irányuló, ekkor felébredő érdeklődéssel megmagyarázni.

Sajnos, a Gyulai Pálra vonatkozó egykorú recepciós adatok túlságosan gyérek ahhoz, hogy a témaválasztás kérdésére egyértelmű választ remélhetnénk, de bizonyos következtetések mégiscsak megkockáztathatók. Az 1830-as évek irodalmi terméséhez tartozott hozzá a fiatal Szigligeti Ede drámája, a *Pókaiak* (bemutatója 1838. szeptember 19-én volt a pesti magyar színházban). A Pókai fiúk történetének a visszhangja felbukkan Kemény regényében is: Balázs, a börtönőr idézi fel, hogy Báthory István az ellene lázadó két Pókai fivér közül csak az egyiket akarván kivégezni, az anyára, Pókainéra bízta rá, ki is haljon meg, s ki maradjon életben.¹⁰ Mivel erről a színdarabról, a fogadtatásáról, a cenzúráztatásáról és az átdolgozásáról sokkal több adatunk van, mint a regényről, jól kirajzolódik, hogy a dráma első változatának politikai mondanivalóját az színezte át,

⁹ A tárgytörténeti sorozatot részletesebben lásd Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Budapest, 2007, Argumentum, 174.

¹⁰ „Emlékezem a szentpáli csata következtéseire, s hogy mily szigorúan büntette István öfensége mindazt, mit pártütésnek, lázadásnak, kormány elleni rugózkodásnak neveznek. Szegény Pókai testvérek! Öregapám náluk volt udvarbíró, s mindig könnyezve beszélt el nekem, mi jó, jámboréletű urak valának. Egyiknek közülük meg kellett halni: ezt az igazság kívánta, hogy melyik, anyjukra volt bízva.” Kemény: i. m. (1967), I, 468.

vajon Báthory István személyében jogosan ábrázolt-e a szerző zsarnokot vagy sem. Az 1838-as bemutatóról szóló besúgóí jelentés azt is világossá tette, hogy a legzajosabb tapsvihár akkor tört ki az előadás alatt, amikor Pókainé szájából a Wesselényi Miklós ügyében eljáró bíróság érvei hangoztak el. Ehhez járult hozzá az is, hogy az éppen fogságban ülő Kossuth – névtelenül – egy, a *Társalkodó*ban megjelentetett levelében a „magyar egység”, tehát az Erdély és Magyarország közti unió szorgalmazását tekintette a darab legfontosabb üzenetének, s Szigligeti e megjegyzés szellemében módosított is a szöveget.¹¹ A Szigligeti-darabra vonatkozó adatok persze nem magyarázzák meg automatikusan Kemény regényét, de egy valamit valószínűsítene: mivel a felhasznált szűzsé kellő mértékben és felismerhetően alkalmazta a zsarnoki uralkodó toposzt, ezúttal már nem Báthory Istvánra, hanem Báthory Zsigmondra alkalmazva, Kemény regénye beilleszthetőnek bizonyult az egykori olvasó számára egy ilyen történeti tapasztalat megfogalmazásába. Hogy egy ilyen típusú beállítódás létezhetett a korszakban irodalmi hatáseffektusként, azt egy másik műnem, a líra esetében Borbély Szilárd valószínűsítette Garay János *Kont* című balladája kapcsán.¹² Ez a folyamat pedig lejátszódhatott a *Gyulai Pál* esetében is: megnövelhette a regény aktualitását és megadhatta a kódot arra, hogy a 16. századi témát parabolikusan a jelenre vonatkoztathassák az 1840-es években.

Innen nézvést azonban nem azt érdemes firtatni, hogyan s mennyire képes Kemény regénye aktiválni egy valószínűsíthető olvasatot. Sokkal érdekesebb az, hogy a *Gyulai Pál* miképpen játssza ki ezt a jelentéstulajdonítást, azaz Kemény milyen kompozíciós megoldásokkal tudja a művét többretegűvé tenni, s ezzel, miközben felidézi, hogyan tudja egyúttal meg is haladni a zsarnok figurája köré épített fikciót.¹³ Ebben nyilván fontos szerepet játszik Kemény forráshasználatának következetessége, azaz

¹¹ A darab alakulásának történetét részletesen feldolgozta: Pajkossy Gábor: Történeti szűzsé, színdarab, közönség, politika (Szigligeti: Pókaiak). In Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor szerk.: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Debrecen, 1999, Csokonai, 43–56.

¹² Borbély Szilárd: A fikció historizálásáról. Arany ál-Kont-versének genealógiája kapcsán. In uő: *Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből*. Debrecen, 2006, Csokonai, 180–198.

¹³ Arról, hogy Kemény tudatában volt egy ilyen hagyománynak, árulkodik egyik, a regény készülésétől beszámoló levelének elszólása is: „Báthori Zsigmondnak mellékszerepe van, egyébaránt 1591-ben (regényem kezdetén) 19 éves s még nem kegyetlen – csak kicsapongó és áhítatos.” Kemény Jósika Miklósnak, Nagyenyed, 1846. jan. 9. In *Kemény Zsigmond levelezése*. S. a. r. Pintér Borbála. Budapest, 2007, Balassi–ELTE, 65.

a történeti adatokhoz való ragaszkodás, és az, hogy Kemény nem elégedett meg egyetlen átfogó forrással. A *Gyulai Pál*hoz nagyban hozzájárult, hogy rendelkezésére állt egy nagy terjedelmű, részletes elbeszélő forrás, Bethlen Farkas latin nyelvű munkája, amely a regény szűzségét is megadta, ám Kemény ezzel nem elégedett meg. A regényben az író felléptetett mellékszereplőként más krónikásokat is (Brutus, Kovacsóczy) – ami egyértelműen fel is hívja a figyelmet a tőlük származó történeti munkák és a regény szövege közötti intertextuális kapcsolatra.¹⁴ Vagyis a regény alapvetően el tudott számolni a saját valóságalapjával (vagy legalábbis annak a történeti tudatban élő illúziójával). Ezen belül, a finom módosításokban ragadható meg Kemény kompozíciós technikája.

Kemény Gyulai Pált tette címszereplővé, azaz egy olyan személyt, akinek történetisége ugyan nem kérdéses, s pályafutása és sorsa is megtalálható az alapul vett Bethlen Farkas-féle krónikában, ám összességében nem túl jelentős mellékszereplője a korszaknak. Mi több, sajátos feszültséget kölcsönöz a regénynek, hogy a címszereplő jelenléte a regény szövegében nem folyamatos, azaz voltaképpen nem is tekinthető központi figurának; s ami igazán feltűnő, még halála (meggyilkolása) sincs ábrázolva a könyvben, csak egy krónikás jellegű rövid lezárás említi meg. Ezen a ponton Kemény még radikálisabb prózapoétikai eszközt alkalmaz, mint Eötvös a *Magyarország 1514-ben* című, a *Gyulai Pállal* szinte párhuzamosan megjelent regényében, ahol a narráció és az ábrázolás technikája miatt határozottan ki van iktatva egy Dózsa köré épülő regény lehetősége.¹⁵ Kemény ugyanis a címadással látszólag megőrzi Gyulai centrális szerepét, s ezzel erőteljesen el is téríti mindazon olvasói elvárásokat, amelyek az uralkodó, Báthory Zsigmond zsarnokká válásának folyamatát magának a fejedelemsnek az eleve adva lévő vagy éppen kialakulásában megragadható jellemszerkezetében vélték volna felfedezni. A hangsúly ezáltal nemcsak egy mellékszereplőre helyeződik át, hanem képes bemutatni egy, a hűség erényéből kiinduló, mégis öncsalásra épülő életpálya tragikus menetét is: Gyulai Pál a Báthory Istvánnak tett ígérétéhez ragaszkodva a végsőkéig szolgálni igyekszik Báthory Zsigmondot, s minden áron meg akarja óvni az uralkodását minden veszélytől. Ezért kénytelen az intrika eszközéhez nyúlni, s így lesz kezdetben csak letartóztatója az olasz

¹⁴ A regény forráshasználatára alapvetően lásd Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Gyulai Pál-jának forrásaihoz. ItK, 1906/1, 14–41. Vö. még Barta János: Kemény Zsigmond. In Kemény: *Gyulai Pál* (1967), I, 5–90., különösen: 57–63.

¹⁵ Ez utóbbiról bővebben Szilágyi Márton: Megváltás és katasztrófa. Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. In uő: *Határpontok*. Budapest, 2007, Ráció, 211–230.

karmesternek, Sennónak, hogy aztán egy tragikus döntéssel a meggyilkolását is ő rendelve el.

Gyulai életének a tragikuma azonban nem csupán az erényhez való ragaszkodás paradox helyzetéből fakad, hanem egy alapvetően téves helyzefelismerésből is: úgy véli, a fejedelem kegyenceként irányíthatja és befolyásolhatja a saját sorsának irányítására képesnek gondolt Erdély belső viszonyait, s eszközei és befolyása elegendőek ahhoz, hogy a legfőbb veszélyt, a fejedelem riválisának gondolt nagybátyját, Báthory Boldizsárt kiiktassa a hatalom közeléből. Ez az elképzelés nem csupán Gyulai illúziója: mind Zsigmond, mind pedig Boldizsár saját akaratának és pozíciójának szilárdságában hisz – miközben a regény annak a rémítő lehetőségét rajzolja föl aprólékosan és részletesen, hogy az eseményeket kívülről és mások irányítják. Ráadásul kétfelől és egymás ellenében hatva: egyfelől a prágai központú magyar királyi udvar akaratát képviselő jezsuita gyóntató, Alfonso, másfelől a konspiratív módon és hatékonyan szervezett török párt, a muderrisek, akiknek az élére a fejedelem bizalmasa, az addig kiismerhetetlen és veszélytelenül bohókásnak látszó Gergely diák lép a regény közepe táján. Mindkét megbízó, a magyar király és a török szultán is a saját befolyási övezetének tekinti Erdélyt, s magához akarja csatolni a fejedelemséget. A Negyedik rész elején olyan részletesen leírt titkos gyűlése a muderriseknek ezért sem hibája, hanem szerves része a kompozíciónak:¹⁶ hiszen éppen ezáltal tárulhat fel az a csapdahelyzet, amelyben úgy vergődik Erdély, hogy nincs is tudatában az autonómiáját végzetesen megakadályozó erőknél, s éppen ezáltal mutakozhat meg a véletlennek tűnő események láncolatában benne rejlő, kiiktathatatlan végzettség is. Gyulai ezért és így válhat saját sorsának mellékszereplőjévé, látszólagos címszereplőként is hordozva tökéletes kiszolgáltatottságát.

¹⁶ Megítélésem szerint ezért nincs teljesen igaza Nagy Miklósnak, amikor egy recenziójában a regény szerkezetét a következőképpen kritizálta, Barta Jánossal polemizálva: „Kemény formabontása az én szememben kevésbé előremutató jelenség, mint a bevezető értékelése szerint. A sokféle előadói magatartás (vallomás, nyugodt elbeszélés, személytelen értékelés, krónikás szárazság) nem forr össze magasabb harmóniában, mert a *Gyulai Pál* szerzőjére még a tervszerűtlenség, az egyes jelenetek öncélú megalkotása jellemző. Főalakjának önmarcangolása a végzetes tett után, vágya lelki egyensúlya visszanyerésére, katarzisa, sőt halála mind elsikkad, ellenben mellékszereplőinek (pl. Sofronia) további élete, súlytalan események (a muderrisek ítélkezései, számonkérései) a színészintrikák részletes megélévenítést nyernek.” Nagy Miklós: Kemény Zsigmond: Gyulai Pál [recenzió]. *Kortárs*, 1968/8, 1327. Megjegyzem, Nagy Miklós logikája arra vezethető vissza, hogy ő a címszereplő Gyulait gondolja centrális alaknak, s mivel ezzel az előfeltevéssel nem egyezik meg az olvasói tapasztalata, hibásnak érzi a kompozíciót.

Kemény regényének igazi tétje ilyenformán nem a hatalom birtoklásának tudata és feladata, hanem csupán annak illúziója: mindez ráadásul a kegyenclet viszonylatában. Gyulai ugyanakkor fel van ruházva az intellektuális lét bizonyos attribútumaival is: filozófusokat olvas, s a könyvekben való elmélyülés jellemzi magányos reggeli óráit. Ez persze összhangban van a Gyulairól fennmaradt krónikás hagyománnyal, hiszen eszerint ő a padovai egyetemen folytatott tanulmányokat, de ennél többet is jelent. Fölerősíti a regénynek azt a sugallatát, amely a cselekvényben egy „művészregény” kereteit is megjeleníti. A Gyulafehérváron jelen lévő olasz származású színészek és zenészek sorsa ugyanis a színházi illúzió látszólagos mindenhatósága és a törékeny kiszolgáltatottság közti állapot variációit mutatja fel, s az értelmiségi, művészi tevékenység teljes esélytelenségét jeleníti meg a nagyhatalmi politikai intrika közegében. A regényben jelentősebb szerepet kapó művészek egyike sem vesz részt a hatalmi játszmákban – nincsenek is tudatában az események titkos mozgatórugóinak –, s így lesznek tehetetlen eszközei a sötét machinációknak, ellenállási lehetőségeik pedig voltaképpen mind kudarcot vallanak, s közülük ketten is erőszakos halált halnak. Sennót megfojtják a börtönben, Gengát pedig egy párbajban ledöfi Gergely diák.

A helyzet „értelmiségi” eszközökkel való megoldásának reménytelenségét nemcsak ez mutatja, hanem Senno feleségének, Eleonórának a figurája is. A nő voltaképpen a regényben három, egymástól még a nevében is különböző személyiségként jelenik meg (Eleonóra, Tiefenbach grófné, Anna nővér), a férjét rajongva szerető, szemérmes aszszony, majd a bosszúszomjas, magát prostituálni is hajlandó nő, illetve a vezeklő zárdafőnök egymásra következése az egymással összeegyeztethetetlen identitásoknak, a személyiség széthullásának az ábrázolása, ami a hatalmi szféra csapdahelyzete erkölcsi következményének is tekinthető. Ez ellenpontozza leginkább Gyulai aggályos és görcsös ragaszkodását saját személyiségének vezérelvéhez, a hűséghez. Ez a két, egymástól eltérő stratégia egyrészt egymás ellenében hat (Gyulai adja ki a parancsot Senno megölésére, s Eleonóra a bosszú érdekében válik Gyulai meggyilkolásának eszközévé), de mindkettő a pusztuláshoz vezet: az erőszakos halálhoz vagy a személyiség széteséséhez a személyes élet szintjén. Az uralkodó és az ország számára pedig a feltartóztatni kívánt romlás nyilvánvaló jeleiként mutatkoznak a közösség szintjén – ez utóbbit a regényvégi, krónikás jellegű összefoglalások és a folyamatos előreutalások teszik egyértelművé.

A regény mindezt egy, a feszültséget folyamatosan fenntartani képes, bonyolult narratív szerkezet kiépítésével kapcsolja össze. Kemény lemond a kézenfekvően alkalmazható, kalandregény szerkezetű, románcos

nagyszerkezet lehetőségéről,¹⁷ s az így előálló, sokkal összetettebb narratív szerkezet egyik legfontosabb eleme a narráció rafinált bonyolultsága lesz. A felbontott (késleltetett, illetve töredezett) időbeliség mellett kiemelt szerepe lesz a narrátori hangnak, amely egyfelől teljesen uralni látszik az elmondott cselekvény elhallgatott és kiemelt elemeit, ugyanakkor viszont erősen korlátozva van a szereplők rejtett szándékainak az ismeretlensége miatt.¹⁸ Ennek a narrátori pozíciónak része a történet elmondottságának folyamatos érzékeltetése, s annak állandó – bár a történet előrehaladtával némileg csökkenő mértékű – alkalmazása, hogy közvetlen kapcsolat van az elbeszélés és az elbeszélés utóidejűsége között. Ezek a nyílt utalások egyfelől persze a regény ironikus hangütésével függenek össze (külön elemzésre lenne méltó, hogyan s mely szereplő jellemzésében mutatható ki a narrátornak a jellemet és a magatartást többretegűnek bemutató ironiája), másfelől erősíthették azt az olvasói tapasztalatot, amely a 16. századi erdélyi történeti témát az egykorú aktualitás parabolisztikus jelzésekként fogta föl, annak ellenére is, hogy a regény hatásmechanizmusa ennél sokkal bonyolultabbnak mutatkozott.

A két eltérő korszaknak a narrátori szólam révén történő összekapcsolására csupán két látványos példát idéznék. A 16. századi gyulafehérvári börtön kapcsán Dessewffy Emil és Eötvös József eltérő „törvényhatósági” felfogására asszociál egy narrátori megjegyzés, ám úgy, hogy mindezt „a történelmi iskola és kodifikáció” ellentétére vetíti rá.¹⁹ A rövid megjegyzés több mindent is magába sűrít. Ez utóbbi szembenállást 1842-ben éppen Kemény fejtette ki az *Erdélyi Híradó*-ban megjelent cikkében,²⁰ ahol

¹⁷ Azaz nem választja azt az utat, amelyet Jósika Miklós kapcsán Margócsy István így jellemez: „Jósika, úgy látom, első regényeivel gátlástalan kalandregényíróként kívánt érvényesülni (a legfontosabb példa: az *Abafit* is zavartalanul lehet pusztán erotikus kalandregényként olvasni!)...” Margócsy: i. m. 212. Ezt erősíti Nyilasy Balázs elemzése, amely Kemény regényei kapcsán azt regisztrálja, hogy ezekben nem mutatható ki a románcosság: Nyilasy Balázs: *A 19. századi modern magyar románc*. Budapest, 2011, Argumentum, 300.

¹⁸ A regény alapos szerkezeti elemzését lásd Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest 1989, Szépirodalmi, 97–130.

¹⁹ „Adja az ég, hogy a történelmi iskola és kodifikáció emberei, Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mielőbb szintoly összhangzó meggyőződésre emelkedhesenek a törvényhatósági rendszer árnyoldalai iránt, mint amily biztosan tudom én elméletből és Senno tapasztalásából, hogy egy börtönfal nemigen szokott kedves álmokat és vidor fölébredést okozni!” Kemény: *Gyulai Pál* (1967). I, 185

²⁰ Kemény Zsigmond: A kodifikáció és történelmi iskola. In uő: *Korkívánatok. Publicisztikai írások 1837–1846*. S. a. r. Rigó László. Budapest, 1983, Szépirodalmi, 18–31.

egyébként Dessewffy és Eötvös neve nem szerepel. A két név vitapozíciója viszont már 1845-re utal, amikor is a *Budapesti Hiradó*-ban Dessewffy Eötvösnek a *Pesti Hírlap*-ban kifejtett nézeteit vitatta több cikkben, s a polémia az Eötvöstől „törvényhozási központosítás”-nak nevezett javaslat körül forgott – ez pedig a centralista elvrendszer egyik változatának a konzervatív oldalról történő kritikájának volt a mellékterepe.²¹ Mindenesetre az összetett regénybéli utalás egyértelműen visszavezet az életmű publicisztikai részéhez és a regény megírásának recens, politikai kontextusához. A másik példa a Heves és Szatmár megyei tisztújítások botrányos körülményeire céloz.²² Szatmár említése nem véletlen: az 1841-es, hírhedt, véres összecsapásokhoz vezető tisztújításról, amely egyébként a szatmári „12 pont” megbuktatásához vezetett, éppen Kemény írt cikket a *Nemzeti Társalkodó*-ba.²³ Ez a két locus persze a regény első felében szerepel. Szegedy-Maszák Mihály ennek kapcsán joggal állapítja meg, hogy itt az „elbeszélő mindegyik esetben a történetbefogadó tapasztalataira hivatkozik, azzal a hallgatólagos előföltevéssel, hogy a jelen ismerete is segít megérteni a múltat”.²⁴ S noha az ilyen esetek a későbbiekben visszaszorulnak, a regény szövegének és Kemény publicisztikai életművének az összefüggése még így is látványosan mutatja a narrátornak a történet alakításában megmutatkozó irányító szerepét, s azt a tendenciát, hogy az ábrázolt eseményeket a kortárs olvasónak a megírás jelenéhez mérten kell megértenie. Márpedig ez a célzatos és példázatos zsarnoktoposz aktualizálására is ráérthető – hogy aztán a regény egészének a kompozíciója fokozatosan fel is számolja ezt a fenntartott és sugallt olvasói várakozást.

²¹ A két név felbukkanása nyilván azzal függhet össze, hogy Dessewffy Emilnek a *Budapesti Hiradó*-ban D. álnév alatt az 1845. július 6. és 18. között (a 210. számtól 217. számig) megjelent cikkeit Kemény a regény írása közben olvashatta. A cikkek utalás van egy levelében is: Kemény Jósika Miklósnak, Kapud, 1845. dec. 15. In *Kemény Zsigmond levelezése*. 59. A levélhez kapcsolt jegyzetek itt elég hiányosak. Vö. még Pintér Borbála: A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a Gyulai Pálban. In *A sors kísértései*. 217.

²² „Itt a késő idő dacára is minden percben előkerülhettek azon érdekes főtördelek, melyek néhány nap óta Fehérvárt divatba jöttek, s melyeket olvasóim, ha Szatmár- vagy Heves megyében tisztújításokat láttak, igen világosan képzelhettek.” Kemény: *Gyulai Pál* (1967). I, 220–221.

²³ Kemény Zsigmond: Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében. In uő: *Kor-kívánatok*. 8–17.

²⁴ Megjegyzem, az idézett példákra is felhívta itt a figyelmet Szegedy-Maszák Mihály, de értelmezni ennél bővebben nem kívánta őket: Szegedy-Maszák: i. m. 123.

A regény ugyanakkor erősen támaszkodik bizonyos, Kemény számára hagyományként létező poétikai-műfaji kódok használatára is. Ezekre a Kemény-szakirodalom kevesebb figyelmet fordított, pedig ennek éppen itt, az első Kemény-regény kapcsán kiemelt jelentősége van. Csak két, igencsak feltűnő példát említve a 18. századi poétikák hatására: egyfelől a „dialógusregény” (Dialogroman), másfelől a levélregény integrálása alakítja a *Gyulai Pál* olvasási módját.

A regény első felében szereplő, dialogikus szerkezetű, drámai szerkesztésű részeknek a helye nem látszik ötletszerűnek, hiszen először ez a forma egy színdarab előkészületei kapcsán bukkan föl, ráadásul a cselekvény későbbi fejleményei alapján éppen itt indul a megtévesztésnek az a színpadi illúzióra emlékeztető jellege, amely a szereplők későbbi sorsát megpecsételi.²⁵ A regény elemzői többnyire nem tudtak értelmet adni ennek a megoldásnak, s Bényei Péter magvas fejtegetései is csak a korabeli magyar irodalom 19. századi periódusának műfajelméleti meghatározásaival kívánnak elszámolni,²⁶ pedig talán érdemes az irodalmi tradícióval is számot vetni: a dialógusregény ugyanis legitim, bár nem túl sűrűn alkalmazott műfaja a 18. századnak. Mindaz, ami Kemény elméleti írásai-ban a korszaknak a dráma és regény viszonyára vonatkozóan szerepel, természetesen releváns része az író poétikai tájékozódásának, csak Kemény a célja érdekében vissza tudott nyúlni egy korábbi, a magyar irodalomban szórványos felbukkanó zsánerhez is. A műfaj meghatározása egyébként már az 1970-es években belekerült a *Világirodalmi Lexikonba*, bár ez a rövid szócikk egyáltalán nem tud magyar nyelvű felbukkanásáról.²⁷ Érdemes lenne egyszer majd külön is végiggondolni ezt a folyamatot, annyit azonban talán nem fölösleges rögzíteni, hogy – megítélésem szerint – az *Uránia* című folyóirat első számában megjelent, töredékben maradt és névtelen szöveg (*A' fej-veszteség*),²⁸ bár látszólag egy regény kezdete, valójában a dialógusregény 18. századi kísérlete. A szöveg alcíme is ezt erősíti („Eggy hazai dramatizált történet”) – ez ugyanis erősen emlékeztet Goethe terminusára, ahogyan ő az *Urgoetz*-öt meghatározta („Geschich-

²⁵ Erre figyelmeztet a regény legutóbbi kiadását sajtó alá rendező Dobás Kata kísérőtanulmánya: Kemény: *Gyulai Pál* (2011), i. m. II, 280.

²⁶ Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, 2007, Kossuth Egyetemi Kiadó, 170–200.

²⁷ Hermann István: *Dialógusregény*. In Király István főszerk.: *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, 1971, Akadémiai, II. 703.

²⁸ A szöveget lásd Szilágyi Márton szerk.: *Első folyóirataink: Uránia*. Debrecen, 1999, Kossuth Egyetemi Kiadó, 72–83.

te, dramatisiert”).²⁹ Kemény regénye felől visszatekintve ennek azért van jelentősége, mert úgy tűnik, a dialógusregénynek voltak előzményei a magyar irodalomban (még ha ez nem mérhető is a német irodalom termékeihez), mi több, a korabeli műfajpoétikai rendszerekben sem volt ismeretlen ez a zsáner.³⁰ Ilyenformán pedig a *Gyulai Pál*ban való felbukkanása sem látszik előzmény nélküli, újító gesztusnak: inkább egy rejtett hagyomány funkcionális beépítésének.

Hasonló a helyzet a regény vége felé felbukkanó másik poétikai megoldással is. Az akkor még az olvasó számára nem azonosított kilétű apácafőnöknő, Anna ugyanis egy naplót bíz rá bizalmasára, Teréz nővérre, amelynek hangsúlyozottan nem teljes szövegét, hanem kiragadott, s ezért fragmentált darabjait a regény elkezdi közölni – természetesen a narráció korábban már elemzett gyakorlata szerint úgy, hogy a válogatás a narrátor önkényére vezettetik vissza.³¹ Kemény itt egy szentimentális naplóregényt hoz létre: beépít egy szubjektív, női tudatot tükröző közlésformát, amelynek ráadásul önelemző jellege egy szerelmi kapcsolathoz való viszonyt tárgyasít. Ez ismételtelen egy jóval korábbi poétikai hagyomány mozgósítását jelenti, csakhogy ez éppen azért lesz funkcionális, mert a részlet az identitás kérdésével kapcsoltatik össze (ezáltal lehet világos, hogy Anna azonos Tiefenbach grófnővel, azaz Senno feleségével, Eleonórával), valamint a naplóban feltáruló szerelmi kapcsolat voltaképpen egy prostitúció története, s nem egy felhőtlen szerelem. Azaz Kemény olyan módon értelmezi itt át az érzékenység reprezentatív műformáját, hogy az az eredetéhez képest jelentősen új jelentésekkel töltődjön fel – vagyis nem imitációról, hanem tudatos újraalakításról lehet immár beszélnünk.

Ez a két utóbbi példa élesen rávilágít arra, hogy a *Gyulai Pál* zavarba ejtő jellege részben a korábbi irodalmi tradíció és a kortárs befogadás kódjainak a provokáló felhasználásában áll. Ezt pedig aligha lehet megragadni, ha eltekintünk az 1840-es évek magyar prózájának sokszínű, számos elté-

²⁹ Vö. Hans-Gerhard Winter: Probleme des Dialogs und des Dialogromans in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts. *Wirkendes Wort*, 1970, 39.

³⁰ Erre nézvést a német irodalom kapcsán lásd Hans-Gerhard Winter: *Dialog und Dialogroman in der Aufklärung: Mit einer Analyse von J. J. Engels Gesprächstheorie*, Darmstadt, 1974, Thesen Verlag Vowinkel. A magyar vonatkozások vázlatos felvetése: Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998, Kossuth Egyetemi Kiadó, 280–281.

³¹ Mint például a következő helyen: „Mínthogy olvasóim képzelődése könnyen kitöltheti az apró hézagokat, melyek egy szívviszony fejlődésének előadásában támadhatnak, nincs miért naponként az erdélyi fejedelmet szép Armidájához kísérem, s néhány lapot Tiefenbach grófné Emlékezéseiből belétekintés nélkül átforgathatunk!...” Kemény: *Gyulai Pál* (1967), i. m. II, 288.

rő kísérletet is magában foglaló jellegétől: hiszen ez az a mezőny, amelyhez Kemény egykorán igazodott, s amelyet számos ponton és számos bámulatosan izgalmas prózapoétikai megoldásával igyekezett is meghaladni. (2014)

Greguss Ágost

KEMÉNY LEGÚJABB REGÉNYE*

Özveggy és leánya. Írta Kemény Zsigmond. Pest 1855–1857. Emich Gusztáv nyomtatványa, Pfeifer Ferdinand tulajdona. 8 rét. Három kötet: 228, 188 és 289 l. (Ára az egésznek 3 ft.)

Lehető legrövidebben egybefoglalva, Keményről abban összpontosul véleményem, hogy szépirodalmunk jelen, legújabb szakában két írónkra lehet a „művész” nevet igazán alkalmazni, s e két írónk egyike éppen Kemény. Megsérteném az olvasót, ha föl nem tenném róla, hogy a másikat maga is nem találja ki. Nem szükséges tehát, hogy azt néven nevezzem, annál kevésbé szükséges, mivel – mint művész – az első helyet ő foglalja el, s Keményt mellette, művészségi tekintetben, a második illeti.

Keményben a bölcsész uralkodik a művész fölött; alkotásaiban inkább az igazság szépsége van képviselve, mint a szépség igazsága.

Ez véleményem, s az *Özveggy és leánya* olvasta után szinte hajlandó volnék saját véleményemet megcáfolni. Pedig azzal kecsegtetem magamat, hogy ha csakugyan belebocsátkoznám ily féle cáfolásba, még azért legkevésbé sem lennék következtetlenné. Mert Kemény – úgy látszik nekem – e mostani, legújabb regényével szinte maga is majdnem cáfolja előbbi műveit, amennyiben az *Özveggy és leánya* írójárul nem lehet mondani, hogy a bölcsésznek túlsúlya van a költő, a művész fölött, s e műben, mint amely szerkezet tekintetében Kemény többi művét mind fölülmúlja, tartalom és alak tökéletesen egymásba talál, gondolat és kép egymást áthatva, teljesen eggyé lesznek, a lélektani föladat megoldása pedig nem írói fejtegetés, elemzés útján – mit az olvasó tán a szerző előbbi munkái után várna –, de tisztán cselekvényi mozzanatokban és mozzanatok által van előmozdítva és kifejtve, szóval igazán művészileg. A költő egészen háttérbe lép elvonásával;

* Greguss Ágost (1825–1882), író, újságíró, francia regények fordítója, az esztétika tanára a budapesti egyetemen. Ma legtöbbit emlegetett műve *A balladáról* című 1865-ben kiadott könyve. – A kritika első megjelenése: Kemény legújabb regénye. *Pesti Napló*, 1857. ápr. 12. l.

az elvont egységet az élet ezerszerűsége a tünetmények sokaságában tükrözteti vissza; az eszme tökéletesen tárgylagosítva van, az ige testté lesz [...], vajon a művészet lényege nem áll-e az ige testesítésében? – A költő maga voltaképp nem mond semmit, mindent a tények mondanak meg.

Akik Keményben nem szerették – vagy jobban mondvá – nem bírták meg az elvonást, absztrakciót, unatkozván a taglaló ész műveletein, azokat biztosíthatom, hogy e részben nincs mit tartaniok az *Özvegy és leány*tól. Itt az eszme igazán tárgylagosult, igazán életté lett: a gondolkodni szerető ember megtalálja az eszmét: a restellőnek mulatságára lesznek a tárgyak, az élet viszontagságai, a tények, melyek az eszme tárgylagosulatai, konkrét képviselői –, habár az illető nem tekinti is úgy, mint valaminek képviselőit. Magokban ezekben is öröme fog telni. Mert sajátja a sikerült szépműnek, hogy az is gyönyörködik benne, aki nem érti.

Legtöbbnek csak a cifra hüvely való; kevésnek a belső mag; legkevesebbnek mind a kettő.

Hozzájárul a művészi szerkesztéshez – illetőleg egy vele – a tárgyalás rendkívüli gyöngédsége, legkivált abban, ami e szép mű körének közép-pontját, a foglaltvány drágakövét képezi: a Sára és Mikes János közti szerelem történetében. Midőn e dráma oly egyszerűen, oly természetesen, úgy magától – s oly mélyen meghatóan – előtűnik lefejlík: minden mozzanat föltüntetésekor, a színpadi Francscótul kezdve a komornyik hadarásáig, a lakot nézegető idegentől a Tarnócziné diadalmas jelentéséig a megsebzett János fogságba jutásáról, mindenütt annyi alkalmunk van a szerző ritka gyöngédsége és művészete felől meggyőződünk, aki e szerelemet oly valódílág, de oly eszményileg is, oly költői s egyszersmind oly élethű színezéssel tudja festeni. Az ember alig képzelhet megindítóbb valamit e szótalán szerelemnél, mely nincs bevallva, csak önkénytelen elárulva, melyet ők, akik érzik, nem egymásnak, de még önmagoknak sem mernek kinyilatkoztatni, s melynek ki-kitörő nyilatkozásai hasonlítanak az éj sűrű homályában fel-fellillanó villámfényekhez, melyek a tájat – regényünkben a lélek birodalmát – egyszerre, csak pillanatra és rémesen világítják meg. Mint sejtetem is mily erős szenvedéllyel növekszik e szerelem; s kölcsönös kifejezés, sőt úgyszólván ismeretség nélkül is (ami biztosítaná), mégis oly biztos, oly öntudatos, oly eldöntő. Némásága csak szentebbé teszi. A lélek legméltóbb mezében, szóba foglalva akkor jelenik meg, midőn a földi életben már vége van, Sára halálával; s ami eddig nem volt kimondva, a szerző finom jótapintattal éppen azon személlyel mondatja ki, mely annak kimondására valamennyi közt legkevésbé méltó, de benne leginkább bűnhődik: a gonosz anyával. Az anya gyöngédtelen fölkiáltása is csak az író gyöngédségét, valamint egyúttal jellemzési mesterségét tanúsítja; az éles szembetét pedig, midőn éppen a megtestesült szívtelesség

mondja ki a szív örökleges vonatásának tényét, annál inkább emeli a rajzolt szerelem szűzies báját, eszményi magasztosságát.

Ezen középpontot, a János és Sára közti szerelmet, a legmozgóbb, leg-elevenebb élet környezi. Ez életnek előtere, háttere és oldaltára van, mind népes, mind beláthatatlan távolba nyúló, mint a valóságban, s az emberek nem mozognak pusztá, üres, népesítlén térben. Mindenén és minden körül megvan a hely és a korszak jellemző stílje, zamata, életszíne – anélkül, hogy a szerző évégett leírásokhoz, ez annyira használatos és annyira művészietlen módhoz folyamodnék. Az egész korszak mintegy magátul terem előttünk a szereplő személyek összefüggésében; ezen összefüggés is – ami Keménynél, ki legjobban jellemez, nem is lehet másképp – egészen magátul történik, s az írónak semmi egyéb köze hozzá, csak az, hogy följegyzi. A személyek legkevésbé sem látszanak az író rabságában lenni; ez mintegy szabadon bocsátotta őket. Szabadon, s éppen ezért legkényszerűbben mozognak tehát. Az élő lények szigorún az élet törvényei szerint élnek és mozognak, s ami történik, annak történni kell. Az író részrehajlatlanul, elfogulatlanul elbeszélve nem enged magának semmi szeszélyt, semmi önkényességet; némi önkényességi látszatot csak egy tétben vettem észre, abban, hogy Medgyesen oly kocsiszt akasztanak, aki asszonyát az úton megölte.

Feljebb szándékkal élő lényeket említettem általánosan, nem csupán embereket, mert a kutya, lovak, medvék, hollók, varjak jutottak eszembe, melyeknek magaviseletéből kitetszik, mily nyomósan tanulmányozta Kemény nemcsak az emberi, de – hogy úgy mondjam – az összehasonlítható lélektant is. Ne higgye senki, hogy ez észrevétel csak semmiségre vonatkozik. Állatok és gyermekek szerepeltetése az elbeszélő művészetnek egyik legszebb részletét képezi, de csak nagy íróknak szokott sikerülni.

– Azonban veszem észre, hogy szinte ítészkedek, pedig a jelen sorokban se bírálatot, se ismertetést nem akartam adni a jeles regényről. Nem volt egyéb célom ezúttal, mint számot adni a benyomásról, mit reám Kemény Zsigmond legújabb műve tett. Ezért állítam előtérbe saját egyéni véleményemet, s ennek alapján éppen be akartam vallani abbéli gyöngémet..., mert amidőn csak ránk ható benyomásokat tükrözünk vissza, nem a tudomány elvei, de az egyén szenvedői alkotnak érvényes törvénykönyvet..., tehát éppen be akartam vallani azon gyöngémet, hogy én Keményt (de csak őt) mégis jobban szeretem úgy, ha több bölcsész, mint költő – amidőn önkéntelenül ítészi feszegetésekbe bonyolódtam. Tudom, senki sem fogja osztani e bevallott szenvedémet – s én azt szeretem, mert ekkor csak annál jobban fogják szeretni Kemény legújabb regényét.

(1857)

SZERELEM ÉS HÁZASSÁG KEMÉNY ZSIGMOND ÖZVEGY ÉS LEÁNYA CÍMŰ REGÉNYÉBEN*

„Ha kimondom ezt a nevet: Kemény Zsigmond – az élet és a végzet súlyos szárnyacsapását érzem” – írja Nagy Sándor 1943-as tanulmányában.¹ Ha nem is mindenütt ilyen hatásos megfogalmazásban, a tragikum és a sorsszerűség hangsúlyozása alapvetően határozza meg Kemény Zsigmond műveinek recepcióját már a kezdetektől fogva. Teljesen jogosan: Kemény regényeiben és elbeszéléseiben jellemzően nem bontakoznak ki boldog életutak, s azt sem állíthatjuk, hogy alakjai képesek lennének sor-suk irányítására.

A tragikum és a végzet szempontjainak előtérbe helyezéséből szükségszerűen adódik Kemény regényeinek a dráma műfajával való összevetése. Fokozottan igaz ez jelen dolgozat tárgyára, az *Özveggy és leányára*: a regény recepciójának – a kortárs, 1857-ben keletkezett kritikáktól² Bényei Péter 2007-ben megjelent könyvéig³ – vezető szempontja a drámaisággal összefüggő kérdések vizsgálata. Ennek egyik alapja minden bizonnyal az a 19. századi poétikai diskurzus, amely együtt tárgyalta a regény és a dráma műfaját, s amelyben *Eszmék a regény és dráma körül* című 1853-as szövegével maga Kemény is jelentős szerepet töltött be.⁴ A recepció drámaiságot középpontba állító alakulásához nagymértékben járulhatott hozzá Gyulai Pál 1879-es Kemény-émlékbeszéde is, amely szerint Kemény „a regény formájában tragédiákat írt s olykor drámaiságban is

* Pálffy Eszter (1989), irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem oktatója. – A tanulmány első megjelenése: *Szerelm és házasság Kemény Zsigmond Özveggy és leány című regényében*. *Verso*, 2019/1, 52–64. (versofolyoirat.hu).

¹ Nagy Sándor: Kemény Zsigmond és az erkölcsi világ. *ItK*, 1943, 29–42.

² Greguss Ágost, Kemény legújabb regénye. *Pesti Napló*, 1857. ápr. 12., Székely József: Irodalmi szemle. *Özveggy és leánya*, történelmi regény, három kötetben. *Hölgyfutár*, 1857. máj. 15–26., Danielik János: A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond Özveggy és leányára. *Pesti Napló*, 1857. júl. 3., 4., 11., 14.

³ Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Debrecen, 2007, Debreceni Egyetemi Kiadó.

⁴ Kemény Zsigmond: *Eszmék regény és dráma körül*. In uő: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. Budapest, 1971, Szépirodalmi. A regény és dráma műfaji összevetésére vállalkozó további értekezés például: Gondol Dániel: *Regény és dráma párhuzamban*. A Kisfaludy-Társaság által megkoszorúzott pályamunka. Eggenberger J. és fia áruja Pesten, 1843.

vetekedett a tragédiaírókkal”.⁵ Bényei e kijelentés mögött már komoly értelmezői hagyományt lát, valamint kiemeli, hogy a 20. század első felének Kemény-értését döntően meghatározta ez a felfogás.⁶ S valóban, Papp Ferenc 1923-as Kemény-monográfiája például az *Özvegy és leánya* elemzésénél szinte kizárólag a drámaiságra koncentrált: „Az érdeklődés középpontjában mindvégig a három főalak tragikuma marad, a cselekvény pedig drámai gyorsasággal bonyolódik a katastropha felé” – írja. Papp szerint a drámaiságot az is fokozza, hogy a cselekmény rövid idő alatt játszódik, a regény első két kötetének cselekményét pedig kifejezetten színpadra szabottnak látja.⁷

A drámaiság szempontja azonban a század második felében is érvényesül: Barta János a tragikumot nevezi meg Kemény regényeinek közös nevezőjeként, s 1983-ban külön tanulmányt ír Kemény tragikus emberalakjairól.⁸ A regényeket ő is színpadszerűeknek tartja, tanulmányának célját így jelöli ki: „megpróbálom azt a, hogy úgy mondjam, színpadot, színteret fölvázolni, amelyen ezek a tragikus eseménysorok lejátszódnak – Kemény színpadát, némi kitekintéssel”.⁹ Barta meglátása szerint a görög tragédiákhoz hasonlóan Kemény tragikus alakjai felett is a sors uralodik, a „kérlelhetetlen törvény [...], amely fölötté áll minden egyéni és csoportlétnek”.¹⁰

Bényei 2007-es Kemény-monográfiájának elemzése szerint az *Özvegy és leánya* történetmondásában – akárcsak a drámákban – szigorú ok-okozatosság és töretlen linearitás érvényesül, a történet egésze pedig egyetlen központi szál köré szerveződik. Amint írja, Tarnóczyné törekvései és a két szerelmes kapcsolatának alakulása zárt szituációba fogja a több szálon kibontakozó cselekményt. Emellett a dráma cselekményének részeit (expozíció, bonyodalom, tetőpont, késleltetés, végkifejlet) is megfelelteti a regény egyes részleteinek.¹¹

Az *Özvegy és leánya* esetében a drámai szempont előtérbe helyezése azzal jár, hogy az elemzések szükségszerűen a tragikus főszereplőkre kon-

⁵ Gyulai Pál: Emlébeszéd B. Kemény Zsigmond fölött. In Gy. P.: *Emlébeszédék I.* Budapest, 1902., 159–189, 171.

⁶ Bényei: i. m. 169.

⁷ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. kötet. Budapest, 1923, Magyar Tudományos Akadémia, 279.

⁸ Barta János: Sorsok és válságok (Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai). In *Arany János és kortársai II.* Vél. és sajtó alá rend. Imre László. Debrecen, 2003, Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai Könyvtár 27.), 73–102.

⁹ Uo. 74.

¹⁰ Uo. 77.

¹¹ Bényei: i. m. 270–276.

centráltnak. A regény más szereplői legfeljebb a tragikus szálhoz való viszonyukban kerülnek elő.¹² Jól példázza ezt Barta tanulmánya, amelyben Kemény nem tragikus hősei a tragikum szintje alatt helyezkednek el, a sors hatásköre nem terjed ki rájuk. „Voltaképpen mindannyian a személyiség alacsonyabb szintjein élnek, többnyire egészséges vitalitás, derűs alaphangoltság tölti el őket; az úgynevezett »piknikus« karaktértípus képviselői”¹³ – írja. E karakterek funkcióját abban látja, hogy az általuk keltett komikus-szatirikus hatás oldja a regények komor hangulatát. Az *Özvegy és leánya* esetében a széphistóriákon ábrándozó Naprádinét sorolja ide.

Bényei szintén a tragikus történethez képest határozza meg az *Özvegy és leánya* további szereplőit. Elemzésében Naprádiné az illúziókba felejtkező szerelemfelfogás következetes paródiája; nevetséges és naiv jellem. A tragikus történetyszál alakulásában a tragikus főhős melletti segítő szerepében van jelen, ő közvetíti Sára titkos gondolatait az olvasóknak. A Sára férjének szánt Haller Péter Bényei leírásában a kívül rútt, belül jószágos öregember sematikus figurája, s az olasz commedia dell’arték vén csábító alakjával rokon.¹⁴ Bényei tehát – Bartához hasonlóan – a regény nem tragikus sorsú szereplőit olyan komikai alakokként látta, akik a fő tragikus szálát színesítik.

A regény drámaiság felőli megközelítése tehát szükségszerűen a tragikus főszereplőket helyezi a vizsgálat középpontjába. Természetesen aligha lehet felróni egy regény értelmezőinek, hogy a mellékszereplőket mellékszereplőkként kezelik; a regényt egyetlen szempontra redukáló értelmezések azonban éppen azokat a részleteket hagyják figyelmen kívül, amelyek Kemény nézetei szerint a regény – drámától eltérő – lényegét adják. Kemény az *Esmék a regény és dráma* körülben markáns eltéréseket fogalmaz meg a regény és a dráma között. Különbséget lát például a két műfaj jellemalkotási módszerében: míg a dráma elnagyoltan vázolja alakjait és változatlan jellemekkel dolgozik, addig a regény (ideális esetben) árnyaltan és részletesen mutatja be szereplőit, akik az idő múlásával változáson is keresztülmehetnek. A részletes ábrázolás követelményét Kemény nemcsak a szereplőkre érvényesíti; a részletet a regény leglényegibb jellemzőjének tartja. „Ha a jó regényt détailjaiból kiveszed, kivetted éltető, elevenítő legéből”¹⁵ – írja.

¹² Papp Ferencnél például még úgy sem.

¹³ Barta: i. m. 79.

¹⁴ Bényei: i. m. 279–280.

¹⁵ Uo. 207.

Jelen dolgozat a drámaiság szempontjától eltávolodva elemzi a regényt, s a tragikus főhősök, Tarnóczy Sára és Mikes János mellé egyenrangú felekként állítja Naprádiné Judit és Haller Péter alakját. A két férfi–nő kapcsolatot a regény eltérően ábrázolja: míg Tarnóczy Sárát és Mikes Jánost a regény folyamán mindvégig változatlan szerelem fűzi egymáshoz, addig Naprádiné és Haller Péter kapcsolata fokozatosan bontakozik ki. Sára és János – a fentebb idézett elemzések alapján – a mű drámai síkján mozognak, Naprádiné és Haller Péter alakja viszont a regényes síkhoz tartozik. Állításom szerint az utóbbi viszony szemügyre vétele olyan lehetséges utat nyit meg az értelmezés számára, amely kivezet a tragikumból. Ha drámaként olvassuk a regényt, nem találunk benne reményt vagy boldogságot; ha viszont regényként, akkor igen.

Tarnóczy Sára és a szerelem

Kemény az *Özvegy és leánya* 17. században játszódó történetének forrásul Szalárdi János *Siralmas krónikájának* egy epizódját használta fel. A regény főhőseinek, Tarnóczy Sárának és Mikes Jánosnak a szerelme azonban Kemény leleménye: míg Szalárdinál csak az egyik Mikes fiú szerelmes Sárába, a lányrablás pedig erőszakkal történik, addig Keménynél Mikes Kelemen és Mikes János egyaránt gyengéd érzéseket táplál a lány iránt, aki János érzéseit viszonozza is.¹⁶ A regény tragikus végkifejletét kettejük reménytelen szerelme okozza. Tarnóczy Sára a regény cselekménye előtt nem sokkal Széchy Mária udvarában időzik. Egy alkalommal Ráskai Gáspár *Vitéz Franciskó* című széphistóriáját adják elő dramatizált formában, amelyben Sára a kis apród szerepét játssza. Ekkor találkozik Mikes Jánossal, illetve a férfi főhőst, Franciskót alakító ismeretlen lovaggal, akibe beleszeret. Pontosabban: amint arra Gönczy Monika felhívja a figyelmet, valójában Franciskó karakterébe szeret bele, hiszen a szerepet játszó férfinak a nevét sem tudja. Gönczy elemzése szerint Sára tragédiája abból fakad, hogy az olvasott cselekvésmintát tartja megérendőnek, s ezt a darabot játssza tovább a valóságban is.¹⁷

¹⁶ Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. S. a. r., bev. és jegyz. Szakály Ferenc. 1980, Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya, 159–161.

¹⁷ Gönczy Monika: Az *Özvegy és leánya* szövegvilágai. Palimpszeszt-kedély. In *Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*. Debrecen, 2000 (Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa), 84–113, 99.

Ezt az állítást támasztja alá az a párbeszéd is, amelyben Sárát nagynénje, Naprádiné faggatja titkos szerelméről: „S gondolsz-e rája? – Néha. – És szebbnek tartod, mint a többi férfiakat? – Sokkal. – Miveltebbnek? – Úgy hiszem. – Jobbnak? – Arról gondolkodni nem jutott még eszembe. – Gazdagabbnak? – Az nem szükséges.” (74.)¹⁸ Sára tehát egyedül abban biztos, hogy szerelme szépségben felülmúlja a többi férfit, valamint feltételezi műveltségét. A szerep mögötti férfiról semmit sem tud: a jósággal és a gazdagsággal ellentétben a szépség az a jellemző, amely Franciskó szerepében is megmutatkozott.

Feltűnő, hogy a drámai főszereplők között alig van interakció. A két főhős szinte egyáltalán nem lép párbeszédbe egymással; történetük csakis elbeszélői leírásokból bontakozik ki. Sára és János a cselekmény ideje alatt mindössze háromszor találkozik személyesen: először a lányrabláskor; Sára már itt felismeri elrablójában Franciskót. Másodszor a lányrablást követően, a Mikes-házban látják egymást; ebben a jelenetben döbben rá Mikes János, hogy Sára a Széchy Mária udvarában már látott kis apród. Párbeszéd egyedül itt zajlik köztük, szerepükből azonban továbbra sem mozdulnak ki: „Fölnyílt az ajtó, belépett János, és Sára kiáltá: – Franciskó! – Szent ég! Ez Loránt kis apródja! – rebegék az érkezett ajkai.” (192.) A harmadik találkozás pedig már Sára esküvője Haller Péterrel, ahol Sára mindössze egyetlen pillanatra látja Mikes Jánost a templom kapujában. (304.)

A regény Sára és János érzéseit ennek ellenére is részletesen ábrázolja. Belső monológjaikból és az elbeszélő leírásaiból bontakozik ki egymás iránt érzett vonzalmuk, amely egész létüket meghatározza. Sára esetében a regény aprólékosan mutatja be érzéseinek testi hatását is – összhangban a Kemény-regények szereplőinek külső, testi megjelenéséből belső tulajdonságaikra, érzéseikre lehet következtetni.¹⁹ Sára érzéseit legerőteljesebben a lányrablás jelenetében közvetítik testi benyomások. Amikor elrablójában hirtelen ráismer szerelmére, a következő tünetek mutatkoznak: „Sára ajkairól egy megtört sikoltás hangzott, melynek csengését

¹⁸ A regény oldalszámait az alábbi kiadásból idézem: Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya*. Budapest, 1997, Európa.

¹⁹ Péterfy Jenő megfogalmazásában: „Keménynél az ember arcán is lélek ül” (Péterfy Jenő: Báró Kemény Zsigmond mint regényíró. In P. J. munkái: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1928, Franklin, 571.); vagy legutóbb Kucserka Zsófia könyvében: „Kemény szövegeiben test és lélek [...] egymást átjáró minőségekként jelennek meg”. (Kucserka Zsófia: *Könyvbe vésett jellemek. A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*. Budapest, 2017, Ráció, 51.)

kettémetszette vagy a torok rögtön összevonulása vagy a leigáztatásban is parancsoló lélek akarateroje, s mely halk nyögésben hallatá utórezgéseit. S ekkor egy heves rázkódás támadt testén, mely villamos érintésként futott minden idegen végig, és rögtön eltűnt, lázító hatásának nyomait a föloldott tagokon egészen megszüntetvén. A sikoltás és rázkódás alatt a leány küzdő kezei előbb lehanyatlottak, s azután lassan fölemelkedvén saját homlokán keresztbe kulcsolódtak, mint azé, ki erős agyfájdalmat akar elnyomni, vagy rendkívüli meglepetésből émedni.” (77.) (Kiemelések tőlem, P. E.)

A szövegrész értelmezéséhez a 19. század elejének magyar nyelvű antropológiai-lélektani munkái nyújthatnak segítséget.²⁰ Köteles Sámuel 1839-ben megjelent *Philosophiai anthropológiája*²¹ és Mészáros Károly *Az emberismeret elemei bölcsészeti tekintetben*²² című 1845-ös szövege egyaránt oktatási célokra készült; joggal feltételezhetjük tehát, hogy rendszerező jellegű összefoglalást nyújtanak a 19. század első felének emberről alkotott képéről.²³ E munkák szerint az emberi lélek önálló, konkrét térbeli kiterjedés nélküli örök létező, amely a gondolkodásért felelős és akaraterővel rendelkezik. A test és a lélek kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra: a test érzékeli a külvilág benyomásait és továbbítja azokat a léleknek, a lélek mozgása pedig a test külső jelei által válik láthatóvá.

Köteles így ír: „A test és lélek, melyek együtt véve teszik személyünket, belső, és szoros egybeköttetésben állanak egymással. Ennélfogva szüntelen hatnak egymásra; szüntelen közlik egymással a magok változásait. Testünk állapotja befoly a lélekébe, és viszont. A kettő úgy van kölcsönösen egymáshoz, mint ok az okozathoz.”²⁴ Az érzékelésben mindkét szerző az idegeknek tulajdonítja a legfontosabb szerepet; az idegek kiindulási helyét az agyban lokalizálják. Az agyból kiinduló és az egész testet behálózó idegek mellett pedig mindketten feltételeznek egy további anyagot. Köteles ezt az idegek belsejében képzelel el: „Az érző inakban esett változásnak felhatására nézve pedig több vélemény van, melyek közt

²⁰ A 19. századi magyar regény karaktereinek fiziológiai, fiziognómiai és antropológiai megközelítéséhez lásd: Kucserka Zsófia: i. m.

²¹ *Philosophiai anthropologia*. Írta Köteles Sámuel, néhai philos. professor, M. Acad. rendes tag, kiadta a Magyar Tudós Társaság Budán, MDCCCXXXIX.

²² *Az emberismeret elemei bölcséleti tekintetben*. Írta Mészáros Károly, Pesten, 1845.

²³ Az értelmezésbe természetesen számos más szöveget is bevonhattam volna, akár a regény keletkezési idejéhez közelebb eső orvosi témájú munkák közül is. Választásom azért esett erre a két szövegre, mert szerzőik valamilyen módon kötődnek Kemény Zsigmondhoz: Köteles Sámuel Kemény Zsigmond tanára volt a nagyenyedi református kollégiumban, Mészáros Károly pedig a Kemény által szerkesztett *Pesti Napló* munkatársaként dolgozott.

²⁴ Köteles: i. m. 34.

legtökélyesebb az, mi szerint az idegek nem üresek, [...] hanem tömöttek, s bennök bizonyos finom anyag foglaltatik, mely vagy a tűzhez, vagy az aetherhez, vagy a villanyhoz hasonló: s ez már úgy hat fel az idegeken, mint villany az ércvesszőn.”²⁵ (Kiemelés tőlem, P. E.)

Mészáros pedig az idegek közé helyezi: „testünk s lelkünk közötti viszony kölcsönös hatását valami villanyfolyadék mozdítná elő, mely érzéki-idegeink között létezik. Ezen igen finom, s erőteljes folyadéknak, mely agyunkból csatorna gyanánt árad le idegeinkre, inkább tulajdoníthatni minden viszonylagos működéseket testünk, s a szellem közt. Ezen villanyfolyadék felvévén a benyomásokat, vagy az érzéseket olvadákos állományával könnyen közölheti azokat a közérzéssel.”²⁶ (Kiemelés tőlem, P. E.)

A 19. század filozófiai-antropológiai elgondolásai szerint nemcsak az emberi testben található meg a villanyosság, hanem az embert körülvevő világban is. Ez a kiindulópontja például Schirckhuber Móricz cikksorozatának, amelyet a *Családi Lapok* 1855-ös évfolyamában közölt a villanyosság témájában;²⁷ s az 1862 és 1874 között megjelent Czuczor Gergely és Fogarasi György által szerkesztett szótár is úgy határozza meg a villanyt mint „[a]z egész anyagi természetben szétterjedve rejlő folyadék vagy erő”²⁸

Mindezek fényében a fenti szövegrészt a következőképpen magyarázhatjuk: a fizikai benyomásból (Mikes János megpillantása) származó hirtelen támadt érzelm hatására Sára teste sikoltással reagál, amelyet azonban a lélek akaraterije képes megzabolázni. A villanyfolyadék jelenlétének következménye, hogy a test rázkódása „villanyos érintésként” fut végig az idegeken. Mivel pedig az idegek az agyból indulnak ki, s „[b]izonyos, hogy az agy kútfeje minden érzésnek”,²⁹ a lány homlokára teszi kezét, mint aki erős agyfájdalmat érez.

A testi leírások, legfőképp pedig az idegek a regény számos más pontján is megbízhatóan jelzik Sára állapotát. Miután Mikes Jánosra halálos ítéletet mondanak ki, az elbeszélői leírás szerint „Sára sikoltva rogyott össze”, Naprádiné pedig az eset után ijedten látja, hogy a lány „[s]ötétkékszeemeiben az ideges fény oly vonzó és megdöbbentő hatású”. (247.) Nem sokkal később, már a Haller Péterrel kötendő esküvőre készülve Sára

²⁵ Uo. 42.

²⁶ Mészáros: i. m. 37.

²⁷ Schirckhuber Móricz, A villanyosság s vele rokon főbb tünetényei. *Családi lapok: tudományos és szépirodalmi folyóirat, a vallás-erkölcsi műveltség s kath. hitélet emelésére*, 1855. (4. évf.), 393–405.; 441–448.; 489–498.; 537–549.

²⁸ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A Magyar Nyelv Szótára*. Pest, 1862, Emich Gusztáv.

²⁹ Köteles: i. m. 39.

maga is az idegeire hivatkozva szabadkozik Naprádinénak: „még nem jöttek idegeim egészen rendbe”. (249.) Az esküvőn szintén sokkhatás éri Sárát: amikor a lelkész a szerelem nélkül kötött házasságról prédikál, „[m]intha jéghideg szél csapott volna Sára szívére, fázott, *rezgésbe jöttek idegei*”. (304.) Amikor pedig Mikes János váratlanul feltűnik az esküvőn a templomban, Sára összeesik, majd még napokig „[e]rős lázban feküdt, mely *ideges előjelekkel* mutatkozik”. (305.)

A 19. század természettudományos elképzelései közül a magnetizmus szótárából vett delejesség is jelen van Sára és Mikes János kapcsolatában. Sáráról azt írja az elbeszélő, hogy esküvőjén „valami *delejes erő* vonta ugyanakkor szemeit a templom előterében egy homályos, egy beárnyalt pontra” (304.) – méghozzá oda, ahol Mikes János jelent meg váratlanul.

A kor természettudományos elgondolásai alapján a delejesség szintén az idegrendszeret érinti: Czuczor és Fogarasi szótárában a delejesség szócikknél a következő meghatározást (is) olvashatjuk: „2) A természeti erőnek azon rendkívüli tüneménye, melynél *fogva egyik ember a másikat, különösen annak idegrendszerére*, erőyes hatást gyakorol, mely által azt más kedélyállapotba hozza, s gyakran meglepő gyögyerőt fejt ki, vagy betegséget idéz elő.”³⁰ (Kiemelés tőlem, P. E.)

Kemény regénye Sára Mikes János iránt érzett szerelmét tehát a 19. század természettudományos nyelvében írja le.

Mikes János és a szerelem

János érzéseit az elbeszélői leírásokból szintén részletesen megismerhetjük, esetében érdemesebb azonban egy másik szempontot figyelembe venni. Jánosnak fontos jellemzője a regényben lovag mivolta: első találkozásuk után nemcsak Sára képzeletében él ismeretlen lovagként, de a regény terében is így lép színre: „Tarnócziné nagyasszonyom természetéről és szokásairól aligha nem volt értesítve az a lovag, ki a szentléleki plébános laka előtt néhány percre megállott”. (11.) Mindaddig lovagként szerepel a szövegben, amíg el nem ér Mikes Mihály kastélyához, s Mikes Mihály rá nem ismer benne tizenkét éve nem látott unokaöccsére. „Mint megváltozott minden!” (16.) – sóhajtja, amikor a Lupuj vajda udvarában eltöltött szolgálat után visszatér gyerekkorának színtereire. Szegedy-Maszák Mihály értelmezésében János sorsa azért lesz szükségszerűen tragikus, mert idegenként érkezik a regénybe: romantikus hősként próbál boldogulni egy olyan korban, ami-

³⁰ Czuczor–Fogarasi: i. m.

kor a romantikus hősök ideje már lejárt.³¹ Az állítás éppúgy helyénvaló, ha a lovagkorra fogalmazzuk át: János a lovag szerepét játssza, ám a regény terében és idejében a lovagok kora már a múlté. S nem (csak) történeti értelemben van vége: a lovagkor vége azt jelenti, hogy a szerelmi kapcsolat alakulásának korábbi sémái nem érvényesek többé. Az elbeszélő a Sáráért epekedő Mikes Kelemen tehetetlenségét indokolja így: „S Mikes Kelemen, [...] a háztól el lévén tiltva, csupán a szomszéd erdő fáinak sóhajtozhatá, hogy az ő kedvese bájosabb a tündérek királynőjénél is; de már Rákóczi György korában rég vége volt azon regényes világnak, melyben a csevegő madarak megtanulták és továbbfecsegték az ábrándozó ifjak nyilatkozatait, s melyben a hű galamb és a merész sólyom jobb szerelmi posta volt, mint most némely bér ruhába öltözött tigris.” (45.) János ehhez a világhoz képest kívülről érkezik: „Lupuj vajda országában még nem ment ki a divatból a nőablás” (25.), említi Mikes Mihálynak, s ennek nyomán merül fel a lovagkori nosztalgiától vezérelt ötlet, hogy régi páncélokba öltözve és lóra ülve rabolják el Sárát Mikes Kelemen számára.

Mikes János tehát a lovagi szerelem szabályai szerint cselekszik, később pedig rá azonban, hogy egy ponton elvétette a szabály alkalmazását, hiszen „nőt csak magunk számára rabolhatunk”. (95.) Pontosan ismeri ezt a szabályt Sára is, Jánoshoz hasonlóan érzékelve a szabály megszegéséből szükségszerűen fakadó tragikumot: „Mi kötötte őt hozzám? Miért szeretett volna? S mégis! Ó, ég... más számára ragadni el engem!” (250.)

János viselkedése és Sára iránti érzései pontosan leírhatók Niklas Luhmann lovagi szerelemről kifejtett megállapításaival. Luhmann a szerelem irodalmi ábrázolásait vizsgáló történeti munkájában a lovagi szerelem legfőbb jellemzőjének a másik fél eszményítését tartja: a lovagi érzelem nemcsak letisztult és felemelő. Megfogalmazása szerint a lovagi irodalomban a szerelem az ideális, valószínűtlen, különleges érdemekkel elérhető dolgok birodalmában létezik. Mikes János pontosan így, eszményítve tekint Sárára: úgy nyilatkozik róla, hogy „ő nem köznapi lény” (252.). A középkori szerelmi lírát Luhmann leírásában a csakis egyetlen nőhöz szóló nagy szerelem jellemzi, s az erotikus vágyak is a kiválasztott nőre irányulnak. Amint írja: „az erotikus vonatkozások szorosan összefüggenek a legmagasabb ideálokkal; legalábbis létezik egy olyan fokozottan idealizált szféra, amelyben ráció és érzékiség nem válik el a megszokott érvénnyel”.³² E szerelemfelfogás Mikes János alakjában a messzemenőig teljesül: az elbeszélő

³¹ Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989, Szépirodalmi, 212–213.

³² Luhmann, Niklas: *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Ford. Bognár Virág. Budapest, 1997, Jósöveg Könyvek, 19–21.

jellemzés szerint „[k]evés férfiút áldott meg a természet inkább, mint Mikes Jánost, szép külső mellett azon sajátsággal, hogy az érzéki vágyakat a szív vonzalmától különszakítani ne tudja. [...] Keblének vallása a szerelem volt, a hű, az áldozó, a minden gondolatot lefoglaló.” (314.)

A regény főhőseinek szerelme szükségszerűen van tragikumra ítélve. Szerelmük még a regény ideje előtt jött létre, a mű tényleges cselekménye során nem alakul, nem változik. Mindketten saját világukban élnek, ahonnan nem mozdulnak ki, s nem lépnek egymással párbeszédbe sem. Olyan dráma szereplőivé válnak, amelyből éppen a dráma legfontosabb formai szempontja hiányzik: a dialógus.

Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolata

Sára és János kapcsolata mellett a regényben egy másik típusú, több réteggel kecsgetető férfi-nő viszony is megjelenik, amelyet Naprádiné és Haller Péter formálódó kapcsolatában fedezhetünk fel. Özvegy Naprádiné Judit, Sára nagynénjének a regényben legfőbb tulajdonsága, hogy 16–17. századi széphistóriákon ábrándozva éli életét. Szerelmesnek véli magát Mikes Mihályba, s amikor önmagát regényes históriák hősnőjeként gondolja el, Mikes Mihályt képzei maga mellé hősszerelmesként. Viszonyulása az irodalmi szöveghez mégis merőben más, mint ahogy Sára beleéli magát Vitéz Franciskó történetébe. Amint arra Gönczy Monika is figyelmeztet, Naprádiné esetében az olvasott történet pusztán játék, s nem komolyan vett minta.³³ Sára és Naprádiné szerelmes történetekhez való viszonyulásának különbözőségére Dobás Kata is felhívja a figyelmet, érzékeltetve egyúttal azt is, miért veszélyesebb Sára magatartása: „Naprádiné előszeretettel képzei magát Delilának vagy Griseldisnek, és Mikes Mihályt Volternek vagy Sámsonnak. A folyamat éppen a fordítottja Sára »olvasásának«, az özvegy ugyanis nem életté transzformálja a szövegeket, hanem az életét helyezi az imaginárius térbe.”³⁴ (Kiemelés tőlem, P. E.) Noha a regény Naprádiné és Sára közül Sárát láttatja megfontoltabbnak és értelmesebbnek, Naprádinét pedig naiv olvasmányélményeivel és képzelgéseivel nevetségesnek állítja be, mégis Naprádiné lesz az, aki számos jelenetben tesz tanúbizonyságot racionalitásáról és éleslátásáról. Mint Sára bizalmasa, ő az

³³ Gönczy: i. m. 93.

³⁴ Dobás Kata: *Az eleve elrendelés és a szabad akarat kérdése Kemény Zsigmond műveiben*. Doktori értekezés, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2014, 81. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32891>).

egyetlen a regényben, aki látja Sára szerelmének abszurditását, s figyelmezteti őt: „azon fantomba vagy szerelmes”? „Boldog Isten! Hisz te annak valódi nevét sem tudod.” Sőt, megrója a lányt, amiért az nem látja a dolgokat a maguk valójában: „De nálatok, kik ábrándvilágban éltok, minél kétségesebb valaki helyzete, annál magasabb jelleme”. (249.)

Naprádiné és Haller viszonyának kitüntetett jellegére a regényben elsőként az elbeszélő mód egyedisége hívja fel a figyelmet: első találkozásuk jelenetében az elbeszélő egyszerre jeleníti meg a másiktól szerzett első benyomások gondolatait, majd a gondolatoktól eltérő ténylegesen létrejövő dialógust. Míg Hallernek már a kezdetekkor rokonszenves Naprádiné, addig az asszony benyomásai a következők: „egészen állandó”; „[h]a mosolyg is, elfintorítja arcát”; és „iszonyúan vén lehet”. (91.) Az elbeszélő már ezt követően sejteti, hogy hová fejlődhet a kapcsolat: leírja, hogy Naprádinéra Haller roppant kedvezőtlen benyomást tett, míg ha más helyzetben ismerkedtek volna meg, Haller elbűvölhetette volna őt rendkívüli szívójságával. Majd hozzáteszi: „Az életben gyakran épül mind barátságunk, mind ellenszenvünk ily alapra, s áldhatnók sorsunkat, ha különösen a szerelem nem bírna kiváló hajlammal a tévedéseket választani tündérvárának ékköveit. *De ezt csak zárjel közt említem.*” (100.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

Néhány sorral később pedig még nyíltabban vetíti előre, hogy a későbbiek folyamán megváltozhat Naprádiné kedvezőtlen ítélete Hallerről: „[Juditnak] voltak indokolatlan ellenszenvai, melyeket nem bírt legyőzni; s voltak, melyeket az idő s a változó helyzetek lassanként szeretetté alakítottak, mint némely ásványvízben a habjai közé dobott olcsó érc helyébe nemesebb rakódik le. *A háziasszony és vendége kedélyének e különbségét későbbi fejleményekért hoztam itt elő.*” (100.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

A jelenet után valóban csak jóval később következnek fejlemények. Naprádinének a regényben még hosszú ideig eszébe sem jut Haller Péterre gondolni, aki koránál sokkal öregebbnek tűnik; helyette az örökifjú Mikes Mihályról ábrándozik, Haller Péter pedig – Sára anyjának akarata szerint – Sárát veszi feleségül. A regény folyamán azonban többször kerülnek olyan helyzetbe, hogy óhatatlanul is beszélgetniük kell egymással. Míg az olvasó már korábban értesül arról, hogy Haller Péter tisztességes és jó ember, Naprádinének ez az egyik beszélgetésükből válik világossá, amikor Haller megosztja vele tervét: megveszi a Mikesektől elkobzott birtokokat, hogy Sárának örömet szerezzen. E jelenetben fordul át Judit Haller Péterről alkotott negatív véleménye, egyrészt amikor Haller eddigi lényeginek tartott tulajdonsága, a csúnyaság változik meg szemében: „S Judit, ki a képzelődés befolyásának másoknál sokkal inkább volt alávetve, most esküt mert volna letenni, hogy Haller Péter arca érdekes, sőt mondhatni, szép is.” (298.)

Másrészt pedig már a verses regények lovagjainál is különbnek tartja: „Judit pedig most először érze először életében mély ragaszkodást az *ideg ingere*, a szív kéjsóvár gerjedelmei *nélkül*. A vén és kedvezőtlen kinézésű Hallert már ama deli lovagoknál is felsőbb lénynek tartá, kikről eddig oly jólesett magányos óráiban a verses regények szerint ábrándoznia.” (300.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

Az *ideg ingere* nélkül érzett mély ragaszkodás különösen figyelemre-méltó Sárával egybevetve, aki szerelmében csakis az *ideg ingerét* érezte: Naprádiné itt nem a külső, hanem a belső jó tulajdonságok miatt kezd vonzódni Haller Péterhez. (S szintén Sárával összehasonlítva: amint korábban már láttuk, Sárának Mikes János jószágáról eszébe sem jutott gondolkodni, csupán a külsejéről.)

Egy későbbi jelenetben, amikor Haller Péter megígéri Sárának, hogy segít megmenteni a sebesült Mikes Jánost, Judit még tovább morfondírozik: „Haller félisten volna, ha használható hüvellyel ajándékozna meg a természet, sőt úgy látszik, mintha lelkének nemessége arcát is szebbé tenne – gondolá Judit.” (369.)

A regény legutolsó bekezdése is Juditra és Haller Péterre tér vissza: a fő cselekményszál lezárása, tehát Sára, Tarnóczyné és Mikes János halála után ezek az elbeszélő utolsó mondatai: „Regényem többi személyeinek sorsáról nincsenek adataim; pedig magam is szerettem volna tudni: férjhez ment-e Mikes Mihály uramhoz a szép Judit asszony? Egy történetbúvár barátom állítja, hogy Haller Péter második neje valami özvegy Naprádiné lett volna, kivel a legboldogabb házassági szövetségben élt. Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.” (391.)

Naprádiné tehát átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit.

Kemény az *Eszmék a regény és a dráma körülben* arról is ír, hogy ahogyan az ember az őt ért hatások következtében folyamatosan változik élete során, úgy a regényben is változik idővel a szereplők jelleme, s ezt a benső változást a regénynek végig kell követnie. „A jellem e változása igen gyakran hallgatag, észrevétlen, csattanás nélküli, s nem ered oly cselekedeteinkből, melyek következményeiknél fogva magokkal ragadjanak, vagy az addigitól ellenkező irányok felé lökjenek. Nem saját tetteink kényszerei miatt távoznak múltunktól kedélyvilágunk, gondolkodásunk és akaratunkra nézve. Ó, nem! Másokká csak azért leszünk; mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk.”³⁵

³⁵ Kemény Zsigmond: *Eszmék*... i. m. 205.

Naprádiné jellemváltozása illeszkedik Kemény gondolatához: míg a regény középpontjában vitathatatlanul Tarnóczy Sára és Mikes János tragikus és végzettszerű szerelme áll, addig Naprádiné Judit személyisége „észrevétlen és csattanás nélkül” fejlődik a háttérben Haller Péter megismerése által.

Mindez egybecseng azzal is, amit Luhmann már idézett könyvében állít. Luhmann meglátása szerint a szerelem csak akkor tartósítható, akkor válhat a házasság alapjává, ha a személyeket megváltoztathatónak, fejlődőképesnek tekintik – ezt a 18. századi irodalmi művekben bekövetkező változásnak tulajdonítja; mint írja, a 17. század emberről alkotott képe, a humores-felfogás még nem hagy teret az egyéni fejlődés számára, a szerelemnek az egyedi személyiség fejlődésére gyakorolt hatása még idegen gondolat.³⁶

Luhmann a romantikus szerelmet is jellemzi, ahol a felek – a lovagi szerelemhez hasonló módon – eszményített formában jelennek meg a másik számára. Hozzáteszi, hogy a romantikus szerelemből a házasságban szükségszerűen csalódás válik: a szerelmesek pontosan azokban az elvárásokban csalódnak, amelyekre a házasságot alapozták. Luhmann leírásában a 19. század számára e csalódások nyomán merül fel, hogy a tartós kapcsolat számára más alapokat kell keresni. S ekkor, a romantikus szerelemben való csalódás után lesz jellemző az, hogy „[a] házasságban nem a valótlanba emelt eszményvilágot keresik s nem is a szenvedélyes érzelmek hőfokának tartós megőrzését, hanem a megértés és a közös cselekvés alapjait mindenben, ami számukra fontos.”³⁷

A luhmanni elgondolás szerint Tarnóczy Sára és Mikes János kapcsolata eszményekre épülő romantikus kapcsolat, szükségszerűen vezet csalódáshoz, illetve a regényben egyenesen tragédiához. A regény azonban nemcsak ezt a szerelemkonceptiót mutatja fel: Naprádiné és Haller Péter kapcsolatában a tragikus szerelem alternatíváját nyújtja. Igaz, hogy az elbeszélő ezt tudatosan rejtve hagyja (Például: „*De ezt csak zárjel közt említem*”), s a regény végén is relativizálja jelentőségét a házasság kósza pletykának való beállításával, hogy aztán még azt is visszavonja (*Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés*). Mégis: értelmezhetjük mindezt úgy, mint az olvasó figyelmének elterelését. És sikeres figyelemelterelésnek is bizonyul: ahogyan más Kemény-regényekben, úgy jellemzően az *Özvegy és leány*ban sem keresték még a boldogságot.

(2019)

³⁶ Luhmann: i. m. 14.

³⁷ Uo. 194.

[I.]

A magyar kritikai irodalom aránylag kevesebbet szólott regényíróinkról, mint lírai és drámai költőinkről – s legkevesebbet irodalmunk legjelesebb regényíróiról. A komolyabb és lelkiismeretes kritika Jósika egyik első regényei bírálójának vezényszavát követte, mely így hangzott: „le a kalappal, uraim!” – s azóta csaknem mindig tartózkodó némasággal adá meg a tiszteletet Jósikának, Eötvösnek, Keménynek és Jókainak. Nagy figyelmet ébresztett, és legjelesb regényeink közül, ha nem csalódom, egyedül *A falu jegyzője* részesült tájékozó és bővebben elemző ismertetésben, midőn a kritika Erdélyi és Henszlmann vezérlete alatt új korszakot nyitott meg Bajza után. Keményről, Jókairól semmit, Jósikáról igen keveset, és Eötvösről sem szólott eleget; míg külföldön nemcsak hogy egy figyelemre méltó mű sem marad ismertetés nélkül, hanem minden politikai és szépirodalmi lap kötelességének tartja elmondani róla nézeteit, s a jelesb írókról és könyvekről még tíz-húsz év múlva is el-elmondja az új ítésgeneráció újabb szempontú ítéletét.

Közönségünk tájékozás és eszmecsere nélkül hagyatott az irodalom egyik legnagyobb befolyású ágára, a regényre nézve. Ezen baj oka egyrészt abban rejlik ugyan, hogy nálunk aránylag kevesen tekintik életök fő feladatának a kritikával foglalkozást, míg külföldön nagy számmal vannak az esztétikusok. De más részről maga ezen kevés szám oka is időszaki irodalmunk jelen viszonyaiban keresendő. A közelebb lefolyt öt-hat évet véve, a kritika nem talált helyet a napi- és hetilapokban, s a vele foglalkozók úgyszólván hallgatásra voltak kényszerítve. Politikai lapjaink megszüntek az ízlés s irodalom ügyeiről komolyan, tüzetesen szólani – megszüntették ily nemű „Tárcá”-jokat azon okból, vagy ürügy alatt, hogy a politikai események tetemesen nagyobbított íveiken sem találnak tért. Alkalmasint tudnának mentséget fölhozni e mulasztásaikra; de mi nem vádat akarunk itt fogalmazni, csak egy tényt, s ennek egyik rossz következtetését felhozni. A közönség, mely legjobban kap a politikai lapokon, s mely ezeket tartja tekintélyesebbeknek, mindennap látván, hogy a leg-

* Salamon Ferenc (1825–1892), irodalom- és színikritikus, történész, egyetemi tanár. – A tanulmány első megjelenése: Br. Kemény Zsigmond, *Zord idő. Szépirodalmi Figyelő*, 1861. június 5–19. 5–7. szám, 69–72., 84–86., 100–102. Újabb kiadása: Salamon Ferenc: *Irodalmi írásai. 1858–1888*. Szerk. Zabán Márta. Kolozsvár, 2018, Kolozsvári Egyetemi Kiadó. II. 415–428.

közönyösebb külföldi esemény megemlíttetik, hogy egy-egy kisváros legcsekélyebb helyi ügye nagy-hosszan, s szónoklati cifrázatokkal föleresztve adatik ki azon irodalmi zsengek rovatában, melyeket a vidéki levezetések némely része képezni szokott – mindennap látván, hogy a nagy lapok figyelme kiterjed a gabonaárakra, vízállásra, utcai jelenetekre, városi és falusi mulatságokra is, s csupán csak az egy könyvirodalom mellőztetik, nem azon véleményhez van-e szoktatva, hogy az irodalom nemhogy országos fontosságú ügy volna, hanem alábbvaló a helyi érdekű dolgoknál is? A közönség azt tanulta politikai lapjaink mulasztásából, hogy a költészet és vele a regényirodalom tárgyában a magyar értelmiség el lehet helyes nézetek és elvek, sőt egyáltalában minden vélemény nélkül is.

Míg a nagy, tekintélyes lapok a merő semlegesség és tökéletes passzivitás politikáját követték a könyvirodalom terén, a kisebb hetilapok hemzsegó raja teljes eszmezavart támasztott az ízlés tárgyaiban: részünkről legalább sohasem tudtunk biztos elveket, határozott nézetet kivenni ez össze és egymásba folyó dongásból, amaz apró újdonsági cikkekből, melyek külön-külön elég merészen hangzanak, de logikájokat véve nagy diszharmoniót képeznek. Azonban a legnagyobb zűrzavar és összhangtalanság között is talál az emberi ész, ha figyelemmel vizsgálja, némi általános elvet és szabályosságot, s a legfejetlenebb anarchia közepett is mindig van, ha elv nem, legalább érdek, amiben majd mindenki egyetért – s valóban, lapjaink nagyobb tömegében is találunk egy vezéreszmét irodalmi tárgyakban az egész 1849 utáni korszakban, s e vezéreszme: a jelesebb írókat, a valódi tehetségeket vagy közönnnyel említeni, vagy egy-egy bókka!l fizetni ki, vagy tetemesen devalválni, ellenben a zsenge tehetségeket, s olykor tehetségtelen kezdőket magasztalni, s a nyegléket nevezetes, lángeszű férfiaknak kiáltani ki. Szépirodalmi lapjaink, úgy látszik, nem tekintették föladatuknak komolyabb tanulmány és gondolkodás érlelte nézeteket terjesztetni a szépirodalomról a közönség közt. Ők nem kritikai lapok, mondják, hanem szépirodalmi lapok, s így sokkal inkább körükbe tartozónak vélik a szabómesterség legújabb találmányait, a divatos mentéket és mantille-okat ismertetni, mint a jelesebb költői művet. Az ízlést kézzelfoghatóbb tárgyakban ügyekeznek terjesztetni, mint holmi tanulmányokkal, melyek tudósnak valók: az okoskodástól a nem tudósnak megfájulhat a feje.

Így a kritikával foglalkozni se politikai, se szépirodalmi lapjaink nem tartván kötelességöknek. Csodálkozhatunk-e, hogy valódi és legolvasottabb íróinkról oly keveset beszéltek mindenről beszélő lapjaink? Valóban a mulasztás oly nagy, hogy nem egy, hanem több lapnak évekig tartó folytonos munkát adna a mulasztások helyrehozása. A nagy hátralékot számba véve, a *Figyelő* is alkalmasint kénytelen lemondani azon nagy am-

bícióról, hogy egy-két év alatt a hézagokat betöltse, s a parlagon heverő mezőket mind beültethesse. Csak apránként s sokévi kitartás után tehetné meg e munkát, miután mint időszaki lap az időszerinti termékek ismertetését látja kötelességeinek első sorában.

S jelenleg is azt tekinti feladatának e sorok írója, hogy egy még 49 előtt ismert és becsült, de a kritikai irodalomban csaknem merőben ismeretlen regényírónkat csak éppen most megjelent műve, a *Zord idő* után mutassa be. Sajnos a mulasztás; de Hamlettel együtt csekély erejét meghaladó feladatnak tekinti a kifícamodott világot csuklójába visszaigazítani, bármennyire óhajtaná. Máskorra s talán másokra kénytelen bízni, csak Kemény művei tárgyában is, általános ismertetést adni. E sorok írója ezúttal csak érinti a nevezett regényköltő nemrégén megjelent műveit: a jövőre bízza a múltat, s csak a jelennel foglalkozik. A *Férj és nő*, a *Ködképek*, *Özvegy és leánya*, s a *rajongók* (49 utáni művek), Keményt a külföld bármelyik irodalmában a jelesb írók sorába emelték volna, s nálunk kétséggkívül a legelső regényköltővé teszik. Ezen művei mutatják, hogy ő az, ki több jeles regényíróink közt a legnagyobb mértékben egyesíti azon tulajdonokat, melyek a regényeknek valódi értéket adnak. A mélyebb lélektani ismeret, az emberi viszonyokba való mély belátás, s filozofikus emelkedettség benne azon valódi képzelőtehetséggel párosul, mely élő és cselekvő tettet tud adni eszméinek. Sokkal kevesebb reflexiót, elvont okoskodást találunk műveiben, mint egy-két más nevezetes regényírónknál, s mégis az emberi lélek mélyebben és több avatottsággal van ismertetve művében: nem az író, hanem maguk a cselekvő, érző és beszélő személyek tárják föl előttünk a lélektani igazságokat: s ez a valódi, ez a költői eljárás. Nagy előszeretettel van a drámai forma iránt regényeiben, s ezt hibáztatni egy elbeszélő költőben annyi lenne, mint sok más nagy elbeszélő költővel együtt magát Homért is elítélni.

A költői képzeletről átalán ferde fogalmakat látunk divatozni. Ragyogó, erős költőnek tartják igen sokan azt, ki rendkívüli tüneményeket, a valóhoz lehető legkevesbé hasonlító lényeket és eseményeket, alig felfogható, bombasztikus szavakba foglalt hasonlatokat, a végtelenbe minél jobban elenyésző ábrándokat bír elének állítani; ellenben alantjáró, gyenge képzelőtehetségűnek nevezik azon költőt, ki a valóhoz a csalódásig hasonlító embereket és viszonyokat, határozottan körvonalozott képeket állít elő, az emberi nyelvet csak úgy használván, mint a képiró a rajzont és festéket, nem magáért a szín ragyogásáért, hanem az alak élethúvé tételére. Ama költő színei lehetnek ragyogók, anélkül hogy illúziót okoznának – emezé lehet kevésbé pompázó, de szemkápráztatás helyett valódi és mély benyomásokkal gyönyörködteti a lelket. Ha a képzelet erejét a képek ragyogásából mérjük, s nem a csalódásig vitt festésből, egy-egy

49 előtti bombasztikus lírai szónok nagyobb lírikus volna Petőfinél, Byron nagyobb eposzíró Homérnél, s Sand György nagyobb Scottnál s valamennyi kitűnő angol regényírónál. Véleményem, hogy egy-egy találó hollandi zsánerképben a képzeletnek nagyobb ereje nyilatkozik, mint némely nagy koncepciókban, ahol az alakok mind oly erőltetett állásban vannak, mint valami kezdő színész, az arcon kelletlen grimaszok, s a tagok aránya és hajlása természetellenes. Kemény azon költők közé tartozik, kik ama valódi képzelőtehetség adományával bírnak.

Nem akarok korábbi regényeiről bővebben szólni – csak ama két fő regényírói tulajdont emelem ki annak példájaként, mennyire érdemes lett volna ez írónk minden műveinek megjelenésekor, hogy a kritika nagyobb figyelemre méltassa. És nemcsak érdemes, hanem szükséges is volt volna; mert a kritikának kétszeresen szükséges megszólalnia oly esetekben, midőn a közönség vagy egy-egy gyenge művet bálványoz, vagy pedig a valódi érdem nem ví ki közöttte megfelelő népszerűséget. S Kemény regényeire nézve áll – hogy a közönség nem méltatta oly mértékben, mint megérdemelték volna. A közönség tömege divateszmék után indul, s oly ferde fogalmai vannak néha az esztétika több tárgyaiban, minőt, a képzelet erejét illetőleg, fennebb kiemeltem. A kritikának legalább ki kell vala mondania, hogy Keménynek fent megnevezett korábbi művei közt található az egy-két legjobb magyar regény, hogy ne látszassék szokatlan állításnak, midőn több év múlva írja valaki ezen, egyébiránt több biztos ítéletek által osztott véleményyt.

De most tárgyunkra!

Hogy az új regényt helyesen fogjuk fel, s kellően bírjuk méltányolni, szükséges mindenekelőtt történeti és politikai oldalról ismertetnünk.

Regényírónk egyik legnagyobb érdeme, hogy a kort, melyet tárgyul fölvesz, a legnagyobb aprólékossággal menő részletességgel ismeri és föl tudja használni rajzainak színezésére. E tekintetben, ha valaki, ő érdemli meg legjobban a magyar Scott *Walter* nevet. Ezenkívül nemzetünk múlt viszontagságaiból, politikai botlásaiból és bölcsességéből oly mértékben ügyekezett okulni, mint nálunk, fájdalom, csak kevesen. Az eseményeket s szerepelt egyéneit bizodalmasabb közelbe ügyekszik hozni hozzánk, mint maga némely történetíró, ki bizonyos optikai csalódást szeret előidézni. Kemény képzelete erejével varázsolja ugyan elének alakjait, s némileg másítva, mint a művészet minden neme megkívánja, de a főbb vonások igen hű utánjárással vannak összegyűjtve krónikáink lapjairól, ahol elszórva állanak. Fráter György, a magyar Talleyrand például e regényben csak háttéri alak, rövid szerep jutott neki, s szerző csak néhány odavetett vonással rajzolja; de a budai tanácsban mondott egy-két szava, sőt egyes mozdulata, később Frangepán Orbánnal tartott párbeszéde tökéletesen

elénk állítják e nevezetes alakot, s az író mindig bizonyos baljóslatú színnel tudja őt körülvenni; Werbőczy, a nagy népszónok, de könnyen hívó és optimizmusával, még csalódások után is, tragikus haláláig fel nem hagyó diplomata szintén mintha a maga ódon színezetéből felfrissített eredeti arckép volna, azon néhány, kissé torzítottnak tetsző vonás dacára, melyek által a nagy szónok beszéde olykor a komikum határáig megy, s melyek, úgy látszik, kevesebb eszű embernek mutatják, mint aminőnek lennie kellett, s a minőnek magából e regényből ismerjük más helyeken. Izabella királynő ideálisabb s tán fantasztikusabb alak a történeti Izabellánál, de annyira hű főbb vonásaiban a történeti Izabellához, mennyire egy regényben várhatjuk. Kemény továbbá híven festi, mind egyéneiben, mind viszonyaiban azon szomorú kort, mely a teljes kétségbeesés s az általános romlás kora volt, ti. a török foglalás és az ország tetteles két- vagy háromfelé szakadása kezdetét. Magyarországra nézve a bomlás és hódoltatás korszaka Nándorfehérvár elvesztésével kezdődött, Mohács csak közbeeső állomás volt, s a valódi katasztrófa Buda végleges elfoglalásával következett be 1541-ben. Ezen katasztrófa, s a magyar politikának egy merőben új korszaka képezi e regény fordulópontját is. A rémület és fájdalom Buda tetteles elvesztésén nem vala kisebb, mint a mohácsi ütközet hírére – s a veszteség valóban helyrehozhatlanabb volt. Az egész regény a haza ezen végpusztuláshoz hasonló romlását tünteti elénk, nemcsak az uralkodás megoszlásában, nemcsak Buda elfoglalásának tényében, hanem a legalárendeltebb egyének sorsában is. Szerző egész erővel s egész nagyságában tünteti elénk, hogy egyes államférfiak tévedése mily gyászos lehet a legszerényebb és elrejtettebb magánéletre is, s mennyire képes romlásba sodorni a merőben ártatlanokat is. A műnek politikai alapja és politikai morálja van: az egész úgyszólván a politikai tévedések tragédiája, s az igazság, melyen sarkallik, s mely körül minden megfordul, azon szavakba foglalható, melyeket György barát mond el, miután addigi politikája Buda elvesztésével megbukott: „A ballépésekből támad a megtorlás”, úgymond. „A bűnt az isten megbocsáthatja a gyónónak és bánkódónak; *de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetökben fekszik a kérelhetetlen bosszúállás.*” És valóban, a regény ezen politikai morálja kérelhetetlen s csaknem borzadalmas, különösen a Werbőczy rokonságát illetőleg, melyet ez előre nem látó államférfiú magával ránt a veszélybe.

Szerző igen határozott meggyőződéssel rosszallja Martinuzzi, Werbőczy és Török Bálint politikáját, mely a török nagylelkűségbe vetett hittel végre Szolimán kezére játszá az ország fővárosát. Maga az író, ki e regényben ritkán szól, hanem személyeit beszélteni, e részben maga is megszólal; még pedig nem csekély ellenszenvvel: „Most (ti. Buda elfoglalása után) a Martinuzzi és az egész belső tanács politikája *silányul* megbukott, s nem-

csak a féltett Budát, de az ország legszebb részét juttatta idegen hódító kezébe, még pedig úgy, hogy a *korlátolt észűség* vádját veté a fő tekintélyekre, kik álokokkal lelkesíték a népet oly törekvések iránt, mik *józan felfogás szerint* mással nem végződhettek, mint *kiáltó kudarc*cal.”

S mi volt Martinuzzi politikája, ki Budát az utolsó csepp vérig nem adá meg a németnek, s a török segítségével elverte a vár alól Roggendorf seregét? Ezt legjobban elmondja e regényben maga György barát: „De én, gondolá magában Martinuzzi, *Magyarország területi épségét* akartam visszaszerezni, mégpedig egy magyar uralkodóház alatt. Most, midőn tervem az eddigi úton lehetlenné vált, s a viszonyok kényszerűsége tölem áldozatot kíván, inkább eldobom a Zápolya-ház koronáját, hogy kivívhasam az ép és egész Magyarországot. Nem az én politikám-e a valódi hazafias, az igazán magyar? Mi beccsel bírhat előttem azon cél, hogy a szétدارabolt és a szomszéd hatalmak közt felosztott országból egy hulladék, tizenöt vagy húsz megyéből, összeférceltessék magyar születésű herceg számára, s hogy kegyelemből tengjen addig, míg valamelyik szomszéd a kezét rátenni veszélytelennek tartja?”

Így értjük a Martinuzzinak e regényben tulajdonított szerepet, melyben a ravasz diplomata Buda elfoglalásáig a törökkel, s mihielyt ez megtörtént, a némettel tartott. Ugyanazon cél lebegett szemei előtt, ti. Magyarország egyesítése, habár az eszközök a viszonyokhoz képest merőben különböztek is. Azonban a regényíró, műve bármennyire politikai igazságokon sarkallik, följobb teszi az erkölcsi elveket a politikaiaknál, s a regény végén sejteti és megjósoltatja, hogy e köpenyegforgatás magában hordja büntetését. S a büntetés igen természetesen foly a közvélemény erkölcsiségéből. A Castaldo tábornok alatt Erdélyt elfoglalt német katonaság, mint katona, bár Martinuzzi is ugyanazon urat szolgálja, melyet ők, megvetéssel beszél a ravasz diplomatáról, s nem hiszen oly ember hűségében, ki az ellenkező táborból szegődött Ferdinánd királyhoz. Ezen bűnhődésen kívül a szerző mindég érezteti az olvasóval e rendkívüli ember iránti ellenszenvét, mellyel átalán az erkölcstelen politika iránt viseltetik. S ezt ha dicséretesnek tartanók egy politikusban, egy *költőben* kötelességnek kell mondanunk. Hova lenne e világon az erkölcsiség, mivé válnék maga a költészet, ha megszűnnék a legérzékenyebb morális érzet hirdetője lenni?

E regény politikai sarkpontjaival megismerkednünk fontos csak annál fogva is, mivel különben az egész mű irányára és hangulatára nézve helytelenül ítélnénk. Az a nagy országos szerencsétlenség, az egyes személyek rendkívül szomorú sorsa, a magyar nemzet végső enyészetének ábrázolása fogna lenni, mely a legsetétebb pesszimizmus hangulatába ejt, ha nem értelmezzük úgy, amint maga a szerző értette. Kemény e

regényében kevesebbet magyarázgat maga, kevesebbet okoskodik, mint közönségesen a mai regényírók: csaknem annyit bíz az olvasó felfogására, mint egy-egy drámaköltő. A személyeket s cselekedeteiket beszélteti, s a szobor és kép alá nem tartja szükségesnek minduntalan odaírni, mit ábrázol vele.

A regény végén úgy képzelné az ember, mintha a regény összes szereplő személyzete kipusztult volna, az egy-két életben maradt nő pedig legfeljebb klastromi életre volna kárhozthatva, s mindezekkel együtt az *országnak sem volna jövőndője*. Mellőzve, hogy ez történeti valótlanyságot foglalna magában, költőileg is több mint tragikus, ez visszaborzasztó, kellemetlen érzést okozna.

Csak e regényen átszőtt politikai fejleményekre való figyelés ment meg attól, hogy e részben ily merőben kedvetlen benyomásunk ne maradjon.

E regény nem végződik politikai kétségbeesésen; mert Izabella királyné életben marad, s megjósolja, hogy visszatér még a trónra – az ő jóslatai pedig e regényben mindig teljeseznek, s mindenki tudja, hogy miután Castaldo őt kibujdosásra kényszeríté, néhány év múlva csakugyan visszatért. S Izabellával visszatér azon politika is, mely azután száz évnél tovább két császár között fenntartá a magyar nemzetet és alkotmányát. Izabella nem magyarázza ugyan a regény végén a politikát, csak Frangepán Orbánra gondol, kinek szeretett emléke soha el nem hagyja őt. Frangepán Orbán tanácsa pedig világos azon jelenetben, mikor rögtön Buda elfoglalása után búcsút vesz az imádott királynőtől, hogy egy szerzet kolostorába vonuljon. Frangepán szájába van itt adva azon politika, melyet Izabella követ, s mely azután is megtartá hazánkat:

„E században, fájdalom – mond Frangepán –, *hazánk egysége lehetetlen*, s minden kísérlet új hódításokra vezetne. Nem az a baj, mert a török rendkívül erős; de mert Európa rendkívül gyöngé. Vallási villongások apasztják erejét, nincs összetartó eszméje, az érdekközösség mély érzése nem törhet magának utat, a régi alá van ásva, az új készületlen... V. Károly roppant birodalom ura s mégis képtelen volna Szolimán ellen komoly háborút folytatni... Nemzedékek fognak sirba szállani anélkül, hogy a váradi béke (ti. mely Ferdinándra szállította volna Magyarországot János király halála után) végrehajthatassék, s anélkül, hogy minden erre célzó kísérlet egyebet idézhetne elő, mint a török hódítás terjedését hazánkban. A végzet tehát mintegy maga szabja felséged elébe a török védelem alatti maradást... Igaz, majdnem szét kell szakadni a magyar szívének, látva, hogy hazája szét van darabolva, s lesz tán századokig. De a gondviselés kegyelme gyakran rejt a keserűbe is valami vigasztalót, hogy ne szokjunk el se a reménytől, se a szeretettől, s a szétdarabolt magyar

föld részei teljesíthetnek külön oly hivatást, melyet együtt bizonyos korokban képtelenek volnának betölteni. Buda és a török hódoltság folyvást izgatóndja a nemzetet a török gyűlölet erélyére, az egyesülés vágyára, az elpuhulástól félélelme s az idővel bekövetkező nagy csatákra készülődésre. Ferdinánd királysága Nyugat-Európával szorosabb összeköttetésünket tarthatja fenn, s a katolika hit megoltalmazására vezethet. Felső-ország része pedig, ha a török udvart pártütések vagy titkos szövetkezések által gyanakodóvá nem teszi, s ha Ferdinánddal oly háborúba nem keveredik, melyek török segínyt vonjanak be, *sokáig lehet a nemzetiség védelmezője s a magyar alkotmányos élet egyedüli fenntartója.*”

Ezen Frangepán bölcsességének tulajdonított politikához mit sem kell tennie a történetírónak – mert az egész való, legfeljebb azt, amit Frangepán, mint katolikus szerzetbe barátjának készül, s Izabellához, a katolikus királynőhöz szóló ember elhallgatott, hogy ti. az ország ama megoszlása hathatósan előmozdítja a lelkiismeret szabadságának, a reformációnak ügyét. Az erdélyi fejedelmek vezérlete alatt a magyar nemzet legdélőbb szárnya volt ama szövetségnek, melynek északi szárnyát Svédország képezte. – De, mint mondtam, Frangepán mint leendő szerzetes másképp nem beszélhetett, amint beszélt.

Frangepán politikája túléli Izabellában a regény végét, s így oly nagy szenvedések után, melyeket a regény föltár előttünk, magában foglalja a politikai vigasztalást is.

II.

De minő eljárás, fogják a képzelet korlátlan szabadságának némely, tán nem is ragyogó képzeletű hívei mondani, a politika és történet szempontjából ítélni egy regényt, ha mindjárt történeti regénynek vallaná is magát? Részemről e szempontot nagyon nevezetesnek tartanám, ha mindjárt nem volna is e műnek történeti mellékneve. Walter Scott csak egyszerűen „romance”-nak, azaz regénynek nevezte *Ivanhoe*-t, s ki tudná méltatni e kitűnő regényt a történeti szempont tekintetbe vétele nélkül? – s Kemény új műve nagyobb mértékben történeti – több van mind alakjaiban, mind meséjében a történet valóságából, mint az angol regényíróéban; mert ez itt is, mint legtöbbnyire, képzeleti alakokat vett főszemélyekül, s a mese is az, csak a háttér van a krónikák, intézmények és a régiségtan legrészletesebb ismeretével rajzolva. A bírálónak pedig a felvett tárgy természetéhez kell alkalmaznia magát s az ő szempontjait vitatnia.

Különben is merőben tévesztett és kártékony eljárás a hazai történetet travesztálni a képzelet gyönyörködtetése végett.

A költészetnek nincs szüksége ezen szabadságra: amellet, hogy hívek maradunk a megadott eseményekhez, viszonyokhoz és jellemekhez, a képzeletnek, egyéni fölfogásnak terjedelmes szabadság jut még. A valódi költő megköszöni a minél több kész adatot, minél körülményesebb leírásokat és elbeszéléseket – a krónikákban minél kerekebben kivitt alakkokat –, és magyar hőskölteményírónak nagy baja az, hogy Árpádról és a magyar hősi korból oly kevés töredékadat maradt ránk, míg ha egy részletes krónikát, vagy egy még ennél is kiszínezettebb eposzi töredéket bíránk, egy valódi költő teljesebb sikerrel vinné ki a honfoglalás eposzát.

Annyiszor emlegették, hogy a görög mitológia volt a felülmúlhatatlan görög költészet kész anyaga, hogy mindenkitől elfogadott állítmány, s magam is teljesen igaznak hiszem: az istenek, a félistenekké emelt hősök, s mindennemű, bár föld feletti, de emberi alakot ábrázoló lény története maga kész poézis volt. De ha a vallás költészet volt, a költészet is a mitológiából vette tárgyait. A kultusz tárgyait pedig megmásítani nem volt szabad a költői fantáziának. A költők nemzedékről nemzedékre nemcsak Pallasz Athéné, Mars, Juno és Vulkán, hanem Thészeusz, Herkules, Agamemnon, Iphigénia eseteit és jellemét ki nem vetkeztették a megszentelt formából. Úgy vélem, hogy e szolgáltság ellenére is Aiszhülosz és Szophoklész külön tragédiáiról Dobsa Lajosnál, valamint Homér is erősebb képzeletű a különben derék Horváth Endrénél, Debreczeni Mártonnál, sőt még Vörösmartynál is – amit tagadni, kétségkívül, mindezek egyikének sem jutott eszébe soha.

Nekünk nincs mitológiánk – s panaszképpen mondhatja mindenki, hogy elveszett, ami volt, sőt nincsenek régi korboli mondáink – ez még keservesebb panasz; de még csak középkori balladánk sem maradtak meg – ez már valóban fáj, és méltán, sok dráma- és költőibeszély-írónak. Mit mondjanak még a regény- és beszélyírók, kik még részletes mémoires-t, s kész korrajzot is oly kis mennyiségben találnak?

Mindez oly panasz, melynek koncertjéhez nem a leghalkabbik részül csatlakoznak éppen azok, kik a megadott tények megvetését, s a képzelet korlátlan teremtetési szabadalmát hirdetik tettleges eljárásukkal. Pedig ha nagyobb mennyiségben volnának részletesen festő irataink a régi korból – csak arra használnák igen sokan, a mostani divat szerint, hogy merőben kivetköztessék a kort szelleméből, az egyéneket jellemükből, s indokoló jelenetek helyett a fő eseményeken s azok természetén ejtsenek sérelmeket a fantázia kénye-kedve szerint.

De a hazai történet megérdemli csak magában és önmagáért is azon kegyelet, sőt kultusz egy részét, mellyel a görög és római költő éppen az irodalom virágzása korában viseltetett félisteni hőseihez. Megérdemlené ezt a költészet tulajdon érdekében is. Fő törekvés a képzelet alkotásaiban,

hogyan a rajzolt kép illúziót ébresszen, hogy valóban hitesse el, az egész mű folyama alatt, meséjét, alakjait. Ezen elhíttetés pedig csökken tetemesen, midőn már bizonyos meghatározott jellemekről és eseményekről képzetet alkotott magának a közönség, vagy az egykorú, vagy a későbbi hiteles történetírásból. Sőt, egy költőnkől, ki nem középszerű tehetsége mellett művészete tárgyai körül igen helyes és józan elvekkkel bír, s kit e helyen megnevezni nem akarok, azt hallottam egyszer, hogy azt sem tartja helyesnek, ha a költői mondákból vett alakokat és tárgyakat is elváltakoztatják. És ezen nézetet igen helyesnek találom, nem a formulázó tekintélyeért, hanem a dolog természetéből folyólag, mert valóban, ha egyazon alakot a monda egyképpen, az egyik költő más-, s a másik harmadikképpen állítja a közönség elé, mind a három egy nevű alakra nézve illúziója tetemesen csökken, eszébe jut olvasás közben, hogy ezt nem így ismerte annak előtte – azaz eszébe jut, hogy ez másképp is lehetett, s így a gyanakodás, nem pedig a magát odaengedni szerető képzelet nyer tápot. A kép, mely ily módon támad az olvasóközönség lelkében, olyan lesz, mintha ugyanazon egy lapra egymás hátára több alakot venne le a fotográf. – A költők ennél fogva, éppen a költészet érdekében, igen bölcsen teszik, ha ragaszkodnak még a mondák és valódi költészet tradícióihoz is – annál inkább a való történet hagyományaihoz.

Ha ez áll a költői formáknak átalán minden fajára, mennyivel inkább a regényre nézve, mely, amint korunkban divatozik, a valóhoz annyira közel hozott. Nincs oly viszonya az életnek, mely regényeinkben részletesen föl ne vétetnék, s a későbbi kor történetírója kétségkívül több jeles regényíró fog történeti kútforrásul használni a szokások, a családi és társadalmi viszonyok rajzához; hogy mást ne említsek, hol van egy könyvben annyi jellemző vonása, s oly részletes rajza 48 előtti társadalmi, politikai és családi életünknek, mint Eötvös legjelesebb regényében, *A falu jegyzőjében*? – A regény természete hozza magával, hogy ha tárgya történeti, a történet valóságához közelebb álljon, mint akár a dráma, akár az eposz, költői beszély és ballada.

Ha valaki, a *Last minstrel* szerzője bizonynal tudott a tündérmesékkal határos kompozíciókat teremteni, s képzelete a rendkívüli és csodásra elég fogékony volt – tisztán képzeleti alakjai kiállják a versenyt bármelyik regényíróéival –, s mégis, midőn a való történetből, s nem a mesés monda-körből vette alakjait, oly hű, mint bármelyik történetíró. Az ő korában egy történetíró sem jellemezte volna hívebben Erzsébet királynőt s minisztereit és udvarát, mint ő jellemzé *Kenilworth*-ben, egy sem jobban XI. Lajost, mint *Quentin Durward*-ban találjuk. – Ami a korrajzot illeti, abban hívebb volt akármely előtte s talán utána élt történetírónál – ezt nem én adom meg neki, hanem korunk egyik legnagyobb történetírója, Thierry Ágoston.

Kemény a *Zord idő*-ben a leglelkiismeretesebb történeti hűséggel járt el, s az emberek és viszonyok felfogásában mély történetírói belátást mutatott, s mondhatni fölfedezői érdemei vannak. Az eddig rejtélyes Martinuzzi, s vele az egész Mohács utáni magyar politika oly tiszta, határozott megvilágításban még eddig, tudtommal, kimagyarázva nem volt. Kutatás, tanulmány és gondolkodás tűnik ki, a történetben szerepelt többi egyénei jellemzéséből is. Teljesen fölhasználta azon részletes krónikákat, melyek Buda elvesztésére nézve ránk maradtak, s egy része csak nemrégiben látott napvilágot. Felhasználva találjuk benne a Podhraczy kiadta budai krónikákat, Verancz¹ közleményeit és Szerémi Györgyöt, s kétségkívül más rejtettebb kútforrásokat is. De amennyiben csak az elősoroltakból, s némely régebben ismert művekből ítélnünk, azon hiányos és homályos kép, melyet a történeti hagyomány összekuszált vonásaiból alkothatott az olvasó, Keménynél kikerekített, egészen kiárnyalt és színezett, életnagyságú képpé válik, melynek elevensége mellett sem kételkednünk egy percre is a hűségben és azonosságban – habár, mint előbb megjegyeztem, költőként élt azon szabadsággal, hogy az uralkodó jellemvonásokat jobban kiemelte, a kevésbé lényegeseket szelídítette a művészi összhangzó benyomás kedvéért.

A történeti elszórt vonásokból egészet alkotni teljességgel nem csekélyebb érdem, mint merőben képzeleti alakok által okozni illúziót. Aki az egyikben nem mester, a másikban is kontár marad – hiszen a látszólag képzeleti alakokat is a való életből állítja össze a költő és művész, más-más kombinációkban, s az emberi léleknek nem adatott azon tehetség, hogy a legmerészebb és legcsodálatosabb látásaiban is más elemekből alkosson, mint aminőket e földön látott és észlelhetett. A művészet egyedül abban áll, hogy ezen észlelt vonásokból állítson elő illúzióinkat megragadó képet. S ezt nem szolgai utánzásra kell érteni, mert a hű fotográfia sohasem csinál oly nagy illúziót, mint a mellékeseket mellőző, s a fő jellemvonásokat annál inkább kiemelő művészi ecset alkotásai, s roppant hézag választja el a valót szolgailag utánzó, s a való élet vonásait művészi kézzel használni tudó festőt. – Éppen a legnagyobb költők használták fel leginkább a készen megadott meséket, alakokat mesterművek teremtésére – s éppen a legnagyobb képzelet mutatott minden időben legnagyobb előszeretettel kész mesékből és alakokból állítani össze művészi egészet.

¹ Verancsics Antal névváltozata.

A *Zord* időben a történet adatai művészi kézzel vannak összeállítva. A történet adatai teljesen alá vannak rendelve a költő céljának. A benyomás egységét majd semmi sem zavarja. Az egésznek hangulatát tekintve, hasonlít azon zeneműhöz, melynek harmóniája diszsonanciákból olvad össze. A költő célja volt egy elpuhult, erélytelen nemzedéket festeni. A tehetetlenség mellett híven ecsetelni az államférfiak hibáit, kik oly könnyen teszik kockára milliók jóllétét és boldogságát – s hozzák a népekre a legnagyobb ínséget és nyomort, élénk rajzolni a maga nagyságában azon borzalmakat és bűnöket, melyeket egy-egy ily kor teremt, s ennélfogva szívszaggató, kérlelhetetlen, s gyakran véres jelenetektől, a szerencsétlenség okozta bűnöktől szántsándékkal nem kíméli meg az olvasót.

Ezen korrajz elkészítésére Kemény a legművészebb eljárást követi. Nem tart elbeszélő, leíró vagy okoskodó értekezéseket a kor jellemzésére – embereiben, gyermekeiben festi a kort.

A kor tehetetlenségét megtestesítve látjuk a két Deák testvérben – ezen jóhitű két öregben, kik a múlt dicsőségére, egykori vitézségükre szeretnek visszaemlékezni; de az egyik podagrás lábú, a másiknak a keze merevedett meg, s így képtelenek a harcra – egy íródiákot küldenek a táborba, ki soha sem fogott a kezébe kardot. – A tehetetlenség híven van leírva azon jelenetekben, midőn a janicsárok mintegy ácsorgásra sétálnak be Budára, s a vezéreitől megfosztott polgárság forr és bosszankodik, de tenni semmit sem mer ellenük. Ugyane tehetetlenség rajzához tartozik azon dal, melyet egy budai vendéglőben énekel egy vén hegedűs, ki humorral regéli el, hogy nem tettek egyebet a magyarok Mátyás halála óta, mint e nagy királynak Dunába ejtett kardját kutatták – azaz hasztalanul kerestek új vezért, csupán abban látván megmaradásukat, s mindenben, csak csupán maguk erejében nem keresték a mentő szereket.

A kor rettentő szerencsétlenségeinek s kegyetlenségének rajza van legélesebben megvilágítva e regényben, s éppen egyénekben. Mindenekelőtt Turgovics Miklós tragikái sorsát kell említnem. Ezen egyszerű polgár, kit sem a végzet, sem tehetségei, sem hajlama, hanem önállás nélküli jelleme sodor be az országos ügyek örvényének éppen a torkába – ezen derék férj, e gyöngéd apa, kinek minden a család, éppen a legsúlyosabb és rettentőbb szerepet viszi kénytelenségből – ő bűnhődik azért, amit a politikai vezérek hibáztak. Nem elég, hogy még Buda elvesztése előtt az ország kormányzója, György barát, mint fő árulót kipusztítja pénzéből, hogy azt a szultánnak küldje ajándékba; nem elég, hogy még a többenél is kelletlenebbül kénytelen kimenni tisztelgésre a szultán táborába, hanem ezenkívül a gyenge idegű és szívű embert a szultán is legkegyetlenebbül

bünteti: végig kell néznie ezer fegyvertelen keresztyén fogoly borzasztó lemészároltatását – s ami mindezeknél több, ezen iszonyból magához sem térhetve, későn veszi észre, hogy ő elöl megy, s a janicsárok utána, hogy ő a vezető, ki a haza fővárosába ünnepélyesen bevezérli a törököket! – Ekkori lelkiállapotjának rajzát csak azon jelenet múlja felül, melyben Werbőczy meglátogatván őt, Turgovics előadja, hogy imádott, szeretett neje meghalt az iszony miatt, melyben őt, Turgovicsot, úgy látta bevonulni Budára, mint a janicsárok vezetőjét. Turgovics kétségbeesett panasza, önvádja, mely a lelkifurdalás monomániájával s drámai szakadozottsággal van erőlyesen feltüntetve, a legmeghatóbb és művészibb jelenetek közé tartozik – ilyenekben nem szegény a mű.

E jelenetben nemcsak Turgovics bűnhődése van rajzolva, hanem Werbőczy, az egyik politikai vezéré, kinek folyvást jóhiszemű, s a vezeklő önfeláldozással mindent helyrehozni vélő lelkében Turgovics valódi szerencsétlensége s mély kétségbeesése ébreszti fel először hathatósan a lelkiismeret szavát.

Turgovics lényeges kiegészítő része egy-egy viharos korszaknak, melyben mindig találunk ily nemű vértanúkat, kiknek a végzet nagy szerepet adott, holott csendes elvonultság lenne rendeltetésök, kik bár egyszerű boldogságra vannak teremtvé, amiatt a legboldogtalanabbakká lesznek.

A Deák családot, Werbőczinek e rokonságát, szintén ártatlanul sodorja maga Werbőczy saját veszedelmébe. E család öntudatlan gyermekként ödög a nagy események lába alá, hogy eltapostassék. E család a Werbőczy könnyen hívőségének lesz áldozatává. Ez államférfiú bűnhődésére nem volt elég Buda elvesztése – még azután sem szűnik meg, éppen jólelkűségével, szerencsétlenséget árasztani környezetére.

Elemér, a Mátyás korába beillő levante, szintén hozzá tartozik a korrajzhoz, s hozzá tartozik sorsának végkifejlése is, mely egyszersmind legmeglepőbben foglalja magában a regény azon mindenén érvényesített politikai igazságszolgáltatását, melyet, mint előbbi cikkemben mondtam, György barát szájába adott a szerző. Elemér múltja a törökdúlás által, melynek családja áldozatul esett, s a fogság által, melyen keresztülment, szintén arra is szolgál, hogy a kort jellemezze.

A kor iszonyainak azonban legrettentőbb rajzát a Dorka és Barnabás élete mutatja fel – itt van a legsetétebb oldal. Dorka elbeszélése családja múltjáról nemcsak hogy magába a legdrámaibb jelenetbe van szöve, hanem a polgári belvillongás, a kor legszélsőbb vadságának, szerencsétlenségeinek hű képe, melyek egyébiránt nem Dorka elbeszélésében vannak főképp festve. A költő ezen vadságnak és szerencsétlenségnek méltó gyermeket ad Barnabás diákban, ki a vad szenvedélyeknek, az örültséggel

határos bosszúvágynak megtestesült démona. Nincsenek kifeledve a korrajzából az akkori vallásos viszonyok sem, s mint még azon korhoz illik, túlsúlyban van feltüntetve a katolicizmus Izabellában, Frangepánban s Werbőcziben is.

E korrajz nemcsak összhangzó magában, bármennyiféle elemből álljon, hanem csakugyan megfelel azon időknek, melyekről készült. Szerző még a korrajzot is, melyet sokan nagyrészt elbeszélve, vagy kitérő leírásokban adnának, mintegy drámailag, személyekben állítja elének. A regény a magánélet belsejéből aránylag keveset ad előnkbe, inkább országos emberek és ügyek körül forog, s így a szokások, viselet és az élet más aprólékosságait illető régiségtani rajzokban nem bővelkedik – a politikai viszonyokban s emberekben van leginkább ismertette a kor; de azért van elég részletes rajz is, amennyire a tárgyhoz megkívántatik, s szerző ebben is a művészibb utat követi – az élet apróbb viszonyai, szokásai majd mindenütt a szereplők beszédéből világlanak ki. Nem lehet azzal vádolni szerzőt, amiben néha hibáztathatjuk Scott Walter eljárását, ki gyakran oly apróra leírja a fő és mellékszemélyek viseletét, bútorait és életbeli szokásait, mintha leírásukat csak kínálgató alkalmul használná, hogy archeológiai ismerete gazdag kincseit rájuk aggassa, s talán néhol a külsőségek hosszúra nyújtott leírása miatt van ellene azon általánosságban nagyon alaptalan, de egyes részleteket illetőleg érthető vád, hogy unalmas.

Kemény új regényét korántsem illeti a hosszú leírások vádja – ha néhol hosszadalmasságot érez az olvasó, alkalmasint a pár- vagy magánbeszédnek vannak hosszúra nyújtva.

Ami a többi oly esztétikai oldalakat illeti, melyek a történettel kevésbé állanak kapcsolatban, röviden szólok felőlök, bár a jellemzés érdemeire, némely mesteri jelenetre, minő például Izabella királynőnek a tanácsban való megjelenése, milyen a királynő elbűcsúzása, nem terjeszkedem ki.

Az egész kompozícióról elmondám, hogy abban minden összhangzó, nemcsak a korrallal, hanem a költő fő céljával is: az egyes államférfi bűnéből származó nagy szerencsétlenségeket festi le elevenen és megrázólag. Az egész mű egy hathatós szózat a sokszor egyénileg igen jóakarató politikai embereknel is nagyon siket lelkiösmeretességhez, annál hathatósabb, minél közelebb jár az egész mű a való történethez.

Azonban, mint igen gyakran megtörténik, éppen amely oldalról leg-erősebbek az emberi művek, akár intézmények, akár műtárgyak legyenek, abban hajlandók kissé túllépni. A költő alapeszméjét erőteljesen fejezik ki a részletek, s az egész művön keresztül; de több részben a szerencsétlenség rajza igen megdöbbentő, a baleset csak iszonyú – a hatás olyanforma, mint az igen éles világosságé, vagy valami idegrázó hangé,

legalább rám, e sorok írójára. A korfestésbeli hűség s ama kérlelhetlen politikai igazságszolgáltatás, úgy tetszik, áldozatot követelt a művészi hatástól.

Nem azt értem alatta, mintha hiba volna, hogy nem érzékeny vígjátéki végjelenetekkel fejeztetik be; mert elég kitűnő regényt tudnánk megnevezni, melynek vége tragikus – és azon kérlelhetlenségben, mely e regényen uralkodik, egy nagy művészi érdemet látok, mely napjainkban annál méltánylandóbb, minél ritkábban található fel. Regényeink, drámáink eléggé elkényeztették már ízlésünket a jellemtelen nevelők azon gyöngeségével, mely az érzékenyszívűség színe alatt elnéz minden erkölcs és világrend elleni bűnt, sőt enyhíteni törekszik. A *Zord idő* erős visszahatás akar lenni ezen tévedezések, szűkkeblűségek ellen. E regényben öröndetes tüneménynek látjuk azon közelebbi ismeretét, mélyebb érzetét a világrendnek, mely a valódi történet- és nagy tragédiaírókat lelkesíti, kik mintegy maga a sors ítéletének szigorú és lelkiismeretes kimondói. S annak ellenére, hogy a regényben nemcsak egy, hanem több Polonius-féle áldozatul esést találunk, minden egyéb nagy bűn nélkül, mint hogy éppen útban állanak, s vakon engednek más akaratának, s bukásuk megbánás és könny nélküli – mondom mindezek dacára, melyek talán az említett visszahatási ösztön túlzásai, emelkedettnek s erős morális érzet jelének találom ezen kérlelhetlen igazságszolgáltatást.

De a művészi hatás rovására történik némely iszonygerjesztő jelenetnek, úgyszólván, színpadra hozása. Hamzsa bég vérengző föllépte, levágott fejének bemutatása, s némely más ily jelenet, bár Shakespeare sem kímél meg hasonlóktól, nem teszi azon erkölcsi és szellemi hatást, mely a művészet feladata: a materializmus azon neme nyilatkozik ebben, mely közvetlenül csak az idegekre hat. Tisztán az esztétikai hatást véve, habár magunk is óvakodunk igen finnyáskodók lenni, Barnabás diák is s egész sorsa és nevelkedése kellemetlen hatással van: ez ember gonosz szenvedélyei a lelki betegségnek azon fokát igen megközelítik, melyben nem tudjuk, beszámítás alá eshetik-e, amit cselekszik: nem Caliban ugyan, s éppen nem Quasimodo; de belátjuk, hogy csakugyan oly ember, kinek elszabadulása kár volt, mint Dorka vélte, s kivel rég kelle vala azt tenni, amit vérengző tette után a basa tesz vele, hogy ti. őrizet alá fogatja. Látnivaló azonban, mily nehéz volt oly regényben, melynek több mint fele való, mely alapjában és lényegében történeti, éppen eltalálni a határvonalat az élethű festés s esztétikai hatás, a valóság és szép között.

E regény, melynek az esztétika a fennebbi kifogáson kívül azt is hibájaként említhetné, hogy az előadásban néhol hosszas, s nyelvében holmi apró elcsúszások vannak – s ezenkívül még bármi kivetőt találjon okkal vagy anélkül egyik-másik ízlése, egyik legfigyelemreméltóbb könyv, s a

legsajátosabb irodalmi tünemény napjainkban. Nemcsak a képzeletnek ad tápot, nemcsak mint erős kompozíció méltó, hogy kiemeltessék a kritika részéről, hanem tápot ad a gondolkodásnak is, s új fényt áraszt nemzetünk egy döntő fontosságú katasztrófájára.

(1861)

Szegedy-Maszák Mihály

MEGFORDÍTOTT IDŐREND*

„A történelmi regény számomra végzetes olcsóságra van kárhozthatva, egyszerűen azért, mert hihetetlenül nehéz földat elé állítja a szerzőjét, a könnyű megoldás pedig óhatatlanul pusztá ügyeskedéshez vezet és a közönség mélységes együgyűségét tételezi föl” (James 1987, 332). Henry James 1901-ben megfogalmazott ítélete jól érzékelteti azt a felfogást, mely szerint a történelmi regény a népszerű irodalom körébe tartozik. Húsz évvel korábban ugyanez a szerző „a művészet gyerekkorának” megnyilvánulásaként jellemezte Sir Walter Scott prózai elbeszélő műveit. Az olyan alkotó, aki a regényt a magas művészet részeként fogja fel – így szól az érvelés –, csakis nyersanyagnak tekintheti a történelmi szereplőket, hiszen a történetírói munkából ismert személyekre vonatkozó ismeretek feszültségbe kerülhetnek a műalkotás belső törvényszerűségeivel. Olyan adott tényekként foghatók fel, amelyek az alkotót műve létrehozásának a korai szakaszában foglalkoztathatják. „A művész irántuk megnyilvánuló érdeklődésének kilenc tizede abból származik, amit hozzájuk ad s ahogyan megforgatja őket” (James 1962, 163).

Magyarországon is fogalmazódott meg bírálat a történelmi regénnyel szemben, éspedig némileg meglepően az 1990-es évek elején, tehát olyan időkben is, amelyben nemcsak az angol nyelvterületen, de Magyarországon is meglehetősen élénk volt a prózaírók történelmi érdeklődése. „Az Álmodó [...] az első modern magyar regény” – állította egy értékező –, mert „nem történelmi regény, ez radikális elkülönülést jelent korabeli pályatársaitól, mindenekelőtt Jókaitól és Keménytől” (Bán 1991, 923). Az idézett állítás értelmezhetőségét nehezíti, hogy nem könnyű

* Szegedy-Maszák Mihály (1943–2016), irodalomtörténész, egyetemi tanár, akadémikus, az új összefoglaló irodalomtörténet, *A magyar irodalom története I–III.* (2007) főszerkesztője, Kemény életművének monográfiája. – A tanulmány első megjelenése: Jankovics József főszerk.: „Nem súlyed az emberiség...” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Budapest, 2007, MTA ITI, 741–752.

elvonatkoztatni az irodalomtörténet ismeretének hiányaitól, amelyekre legalábbis visszakövetkeztetni lehet a megfogalmazásból. Jókai s Kemény számos alkotásában a történet és az elbeszélő ideje azonos, s közülük *A szív örvényeinek* hatását Asbóth regényére már az 1950-es évek második felében kimutatta Németh G. Béla (Németh 1958, 391). Fontosabb ennél megjegyezni, hogy korántsem magától értetődő, mit is értünk történelmi regényen. Ha a jelen és a múlt távolságából indulunk ki, lehet ugyan arra gondolni, hogy a történelmi regény mibenléte elbeszélő és történetbefogadó meghatározott kapcsolatán, afféle egyezségeken múlik, vagyis az ilyen alkotás mintegy azt várja az olvasótól, amit Coleridge „a hitetlenség szándékos felfüggesztése”-nek nevezett (Coleridge 1975, 169), s így illeszkedik be a megidézett múltba, de az időbeli távolságot a történet és az olvasó világa közötti viszonyra is lehet vonatkoztatni, s akkor már korántsem könnyű választ adni arra a kérdésre, a 21. századi olvasó szempontjából mennyiben lehet jogos régebbi múlttal foglalkozó műveket történelmi regényeknek minősíteni, szemben a későbbi, ám szintén egyre távolodó időszakok világát megjelenítő alkotásokkal. Az *Ivanhoe* eseményei a 12. században, a *Waverley* cselekménye 1746-ban játszódik. Mennyiben állíthatók szembe egymással? Milyen alapon választható el a Báthoriak koráról szóló *Gyulai Pál a Ködképek a kedély láthatárán* című „beszélyfűzer”-től, amelyben fontos szerepet játszik az 1789-ben kitört francia forradalom? A válasz hihetőleg csakis úgy kereshető, ha némi figyelmet szentelünk történetírás és regény viszonyának.

Két olyan regénnyel foglalkozunk mintaként, amely nagyjából ugyanazzal a korszakkal foglalkozik. Az egyik Kemény Zsigmond *Zord idő* című, 1857 és 1862 között megjelent alkotása, mely többek között Verancsics Antal 1857-ben kiadott *Összes munkáira* támaszkodik. A 16. századi történelmi forrást részint úgy használja föl, hogy ütközteti Horváth Mihálynak Martinuzzi Györgyről írt munkájával, melyet szerzője először Hatvani Mihály néven 1859-ben közölt, *Rajzok a magyar történelemből* című kötetében. E kiváló történész jórészt a belga fővárosban talált munkák alapján módosította Verancsics „éppen nem barátságos indulatú” minősítését Fráter György történelmi szerepéről (Horváth 1872, 75). Kemény regénye azt sugallja, hogy a történetírásnak különféle értelmezésekkel kell számolnia. Egyúttal arra ösztönzi olvasóját, hogy kételkedjék történelem és regény szembeállításának jogosságában. Részint óvatosan egymás mellé helyezi a történetírást és a regényt – a *Zord idő*ben Walter Scott legjobb műveire emlékeztető módon inkább a háttérben maradnak a történelmi személyiségek –, részben arra emlékeztet, hogy a történetíró sokszor a regényíróhoz hasonlóan történetileg hihetetlennek vélhető eseményekről számol be. „Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg

– olvasható a regényben –, alig hinnők, hogy a Korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és ízletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bor ürítettett a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért” (Kemény 1968, 446–447).

Ugyancsak több történeti forrást vett igénybe Jókai Mór *Fráter György* című 1893-ban kiadott regényében. Nincs kizárva, e kései és viszonylag kevésbé méltányolt művének elkészítésekor a szerző mintegy cáfolni akarta azoknak a véleményét, akik történeti hiteltelenséggel vádolták némely korábbi alkotását, hasonlóan ahhoz, ahogyan az *Ivanhoe*-t bírálták (Wilson 1986, viii–ix), melyről Mikszáth azt állította: „az első regény” volt, amely Jókai „kezébe került”, még Komáromban „a Kultsár-féle kölcsönkönyvtárból” (Mikszáth 1907, 1:70). Annyi bizonyos, hogy a *Fráter György*ben olyannyira sok a hivatkozás történészekre, hogy a mű szinte a regényesített történeti életrajzzal tart rokonságot, ám az elbeszélőt mégis az egyetlen helyes értelmezés eszménye vezeti. A történetírás mai felfogása felől ez akár még távolabbi szemléletnek is minősülhet a bő három évtizeddel korábbi másik regény világához képest. Ezért a két művet a keletkezésük idejéhez képest fordított sorrendben vesszük szemügyre, mintegy azt sejtetve, hogy korábbi és későbbi viszonya nem mindig egyértelmű, s így megfontolandó, vajon mindig indokolt-e paradigmaváltások alapján fölépíteni az irodalom történetét.

Melyek Jókai regényének legfeltűnőbb jellemzői? Mindenekelőtt az elbeszélő hangjának állandó érzékeltetése. „Hol is hagytuk a tanácskozást? [...] Igen! A hazaáruló főméltóságok elkergetésén” (Jókai 1898, 1:222). Az efféle megnyilatkozások minduntalan arra emlékeztetik az olvasót: könyvet tart a kezében. A kiszólások rendszerint azt sugallják, a történet bevallottan tanító célzatú. „Hanem a férfi életkorát nem az regulázza, hogy mennyit visel a vállán, hanem hogy mennyit bír el. (Ez tendenciósus egy phrasis!)” (Jókai 1898, 2:183). Az ehhez hasonló értelmezések határozottan cáfolják azt a hiedelmet, mely szerint Jókai nyelve olyannyira átlátszó, hogy az „ember észre sem veszi, hogy olvas”. Sokkal inkább azt igazolják, hogy a „mese a vezéreszmét szolgálja” (Mikszáth 1907, 1:131, 2:75). Az események arról tanúskodnak, hogy „Két rossz közül az öregebb jóvá teszi a kisebbet” vagy „A hála férges gyümölcs” (Jókai 1898, 1:314, 2:193). A gondolatmenet nem annyira az egyes jelenségtől a végkövetkeztetés felé halad, hanem általánosítást szemléltet. Fejezet élén áll a következő megállapítás: „A szerencsétlenség nem marad vén leánynak: mindig akad párja” (2:268), s a továbbiak ezt az igazságot hivatottak bizonyítani.

A *Fráter György* elbeszélője azáltal is érezteti jelenlétét, hogy előreve-títi a később bekövetkezendőket. Már a nyitó jelenet bejelenti a történet

kimenetelét. A címszereplő kérdéssel fordul egy budai katonához: „– Ejnye, bátya! Hát aztán hogy felejtették azt az érseket ide a kapu mellé, mikor templom is van a várban?

Nevetett ezen az őrmester.

– Hát öcsém, majd megtudod, ha egyszer te is bíboros fogsz lenni, meg érsek, aztán agyonütnek” (Jókai 1898, 1:2).

Amikor II. Ulászló újszülött fia jövőjéről faggatja a címszereplőt, párbeszédüket az elbeszélő értelmezése egészíti ki: „– Lesz-e neki olyan ősz haja, mint nekem?

– Isten megadja, hogy legyen. (Úgy is lett. Húszéves korában már ősz hajú volt II. Lajos)” (Jókai 1898, 1:86).

Martinuzzi sorsának megpecsételtségét időről időre hangsúlyozza az előre utalás a halálára, közülük csak egyik a Castaldóval folytatott tárgyalás záradéka: „S aztán kezét nyújtá Castaldónak, az is az övét neki. Az a kéz ölte meg” (Jókai 1898, 2:306).

Történelminek nevezhető regényekben gyakran előfordul, hogy az elbeszélő a saját jelenére vonatkoztat. A *Fráter György* sem kivétel. Emlékeztet arra, hogy a szóba hozott fegyverek a bécsi múzeumban láthatók „mai napság”, „az első korteskedés”-nek nevezi a Fuggerek Habsburg-párti tevékenységét, „akkor” és „most” szembeállításához folyamodik, s olyan légköri tüneményt ír le, amelyhez hasonlót maga Jókai „1849-ben, [...] Lőrincz nap tájékán” látott (Jókai 1898, 1:232, 234, 2:193, 1:312). El kell ismerni, hogy az időszerűsítés olykor a történetírók munkáira vezethető vissza. „Ez a pálos barát – olvasható a regény főszereplőjéről – a korszellemet háromszáz évvel megelőzve, ír a napokban Ferdinánd királynak, hogy hívja össze a magyar országgyűlést és szabadítsa fel a jobbágy népet. (1550! – 1848!)” (Jókai 1898, 2:299–300). Az idézett szavak előzménye megtalálható Horváth Mihálynál, aki a következőket írta: „Felette nevezetes, és Frater György nemcsak kormánybölcsségének, hanem szívének is egyaránt dicséretére válik ama tanácsa, hogy ügyekeznie a király mindenkifölött a parasztságot felszabadítani azon súlyos iga alól, mely annak vállait az 1516-i kurucháború óta nyomja. [...] Előadá neki, miképpen a török is e felszabadítás ígéretével csalogatja hódolásra a parasztságot; minek következtében a rácok közül legújabbban is sokan hódoltak a beglerbégnak” (Horváth 1872, 307). Nem vitás, hogy a *Fráter György* elbeszélője olykor túlértelmez, vagy elragadtatásának ad kifejezést – Belgrád vízivárának ostromát a következő folkiáltással minősíti: „Szent Jehova Isten atyám! Micsoda hetvenkét magyar volt ez!” (Jókai 1898, 1:195) –, de az is előfordul, hogy saját tevékenységét mérlegeli, s ez cáfolja azt a vélekedést, mely szerint Jókai művészetéből teljesen hiányzik az önértelmezés. Ellenpéldaként az a részlet idézhető a *Fráter György*ből,

mely kifejezetten a történelmi regény mibenlétére vonatkozik: „Talán nem is helyes dolog regényt írni az ilyen alakról? Nem volna szabad egy költött vonást hozzá adni a jellemrajzához. Nincs is arra szükség.

Amit eddig a költői képzelet e regénynek nevezett életíráshoz toldott, az nem volt egyéb, mint kitöltése azon nagy hézagoknak, a miket a történetírók üresen hagytak” (Jókai 1898, 1:176).

Ha valami kifogásolható a *Fráter György* című regényben, az éppen a történetírók által hagyott hézagok kitöltése. Jókai úgy érezte, közelebb kell hoznia olvasóihoz Martinuzzit. Ezért írt arról, hogy a barát elfojtotta szerelmét Zápolya Borbála iránt, és féltékeny volt Dózsa Györgyre, akit saját magának afféle másik énjeként tartott számon. Ezek a részletek a népszerűség jegyében regényesítik a történelmet.

Jókai köztudottan vonzódott a népiességhez, s ennek a nyoma még e kései regényén is érezhető. Gyakran szerepelnek olyan utalások a szóbeliség egyszerű formáira, amelyek az elbeszéltek hitelét hivatottak biztosítani. Juricsics Miklóst a „mesebeli csodahős” rangjára emeli az elbeszélő, és a szöveg az általánosítások tekintélyes részét közmondásnak felelteti meg. „Il faut donc faire bonne mine au mauvais jeu” – jelenti ki Zápolya János, a címszereplő magatartását pedig az „à un renard – un renard et demi” szokásmondással jellemzi a történet elmondója. A zárlat is francia közmondás: „C'est plus qu'un crime; c'est une faute!” Arra céloz, hogy a bűnért fölmentést adhatott a pápa a gyilkosoknak, de „a hibát megbosszulta a nemezis”, amennyiben „Fráter Györgyöt elveszítve elveszté Ferdinánd Erdélyt” (Jókai 1898, 2:154, 204, 318).

A hitelesítésnek ilyen módjaihoz képest másodlagos jelentőségű a hivatkozás a szemtanú Szerémi György latin munkájára, Tinódi költeményeire vagy a „históriairó” följegyzéseire. Jókai kétségkívül tudatában volt annak, hogy hőse életéről különböző beszámolók készültek, melyek olykor szögesen ellentmondanak egymásnak, ám ő egy részüket „oktondi mesék”-nek nyilvánította (Jókai 1898, 2:207). Legtöbbször abból az életrajzból idézett, melyet Augustin Bechet kanonok 1715-ben Párizsban adott ki. Ezt a munkát „részhajlatlan”-nak tekintette (Jókai 1898, 2:104), összhangban Horváth Mihálynak azzal a meggyőződésével, mely szerint a történelem a világnak „részhajlatlan bírószeke” (Horváth 1972, 3). A regényíró kihagyott és egyszerűsített annak érdekében, hogy egyenes vonalú és egyértelműen magyarázható történetet mondhasson el. Az események egyetlen hiteles értelmezésének az eszményét igyekezett elhíttetni olvasójával, megelégedve arról, hogy saját művei sem feleltek meg tökéletesen ennek a szemléletnek. A magyar nemzet történetéről korábban készített népszerű igényű áttekintésében elítélte Zápolya Jánost, amiért „készarva késett el” a mohácsi csatáról (Jókai 1884,

1:371), regényében viszont téveszmeként utasította el ezt a véleményt (Jókai 1898, 1:239). Aligha lehetett tudatában ennek az ellentmondásnak, hiszen később úgy hivatkozott a *Fráter György* című regényére, mint amely tökéletes összhangban van *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájával, s mintegy kiegészíti azt (Jókai 1902, 382).

A történelem egyértelmű célulvőségének a hiedelmével is összefüggésbe hozható, hogy a *Fráter György* szerzőjének legegységesebb regényei közé tartozik. Mivel nincs benne mellékcelemek, a szerkezet feltűnően egységes. Szerzőjének az a fogyatékosága sem érzékelhető benne, hogy „egyéneket hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak típusokat”, mert a „belső embert nem ösmerte” (Mikszáth 1907, 2:79, 1:130). Az olvasó meggyőződhet arról, hogy a regény szereplői közül „messzelátó perspektívája valóban csupán Fráter Györgynek volt, a többiek mind nem láttak tovább annál a tájhatárnál, a melynek a szélén saját önző vágyaiknak délibábja játszott”, sőt arról is, hogy a barátot „színjátékoszi tehetsége”, „alakoskodása” miatt vélték némely kortársai „ördögi karakternek” (Jókai 1898, 2:156, 23–24, 298). Legföljebb azzal lehet érvelni, hogy Jókai regénye némi túlzással nem több, mint Martinuzzi Horváth Mihály által megírt életrajzának leegyszerűsített, s ezáltal népszerűbb változata.

A történetíró abban jelölte meg a „lángeszű remetének” legfőbb jellemzőjét, hogy „bevárni tudó” alkat volt, „változékonyságát” arra vezette vissza, hogy „az ország egy fej alatti egyesítését” tűzte ki célul (Horváth 1872, 114, 55, 235, 54), s a következő indoklással minősítette „rejtélyes jellemű”-nek: „A hazafiság emlőjén nőtt-e fel benne a nagyravagyás, mintegy azért törekedve magasra, hogy ott többet tehessen a szeretett hazáért? Vagy a nagyravagyás volt-e dajkája hazafiságának, csak ebben találván magához méltó célt, méltó tárgyat. Ki tudná megmondani?” (Horváth 1872, 5, 14–15).

Jókai művében mindaz egyértelművé válik, ami Horváth munkájában még rejtélyesnek látszik, a *Zord időben* viszont Martinuzzi jelleme még inkább többértelműnek mutatkozik. Egyrészt azért, mert különböző nézőpontokból kap minősítést – Frangepán Orbán vagy Izabella például kifejezetten ellenszenvvel viseltetik iránta –, s e látószögek a regény világában egymással egyenrangúak, másfelől azért, mert az elbeszélő sokkal kevésbé érezteti jelenlétét. Alig található előrevetítés, és ha mégis előfordul, sokkal áttételesebb, mint Jókai regényében. Példaként a Komjáti Elemér közeli halálát némileg sejtető mondat idézhető abból a részletből, mely azt jeleníti meg, ahogyan Werbőczy a törvényszékre igyekszik eljutni: „A menet valamivel lassúbb volt, mint halottaskocsiké” (Kemény 1968, 430).

Kemény regényében a történetmondó szerepköre sokkal kisebb, mint Jókaiéban. Gyakran csak annyit közöl, amennyit a szereplők tud-

nak az eseményekről, vagy tanúként tünteti föl valamelyik szereplőt, s az ő korlátozott szemszögéből láttat egy jelenetet. Deák István egy dombról nézi végig, mint irtják ki a törökök Komjáti Elemér családját. A történetből annyit fog fel az olvasó, amennyit a tanú megért belőlük. Hasonlóan szereplőhöz kötött az értelmezés a belső magánbeszédnek esetében. Ha viszont az elbeszélő értelmezi azt, ami a hős tudatában megy végbe, a magyarázat többnyire talányos. Hogyan is vélekedik Elemér Barnabás diákról? A történetmondó szerint „valószínűleg nem féltékenységből”, hanem egy sor tényező „összes hatásánál fogva volt iránta rossz elővéleménnyel” (Kemény 1968, 71). A számba vett tényezők lehetséges okok, pontosabban inkább csak föltételezések; az elbeszélő nem tudhatja, hogyan gondolkodik a szereplő. Az említett kérdésre nincs egyértelmű válasz, s így lehetetlen határozott jellemzést adni a két „kitalált” főhős közötti feszültség okairól.

A szóbeliségnek azok az egyszerű formái, amelyek Jókai regényében döntő hatásúak, Kemény művében egészen más szerepet játszanak. Azok a szavak, amelyek szerint Barnabás nagynénje, Dorka, azaz Csepi Andrásné Devecsery Dorothea „oly hatást tett Elemérre, mintha a kereszttúton boszorkány lépett volna elébe” (Kemény 1968, 54), a főhős bizalmatlanságát s lenézését fejezik ki az általa hóbortosnak tekintett öregasszonnyal szemben. Hasonló megvetés nyilvánul meg abban, hogy Elemér közmondással hárítja el a testi küzdelem folytatását, miután Barnabás diák csúfos kudarcot vallott az első menetben: „– Hagyjuk el, bajnok uram, elég volt már egy sütetből egy lepény” (Kemény 1968, 82). A *Zord idő*ben a közmondás többnyire gúnyt fejez ki s a szellemileg igénytelen együgyűek beszédmódját jellemzi. Az immáron öreg s igénytelen Deák fivérek és parlagias várnagyuk folyamodnak minduntalan közmondáshoz.

Nem kevésbé különbözik Kemény regénye a Jókaiétól a történeti munkák fölhasználásában. A *Zord idő* is megjelöl forrásokat, de nyitva hagyja a kérdést: mennyiben tekinthetők hitelesnek. A magyarok s a törökök, keresztények és muszlimok értékrendje összeegyeztethetetlen egymással. „A magyar nógatja a fejét, s azon nem-et ért; de a török, miodőn fejét nógatja, azzal a beleegyezést, az igent adja tudtul” (Kemény 1968, 169). A török s magyar főbíró csak tolmács segítségével tud vitatkozni, s beszédmódjuk még fordításban is annyira különbözik, hogy Zulfikar és Werbőczy között nincs lehetőség párbeszédre. Viszonyuk két közösség összeegyeztethetetlen értékrendjére emlékeztet. Dzsemil aga a következőképpen indokolja a katonáinak kegyetlenkedését Deák Istvának: „– Hasonlóan bántak az én családommal is Török Bálint portyázói [...]. Engem rabba tön. Jól ismerem, magyar urak, hogy néz ki tömlőcötök” (Kemény 1968, 39–40).

Jókai nem vette figyelembe a történetíróknak olyan megállapításait, amelyek akadályozhatták volna a történelem egyértelműsítését. Elhallgatta, hogy Martinuzzi sokszor kudarcot vallott, így nem utalt arra, hogy a barát „mindenekelőtt a pápa által óhajtá összekötteni a megszakadt közlekedést” I. Ferdinánddal. „Évégett frater Ágoston prédikátori szerzetest 1547 végén levelekkel Rómába küldötte. De a hírnök Ferdinánd kémei által fölfedeztetvén s elfogatván, küldetésének meg nem felelhetett” (Horváth 1872, 237). Az ehhez hasonló részletek zavarták volna azt a *Fráter György* című regényben kialakított képet, mely szerint a címszereplő ügynökei révén mindig fölényben volt Bécshez és Konstantinápolyhoz képest, s tökéletesen sikerült meggyőznie mindkét felet arról, hogy az ő oldalán van, vagyis meggyilkoltatása egyetlen egyszeri kivételes bal-lépéséből következett. Az ilyen egyértelműsítés nem felelt meg annak a felfogásnak, amelyet Kemény az emberi jellem többértelműségéről alakított ki. A *Zord időben* a történeti személyiségeknek is többértelműeknek kellett bizonyulniuk, mert különben élesen különböztek volna a kitalált szereplőktől.

Az természetesen igaz, hogy e történelmi személyiségek azért is maradnak a háttérben Kemény alkotásában, mert a kitalált szereplők esetében az író több szabadsággal emelheti ki az emberi személyiség állhatatlanságát. A hős korántsem eszményített; az elbeszélő hangsúlyozza fogyatékosait – például akkor, midőn említést tesz arról, hogy Komjáti Elemér fölkelte a budai nők érdeklődését: „Tagadhatatlanul hízelgett hiúságának e kitüntetés, s bár Dora még gyakran jutott eszébe, nem vala érzéketlen a budai szépségek hódító kecséi iránt” (Kemény 1968, 409). A vele szembeállított Barnabás diák mintegy görbe tükröt tart a hős elé; kettejük viszonyának alakulásában jól megfigyelhető, hogy a regény jellegei legalább négy tényező: újszerű elemek, ellentmondások, összevetések és átalakulások kölcsönhatásának függvényeként vannak állandó mozgásban. Barnabás azért minősül „szerencsétlen diák”-nak, mert apjának honárulás miatt kellett meghalnia, s a vád indokoltsága legalábbis kétségesnek mutatkozik, balsorsát éppúgy okozza önkényeskedés, mint törvény, s a regény világának meghatározó törvényszerűsége, hogy e kettő közé egyenlőségjel tétetik: „a kivégzett honáruló uradalmaiba előbb erőszakkal ült be a testvéröcs, s utóbb Ulászlótól új adományt nyert” (Kemény 1968, 42).

A *Zord idő* cím elsősorban nem a török hódoltságra, hanem a magyarok belső romlottságára utal. A legelső fejezet névtelen vándor utazásáról tesz említést, ki egy várat megpillantván, olyan kérdést tesz föl magában a tulajdonosáról, amely mintegy előrevetíti a regény világának a jellemzését: „Hogyan lett naggyá e főúr? Hazáját védelmezte-e a közelebbi pol-

gárháborúk alatt a pártosok és az idegen ellen, vagy szomszédját rabolta meg, és a környékre vetett sarcot? [...] Haladjunk tovább és gyorsan, gondolja a vándor, a lég már hűvös, a hold világít, haladjunk!...” (Kemény 1968, 8). Barnabás diákot apja szelleme megtorlásra ösztönzi, ám ő éppúgy nem biztos abban, hinnie kell-e a szellemnek, mint Hamlet, s tetejében azt sem tudja, ki is felelős apja haláláért: „a kísértet, ki atyámnak nevezi magát, s akinek képét több példányban rajzoltam már le, szüntelen arra buzdit, hogy irtsam ki e rablókat. Hol találók rájuk, kérdezém. Az egész országban, felelte” (Kemény 1968, 121). A történetek súlyát növeli, hogy Barnabás apját nem ismeretlen, de Kinizsi Pál, vagyis olyan személy ölette meg, kit az olvasó tisztelni tanult: „– Kiszemelt csapattal vendégként szállt hozzá, s midőn előintézkedéseit megtevé, levette az álarcot, a váruat elfogató, megsütteté, mint a kost. Azokat pedig, kiket a honárulási bűnbén részeseknek tartott, kényszeríté, hogy húsából egyenek” (Kemény 1968, 379).

Az ilyen előzményeknek a távlatából válik érthetővé, hogy Komjáti Elemér kedvezőtlen véleménye Barnabásról némileg változik: „Nem tartotta többé csak eszelős embernek, sőt valami nagyszerűt látott a boszszúban (Kemény 1968, 122). „Ne taszítson el engem magától!” – kérleli Elemért a diák a regény első részének a végén, s a rá következő középső rész elején Barnabás magatartása is arra enged következtetni, hogy a két ellenfél közeledik egymáshoz: „támadt lelkében bizonyos, bár még elmosódott és határozatlan érzés Elemér iránt, mely némileg hasonlított a vonzalomhoz” (Kemény 1968, 194).

A *Zord idő* szerkesztetében az a kulcsfontosságú jelenet, amelyben Barnabás önmagával folytatott tusakodásáról számol be Elemérnek: „– Iszonyú küzdést állottam ki a kőpadon. A sátán szemem elébe hozott egy tornyot, melyhez hasonlót láttam álmaimban, még akkor, midőn atyám árnyéka bosszúra hívott föl. Mily dicső tett volna égő kanócot vetni ezen épület szentélyébe [...], monda nekem a kísértés lelke, és folytatván csábításait, megint így szólt: Ne bízzál a bosszún kívül más ösztönben! Senki sem támogathat az élet meredek ösvényén, csak a szívós gyűlölet! [...] Mint láthatod – folytatá Barnabás, Eleméren nyugtatva szejmeit –, a kísértő szellem nagy ékesszólással bír. De nekem eszembe jutott, hogy te, ám bár érdekeddel és irántad tanúsított közönyömmel ellenkezett, segítségemre jöttél, midőn életem veszélyben volt. [...] elúzvén bős álmaimat, szentül ígéréd, hogy soha nem fogsz elhagyni. [...] A kísértő szellem a levegőbe oszlott szét, én állhatatosan követlek téged, s küzdök azon zászló mellett, melynek színét magadénak vallod” (Kemény 1968, 205–206).

Amikor azután Elemér közli, hogy Werbőczy a számára ismeretlen Barnabást nem tudja kiváltani a török fogságából, és azon töpreng, mit mond-

jon a magyar főbírónak, a diák mintegy a végső szó jogán kérésbe fog, hangsúlyozván, hogy számára minden vagy semmi a tét: „Tudatnám vele társam szerencsétlen természetét, mely az emberek iránti hitét akkor vesztette el, midőn a beszédet érteni kezdé [...]. Tudatnám vele, hogy e boldogtalan egyénnek férfikorában sem volt oka az emberekről más véleményt alkotni, és hogy csak egyetlenegy ígéret szentsége ébresztené föl lelkében az első kételyt világotálatának jogtalansága iránt” (Kemény 1968, 322). Miután Barnabás nem kap megerősítést hitére, kifakadásával annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a világ romlott és a jó csak látszólag az: „te esküdet szegezd meg, hogy egy kikötést, mely iránt nem köteleztél magadat, teljesíthess? Engem taszítasz a legiszonyúbb kínok közé, csak azért, mert becsületesebb akarsz lenni egy nagy úr, mint a szegény és elhagyott Barnabás diák iránt. Íme, a ti erényetek! Az álnokság, hazugság és képmutatás valóban igen hasonlít azon fogásokhoz, mikkel ti mint fényes tulajdonokkal büszkélkedtek. S ha már egyszer kételkednem kell szavadban, ugyan hol álljak meg és melyik fokon alul ne szálljak?” (Kemény 1968, 324).

Barnabás külsejét s viselkedését az elbeszélő következetesen állatokéhoz hasonlítja, s nagynénje így jellemzi a diákot a Deák fivéreknek: „Tigris volt ő, kalitkába zárva, elfárasztva s kiéheztetve, megtörve; kegyelmetek titkon fölnyiták a reteszt, s mondák: eredj a szabadba, s keresd a martalékot, melyet széttéphess” (Kemény 1968, 377). Nem vitás, hogy Barnabás jelleme elejétől fogva magában rejtje a lehetőséget, hogy félelmetes következményekhez vezethet, ha megnő a cselekvési szabadsága. Ugyanabban a jelenetben, amely Elemér és Barnabás közeledéséről ad számot, a diák a következőképpen körvonalazza kettejük emelkedését: „– Most nekem két kezem van – szakítja meg a hallgatást Barnabás –, de a hatalom által sok kezem lesz [...]. Most két szemem van, de a hatalom módot ad, hogy ezer szemmel lássak. Mind elfoglalom e szemeket, hogy számomra nézzenek. [...] Ragadjuk üstökön, Elemér úrfi, a legelső körülményt, mely megengedi, hogy lábunkat az emberek nyakára tegyük, és por helyett a lelket tapossuk” (Kemény 1968, 124). A szövegösszefüggés alapján eldönthetetlen, mennyiben vonatkoznak e szavak a hatalom lényegére, illetve Barnabás gonoszságára, mint ahogyan azt a kérdést is nyitva hagyja a regény, mennyiben igaz, hogy „az emberek igazságtalansága és az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá, s csak a romlottat teszik gonosszá” (Kemény 1968, 72). Születik-e valaki jónak, illetve gonosznak, vagy a körülmények teszik azzá? Eleve elrendelés határozza-e meg az ember sorsát vagy szabad akarat? Azért sem lehetséges a felelet, mert a *Zord idő* lapjain gyakran nem lehet megállapítani, ki is a beszélő.

Ugyanez nehezíti meg a történelmi személyiségek minősítését. Podmaniczky „a mi uralkodónk” megjelöléssel utal Martinuzzira (Kemény

1968, 146), ám bajos megállapítani, mennyi a gúny ebben a szóhasználatban. Vannak, akik „mogorva”-nak, sőt „kíméletlen”-nek, mások viszont „a szükségben egyedül segíteni tudó egyén”-nek tartják e barátot (Kemény 1968, 131, 132, 136), és a *Zord idő*ben nincs olyan „részhajlatlan” álláspont, amely megkönnyítené az olvasó dolgát. Nemcsak Elemér és Barnabás, hanem Werbőczy és György barát jelleme is kettejük viszonyának függvényeként jelenik meg a regényben. Werbőczy „talpig becsületes ember”, Martinuzzi viszont „csak azt az érzést szokta elárulni, melyre a körülmények szerint szükség van” (Kemény 1968, 255, 160). A barát ironikus alkat, aki lenézi Werbőczyt, s gúnyal beszél róla. Midőn a szultán arra kéri a magyarokat, vigyék el táborába a csecsemő János Zsigmondot, Martinuzzi a következő kijelentést teszi: „a mi tudós kancellárunk akkora logikával bizonyította be holnapi tisztelgésünk veszélytelenségét, hogy most már magam is valami szerencsétlenségtől kezdek tartani” (Kemény 1968, 165). Fráter György idegenkedik Werbőczytől „mint ideológótól” (Kemény 1968, 255), s e felfogásban benne rejlik az előföltézés, hogy akit eszmeiség vezérel, azt megigézte a hatalom. A későbbiek mintha igazolnák e vélekedést, legalábbis erre lehet következtetni abból a mondatból, mely Werbőczynek Komjáti Elemér halálát követő viselkedését írja le: „Fia halálát alig sajnálná inkább, mint Elemérét; azonban mekkora elégtétel volt a magyar törvénykezés megmentése és a gőgös Zulfikar lealáztatása” (Kemény 1968, 444). Nem pusztán arról van szó, hogy Werbőczy szerföltött hiú – e tulajdonságával éppenséggel titkárához, Komjáti Elemérhez hasonlít –, hanem arról, hogy Martinuzzinak nem teljesen jogtalanul lehetett főntartása a főbíró ítélőképességével szemben, hiszen Podmaniczkynek Markoshoz intézett szavai is ezt erősítik meg: „Tehát a váradi béke körülményeinek fölleplezésén mosolygott a szultán, eszerint ő alkalmasint még együgyűbb, mint a mi nagy tudósunk, Werbőczy István...” (Kemény 1968, 168). „A gyakorlati nézeteknek mindig nagy előnyük van az eszményi irányokkal szemben” – olvasható a *Zord idő* második részének a záró fejezetében, s noha e szavakat egyaránt lehetne az elbeszélőnek s Frangepán Orbánnak tulajdonítani, nagyon is valószínű, hogy Martinuzzi és Werbőczy szemléletének összehasonlítását fogalmazzák meg. György barát felfogását Horváth Mihály is a körülményekhez igazodó gyakorlatias-sággal társította, s ennek bizonyítására éppen Buda 1541-ben végrehajtott török elfoglalását hozta föl bizonyítékkul. „A török hűtlen szószegése nagy fordulatot hozott az ő politikájában” – állapította meg (Horváth 1872, 172), s e példát a *Zord idő* általánosabb következtetés megfogalmazásához használta föl: „György barát rejtélyes, céljaira árutakat is kereső, de kimeríthetetlen segélyforrásokkal bíró jelleme [...] romba dőlt politikai tervei helyébe új építményhez fogott” (Kemény 1968, 252).

Az a tény, hogy Kemény regényének nem ez a végkicsengése, hiszen a záró fejezet Izabella szavaival ér véget, ki Martinuzzi vállalkozásának kudarcát is előrevetíti, ékesen bizonyítja, hogy a *Zord idő* kétségbe vonja a történelem egyértelműsíthetőségét, ehelyett olyan vélekedést sugall, melyet az utókor „többféle- és egyúttal különbözőképpen értelmezhető múlt egyidejű legitimitásának gondolata”-ként tart számon (Gyáni 2004, 1197). Föltételezhető, hogy ennek a nézetnek a megfogalmazását olyan szerzők művei ösztönözhatték, mint Montesquieu vagy John Stuart Mill, mivel „a normativitás elvetése a klasszikus liberalizmus elvein nyugszik” (Marosi 2004, 1214). Kemény utolsó regénye kétséggé teszi, hogy a történelemnek van folytonossága és iránya. Buda elfoglalása, a cselekmény legfőbb történetinek nevezhető eseménye, visszafordíthatatlanságra, de egyúttal vonalszerűen előre haladó folyamat helyett ugrásszerű változásokra is enged következtetni, olyan hallgatolagos előföltéves alapján, mely szerint „a történelem sosem közvetlen nyers értelemben az, ami »végbemegy«, hanem az a kifinomult összetettség, amelyet gondolati értelemben beleolvasunk a végbementbe” (James 1968, 182).

Izabella kijelentése a regény záró fejezetében – „életem talány fog maradni a történelem előtt is” (Kemény 1968, 473) – nem pusztán arra emlékezteti az olvasót, hogy e regény szerint a történelmi személyiségeknek nincs végleges megfejtése, de egyúttal kérdésessé teszi a határt „valóság” és „kitalálás” között. Mindkettőt elképzeltnek tünteti föl – a szónak eredeti értelmében, vagyis azt sugallva, hogy a történelmi munkákból ismert személyiségekről éppúgy megalkotott képek élnek bennünk, mint a regényíró által kitalált szereplőkről. A *Zord idő* mintegy ábrándnak tünteti föl „a hitet, hogy amit ténynek neveznek, megfelel a valóban megtörténtnek, [...] mintha a tények mindaddig dokumentumokban szunnyadtak volna, míg a történészek ki nem vonták volna ez utóbbiakat az előbbiekből” (Ricoeur 2000, 226). A történelmi tény – például Buda török elfoglalása – ebben az értelmezésben nem „valódi”-nak minősíthető esemény fölidézése, hanem értelmezés, mely ily módon, magától értetődően, a jelenre is vonatkoztat. Az esemény folytonosságot szakít meg, s a történelemben majdnem tulajdonnév rangjára emelkedik. A regény hol közeli, hol távolról láttatja a szereplőket, s a különböző látószögből más és más értékrend alapján minősíti, különböző színben tünteti föl őket. A nézőpontnak ez a kitüntetett szerepe elválaszthatatlan annak cáfolatától, hogy egyféle történelem létezik, amelyet vagy helyesen, vagy tévesen lehet elmondani. A tényeknek megnyilatkozások, vagyis nyelvi képződmények felelnek meg, s így a történelminek nevezhető regény a tárgyilagosság korlátaira emlékeztet. Arra, hogy „a tudományos állítások bizonyos kiterjedésen túl nem mindenki számára érvényesek” és „az egész történelem

egyszerre objektív és szubjektív, megfelel a logika és a valószínűség követelményeinek, de valamely egyén vagy korszak távlata ad neki irányt” (Aron 1981, 350).

(2007)

JEGYZET

A nem magyar nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm, a magyar nyelvűeknél megtartom az eredeti kiadvány helyesírását.

HIVATKOZÁSOK

- Aron, Raymond 1981 *Introduction à la philosophie de l'histoire: Essai sur les limites de l'objectivité historique complétée par des textes récents*. Paris, Gallimard.
- Bán Zoltán András 1991 Értetlenségünk iskolája. *Holmi*, 3, 922–924.
- Coleridge, Samuel Taylor 1975 *Biographia Literaria or Biographical Sketches of My Literary Life and Opinions*. Ed. George Watson. London, Dent.
- Gyáni Gábor 2004 A rendszerváltástól a jövő „várható hatásáig”. *Magyar Tudomány*, 111, 1193–1200.
- Horváth Mihály 1872 *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bibornok) élete*. Harmadik lenyomat. Pest, Ráth Mór.
- James, Henry 1962 *The Art of the Novel: Critical Prefaces*. New York, Charles Scribner's Sons.
- James, Henry 1968 *The American Scene*. London, Rupert Hart-Davis.
- James, Henry 1987 *Selected Letters*. Cambridge MA, The Belknap Press.
- Jókai Mór 1898 *Fráter György*. Budapest, Révai testvérek.
- Jókai Mór 1884 *A magyar nemzet története. Regényes rajzokban*. Negyedik kiadás. Budapest, Franklin-Társulat.
- Jókai Mór 1902 *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Hatodik képes kiadás. Budapest, Franklin Társulat.
- Kemény Zsigmond 1968 *Zord idő*. Budapest, Szépirodalmi.
- Marosi Ernő 2004 A művészettörténet-írás szépsége. *Magyar Tudomány*, 111, 1212–1216.
- Mikszáth Kálmán 1907 *Jókai Mór élete és kora*. Budapest, Révai.
- Németh G. Béla 1959 A próza zeneiségének kérdéséhez (Asbóth János regénye, az Álmodó álmodója). *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 13: 355–392.
- Ricoeur, Paul 2000 *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, Seuil.
- Wilson, A. N. 1986 Introduction. In Scott, Sir Walter: *Ivanhoe*. London, Penguin Books, vii–xxix.

NEHÁNY SZÓ A RAJONGÓKRÓL*

[I.]

Sajátságos jelenség, hogy Kemény Zsigmond, ki tehetségeinél fogva számot tarthatna nemcsak nálunk, hanem bármely fényesebb irodalomban is a legelső helyek egyikére – mégis oly kevés népszerűséggel bír, s legbecsebb műveit oly kevésbé ismerik, alig olvassák, s általában nem kedvelik.

Kemény mint ember is, mint író is szerencsétlen volt. Fáradtságos, küzdelemteljes élet alkonyán élő-halottá válni, a mindenkivel közös, csendes elmúlás helyett a fényes elme elhomályosulása, az önmagával tehetetlen, majdnem állattá vált ember szánalomra méltó látványát nyújtva – ez volt az ember sorsa. A lángelméje ragyogó termékeinek mellőzése, világra szóló művek, melyekért máshol emléksobrot emelnének a költőnek, nálunk elfeledve, nem becsülve érdemök szerint – ez volt az író sorsa; ezért élt, munkált, fáradt ő!

Összes méltatása néhány bírálatból áll regényei megjelenése alkalmából,¹ s az emlékbeszédekéből, melyeket halála után tartottak fölötte.

Hogy ez idegenkedést, ez elfogultságot Kemény műveivel szemben mi okozza: az író hibája-e ez, vagy a közönségé? – nem kutatjuk e sorokban, melyek célja csupán számot adni a benyomásról, mit *A rajongók* olvasása reánk tett, e hatalmas regényé, melyet határozottan a legbecsebbnek tartok összes művei között. De mindenesetre oly kérdés ez, mellyel érdemes volna bővebben foglalkozni.

Nézetünk szerint Kemény soha sem válhatik népszerűvé nemcsak amiatt, hogy sem érényeikben, sem bűneikben nem hízelkedik embertársainak, sőt könyörtelenül kimutatja, hogy még nagyszerű vétkeink motívumai is legtöbbször kicsinyes gyarlóságok, nevetséges hiúságok – hanem főleg irálya nem teszik alkalmassá, hogy a közönség kedvencévé váljon. Keményt felületes olvasással nem lehet élvezni, s a közönség, melynek legnagyobb része szórakoztatásból olvas és nem tanulmányból – éppen ezért könnyű, szórakoztató olvasmányt is kíván, és nem olyant,

* Tutsek Anna (1865–1944), regényíró, a 20. század első évtizedeinek egyik leg-sikeresebb ifjúsági írója. – A tanulmány első megjelenése: *Figyelő*, 1885. 132–156. A szerző neve e publikációja alatt így szerepel: Tutschek Anna.

¹ *A rajongók* tudtommal egyetlen bírálata a *Szépirodalmi Közlönyben* jelent meg 1859-ben; de úgy látszik ezen közlöny példányai eltűntek; én legalább minden utánjárásom dacára egyre sem tudtam szert tenni. (A szerző jegyzete, miként e cikk további jegyzetei is.)

melynek megértésére sok tanulmány, gondos olvasás és belemélyedés kívántatik. Kemény nagy eredményekkel nagy hibákat egyesített és e hibákat: nehézkességet, formai tökéletlenséget és a gondolatok bősége miatt túlterhelt irályt – a nagy közönség nemigen bocsátja meg, s nem tud kárpótlást találni az emberi szenvedélyek megkapó rajzában, a jellemek bevégzett tökéletességében, a történelmi hűségben s a gazdag drámaiságban, melyek regényeit jellemzik.

Különösen előadási modora az, mellyel nehéz megbarátkozni, s melyet nem is képes mindenki élvezni. Rendkívül lassú menetű, nyelve nehézkes, nem hajlékony, és minden szavának oly súlya van, mint egy-egy kőnek. Csakugyan olyanforma benyomást is tesz az emberre, mintha mind faragatlan, tömör kövekből lenne összeállítva, oly súlyos, nehézkes. Olvasás közben úgy érezzük, mintha fáradságos, meredek hegyen igyekeznénk fölfelé; az út nem rendezett, s nem oly könnyű rajta haladni, mint végigsikamlani egy táncterem sima parkettjén. De aki gyönyört talál a vadregényes természetben, annak megérdemli a fáradságot a hegy megmászása, mert odafönn gyönyörű kilátás nyílik, mely a lelket és szívet fölemeli.

Ami különösen értékké teszi regényeit, az a mély emberismeret, mi bennük rejlik. Ily lélektani hűség, ily következetesség a jellemrajzban ritkítja párját, s hogy a szenvedélyek e majdnem megdöbbentő hűségű rajza, a jellemfestés ez erőteljes drámaisága kire emlékeztet – azt, úgy hiszem, alig szükség fölhoznom. De míg Shakespeare alakjai néhány erős vonással tökéletesen kidomborodva, s oly befejezettség-gel lépnek előnkbe, hogy azokhoz sem hozzáadni, sem belőlök elvenni semmit sem lehet – addig Kemény gyakran túlmegegy a korlátot, s néha igen is erősen jellemez. Nemcsak finom, gyöngéd vonásokat használ, hanem belemarkol alakjai lelkébe, s amit felszínre hoz, azt úgy véresen, amint kitépte, tárja az olvasó elé. Legtöbbször neki magának is fáj az a sok salak, ferdeség és gyarlóság, ami felszínre kerül, s ilyenkor keserű és még kegyetlenebb lesz.

Gyakran használ annyi motívumot, hogy a túlságos indokolás következtében még ő maga is elveszíti a vezérfonalat, s egyéneinek lelkiállapotját nemcsak sejtetni engedi, miként a villám megvilágítja pillanatra éjjel a tájat – hanem szétszedegeti, felboncolja, összeállítja, s megint szétbontja úgy, hogy a túlságos részletezés következtében majdnem elvész az egész. Gyakran mond igen sokat – de igen keveset soha. Gyakran jellemez igen erősen, igen élesen – de sohasem hibásan. Néha a túlságos világosság következtében elvakít, úgyhogy emiatt nem látunk tisztán – de nem lesz érthetetlen homályosság vagy zavaros gondatlanság miatt. Kevés lelkiismeretesebb írórt találunk Keménynél. Sohasem mond olyast, mit ne tudna

biztosan, ne ismerne tapasztalásból, ne következtetne helyesen, és aminek igazságáról ne volna ő maga is meggyőződve.

Ami azonban regényeit a legmagasabbra helyezi, az a mély, valódi tragikum, mely majdnem mindegyikben feltalálható. Kemény többnyire komoly, sőt zord tárgyakat választ, s különös előszeretettel a tragikus tárgyakat, melyeket a történelem oly bőven nyújt, de melynek felhasználásában az író oly nehézségekbe ütközik, hogy azokat csakis egy Kemény lángszelleme győzheti le.

Senki sem jellemezte regényeit jobban, mint Gyulai Pál a fölötté tartott emlékbeszédben, melyben azt mondja, hogy „Kemény a regény formájában tragédiákat írt”. Valóban, aligha van egyetlen magyar tragédiánk, melyben annyi mély és igaz tragikum lenne, mint Kemény regényeiben. „De Kemény nem annyira a bűn tragikumát rajzolja” – mondja ismét Gyulai –, a hibákból és emberi tévedésekből származó tragikumot, hanem majdnem mindig az „erény tévedéseit”, az önhibáján kívül, de a körülmények kényszerítő befolyása alatt vétkező és áldozatul eső embert, s a nemes érzések túlságát, mely a végletekig űzve éppúgy megbosszulja magát, mint a bűn. Így például Pécsit is „vallásos buzgalma, későn és rosszul alkalmazott mérséklete döntik veszélybe hitsorsosaival együtt; – Elemér szerelmének, nemes lelkének, s hősie bátorságának esik áldozatul, s Laczkó István családi boldogsága a két főúr gyűlölködése által zúzatik össze, míg ő maga saját hibáján kívül sodratik oly helyzetbe, melyben kényszerülve van vétkezni, s e vétke miatt bűnhődik oly iszonyúan.”

Azon elv következetes keresztülvitele, hogy a tragikai vétség alapja nemcsak bűn lehet a szó szoros értelmében, hanem nemes jellem, nemes célokért küzdve, mint egy jogos erkölcsi elv képviselője is követhet el oly lépést, melynek következménye a tragikai bukás; az a homályos borongás, többnyire zord és mindig sötét hangulat, mely regényein végigvonul, míg az élet komor, sivár képei iránti előszeretetből folytonosan a peszsimizmus legvégső határait érinti, tárgyai zord fensége által megrázva, s majdnem sehol sem enyhítve csöndes, derült vagy éppen idilli részek által, míg a komikumból és humorból csak oly kevés rész található mint például Fridrik pékmester *A rajongókban*, a két Deák testvér a *Zord időkben*, Naprádiné és Csulai uram az *Özvegy és leányában* – ez a másik oka annak, hogy Kemény művei nem váltak oly népszerű olvasmányokká, mint azt belbecsüknél fogva megérdemelnék.

És ha mindent egybevetve hozzátesszük még: hogy a választott sötét képeket rendszeren a valónál még sötétebbnek tünteti fel, hogy tragikuma megrázó hatása által megfélemlíti, lenyomja a gyöngébb kedélyeket, elkeseríti az érzelmesebbeket, s a leverő megrázó benyomást, még csillogó, könnyed irállyal sem tudja feledtetni, sőt a formával való majdnem kínos

küzdés még tetőzi azt – mindezt egybevetve szabad-e csodálkoznunk, hogy legbecsesebb regényének, *A rajongók* első kiadásának csaknem végleges elfogyta után még eddig nem vált szükségessé egy másodikat sajtó alá rendezni?

II.

Pedig éppen *A rajongók* az, melyben a fent említett hibákból majdnem egy sem található fel. E regényében Kemény már ura lett a formának s a nyelvezetnek. Mily haladás mutatkozik e regénye és például *Gyulai Pál* között, melyben miként a törmelék sziklakövekben, oly nehéz és fáradságos megtalálni az aranyat.

Igaz, hogy *A rajongók* sem ment némi nehézkességtől. De legyünk igazságosak. Miként a középkori páncélos, vasfegyverzetű hősöket nem tudnánk elképzelni a mai divatos, könnyű ruhákban, és ha álmainkban Tankréd, Bouillon Gottfried vagy Wallenstein frakkban, felgöndörített hajjal és parfümösen jelennének meg, nagyon sokat vesztenének nimbuszokból – úgy Kemény regényeihez is éppen csak azon irány talál, melyben írva vannak. E súlyos gondolatokat nem lehet könnyűden kifejezni, s a sötét cél felé e nehézkes, lassú, vontatott haladás talál. Azon örökre eltűnt páncélos hősök sem tudtak volna gyors, kecses léptekben sietni tova; járásuk lassú és súlyos volt, s lábuk alatt megdobbant a föld – de a célt sohasem tévesztették szem elől és biztosan elérték.

Nagyon nehéz feladat volna *A rajongók* teljes tartalmát röviden elmondani, mert a cselekvény szálai annyifelé ágaznak szét, hogy alig lehetne megcsonkítás nélkül összevonni őket. Legjobb lesz tehát rendben követni az eseményeket és forgatni lapot lap után, mintha a történelem nagy könyvének lapjait fogatnók. És valóban Erdélyország vallási forrongásait, a Rákócziak és Báthoriak idejét, a viszonyokat a mohácsi vész után, a kor és társadalom szellemének hívebb visszatükrözését, a történelmi alakok meghamisíthatatlanabb rajzát alig lelhetnők föl a történelemben úgy, mint Kemény regényeiben. Eltekintve attól, hogy az ember lelki világát mint fel tudja tártni, s a jellemrajznak mily remekei találhatók fel nála, Kemény már csak azért is fölötte áll minden más regényíróknak, mert a szerencsésen választott háttér és keret által mindennek a való színét tudja adni, s a képet úgy beleilleszteni a keretbe, hogy az egy elválaszthatatlan egésznek látszik.

Nem célunk itt a történelmi regény jogosultságáról szóló vitatkozásokhoz hozzászólni, s azok ellenében, kik azt vitatják, hogy a történelem maradjon történelemnek, s a regény regénynek – mert a kettő egymással

csakis egyik vagy másik rovására egyeztethető össze –, Kemény regényeire utalni. Igaz, hogy a Mühlbach-féle írók, kik a történelmet meghamisítják, s a költői szabadsággal annyira visszaélnek, azok mellett bizonyítanak, mert csakugyan: „vagy hiányzik műveikből a történeti igazság, s akkor fölösleges a történeti jelző, vagy pedig annyira túl van halmozva száraz adatokkal, lapokra terjedő leírásokkal, hogy akkor meg nem regény”.

De Kemény Zsigmond a történeti regénynél mutatkozó minden nehézséget diadalmasan legyőzi s a kornak, melyet rajzol, oly hű képét tudja adni, anélkül, hogy ezáltal a regény szenvedne, s a költött részleteket a történelemmel annyira össze tudja egyeztetni, hogy mintegy egymásból folyónak, szétválaszthatatlannak látszik lenni. A történelmi alakok, akár háttérben mozognak (mint például Rákóczi és fia, Dayka püspök, Csulai uram stb.), akár főszemélyek gyanánt szerepelnek, egyaránt a történelmi valónak teljesen megfelelő hűséggel vannak rajzolva; a költött alakok pedig teljesen beleillenek a korba és viszonyok közé, s azonkívül, hogy bírják az általános emberiesség s határozott egyénítés feltételeit, bennök még híven visszatükröződik a kor képe is.

A *rajongók* cselekvénye a harmincéves háború keretében foly le. A történelem legsötétebb lapjait választja ki Kemény, hogy feltárja korának az áldástalan harcok káros befolyását úgy az egyénekre, mint a társadalomra nézve. Azt tudjuk, hogy Erdélyország csekély szerepet játszott e háború folyamán; de a véres idő oda is elvetette árnyát; a földrengést megérezték itt is, s az emberek borzadva szemlélték a nyugat felé piros eget, mely az égő városok visszfénye volt.

Az ország két pártra szakadt. Egyik rész élénken kívánja, hogy a felső-magyarországi evangélikus rendeknek fegyveres erővel segélyre siessenek, míg a másik rész, a katolikusok, nem akar harcokba elegyedni. Rákóczi fejedelem gyűlést tart, s a kérdés eldöntése szavazásra kerül.

E gyűlésen ismerkedünk meg először Kassaival, a kancellárral, s míg egyfelől jelleme már az első jelenetben is teljesen kidomborodva áll előttünk, egyúttal tájékozást nyerünk a hangulatról is, mely ellene nyilvánul.

Mindenki azt várja, hogy a gyáva, fukar Kassai a béke mellett fog szavazni, de ő a tömeg előtt megfeszíthetlen indokoktól vezérelve a harc mellett szavaz. Mi azonban, midőn a porta engedélyének kinyerését s a *honesta custodiát*² indítványozza, körülbelül már sejtjük az indító okokat.

² Régi törvények szerint országgyűlés ítélte el a zavargókat. Villangos időkben azonban gyakran hajtották előbb végre a büntetést, s azután terjesztették a rendek elé jóváhagyásra. Ezt nevezték *jus ligatum*nak. Midőn azonban a törvényes eljárás mellőzni akarták, a gyanús főurakat egyszerűen csak elzáratták anélkül, hogy valaha perbe fogták volna. Ez volt a *honesta custodia*.

Ugyanis a háború ürügye alatt – melyet a portánál kieszközlendő engedély bizonytalan időre halaszt – sikerül neki egy oly törvény felelevenítése, mely számára vagyont és birtokot szerezhet, s ellenségeinek, különösen Pécsi Simonnak vesztét okozná. De ezt néhány gyanakodó főúr kivételével senki sem sejtí.

A közhangulat, mely eddig Kassai ellen nyilatkozott, most – különösen midőn a szombatosok ellen kiadott rendeletét felolvassák – kezd mellette nyilvánulni. Azon rendelet még jobban felingerli a népet a szombatosok ellen, s megtámadják Debraht, Pécsi Simon leányát, ki a „beteg asszony”-tól kijövet középük téved. Elemér és Gyulai Ferenc, a „nemesi társaság” tagjai segélyére sietnek s kimentik. Ezalatt Kassai István, ki folytonos tevékenységben van, most sem pihen tétlenül, s elfoghatja a szegény szombatos papot, Laczkó vagy Szőke Istvánt – a szárdisi anglyalt –, kiről felfedezte, hogy szökött jobbagya. Testi és lelki kínzásokkal kényszeríti őt, hogy saját felekezetének legfőbb férfja, Pécsi Simon ellen árulóvá legyen, s mivel Laczkó István nem megrendíthetetlen hős, félisten, hanem gyarló ember, mint más – elvállalja a kém szerepét. Ha nem volna családja, neje s két kis gyermeke, bizonyára készséggel választja inkább a halált, vagy emelt fővel lép a jobbagyok sorába durva, lélekölő munkát végezni. De az a tudat, hogy öngyilkossága által imádott nejét s gyermekeit koldusokká teszi, ellenszegülésével meg Kassainak jogot ad, hogy egész családját erővel hajtsa el, mint a barmokat – ez a tudat megbénítja lelkiismerete szavát; s csoda-e, ha e két kétségbeejtő véglet közül az egyetlen menekülésre nyíló utat választja, habár az a bűn ösvénye is?

Így esik áldozatául a két főúr gyűlölködésének a szegény szombatos pap egész családi boldogsága.

Ez ádáz gyűlölködés azonban még egy másik szép viszonyt is megszakít Elemér és Deborah között – melynél különben nagy szerepet játszik a Deborah hiúsága is. De a nemes keblű Elemér ezt nem tudja, s szívét mélyen sebzí a szakítás. Távozni akar Fehérvárról. Kassai, ki mindenből hasznot kíván húzni, oly mezei kapitánysághoz akarja áttenni Elemért, honnan az kényszerülve lenne a fejedelem parancsára elfogni Pécsi Simont, midőn az a szombatosokkal gyűlést tart. De terveit, melyek két irányban is oly szép eredményre kezdtek már vezetni, valami csekély, előre láthatatlan ok mindkét irányban megzavarja. Túlbugzó titkárjának fecsegése szeget üt Elemér fejébe, s Laczkó István, nejének váratlan megjelenése által, visszarettenetik a bűntől. Hirtelen elhatározással Kassaihoz rohan, hogy inkább válassza a nyomort és megaláztatást, mint a bűn által kényelmessé tett életet. De a lelki vádtól és borzasztó benső küzdelemtől megőrül; azonban Kassai – nehogy fondorlatai napfényre kerüljenek – így örülten is elhurcoltatja Rápoltra, hol a szerencsétlen szombatos pap egy boszorkánynak

híresztelt asszony nál talál menedéket. E részről tehát Kassai terve hajótörést szenvedett, de másrészről is fenyegeti veszély, mit ő nem is sejt. Klára, ki férje után jött Fehérvárra, kétségbeesésében a fejedelemasszonyhoz fordul, mindent elmond neki, s a leggyöngébb nő erős szövetségstársat nyer az ország leghatalmasabb asszonyában. A fejedelemlő kényszeríti Kassait eladni nékie a rápolti jószágrészt, hogy felszabadítsa Szőke Pistát. Kassai kényszerülten engedelmeskedik – de a szerencsétlen család szétdúlt boldogságát a fejedelemlő sem tudja többé helyreállítani. Szőke Pista oly borzasztóan megzavart élete a rendes folyamatba többé vissza nem térhet. Éppen azon pillanatban, midőn neje Rápoltra érkezik, ő egy örültségi rohamában megszökik, s átúszva a Marost, Balázsfalvára siet, hol a nagy katasztrófánál áldozatul esik, s a halálban nyugalmat talál.

Itt, miután a cselekvény folyama elé vágunk, szükséges visszafordítanunk néhány lapot. Kassait a kitüntetések, melyek Pécsit érik, csak újabb tevékenységre s fondorlatokra ösztönzik. Titkárját a szombatosok közé küldi kikémlelni a hangulatot, s vádirat gyanánt megkeríteni a körlevelet, melyet Pécsi kiadott.

És látszólag minden úgy sikerül, miként Kassai kívánja. A szombatosok összegyűlnek Balázsfalván, Pécsi Simon elnöklété alatt, s Kassai fegyveres erőt küld ki a tiltott gyülekezet befogatására. De Elemér értesülván a veszélyről, mely Pécsit fenyegeti, megelőzi a fegyvereseket, s a templomba siet. A szombatosok azonban ellenséget gyanítanak benne s meggyilkolják.

Itt van a katasztrófa a regényben, s egyszersmind a tragikai forduló-pont.

Kassai István, ámbár elérte célját, mégis bűnhődik, mert Elemér, az egyetlen lény, kihez ragaszkodott, fondorlatainak áldozatul esik. Átlátja, hogy a kielégített bosszú még nem vezet boldogságra, s a Pécsi megbuktatásával tulajdonképpen nem ért semmit sem el. Sőt még kapzsiságát sem elégítheti ki, mert minden cselszövénye dacára Pécsi jószágából egy részecskét sem tud megkapni, s a fejedelem kegyeiből kiesve, kénytelen lemondani hatalmas állásáról.

Tehát nem fizikai, hanem morális halál által bűnhődik, s a tragikum, mely eléri, bűneiből következik.

Fentebb említettük, most ismétljük, hogy aligha van egyetlen magyar tragédiánk, melyben oly mély és hibátlan tragikum lenne, mint Kemény regényeiben – főleg *A rajongók*ban. Nem a véletlen vezérli, hanem az egyének jelleméből foly a cselekvény, s a természeti törvények megsértése önmagát torolja meg.

Kemény a fizikai halált nem tekinti büntetésnek. Ellenkezőleg; s egész világnézete, pesszimizmus felé hajló gondolkozásmódja kifejeződik ab-

ban, hogy a halált mindannyiszor megváltásnak tünteti fel, s a lelkifurdalást, elhibázott élet tudatával való tovább tengődést tekinti a valódi bűnhődésnek. Mind Elemér, mind Laczkó István csak nyugalmat találnak a halálban, mert önhibájukon kívül összerombolt boldogságuk többet soha sem épülhet fel teljesen.

Ami a történelmi hűséget illeti, azt Kemény csak egyszer áldozza föl, midőn Kassai leköszönését korábbi időre teszi át; ezt is csupán azért, hogy a távoli perspektíva helyett a jelenben nyújtson kilátást Kassai méltó bűnhődésére.³

De nem célunk itt a történelmi hűséget kutatni *A rajongókban*; csupán a jellemrajzok erőteljes alkotását kísértjük meg némileg fejtegetni. Minél mélyebben behatolunk egy műbe, minél hívebben bírjuk követni a költőt nyomról nyomra azon az úton, melyen ő haladt – annál több szépségek, becses kincsek tárulnak fel előttünk, melyek a felületes szemlélő előtt rejtve maradnak.

III.

Nem túlzás, ha – mint fentebb is említettük – némi rokonságot vélünk felfedezni Kemény Zsigmond alakjai s a Shakespeare-éi közt. Nemcsak, hogy egyenként nézve őket, sok hasonló vonást találunk, hanem általánosságban is bizonyos hasonló erő és drámaiság jellemzi őket, mely csupán a teremtmő génusz szájta. Éppoly bámulatos erővel alkotott egyének ezek is, kik óriási szenvedélyek harcát vívják, jellemök megvilágítva minden oldalról, mintegy kiszakítva az élet közepéből – de százszorosán megnagyítva.

Csakhogy, míg a dráma szűk korlátokat szab, a regény tere szélesebb epikai festést enged meg, s Kemény a szív és agy minden idegszálát egyenként követve hatol be az ember bensőjébe, s nemcsak nagy vonásokkal rajzol, hanem minden kis részletet finoman kidolgoz.

Oh – ezek nem apró emberkéek, az ő apró bajaikkal, keserveikkel és örömeikkel. Nagy, hatalmas, komor alakok ezek, kiknek fájdalma tomboló vihar, boldogságok a nap ragyogása, gyűlölködésök gátját áttört, romboló folyam. Rajtok és bennök minden nagyszabású, komor, méltóságteljes anélkül, hogy azért az emberiesség határát csak egy lépéssel is átlépnék. Életök kódós, sötét, szomorú keretben folyik le, s bukásokkal megrengetik a földet magok alatt.

Nézzük csak egyenként őket.

³ Vö. Szilágyi Sándor: *II. Rákóczy György házassága*.

Mindegyik, hogy úgy mondjuk, egy társsal bír, ki mindenben ellentétet neki, s ez ellentétek éles kitüntetésével egymás jellemét még jobban kiemelik, mintegy kiegészítik. Például Pécsi Simon és Kassai, Klára és Deborah, Elemér és Gyulai nem mindenben ellentétei-e egymásnak? S csak párhuzamot kell vonnunk közöttük, hogy mindjárt világosan átlássuk, hogy Kemény művészi célja volt nemcsak különböző, hanem ellentétes jellemeket állítani egymással szembe.

Pécsi Simon, Bethlen Gábor kegyvesztett korlátnoka mindvégig bírja rokonszenvünket. Sok nemes és nagy tulajdonsággal bír, melyekkel egyébiránt nem Kemény ruházza fel, hanem a történelemből vesz át; ő csupán kifejti a részleteket anélkül, hogy ezáltal a valótól egy lépéssel is eltérne.

Mint történelmi adatok nyomán ösmeretes⁴ (mert Kemény Pécsi múltjáról keveset beszél) Pécsi eredetére nézve cseh, s egy pécsi szücsmester fia volt. Gyermeckorában Kolozsvárra került, s később az ebesfalvi unitárius iskola tanítójává lett. De esze s tehetségei magasan kiemelték őt mindenki fölé, s pártfogókat szereztek neki, kik lehetővé tették, hogy külföldi egyetemeken tanuljon. Pécsi tanult, beutazta a fél világot, s tudományos kincsekkel megrakodva tért haza. Államszolgálatba lépett: előbb Bocskai titoknokává lőn, s később Bethlen alatt kancellár. Ekkor állott hatalma tetőpontján. Tekintélyével vagyona is gyarapodott és hetven falu tulajdonosa volt. De ez nem tartott sokáig. Ellenségei azzal vádolták, hogy a pozsonyi békealku alatt a németektől ajándékot fogadott el. Bethlen haragra gerjedt, s a szamosújvári börtönbe záratá, de innen később kezességre szabadon bocsátattott. Vagyona megmaradt, s tekintélye is, de régi hatalmát többé nem nyerte vissza. Fényes „remeteségbe” vonult vissza, s dacára, hogy a Kassaival elégedetlen főurak gyakran fölkeresték s tevékenységre serkenték, sohasem akart többé a nyilvános pályára lépni.

Pécsi Németországban megösmarkedett a kriptosociánusok szektájával, kiknek tantételei rajongó kedélyének igen megfeleltek, s hazajöven a szombatosokhoz csatlakozott, kik hasonlóul a tízparancsolatot vallják vallásuk alapelvének. De a vallási tolerancia, mely Erdélyben egy ily felekezet létezését lehetővé tette, nem tartott sokáig, s az 1638-i fehérvári gyűlés eltörölte e szektát, s híveit megszentenciázta. Kemény Zsigmond e határozat keresztülvitelét Kassainak tulajdonítja, ki így véli elérhetőnek Pécsi megbuktatását. S ez be is következik, de az eredmény nem annyira Kassai bosszújának tulajdonítható, mint Pécsi sorsa végzettségének, s az élet kérlelhetlen igazságának. Pécsi tragikai vétsége nemcsak a múltjában rejtőző egyes homályos pontokból áll, hanem főleg a szombatosok elleni

⁴ Lásd Szilágyi Sándor: *Erdélyország története*.

hanyagságából, kiket éppen későn és rosszul alkalmazott mérséklete dönt a veszélybe. Ő ábrándos kedélyénél fogva többet foglalkozik saját lelkivilágával, mint a külvilági ügyekkel, melyektől már egészen visszavonult, s ámbár a szombatosok vallásán teljes benső meggyőződésből csüng, mégsem szerez magának kellő információt rólok. Ő e szektának feje, általa remélik elérhetni, hogy a bevett vallások közé felvételnek, de Pécsi, midőn értesül vakmerő terveikről, már későn veszi igénybe tekintélyét. Eszélyesége és mérséklete többé nem képes visszatartani a rajongó szombatosokat, sőt éppen az okozza vesztüket, mert a megnyugtatósokra egybehívott balázsfalvi gyülekezeten fogják el mindnyájukat. A szombatosok elbuknak, s magokkal sodorják Pécsit is, ki minden jószágait elveszíti, s még szerencséje, hogy fejvesztés helyett csak kétévi börtönrre ítélik.

A gyűlölet, mellyel Pécsi és Kassai egymás iránt viseltetnek, igen könnyen megfeythető. Mindketten a porból küzdötték fel magokat, mindkettő éles ésszel van megáldva, s képességgel egy egész országot kormányozni. De ezen túl aztán megszűnik minden hasonlóság köztök, s természetük kirívó ellentétei folytonos súrlódásban vannak.

Kassai gyűlölködésének indító okait és növekedését alább kísértjük meg kifejtetni. A Pécsié nem is annyira gyűlölet, mint inkább utálat és megvetés egy ronda ember iránt, ki annyira nem méltó az ő helyét betölteni. Vegyül ebbe kevés önzés és irigység is az iránt, ki oly hatalomra és befolyásra tett szert az ő hajdani helyén, de ezt tökéletesen ellensúlyozza a méltányos harag és megvetés. Mint kormányférfit kárhoztatja, mint embert megveti Kassait; s ő, ki oly mesésen bőkezű és adakozó, ki pártolja a tudományt és művészetet, sőt maga is költő, fogékonysággal viseltetik minden nagy és nemes iránt, oly finom ízléssel és fennkölt kedéllyel van megáldva, természetes utálattal viseltetik e fukar, kapzsi és aljas ember iránt, ki mint államférfi is az ország érdekeit csak saját érdekeiből kiindulva tartja szem előtt.

Ez utálatnak Pécsi még saját leánya boldogságát is képes feláldozni, s megtagadja kezét Elemértől, mert elviselhetetlennek tetszik neki azon gondolat, hogy Kassai ezáltal közel rokonságba jöjjön vele. Azonban a Pécsi gyűlölete egészen passzív természetű. Sohasem jut eszébe Kassai megbuktatásán fáradozni, sőt még akkor is, midőn alkalom nyílnék fellépni ellene, megtagadja beleegyezését, mert megelégedte a nyilvános pálya minden küzdelmeit, s tiszta öntudatát nem akarja semmiért sem feláldozni. Az ő gyűlölete nem szomjazik bosszút; sokkal jobban megveti Kassait, semhogy megsemmisítése örömet okozna néki. Egyetlen elégtétele abból áll, hogy Gécziné temetésekor kifejti gazdagságának és hatalmának egész pompáját. De itt is nemcsak Kassai, hanem az egész aljas csöcselék iránti megvetése nyilatkozik. Elégtételt talál abban, hogy a nép, mely

tegnap leányát bántalmazta, s az ő nevét szidalmakkal halmozta el, ma ujjongva kapkodja fel a földről pénzét s leissza magát az ő borából.

Pécsi Simon ábrándozásra hajló kedélyét, képességét a külvilágtól teljesen izolálni magát, s csupán benső világában, gondolataiban élni, leginkább jellemzi az, hogy hisz a csillagjósolatokban, s ő maga is a csillagok konstellációjából akarja kiolvasni sorsát. A 17. század legtudósabb férfiai is alá voltak vetve e babonának, s hitték, hogy az égitestek változó fénye, a bujdosóknak egymáshoz helyzete kapcsolatban áll az emberek sorsával. Pécsi is e babona rabja lévén, semmit sem tud teljesen objektíve tekinteni, s habár józan ítélőképességét nem is korlátozzák, de rokon- és ellen-szenveit gyakran alkotják és fejtik ki a csillagjósolatok. Így például Laczkó Istvánban több rendbeli figyelmeztetés dacára mégis vakon megbízik, mert csillagházának semmiféle *maleficus* befolyását nem tapasztalja az ő szerencsecsillagára, s Elemért gondolja a vésteljes *constellator*nak, mely Jupitert fenyegeti.

Van valami megható a hatalmas férfiú e gyermekies ábrándozásában, s azon csöndes lemondásban, mellyel sorsában megnyugszik. Pályája végén, életének alkonyán átlátja, hogy a harc, melyet a sorssal vívott, mily semmis volt, s hogy az élet hullámai mily más irányban sodorták el, mint amerre vágya, hajlamai és képessége vonzották. De nem zúgolódik, nem lázad fel a sors ellen, s saját magán kívül nem hibáztat senkit. Csöndes bánattal sóhajtja: „el volt tévesztve egész életünk!” De még akkor is, midőn már minden veszve van, fényes palotája lerombolva, jószágai elkobozva, vallása kiirtva – még akkor is igyekszik megnyugvással viselni sorsát, vizsgálást keres és talál a tudományban, az egyetlenben, mely nem csalta őt meg soha.

Amiről a történelemben semmi adatunk sincs, de amit Kemény művészileg feltüntetve, ezáltal Pécsi jellemét egy új oldalról világítja meg – ez Pécsi Simon mint apa.

Pécsi szívének minden rejtékhelye fel van tárva előttünk. Ösmerjük hibáit és gyöngeségeit, ösmerjük mint hatalmas, gazdag főurat, mint tudóst, mint bőkezű és mint vallásos férfiút, de legteljesebb rokonszenvünket mint apa nyeri meg. Aggódo gondoskodással, nemes szívének egész szeretetével veszi körül Debraht. Leánya drágább neki még, mint vallása is, s gondoskodó előrelátásból megfosztja magát még azon örömtől is, hogy Deborahban atya hitének hű követőt neveljen. – „Nem akarja egyetlen leánya szerencsését rögeszméje által korlátozni, és szabadon hagyja azon kérdést, hogy Deborah leendő férjének kövesse-e hitét, vagy pedig atyjáénak?” – Egy anya nem tekinthetne jobban leánya szívébe mint ő, s azon gyönyörű jelenetben, midőn Deborahval a kandalló előtt beszélget, kedélyének egész mélységét, szívének egész nemességét fel-

tárja. Leányának buzdításait, hogy lépjen ismét fel a nyilvános pályán, a hetvenéves agg csak mélán megmosolyogja. A nagyravágásnak, hiúságnak egy szikrája sincs meg benne; ami volt, azt is régen elmosta az idő... Egyetlen vágya leányát elhelyezni, s aztán csendes visszavonultságban tölteni hátra levő napjait. Oly mélabús, oly borongós hangulat nehezedik kedélyére, mintha folyvást érezné, hogy háta mögött áll már a halálangyal, s nehéz, hideg kezét minden percben vállára eresztheti, s neki össze kell roskadnia, mielőtt leánya sorsát biztosíthatná...

IV.

Nehezünkre esik a nemes, fennkölt lelkületű Pécsi Simontól, ki passzív tétlensége s a múltjában rejtőző homályos árnyak dacára teljes rokonszenvünket bírja, az antipatikus Kassai felé fordulunk. Pécsi olyan, mint egy vén, a sok küzdelemben erejét vesztett oroszlán, ki haldokolni félrevonul az erdő sűrűjébe, s egyetlen kívánsága, hogy ne háborgassa senki, Kassai pedig, mint egy ragadozó, prédára leső farkas, ki örömét találja benne a haldoklót bántalmazni, de nem csupán azért, mert a rosszat tennie jólesik, hanem főleg mert hasznot remél húzni belőle és kapzsiságát kielégíteni.

Rákóczi Györgynek, Erdélyország fejedelmének tetszett az alacsony származású, de éles esze miatt kiváló Kassait teljes bizalmával megajándékozni, s őt a legfőbb hatalomra emelvén az ország kormányzatát reá bízni. És valóban, Kassai bírt is képességgel reá. Éles elméje, mély belátása, s gyakorlati felfogása volt – csak egy hiányzott belőle: a hazaszeretet, a lelkesedés egy ily nagy feladat teljes felelősségének súlyát érezni. Ő saját javát előbbre helyezi az országének, sőt a politika leple alatt is többnyire saját érdekeit igyekszik előmozdítani, mint például törekvései György úrfi váradi kapitánnyá kineveztetni, melyben mindenki politikai indokokat gyanít, pedig csak aljas haszonlesés az egész, mert így gondolja legkönnyebben kézre keríteni az andrásfalvi uradalmat. Nem riadna vissza még törvénytelenségtől sem, ha biztos volna benne, hogy fel nem fedezik.

Kassai egy szegény erszénykötő fia, s a porból küzdé fel magát magas állására; de ellenkezőleg mint Pécsi Simon, ki nem szégyenli alacsony származását, s vonzódik a főrangúakhoz – Kassai szegényebb rokonait nem ösmeri el, s a főurakat gyűlöli, csupán azért, mert azok előkelőek, ő pedig nem az, s ahol csak lehet, árt nekik. Sokkal cinikusabb ugyan, semhogy a magas származásra valamit adna – de gyűlöli az arisztokráciát elvből s üldözi haszonlesésből.

Jellemének fő vonásai a fukarság, haszonlesés és irigykedés, e három fő erény, mely rendszeren együtt szokott járni. Hogy Kemény Zsigmond

nem túlzott így jellemezve Kassait, azt szintén történeti adatok bizonyítják. Többek közt haszonlesésére vonatkozólag elég legyen csak azt a levelet említenem, melyet Rákóczi fejedelemnek írt (1638. márc. 15.) a bényei szőlő ügyében,⁵ s továbbá Rákóczinak egy levelét, melyben sajnálkozik, hogy a Visza nevű falut már későn kéri, mert másnak adományozta. „Igazán írjuk pedig kegyelmednek, hogy ha előbb talált volna meg kegyelmed afelől bennünket, aminek előtte ahhoz való igazságunk felől ígéretet töttünk Filstich Lőrincnek, abból örömesben kedveskedtünk volna kegyelmednek.”⁶ Mintha látnánk Kassai megnyúlt orrát, mikor e sorokat olvasta. Ő földéhes volt, s szeretne volna mindenkinek birtokát a maga számára megkaparítani.

Az ember azt hinné, hogy a halálos gyűlölet, mellyel Pécsi iránt viselkedik, valami nagy indokból ered, s törekvése a bosszú után talán elégtétel a szenvedett sérelmekért? Pedig korántsem. Ő egyszerűen megkívánta Pécsi Simon befolyását és birtokait is, s hogy kívánságát kielégítse, örökössévé fogadja Elemért, Deborah jegyesét. S midőn Pécsi emiatt felbontja a viszonyt, halálosan megbántva érzi magát, nem ugyan a sértett önértet lázad fel benne, hanem a bosszúság, hogy így elesett a sok jószágtól. De gyűlölete nem egyszerre támad; eleinte csupán hasznót kíván húzni azon körülményből, hogy Pécsi viszonyait a rokonság reményében oly alaposan kiismerte. „Előbb csak ártani akart Pécsinek, s miután sokszor ártott, gyűlölni kezdé, mert eléggé megbántotta.” – A gyűlölség lassan, észrevétlenül nő és gyarapodik benne, míg végre elválhatlan társa lesz, életének feladatául tűzi ki Pécsi megsemmisítését.

Hogy bosszúját betöltse, nem riad vissza semmitől, s nem szánja Laczkó Istvánt, a szombatos papot szerencsétlenné tenni s bűnre kényszeríteni; Elemért pedig a többi mezei kapitányok igaztalan áthelyezésével oly kapitánysághoz tétetni, honnan kényszerülve lenne majd Pécsit elfogni, mikor az gyűlést tart. Midőn látja, hogy György úrfi, a leendő fejedelem, Pécsi iránt szívességet tanúsít, rögtön mindent megkísért, hogy eltávoztassa őt Fehérvárról, s midőn Bodó Klárára gyanakodni kezd, rágalmazza őt a püspök előtt, hogy ártalmára lehessen.

Szóval folytonos tevékenységben van, cselszövő tervei egy pillanatra sem szünetelnek. Tevékenysége mint egy vörös fonal húzódik át az egész regényen, lüktető életet lehel belé, s élesen kiemelődik Pécsi passzivitása ellenében.

⁵ *Történeti Lapok*, II. köt. XXIV. levél. – Eredetije a károlyfehérvári könyvtárban Nr. 5. W. 4. – 146. sz. alatt.

⁶ Uo. 11. levél. Eredetije a magyar királyi kamarai levéltárban.

Az egyetlen nemesebb indulat, mely sivár, cinikus lelkében él, ez az Elemér iránti rokonszenv, de ennek alapját is csak a Pécsi iránti gyűlölet képezi. Elemérért kész még pénzbeli áldozatra is, de csupán azért, hogy Pécsinek árthasson általa. Midőn Elemér áthelyezése sikerül, még küszködik magában, és sajnálja öccse lelki nyugalmat feláldozni, de aztán nem tud ellentállani azon gondolatnak, hogy éppen Elemér, ki által megbántotta őt Pécsi – legyen bosszújának végrehajtója. Egy percre az ember majdnem azt hinné, hogy szívében melegebb indulatok is támadhatnak fel, s valahol elrejtve még szeretet is él benne; de csak a közelgő bosszúban való édes kéjteljes hangolja vidámabb, melegebb érzésekre. Amennyi rokonszenvre azonban sivár, üres, cinikus lelke, a fukarságtól és irigykedéstől megfásult kedélye képes, annyit teljesen érez Elemér iránt. S tragikai bűnhődése főként abból áll, hogy az egyetlen lény, akin nemesebb indulattal csüngött, nemcsak hogy a küzdelem alatt folyvást az ellenfélhez szított, hanem áldozatul esik bosszújának. Csak midőn halva látja őt maga előtt, érzi Kassai, mennyire ragaszkodott hozzá, s hogy ez volt az egyetlen lény, ki nem viseltetett iránta ellenséges indulattal, s ki nem kívánta romlását. És éppen ez egyet kellett elveszítenie a bosszú által, melyet Pécsin kívánt állani.

Nézetünk szerint Kassai a regény valódi főhőse. Nemcsak mivel oly erővel jellemzett alak, hogy mintegy kilépve a keretből, megtestesülve áll előttünk, hanem drámai tevékenysége és szenvedélyeinek szemünk előtti fejlődése és növekedése, s végül bukása és tragikai bűnhődésének hibátlan volta miatt is, mely még egy dráma főhőségé is alkalmassá tenné.

Már fentebb is említettük egyszer, hogy Kemény nem büntet fizikai halállal. Mert például az is helyes megoldás volna (és sokakra nézve talán hatásosabb is), ha Laczkó István Kassait megöli, s így vesz elégtételt magának, nem bízva a gondviselésre a büntetést. De hová lenne akkor a törvénelmi igazság, s az a tiszta, mély tragikum, mely éppen abból áll, hogy minden tervének sikerültével, az elért célnál látja be, hogy törekvése mily hasztalan, semmis volt, s hogy az elért céllal tulajdonképpen nem ért el semmit. Még csak kapzsiságát – melyért pedig tett főként mindent – sem tudja kielégíteni. Szeretne Pécsi birtokaiból sokat maga számára megszerezni, de az eszélyesség mérséketletet javasol; mert ha a fejedelem észreveszi, mily mohón kapdos Pécsi vagyona után, még fölfedezné, hogy nem politikai indokból, hanem magánbosszúból buktatta meg őt. Kapzsisága tehát és eszélyessége kínos küzdelmet vívnak, s midőn végre mégis vagyonszomja győz, és állását kockáztatva a legfinomabb fondorlatokkal igyekszik az andrásfalvi uradalmat maga számára biztosítani, meg kell érnie még azt is, hogy fondorlatai buktatják meg, s még Rákóczi kegyeit is elveszti.

A bosszú tehát nem nyújtja azon élvezet, melyet ígért, hanem vesztét okozza s lerántja őt magas állásáról.

Ha Kassai gyűlölete nemesebb indokból ered, e tragikum nem volna elfogadható. De így, miután amit Pécsi iránt érez, csak ádáz gyűlölködés és nem gyűlölet, melynek lehet erkölcsileg nagy és nemes alapja is, míg a gyűlölködés csak alacsony, kicsinyes indokból ered – bűnhődésének is olyanak kell lennie, mely átéreztetni vele a cél hitványságát, melyért küzdött.

V.

Az önfeláldozó nőiség eszményképét, a nőt mint hitvest és anyát megdicsőítve állítja elének Kemény Zsigmond Bodó Klárában, Laczkó István nevében. Egyike a legszebb, legnemesebb női alakoknak, melyeket teremtett; nem emeli kívül a valóság határán, de közel hozza szívünkhöz, s Klára személyében, melyben annyi lelki fenség és nemesség egyesül, mintegy kibékít a sötét, sivár étellel, melyet rajzol.

Van Klárában valami a Portia magasztos lelki erejéből s igazi nőiességből, ki szintén részt követel magának férje küzdelmeiből – de midőn eléri célját, s megtudja, amit kíván, a hősnőből egészen asszony lesz, s majdnem összeroskad a titok súlyától. Klára is a szeretet szemeivel figyel minden árnyra, mely férje homlokára vonul. Ő is tudni akarja a titkot, mi férjét kínozza, s megosztani vele a gondot, mi lelkét nyomja. Szintén érzi, hogy nincs nehezebb, mint kölcsönös bizalomban átélt évek után az első titkot tudakolni, mert szigorú ítélet fekszik ebben, vagy a kérdőre, vagy a kérdezettre. De míg Portia férfiasságának azért kíván mindent tudni, mert megalázónak tartja magára nézve, hogy férje nem véli őt magával teljesen egyenrangúnak, addig a vallásos Klára inkább csak az ismeretlen bűntől való rettegés miatt unszolja férjét titkának felfedezésére. Ő férjét urának tekinti, parancsolójának, ki saját belátása szerint cselekszik legjobban – szívébe annyira be van oltva a vallásos érzület, hogy a bűnnek még csak gondolatától is visszariad. Midőn férjéről rosszat tud gondolni, rögtön a leghevesebb önvádat érzi, hogy ezt gondolni tudta, s térdre borulva kér tőle bocsánatot gondolatáért. A megható, tiszta hitvesi hűség, a női megalázkodás képe ez, ki férjét urának tekinti, felőle rosszat még csak gondolni is bűnnek tartja, s követné őt akár a világ végére, még akkor is, ha nem szeretné szerelemmel őt, mert a vallás által szívébe van oltva a megtörhetlen hűség Isten színe előtt fogadott esküje iránt.

Ő maga mondja férjének: „Ne szólj titkodról, mert a gyöngé nőnek nem szükséges azon komoly dolgokról tudni, mik a férfiú érc akarátját és törhetetlen szilárdságát veszik igénybe – csak azt nyilatkoztasd ki, hogy a te

nézeted szerint is a legfőbb szerencsétlenség a bűn!” – Szeretné kivenni férjéből, ami lelkét nyomja, nem azért, mert sértve érzi magát titkolódzásáért, hanem hogy segítségére legyen, s tevékenysége által elhárítsa vagy enyhítse a csapást. De ha megtudná az egész borzasztó valóságát, benne is a gyöngé nő kerülne felül, s összeroskadna a titok súlyától. Így azonban az ismeretlen veszélytől való félelem felkölti összes erélyét és tevékenységre serkenti. Kis fiával útra kél a nagy, ismeretlen világba, hogy felkeresse férjét, elvegye tőle bánatának felét, enyhítse kétségbeesését, megossza üldöztetését, s főként, hogy visszatartsa a vétéktől, melyet csak sejt és melytől retteg.

Klára igen szenzitív, mély érzelmű, de egyszersmind kitartó és erős akarattal bíró nő. Finom, gyöngéd, ideges testalkata azért van annyiszor hangsúlyozva, hogy lelkierője és szilárdsága annál élesebb ellentétbe tűnjék szembe. Klára anyja is – még pedig valódi anyja. Két kis gyermeke van, kik közül az egyik annyira kicsiny, hogy nem vihetné magával a hosszú útra. Az anyja és a hitves rövid, de kínos harcot vívnak lelkében, melyben csakhamar a hitves győz, s a kicsiny gyermeket elszakítva magától, a másikkal útnak indul férje után. A félénk, gyöngé kis nő lelkét megacélozza a veszély tudata és a szerelem, s bátortalanságát leküzdve lép a fejedelem-asszony elé, védelmet keresni. Férje iránti szerelemből elvállalja a szerepet, melyet a fejedelemasszony neki szán, és bír annyi lelki szilárdsággal úgy elrejtetni kínos bánatát, gondjait és aggodalmait, hogy „társai közt egyedül, mély fájdalommal keblében, egyedül terhelve életgondokkal, egyedül üldöztetve a félelem rémalakjai által: mégis ő vala az egyetlen, kit irigylésre méltónak hittek. – A töviskoronát, melyet a szenvedés tett homlokára, oly szépen tudta repkényágakkal és rózsalevelekkel befedni, hogy az örömtől ajándékozott koszorúján látszott.”

Klára magaviselete az udvarnál nem emberfőlötti tettetés. Az örök szeretet és mély vallásosság kiapadhatatlan forrásából merít erőt úgy teni, miként egyedül hiszi visszanyerhetőnek elveszett boldogságukat. De hogy mégiscsak gyöngé nő, s legfőként anyja, mutatja az, hogy midőn gyermekét veszélyben gondolja, elhagyja erőltetett lelki ereje, s az anyai ösztön oly öntudatlanul ragadja el, hogy majdnem elárulja magát.

Klárát az egész lényéből kiáradó szeretet és lelki jóság, nemesség mintegy dicšķörrel veszi körül úgy, hogy mindenki önkéntelen tisztelettel közeledik feléje, s vonakodás nélkül aláveti magát azon erkölcsi fensőbbiség befolyásának, melyet mindenkire gyakorol. Szeretete, jó szíve és vallásossága kárpótlást nyújtanak neki akkor is, midőn már mindent elveszített, s nem engedik őt szétdűlt boldogsága fölött tétlen csüggedésbe merülni.

Legjobban jellemzik Gyulai Ferenc szavai, kit Báthori Zsófia Rápoltra küld, hogy hozza vissza Klárát palotahölgyének: „Az a nő, kit fenséged ismert, nem él többé. Találtam Rápolton egy özvegyet, ki betegeket

gyógyít, alamizsnát oszt, gyermekeit tanítja, szőrruhát hord, s a vidék őrangyalának neveztetik. Találtam egy tiszta kis épületet, mely az egyszerség, a lemondás és a magát föláldozó erény jeleivel van csak fölékítve. Találtam egy sírt, mely azzal a joggal bír, hogy virágait az ég cseppjein kívül a fájdalom harmatja is folyvást vidítsa. A szomorúfüzek közül, a kór-ágy mellől vagy a gyermekszobából hozzak-e fenségednek udvarmesternőt? Hercegnőm, Laczkó Istvánné külön világot teremtett magának, melynek kötelességeit, szokásait, örömeit, elégtételeit csak azok tudják egészen felfogni, kik oly jók voltak, mint ő, és oly szerencsétlenek.”

VI.

Deborah, a Pécsi Simon leányának jelleme a maga nemében szintén tökéletes alkotás, sőt némi részben talán tökéletesebb is, mint a Klaráé, mert eszményíteni mindig könnyebb, mint behatolva egy kedély mélyére, az alkotó elemeket és megfejtethetlen hullámvázakat oly figyelemmel kísérni, hogy egy tökéletes, s a valónak megfelelő kép táruljon élönkbe.

Klára eszményi alakja oly magasan áll, hová csak kevés nő juthat el a lemondás és megpróbáltatás tövises útján, míg Deborahval, ez alapjában nemes, de ingatag lelkű nővel gyakran találkozhatunk.

Klárát fennkölt kedélye, áldozatkészsége, s a csodatevő szeretet hatalma kiemelik a mindennapi emberek sorából, de keveseknek van megadva a valódi szerelem magasztosságát érezni – és Pécsi Deborah nem tartozik azon kevesek közé. Vannak emberek – és ilyen Klára is, kiknek lelkében csak a tiszta, önzéstelen szeretet lakozik; e mély, valódi, s minden egoizmustól megtisztult érzelem betölti egész lényüket, s annyira felülemeli mindenben, hogy bárminő körülmények közt is nyugalmat és boldogságot tudnak találni, mert magokban hordják a békét. De akinek kedélye nincs úgy alkotva, vagy ferde nevelés következtében elveszítette a fogékonyságot egy valódi, tiszta érzelem iránt – legyen az akár szerelem, akár szeretet –, az még a legszerencsésebb körülmények között is mindig elégedetlen marad, vagy a világgal, vagy önmagával. Pécsi Deborahnál atyja, környezete, nevelése s a körülmények, minden közreműködött, hogy e fogékonyságot, lelki szilárdságot elnyomja, s a hiúságot nevelje s megerősítse benne, és azt tegye minden cselekedete rugójává.

Ahol pedig egyszer a hiúság üt tanyát, ott a nemesebb érzések háttérbe szorulnak. Így Deborahnál is: s mivel ő alapjában a legnemesebb kedélyű, de tépelődő, önkínzó hajlamánál fogva jól ismeri magában a rossz tulajdonokat is, és szigorú bírása önmagának – utoljára is, midőn reményei meghíúsulnak, meghasonlásba jön saját magával.

Pedig Klára többet veszít, mint Deborah, s mégis tud megnyugvást találni, mert szívében van a béke és nyugalom – míg Deborah kevesebb veszteség mellett is elcsügged, mert érzi az erkölcsi támasz és lelki szilárdság hiányát.

Még egy éles ellentét van a két jellem között. Klára mélyen vallásos, s ez nagyban hozzájárul kedélyének nemességét és szilárdságát emelni; Deborahnak majdnem semmiféle vallása sincs, nemcsak mert apja nem akarta a tiltott vallással bővebben megismertetni, hanem főként mivel ő maga sem érzi szükségét, s mert „elméjének iránya nem is szólítja föl e nemű vizsgálatokra”. Sőt a szombatosok iránt, kik közé pedig atyja is tartozik, előítélettel viseltetik, mert úgy tapasztalja, hogy azok „nagy részben rongyos öltözékű és műveletlen emberek” – az ő kényes ízlése pedig visszaborzad mindentől, mi alatta áll.

Deborah szépsége és gazdagsága teszik hiúvá és büszkévé, s hiúságának kifolyása az ingatlanság. Elemért szereti ugyan, de hogy nem valódi szerelemmel, azt csak később érzi ő maga is. Nem abban van a hiba, hogy atyja kívánságára szakít vele; a valódi szerelem nem is kívánja, hogy a természeti törvények ellen lázadjon fel az ember, mert tud a lemondásban is hű és igaz lenni; hanem abban, hogy csak akkor szakít vele végleg, midőn először akad meg szeme Gyulai Ferenc daliás alakján. E hiú teremtés az utcai küzdelemben, melyből Elemér menti ki, csak Gyulai hetyke, tetszeztős magatartását látja. Az előkelő modor egyszerre lebilincseli. Azonban önmaga előtt is szégyenli bevallani, hogy emiatt dobja ki az egyszerű, nesmes keblű Elemér emlékérmét az ablakon.

De visszatérni az útról, melyre most lépett, nem tud. Nincs hozzá elég erkölcsi ereje. Gyulai hideg, közönyös magaviselete annyira felfingerli, hogy szerelemre gyúl iránta, s a kacérkodás minden művészetét megkísérti, hogy meghódítsa őt. De hogy ez sem igazi szerelem, hanem csak hiúságának és nagyravágásának működése, mutatja az, hogy nem bírni ohajtja őt, hanem csak megalázní, nem azért akarja meghódítani, hogy megtartsa, hanem csak hogy kinevesse és visszautasítsa.

Deborah küzd ez érzés ellen s önmagát megveti miatta; jól tudja, hogy nem azért szakított Elemérrel, mintha Gyulait jobban szeretné, hanem mert Elemér alacsony származású, Gyulai pedig előkelő. Deborah hiúságának természetes kifolyása, hogy nagyravágó is, s éppen mert az ő családfája nem terjed valami messzire, azért ad oly sokat az előkelő származásra. De e nagyravágásért elnyeri büntetését, mivel Gyulai is éppen e hibában szenved, s azért idegenkedik a szép Deborah-tól, mert az végre is minden gazdagsága mellett csak egy szücsmester unokája.

A hiúságnak küzdelme ez a hiúsággal, melyben győzni egyik sem tud, s midőn az író végre a fejedelem által összeadatja őket (mely befejezés kü-

lönben emlékeztet némileg a francia klasszikusok fejedelmeinek abszolutizmusára), bizonyos elégtételt érzünk, mert ezáltal mintegy egymásban büntetődik meg mi mindkettőjökben rossz volt. Deborah hiúsága és elbizakodottsága teljesen megtörik, Gyulai pedig, midőn a hercegnő szavába vág, némi szégyenkezéshez hasonló érzést igyekszik elrejtetni afölött, hogy nagyravágyó tervei dacára mégis csak a szücsmester unokája lesz neje.

Az írónak érdeme, hogy Deborah részére, mind ama előnytelen tulajdonok dacára, melyekkel felruházta, mégis meg tudja nyerni rokonszenvűnket; megnyeri azáltal, hogy tiszta betekintést enged lelkivilágába, s látni engedi az önküzdelmet, mellyel hiúságát s hamis szerelmének keletkezését és fokozódását legyőzni igyekszik.

Deborah e folytonos önszemlélődése (mely majdnem germán szellemre vall), s melynek természetes következménye, hogy végre nem tudja többé becsülni sem magát – szerencsésen van ellensúlyozva a büszkeség által, mely egész lényét betölti. Ez tartja őt fenn, s ad neki erőt követni atyját a börtönbe.

Az egyetlen valódi, természetes érzés benne atyja iránti szeretete; de ez sem ment némi gyöngeségtől, mert mindig szégyenli, hogy atyja alacsony származásával mintegy dicsekszik, s midőn tevékenységre is buzdítja őt, csak hiúságból teszi, hogy atyja nagyobb hatalmat nyerhessen.

Van Deborahban valami blazírtság és életuntság, mi némileg modern szellemre emlékeztet, de azon lényeges különbséggel, hogy e blazírtság nem az élet túlságos ismerete és élvezetéből származik, hanem önmagának ismeretéből. Az ellenmondások, melyekből kedélye alkotva van, a jó és nem annyira a rossz, mint inkább a gyöngeség folytonos küzdése lelkében, s e gyöngeségnek, saját gyarlóságának megalázó tudata teszik érzhetővé azon sivár kifakadását – melyben egyszersmind Kemény teljes pesszimizmusa is nyilatkozik –, hogy: az Istennek legnyomorultabb ajándéka az élet!

VII.

Elemér és Gyulai Ferenc, a két ifjú, kik Deborah életében oly nevezetes szerepet játszanak, jellemük éles ellentétei által nemcsak egymás kiemelésére szolgálnak, hanem egyszersmind Deborah jellemének megvilágítására is, kinek – nő gyanánt – hiú külsőségek felé hajló kedélyét leginkább feltűnteti az, hogy egy oly ifjút, mint Elemér, képes elhagyni Gyulai Ferencért.

Elemér az önfeláldozás, a lelki jóság és nemesség éppoly magas fokán áll, mint Klára; ő is a szerelmet tekinti az élet egyetlen kincsének, melyért

minden áldozatra kész, s melyet elvesztve, az élet is értéktelenné válik előtte. Telve rajongó idealizmussal és ábrándokkal, szerelme tárgyát bálványképpé emeli, mely előtt leborulva imádkozik, és őt vádolni vagy valamiért hibáztatni soha eszébe nem jut. Deborah e nagy és tiszta szerelmet nem érdemli meg, s méltányolni sem tudja, – de Elemérnek egész boldogságát alkotja ez érzés, s annyira eggyé válik vele, hogy midőn le kell mondania róla, életének összhangja örökre meg van zavarva.

Elemérnek mélyen érző, gyöngéd kedélye van, s ez az oka, hogy midőn nagybátyja fiának fogadja, nem tudja őt visszautasítani, ámbár észreveszi, hogy ez Pécsi elhidegülésének oka. De ábrándozásra hajló kedélye inkább utalja a saját ideális szempontjából ítélni meg a dolgokat és egyéneket, mint gyakorlatias felfogással cselekedni valamit. Tépelődő és elmélkedő, mint Hamlet, folyvást vádolja magát gyengeségéért és határozatlanságáért, de éppúgy képtelen valamely elhatározó cselekedetre, mi másnak fájdalmat okozna. Inkább feláldozza saját magát – s midőn meggyőződik róla, hogy Deboraht végképp elvesztette, eltávozik Fehérvárról, hogy ne is lássa ezt a helyet többé, ahol egykor olyan boldog volt.

Elemér nem a reális élet küzdelmeire termett praktikus ifjú. Kedélyalkata nem a szembeszállásra teszi alkalmassá, hanem a lemondásra; de mindazáltal mégsem válik idiótává, ki fellengős, tétlen ábrándjaiban él csupán.

Egyszerű, szerény és önzetlen jelleme miatt hiányzik belőle minden tágabb értelemben vett becsvágy, de még nagybátyjára is bizonyos erkölcsi fölényt gyakorol kedélyének nemessége és tisztasága által.

Mindinkább érezhetővé válik, hogy egy ily, csupán érzelmei teljében és tisztaságában boldogságát találó egyén, kit viszonyai oly helyzetbe sodortak, hogy mindezt elveszti, és mindenről le kell mondania, ez életben többé megnyugvását nem találhatja fel, s a halál, melyet kedvese atyja miatt szenved, csupán megváltásnak tekinthető reá nézve, s tragikai bűnhődésül Kassaira nézve, mert Elemér tiszta, ártatlan életében a bűnnek vagy vétségnek még csak árnya sincs, s így a halál nem bűnhődése, csak jutalma.

Míg Elemérben a nemes érzések finom rajzát, a fennkölt, de nem gyakorlati életre termett kedély művészi ecsetelését, s egy szép jellem kerekded, tökéletes kidomborítását szemlélhettük, Gyulai Ferencben a valódi világfi jellemzése, s az ellenkező tulajdonok élénk feltűntetése költik fel figyelmünket, melyek oly természetesen, minden célzat nélkül vannak szembeállítva Elemérrel, hogy éppen az öntudatlanság által válnak megkapóvá és feltűnővé.

Ami legelőször szembeötlik, az az egyéni és erkölcsi bátorság, mely oly különbözőleg jut érvényre mindkettőjüknél. Elemér az önfeláldozá-

sig bátor és lovagias, ahol veszélyt lát, pillanatig sem habozik, s nemes szíve a világ ítéletével és véleményével is szembe mer szállani. Gyulai egyéni bátorsága inkább a hetykeség látszatát viseli, s ami erkölcsi bátorságát illeti, mint minden önző, kicsinyes lelkületű ember, arra fektet legtöbb súlyt, hogy „mit mond a világ?” Ettől teszi függővé egész lételét, és minden cselekedeteit ez után irányítja.

Jellemének fő alkatrészei a hiúság és önzés, mely két tulajdon, mint fentebb láthattuk, Elemérből végképpen hiányzik. Hiúságának hízeleg a Deborah tetszelgése, de szerelmét éppen nem Elemér iránti barátságból nem viszonzozza, hanem csupán önzésből, mert nagyravágyó tervei keretébe sehogy sem illenék be egy szűcsmester unokáját nőül venni. De azért mégis bizonyos önző öröm fogja el, midőn Elemér lemond Deborahról, pedig tisztán érzi, hogy „nem szereti őt, s szeretve sem venné nőül”.

Csupa önzésből s azon kislelkűségből, hogy ne jöjjön ellenkezésbe a világ ítéletével, még gyávaságra is képes lenne, s nem tud mitévő lenni látogatásával Pécsinél, melyből szeretne hasznot húzni, de fél, hogy ártalmára lesz.

Gyulai egy tökéletes világi és udvaronc, nemcsak a Rákóczi idejéből, hanem minden udvarnál fellelhető, azok minden hibáival és gyöngeségeivel. Nagyravágyó és számító, de könnyelműsége és dicsekvő, fecsegő modora miatt nem alkalmas fontosabb szerep játszására. Felületes jellege minden erősebb önmegtagadásra képtelen, de azért nem nélkülöz bizonyos kecses jószívűséget, mely különösen a könnyelmű emberek sajátja.

Szerelme Klára iránt méltó megtorlása az elnyomott jobb érzelmeknek; de mindenek felett uralkodó nagyravágyása és önzése elég biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy e szerencsétlen érzelem nem teszi szerencsétlenné, hanem a fejedelmi kegyben és Deborah szépségében talál majd elegendő kárpótlást.

VIII.

Még egy egyénnel szükséges bővebben foglalkoznunk, mielőtt befejeznénk e gyöngye jellemfejtegetési kísérletet, mely csak oly halványan képes kimutatni az erő- és életteljességet e mindvégig következetes alakokban.

Laczkó Istvánban szerencsésen van megegyénítve a rajongó szombatoshok lelkülete. Egzaltált, regényesség felé hajló természete híven visszatükrözi e sajtáságos szekta idealizmusát, melynek létezését és elterjedését csakis az akkori vallási viszonyok, s az Erdélyben uralkodó tolerancia tették lehetővé.

Laczkó István, e felekezet egyik legkiválóbb papja, ki benső meggyőződéssel csüng vallásán, s midőn kénytelen ellene cselekedni, a lelki vád és benső küzdelem miatt megőrül, mert fizikai ereje sem sokkal több, mint morális ereje. Laczkó István erkölcsi gyöngesége azonban nem megvetést, hanem részvétet ébreszt, mert küzdelme és legyőzése emberi, és az ő helyzetében kifogástalan erényhősnek maradni lehetetlen. De bűne nem oly nagy, mint bűnhődése, s tragikuma aránytalan nagyságával megfélemlít.

Teljesen Kemény irányához méltó felfogás, ki azt vallja, hogy életünket feldúló katasztrófák és szerencsétlenségek nem annyira bűneinkből, mint kicsinyes tévedéseinkből, hibáinkból és gyöngeségeinkből erednek.

Laczkó István tulajdonképpen vétsége azon hazugság, mellyel ő eltagadja jobbágy eredetét.

De ezzel úgy szólván kénytelen. A 17. században e korlát oly ledöntetlenül állott, mely előtt még a legerősebb szenvedély is meghunyászkodott. Klára szerethette volna a házuknál felnövekedett árva fiút lelke minden melegével, de ha megtudja, hogy szökött jobbágy, szerelme nem lett volna képes ledönteni a válaszfalat, melyet e szó közéjük emelt. S viszont Laczkó István bírhatott a lélek minden műveltségével, s nemes kedélye, esze és szelleme kiemelhették őt még a tanultabb férfiak sorából is, ha felfedi származását, mindent elveszít, s kénytelen visszatérni földesurához, ismét fölvenni a lélekölő szolgaság jármát. A kísértés igen erős. Bízik abban, hogy sohasem fogják a szombatos pap Laczkó Istvánban a gyermek Szőke Pistát fölfedezni, s eltagadja származását, hogy Klárát megnyerhesse.

E hazugságra, jobban mondva eltagadásra alapítja egész életboldogságát. Az alap természetesen ingatag, s az első fuvalomra össze kell roskadnia. Még kétségbeesetten iparkodik feltartani, de az eszköz, melyhez nyúlni kényszerül, még rosszabb – s számára nem marad többé menekvés.

Kemény – Laczkó István megőrülését festve – nem terjeszt előnkbe részletes orvostani tanulmányt, mint az írók legnagyobb része hasonló eseteknél. Röviden, de mély drámai erővel rajzolja lelki küzdelmeit, s jellemének összetett motívumaiból, a túlszigázott képzelődésből, egzaltált rajongásából, mély, de szenzualizmus felé hajló szerelméből, s az önmaga által túlságig fokozott lelkipurdalásból következetesen fejleszti örültségét, anélkül hogy patológiai és pszichológiai tanulmányokba bocsátkoznék.

A mellékalakok, melyek kellő háttérben vannak tartva, és sehol sem nyomulnak a főszemélyek rovására vagy a cselekvény hátráltatására elő – nehány vonással csak, de erővel vannak jellemezve. Különösen a történelmi személyeket illetőleg itt sem nélkülözzük Kemény azon sajátos tulajdonát, hogy a történelemben csak érintett, vagy hagyomány út-

ján fennmaradt egyes vonásokból híven és következetesen fejleszt ki az egész jellemet.

Rákóczi fejedelem egyébiránt az *Özvegy és leányában* jobban ki van domborítva, hol Kassai jellemének fejlődéséhez is mintegy az alapvonásokat találjuk meg.

Azonban György úrfi, a könnyűvérű, élénk és szeretetre méltó herceg; Csulai uram, a református pap, ki majdnem olyan, mint egy jezsuita; a szelíd, buzgó, vallásos lelkületű Dayka püspök, s Géczi Andrásné, a – hogy úgy mondjuk – szinte vad erővel festett beteg asszony, kinek valóságos önkínzása, mellyel maga magát sorvasztja el – Kemény mély emberismeretéről tesz tanúságot: mily hűséggel rajzolt alakok ezek! Hát még Lorántffy Szusanna, a nemes, fennkölt kedélyű fejedelemasszony, s Báthory Zsófia, a hibáival is oly kedves, szeretetre méltó hercegleánya, kinek bigottságában híven visszatükröződik azon kor vallási szelleme! Az eleveniségért, életvalódiságért és történelmi hűségért, mellyel élőkbe lépnek, szívesen megbocsátjuk a többé-kevésbé passzív szerepet, melyet a cselekvényben játszanak.

Ezek nem fejedelmi, hercegi és papi ruhát öltött bábok, kiket az író kedve szerint elnevez Rákóczi uram ő nagyságának, Dayka püspöknek stb., rovásukra aztán sorba követ el egy csomó anakronizmust, s a fejedelmi nőket szerencsésen jellemzi: „mint vidéki kisasszonyokat a múlt évtizedből, kik olvasták a Regélőt és közgyűlésekre jártak”. – Valódi történet-hű alakok ezek, kik megtartják jellegüket, nem jönnek át hozzánk, hanem visszavezetnek az ő korukba, s nem éreztetik mindegyre, hogy csupán a ruha múlt századbeli rajtuk.

Első vagy felületes olvasásra az ember majdnem hajlandó azt hinni, hogy *A rajongók* címe hibásan van választva; nem fejezi ki a regény tulajdonképpeni lényegét, mivel a szekta maga, kit a „rajongók” alatt általában értenek, a legkevesebb szerepet játssza a regényben, s a háttérben maradván csak annyi befolyással van a cselekvényre, hogy Pécsi Simon is közéjük tartozván, ezáltal nyílik Kassainak alkalmá az ő megsemmisíteni. Ezzel kapcsolatban azon vád is következne, hogy így tulajdonképpen az egész felekezet kiirtása Kassai magánbosszújának tulajdonítható – s ezáltal Kemény anakronizmust követ el.

De tekintsük kissé más szempontból.

Úgy vélem, Kemény a rajongók alatt nemcsak a szombatosokat általában értette, hanem különösen a felekezet egyes tagjait, Laczkó Istvánt, Kádárt, Jaskó Pált, sőt tágabb értelemben véve a rajongókhoz lehet számítani Elemért, Báthory Zsófiát és Kassait is, kik szintén egy-egy eszmének rabjai – bár, különösen Zsófia, több egészséges elemmel bírnak, semhogy ez valóságos rajongássá fajulhasson.

Léphetünk azonban még ennél biztosabb alapra is.

A *rajongók* cselekvénye úgyszólván kettős keretben foly le. Egyik a harmincéves háború, mely a tágabb, külső keretet képezi; a második a tiltott felekezet üldöztetése és megsemmisítése, mely szűkebb, második keretben játszódik le tulajdonképpen a két főúr gyűlölködésének harca. S ámbár a szombatosok előtérbe csak a katasztrófánál – az ötödik felvonás végén – lépnek, a háttérben mindazáltal folyvást láthatók, s jellegük oly híven van visszatükröztetve Laczkó István, s különösen a vakbuzgó Kádár fanatikus rajongásában, s a keret annyira össze van forrva a képpel, hogy még ha a „rajongók” alatt csupán csak a szombatosokat értjük, a cím mégis teljesen kifejezi a regény lényegét. Az igaz, hogy tulajdonképpen Kassai bosszúja semmisíti meg őket, de e lehetetlen szekta magában hordja már tragikumának csíráit, s midőn elvakult túlbuzgalmukban kilépnek a rejtőzés és visszavonultság korlátai mögül, bukásuk már bizonyos, Kassai csupán siettetni vesztüket. Anakronizmussal tehát Keményt nem lehet vádolni.

Ami *A rajongók* szerkezetét illeti, tudjuk, hogy a technikai rész Keménynek leggyöngébb oldala. Ő teljességgel nem ért hozzá, művészi fogásokkal felcsigáznai az olvasó várakozását, s tárgya kerekded, könnyen felfogható kidomborításával bilincselni le a figyelmet. Ő tisztában van ugyan regényének még legapróbb részleteivel is, de e részleteket nem tudja oly művészi egésszé fűzni, hogy az olvasó előtt is teljesen tisztán és átlátszóan álljon. E tekintetben talán *A rajongók* eshetik legkevesebb vád alá összes regényei közül. A kínlódás, a megértetni akarás itt nem rí oly élesen ki; ellenkezőleg, a nagy tárgyat oly biztonsággal és könnyedséggel kezeli, mely csakis Keménynek lehetséges. A szerkezetben is, bár szintén sok helyt töredékes, szaggatott, nehézkes, sőt többször összefüggéstelen is – mégis folyvást fokozatos haladás észlelhető, mely csak ritkán állapodik meg, hogy mintegy pihenőt tartva, visszapillantások vagy mély reflexiók által a tovább haladásra előkészítsen.

(1885)

Megjegyzések Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényéről

Szegedy-Maszák Mihály újraolvasó tanulmányát¹ követően, amely a régebbieket elsősorban új regénypoétikai megállapításokkal gazdagította, további figyelemre méltó dolgozatok jelentek meg Kemény Zsigmond nagyszerű regényéről, *A rajongókról*. Minden különbségük ellenére közös ezekben az eltérő terjedelmű és megközelítésű szövegekben, hogy a regény értelmezői a különféle jelentésrétegek kibontásában a korábban megnyilatkozó irodalomtörténészekről ugyan markánsan eltérő módon, de jelentőséget tulajdonítanak a 17. századi Erdély politikai és egyházi történetére vonatkozó ismereteknek is. Szegedy-Maszák egyik példaként azt említi, hogy II. Rákóczi György, vagy Kemény János későbbi sorsának ismerete egyaránt hasznára lehet a befogadónak, míg Bényei Péter elemzéséből az következik, hogy megkerülhetetlenül fontos a szöveg felnyitásban a megjelenített múlt szokásrendje és emberfelfogása evidenciáinak felismerése.² Született ugyanakkor két olyan elemzés is, amely a kora újkori európai és erdélyi vallási áramlatok meghatározó szerepéből indul ki. Eisemann György szerint a regény „a reformáció exegézisének metodikáját – a lutheri szentíráselvet – játszatja újra a szereplők többségének önértelmességében. Tudvalevő, ez a protestáns teológia a Szentírás világosságát, önmagát magyarázó, saját eredeti jelentését feltáró mivoltát vallja, szembesülve a megértés történeti feltételezettségével.”³ Másfelől egy terjedelmes elemzés készült el Benkő Krisztián tollán, amely többek között azzal az indoklással helyezi a regényt az Apokalipszis kontextusába, hogy a megidézett kor „a járványszerű háborúk (pandemic war), a forradalmak, a boszorkányüldözések, a szellemi zavarodottság kora volt, a félelem és remény apokaliptikus feszültsége talán erősebb és áthatóbb volt, mint valaha Európában. Mind a reneszánsz »végzet«, mind a re-

* Balázs Mihály (1948), irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professzora, a kora újkori erdélyi protestáns szellemi mozgalmak kutatója. – A tanulmány első megjelenése: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2010/4, 315–345.

¹ Szegedy-Maszák Mihály: Az újraolvasás kényszere (*A rajongók*). In uő: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, 1998, 76.

² Bényei Péter: *A történelem és tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Debrecen, 2007, 331.

³ Eisemann György: Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben. *Iskolakultúra*, 17 (2007), 1. 44.

formáció korabeli »gondviselés« az emberi tehetetlenséget fejezte ki az utolsó dolgokkal szemben, és ekkor még a legközvetlenebb valóság is gyakran tűnt fenyegetőnek. Különösen a protestáns régiókkal kapcsolatban nem túlzás egy dominánsan melankolikus kultúráról beszélni ebben a korban, a szélsőségek hangulatáról, melyben a félelem, a türelmetlenség és a tehetetlenség versengett az idealisztikus reménnyel és cselekvéssel.⁴

Mindez arra készítheti a Kemény művéért laikus módon lelkesülő, ám aránytalanul több 16–17. századi, mint 19. századi szöveget forgató olvasót, hogy újra kézbe vegye régi olvasmányát. Bátoríthatja továbbá az a körülmény is, hogy a regényben szereplő radikális protestáns áramlatok jelentős hazai szakemberei (Dán Róbert, Keserű Bálint és Pirnát Antal) írásban legalábbis nem fogalmaztak meg véleményt a nagy író regényéről.⁵

Ez a laikus újraolvasó már az első fejezetek után úgy vélheti: a regény talán az eddig hangsúlyozottnál is erősebben és mélyebb értelműen épít a történeti ismeretekre. Bevezetés és példa gyanánt talán elegendő két mozzanatot megemlíteni. Ha sorra vesszük azokat a helyeket, ahol Kemény János szerepel, kiderül, hogy nem csupán pőre háttér-információk gyanánt előnyös ismernünk a megjelenített történelmi személyiség életútjának egészét, hasznos lehet ez a szöveg poétikai jellegzetességeinek körvonalazásakor is. Már első megszólalásakor nagy tapasztalatú, távla-

⁴ Benkő Krisztián: Szinekdoché és önkívület. Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében. In uő: *Önkívület. Olvasónapló a magyar romantikáról*. Pozsony, 2009, 198. (Az alábbiakban is a tanulmányunk erre a legteljesebb változatára hivatkozom. Korábbi megjelenései: *Korunk*, 2008/3. 89–96. *Literatúra*, XXXIV (2008) 7–29. Az idézet átvétel egy angol nyelvű tanulmányból, amely egy háromkötetes nagy összefoglalásban jelent meg: Barnes, Robin: Images of Hope and Despair. Western Apocalypticism: ca. 1500–1800. In *The Encyclopedia of Apocalypticism*. Vol. 2. *Apocalypticism in Western History and Culture*. Ed. McGinn Bernard. New York, London, 2003, 164. A vállalkozásról ugyancsak Benkő írt ismertetést: Szélgjegyzetek az Apokaliptikusság enciklopédiájához. *Helikon*, LV (2009) 604–613. Az idézetben az *utolsó dolgok* helyes fordítása: *végso dolgok*.

⁵ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Keserű Bálint egy dolgozata idézőjelesen és (mint mondja) ideiglenesen ugyan, de Kemény regényének címét használja annak a sokszínű szellemi áramlatnak a jelölésére, amelyet németül *Schwärmertum* elnevezés alatt emleget a szakirodalom: Keserű Bálint: „Rajongók Erdélyben”. Profetikus irodalom és publicisztika a 17. század derekán. In Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor szerk.: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996, 247–256. Ugyanakkor az újabb szakirodalom (Szegedy-Maszák: i. m. 81–83, 86.; Bényei: i. m. 343.) meggyőzően hangsúlyozza, hogy a címbe emelt kifejezés egyáltalán nem csupán a legradikálisabb újitóként bemutatott szombatosokra vonatkozik.

tokat látó, s a nyelvet fölényesen kezelő, érzékletesen beszélő emberként lép elénk, amikor Bocskai és Bethlen Gábor emlékét veszi védelmébe, majd a Kassai és a fejedelem által kifőzött politikai étek föltalálását fel-emlegető Serédit „nyugtatja meg” suttogva arról, hogy nem csupán arra vannak meginvitálva: „Nem barátom, a megköstölásra is, és ígyünkön sokáig fog ízleni a trakta” (I, 53; 35–36). Ezt követően két ízben is keserű iróniával kommentálja az *Önéletírás* szerint Pécsi Simon által meghonosított honesta custodia (per nélküli elfogatás) következményeit. Később a tömeg közé vegyülve a szektáriánusok megbüntetésére és a magyarországi evangélikus rendek megsegítésére egyformán menni kész emberek között mondja nem kisebb keserűséggel és iróniával: „Úgy van! Menjünk mindnyájan ... haza” (I, 71; 45). Nehéz itt nem gondolni arra, hogy a köztudottan Kemény Zsigmond által kiadott Szalárdi *Siralmas krónika* szerint a nagy előd később, 1657-ben Lengyelországba sem akart vonulni, s egy ablakmélyedésbe behúzódva könnyezett a hadjárat elhatározásakor. Mindezek egynemű kontextust teremtenek a poétikailag is érdekes közbülső megszólalás körül, amikor a Kassait szánjából kifordítani akarókat csendesíti le: „Azt nem javaslom, mert a felfordulás által Kassai nyaka helyett az önöké törik ki – jegyez meg szigorú hangon Kemény János, ki az ellenzést a termekben és nem a piacon szerette” (I, 60; 21). Beszédesnek azt tarthatjuk, hogy korábban a beszélő saját magát jellemezte hasonlóan, amikor a fejedelmi palota és a székesegyház közötti tér elhagyására biztatta magát és olvasóját: „De mi, kik növelésünknel és véralkatunknál fogva inkább szeretjük a szenvedélyeket a szobában, mint a szabad ég alatt látni és vizsgálni, hagyjuk el most a tomboló sokaságot...” (I, 27; 39). Az elbeszélő és egy szereplő értékrendjének teljes azonosságáról beszélhetünk tehát, ami kivételesnek számít ebben a műben.⁶

Második példánk Báthori Zsófia átkozódása lehet. Annak bemutatása, hogy a fejedelmi mátká kamaszos hisztériájában egyszerre zilálja össze dacosan haját, szaggatja le ruhája csipkéit és képzeletben el az öltöztetés közben hallgatni kényszerült, kifejezetten neki készült (I, 44–45; 531) református elmélkedések szerzőjének, Csulai udvari prédikátornak gályarabságát, a mű nagyon erős részlete (I, 99; 61). Változatos és többirányú irónia jellemzi a téma visszatértét is, gondoljunk arra, hogy máskor azzal játszódik el, hogy mezítlábos barátnak öltöztesse fel a derék prédikátort (III, 78–79; 266–267). Talán a változatosságnak ez a gazdagsága mon-

⁶ Talán érdemes itt idézni Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. II, 1889, 318. sorait: „Lakása falait – némely becses ajándékon kívül – egyetlen egy maga választotta kép díszítette – ez fejedelmi ősnének olajfestésű arcképe volt.”

datja Bényei Péterrel komikusnak⁷ ezeket a jeleneteket, ám az elbeszélő kommentárjában a *talán* szó mintha arra utalna, hogy összetettebb jelenségről van itt szó („Nevetett a kínzója számára kijelölt csodálatos szenvedéseken, melyek ha életben megvalósultak volna, talán éppen őt indítnák legelőbb könyörre és könnyekre.” I, 101; 62). Mindenesetre az az olvasó, aki a regényíró Kemény Zsigmonddal együtt tudja, hogy később, férjének elhunytá után a Partiumba és a katolicizmusba visszatérő Báthori Zsófia könyörületet egyáltalán nem ismerő módon üldözte a protestánsokat és katolizálta alattvalóit, nem tekintheti könnyed komédiázásnak Zsófia hercegasszony gályákat elképzelő fantáziálásait. Így későbbi önmagára és a beteg asszony szavaira (I, 82; 51) is előre utal, amikor először az olvasó elé lépve arról beszél, hogy „mily rémítő vadállat az ember”, nem engedi, hogy ki-ki saját vallása szabályai szerint küldje fohászait az égbe (I, 46; 32).

Nem bővítjük azonban tovább ezt a példasort, amely a Kemény korában ismert és az azóta közzétett források szembeállításával még nyilvánvalóbbá tehetné, hogy a történeti ismeretek kiterjedt, vagy kevésbé gazdag volta is hozzájárulhat az eltérő olvasatok kialakulásához. Egy folyamatban lévő nagyobb munka első eredményeiként azonban azt megemlíthetjük, hogy a szakirodalom eddigi megállapításai gazdagíthatónak látszanak.

Ismeretes, hogy Loósz István Szalárdi említett krónikája és Kemény János önéletrírása intenzív felhasználását mutatta ki, ám azóta lényegében csak arról a – mostani tanulmányunkban külön vizsgálandó – kérdésről született elképzelés, hogy honnan vett ösztönzést és információt a szombatosokra vonatkozóan. Úgy látszik azonban, hogy már a köztörténeti részletek hátterében is nagyon heterogén, modern feldolgozásokat és kéziratok műveket egyaránt felölelő tételek mutathatók ki.

Már Papp Ferencz⁸ észlelte, hogy az első rész első két fejezetében a tágasabb történeti tabló megrajzolásakor a legfontosabb forrás Szalay László *Magyarország története* c. műve volt, a Habsburg-házra és Magyarországra vonatkozó részeknél esetenként félmondatokat is átvesz tőle. Kiegészíthetjük ezt azzal, hogy tőle származik a fejedelemség külpoliti-

⁷ Bényei: i. m. 347.

⁸ Papp Ferencz: *Báró Kemény Zsigmond*. II, 1923, 369. Ő még használta az író által „megcseruzázott” példányt. Jól ismert az is, hogy Kemény elismerő tanulmányt írt róla (Eszmék Szalaynak „Magyarország története” c. munkája fölött. In uő: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971, 263–282.) Erdély történelmi szerepéről persze nem teljesen azonosan vélekedtek. Szalay Bethlen Gábor portréjánál például a szétszaggatott haza együvévalóságáról következőket olvassuk (IV, 563): „Ezt Erdélyből török felsőbbtség alatt eszközölni: ellentétben állott a századok fejleményeivel, melyek a németbirodalommal szövetkezésre intették a magyart.”

kai adottságait szentenciózusan összegző alábbi bekezdésnek a ritkásan szedett után következő része is: „Aztán a főurak hagyományos politikája volt, hogy a pogány nemzet egyedül a szerencsére vigyáz, s a siker követője szokott lenni, még neki nem kedvező dolgokban is. Ha az erdélyi fejedelem háborút indít és vesz, török erővel hajtatik ki az országból, ha nyert, akárkit győzött le, Konstantinápolyból dicséretet kap. – Ez vala, szerintök a gyakorlati nézet. Hitték, hogy ha uralkodójuk a fényes portánál sokat kérdezősködik, mielőtt a harcmezőn kockáztatna, akkor csak ürügyet keres tétlenségére”⁹ (I, 59; 39).

Egészen nyilvánvaló az is, hogy az erdélyi fejedelemség és a török viszonyának legtöbb érdekes epizódját kéziratos forrásokból kiindulva munkálja ki. Nyelvileg ennek a legerősebb részlete annak a levélnek az ironikus felidézése, amelyet az iszlámra áttért, ám szívében hű evangélikus Zülfikár csausz írt Dajka püspöknek vidraprémes új szabású bundát és pénzt követelve azért, hogy Gyulafehérvár politikáját támogassa a sztambuli udvarban (III, 40; 210). Nos, Zülfikár aga szultáni tolmács kétszínű üzelmei és latorkodásai, a megvásárlására fordítandó ajándékok és pénzösszege állandó témái a gyulafehérvári udvar és az erdélyi kövek közötti levelezésnek az 1630-as évek második felében, sőt két olyan levéllel is rendelkezünk, amelyekben a gyulafehérváriak számára megrendelt nyusztbélések ügyében intézkedik. Az egyiket Réthy János követ írta I. Rákóczi Györgynek 1638. szeptember 6-án, míg a másik szerzője maga *Zülfikár effendi*, s a címzett maga a fejedelem.¹⁰ Ebben amiatt panaszkodik, hogy három nyusztláb bélés és három hejuzláb bélés kifizetéséért kezességet vállalt a konstantinápolyi szücsmestereknél, ám a pénz nem érkezvén meg, az uzsorát is a magáéból kellett állnia, így az anyagi romlás szélére jutott, s az a veszély fenyegeti, hogy a „majorjai” egyikét kell áruba bocsátania. Mivel Ötvös Ágoston levéltáros 1848-ban csak mutatóványokat közölt ebből a hellyel-közzel titkosírással folytatott leve-

⁹ Idézetünk első része az első kiadásban kiemeléssel, ritkás szedéssel szerepel. Itt jegyezzük meg, hogy tanulmányunk készítése során párhuzamosan használtuk a mű első és 2001-es, Staud Mária által gondozott kiadását, s rögzítettük is az eltéréseket. Megfigyeléseinket az alábbiakban egy-két esetben majd hasznosítjuk, ám általánosabb érvennyel a megkérdőjelezhető modernizálások mellett (indokolatlannak látszó szórendcserék, azáltal névutós szerkezetek rendszeres lecserélése) az eredeti bekezdései egy részének eltüntetését, továbbá a ritkás szedések kitörlesztését tartjuk a legkevésbé elfogadhatónak, hiszen ezeket az első kiadás folyamatosan és következetesen használja.

¹⁰ Kiadásaik: I. Rákóczi György és a török porta. 390., és Török-magyarokori Történelmi Emlékek. I. Osztály: Okmánytár. Kiad. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. III, 1870, 400–402.

lezésből,¹¹ csaknem bizonyosnak tekinthetjük, hogy a regényíró kéziratban tanulmányozta e roppant gazdag és terjedelmes anyagnak legalább egy részét. A hozzáférést megkönnyítette, hogy a zömmel Gyulafehérvárról őrzött eredetiekből Ötvös kézíratos másolatokat készített. Ezek egy része mai napig ott van az eredetiek mellett, tekintélyes részük azonban betagolódott Kemény József tematikus köteteibe, amelyek később az Erdélyi Múzeum kéziratárába kerültek. Hogy a regényíró hozzáférhetett az erdélyi régiségeket szenvedélyesen gyűjtő gróf¹² forrásaihoz, azt teljesen egyértelművé teszi az az újabban feltárt levél, amellyel a *Gyulai Pál* íráskor kereste meg a gróft, s amelyben azt kérte, hogy Kolozsvárról majd két „históriai apróságrol” fölvilágosítást kapjon.¹³ Hasonlót mondhatunk el a török–magyar együttélésnek a regénybe beemelt további mozzanatairól, így a portyázók folytonos betöréseiről egymás területére (IV, 45; 306–307), vagy egymás jószágainak elhajtásáról. Egy ilyen kihágás elrendezése lesz alkalom a regényben Szeredi egyik barátja közvetítésével a hadpárt Pécsi esetleges támogatását is felölelő szervezkedésére (III, 110–111; 247–248).

Ezek talán önmagukban sem érdektelen mozzanatok, s természetesen akár csak a valószínűsíthető forrásokkal való szembesítésük is segítségünkre lehet a fikció mechanizmusainak megértésében, de sorjázásukat most nem tekintjük feladatunknak. Nem csupán az egyes részletek megformálódását figyelhetjük ugyanis meg, hanem a regénypoétika egy fontos mozzanatát vehetjük szemügyre akkor, ha azt vizsgáljuk meg, van-e valami törvényszerűség abban, hogy az író jelöli, vagy jelöletlenül hagyja felhasznált forrásait. A fent idézett esetekben természetesen egyáltalán nem hivatkozik forrásokra, s ha a szombatosoknál előkerülő bibliai helyektől eltekintünk, nem is találunk egyetlen egy ilyen szerzői lábjegyzetet sem. (Nem a forrást jelöli meg, hanem csupán a jelennel szembe, amikor a gyulafehérvári Szent Mihály-kapuról írva jegyzetben közli: Most Károly-kapu, I, 72; 46.) Nem közli tehát a forrást abban az esetben sem, amikor szó szerint idéz egy valóban meglévő dokumentumot. Arról a jelenetről van szó, amikor Balázsfalvára indulása előtt a Kassaival elé-

¹¹ *Rejtelmes levelek első Rákóczy György fejedelem korából*. Megfejtette és közli Ötvös Ágoston. Pest, 1848.

¹² Ismeretes, hogy nem kevésbé szenvedélyesen hamisított is középkori okleveleket, kéziratokat, és datált a valóságosnál korábbra régi magyarországi nyomtatványokat is. Gyűjteményeinek történetéről a legújabb áttekintés: Sipos Gábor: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története. In Sipos Gábor szerk.: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Kolozsvár, 2009, 11–68.

¹³ *Kemény Zsigmond levelezése*. Kiad. Somogyi Gréta, Pintér Borbála, Filep Tamás Gusztáv, bev. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 2007, 47–49.

gedetlen főurak egy csoportja keresi fel Pécsi Simont, s próbálja őt aktív fellépésre biztatni. Ezt ő a leghatározottabban elutasítja, majd a szöveg a következőképpen folytatódik: „Halk léptekkel, borongó arccal ment írószobájába, elővette egy titkos szekrény kulcsát, s valami színevesztett iratot vont ki.

Saját kérelemlevelének eredetije volt, melyet tizenöt évvel előbb a szamosújvári börtönből írt Bethlen Istvánhoz, a kormányzóhoz.

Látható érzékenyüléssel haladott a sárga betűkön tovább.

– Ez a párt vádolt azzal, hogy a pozsonyi békealku alatt a németektől ajándékot fogadtam el. S most szövetkezzem velük a hatalomért? Soha! Mulandó jók miatt miért veszítenék az önbecsülésből.

Tovább olvasott, de könny tolult szemébe, midőn a következő helyhez ért: »Kívánom, hogy amely vége volt Anamásnak [Ananiásnak], és Zaphyrának, az elrablott pénzért, és amely büntetés szállott Geházyra, Eliseus szolgájára, Nanannak Cyrus királytól visszahozott kincseért, énám szálljon az, ha [én] bűnös vagyok, ha pedig ártatlan [büntetlen], volnék, vegyék az átkot magokra hamis vádlóim. [vegyék magokra az én hamis vádolóim]« Én ártatlan voltam!» (IV, 47–48; 308.)

Mint már Loósz József megállapította, a Pécsit érzékenyült viszsza tekintésre készítő, s egy fontos mondat erejéig szó szerint is idézett, 1621. július 30-án keletkezett dokumentum nyomtatásban is megjelent Mikó Imre sorozatában.¹⁴ Az író minden bizonnyal ezt a nyomtatott változatot használta, bár a közlés végén olvasható információ szerint „a tanár Tunyogi József urnál lévő eredetiből” jelent meg, márpedig – mint a levelezésből kiderül – 1847-ben egy, a Partiumra vonatkozó elképzelés kidolgozásánál Kemény használta ennek a történelmi adatgyűjtéssel is foglalkozó jogásznak a munkáját, tehát tőle is származhat a szöveg.¹⁵ Szempontunkból azonban most kizárólag az érdekes, hogy idézzon bár kéziratot vagy nyomtatványt, a szó szerinti citátum ellenére a forráshelyzetre csak a fikció világán belül utal (titkos szekrényben őrzött színevesztett irat). Ezen a háttéren különösen feltűnő az ettől gyökeresen eltérő megoldás a regény egyik legfontosabb epizódjának első említése-

¹⁴ Mikó Imre szerk.: *Erdélyi Történelmi Adatok*. III. 1851, 350–357.

¹⁵ *Kemény Zsigmond levelezése*. 118., 121., 487. Elképzelhető tehát, hogy a dokumentumközléstől való eltérések ezzel magyarázhatók. Bár másfelől inkább a pontatlanságra vall, hogy Ananiás helyett Anamás szerepel, pedig az eladott föld vételárának egy részét eltagadó és ezért halállal bűnhődő házaspár esete (ApCsel, 5, 1–10.) talán a kapzsiság ismertebb példája volt, mint a belpoklossággal büntetett Géházi története (2Kir, 2–27.). Az eltéréseket az eredetit szögletes zárójelbe téve jeleztük.

kor. Mondandónk megkívánja, hogy szó szerint idézzük, hogyan közölte Anna, az éltés palotahölgy Báthori Zsófiával azt a javaslatát, hogy Kassai Elemért Gyulai Ferenc fogja pótolni:

„Tehát ő fog a karácsonyi kommuniókor, mint szogálattevő kamarás, hátad mögött állani. Te a szent kenyérszeletet, melyet Csulai uram nyújt, az ajkad elé vont zsebkendőbe rejtéd, hogy hirtelen átadhasd Ferencnek, ki azt a tiszteletlenség és botrány elkerüléséért elégetendi.” Az idézethez egy lapalji jegyzet kapcsolódik: „Az egykorúak ezt egyezőleg állítják. (Szerző)” (I, 47; 32).

A lábjegyzet ellenére azonban nemhogy sok egymással egyező, de egyetlen egykorú forrás sem beszél erről a regény világában többször lejátszódó eseményről. A korabeli naplókban, feljegyzésekben, illetőleg levelekben sokat olvashatunk arról, hogy milyen nehézségeket okozott a nagy múltú családból származó, de katolikus Báthori lány és II. Rákóczi György összeházasítása, de erről a református úrvacsorát kijátszó ügyeskedésről a korabeli források sehol sem tesznek említést. Az elhagyott katolikus valláshoz való ragaszkodás nyilvános jelzéséről is csupán egyetlen forrás beszél. Az 1643 februárjában Gyulafehérvárott református szertartás szerint tartott esküvőn jelen levő Jerzy Ballaban, az egyébként buzgó katolikus lengyel követ naplójában a következőket írja: „Az esküvő előtt a kálvinista püspök egy nem egészen egyórás szónoklatot tartott magyarul. A beszéd végén a tanácsosok a mennyasszonyt a szőnyegre kísérték, és a vőlegény mellé állt. A püspök kérdéseket tett fel, melyekre a vőlegény válaszolt, de a menyasszony nem. Akkor odalépett a menyasszonyhoz az édesanyja egy másik hölgygel együtt és súgtak neki valamit, végül a püspök is odahajolt hozzájuk. De ezek után már több ceremónia nem volt, csak még a püspök összekötötte a kezüket és valamit mondott magyarul.”¹⁶ A modern magyar fordítás kiadója szerint Báthori Zsófia ezzel az hallgatással „fejezte ki fájdalmát hitének elvesztése miatt”. Más értelmező¹⁷ szerint azonban ez egyáltalán nem bizonyos, hiszen zavartságról is lehet szó, arról nem is beszélve, hogy mennyire kockázatos egy magyar nyelvű szertartás leírásánál olyan beszámolóra hagyatkozni, amelynek szerzője egy szót sem tudott magyarul. Ezt a szkepszist alátámasztani látszik, hogy az esküvőről készült további források semmiféle rendkívüli történésről nem beszélnek. De nem tekinthető a katolikus világnak küldött titkos üzenetnek az sem, amit Örsy Zsigmond Habsburg követ írt le

¹⁶ Rákóczy György esküvője. Szerk. Horn Ildikó, ford. Mihály Anikó, sajtó alá rend. Várkonyi Gábor. Budapest, 1990 (Régi Magyar Történelmi Források).

¹⁷ Keszérű Gizella: Kiegészítések egy forrásközléshez („II. Rákóczi György esküvője”). In *De la Umanism la Luminism*. Ed. Ioan Chiorean. Tîrgu Mureş, 1994, 15–22.

egy német nyelvű levelében a Gyulafehérvárott lefolytatott tárgyalásairól. Elmondja többek között, hogy vitát folytattak hitbeli kérdésekről is az ifjú fejedelem és konvertált felesége asztalánál. Előbb a képtiszteletről volt szó, majd további hittételekről, s ennek során az ifjú fejedelemasszonyon a zavartság jegyei mutatkoztak, bár kifejtette, hogy szabad akaratából vette fel az úrvacsorát református szertartás szerint. A levél írója mindenesetre megnyugtatta: ha képes arra, hogy szívében megőrizze a szüleitől örökölt ősi hitet, bátran veheti két szín alatt és kenyér formájában, nem vét Isten ellen.¹⁸ Az irat egészéből nyilvánvaló, hogy a lengyelhez hasonló buzgalmű követ bizonygatja itt rendíthetetlen politikai és felekezeti hűségét feletteseinek, s ezt nem tanácsos szem elől téveszteni. Mindenesetre valamiféle megingásról csupán két elfogult külső megfigyelő olyan dokumentuma beszél, amely a korban egyáltalán nem vált ismertté, s így a Lengyelországban őrzött kéziratot napló, illetőleg az Országos Levéltárban ránk marad levél értelemszerűen nem lehetett ismert Kemény Zsigmond számára sem.

A lehetséges olvasmányok utáni kutakodás során ugyanakkor sikerült ráakadni a híres epizód forrására. Ez Babocsay Izsák *Fata Tarczaliensia*, azaz *Tarczai városának főbb változásai 1670–1700* című szövege, amely Rumy Károly György ismert vállalkozásának keretében jelent meg először 1815-ben, majd 1817-ben. Babocsay ugyanis a címben említett város környezetéről is értekezik művében, s ennek során említett tesz arról is, hogy Báthori Zsófia Kassán templomot épített a jezsuitáknak. Mindehhez egy lábjegyzetet is csatolt, amelyet célszerű szó szerint idéznünk:

„Ez az asszonyiség leánya vala Andrásnak a Bátor Gábor Fejedelem testvérének, és ő benne hala ki a Bátoriak nagyfényű nemzetsége. Római hitben nevelkedett ugyan, de azt a II. Rákóczy György Erdélyi Fejedelem jobbjá miatt elhagyta. Most nevezett férjének s napának Lórántfi Susánnának halálát után atyjának hitekre visszatért, s ebben nevelte fiját is, Rákóczy Ferenczet, az Elsőt, Zrínyi Helenának férjét, s atyját a Második Ferencznek. Még él közöttünk egy köztiszteltben való uraság, kinek nagyanyja jól ismerte az utolsót és akik ennek udvarában első voltak, s innen vettük, hogy Bátor Sónia, midőn férje élt és ennek kedvéért ő magát a Protestáns Vallás követőjének tartatta, világi ruhában lakatott maga körül egy papot, ki a fejedelemasszonytól a Communiói kenyérszeleteket, melyeket ez titkon kendőjében felfogni szokott volt, általvette és hogy azzal tiszteltlenség ne történjen, elégette. – Bátor Sóniának tetemei a kassai templomban tétettek örök hosszú nyugalomra, s itt ezelőtt mint-

¹⁸ Szilágyi Sándor szerk.: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. X. 389. Ez az epizód bekeült Hóman–Szegfű *Magyar történetébe* is. Budapest, 1935, IV. 124–125.

egy húsz esztendővel koponyájával valami történt, melyet a feledségtől megmenteni nem tartunk érdemetlennek: bizonyos ott tanuló ifjak azon könnyűség szerént, mely tulajdona annak a kornak, módját ejtették a koponyát titkon elvinni. A dolognak híre lett, s a direktor báró S. ... M. ... ijesztve parancsolta visszatételét. A csínytevők, hogy elkerülhesse amittől rettegett a lopott portékát egy bizonyos helyre lökte bé, mely minden háznál találtatik. Fogainak csak egy híja sem volt, amint cimbora-társai mondák, honnan azt húzták ki, hogy szép asszony lehetett. S ebben nem is csatlakoznak, mert ilyennek mutatja az a kép is, melyet Zemplényi Vice-Ispán s Kir. Tanácsos Szirmay Tamás Antal (mh. 1789. April. 25. d.) a jezsuitáknak sárospataki Collegiumokból a szerzett eltörlése idejében megvett, s Szécs-Keresztúri lakjában felfüggesztett.”¹⁹

Csak a szövegösszefüggés kedvéért idéztük a lábjegyzet második részét, amellyel most nem kívánunk foglalkozni. Az első részben a hasonló megfogalmazás, a *kenyérszelet*, a *kendő* és a *tiszteletlenség* szavak azonos-sága szinte bizonyossá teszi, hogy ezt a szöveget²⁰ használta fel a regényíró. Megerősítik ezt Zsófi korábbi szavai is, amikor a magával hozott „álruhás pap”-ról beszél, „kit Rákóczi bácsi Erdélyből elűzött” (I, 45; 31). Az ő hosszas jelenlétét, úgy látszik, a regényíró kiiktatandónak vélte, s Kassai Elemérrel, illetőleg Gyulai Ferencsel cserélte fel. Látjuk ugyanakkor, hogy egykorú forrásnak aligha tekinthető ez a lejegyző tollára harmad-, vagy negyedkézből eljutó történet,²¹ amely a birtokain megszállottan katolizáló nagyasszony múltját átrajzolva a rákényszerített református eretnekséget fortélyosan kijátszani tudó állhatatosság bizonyítéka lehe-

¹⁹ *Monumenta Hungarica*, azaz magyar emlékeztető írárok. Összeszedte és kiadta Rummy Károly György. Pest, 1815, 21–22. és 1816, 29–30.

²⁰ Mivel a *Monumenta* két kiadásának szövege azonos, nem dönthetjük el, melyiket használta. Az ajánlás ugyanakkor éles különbséget tesz közöttük. Az első címzettje József nádor és távlatos szövegkiadási tervet közöl, amelyben szerepel Szalárdi Siralmas krónikája is. A másodikat Kazinczy előbeszédje vezeti be, amely nem lehetett könnyű olvasmány egyetlen öntudatos erdélyi patriótának sem. Csak a fedelmeken végigtekintő szemle befejezését idézzük: „A szerencsétlen Zápolyán kezdve le a szánást és utálatot érdemlő Apafiig – hármát, négyet kivéven – csaknem mindenike mely lelketlen, tunya, vérengző, haszontalan teremtések, s mint leve szerencsétlen miattok és általok a haza, a legszebb tűzű nemzet.”

²¹ A további folklorizálódás érdekes dokumentuma a *Felső-Magyarországi Minerva* 1831-es évfolyamában (401–411) Csengery Józseftől közölt Báthori Zsófia-életrajz, amely már azt is tudni véli, hogy Gyulafehérvárott jezsuitákat lappangtató udvarában. Roppant mulatságos, hogy a Rákóczi-ház ilyen engedékenységgel véli megmagyarázni, hogy Comenius elhagyta Magyarországot.

tett.²² Ugyanakkor ha a regényíró itteni eljárását a Pécsi Simon levelénél követett módszerrel szembesítjük, azt kell megállapítanunk, hogy Kemény programosan és jelölt módon tolja félre a történetírói forráskezelés szabályait, hogy a „költészet teljes hitelű oltalomlevelével” léphessen fel. Ez az idézet a regény előzményének számító *Deborah* című „történeti novellá”-ból való, amely első részének 12 fejezetnyi egységét a fejezethatárok eltolásával és néhány részlet beiktatása, illetőleg elhagyása mellett átmentette a regénybe. Említésre méltónak gondolhatjuk, hogy a most tárgyalt lapalji jegyzet nem szerepel még a novellában, ám ott a két szöveg közötti legjelentősebb eltérésként az 1. rész végén még ott olvasható a történetmondó egy hosszabb elmélkedése arról, hogy a költészet által az elmondott események helyszínére varázsolt elbeszélő és az őt követő olvasó előnyösebb helyzetben van, mint az akkor éltek: „Minket a költészet varázsolt oda, hogy lássunk, halljunk mindent, hűn és igazán: hűbben, mint akik akkor éltek, s valószínűbben, mint ahogy ők élményeiket szájról szájra adák, vagy henye napjaikban, midőn lekötötték a kardot oldalaiokról, a papírra jegyezték föl” (362).²³ E reflexió híján, rejtettebben, s így még izgalmasabban van jelen a regényben az ekkor még nagyon friss és a későbbi műveket előlegző kettősség: a történelemmel barátságos viszonyban lévő elbeszélő egyfelől nagyon gazdagon épít be művébe elképesztő erudícióval összegyűjtött korabeli írott forrásanyagot, másfelől azonban egy-egy részlet kifordításával, a történetíró forráskezelés megfricskázásával kifinomult módon juttatja érvényre a fiktív, teremtett világ törvényszerűségeit.

Hasonló tendenciákat észlelhetünk, ha a szombatosok megjelenítését tanulmányozzuk. Papp Ferencz monográfiája²⁴ óta és lényegében az ő érvelése felhasználásával körvonalazza a szakirodalom a mű forrásait, meg-

²² Tanulmányozásra érdemes, hogy aztán maga a regény is hozzájárult ennek a mítosznak a kialakulásához. Ennek egyik csúcspontján Benda Kálmán a következőket olvasta ki írásképeiből: „Zsófia [...] írásában skizofrénia tükröződik. Bigottan vallásos, minden dogmához végsőig ragaszkodó, a külsőségekre sokat adó, szenvedélyes, de szenvedélyei megvalósításában józanul kiszámított teremtés volt, ellenvetést nem tűrt, s akaratát vaskövetkeztetéssel hajtotta végre.” Benda Kálmán: Egy új forrástudomány, a pszichografológia. *Levéltári Közlemények*, 1974. 76.

²³ A novella oldalszámait a regényhez hasonlóan zárójelben adjuk. Az alábbi kiadást használtuk: Kemény Zsigmond: *A szív örvényei. Kisregények és elbeszélések*. Szerk. és utószó Tóth Gyula. Budapest, 1969.

²⁴ Papp Ferencz: *Báró Kemény Zsigmond*. II, 1923, 342–344. Megfigyelésekben gazdag, de csupán a történeti valóság és a regény különbségeit számba vevő írás: Bölöni György: A szombatoság földjén. In uő: *Földre írt történelem. Válogatott írások*. Csíkszereda, 1998, kiad. Nagy Pál, 194–212.

határozó jelentőséget tulajdonítva Lugossy József Jancsó-kódexről írott ismertetésének.²⁵ Lugossy valóban nagyszerű és időtálló tanulmányt írt, s a szombatosokkal foglalkozó szakirodalom bizonyára csak azért nem tartja számon a megfelelő helyen, mert nem adta a kódex verseinek teljességre törrő leírását.²⁶ Másfelől azonban egészen kivételes fontosságú szöveget tett közzé, s a Papp által kiemelt mozzanatokhoz hozzátehetjük a tárgyszerűség és szakszerűség ritka erényét. Indulat nélkül, de annál határozottabban utasítja el az unitáriusok között is meghonosodott délibábos múltkeresést, azt a közgyarlóságot, hogy ők is szükségesnek tartják „mindennek óvilági feneket keríteni”, s bár az azóta feltárt nemzetközi forrásanyagot és összefüggésrendszert természetesen nem ismerhette, lényegében helyesen körvonalazta, milyen teológiai útkeresés vezetett el a szombatosság kialakulásához, szinte hibátlanul összegezte teológiájukat, és kitűnő irodalmi érzékről tanúskodó megjegyzéseket tett a versek esztétikai erényeiről és terhes didaktikusságáról.

Használata több ponton kimutatható a regényben, ám az alapkoncepció határt is szabott a felhasználásnak. Kétségtelen ugyanis, hogy a fenntartások nélkül szabadelvű Lugossy „a szombatosok vallásos felfogásában egyaránt felfedezte Krisztus felséges tanait, valamint a zsidó világnézet elemeit, s a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott erkölcsstanuknak fennkölt szelleméről”.²⁷ Azt mondhatnánk tehát, hogy a *Deborah* egyikübb világában egyértelműbb forrás tudott lenni ez a szöveg – lásd például a 16. rész bevezetőjét, amely Szalárdi kónikájából és Lugossy írásából van összeállítva (450–451) –, hiszen ebben a műben a szombatosság szektás és bezáruló mozzanatai még egyáltalán nem jelennek meg. Kassai a Lugossy-tanulmányban is olvashatókból is merítő reflexiójában (lásd például a Dézsen megkövezett szombatos szótlan mártíriumát) a közösség példás állhatatossága a központi mozzanat, s ebben az összefüggésben jön elő az, amit a regényíró ugyancsak Lugossynál a Messiás-várásról, s a két feltámadásról olvasottakból felhasznált. (Kassai elmormogott belső beszédében ugyanakkor dőlt betűs kiemeléssel szerepelnek a szombatosoknál olvasott következő tanítások: „*teremté Isten gyarlóságunk orvoslására a bűnbánatot, hogy akit a törvény megölne, a kegyelem ingyen üdvöztse*” [453–454]. E hely forrására nem sikerült ráakadnunk a szombatos szövegekben, de őszintén szólva kételkedünk is abban, hogy tőlük származna.

²⁵ Lugossy József: Egy szombatos énekeskönyvről. *Új Magyar Múzeum*, II (1850), 100–133.

²⁶ Stoll Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1542–1840). Budapest, 2002, No 30.

²⁷ Papp Ferencz: i. m. 343–344.

Fontos lenne persze a tágabb szövegösszefüggés ismerete, de a törvény és a kegyelem ilyen szembeállítását éppen nem jellemző rájuk.)

Másfelől az elbeszélő szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a nyilvánosan Kálvin hitvallásához tartozó Pécsi csak a szentírás szabad vizsgálása reformatori elvéből következő rokonszenvet érzett a szombatosság iránt: „Csak eddig terjedt s nem tovább az ellene emelt vádból az, mi nem pusztán ráfogáson épült” (447). Talán nem árt megjegyeznünk, hogy ez a kép összhangban lenne azzal, amit az értekező Kemény Zsigmond Erdély szellemi életéről 1851-ben megfogalmazott. A fejedelemségnek a hitesség fejlődésében játszott szerepét körvonalazva nagyon visszafogottan beszél a protestantizmus irodalmi jelentőségéről, azokról az anyanyelven terjesztett röpiratokról, amelyek a buzgóság szent lámpája mellett a „rajongás lobogó kanóciát, melyet a szenvedély gyakran a tömegek félrevezetéseért ragad kezébe” is képes meggyújtani, ám nagyobb elismeréssel szól az alkotmányos kereteket tiszteletben tartó törvényekről, amelyek a hitvallások szellemi igényeit az európai államok többségénél határozottabban voltak képesek megfogalmazni. Különösen érdekes, hogy az így kirajzolódó kereteken túllépő tendenciákat mintha Erdély határain kívülre helyezné: „Mert Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök közt a szélsőbaloldalt foglalta el. Ami nála életbe lépteték, a kornak mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt, s azon túl a politikában a lengyel anarchia, az egyházi életben az ábrándos szekták kísérletei voltak hátra.”²⁸

Aligha kell hosszan bizonygatni, hogy bár legalább egy időre a rajongás a regény szereplőinek többségét megéri, a leginkább lelkesültek (II, 37; 104) mégiscsak a lobogás erőssége tekintetében persze ugyan-csak tagolt szombatosok lesznek. Az is világos, hogy nem csupán az elővárosi iskolamester (I, 68–69; 44), Kemény János (I, 63; 41), Kassai István (II, 99–100; 137–138), a fejedelemasszony (III, 65; 223), vagy Gyulai (III, 82; 232) tekinti babonaságnak, lázas képzelődésnek, vagy éppen tébolydai vallásnak a szombatosságot, hanem ha szelídebb megfogalmazással is él, hasonlóan vélekedik róla maga az elbeszélő is, aki egy helyütt babonás szektaként (I, 140; 83) határozza meg a csoportosulást, s akkor sem beszél képviselőiről elismeréssel, ha bevallja, hogy hatásuktól neki magának is nehéz lenne függetlenednie, mint Kádár esetében történik, akinek balázsfalvi megjelenését így zárja le: „szigorú kifejezésű vonalain félreismerhetetlen jeleivel az ihletettség ama csodálatos nemének melyet akár örjöngésnek, akár jóserőnek tartunk, ígézet elől menekülni nem köny-

²⁸ Kemény Zsigmond: Visszatekintések Erdély múltjára és Gr. Bethlen János politikai pályájára. In uő: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971, 49.

nyen tudnánk" (IV, 107; 340). De bármily erősen megformált is a végső balázsfalvi jelenet, nem egy fokozatos kibontakozás betetőzése, hiszen a babonás fanatizmus, az átkozódó kizárólagosságtudat, a chiliazmus testi örömhöz tapadó durva anyagiassága már korábban is feltárult az olvasó előtt (II, 129–130; 154).

A regény legalaposabban Szegedy-Maszák által elemzett sokszólamúságában a nem szombatos szereplők és az elbeszélő hangján egyaránt e csoportosulás olyan jegyei fogalmazódnak meg tehát, amelyekkel korábban nem találkozhattunk az író fiktív vagy értekező szövegeiben, s ez ismét csak értelmessé, s a mű jelentésének feltárásában is hasznosíthatóvá teheti az esetleges forrás és a forráskezelés vizsgálatát. E vizsgálódásban az első erős nyomravezetőnek az a jelenet bizonyult, ahol Pécsi Simon és Laczkó István a balázsfalvi összejövetel előkészületeiről tárgyal, s a szárdisi angyal a következőket mondja: „E záradékot sem felejtettem ki. Szintén dorgáló levelet küldöttem Kádárhoz, az új Jeruzsálem leghevesebb hitterjesztőjéhez. A szent férfiú dühössé lőn azon rágalom miatt, melyet az Antikrisztus bérence Kassai István terjeszt, hogy tudniillik a mi hitünket egy székelgy kocsis gyártotta, midőn Lengyelországból zsidó leányt hozott nőül. Lépjen föl vádlóul az utolsó ítéletkor Kassai ellen maga a szentkönyv!” (II, 175; 179).

Az előzmények alapján bizonyára nem meglepő, hogy ennek az elképzelésnek sem 16–17. századi dokumentumban találjuk meg a forrását, hanem egy 1855-ben Ürmösi Sándor által megfogalmazott értekezésben, aki ezt megelőzően Bözödújfaluban járt a szombatosok között és összeírta tapasztalatait.²⁹ Talán annak is van jelentősége, hogy miután egy alább még említendő fő változatot közölt a szekta tanairól és keletkezéstörténetéről, utólagos megjegyzésként és csak hiedelem gyanánt illesztette összeállítására végére az alábbi sorokat:

„Itt helyesnek látom megjegyezni, némelyeknek azon hiedelmeket, mint ha egy Balázs nevű énlaki székelgy egyén minékutána bevetődött volna Lengyelhonba, valamely gazdag zsidónak jutott esmeretébe, kinek megnyervén különös hajlamát, holta utánra minden névvel nevezendő javait Balásznak hagyá, ki odahagyva Lengyelhont temérdek kincselével visszajött Erdélybe, egyszersmind sajátítván a zsidó törvényt is. És itt Szentdemeteren letelepülvén, a mostani kastélyt építtette volna, hol az 1550-es szűk és kinteljes időt használva, pénzével és gabonájával sok nyomorultat a zsidó hitvallásra húzott volna, és így ő lett légyen a mostani szombatos-

²⁹ A kolozsvári *Hetilap* munkatársaként Moldvában a csángók között is járt. Néhány életrajzi adatot közöl róla Bodolay Géza: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk.: Péter László. Második javított kiadás. Budapest, 2000, 2345.

ság alapítója, s Pécsinek átadója. Mivel arról sem honíróktól nincsenek adataink, sem szombatosainktól felemlítve elé nem fordul, csakis hozzávetésnek állítom, annnyival is inkább, hogy az említett kastély építése mint feliratait mutatják, katolikus egyéntől emeltetett Pécsy idejében” (58).³⁰

Maga az értekezés Erdély feltáratlan és megismerésre érdemes kincseinek méltatásával kezdődik, s ilyen különlegességgként mutatja be a hitelvei mellett tántoríthatatlan makacssággal kitartani tudó titkos hitfelekezetet is, amely „akaratunk ellenére is tiszteltetésre hí meg”. A genezis-történet vázának főbb eseményeit Dán Róbert³¹ ismertette monográfiájában, ezért csupán azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek közösnek látszanak a regényben és Ürmösi értekezésében.

A legfontosabb új elem, hogy Ürmösi szerint az újabb időkben már külsőleg és formálisan a legkülönbözőbb felekezetekhez tartozhatnak az egyes szombatosok, történetük első időszakában azonban ez nem volt így, hanem az unitárius vallásból kinövő önálló felekezetként léteztek, s Pécsi csak a kedvező alkalomra várt, hogy „főzetét kitálalhassa, a több bevett vallások közé sorolhassa”. Ezért aztán nem csupán a tan belső lényegét tanította iskolájában, hanem Mózes sokféle ceremóniáit is, s ebben persze nője, a zsidó Eszter járt az élen. Ezeket a ceremóniákat, a több helyütt babonáknak nevezett külsőségeket nagy idegenséggel kezeli Ürmösi: „Nagyobb és apróbb babonájuk megszámlálhatatlan, melyeket ők főbb vallási szempontból tekintvén, egészen alájuk görbítették lelküket, s nevetnek bennünk, hogy mi azokat nem hisszük, és legfeljebb is sajnálkoznak rajtunk.” (22) Ez a megközelítés egy helyütt kimondatlanul is valamiféle *religio naturalis* és az arra rátelepülő, azt persze nyomban eltorzító ceremonialitás szembeállításához vezet: „Nem tudom a szelleműs Pécsit megítélni, de mégis csudálnom kell itten az ő lelki ereje kicsinységét!! Hogyha már bevette a Mózes törvényét, miért nem tudá azt a korhoz, s az időhöz, a helyhez, és a néphez alkalmazni? Hisz hagyta volna meg hitelzeit, mint isteni eredetieket, és így egyedül kötelező erővel bíró vallást, de követőivel éteti vala meg a sertés és más törvény tiltott húst, melyet Mózes az idő és más körülményekhez mérve tiltá el annak megévésétől az Izrael népét. Magyarázza vala meg nekik, hogy az egész külső ceremónia, a más kort tekintve érvénytelen Istenre és hatálytalan embeerekre, s az üdvösségre is csak akkor volt eszköz, midőn Mózes világa köze-

³⁰ A továbbiakban zárójelben az MTA példányának oldalszámát tüntetjük fel. A szöveg egésze Újlaki Nagy Réka gondozásában megjelenik egy szombatos dokumentumokat közlő kötetben.

³¹ Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*. Budapest (Humanizmus és reformáció 13), 35–38.

leben állt Izrael, hogy Mózes csakis a nép kicsapongásait és bálványimádásra való hajlamokat akarta az egész külső ceremónia által korlátozni, s így ő magát prófétai tisztjében megerősíteni, hogy csak a szemnek akart foglalatosságot szerezni, mialatt a lélek észrevétlenül szöjkék meg hiedelmében!” (12). Talán nem tévedek, ha párhuzamba állítom ezeket a sorokat azzal, ahogyan *A rajongók* elbeszélője leírja Bodó Klára vallásosságát (II, 36; 104; II, 128–129; 154). A regény további kisebb jelentőségű, de nagyon konkrét mozzanatai sem látszanak függetlennek lenni az értekezéstől. Ürmösi hosszadalmasan és több példával igazolja, hogy valójában türelmetlen, minden más felekezetet megvető, s az erőszakos fellépéstől csak kényszerűen félelemből tartózkodó szombatosok meglehetősen hatékonyan átkozzák meg ellenségeiket (16–22), s többször emlegeti azt a tévedésüket, hogy képtelenek elszakadni az Ótestamentum, s különösen Mózes öt könyvének betű szerinti értelmétől. De találunk ilyeneket a Pécsit megjelenítő részletekben is. A kétemeletes villában lakó férfiú virágos kertjében sétál és hosszú pipaszárból füstgombócot eresztve elmélkedik különös tervén (lásd a hosszú törökös pipát a regényben – I, 122; 73), pénzét egyáltalán nem kímélve építi ki kapcsolatrendszerét, s a hitterjesztés eszköztárába az is beletartozik, hogy nagyvonalú kedvezményeket ad a felekezetéhez csatlakozó jobbágynak, vagy felmenti őket a katonai besorolás alól.

Mivel célunk egyelőre csak annak kimutatása, hogy a regényíró a szóbeliségben élő naiv hagyományképződésnek ezt a dokumentumát is használta a regény megírásakor, nem foglalkozunk azzal, mi mindentől tekintett el a regényes elemekkel gazdagított szerelmi históriából. A filológiai nehézségeket kell még félretolnunk, hiszen nyilván azért sem fogalmazódott meg korábban ez az összefüggés, mert Ürmösi munkája kéziratban maradt, s csak jóval a regény megjelenése után jelent meg egy ez alapján készült összeállítás Győry Lajos tollából a *Vasárnapi Ujságban*.³² E nehézségeket azonban elhárítja, hogy Ürmösi művéből két nagyon korai másolat is ismeretes: a Dán Róbert által használt, de művében téves jelzet alatt szereplőn (a helyes: MTA Kézirattár Ms. Irod. 4 396.) ki-

³² *Vasárnapi Ujság*, XX (1873), 167., 175., 190., 202.; XXI (1874), 598., 614., 630. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868, 148. Egyébként használta Ürmösi szövegét. Nem járt viszont az újabb történeti esszéket írók kezében. Ezt különösen Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Bukarest, 1981. esetében sajnálhatjuk, aki termékenyen szembesíthette volna az általa összegyűjtötteket Ürmösi leírásaival. Szávai Géza *Székely Jeruzsálem* című könyve (Budapest, 2000) elsősorban képanyagával figyelemre méltó.

vül megtalálható egy a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában is.³³ Mivel a budapesti kézirat korábbi sorsát nem ismerjük, nem fogalmazhatunk meg még csak hipotézist sem arról, hogyan juthatott volna hozzá ehhez a regényíró. Megtehetjük azonban ezt a kolozsvári esetében, hiszen a *Gyulai Pál* című regény egy mozzanata (volt-e a valóságban felesége) ügyében kibontakozott levelezésből egyértelműen kiderül: Kemény Zsigmond minden bizonnyal Kemény József tanácsát követve járt az unitárius kollégium könyvtárában, ahol Kénosi–Uzoni egyháztörténetében talált rá a főhősének választott államférfi feleségére.³⁴

Ürmösi történetének egyik legvalószínűtlenebb epizódjában Pécsi saját hintójában hozatja kastélyába Beke Dániel unitárius püspököt, s megérkezése után „mindkettőjüktől nyájasan fogadtatván kétfelől karöltve indították a szoba felé, minekutána Pécsi ezen szókkal üdvözletre a tudós lelkész: Ennekelötte kevés idővel úgy készítettem tiszteletedet, mint pokol birodalmának egyik fekete ördögét, most azonban úgy ölelem, mind mennyországnak egyik fejeirebb angyalát” (30). Az erős szembeállításokkal dolgozó angyaltani szóhasználat azonban itt nem társul a Jelenések könyvéből vett nyelvhasználattal. A későbbiekben majd kitérünk arra, hogy erre honnan kapott ösztönzéseket a regényíró, előbb azonban célszerű azokra a dolgozatunk elején említett értelmezésekre reflektálnunk, amelyekhez mondandónk a legszorosabban kapcsolódik.

A szentírás egészét vagy az Apokalipszist kiindulópontnak tekintő megközelítések között persze fontos különbségek vannak. Eisemann a *scriptura sacra sui ipsius interpres* (a szentírás önmaga értelmezője) luthe-

³³ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. I–II. Ed. Elemér Lakó. Szeged, 1997, No 1593. Orbán Balázs is ezt használta.

³⁴ *Kemény Zsigmond levelezése*. 48., 60., 61., 65., 68. A levelezés kiadói nem nevezik meg a megoldás forrását. Jelenleg mutatóval csak a modern magyar fordítás rendelkezik, ezért ennek adatait adjuk: Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.* Fordította: Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály, sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1), 776. Megjegyezzük még, hogy Kelemen Lajos egy tanulmánya szerint (*A régi Mátéfi- vagy Ürmössi-ház*. In uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1944, 90–93.) a ma már nem létező ház, amelynek tulajdonosa akkor Ürmössi Sámuel ügyvéd volt, a városba „lejárá pesti művészeknek is kedves vendéglátó otthona volt”. Ürmössi Samu gondoskodása mellett itt élt Kemény Simon báró is, akit a megrészegetett osztrák tisztek úgy elverték, hogy elmezavar tört ki rajta, s bolond Kemény Simonként maradt meg az emlékezete.

ri elvét véli megragadhatónak a szereplők önértelmezésében, ami azonban meglátásunk szerint nem könnyen egyeztethető össze a Jelenések könyvének középpontba kerülésével, hiszen a fenti elvet megfogalmazó Luther ezzel az elvvel fel nem nyitható, rejtélyes és homályos szövegnek tartotta a Biblia utolsó könyvét, s nem titkolta: legszívesebben kizárná a kanonikus szövegek sorából.³⁵ Benkő Krisztián tanulmányának 4–6. fejezetei ugyanakkor Dán Róbert monográfiáját felhasználva lényeges mozzanatokra mutatnak rá, s példásan konkretizálják a korai újkor egészének apokaliptikusságára vonatkozó, túlságosan általánosnak tűnő megállapításokat az írás első részében. Elemzésünk elsősorban ezekhez a fejezetekhez kapcsolódik, mert másfelől a lenyűgöző ötletgazdagság ellenére kevésbé látjuk termékenynek azt a megközelítést, amely egy sajátos szövegszervező elv kimutatásával a regény egészét az Apokalipszis kontextusába helyezi. Ezt a sajátos szövegszervező elvet Eisemann tanulmányára támaszkodva fogalmazta meg. A mondott tanulmány arra a jelenetre épít, ahol a regényben a Dajka püspök beszédét hallgató tömeg nagyobbik része csak értelmetlen hangsorokat, vagy mondatfoszlányokat fog fel, de felhevült fantáziájával a hitsorsosok szörnyű mártíriumát hallja bele az elmondottakba. Eisemann bizonyosan helyesen a romantikus poézisnak azt a kedvelt eljárását ismeri fel ebben, amely elkülöníti, vagy egyenesen szembeállítja a szavak és a mondatok szemantikáját: mást jelentenek tehát a szavak külön külön és mást mondatokká szerveződve.³⁶ Benkő szemében ez jogosulttá teszi a bibliai szöveg szavakra felbomló nyomainak követését, s a tanulmány el is végzi ezt a csodaállat, a trombita, a homlok, az angyal, a levél és a pecsét szavak esetében. A megközelítés gyengéje ugyanakkor, hogy semmiféle reflexiót nem olvashatunk a szöveggörnyezet figyelembevételének, vagy éppen félretételének határáról és indokairól. Hogy példaként csak az elsőként említett szót említsük, ha a regényben *kétféjú* csodaállatként jelenik meg a tömeg, míg az Apokalipszisben *hétfejű* szörnyről van szó, akkor nem elegendő indoklás az, hogy a kibővítés „a tömegek dualisztikus szembenállását beszédmodok sokaságává alakítja”. Ráadásul az elbeszélő reflexiója, nem a Jelenések könyvét említi szöveg-előzmény gyanánt, hanem „a címertan legszesélyesebb rajzai közé tartozó csodaállat”-ot (I, 10; 12).

³⁵ Magyarul: Luther Márton: *Előszók a szentírás könyveihez*. Ford. Szita Szilvia, szerk. ifj. Fabinyi Tibor. Budapest, 1995, 34–35.

³⁶ Eisemann: i. m. 45.

Nem tekintjük azonban feladatunknak a koncepció minden mozzanatának rendszeres és módszeres kritikai mérlegelését,³⁷ ezért a továbbiakban figyelmünket a regénynek arra a vonulatára koncentráljuk, ahol a szöveg ráépülése a Jelenések könyvére nem képezheti semmiféle vita tárgyát. Mondandónk a regényben megfogalmazott millenarista koncepció teológiai természetére, számba jöhető forrásaira, valamint korabeli európai és magyarországi kontextusára irányul.

Benkő tanulmányában vitathatatlanul újszerű és meggyőző, hogy meghatározó fontosságúnak tartja: a regény világában a szombatosok a Messiás második eljövételében és ezer évig tartó földi királyságának beköszöntében reménykednek. Ezt korábban senki sem hangsúlyozta, s így az sem vált világossá, hogy nyilvánvaló elmozdulás ez attól, amit a *Deborah*-ban Kassai már idézett belső monológjában olvashatunk, ahol a millenarista elképzelés még betagozódik a végső idők eseménysorozatába: „Aztán Pécsi nemcsak egy, de két feltámadást remél. Egyiket az utolsó szombaton, mely ezer évig tartó anyagi boldogságot biztosít, a másodikat a világ végekor, midőn az örök üdvösség, vagy kárhozat dől el” (454). Azt mondhatnánk, hogy ezzel szemben a meghatározó szombatosok (Jaskó, Kádár, Laczkó) váradalmas teológiai fejtegetéseiben és az elbeszélő megnyilatkozásaiban egyaránt önállósult és szinte kizárólagos szerephez jutott az ezerszázad birodalom. Igaz ugyan, hogy Kádár ihletett prédikációs témáinak felsorolásakor együtt szerepel az Új Jeruzsálem szépsége, az Antikrisztus arca, a végítélet rémes nagyszerűsége és a kárhozottakra váró gyötrelmek minősége (II, 37; 104), ám a műben fel is idézett megszólalásai során az ezeréves város polgáraihoz intézi mondandóját (IV, 126–127; 350–351). Talán annak is jelentősége van, hogy szövegüket ugyan nem olvashatjuk, de Pécsi költői szerzeményeinek egy részét is a második Jeruzsálem szépségeiről írt csinos versek alkották (II, 150; 165). Elmélyítik ezt a kizárólagosságot³⁸ a mozgalmon kívüliek és a hívek olyan megszólalásai, amelyek az égből földre szállt város fizikai, testi szépségét hangsúlyozzák: „Gyulai nem tartott sokat a szombatosságot fenyegető veszélyekről, s azt sem hívé, hogy Pécsi Simon, midőn a hitújítás kérdése

³⁷ A legmeghökkenőbb mozzanat persze az, amikor Dán monográfiájának egy sikeresnek aligha nevezhető metaforáját (Péchi sajátos spirálmozgást végzett az Ó- és Újszövetség között) kapcsolatba hozza a regénybeli könyvtárszobába vezető csigalépcsővel, továbbá a hermetikus hagyomány csigavonalával. Benkő: i. m. 211.

³⁸ Úgy gondoljuk tehát, nem mutatható ki a szövegből az az irracionális fátyol, amely a második eljövételt egy vértanúság által elnyerhető túlvilági eseményként értelmezi. Azok a szavak, amelyekben ezt Benkő Krisztián: i. m. 218–222., Jaskó Pálnál megragadhatónak véli, a lelkesültség és ihletettség olyan jegyei, amelyek egyáltalán nem csupán a végső dolgok utolsó fejezetére vonatkozhatnak.

komollyá válnék, még egy hajszálat is meggömbíteni hagyja a fényes kövű új Jeruzsálem miatt” (III, 82; 232) olvassuk egy helyütt, ahol az irónia egyszerre lehet az elbeszélő, s a nagyreményű belső kamarás sajátja. Hogy a vágyott ország az átlagosan tájékozott szombatosok számára legalábbis nem mindennapi testi gyönyörűségeket ígér, az a balázsfalvi kamarás szavaiból derül ki, aki a „jáspis és gyémántkövekből épült új Jeruzsálem birtokosai közé” besorolt Bodó Klárának azt ecseteli, hogy miféle ágyakon pihenhetnek majd ott a megfáradtak, s hogy nem kell majd a nehéz kulcsokat hordania (II, 129; 154). A különféle embertípusokat árnyaltan bemutatni tudó Kemény persze egyáltalán nem véletlenül az ilyen örömkben kielégülőt teszi meg a felekezeti tettetés (a korban nikodémizmusnak nevezték) már-már cinikus képviselőjévé, aki öntelten dicsekszik azzal, hogy hitsorsosai a nyilvánosság előtt az alkalomnak megfelelően változtatják a reformált hit parádéköntösét és a szombatosság fehér mezét.

Hogy Bodó Klára milyen spiritualitást állít szembe ezzel, arra még visszatérünk, most az elbeszélő megjegyzését idézzük csupán: „Klára sokkal szellemibb lény volt, mintsem vallásának a túlvilágra vonatkozó ígéreteit ily anyagi értelemben vegye. Nem képzelte, hogy Szent János a *Mennyei jelenésekben* statisztikai leírását közölte volna az új Jeruzsálemnek” (II, 129–130; 154). Az idézet utolsó mondata megállásra készítő szakszerűségről tanúskodik. Arról ugyanis, hogy a szombatosok chiliaszták voltak, szerzőnk már Kemény Jánosnál is olvashatott, s hogy Panna asszonyék „emelkedett” párbeszédébe az első rész 6. fejezetében belekeverült a Milleneum szón való szörnyülködés is, az innen is megmagyarázható, hiszen az ebben való hit ott olvasható az *Önéletírás* Mikó Ferencről megbocsátóan megmosolyogtatóra sikeredett portréjában.³⁹ Írt erről az első és a második feltámadás szombatosoknál megvont különbségéről nagyon világosan értekező Lugossy is, ám magáról a chiliazmusról az 1638-ban megjelent *Diatribe de 1000 annis apocalypticisre* hivatkozva mégis azt mondja, hogy „az Alsted módosítása szerinti ezredévséget (chiliasmus) hiszik”.⁴⁰ Ez a megjegyzés azért pikáns, mert a regényben egyébként, ha nem is név szerint, de szereplő Alsted (Deborah mondja az apjával lefolytatott utolsó nagy beszélgetésen: „Tudnád-e oly kicsiny számláson, minő a Németországból jött híres tanítóké, boldognak vallani magadat?” – IV, 43; 305) a kifinomult (subtilis) chiliazmus legismertebb református képviselője volt, akit rendre szembeállítottak a durva (crassus) chiliazmus testi gyönyörökben tobzódni akaró híveivel. A regényíró tehát

³⁹ Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. Kiad. V. Windisach Éva. Budapest, 1959, 112–113.

⁴⁰ Lugossy: i. m. 129.

éppen nem Alsted oldalán szerepelteti lelkesültjeit, ám szempontunkból most a tájékozottság hangsúlyozása a fontos.

Hogy ez nagyon jó érzékre valló volt, azt a következőkkel lehet alátámasztani. A Matthias Vehe-Glirius latin és német nyelvű szövegeiből merítő, értekezésekből és tanító versekből álló magyar nyelvű szombatos irodalom a legrészletesebben azzal foglalkozott, hogy milyen hatalom és ország fölött rendelkezik Krisztus mennybe menetele után, s hogy szerintük megghiúsult első küldetését beteljesítve miképpen jön majd el másodszor is egy ezeresztendős földi valóságos uralkodásra, hogy aztán majd az ezt követő drámai események és a végítélet után az üdvözültek társa legyen egy örökké tartó birodalomban. Ennek teológiai indoklása nehéz bibliai helyek sorának a hagyományokkal szakító értelmezését követelte meg, s roppant alaposan foglalkoztak azzal is, hogy mit jelent a *lelki*, vagy *mennyei* ország kifejezés. Úgy gondolták, ezek a jelzők az ország eredetére vonatkoznak, továbbá arra, hogy nem gyarló és változó lesz, hanem állandó, s polgárai nem testi és romlandó dolgoknak örvendeznek. A földön lesz ugyanakkor, s az első feltámadásban részesült igazak teljes valójukban, testestől-lelkestől résztvevői lesznek.

A hitelesítés legkorábbi kisebb terjedelmű, mozgékonyabb műfajai ugyanakkor nem az Apokalipszisre koncentráltak, ám hamarosan megszületett két olyan magyar nyelvű munka, amely a kulcsponti szöveg, az Apokalipszis egészének értelmezésére vállalkozott. Bogáti Fazakas Miklós erősebben kötődött az Erdélyben otthonra lelt nagy vallásújítók korábbi képviselőihez, s – Jacobus Palaeologus nyomdokain járva – nála nagy hangsúlyt kapott, hogy nem valamiféle különleges jelentőségű prófétikus könyvről van itt szó, hanem olyanról, amely a zsidók sorsáról és szenvedéseiről szól, ezen belül főleg Jeruzsálemről, illetőleg annak bukásáról. Szerinte nem Rómáról szól tehát ez a könyv, s nagyon határozottan elutasított minden olyan értelmezést, amely az Új Jeruzsálemet földi és ezeréves birodalomnak tekintette. Lényeges mozzanatokban tér el tehát értelmezése Gliriusétól és az őt követő szombatosokétól, jóllehet határozottan állást foglalt a szombat megünneplésének visszaállítása mellett.

Ezzel szemben a Hódoltság peremén élt, s a tömösvári szentek tanítójának nevezett Karádi Pál azt az álláspontot képviselte jóval terjedelmesebb kommentárjában, hogy az Apokalipszisben leírt látomások még nem történtek meg, így Krisztus ezeréves uralma is az emberiség előtt álló esemény, s súlyosan tévedtek azok is, akik a 20–21. fejezet spirituális értelmezése védelmében kerestek argumentumokat. A szöveg egészének tagolására is új megfontolásokat javasló Karádi a bevezetőben pontokba is szedett érvei közül az a legfontosabb, hogy a szöveg történeti allegória, ami azt jelenti, hogy a benne leírtak valóságosan megtörténtek, illető-

leg zömmel meg fognak történni. Téves tehát minden olyan értelmezés, amely a *sensus litteralis* mellőzésével allegorizál. (A helyzet bonyolultságát is érzékelteti ugyanakkor, hogy ő nem szorgalmazta a vasárnap felváltását szombattal, mint Bogáti és a szombatosok.)

A két nagy szerző közül Karádi prózája látszik erőteljesebbnek, s ő már koncepciójából adódóan is, a legnagyobb részletességgel tárgyalja azokat a helyeket, ahol az Új Jeruzsálem fizikai állagáról van szó. Előbb a hagyományos eljárást követve a próféták (Ézsaiás 65, 17–25.; Jóel 2, 21–24.; Ámos 9) egyes könyveit is felhasználva körvonalazza, mit jelent az új ég és új föld, majd a város statikájához magyarázatokat fűzve beszél felépítéséről:

„Az Napnak és Holdnak meg újulásáról szól Ézsaiás, hogy akkor az Nap hétszer fényesb lesz, hogy nem mint most, és az Hold olyan fényes lesz, mint most az Nap. Továbbá az földnek zsírjáról és gyümölcsözéséről nyilván szólnak az próféták: hogy az szabad akarátja szerint gyümölcsöt terem, az hegyek édességet csepegnek, az halmok termők lesznek, az források borral folynak ki, az folyóvizek tejjel áradnak ki. Ennek felette ebben is megújul ez világ: hogy az kegyetlen vadak meg enyhítetnek, és többé az farkas el nem ragadja az bárányt és egyéb állatot. Nem az medve, sem az oroszlányok, sem az ragadozó madarak ragadománnyal többé nem élnek, de csendességben élnek; és az farkas az báránnyal együtt lakik, és az párduc vad az gödölye mellett fekszik, az oroszlány kölykét és az kövér borjút együtt legelteti az kis gyermek, az medve és az üdő együtt legelnek, és az ő kölykét, együtt fekesznek, az apró gyermekcsék az áspis és basiliscus mérges kégyókkal, játszódnak, nem ártnak soha többé az én szent hegyemen, sem vesztnek; mert rakva leszen az föld az én esmerettemmel, ezt mondja az Úr. Ézsaiás 11, [6–9]; 65,[25]. Somma: ez új világ akkor mindenben megújul, és minden teremtetett állatoknak az ő természetek örül; főképpen, hogy az Isten népei az istentelenek kezekből és birodalmából és a sok nyomorúság alól kiszabadítottak.”

„Először szól az ő kőfaláról, hogy annak rakása jáspis kőből való volt. Régen, mikor Rómában Augustus Octavianus császárrá emeltetett volt, azt mondja volt Rómáról: No, találtam Rómát téglából rakattatván, de én márványkövel hagyom, mond, őtet. Most is úgy vagyon az, hogy drága városnak ítéljük azt, amely faragott kőből áll, hogy nem mint amaz darabos kőből. Szinten úgy földön soha nem volt, sem leszen ennek kívül ilyen felépített város, akinek kőfala jáspis kőből rakattatott volna, hanem csak ez. Ez is valóban ítélendő! Mindazáltal az jáspis kőnek színe szerint tanoságot is találunk benne. Azt írják az jáspis kőnek színéről, hogy ő zöldellő színt is mutat. Abban meg mutattatik mind az Istennek oltalmazása, kiből megmarad az ő gyülekezeti abban az városban; mind az, hogy az hívek is

az virágos tökéletességben és zöldellőségben, elevenességben meg maradnak, meg nem asznak, hanem mind éltig zöldek lesznek, és zöld szint viselnek [...]

Másodszor, hogy az város merő tiszta arany, azaz a városnak háza, palotái. Ez a mi emberinknél lehetetlen dolognak ítéltetik, miért hogy ilyen igen ritka nálunk az arany; és azért mondják az doktorok is, hogy itt semmi testieket nem kell álmadozni; de bizony ami lelkieket ők ígérnek, álom az! [...]

Ötödyszer, megírja világosságát az városnak; és azt mondja, hogy az ő világa hasonlatos volt az drága, fénylő jáspis kőhöz; azaz az szent Jeruzsálem városa annyira világos leszen, hogy fénylik, mint az jáspis kő, és semmi homályosság vagy sötétség nem leszen benne. [...]

Mi is azért ez városnak ilyen drága voltát, mint hogy merő tiszta aranyból építtessék fel, elhihetjük [...]

Mert úgy fundálta Isten azt az várost négy szegben, hogy sem földindulás, sem ellenség többé el nem pusztíthatja. Nem olyan, mint a golyó-bis avagy kerek laptá, melyet mikor elgördítnek, ő maga is mind el görgő, hanem mint az négylábú szék avagy négylábú állat erősen megáll. Állandóságát akarja azért ez városnak ezzel meg mutatni, hogy az hívek is inkább ragaszkodhassanak e szent városhoz és a benne való jókhoz.”⁴¹

Talán ezek az idézetek érzékeltetni tudják Karádi prózájának erejét és szemléletességét, s bizonyosan állítható, hogy a korszak unitárius irodalmában senki sem értekezett ilyen nyelvi tehetséggel az Új Jeruzsálem fizikailag is megragadható nagyszerűségéről. Nem kerülhető ki tehát még az a kérdés sem, hogy a lelkesültek nyelvét is megszólaltatni tudó Kemény nem kaphatott-e ösztönzést ebből a szövegkorpuszból is. Az újabb adatok fényében ez egyáltalán nem abszurd felvetés, hiszen arról már korábban szó volt, hogy a Gyulai Pál írásakor unitárius forrásból is tájékozódott. Ha akkor egy adat kedvéért kézbe vette a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténetet, akkor megtehetette ezt most is, s Aranyosrákosi Székely Sándor közkézen forgó nyomtatott egyháztörténete⁴² segítségével egyáltalán nem lehetett nehéz ráakadnia Bogáti és Karádi ímént említett műveinek legalább a címére és sommás összefoglalására, hiszen ezek a fejezetek egy változatban önállóan is terjedtek, s megvoltak Kemény Jó-

⁴¹ Karádi Pál: *Apocalypsis Beati Joannis Apostoli et Evangelistae, János apostolnak és evangélistának mennyei titkoknak látásáról való könyvének magyarázatja*. 309r–310v.

⁴² Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitaria vallás története Erdélyben*. Kolozsvár, 1839.

zsef gyűjteményében is.⁴³ Ráadásul az egyháztörténet magyar nyelvű idézeteket is hozott Bogáti ajánlásából, amelyből annyi kiderülhetett: heves vita folyt a két szerző között, s Karádinak nem tetszett, hogy lelkésztársa az Apokalipszis szövegében „mindent meglőtt”-nek magyarázott.⁴⁴ Az is igaz ugyanakkor, hogy nem idézi az egyháztörténet Bogáti előszavának egy másik nagyon fontos helyét. Itt ellenfeleiről, köztük Karádiról a következőket írja: „Végre ezer jólakó esztendőtt hirdettek, melyben csak a szentek uralkodnak a Krisztussal. Nekem úgy tetszik, mind gyomrok fájtt ezféle magyarázóknak, s haragból, méregből, bosszonkodásból vitték ez írást az pápaságra, kibén annyi vérontás volt, s vagyon az hűt végett.”⁴⁵

Úgy gondolom, az „ezer jólakó esztendő” kifejezés nagyon közel van ahhoz, ahogyan a balázsfalvi kamarás szólt a chiliasmus crassusról, de természetesen nem gondolhatjuk, hogy a regényíró minden fordulatát teológiai traktátusokra kellene visszavezetnünk. Másfelől azonban tény, hogy Kemény idejében mind Bogáti, mind Karádi kéziratos Apokalipszis-kommentárja olvasható volt az unitárius kollégium könyvtárában, ráadásul nem is túlságosan nehezen olvasható 17. századi másolatokban.⁴⁶

Mivel az újabb publikációkban az értelmezést elősegítő mozzanatként merült fel a regénybe beemelt szombatos chiliazmus helye a rendkívül gazdag és sokszínű kortárs európai és magyarországi mezőnyben,

⁴³ Modern kiadás: Kénosi Tözsér János: *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transsylvania. Bibliotheca Scriptorum Transsylvania-Unitariorum*. Ed. Ferenc Földesi. Szeged, 1991 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32).

⁴⁴ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: i. m. 392–393.

⁴⁵ Az ajánlás előszavának modern kiadása: Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest, 1973, 230–231.

⁴⁶ Azóta a helyzet változott. Lakó Elemér már elvesztétként regisztrálta Bogáti szövegét: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, No 1208. Szerencsére van egy 17. századi másolat az OSZK-ban is Jankovich Miklós gyűjteményéből, jelzete: Duod. Hung. 9. Lakó nem regisztrál példányt Karádi szövegéből, de újabban előkerült egy olyan 17. századi másolat, amely a 18. század végétől bizonyíthatóan mindvégig Kolozsvárott volt, s egy időben ki is emelték a kollégium állományából és a püspöki könyvekhez sorolták. Nem akarták ugyanis, hogy minden diák hozzáférjen a polemikus indulata miatt a közösségre veszedelmes, megbotráncóztató okozó kitételeiért. Talán ezt a hagyományt folytatva került a 20. században is a mindenkor unitárius püspök személyes használatára fenntartott könyvek közé, s így a kollégiumi gyűjtemény államosítása során is ott maradt. Az utóbbi időben helyezték aztán át az unitárius egyház levéltárába. Lásd erről Tóth F. Péter: *Az ismeretlen (?) Karádi kódex margójára*. MKSZ, 123(2007), 22–43. Ezenkívül egy ugyancsak a Jankovich-gyűjteményből származó másolatot őriz az OSZK. Jelzete: Fol. Hung. 199.

talán nem teljesen fölösleges e tekintetben is utalni a legfrissebb kutatási eredményekre.⁴⁷ Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy bár a szentháromság-tagadókat, s ezen belül persze a szombatosokat a protestáns felekezetek szinte mindegyikétől megkülönböztette az eltérő krisztológiai alapvetés, ez nem jelenti azt, hogy nem találhatnánk meg a hozzájuk nagyon közel állókat. Már a reformáció első forrongó időszakában, majd később a protestáns felekezetek megújulási mozgalmaiban egyaránt fel léptek olyan áramlatok, amelyek programjában központi mozzanat volt az égből a földre szállt Új Jeruzsálemnek az Apokalipszist, vagy a hagyomány által hozzátársított bibliai szövegek minél nagyobb részét szó szerinti követni akaró megvalósítása. Ezek közül a 16. században a legnagyobb visszhangot az 1534–35-ös münsteri anabaptista kísérlet váltotta ki, amelyet évszázadokon keresztül a minden spiritualitást megtagadó földi és testi vágyak szabadjárá engedett tombolásának iskolapéldájaként emlegettek a felekezeti polémiákban. A mai napig vitatott ugyan, hogy a sok elfogult forrás közül melyiknek szabad hitelt adni, de az bizonyosnak látszik, hogy Németországból és Németalföldről összesereglett újrakeresztelők a Jelenések könyvét követve szervezték meg életüket. Mivel a város egészét szent helynek tekintették, a tornyok és a kápolnák lebontásával deszakralizálták a templomokat, s a városkapuk mellett olyan helyiségeket létesítettek, amelyek egyszerre voltak a közös étkezés és a mindennemű együttlétezés terei. Úgy alakították át a várost, hogy tizenkét kapuja legyen, s ezeket a 21. fejezetben felsorolt drágakövekről nevezték el, s ehhez igazodott a hozzájuk vezető utcák elnevezése is. Úgy tartották, hogy az Új Jeruzsálem alászállásával új időszámítás is kezdődik, így szimbolikus tettként leverték a székesegyház és más épületek óráit. A múlttal való gyökeres szakítás jegyében eltörölték az addig használatos keresztneveket, s csak biblikus, ótestamentumi nevek használatát engedélyezték.

A bevett nagy felekezetek számára ez a kísérlet tehát elrettentő példaként szolgált a későbbiekben, ám az Új Jeruzsálem földi megvalósításának programja nem tűnt el teljesen. Roppant érdekes, hogy gyakran a lutheranizmuson belüli, vagy éppen az elfogadottság szélére sodródott olyan megújulási mozgalmakban lépett fel esetenként csak ideiglenesen, amelyeket általában éppen a minden testiségtől, világiasságtól és gyakorlatiasságtól idegenkedő spiritualitás jellemezett. Így például a 16. század végé-

⁴⁷ Lásd: Howard Hotson: *Arianism and Millenarianism. The link between two heresis from Servetus to Socinus. In Millenarianism and Messianism in early modern European culture.* Ed. Christian Laursen. IV., 2001. 38–53.; Mihály Balázs: *Antitrinitarianism and Millenarianism in Transylvania* (elhangzott 2009 januárjában Prágában, megjelenés előtt).

nek legjelentősebb spiritualistájától, Valentin Weigeltől fennmaradt egy olyan prédikáció is, amely arról szólt, hogy az Új Jeruzsálemnek éppen úgy testinek kell lennie, amint Krisztus is testben jött el a világra. Hasonlót figyeltek meg az ezt a hagyományt folytató 17. századi útkeresőknél, így Friedrich Brecklingnél is. Mindezek betetőzésének is lehet tekinteni, hogy már a 17. század elejétől kezdődően, de aztán a radikális pietizmus megjelenését követően a legelszántabbak az Új Jeruzsálemet fizikailag is megépítő településeket és közösségeket próbáltak meg létrehozni.⁴⁸

Bármit gondoljunk is Kemény tájékozottságának forrásairól, aligha vitatható, hogy egyfelől szakszerű, a 17. századi teológiai útkeresésben markánsan jelen levő elemek, másfelől viszont a történeti forráskritikát kiállni aligha tudó, mitikus eredettörténet-foszlányok egyaránt jelen vannak a szombatosság regénybeli rajzolatában. Az ezek közötti különbséget talán kevésbé rafináltan tünteti el, mint a fentiekben köztörténetinek nevezett mozzanatok esetében, ám nem kisebb leleménnyel teremti meg az áldokumentumokat. Az 1638. december 21-re datált fiktív fejedelmi parancsolat, vagy a szombat napján imádkozóknak Pécsi Simon megbízásából Laczkó István által írt levél, amely a zsinati meghívókat imitálja, nagyon szellemesen ötvözi a korabeli iratokban szereplő elemeket (Udvarhelyszék kitüntetett szerepe, a vasárnap helyett szombat, a zsidó szokások kárhoztatása) olyanokkal, amelyeknek csak a regény világában van üzenetük (az evangélikus lelkészekről való elkülönülés, külön temetőhely és az őket Pécsivel összekapcsoló orgona, „mely mellett általuk készített verseket készítenek a Sion dicséretére”), ám a meghatározó fontosságú 1622-es országgyűlési articulus csak Pécsi elhatárolódó beszédében jön elő (IV, 120; 347). Bár nem gondolom Benkő Krisztiánnal azt, hogy a további levelekkel egyetemben ezeket is az Apokalipszisre rájátszó szövegeknek kell értelmezni, a különféle szólamok (köztük a rágalmozások) egymásra épülésének kimutatását nagyon meggyőzőnek tartom elemzésében. Így jön létre a műben a lelkesültségeknek az a tagolt rendszere, amelynek szélső pontján nyilvánvalóan a legradikálisabb szombatosok helyezkednek el, ám még az ő radikalitásuk határai sem teljesen egyértelműek, s bizonyos tekintetben az értelmezőtől függnék. Amikor Kádár azt mondja Pécsinek, hogy „Nagyságod Darius Longimanus udvarában maradt, míg minket az új Ezsdrás Jeruzsálembe vezetett vissza, hogy többé semmi hatalom által ne engednők magunkat a lélek fogságába hurcoltat-

⁴⁸ Izgalmas friss feldolgozás erről: Claus Bernet: „Gebaute Apokalypse”. *Die Utopie des himmlischen Jerusalem in der frühen Neuzeit*. Mainz, 2007 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte. Abteilung für abendländische Religionsgeschichte).

ni” (IV, 108–109; 341), akkor a betű szerinti értelemezhez erősebben ragaszkodó szövegmagyarázó megelégszik annak konstataásával, hogy itt az igaz hithez visszatértek és a habozók közötti különbségről van szó, addig más a szöveggörnyezet alapján bonyolultabb összefüggéseket is tetten érhetőnek vélhet.⁴⁹

Ezt megelőzően Pécsi azt panaszoja fel, hogy nem ismer rá a szombatosok nyelvére, s ez átvezet bennünket azokhoz a mozzanatokhoz, amelyekben egymás megértése és a közös nyelv lehetősége és határai jelennek meg a regényben. A szent énekeket szerző, dallamra tevő és éneklő Pécsi több alkalommal szerepel a műben. Előbb csak általában értesülünk arról, hogy ezek a szerzeményei hitsorsosait elragadtatásba hozták (I, 111; 67), később Jaskó szavaiból azt is megtudjuk, a szombatosok összejevelelein éneklük is gyönyörű versét, mely a Messiás „második eljövételére készíti elő a fehér ruhában járókat” (I, 123; 74), majd a Deborah fülével hallhatjuk az orgonajáték kíséretében a szerző által elénekelt költői műveket, amelyeket egy ideig legalábbis csinos verseknek talált a második Jeruzsálem szépségeiről (II, 148–150; 164–165). Az események felgyorsulásával párhuzamosan mi is gyors tempóban értesülünk aztán arról, hogy „a szelíd és áhítatos dalok” veszélyesek lehetnek Deborah atyjára, s így aztán kenetes zsolozsmákká válnak a lány szemében, majd a dallamok szövege vitafozlányokkal is kiegészülve teszi világossá, hogy rendre egy szombatos pap látogatja meg atyját (II, 152–153; 166–167). Így jutunk el odáig, hogy a regényíró a szöveg szerint is idézze az elénekelt darabot. Ennek egészen pontos felvezetését célszerű nekünk is idéznünk: „Barátaimból támadnak gyilkosaim! – sóhajtá Pécsi. Ujjai az orgonát pengeték lassan, mélán, gondolat nélkül, de egyszerre összeszedvén magát harsány hangon kezdé énekelni:” (II, 178; 180).

Hogy mit kezdett el énekelni, azt később idézzük fel, mert előtte célszerű emlékeztetnünk arra, hogy a *Deborah*-ban még nyoma sincs e finoman megjelenített folyamatnak. Ott csupán az első megállapítást olvashatjuk (434), majd a későbbi regénytől merőben eltérő módon Pécsi lefogásának éjszakáján vagyunk, amikor a szorongó hösnőnek eszébe jut, hogy apja megígérte egy Kolozsvárról érkezett szombatos prédikátornak: átadja neki héberből készített szent verseit, ha magával hozza Esdrás névre hallgató társát, aki a szombatosok szép hangú énekeise lehetett. Deborah a veszély eltávoztatásáért könyörög. Innen érdemes szó szerint idéznünk: „Ekkor zendült az orgona a magasból meg, s egy kis kar, melyből Pécsi Simon kihallszék, énekelte:

⁴⁹ Benkő: i. m. 220–221. Szívesen olvastam volna persze arról, hogy az idézet melyik eleme hívja fel az olvasót Dániel próféta és Pécsi azonosítására.

Mi dolog legyen az, [hogy] az igazságért
Így háborgatnak minket?

A kegyetlen sárkány maró kölkeivel

Csaknem eszen bennünket!

Ha jámborok vagyunk, s szófogadó fiúk:

Üldözik életünket.

T ö r v é n y [e d] u t á r ó l ö l é s s e l - v e r é s s e l

Akarnak vonni minket.

El kell vallásunkért atyánkat és anyánkat

Hagynunk, édes földünket,

Feleségünk, fiunk, házunk, örökségünk

És minden életünket,

Sok nyomorúságot bujdosva kell túrnunk [bujdosást kell tennünk],

Túrnunk sok gyalázatot,

De kicsinynek véljük, csak engedd érhetnünk

Az utolsó szombatot.⁵⁰

A szelíd dallam és az áhítatos és szent érzéseket lehelő szöveg oly gyötrő, oly tépő hatással volt Deborahra, mintha az alvilági hatalmak gúnyéneke volna ez elevenen eltemetett s lélegzetért hasztalan küzdő boldogság sírja fölött.” (449)

Fontos még megjegyeznünk, hogy a novella első közlésekor a versek szövegének idézése előtt az író egy lapalji jegyzetben a következőt írta: „Pécsinek tulajdonított vers a szombatosok énekeskönyvéből.”⁵¹

Ezzel szemben a regényben a következő ének hangzik fel:

„Én Istenem, én erős Istenem,

Miért hagytál el ennyire engem?

Kiáltásomtól az segedelem

Nagy távol vagyok.

Én kiáltok tehozzád egész napon:

De mégsem felelsz meg,

Nincs ki megtartson!”

⁵⁰ Kemény a szótagszámot több helyütt elhibázva közölte a szöveget. A kihagyott szavakat [] zárójelben, hozzátételeit kurzívval közöljük. Az RMKT-beli közléstől eltérően Lugossynál *budossal* alak szerepel, amelyet bujdosva jelentésűnek tartott.

⁵¹ *Budapesti Hírlap*, 1855. 737. sz. Tóth Gyula kiadása ezt nem tartalmazza.

Az idézethez egy lapalji jegyzet csatlakozik: „XXII-ik zsoltár. (K. ZS.)” (II, 178; 180).

Az értelmezést talán célszerű azzal kezdenünk, hogy a *Deborah*-ban idézett két strófa azok közé tartozik, amelyeket Lugossy József kimásolt a Jancsó-kódexből, s úgy közölte őket, mint a felekezet kicsiny és üldözött voltának „saját ömlengései” szerinti bizonyítékait, s ő tett javaslatot arra is, hogy a kódex csaknem egészét Pécsi Simon szerzeményének tartsuk. Ma már tudjuk, hogy ez nincs így: a zsoltárparafrázisok Bogáti Fazakas Miklós szerzeményei,⁵² s az is könnyen megállapítható, hogy a forrást jelentő költemény a legvalószínűbben az Eössi Andrásnak tulajdonítható *Cantio viatica és mindenkorra* című vers volt, ennek 2. és 5. strófája került be Lugossy közvetítésével a novellába. Az egyéni és közösségi sorsot egyaránt kibeszélő, a panasz és könyörgés hangját az üldözöknök is megbo csátani tudó elmélkedéssel vegyítő, ám hosszadalmas és laza szerkezetű költeményből Lugossy hibátlan érzékkel választotta ki az üldözöttségről konkrétumokban beszélő strófákat: igen valószínűnek látszik ugyanis, hogy a kegyetlen sárkánnyal a Báthoriak családi címerére, illetőleg a szombatosok ellen először törvényt hozó Báthori Zsigmondra utal.⁵³ Lugossy idézeteiből bizonyosan ez a kettő illik legjobban az üldözöttségre, s ezt aktualizálja drámai helyen a novella is, hiszen a jelenet folytatásában a Jehova dicséretét zengő énekek hangja mellett hurcolják el börtönökbé Pécsit és társait.

A fontos jelenet teljesen átalakul a regényben. Itt már nem külső, hanem a lélekben lejátszódó belső dráma előzi meg az ének felhangzását. Pécsi most olvassa ki Kassai Elemér horoszkópjából, hogy ő lesz elárulója. Bár a belépő Laczkó Istvánnal párbeszédet folytat, a balázsfalvi gyűlés előkészületeinek részletei és így Laczkó jelenléte is külső és felszíni történet és felismerés mellett. A bezárkózás legmélyebb pontján jut el a terem szögleterkélyében lévő orgonaasztalig.⁵⁴ A felhangzó ének a felismerés folytatása és kiteljesedése, hiszen a XXII. zsoltár azon sorai törnek ki belőle, amelyeket Máté és Márk evangéliuma szerint Krisztus arámi nyelven mond el a kereszten. Az emberi elhagyatottság és kétségbeesés nagy szövege hangzik tehát fel, amelyet előkészített, hogy az alfejezet elején Pécsi a Máté 21, 15–16-ot idézve sorsát Krisztuséval állítja párhuzamba, Kassai Elemért pedig Júdással azonosítja. A részletek aprólékos kimunkálásával

⁵² A kódex leírása: Stoll: i. m. No 31.

⁵³ Modern kiadás jegyzetekkel: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század, 5. Szombatos énekek.* Sajtó alá rendezte Varjas Béla. Budapest, 1970, 269–271., 544–546.

⁵⁴ A novellától eltérően itt kisebb hordozható orgonát kell elképzelnünk.

az elbeszélő elkülöníti az ének itteni felhangzását a korábbiaktól, s ez az elkülönítés abban is kifejeződik, hogy ezúttal szöveg szerint is idéz belőle.

A szövegrészlet keletkezése felől nézve nem kizárt, hogy nagyon triviális okokból állt elő a mostani változat. Minden jel arra mutat, hogy Kemény nem vette kézbe a Jancsó-kódexet, hanem csak Lugossy közleményét. Mivel ő nem idézi a fontos zsoldár parafrázisát, ha nem prózai, hanem verses szöveget akart idézni, a legtermészetesebben az a megoldás adódott, hogy Szenczi Molnár Albert szövegéhez nyúljon.⁵⁵ Szenczi Molnár szerepeltetése első megközelítésben kiáltó és durva, már-már provokatív anakronizmusnak tűnhet, vagy az is felmerülhet, hogy a balázsfalvi számadó életelve szerinti alkalmazkodást lássunk benne, hiszen a fejedelmi palotával szemben fekvő pompás villából hallatszik ki az ének. Úgy gondolom azonban, nem erről van szó. Az anakronizmust jelentékeny módon enyhíti ugyanis, hogy Szenczi Molnár Albert zsoldárkönyve ekkor még korántsem volt bevett a református gyülekezetekben, a másik oldalról pedig érdemes figyelembe venni, hogy sok – itt nem részletezhető ok – eredőjeképpen a regény megírásának időszakában az unitárius énekeskönyvek második részében rendre ott szerepelt Szenczi *Psaltériumának* teljes anyaga. Színlelésre pedig azért nem kell gondolnunk, mert az elbeszélő úgy mutatta be hősét, mint aki „visszavonultan, de mégis szem előtt akar élni” (I, 116; 70).

Bárhogyan is történt, roppant fontos, hogy a nagyúr nem a szombatos közösség mindennapi énekkészletébe betagolt épületes szövegek valamelyikét szólatatja meg, hanem ezt a kardinális jelentőségű zsoldárt. Ezt jelzi a lapalji jegyzet, de elhallgatja, hogy a szöveget Szenczi Molnár Albert parafrázisában adja. (Nem a teljes első strófát, az utolsó sorokat – Még éjjel sem hallgatok semmi módon ez ínségben – elhagyja.) Mindez azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy az elbeszélő nem a protestáns énekkultúra hüvelyezésére szólítja fel, éppen ellenkezőleg, mintha a művelődéstörténeti háttér mellőzésére bízta, s ennél fontosabbnak tartaná a megrendülés, az elhagyatottság egyetemes összefüggéseinek feltárulását. Igaz lehet ez a szöveg és az olvasó viszonylatában is, de talán annak is van jelentősége, hogy a szereplők közötti rokonszenv, nyelvi és

⁵⁵ A legvalószínűbbnek egyébként az tűnik, hogy az írónak olyan Bibliája volt, amelynek függelékében ott állott Szenczi zsoldárkönyve is. (Ilyenből több jelent meg a 19. század első felében is.) A bibliai idézetek egyébként Károlyi szövegét adják, de a legtöbb esetben pontatlanul egy-egy szó kihagyásával, vagy módosításával. Talán az ódon veretesség szándékos kilúgozására is gondolhatunk, ami egészen nyilvánvaló az Apokalipszis 1/3. esetében, amelynek befejező részében az „idő közel vagon” kifejezés helyett az „idő rövid” áll. (75.)

kulturális közelség megjelenítésére is alkalmas ez a szövegválasztás. Ebben az összefüggésben különös jelentősége van annak, hogy a palota elé érkezők csoportjából az emberi részvétet nem teljesen nélkülöző Szeredi lesz az, aki felismeri, mit énekel Pécsi: „De mit hallok – kiált fel Szeredi. – Pécsi most tartja az isteni tiszteletet. Orgonál, imádkozik, énekel. Valóban, a XXII-dik zsoltárt dúdolja. Csak azt szeretném tudni öcsém, hogy melyiteknek lesz ipjává a vén orgonás?” (II, 181; 182). Az „isteni tisztelet” enyhe iróniával utalhat a nagyúr házában folyamatosan zajló összefüggésekre, ám az elővett darab azonosítása megengedi, hogy azt gondoljuk: egészében véve mégiscsak tiszteletre méltónak tartja a „vén orgonás” egyéni kegyességének felbuzgását.

Nagy belső drámát zár le a másik Szenczi Molnár Alberttől származó idézet is. A férjével való véletlen találkozás, majd a Kassai Elemértől átvett, a szombatos dagályosságot kitűnően megjelenítő levél a kétségbeesésbe sodorja Klárát, amelynek mélypontján rádöbben a férjtől kapott embertelen utasítás és az isteni kegyelem összeegyeztethetlenségére, és kicsinyhitűségének önleplező kikiáltását követi az idézet, s annak elbeszélői kommentárja:

„Az Úr énnékem őriző pásztorom,
Azért semmiben meg nem fogatkozom ...

Midőn a nő a vigasztalás forrását föllelte, megeredtek szemének könnyei, s a kegyes ég e jótékony harmatjától kedélyei mindinkább üdült, éledt, megkönnyebült.” (III, 34; 217.)

Az elbeszélő itt még csak nem is jelzi, hogy a zsoltárokból van az idézet, s így az olvasóra marad annak észlelése is, hogy a nagy református könyvből a 23. első két sorát adja, azét a szövegét, amelynek kitüntetett fontosságáról mindent elárul, hogy a kommentárok *bizaloménekként* beszélnek róla. Az istenre való teljes ráhagyatkozás klasszikus nagy szövegről van tehát szó, amely széles megalapozást kap a regényben.

Az elmondott és megjelenített események után először egy ugyancsak reggeli jelenethez hozzáfűzött elbeszélői kommentár ecseteli Bodó Klára kivételes lelki nagyságát. A férjet követő utazás elhatározásának reggelén a harangszó felhangzásához kapcsolódó szöveg első mondatait esetleg még belső monológoknak is tekinthetjük, ám a szerzői kommentárba átmenő szöveg egésze úgy csúcsosodik ki Klára nagyságának magasztalásában, hogy a lélek jósága egészen kivételes módon a harangot és kőből épült templomot egyaránt nélkülöző szombatosság egyik arculataként jelenik meg (II, 36; 104). A külső és belső szépségnek ez a tevékeny és hasznos életben megnyilvánulni tudó ritka harmóniája aztán újabb és újabb mozzanatokkal gazdagodik a regényben (III, 131; 261, IV, 200; 390), olyannyira, hogy a hasonlóképpen idealizált, de a társadalmi rang-

létrán elfoglalt helye miatt életmintát aligha jelenthető fejedelemasszony, vagy a tömeghisztériának ellenállni tudó és az aranydarabokat hullató Pécsit is gúnyos mosollyal kísérő, de mégiscsak epizód szereplő kőművesmester⁵⁶ mellett ő az a személyiség, akinek az elbeszélő által fenntartás nélkül igenelt spiritualitása sokszínűen motiváltan jelenik meg. Ezt persze sok elemző hangsúlyozta már, s kezdetől fogva megfigyelhető az értelmező törekvés, amely konfliktusokat feloldó erőt tulajdonít annak, ahogyan ez megjelenik a mű utolsó lapjain. Amint egy idehaza kevésbé ismert elemzés végén olvashatjuk: „Ez a tragikus megdicsőülés ragyogja be végső soron a regény rajongóinak ironikus happy endjét: a tisztaság, a hűség, a másokért való szolgálat szellemének megdicsőülése.”⁵⁷

Jogosnak tarthatjuk tehát Bényei Péter észrevételeit arról, hogy a regényben körvonalazódnak ennek a fennköltén megjelenített kegyes, de a világból kivonulni kényszerült életvitelnek a határai is. Másfelől azonban sok korábbi megközelítéssel szemben a Szenczi Molnár-idézettel is megtámogatott jelenetet figyelmeztetésnek tekinthetjük arra, hogy itt nem valamely részlegesség, nem egy világmagyarázatra eleve alkalmatlan részprincípium megjelenéséről van szó. Ennek belátásához érdemes talán idéznünk Bodó Klára elógiumaiból azt, amelyik a legalaposabb, amelyik az új Jeruzsálemben földi örömeket kereső balázsfalvi számtartó kritikáját beteljesíti: „Jelképes értelmet keresett az anyagiakra célzó igékben. Növeltetésére egészen szombatos, de szívében főleg keresztyén volt. Tartá magát a vallásnak, melyben született külső szertartásaihoz, azonban keble mélyéből a szeretet Istenéhez szállottak imái, mégpedig oly bensőséggel, oly feltétlen átengedéssel, oly gyermektegy megnyugvással, minőre csak a kivételes természetűek tudnak felemelkedni az élet nagy iskolájának keserű leckéi, a tévedések, törődés és bűnbánat tisztító szenvedései nélkül. Klára a síron túl nem anyagi élvezeteket várt erényiért, s bár művelt volt, voltaképp azt sem tudta, hogy vannak-e erényei, csak a büntől irtózott, azért is mert rossz, azért is mert csúf, s mert elkövetve nemcsak büntetést von maga után, de a lélekben magában is undort ébreszt, alább szálítja lényünket és közelebb vonja az isten haragjához” (II, 129–130; 154).

Nem érdemes azzal foglalkoznunk, hogy idézetünk elején az elbeszélő Ürmösit követve nem tekinti keresztyéneknek a szombatosokat, hiszen a kor felekezeti irodalmában, meg azóta többször megesett ez az unitáriusok egészével is. A még csak keresztyének sem tartott külső szertartások

⁵⁶ Itt jegyezzük meg, hogy az első kiadásban a regényíró figyelmetlensége meggyengíti ezt a mozzanatot, mert az utolsó előforduláskor jámbor asztalos szerepel kőműves helyett.

⁵⁷ Király Gyula utószavából a mű 1980-ban a Kritérionnál megjelent kiadásához.

alatt megbúvó mély kegyesség körvonalazása ugyanis így még figyelemre méltóbbá válik, hiszen a különböző keresztény felekezetek közötti szertartásbeli, vagy dogmatikai különbségeket áthidaló interkonfesszionális rendre kialakult a felekezetiileg megosztott Európa különféle térségeinek kisebb csoportosulásaiban, tehát ezt még csak anakronizmusnak sem kellene tartanunk. A kereszténységen kívülinek tekintett szombatosság alatt megbúvó, a szertartásoknak és a vallás külsődlegességeinek semmiféle jelentőséget nem tulajdonító szemlélet ugyanakkor csak kivételes körülmények között bukkant fel a kora újkori Európában, s ezért több mint figyelemreméltónak tarthatjuk, hogy a regényíró erről is tudott. A legfrissebb kutatási eredmények szerint ilyen szemléletű, a felvilágosodás kritikai szemléletét merészen előlegző volt az a 16. század második felében Németországban élt szabadgondolkodó, Martin Seidel, aki az 1570-es évek végén fogalmazta meg *Origo et fundamenta religionis christianae* című, a korban kéziratban terjesztett művét. A kiépült felekezetek dogmarendszerét bíráló mű pozitív üzenete egy olyan religio naturalis volt, amely minden ember számára természetes módon, kinyilatkoztatás nélkül adott, olyan istenismeret tehát (naturalis agnitio et cultus Dei), amely megelégszik annak belátásával, hogy Isten létezik, s hogy cselekedeteink szerint jutalom, vagy büntetés vár ránk a túlvilágon. Ennek elfogadása tehát elég az üdvösséghez, s az írott szövegek közül kizárólag a Tízparancsolatnak van fontossága, ennek is csupán az a szerepe, hogy az emberek által elfelejtett természetes tudást megerősítse. A regényíró nemcsak ennek létezéséről tudhatott, hanem arról is, hogy Péchi Simon 1620-ban komoly erőfeszítéseket tett ennek a nyomtatott cáfolóiratokból számára izgalmasnak látszó iratnak a megszerzésére. Az egyetlen ránk maradt forrást a fentiekben már említett Kemény József⁵⁸ egy alaposan dokumentált tanulmányban tette közzé: itt olvasható Johann Vogelnek, az egy időben titkos szociniánusként tevékenykedő teológusnak Péchi Simonhoz írott levele. Ebben tájékoztatja a kancellárt arról, hogy nem mindennapi óvintézkedések közepette megküldi neki az olyannyira óhajtott Seidel-munkát, amelyet egyébként az időközben Bethlen Gábor által politikai okokból letartóztatott kancellár már nem vehetett kézbe.⁵⁹ Az írónkat történeti

⁵⁸ Graf Joseph Kemény: Die Verkettung des eistens in Deutschland und Siebenbürgen in der Gestalt eines angeblichen Chripto-Socinianismus nicht lange bestandenem sogenannten Judaismus. *Magazin für Geschichte und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, II (1844), 418–428.

⁵⁹ Magyar nyelven a fontos dokumentum közlése nélkül Dán: i. m. 185–189. A Seidel-mű kivételes fontosságáról legújabbban: Winfried Schröder: Religionsphilosophie im 16. Jahrhundert? Martin Seidel und seine Schrift *Origo et fun-*

forrásokkal ellátó Kemény József kivételes fontosságú vallásbölcseleti szövegekkel is megismertethette tehát, s ez még akkor is izgalmas, ha a 17–18. századi közvélekedésnek megfelelően a judaizmus egy változatának tekintette Martin Seidel teológiáját. Mivel magát az értekezést ő sem ismerhette, nem tudhatott arról, hogy mint Schröder legutóbb kimutatta, Seidel bizonyos megfogalmazásaiban már felsejlik a vallás és az erkölcs külön kezelésének tendenciája is, többször arról beszél, hogy a teológiai tudástól független lelkiismeret dolga erkölcsi kötelességeink napirenden tartása. A regényíró gondolkodói mélységét és olvasottságát⁶⁰ is jelzi, hogy eszményi magaslatokba emelt Bodó Kláráját elindítja ebben az irányban. A befejező részben ugyanis nem egyszerűen vallásbölcseleti, hanem erkölcsfilozófiai megalapozásává válik az imént idézett szerzői kommentár. Idézetünkben végső instanciaként ugyan a büntetés és az isteni harag szerepel, ám már felbukkan a rossz elkerülésének gondolata önmagában azért is, mert csúf, azaz ugyan továbbiaknak és fontosabbnak alárendelve, de megjelenik az erkölcs önértékének mozzanata is. Ha meggondoljuk, ez a kifejlődés előtti jelenlét nagyon is megfelel a késő reneszánsz idejére vonatkozó tudásunknak, hiszen ebben az időszakban már felbukkannak hasonló gondolatok, hogy csak az egyik legnagyobb hatásút említsük, Pietro Pomponazzi Bázelen kinyomtatott dialógusában (*De immortalitate animae* – A lélek halhatatlanságáról) az egyik szereplő már megfogalmazza: az igazán erkölcsös ember nem a jutalomért, hanem önmagáért cselekszi a jót. Ez azonban itt még csak az egyik szólam lesz, s már talán jobban ismert, hogy erény és vallás viszonya csak a 17. század második felétől válik rendszeres vizsgálódás tárgyává.

A bölcseleti megalapozású spiritualitás egyetemességéről van tehát szó, s ebben a szövegösszefüggésben bizonyul felhasználhatónak a zsol-

damenta religionis christianae. In *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*. Hsg. von Martin Mulsow. Tübingen, 2009 (Frühe Neuzeit), 161–172.

⁶⁰ Érdemes persze itt emlékeznünk arra, hogy 1853-ban az értekező Kemény Lessingre utalva érvel amellett, hogy a vallásháborúk mindenkit fanatizáló világról írva „ha a regény céljai kívánják nem látom be, miért ne lehessen a pártok közé egy bölcс Nátánt vetni be, ki elmondja, miként a tökéletes vallás oly gyűrű, mely elveszett, de amelynek másai megmaradtak, s most minden azon gyűrűt tartja kezébe, mely övé.” Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971, 170. A szerző azt bizonyára még csak nem is sejtette, hogy a felvilágosult német író drámájának hátterében ott van az az Adam Neuser is, aki az erdélyiek hatására lett szentháromság-tagadó, majd Erdélyen keresztül került Konstantinápolyba.

táros Szenczi Molnár. Hogy nem valamely felekezeti szempont működik itt, azt valószínűvé teszi a református kegyesség sok megnyilvánulásának megmosolyogtató megjelenítése. Egyedül a nyugodt kedélyt értelmes tevékenységgel ötvöző fejedelemasszony dogmatikai elfogultsága jelenítődik meg ironikus felhang nélkül. Ez még akkor is kitapintható, ha Dajka püspök a lenyugvó nap sugaránál a földi élet rövidegének elmélkedik, hiszen az ünnepélyes, rókaprémes tógát öltő kivonulás feszültségben áll a magánajtatosság meghittségével, az elméjére toluó mondatok pedig a korabeli halotti prédikációk látványos közhelyei (II, 171–172; 177).

Kevésbé rejtetten, s a már megszokott fogások alkalmazásával szerepel ez a további írásművekben. A daliás fiatal fejedelemjelölt egyben a *Küzdő keresztyén* című mű szerzőjeként lép elének, „melyet senki nem olvasott mert papírra téve sem volt, híres röpiratnak tartaték, mely szerzőjét annyi vérbe került koreszmék élére emelé” (I, 17; 16). Mivel még azt is meg tudjuk a műről, hogy szerzői valójában „a Rákóczi-családhoz ragaszkodó hittanárak”, akik „saját eszméikkel” virágozták fel, s hogy más-más módon, de mindkét fejedelmi fiúnak nagy tekintélyt szerzett, csaknem bizonyosra vehetjük, hogy a cím a fiúk nevelőjének, Keresztúri Pálnak a könyvsorozatára utal, aki 1637–41 között *Christianus lactens*, majd *Csecsemő Keresztény*, illetőleg *Felsördült keresztyén* címmel jelentett meg olyan református kátékát, amelyekben Rákóczi György és Zsigmond konfirmáció előtti vizsgakérdéseire adott válaszaiból bontakozik ki az egyház dogmatikai építménye, jóllehet a harmadik, a legindulatosabb már inkább a tanár direkt válasza az időközben persze elmaradhatatlanul megérkezett katolikus cáfolatokra.⁶¹ A vizsgán szóban elhangzott válaszokra vonatkozik tehát „a papírra téve sem volt” – kifejezés, mert a könyvek persze feltűnően nagy példányszámban maradtak ránk, s minden nagy erdélyi gyűjteményben ott állván könnyen Kemény kezébe kerülhettek. Némileg más a helyzet a Báthori Zsófia helyes útra térítését szolgáló elmélkedésekkel és imákkal. Mint láthattuk fentebb, Csulai udvari káplán az ő személyes használatára fogalmazott meg ilyeneket (I, 44–45; 31), Dajka püspök szövegei pedig címet is kaptak az írótól: *Az áhítatos lelkek számára virágokkal beültetett és gyomoktól kitakarított kert* (III, 79; 230). Talán mondanunk sem kell, hogy nem maradtak ránk ilyen szövegek egyiküktől sem, a cím pedig a körülményeskedő megfogalmazással is jelzi, hogy gúnyt űz a kert metaforát gyakran használó ilyen kiadványokból. Lehetséges azonban, hogy ez a gúnyolódás mélyebb értelmet takar. Gyulafehérvárott a fejedelmi nyomdában 1643-ban ugyanis Szalárdi Miklós, Báthori Zsófia udvari szolgálja a fejedelemasszonynak szóló aján-

⁶¹ Leírásaik: RMNY 1674, 1721, 1914.

lással jelentet meg egy kolligátumot, amely két fontos 16. századi protestáns kegyességi munkát tartalmazott. A második Sibolti Demeter *Lelki harc* c. elmélkedéseket és imákat tartalmazó könyve volt, amely korábban Detrekőn látta meg a napvilágot 1594-ben, a számunkra fontosabb elsőben viszont jóllehet megváltoztatott cím alatt (*Az Istennek kereszttviselő híveit az békességgel való tőrésre indító kevés számú vigasztaló szók*) Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecske* c. művét üdvözölhetjük.⁶² Mivel ebből a kiadványból csak három maradt ránk (OSZK; BEK, Kolozsvár; Akadémiai Könyvtár) nem lehetünk biztosak abban, hogy a regényíró kézbe vehette ezt a kötetet, másfelől viszont érdemes hangsúlyozni, hogy az eltérő cím ellenére a kompozíció megőrzi a kert metaforát. Mindenesetre valószínűbb, hogy erre játszik rá a Kemény által előállított cím, mint arra a nyomtatványra (*Mennyei társalkodás*), amelyet 1645-ben állított össze a fentebb már említett Keresztúri, aki ekkorra már a váradi kapitánnyá tett ifjabb Rákóczi György udvari papja volt. Ez ugyancsak Báthori Zsófiának van ajánlva, s bár első kiadásából nem maradt fenn példány, későbből, a 18–19. századból tíz edícióról is tudunk, s ezek mindegyike megőrizte az ajánlást is.⁶³

A regényírórt természetesen nem a korhoz kötöttség árnyalatai foglalkoztatták, s ez az értekező Kemény Zsigmond írásaiban is tetten érhető. Említésre méltó, hogy a Bodó Klára vallásosságát méltató szerzői kommentár hangsúlyos állításai többször előjönnek tanulmányaiban is. Úgy tűnik, ezek közül a regényben szereplőhöz legközelebb az 1853-ban a *Pesti Napló*-ban Karácsony előtti eszmék címen közölt többrészes írás áll, amely rendkívül plasztikus víziót közöl a kereszténység történetének egészéről. Kiindulópont gyanánt leszögezi, hogy „még a bölcselemnek is a vallástól teljes elszakadása, bár a régiektől különböző, de kétségtelen tévedésekhez vezet”, majd kimutatja, hogy őskeresztény eszmények miképpen módosultak a későbbi korszakokban, s hogy felrajzolható mégis egy folytonosság azokból a törekvésekből, amelyek minden elkerülhetetlen

⁶² Leírása: RMNY 1995.

⁶³ A 17. századi kegyességi irodalomról is jó bibliográfiát adó friss összefoglalás: Varga Bernadett, Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia. In Heltai János szerk.: *Biblia Hungarica Philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*. Budapest, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka Egyesület Füzetei, 3) 123–146. Említésre méltó, hogy a *Honművészen* közölt portrét követően (1833. No 35, 278.) elterjedt az a nézet, hogy maga Báthori Zsófia is írt egy „válogatott ájtatos elmélkedésekből álló imakönyvet”. Ebből azonban nem került elő példány, s ezért az újabb bibliográfiák már kételkednek létezésében. Mivel a kiadás helye gyanánt Nagyszombat mellett Lőcsét is szóba hozták, egyáltalán nem kizárt, hogy a neki ajánlott művek valamelyike alapján alakult ki ez a mítosz.

módosítás ellenére nem mondtak le az isten előtti egyenlőség, a felebaráti szeretet és a testvériség eszményéről.⁶⁴

Mivel nem ismerem alaposan sem az életművet, sem a korszakot, nem vállalkozhatok e megfigyelések sokoldalú és elmélyült hasznosítására, s tanulmányom befejező részében csupán az elméleti és önreflexív írások némely állításával szembesítem a fentieket. Aligha kell bizonygatni, hogy ezek egyfelől tovább gazdagítják azt a képet, amely Kemény egészen kivételes történelemismeretéről és erudíciójáról kialakult. Újabb részletekkel gazdagodunk arról is, hogy az elolvasottak és áttanulmányozottak miképpen épültek be egy olyan írói programba, amely a „kék ég és a déli-bábos ábrándvilág”, „a csudálatosan össze nem függő lélekmozzanatok, a fantasztikus alakok és belsőleg valótlan mesék” helyett a magyar regényirodalom történeti ágában végre akarta hajtani azt, amit Martinkó András annak idején pályafordulatnak nevezett.⁶⁵

Ugyanakkor megfigyeléseink másképpen látatják azt a „szenvedélyes-felhevült retorikai diskurzus”-t,⁶⁶ amellyel az emlékirók és krónisták szerepéről beszél, akik „letűnt világok életkönyvét nyitandják fel”, akik tehát közel hozzák hozzánk az elmúlt korok emberének gondolkodását, s akik megóvják az írókat a felsorolt bajoktól, hiszen segítségükkel „a regényíró elszökik darabjának valótlan mesét adni, s e mesét valótlan jellemekkel bonyolítani és megoldani”.⁶⁷

Mindaz, amit korabeli krónika és később kialakult mítoszok, továbbá valós és kitalált dokumentum viszonyáról elmondottunk, perel ezzel, s úgy tűnik, a regény írásakor az 1852-ben megfogalmazott tanulmányból az anakronizmusról és az írói szabadságról elmondottakat tartotta aktuálisabbnak. A legközelebb az itteni alkotó módszerhez mindenesetre talán akkor került, amikor a következőket mondta: „Tanácsom tehát, hogy ha a történelmi tények a művészi feldolgozásnak annyira ellenszegülnének, hogy az író csak az elősorolt jogok összegének alkalmazásával uralkodhatnék az anyag felett, akkor, ha maga a korszak mégis vonzaná, ne úgynevezett történelmi regényt írjon, hanem hagyja a történelmi eseményeket a maguk epikai szélességükkel, s a maguk tényleges ziláltságukban haladni, s elégedjék meg, ha ezen külső rájátszása egy önálló mesét költhet, mely csak alig támaszkodhatik a történelmi tényekre, mely nemigen szerepelteti a történelmi egyéniségeket, mely nem kölcsönöz Cliótól nagy motívumot-

⁶⁴ Papp Ferencz: i. m. II, 206–208. a szegénység kezelésére megfogalmazott javaslatok fennköltségét hangsúlyozza.

⁶⁵ Martinkó András: *Báró Kemény Zsigmond pályafordulata*. Pécs, 1937, 332.

⁶⁶ Bényei: i. m. 324.

⁶⁷ Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*, 159.

kat, mely saját bellényegéből szövi ki a katasztrófát, és a kortól jobbra csak színt, zamatot, szellemet vesz át.”⁶⁸ Ő persze bőven szerepeltet történelmi egyéniségeket, ám másfelől maga is tovább zilálja a történeéseket, olyannyira, hogy a különféle idősíkok egymásra vetülését kimutató igyekezettel szemben inkább az a megközelítés látszik termékenynek, amely szerint „az időbeli eltolódás, a szubjektumkérdés múltba projektálása *A rajongókban* megszünteti a referencialitásnak [...] a rögzítettségét, s a szöveg felhívó struktúrájában, intencióiban, hatásmechanizmusában megmutatkozó általános létbölcseleti kérdezés jelenlétére irányítja a befogadó figyelmét.”⁶⁹ Maga Kemény más nyelven fogalmazva többször az időtől és helytől eloldozottság fontosságát hangsúlyozva beszél ugyanerről, olykor alkalmi megnyilatkozásokban is, például amikor egyik levelében Szigligeti Ede *Argyél és Tündér Ilona* c. darabjáról szólva, mely a „szegény avarok” korába helyezi a cselekményt, a következőket mondja: „én részemről Árgyilusra nézve szintűgy nem kötöttem volna magamat meg, idő, hely és viszonyok tekintetében, mint Shakespeare Prosperóra nézve nem kötötte meg a Viharban.”⁷⁰ Ha valaki az elmondottak alapján úgy érvelne, hogy a „referencialitás rögzítettsége” hiányában nincs is szükség történelmi ismeretekre a regény megértéséhez, akkor készséggel elismerem, hogy kinyílik a szöveg a 17. századi Erdély történelméről keveset tudó olvasó számára is. A korszakkal foglalkozó kutatóként ugyanakkor örülök annak, hogy az író társnak tekint a fikcióval való játszóadásban, azt meg remélem, hogy e felismerés közzététele is olvasásra, vagy újraolvasásra biztathat.

(2010)

⁶⁸ Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*, 164–165.

⁶⁹ Bényei: i. m. 328–329.

⁷⁰ Kemény Zsigmond levelezése, 196.

ÁTÉRTÉKELÉSEK

Szász Zoltán

KEMÉNY ZSIGMOND, A REGÉNYÍRÓ*

A regény magasabb rendű, szövevényesebb szervezetű mese s ezért a regényíró alaptulajdonsága a mesemondás legyen. Nagyon jó, ha mélyen lát az élet redőibe, ha a legmagasabb szempontokból hirtelen le tud csapni a mellékes dolgok legkisebb részletéig, ha a világnak, melyet lefest, nemcsak megálmodója, de természettudósa is, de azért a fő mégis az, hogy az olvasó előtt egy darab érdekes életet bonyolítson le. Az, vajon értékesebbé vagy értéktelenebbé tesz-e ez a követelmény valamely szellemi terméket, egyelőre eldöntetlen maradhat, de bizonyos, hogy amíg regényíróról és regényről mint műfajról beszélünk, a hozzá való alkalmazkodás mértéke fontos kérdőpont. Hisz a műfaj határainak átlépése távolodást jelent attól a közönségtől, attól a szellemi színvonaltól, amely a műfajt termeli és élvezi, s melynek elismerése a regénytárcát választó írónak mégse lehet mellékes.

Kemény Zsigmond nem volt mesemondó. Ez már eléggé megmagyarázza regényeinek kevésbé olvasottságát. Erőszakkal idegen formába préselte szellemét, amelyet külső félszégei és nehézségei nehezen élvezhetővé tettek. Kétséges és mellékes, mi ambicionálta Kemény Zsigmondot, hogy regényíróvá legyen, de az bizonyos, hogy sikertelen irodalmi szereplésének éppen ez a műfajtévesztés a fő oka.

Ő volt az első magyar pszichológus s még ma is egyedül áll ebben a minőségében. Aki pedig a regény újabb kori evolúcióját ismeri, tudja, hogy a pszichológia az az újonnan elterjedt élősdifajzat, mely elvonja a mesétől az életerőt, és nyomorékká teszi az elbeszélés törzsét. Miként azonban sok élősdifaj csak ott adja magát a megélés eme módjára, ahol

* Szász Zoltán (1877–1940), író, kritikus, újságíró. Legismertebb könyve 1919-es fogságáról írt memoárja: *III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogságból*. – A két cikk első megjelenése: Kemény Zsigmond a regényíró. *Pesti Napló*, 1900. február 14. 1–3. – Kemény Zsigmond a tanulmányíró. *Pesti Napló*, 1900. szept. 12. 1–3.

az önálló érvényesülésnek kedvező körülmények hiányoznak, a pszichológia is sokáig csak azért szerepelt a regény, a dráma ornamentikájául, mert önálló, független létet nem tudott magának kiküzdeni. Ma már közeledünk e felé; az aforizma, a rajz, a hangulat stb. mind önállósodási kísérletek.

Tehát ez, a pszichológiára való hajlandóság tette Keményt gyöngé regényíróvá, de ez egyszersmind az ő igazi értéke s ebből a nagy hibájából fogjuk kiolvasni az ő dicséretét.

Korának különösen magyar irodalmát abban előzte meg, hogy az életjelenségek gyökereinek a szokásos, az akkori műfajok által megkívánt mélységen alóli elágazásait is követni törekedett. A szellem fiatalkorában csak felszín lát, az ok és okozat láncolatának csak felszínén haladó részleteit képes fölfogni. Mivel pedig ez a láncolat némelykor nagyon mélyre kanyarodik, aztán megint a felszínen is ellenőrizhető, hogy csakhamar a kutatáshoz nem szokott szem számára megint fölismerhetetlenné válik – a naiv szem az életfolyamatokat a Karszt folyóíhhoz hasonló megszakítotttságban látja. Ezért az ember működését is úgy ítéli meg, mint a gyermek a gépet, melyen csak a külső rugók és kerekék közti összefüggést látja, s az egészben legfontosabbnak a legszembeszökőbbet, a mellékes jelentőségű lendítőkereket tartja, míg a benső alkatrészek, a szövevényesebb erőátviteliek törvényeiről fogalma sincs. Ilyen a kiskorú szellem, az átlagember gondolkozásmódja. A pszichológus, a fejlett értelem belátóképessége viszont úgy néz az életjelenségekre, mint a gépre a mérnök, aki a kazán hevének munkára váltódását egész tekervényes útján nyomon tudja követni. Egész a lélekig visszamenőleg elemzi az ember működésének folyamatát, a szenvedélyek legbensőbb kohóinak feszítő erejéből származtatva le a felszínen mutakozó cselekvéseket.

Érthető azonban, hogy minél tökéletesebb ez az elemzés, annál kevesebb megértőre talál. A kiállítások ezer meg ezer látogatója szívesen megbámulja a gépcsarnok furcsa alakú gépezeteit, de ki nem unná közülök a részletes mechanikai ismertetéseket? A pszichológia is csak kevés megértőre számíthat, még ha teljes fejlettségében és erejében mutatkozik is be. Kemény Zsigmond pszichológiája pedig kezdetleges, abból a korból való, mikor a természettudományos gondolkodás még nem vonult be az irodalomba. Említettem, hogy tévedés volt a regényt választania szellemi termelésének műfajául, s különösen végzetes tévedés azért, mivel akkor a romantikus regény járta. A romantikus gondolkodás pedig néhány villámmal be-bevilágíthat a lélek éjszakájába, az intuícióval mélyen befúrhat a fölszín alatti erőforrások szövevényébe, de ez csak artézi kút, mely a táj egyetlen pontját köti össze a mélyvel, s nem föld alatti csatornahálózat, mely az egész környék geológiájáról pontos fölvilágosítást ad. Az igazi, természettudományon alapuló pszichológia pedig ilyen föld alatti csator-

nahálózat, melyben napokig el lehet kóvályogni anélkül, hogy napfényt éreznénk, az élet rendes jövés-menésével találkozánk, de mely megtanít arra, mily összetételű erők és anyagok képezik ennek a jövés-menésnek gyökerét. S míg a magányos kút bármily mély, mindig csak elszigetelt mélyre hatolást jelent, az élet alatt fúrt katakombákat egyre szövevényesítheti, új ágakkal gyarapíthatja, szélesebb körű hálózattá teheti a tudományos gondolkodás.

Ezt a hasonlatot nem tartom annyira bizarrnak, hogy a benne rejlő analógiára rá ne mutassak. Minden romantikus pszichológia tudománytalan fáradozás, mely egy-egy jelenséget mélyrehatóan megmagyarázhat ugyan, de a gondolkodás széles területein nem biztosítja a járást. De míg ma ez csak jelentéktelen dilettánsok módszere, Kemény Zsigmondnak eme tökéletlen pszichológiája is nagy irodalomtörténeti jelentőséget kölcsönöz. Ez a gyakori lélekbe hatoló mélyre ásás páratlanul vonzó, nemcsak varázsú szellemmé teszi őt. Oly emberként beszél hozzánk, aki tudja, hogy az emberi cselekedetek megítélése nehezebb, mint a köznapi morál gondolja. S tudja azt is, hogy ezek a cselekedetek nem a szabad akaratból folyó teljes felelősség jegyében jönnek létre, hanem egy öröklött tulajdonságok és változó körülmények által befolyásolt szervezetnek termékei, miként a szőlőfürt a szőlőtőke, vagy a bodzabogyó a bodzafa terméke. S csak egy szubjektív szempont, az emberiség jóvoltának szempontja osztja jókra és gonoszokra a cselekedeteket, amiként ugyanez az érdek nemes gyümölcsnek nevezi és tenyészt a szőlőt, mert táplálékul szolgálhat, míg dudvát lát csak a bodzában, és ezért ezt irtja. Ez a taine-ista morál, mely egy Hegel gondolkodóiskolájában járt embernél, aki Kemény is volt, nem feltűnő, kísértget a *Gyulai Pál*ban, a *rajongókban*, a *Zord idő*-ben, s különösen néhány novellájában. Persze csak kísértget. Leginkább néhány erősen immoralis cselekedetet kísérő mentegetésben bukkan elő ez az előítélet-nélküliség. Sok alak példázza ezt, de egy sem annyira, mint a Kemény legérdekesebb lélekrajza, a Barnabás diáké. Stendhal nagyszabású és sötét lelkű stréberjeit, ezeket a Napóleon-csodálaton nevelődött hataloméhes sehonnaiakat juttatja eszembe a *Zord idő* eme legzordabb fantomja. A nagyravágyásból, kéjszombból, embergyűlöletből, lelkiismeretlenségből gyúrt magot, mely ennek az alaknak lényege, nem merte természetes, éles körvonalú szörnyeteg voltában bemutatni. Romantikus ködöt vont köréje, fogamzását, születését, gyermekkorát a rémes körülmények halmazával rakta ki, hogy ennek a született gonosztevő-típusnak némileg rokonszenves szerepeltetését megértesse és elfogadtassa. Elővezettem futó bemutatkozásra a regényalakok sokaságából ezt az egyet, mivel Kemény módszerét ez jellemzi legjobban. Ez a felemáság, az alak kigondolásában érezhető új morál szele, s a beállítás melodrámaiassága jó

példája a kora fölött álló, s a kora ízlését mégis megtagadni nem akaró regényírás veszélyeinek. Számunkra a romantikus költészet teszi különösen nehézkessé a Kemény regényeit, míg kora a lélekkutató, elmélkedő kitéréseket sokallta.

*

Romantikus pszichológus volt. Ennek a szokatlan, nála különösen éles ellentétességeket magába záró vegyüléknek életképtelenségét már jeleztem. Most, hogy ezzel a két szóval elegetmondólag bemutattam Kemény Zsigmondot, az ő jelentőségének irodalomtörténeti elintézetlenségét fogom kifejteni. Mert irodalomtörténetileg az ő értéke még nincs megmérve, jelentősége még nincs megállapítva. Bizonyosága ennek, hogy a köztudatban egyáltalában semmi vélemény sincs róla. Pedig, bár nálunk különösen a köztudat nem bír önálló bírálóképességgel, minden kiváló emberről a legtöbbszor hallott vélemények átlagát elfogadja saját véleményéül, s ezt, ha egyszer meggyökeresedett, nem rontja le a legmeggyőzőbb érvelésű új bírálat sem. Hisz a tömegészjárás tehetetlensége irtózik mindenféle revíziótól, ezt tudjuk.

Keményt nemcsak hogy sohse olvasta a nagyközönség, de az esztétikusok is nagyon kerülték a benne rejlő témát. Ez furcsa, mivel a mi irodalmunk úgyse gazdag szövevényes lelkű, a bíráló ingert csábító alakokban: de az irodalomtörténetek szürke, ötölő-hatóló, a rosszat dicsérő és értékest ócsárló cikkei tanúságai ennek. Gyulai Pál állítólag mondta vagy írta róla, hogy nagyobb regényíró Jókainál, így mondom „állítólag”, mert se a most megjelent regénysorozat bevezető jellemrajzában, se Gyulai más műveiben ezt nem olvastam. Ily módon, a regényíró címe alatt nem is lehet Keményt dicsérni, különösen Jókaival szemben nem, aki minden hibája dacára a legnagyobb magyar mesemondó, ez a képesség pedig, mely egy regényíró erejének kialakulásánál a legfőbb tényező, Keménynél teljesen hiányzik.

Mi az tehát, ami ezekben a regényekben, melyeknek szerkezete boszszantóan ügyetlen, a stílusa erőltetetten túlhalmozott, a személyei pedig olyan bölcsek, tájékozottak és ékesszólóak, hogy folyton halljuk mögülük a szerző ságását, mi az, ami bennük az előkelő ízlésű olvasót megragadja? Kemény módszere, a szokatlanul dús pszichologizálás még nem magyarázata ennek, hiszen tudjuk, hogy ez az ő korában még különösen a regényíró számára nagyon ingoványos talaj volt.

Más az ő, kevés, de igazi eliteltekhez szóló varázsának magyarázata; ő a magyar irodalomnak legmagasabb kultúrfokot képviselő alakja. Annak a lélekbúvárlásomnak, melynek ő volt kísérleti területe, eredménye ez az ítélet. Nagyot mondtam ezzel, de nem nagyítottam. A korabeli magyar társadalom egy finommá, átszellemültté fejlődött részecskéjét látom benne,

mely sokat szenvedhetett amiatt, hogy szomszédságában mindjárt a formátlanság, a durvaság kezdődik. Milyen magasan állott ő azok fölött, akik olvasóközönsége kellett volna, hogy legyenek, és sok írótársa fölött, kik alacsonyabb műveltségi színvonalon mozogtatták képzeletüket, s így tapsolt nekik ennek a színvonalnak a közönsége. Kezdjük olvasni a regényeit, s ez a tapasztalat egyre uralkodóbbá lesz. És sajnálkozó érdeklődéssel fogunk tovább olvasni, látva a szövevényesebb gondolatmenetek birkózását a nyelv merevségével s az író dús gondolatanyagát, mely túlrad a szerkezet, az alakok keretén, a regény menetében magának független megnyilatkozási területeket szakítva. Mindez a méltó formáját, eszközeit meg nem találó magas kultúrfok bizonyossága. S éppen ezért ezek az elbeszélés ösvényéről való lekanyarodások az én kedves helyeim, mert itt érzem a meseszövéis kényszerétől megszabadult író szabad leheletét. Néhány ily részletet a magyar irodalom legelőkelőbb lapjai közé számítok. S valóban, nagy francia moralisták, Montaigne, La Rochefoucauld, La Bruyère, Saint-Simon, a gondolkodásnak és születésnek e főnemesei is rokon szellemet éreztek volna meg a báró Kemény regényeiben rejtőzködő reflexiókban és maximákban.

Szász Zoltán

KEMÉNY ZSIGMOND, A TANULMÁNYÍRÓ

A kiváló arcképfestő tehetségnek majdnem lényeges és igen könnyen érthető tulajdonsága valami önérzetes szerénység, mely az intim ismerkedést, a művész sajátosságainak megismerését csak a nagyon élesszemű és finom ízlésű érdeklődő számára teszi lehetővé. Míg másfajta, a természet vagy az emberi életből kimarkolt nagyobb anyagú és könnyebben kimenthető témák ábrázolásában az átlagos színvonalú szemlélő is gyakran felismeri a művészi egyéniséget, az emberi arc, azaz az emberi lélek kommentálója legtöbbször teljesen témája árnyában marad. Magyarázata ennek az a nehéz és háládatlan szerepkör, mely az arcképfestőnek általában jut: a kész, reális valójában teljesen adott emberi arc kommentálása, tehát tisztán filozófiai, helyesebben mondva lélektani feladat. Igaz, hogy a nagy egyéniség éppen itt lelhet hozzá méltó erőpróbára, s az igazi érvényesülést, azaz az értékes, ítéltre hivatott elmék előtt való érvényesülést ez a műfaj inkább elősegíti, mint bármely más, a nagy tömeg láthatárán való felbukkanást azonban sokkal nehezebbé teszi, mint a híg tartalmú, de széles ecset- és mondatkezelésű mesemondó műfajok.

A téma mögé rejtőzködő nemes szerénység tehát távolról sem a témának fantáziányűgöző zsarnokságából, hanem inkább nehéz meghódítha-

tóságából, a feladat fegyelmet, tudományos komolyságot követelő természetéből fakad. Így van ez az ecsettel dolgozó arcképfestőnél, még inkább pedig az eszmei és fogalmi színekkel és árnyalatokkal dolgozó tanulmányíróknál. Lehet mondani, hogy a portréesszé, az egyéniséget bemutató tanulmány az irodalom műfajai közt a helyesen felfogott altruizmus teljes diadalra jutását képviseli: mert miként ez az erények erénye se jelenti az egyén másokért való teljes feláldozását, hanem törekvéseink oly kielégítését, mellyel minél több más embernek használunk, ami aztán visszahatólag a mi jólétünket is emeli: a más dicsőségének magyarázójául szegődő tanulmányíró se mond le egyénisége elismertetéséről, hanem ezt csupán a témája érvényesülése útján igyekszik elérni.

Ennek a művészi altruizmusnak megelevenülése, a tanulmánynak mint műfajnak mestere volt báró Kemény Zsigmond. Az ő tudományos jellegű, életmagyarázásra, s nem életfestésre hivatott agyműködése illő és méltó formára talált a tanulmányformában, melyben a téma történeti része, azaz a megrajzoló egyéniség sajátosságai, életfolyása adva van, s így csak a magyarázat, a lelki kommentálás feladata vár az íróra. Kemény fantáziája, mely nem volt a Walter Scottéhoz vagy Dumas pére-éhez hasonló, hol magas régiókban való örült szárnyalásra, hol a valóság talaját alig elhagyó könnyed táncoltatásra berendezett kormányozható léghajó, hanem magasra emelkedő, de itt gyakran fékezhetetlenné dagadó léggömb, ezekben a tanulmányokban nem téved oly ingoványokra, melyek néhány regényét az olvasó számára járhatatlanná teszik. Egy múltkori cikkünkben Keményt, a regényírórt romantikus pszichológusnak neveztük; itt, a tanulmányokban a romantikus hajlandóság nem féktelenkedhetik, az író erejét tehát teljesen a pszichológia, egyénisége eme nemesebb fakultása foglalhatja le.

Épp ezért ezek a tanulmányok, az általuk képviselt műfajnak akkori fejlettségét tekintve, majdnem tökéleteseknek nevezhetők. Kemény itt, bár más személyeken keresztül, szabadon, tisztán adja önmagát. Igaz, a módszere, a pszichológia, mely akkor Magyarországon annyira különleges dolog volt, hogy alkalmazását bátran valaki egyéni módszerének lehet nevezni, általában nagyon fiatal volt még, s ezért belesett abba a hibába, mely minden módszer kamaszkorának természetes kinövése, a túltengő önbizalom túlzásaiba. Hisz az igazi természettudományos pszichológia alapjait csak manapság kezdik a fiziológiai laboratóriumokban lerakni, ha tehát valaki negyven évvel ezelőtt annyira bízott az akkor még ugyancsak tapogatózó pszichologizálásban, hogy érte a plutarkhoszi, vagy akár a hegelista módszert teljesen elvetette, olybá tűnik ez föl, mintha a középkor mozsárágyúi kedvéért a 15. század hadvezére lemondott volna a lovagok, a landsknechtek s az íjászok alkalmazásáról. Pedig Kemény az

ő egyénítő törekvésében tényleg elkövette ezt a hibát; épp ezért alakjai a felszínes olvasó számára nem elég színesek, nem elég melegek, inkább művésziesen megkonstruált vázlatok, mint teljesen kidolgozott, árnyalásaikban is biztos portrék. De még így is, a régi iskola testet-lelket nem tartalmazó, csupa szép felszínt, csupa nemes redőzetet mutató alakjainál sokkal értékesebb alkotások!

Széchenyi István és Wesselényi Miklós jellemzése nyomán, melyek a *Tanulmányok* két kötetének elsejét teljesen lefoglalják, ezt a módszert töviről hegyire meg lehet ismerni. A többi, apróbb értekezésekben, különösen azokban, melyeknek valami történelmi vagy művészeti témájuk van, így pl. a színészet ügyéről, a drámáról, Erdély történetének egy fejezetéről szólók, nem nyilatkozik meg a teljes pszichológiai apparátus, habár a rövidebb portrékban is, pl. az id. Szász Károlyról mondott akadémiai emlékbeszédben, föltalálható a jellemzésnek az a tényről tényre haladó pontossága, mely az előkelő szellemű olvasó számára a két fő arcképnek, Széchenyinek és Wesselényinek megadja keretből kilépő természetességüket.

Ezzel a festészet világába átcsapó hasonlattal lehet Kemény tanulmányainak célját legjobban jellemezni. Szinte kínos erőlködéssel törekszik ő arra, hogy a jellemzendő alaknak reális, érzeki életet adjon. Többet akar, mint a régi portretisták bármelyike. Többet, mint az öreg Plutarkhosz, ki mesemondó életrajzíró volt csupán, mint Sainte-Beuve, a pepecselés nagymestere, mint Macaulay, mint Carlyle, a realitás iránt különben annyira fogékony angolok. Kemény az embert a lehető legreálisabban, nemcsak mint értelmes, erkölcsi lényt, hanem mint fizikumot, mondhatnám mint állati szervezetet igyekszik felfoghatóvá tenni.

Széchenyi jellemzését alakjának, testének külsőségeivel kezdi. Mielőtt lelkének keresztmetszetével szolgálna, daguerreotípeket ad a külsejéről. Öltözködését, járása-kelését, kéznyújtását, napirendjét mind ismerteti, mivel azt tartja, hogy az ilyen körözőlevélbe illő személyleírás a legszemélyesebb jellegű egyéniség megértéséhez is szükséges. Persze, hogy ez a felfogás gyakran túlzásokat termel! Széchenyi koponyaformájának, Wesselényi szemöldökívének, Klapka homlokbőrének sajátosságait oly fontoskodó kedvteléssel helyezi el a tanulmányokban, mintha ezek a testalkatbeli tünetek tényleg lélekbe ható jelenségek volnának. Ebben a félszegségben azonban a természettudományos lélekmagyarázó módszer helyes átérzése nyilvánul meg. Hogy a test és lélek közt nincs áthidalhatatlan úr, ez épp oly valószínű, mint hogy a szervetlen és a szerves anyag azonossága végelemzésben kétségtelenné válik. Hogy tényleg áthidalat lesz-e valaha ez a szakadék, ez persze épp oly kérdés, amilyen probléma a szerves anyagnak létrejötte a szervetlen anyagból, ám a törekvés azonban, hogy úgyneve-

zett lelki jelenségeket visszavezessünk fiziológiai törvényekre, épp oly helyes, amilyen tudományosnak elismert az a célzat, mely a fiziológiai jelenségeket megint fizikai és kémiai törvényekre igyekszik redukálni.

Kemény, az anatómus, a bécsi klinikák szorgalmas látogatója, bár a mai tudományos pszichológiának eme leszámaztatási módját nem ismerte, ennek a szellemében cselekedett. Persze, mint említettem, nagy botlásokat is szerzett neki ez az újszerű gondolkodásmód. Oly nagy volt ekkor még az űr a materiális testi jelenségek s a lelki tulajdonságok világa közt, hogy a két partot áthidalni igyekező eszmeláncolatok, mint a hibásan fűrt alagutak, vagy téves számítás szerint épülő hidak az elválasztó örvény közepén, gyakran nem kapcsolódtak egybe. Ilyen rosszul kiszámított reláció nem egy van a Széchenyiről és Wesselényiről szóló esszéikben. Nem egy materialista megfigyelésre akadunk, melyet a mai modern pszichológus éppen ellenkező értelemben értékesített volna, ez azonban nem a Kemény, hanem a módszere éretlenségét bizonyítja csupán. Íme, konstatáltuk a tanulmányok nagy értékét, a természettudományos módszer bennük megnyilatkozó, habár még tapogatózó, s gyakran félrelépő alkalmazását! Ez adja meg nekik egyéni, a magyar irodalom akkori jellegétől teljesen elütő titkos szépségüket, s ez igazolja itt is azt a múltkori állításunkat, hogy Kemény a legmagasabb kultúrfokú magyar író, lévén a természettudományos gondolkodásmód egy oly fejlődési nívó, melyet az európai tudományosság csak néhány évtizede, jóval Kemény fellépése után fogadott el gondolkodási módszerül. A magyar tudományosság és irodalom pedig teljes egészében még ma se jutott el ide, azaz Kemény fejlődési foka nálunk még ma is eléretlen. Lényeges módszerük, jellemző gondolatkefejlődési sajátosságuk mellett sok oly eszmeelem van ezekben a tanulmányokban, mely bár érdekes, az egész alaparchitektúrájától teljesen elütő jellegű. Tudni kell ugyanis, hogy Kemény természettudományos hajlandóságai és sejtései dacára nyakig benn volt a történelmi világnézetű hegelizmusban. S így gondolkodásának alpmódszerétől nem egy részletkérdésbeli aperçu-je úgy üt el, mint a román vázú építmenyire rakott gót díszítmény. Ilyen természettudománytalan s épp ezért hozzá nem méltó az a tömérdek politizálás, melyet Széchenyi és Wesselényi alakjával kapcsolatban kifejt; látszik, hogy sokkal inkább benne élt a leírandó eseményekben, semhogy tisztán szemlélő tudott volna lenni. Kemény, a publicista ad ilyenkor tendenciózus nyomatékot a tollnak, mely épp ezért gyakran el is veszti a természettudományos moralista nemes elfogulatlanságát. Itt azonban a gáncsot megint megértésnek kell követnie: tudományos publicisztika, azaz olyan, mely a társadalmi jelenségeket a társadalmi szervezetek biológiája, s nem dogmatikus juristerei alapján ítéli meg, ma sincs. A politikában még ma is az ügyvédi agyafúrtság, s

nem az orvosi elme oknyomozó becsületessége dominál, hogy ütközhetünk meg tehát Kemény politikai dogmatizmusán! Egyáltalában, csakis azért emeltük ezt ki, mivel ha valamely magyar írótól vagy politikustól természettudományos szellemű közéleti működést lehetett volna várni, ez egyedül ő. Így is ennek a törekvésnek első szárnypróbálgatásait egyedül nála találjuk meg. S ez az, ami tanulmányainak megadja igazi és örök értéküket, s egyszersmind azt a modernséget, mellyel nemcsak a régi, de a mostani magyar irodalom egyetlen műve se versenyezhet.

(1900)

Ignotus Pál

KEMÉNY ZSIGMOND*

Egyetlen görcs volt az élete. Állandó szorongás nehezedett rá, alaktalan szenvedélyek kavargtak benne: „a szív örvényei”. Csupa gátlás volt és csupa szeszély. Néha veszekedett indulatok fröccsentek ki belőle s első sorban őt magát égették meg. Állítólag gyáva volt. Nem hiszem. Szeretne végig gondolni a dolgokat, ami a legnagyobb bátorság. Nyilvánosan és félreérthetetlenül tudott megalkudni, ami az ő idejében és környezetében majdnem hősiességszámba mehetett. Gyáva nem volt, csak szánalmas. Ha elöntötte fejét a vér, képtelen volt legyűrni indulatait és rajtvesztett; emellett többnyire képtelen volt indulatait szabadjára engedni és ezen még inkább rajtvesztett. Fiatalkorában egyszer pusztá kézzel egymagában nekiment az alispánnak és darabontjainak, kik anyja házában végrehajtást rendeztek; akkor véresre verték. Már közel járt a negyvenhez, amikor egy ízben megdühödött a lakótársára és összeszorított ököllel többször felé rohant; de közelébe érve, mindig megtorpant s végül kivonult a szobából, majd néhány perc múlva visszatért: sírva!

Ugyanez a lakótársa, Pálffy János, az 1848-as képviselőház alelnöke mondja el, hogy milyen kínosan végződött szónoki szereplése. „Elein minden jól ment s amit mondott, józan eszéről és világos felfogásáról tanúskodott; de mentől tovább haladt beszédében, annál nagyobb indulatba sarkantyúzta önmagát, helyéből megindult, s forgott, mint keringős birka, hangja, szenvedélyének felcsigázott fokozata szerint visító,

* Ignotus Pál (1901–1978), író, kritikus, Fejtő Ferenc és József Attila szerkesztőtársa a *Szép Szó* című folyóiratnál. 1938-tól, majd 1956-tól újra angliai emigrációban élt. – Az esszé első megjelenése: *Szép Szó*, 1936. II. kötet, 4–5. szám (*Mai magyarok régi magyarokról*), 204–215.

vagy tompán rekedt lett, eszméinek vezérfonalát elvesztette s végre szemei kidülledve, arca kitüzesedve, sem lábait, melyek gépileg kerengtek, sem beszédét, mely már öntudatlan handabandává vált, megállítani nem tudta. Ekkor hozzám mentem, karját megfogtam s fülébe súgtam: Szakaszd félbe – az emberek kikacagnak. Hiúsága azon percben legyőzte indulatát s elhallgatott. – Többet nem is szólalt meg közhelyen, kivéve 849. április 13-án, a titkos gyűlésben, röviden és óvatosan nyilatkozva a detronizáció ellen...” Az indulatok eltorlaszolták benne saját útjukat, s akkor fogták le kezét, akkor bénították meg hang- és idegszárait, amikor legnagyobb erővel akartak kitörni belőle. Egyszer annak rendje és módja szerint felkerekedett, hogy megkérje valakinek a kezét. Szó nem jött ki a torkán, a leánykérésből semmi nem lett. „E jelenet Keményre jellemző – írja följegyzője, Péterfy Jenő –; a boldogsággal is valahányszor szemben állt, szótlannul távozott előle.”

Szakadatlan feszültségben élt; olyanban, mely soha nem enyhül, de gyakran csap át saját ellentétébe, az ernyedtségbe. Vágyott, áhítozott valamire – ki tudná megmondani mire? Péterfy szerint a boldogságra, a szónak szinte idilli értelmében. Lehetséges. Az ember többé-kevésbé mindig kívánja, ami tőle végtelenen idegen. Minden magános lelket – és melyik lélek nem magános? – teljesülhetetlen honvágyak hántorgatnak. Van, aki beléjük szédül és van, aki betapasztja őket. Kemény Zsigmond tudomásul vette őket, de leszámolt velük. Világképe sötét és érdekes volt, tragikus és drámai; egészében reménytelen, lehangoló, de részleteiben izgalmas, kalandos. „Lelke legmélyén” a feloldó idillt kereste; lelke legmagasán a feloldó magyarázatot. A tragikus szemléletű embernek nincs más elégtétele, mint a tiszta kifejezés. Ezt kereste lázasan, ezt kereste zseniálisan, ezt kereste hiába.

Tudta, hogy minden részlet fontos, minden árnyalat lényeges. Sajnos, nem tudta eléggé a módját annak, hogy részletbe hatoló igazságot elhallgatással érzékítsen, árnyalatot ritmussal jelezzen. A gazdaságosság nem tartozott erényei közé; sem életében, sem írásában. Közéleti kérdésekről szólván semmit nem követelt olyan határozottan, mint az *anyag ismeretét*, a számvetést a társadalmi test természetével; ő maga azonban nem vetett számot a szavak teherbíró képességével, sem a közönség beidegzettségével. A lehető legkevésbé diplomatikus hangnemben hirdette, hogy diplomatikusnak kell lenni. Bármely témához nyúlt, nekidühödve taglalta, boncolta, hasogatta. Mint publicista, gyakran belemerült a jogászai talmudizmusba. Ehhez a hajlandósághoz hozzásimult – mint ő mondaná – „írmodora” is. Hosszú, kacskaringós, zsúfolt mondatait rövid, koppanó, tömondatos bekezdések szakítják meg; de ezek is úgy hatnak többnyire, mint törvénycikkek címei; s lüktetésük – mert van lükteté-

sük – nem a szívé, hanem egy sajtó halántéké. Ahogy a szabad földvásárlás kérdését részletezi, ahogy részletezi és szakaszokba szedi, hogy mikor, miért, hogyan volt monarchikus érzületű a magyarság, hogy ki mit értett radikalizmuson, s hogy ki milyen körülmények közt, mennyire és mi módon egyezett bele a trónfosztásba, ugyanúgy részletezi azt is, hogy mit lát az utas, milyen szirtet, bérccpatakot pillant meg, milyen madárfütytyőt és szélsuhamot hall, milyen szirtekbe ütközik és milyen kunyhóhoz ér, ha elindul a rengetegbe, viszont mennyire más tapasztalatokra tesz szert, ha francia parkban sétál s megint mennyire másokra, ha angol parkban halad – hol „látja a természetet most pongyolában, majd bágyadtan, most fősvénykedve kincseivel, majd elleplezve, mintha megbánta volna bő adományait” – s hogy mindennek megfelelően mennyire különböző eredményekre juthatnak, akik egy ember pályáját különböző szempontok szerint iparkodnak megismerni... Amit hasonlatból ki lehet facsarni, azt kifacsarja. Ami jelképeség, érzelmi telítettség tárgyba, természeti jelenségbe beleképzelhető, azt beleképzei. Ami hasonlóság test és lélek, apróság és egyetemesség közt meglebbenhet, az zenekari kíséretet kap szavaiban, százszoros visszhangot, bérccpatakosat, szélsuhamosat, erdőzúgósosat, s emellett elszántan racionalísat. Írmodorának legfőbb jellegzetessége a terjengős tömörség. Üteme a zakatolás. Szavainak plaszticitása néha leteríti az embert; de mint az asszonyoknak némely férfival szemben, úgy az olvasónak vele szemben külön erőfeszítésébe kerül, hogy leterítve érezhesse magát. Pazar és kietlen egyszerre.

Részletező, ésszerűsítő és jelképesítő hevülete kifogyhatatlan. És talán akkor emelkedik legmagasabb hőfokára, amikor személyek külsejét írja le. Ehhez remekül ért. Leíró jellemzéseiben „a lélek egészen kigubbaszkodik a test tagjaira és nyilvánvalóvá lesz” – ez nemcsak regényalakjaira áll, akikről szólva Péterfy megállapítja, s akik engem, őszintén szólva, aránylag kevésbé izgatnak; hanem kiválóan áll tanulmányainak és publicisztikai munkáinak „hőseire” is. Mennyit tud írni egy koponyacsontról! Mennyi minden jut eszébe például Széchenyi István homlokáról! Először csak annyit mond róla, amennyit mondhatna más is; hogy „széles, magas, gondolkodó és redőkbe vont” volt. De ez, ugye, számtalan más homlokra is ráillenek. Gyerünk tehát tovább. Tisztázzuk, hogy Wesselényi Miklós homlokához nem hasonlított; „mert ennél (Wesselényinél) az alsó homlok volt csodálatosan kiformálva, s annyira emelt párkányú, hogy a szemnek mélyen kellett alatta feküdni; míg Széchenyinél a felső homlok – a nagyszerű intellectualis erők helye – vala oly domború, oly teljes és oly széles átmérőjű, minő igen ritkán található. E méltóságos, de sötét homlokoknak jellemét kiegészítette a sűrű, nagy szálú, szögletes ívű és egymásba folyó két szemöld, mely annyira komor, annyira kivételes vala,

hogy maga a gróf is élceket csinált reá s népszerűsége egyik akadályának monda”. Majd később: „... a kiformalt hátulsó és közép rész fölött uralkodott az előagy tanyája, a széles átmérőjű, magas, domború homlokkal s az emelkedett felső főcsontokkal”. Majd megint később: „A széles s redőkbe vont homlok, göndör, fekete hajjal körözve, [...] a szokatlanul dús és összevont szemöldök...” De egy fontos részletet néhány lappal később még pótolnia kell: „igen segítette a mimika külső mechanizmusát homlokbőrének mozgékonyasága, melyet a felső részekig emelni és onnan a szempárcányokig lebecsítani oly könnyen tudott, hogy vastag s bozontos szemöldöke és homlokdredői a legtorzabb s néha a megható kifejezésekre is szeszélye szerint valának alakíthatók”. Íme, így közeledünk egy homlok elképzeléséhez, olyanéhoz, mely végre-valahára senki másé, egyedül Széchenyié. De vajon másnak nem mozog-e ugyanígy a homlokbőre? Nem; nem ugyanezen mechanizmus szerint, nem ugyanilyen alkatú csontokon! Kemény erre is gondol. „Csak Klapkánál láttam még oly elváló homlokbőrt, mely mintha kapcsolatban sem állana az ín- és idegszálak által a koponyával, mint a Széchenyié, rendkívül fölemelhető” – írja, de nyomban tisztázza a különbséget is, hogy tudniillik: „ez Klapkánál az arcjátékra kevés változatosságot nyújt; mert az ő homlokbőre könnyen folyik a homloktér közepén egy olyan domborodásba össze, mi alkalmasint inkább testtani, mint lélektani tekintetben érdekes...”

Milyen kár, hogy Kemény Zsigmondnak nem volt Kemény Zsigmondja! Elnézem fényképeit: kemény arcél, körszakáll, zsinóros atilla, táblabírás pocak, magas homlok, erős áll, és ha nem tévedek, melankolikus, réveteg tekintetű szempár – milyen keveset mondanak! Kákay Aranyos is szürkének, jelentéktelennek írja le külsejét. Mégis el tudom képzelni. Lomha, szórakozott ember volt, lusta, zilált, rendetlen. Lógott rajta a ruha. Nyakig el volt adósodva, uzsorásoknak tartozott. Siheder korában a tánctanára valamely atyai megjegyzést kockáztatott meg ügyetlenségére vonatkozóan; azóta nem táncolt többé. Nehézkes, rossz társalgó volt. És feltűnően figyelmetlen, bár, némely ellensége szerint, gyakran csak tetette magát szórakozottnak, hogy az embereket annál ördögibben megfigyelhesse, kompromittáló szavaikat és taglejtéseiket megjegyezhesse. Ebéd közben és máskor is, a legváratlanabb pillanatokban, elaludt. „Vadóc gyerek voltam – írta –, méla és magamba vonult. Nem kelle nekem báb s festett kocsi, előtte dacos, vágató falovakkal, benn úri, ékes hölgygel. Gyermektársaim s játékuk iránt is részvétlen és unatkozó valék.” Vadember maradt később is, történelmünk egyik legnagyobb műveltségű vadembere. Az úri társasággal rengeteg súrlódása volt és kevés kapcsolata. Holott távol állt tőle a magánosság és természetesség romantikusainak lírája; érdekelte, izgatta a szalonok légköre, az elegancia, a „nagyvilág”.

Balzaci darabossággal ecsetelte balzacian világiarszlánok életkörülményeit; de Balzac medve létére is otthonos volt grófnék hálósobájában és bankárok üzleteiben, ő pedig csak értesült. Gavallérai így társalognak Velencében: „– Ha nem mondtad volna, Anselm! hogy még a szüret előtt Abaújban akarsz lenni, magam sem volnék barátja e gyors utazásnak, mely alig enged kedélyünkre mélyebb benyomást és tapasztalatokkal nem gazdagít.

– Bizonyos, válaszolá Anselm, vidor arkifejezéssel s oly hangon, melyben az őszinteség negéellyel vegyült –, bizonyos, hogy a hegyaljai szezon nagy híre mellett is falusi mulatságnál alig több. De nem lesz-e fölséges, ha október 8-án, éppen azon nap, melyen Blankának ígértem, Tokajban leszek? Ha azt mondanám: Blanka! a természetbúvárok számára adott európai fényű bál elől egyenesen siettem a tokaji táncterembe, hogy az első csárdást, úgy mint kicsináltuk volt, önnel, szép báróné! lejtthessem; ha azt mondhatom: Tomaseo és Manin személyesen hívtak az aquileai romok megnézésére, de én e rendkívüli kitüntetést fölálodoztam azon boldogságért, hogy önnek október 9-én estve hat órákor – hisz nem azt ígértem-e – kart nyújthassak egy sétára a szőlőskertben, hol a hulló falevelek oly kedélyesen fognának suttogni visszaemlékezéseinkről az elmúlt tavaszra...”

Mi tagadás benne, nem volt éppen mestere a könnyedségnek. „Nehéz” ember volt, a szó minden értelmében. Gyötrődő, töprengő, hajsza-hasogató létére sebesen dolgozott. Nagyszerű tanulmányai kéziratán alig találni törlést. Azt hiszik, úgy írt, mint ahogy a madár dalol? Mint akit a Múza homlokra csókolt? Nem. Úgy írt, mint aki túl akar lenni a dolgon. Lustaságból sietett. Lustaságból – istenem! Lustasága talán nem volt egyéb, mint riadt igényesség. Sietett, mert félt, hogy ha megáll, tűzbe veti az egészet. Munka előtt módszeresen tönkretette idegeit. Vadul ivott – bizonyára nem mintha nem lett volna tisztában azzal, amit Vörösmarty mondott, ki pedig borhoz és költészethez egyaránt kitűnően értett: hogy költeni még bordalokat is csak józanul lehet, mert részegen jobb kedve van az embernek, semhogy bordalokat költsön... A bódulattól nem ihletet várt, csak önkritikája megbénulását. Az írói munka előtréningjéhez tartozott nála – újból Pálffy idézem – a „bujálkodás” is. Aztán a szó fizikai értelmében elszédítette magát. Szesztől elkábulva, bujálkodástól ki-merülve, egy óra hosszat körbe rohant szobájában. Írás közben pedig fekete-kávéval locsolta fel elcsigázott idegeit. Mint a nőtől, kit szeretett, mint a boldogságtól, melyre áhítozott, úgy menekült legigazibb mondanivalójától is. Kellett a pénz, le akarta rázni a feladatot, minél gyorsabban... De mondanivalója erősebb volt ijedelménél. Mondatait eltorzíthatta a mesterséges önkívület, de agyának feszültségét nem oldotta fel. Az esze villogott és világított, kápráztatóan mind a teljes elborulásig.

Mert bekövetkezett ez is. Kegyeletes és szorgos életírója, Papp Ferenc megállapítja róla, hogy „rajongó tisztelője volt a nőiségnek”. Ez igaz. Mint ételben, mint italban, mint költekezésben, úgy tisztelő rajongásban is mohó volt, mértéktelen és elővigyázatlan. Vербajt kapott. Talán örökölt terheltség is volt rajta. Viselkedése mindig patológiakusan hatott. Végül egyszer váratlanul eltűnt Budapestről. Bécsben találták meg, egy bordélyban. Ott tört ki rajta a nyílt elmebaj, „jobb nekünk a Vértes vadonában” – mormolta kiszáradt arckifejezéssel, amikor kocsiba tuszkolták. Idézni még tudott. Pedig már régebben, mikor még „normális” embernek számított, előfordult, hogy saját munkáiból felolvastak neki, amire elkomorodva felsóhajtott: „Én is akartam erről írni, de nem volt rá időm.” Nem volt, mert sietett... A témában, mint a gondolat névjegyében, a magáéra ismert. A tiszta kifejezést, melyben tulajdon lelkére ismerhetett volna, mindvégig hiába kereste.

*

Ismerte és vállalta magát. Vállalta, indokolta, igazolta – nem szépítette és nem magasztalta. A forradalom leveretése után egy *Emlékirat*ban részletesen elmondta, hogyan intrikált, hogyan alakoskodott 49-ben, hogy Kossuthot megbuktassa s milyen félénk és tehetetlen volt, társaival együtt, a sunyi ledőfési kísérletben is. Igaz, „jó ügy” szolgálatában tette, amit tett; és jó ügy szolgálatában írta az *Emlékirat*ot is: hogy a haditörvényszéknél kegyelmet eszközöljön ki maga és társai, a „békepártiak” számára. De nem úgy fogalmazta meg, mint valamely visszatekintő kémjelentést; hanem mint nyilvános érdekű, a nyilvánosságra tartozó publicisztikai röpiratot. És hiába hitt politikájának igazában: a taktikai eszközök és gyöngeségek feltárása – kivált a honfibu s a szabadságos és hősi romantika akkori légkörében – beillett önleplezésnek. Az ábrándtalan szenvedély embere volt; leleplezve szerette nemzetét, leleplezve vállalta önmagát, és akit akár elveiben, akár lelki alkatában, rokonának érzett. Sovínisztája volt saját emberi válfajának. Okoskodásaiban, bármilyen görcsösen tárgyilagosak is, mindig hazabeszél. Széchenyiben látnivalóan nem csak az eszményi „országglárt” szereti; hiszen nem is rajzolja eszményinek. Esküszik ugyan nagyságára és igazára, de minden feszélyezettség nélkül nevezi egyik művét plágiumnak, hosszan és elfogulatlanul ír személyeskedő harcmodoráról, mellyel a demagógiát felbátorította, s kifejti azt is, hogy amit ő, Széchenyi, Kossuthnak felrótt, azért sokban őt, Széchenyit terheli a felelősség... Széchenyiben Kemény önmagát szerette, korszakos államférfiba, nemzeti hősbe áttéve. Azt az embert, akiben a meleg szívet legyőzi a hideg ész, és a hideg ész a forró téboly.

És ennek ellentétét gyűlölte és nézte le Kossuthban. A szenvedély feszélyezetlen és behízalgó hígságát, a nyilvános túlizgékenységét, mely lángba boríthat országot, fölperzselhet logikai aggodalmakat, de minden világrombolás és trombitáló líra közepette is belül marad a józanság tágan és plebejusian értelmezett körén, a társas illem és az egészség határán. Keményt vonzhatta idill, vonzhatta világias simaság, csiklandozhatták enyhe lelki éghajlatok langyos, hűsítő légáramai; de vállalni a végletek tragikus feszültségét vállalta, egy szadista erkölcsi világparancs hitét, a kételkedő és elemző értelem tüzes fagyát. Számára az igazi érzés a fojtott indulat volt, mely ha egyszer kirobban, a józanság minden pillérét, az öndédelgetés, önvédelem, önigazolás minden biztonsági fölszerelését szétrepíti; az igazi önfegyelem pedig a csupasz logikáé, az ábrándtalan szemlélődésé, mely az ítélkezésben catói zordságot s a viszonyok és lehetőségek értékelésében úri mértéktartást követel az embertől, még akkor is, ha egyébként úgy él, mint a disznó...

Olvasó, ha semmi egyebet, de két tanulmányt meg kell ismerned Kemény Zsigmondtól: a Wesselényiekről szóló remeket, s a Széchenyi Istvánról írt, helyenként hosszadalmas, de sok részletében monumentális értekezést. Ha pedig erre sem tudod rászánni magad, legalább üsd fel *Összes Műveinek* kiadásában a kilencedik kötet (*Történelmi és irodalmi tanulmányok I.*) 153. lapját, s olvasd el – a 160. lap közepéig tart – velőbe nyílallo fejtegetését értelemről és érzelemről, józanságról és hibbant-ságról.¹ „Általában – vallja – az úgynevezett érzés-politika majdnem oly kevés halandót vezetett akár öngyilkolásra, akár örütségre, mint a Talleyrandok hideg belátása.” Ne aggódjunk azoknak egészségéért, akik „kezőkben lanttal vagy világszabadsági trombitával, szemökben könnyel, ajkaikon csodás bűbájú szónoklattal [...] vezették a népet az ígéret földje felé, mindig lelkesülten s lelkesítve.” Tapasztalhattuk, hogy „az ömledező, a rendkívül érzékeny, a keblök istene után magokat és másokat ragadó politikusok nem vérzetek el önként, mint a sztoikus és jég szívű Cato”: mert „az impresszionábilis természetűeknek az életben mindig elég biztosítékuk van, az érzések gyakori kitörései által egy nagy érzés széttrő súlya ellen...” „Sokkal inkább tarthat egy iszonyú belkrízistől, melynek legrémítőbb eredménye a megőrülés, azon egyén, ki erős esze által rendszerint uralkodni szokott mély érzéseiben, ugyanis többnyire ítélő tehetségének fékén tartja képzelő tehetségét, nem kevés abnegációval tanulta meg hidegnek lenni vagy látszani [...] Mert nemünknek ezen fajából telnek ki

¹ A *Széchenyi István* című jellemrajzból származó alábbi idézetek a ma leginkább elérhető kiadásban (Kemény Zsigmond: *Sorsok és vonzások*. Budapest, 1970, Szépirodalmi) a 127–130. oldalon találhatók. (A szerk.)

leggyakrabban ama makacs lények, kik összeforrasztották személyöket a kérdéssel, melyet képviselnek; kik – mint a fa gyökereit a földbe mélyen kiterjeszti, hogy virulhasson – érzelmeik és ambíciójuk számára nagy céljaikból szívnak minden táplálatot; kik láncra vetik szenvedélyeiket, megalázzák gőgiüket, kérnek, sürgetnek, alkalmatlankodnak, de a világon csak egy tárgyért [...] nagy eszméjükért; kik, bár különben dacos és hő vérmérsékűek, Themistoclesszel kiáltják: üss, csak hallgass meg; kik a börtönből és a bilincsek közül szintúgy tiltakoznak, mint a rostrumról a sokadalom tévirányai ellen, s Galileivel, ha maga a szentkönyv hozatik is föl ellenök, ismétlik, »mindamellett mozog a föld«; kik, ha az ingerült közvélemény vagy a hatalom által leveretnek, s a fegyver mellőkre van szegezve, büszkén mondják: ti vagytok a győztesek, mi a becsületesek; s kiket az utolsó szabad római költő, ki ifjú életét a hóhérbárd alatt végezte, az istenekkel állított párhuzamba, midőn az utcai hősré alkalmazva mondta: – *Victrix causa diis placuit; sed victa Catoni.*»

Kemény Zsigmond írásait – a tudományosakat és publicisztikaiakat nem kevésbé, mint a szépirodalmiakat – feszes és robbanékony, morbid légkör lengi be; őt magát áthatja a reménytelenség gyáza, de a gyász kacér kéje is. Catói ridegségének és balzaci tárgyiasságának jégkérge alatt csaknem baudelaire-ian tetszeleg elkárhozottsága tudatában. Sötétben látó, mint Schopenhauer, vak erők kegyetlen mérkőzésének tartja az emberi sorsot és megveti a könnyűvérű bizakodókat, kik újításoktól kollektív földi üdvösséget remélnek; emellett gyökeres társadalmi reformok szószólója, Montesquieu és Benjamin Constant tanítványa. Öntudatos arisztokrata és meggyőződéses demokrata. Híve az erkölcsbírói kérlehetlenségnek és a legmesszebb menő liberalizmusnak egyaránt. Konok és bölcs hazafi, védelmezője a „nemzeti génusz”-nak, de ellensége a nemzeti öndicsőítésnek és türelmetlenségnek, a hatalmi és nyelvi imperializmusnak, a „magyarizmus túlhevé”-nek. „A magyar már ezentúl, bármily fordulatot veendjenek ügyei, a buzgalmat, melyet ő legdrágább kincsének, az anyanyelvnek megvédésére szentelt, ne kárhoztassa, midőn más ajkúak soraiban szintén fölleli – követeli 1851-ben. – A nemes tűz, mely Kazinczy mellét hevítette, miért oltatnék ki a Kolláreből? s miért ne gyulladna föl, terjesztve az irodalmat és oltalmazva a nyelv érdekeit, akár a románok, akár a szerbek hivatásos dalnokainál, vagy ernyedetlen nyelvművelőinél?” Minden népfaj és nyelvcsalád tökéletes egyenjogúságának elismeréséért küzd a politikában, világpolgári szellemet és hangot képvisel az irodalomban. Lenézi a polgári életfelfogás laposságát, de sürgeti a „polgárisodás”-t; utálja az egészséges embereket és a beteg közállapotokat.

Csupa ellentmondás? Nem. Csupa vaskövetkezetesség, csupa keményen egybefonódó gondolatszál egy magas szellem sűrű logikai vasháló-

zatában. Kemény Zsigmond szemében, akiből dúlt idegek korbácsoltak fel rideg és árnyalatos okoskodást, egészségesnek lenni elsősorban annyit jelentett, mint ellenállás nélkül ringatózni körvonaltalan, cseppfolyós, „általános eszmék” és patetikus vagy érzelmes hangulatok hullámain, elandalodni zsongító habok közt és a naiv, romlatlan elmék heves önmentő ösztönével tempózni a part felé, ha közeledik a zivatar. A beteg közállapot pedig nem egyéb, mint az ilyen egészséges emberek szellemi lenyomata: eszmei zűrzavar, erkölcsi felelőtlenség, tarajos szenvedélyek moraja, anyagtalan tajték... „Míg [...] regényeiben a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit rajzolta – írja Gyulai Pál –, addig politikai műveiben legörömbösebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait vagy éppen veszélyeit.” Valóban, a bűnben szépséget lelhetett, az örületben nagyságot; de az olcsó jóhiszeműséget, a szónokias öncsalást, a *nemes törekvések tévtanaitól* táplált, lángoló, lobogó, megbabonázó és dézsa vízzel kioltható erényt gyűlölte, utálta és megvetette.

Innen haragja Kossuth ellen, kit – érthető módon, noha, ma már megállapíthatjuk: kétségtelenül tévesen – e szakadatlan patetikus és érzelgős áradásban tobzódó, nyárspolgári „egészség” élő szobrának látott; s innen állítólagos konzervativizmusa is. Valójában nem volt konzervatív. Szabadelvű demokrata volt, s hogy a szocialisztikus mozgalmakat ma már némileg nevetségesnek ható, szent borzadállyal szemlélte, ez az ő korának baloldali, haladó elméi részéről sem meglepő. A radikalizmust, melybe a forradalom 49 tavaszán átlendült, nem annak eszmei tartalma miatt kárhoztatta, inkább eszmei tartalmának hiánya miatt; a kapkodást, a handabandázást, az öntudatlanság lázában fogant, a zavaros közhangulat sodrán magasra emelt, a taktikai szólamból torz valóra vált országujító törekvéseket támadta, a logikusan megalapozott és végiggondolt radikalizmust nem. Kossuth Lajos nem volt neki eléggé tiszta fejű reformer; miként vélekednék vajon a ma divatos néptribunjairól, a homályos és szenvedélyes szólamok árvizét okádó, retrográd „reformer”-okról?

Híres pamfletja, a *Forradalom után*, mocskos cselekedet volt. Ellenforradalmi terror idején, s e terror végrehajtóinak legalább türelmi jóindulatát élvezve, a legyőzött forradalom egykori cselekvő részese, Kemény Zsigmond báró, nyilvánosan denunciálta e forradalom száműzött vezérét, Kossuth Lajost. Ilyen viselkedésre volt is, van is példa, nem egy; de mentség nincs rá. Mégis megkapó a röpirat gyászos-kijózanító, s új erőfeszítésre buzdító alaphangja. Kivált a néhány sor, melyben egyszerre bélyegzi meg a melldőngető önáltatást és a gyáva közönyt:

„Szűnjenek meg nálunk a gaszkonádák.

De a túlóvatosság se tegyen kislelkűvé.

A magyar csak akkor veszhet el, ha örökké a képz[el]ődés tükrében akarja arcát és lélekvonalait vizsgálni.

Egyedül az önismeret által jutunk céljaink s rendeltetésünk felfogásához.

Tévedni a halandó gyöngesége; de önismeretre törekedni az Isten parancsa, a világvégzet, mely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti.”

(1936)

Horváth János

A NEMZETI KLASSZICIZMUS IRODALMI ÍZLÉSE*

[...] A szabadságharc bukása, Petőfi eltűnése, mint már jeleztük volt, változást jelentett a nemzeti klasszicizmus ízlésében, világnézeti alapjában, s nemcsak Arany, hanem költő- és íróársai fejlődését is nagymértékben befolyásolta.

A „fordulat”, a változás oka és magyarázata: a történeti tapasztalatok, melyeken valamennyien átmentek, a nagy nemzeti erőfeszítésnek különösen eleinte keservesen érzett letörése, mellyel mintha egy több mint félszázados nagy lendület, s vele a nemzet egész jövője zuhant volna sírba. A szörnyű helyzetben, a nagy csalódásban sokan a bűnbakot keresték, mások a bukás okait vizsgálták, okulni akarva; s mintha Széchenyi önvádjából kinek-kinek osztályrészül jutott volna egy-egy keserű csepp. A magába szálás, a lelkiismeret-vizsgálat, az ábrándirtás, a kijózanodás fájdalmas évei következtek. – A katasztrófa következményei: a hatalom kegyetlen és gyáva bosszúja, gyanakvó rendőrszelleme, idegen hivatalnokhada, elnyomó rendszere nem engedtek fellélegzést, megkönnyebbedést a gondolatnak, a kedélynek: „Nálunk [írja Gyulai Pál 1854-ben, Petőfi-tanulmányában] a legnagyobb, a legépebb tehetségre is, még a legkedvezőbb körülmények közt is egy lidércnyomásnak kell nehezülnie. Egy fájdalom fogja sírjáig kísérni, mely zavarólag hat fejlődésére. Ez viszonyaink átka.”

Arany 1867-ben *Összes Költeményeit* rendezvén sajtó alá, az *Elegyes darabok* elé írt előszavában szintén „lelkülete”, „kedélye” megváltozásá-

* Horváth János (1878–1961), irodalomtörténész, a budapesti egyetem professzora, akadémikus, a 20. századi magyar irodalomtörténet-írás legnagyobb hatású alakja. – 1928–1930-ban tartott egyetemi előadás-sorozatának egy fejezetét közöljük: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In uő: *Tanulmányok*. Budapest, 1956, Akadémiai, 436–442.

ban jelöli meg okát, miért van ez időből (1847–1861) annyi „töredéke”; „az 1849 utáni leveretés időszaka [...] ólomsúllyal borult” lelkiületére; 1848-ig három év alatt négy nagyobb művet írt meg: e korból nincsenek töredékei „és ha a szomorú catastropha közbe nem jő, később is alig hagytam volna valamit befejezetlen. De jött az általános izgalom, jött a csüggedés kora [...] hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat.”

Amit Gyulai írt, az valóban általános érvényű volt az egész irodalomra. A nemzeti klasszicizmus ízlése új feltételek, változott lelkiség idomító hatása alá került. Képviselői el nem kerülhették a múlt mérlegelését. Annál kevésbé, mert annak forradalmi áramlata többé-kevésbé mindnyájukat magával ragadta. Az magyarságuk, nemzetiségük természete s áramlása, nekik is legsajátabb érzelmű ügyök volt. A nagyszerű erőfeszítés emléke most is szent volt előttük, s elért jogos eredményei (az 1848-i törvények) mellett a végsőkéig kitartottak. Csak a mozgalom határait ítélték most már irreálisnak, s az eredmények mellett a kockázatot nagynak.

E bíráló visszatekintésre, önvizsgálatra ösztönzőleg hatott a szabadságharc leverése után nyomban meginduló politikai, történeti és történetfilozófiai irodalom, publicisztika. Kemény Zsigmond első, Kossuthot ridegen bíráló röpirata (*Forradalom után*) mindjárt 1850-ben megjelent; a második (az amannál sokkal higgadtabb, már nem annyira hibáztatni, mint inkább megérteni akaró, s a közvetlen jövő számára programot javasló *Még egy szó a forradalom után*), meg hatalmas Széchenyi-tanulmánya: 1851-ben. A konzervatív Somssich Pál, ki 1848 márciusától fogva visszavonult a politikától, s a szabadságharcban nem is vett részt, szintén még 1850-ben kiadta *Magyarországnak és királyának törvényes joga* című munkáját. Szilágyi Sándor is, ki különböző című füzetes vállalatával mindjárt 1850-ben kezdte összegyűjteni az írókat, még az évben kiadott egy könyvet *A magyar forradalom férfiai 1848–49-ből* címen, melyben sorra jellemzi az első és második minisztérium tagjait, a parlament nevezetesebb férfait, a hivatalnokokat, zsurnalisztákat, katonákat, leg-hosszabban Kossuthot, Görgeyt (árulónak tartja), tartalék nélküli magasztalással Széchenyit, tömörebb, de hű jellemzéssel a törvény embe-rét, Deákot, s a mérsékelt Nyáry Pált, ki április 14-én „egyedül mert ülvemaradni”, s „a forradalom icarusi röpködéseit visszatartani igyekezett”. 1851–54-ben jelent meg Eötvös egyetemesebb szempontú, de hasonló tapasztalatokból kiinduló vizsgálódása: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, meg Szalay László négykötetes nagy műve: *Magyarország története*, melynek 1851-ben kelt előszava az ifjú nemzedéket inti, hogy „lelkessedést óvatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel, bizalmat a nemzet jövődjéhez a nemzet múltjának bölcs számbavételével párosítson, ha [...] az ország szükségének meg

akar felelni". Ily intelmet műve újabb kiadásának 1860-ban kelt előszava is jónak lát hangoztatni, mert – úgymond – még most is elég ok van aggodalomra, s reményt csak annyiban táplálhatunk, amennyiben „azok, kik lelkesedéssel erőt merítettek őseik történetéből, most férfias higgadságot, a jognak, a törvénynek tántoríthatatlan cultusával párosult mérséklet és óvatosságot, az erőnek e biztosítékait is merítik belőle. Ez úton s csakis ez úton fogják új alapját vethetni a hazának”.

Szalay, ki Eötvös és Csengery barátjaként 1848 előtt a politikai életben is részt vett, most a történetíró tanulságot kereső higgadságával másoknál tömörebben és szabatosabban jelöli ki a hazafiság 1849 után időszzerű, jellembeli, erkölcsi feltételeit. Mint az egyetemen Horvát István tanítványának, azután Kölcsey mellett patvaristának, 1848-ban Deák minisztériumában osztályfőnöknek: volt alkalmá közvetlenül megismerni a hazafiság különféle változatait: a legszenvedélyesebb elfogultságot csak úgy, mint a szent lelkesültséget, s a bölcs, higgadt önuralmat.

Mind e vizsgálódásokban, leginkább Kemény „magabaszállásában”, kritikai fejtegetéseiben és Széchenyi-jellemzésében voltaképp Széchenyi igazi nosztrifikálása, felszívása van folyamatba téve. A Széchenyi-féle gondolkodásmódot Kemény s „mérsékleti” lelki rokonai a közérzület és közérkölcsiség tulajdonává szeretnék beoltani, átlelkésíteni vele a magyarságot. E korszak magyarságfogalma immár nem egyszerűen lírai diszpozíció, hanem erkölcsi elmélyedés kimunkálása. Ösztöni alapja a fajszeretet; de annak önző árnyalatát teljesen feloldja az erkölcsi felelősség követelménye, mely a pusztá érzelmet a lelkiismeret állandó ellenőrzése alá állítja. Ez kizár minden szeszélyt, szenvedélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát; ellenben megköveteli az önismeretet (számolást tehetségünkkel, erőnkkel, helyzetünkkel), a valóság józan tudomásulvételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását. Kockáztatást, virtust, kísérletezést, vakmerőséget nem tűr; inkább beéri a lassú, de biztos haladással – inkább, ha kell, a passzív kivárással („kitűréssel”), mintsem tévedést engedjen meg a faj, a nemzet: az erkölcsi közösség rovására. Egyik oldalon ott a tevékeny, a buzgó, erős fajszeretet; a másikon a nemezis, a tragikum fenyegetése, mely határt szab; közbül a lelkiismeret, mely mérlegel, int, óv, tanácsol, s ha nem hallgattunk reá: vádol és büntet. Ami az „egész”-nek a nemezis, az az egyesnek, ki azt felidézte: az önvád. Ezért indult ki említett tanulmányában Kemény Széchenyi önvádjából, ott ragadva meg, leggyökerén, a magyarságmorál egész rendszerét, s bár Széchenyit felmenti alóla, ez önvádban ismerve fel a lélek erkölcsi nemességét; s ez önvádat még akkor is kiengesztelőnek érezve, ha jogosabb lett volna. A vázolt gondolatrendszerben van adva a magyar klasszicizmus világnézeti, erkölcsi, sőt fi-

lozófiai alapvetése. Az ízlésváltozat, mely 1849 után megérlelődik, immár nem valamely idegen filozófiai rendszer függvénye (mint annak idején a felvilágosodásé), hanem a magyarság-eszmének egy eredeti, egészen korszerű erkölcsstanából folyik, sőt része annak.

Ez az egész rendszer Széchenyiről veszi a mintát, az ő egyéniségét képezi ki (némi említendő változtatással) a magyarság eszményi típusává. Kifejtésében Kemény Zsigmondnak van legnagyobb része. De ezt vallja az az egész „mérsékelt” csoport, mely Deákban ismervén fel e típus aktív képviselőjét, mintegy az ő szellemi vezérsége alá rendeli magát, s az irodalom irányításában is csakhamar vezérszerephez jut.

Külön is ki kell emelnünk e gondolkodásmód nagy bizalmát a valóságban s bizalmatlanságát minden iránt, ami csak látszat, de valóságnak akarja elhíttetni magát. Ilyen pedig nem csupán az ábránd, s a légvárak, a képzelgések; hanem az általánosítás is: a teóriák. „Nem kell hiú elmélet, a bornírozott tudomány öntelt fércelménye, sem a szabadság ábrándhőseinek testetlen ígéretei; sem a pedáns elméletgyárnok, sem a gerjedelmek kalandora” (*Még egy szó a forradalom után*). Ez a gondolkodás mindenkor az élő valóságból akar kiindulni s egy pillanatra sem engedi azt elveszni szem elől. Ebben benne van az „idegen eszmék”-kel szemben való bizalmatlanság is: mert azok nem a mi életvalóságunkból fakadtak, nem igazgathatják tehát azt. De benne van valami, amiben talán leginkább mutatkozik eltérés Széchenyihez képest s igazodás inkább Deákhhoz: a történeti valóság élénk érzete s tiszteletben tartása, akkor pedig, mikor cselekvőleg folytatni akarjuk, mint már meglevőnek tudomásul, alapul vétele: „A történelmi fonal elejtésével csak programok teremnek s oly egyének, kik kereskedelmi és vállalkozási társulatokként értesítik a közönséget, hogy miért, mily eszmetökével s nyereszkekédek végett alakultak” (*Még egy szó a forradalom után*). E klasszikus csoport valóban nem ejtette el a „történeti fonalat”: az 1848-i törvények alapján állott, s várt 1867-ig, míg e törvények épsége elismertetvén, továbbfejlesztésüket látta feladatának.

A történet nemcsak valami elmúltat, s ezzel elintéztet jelentett nekik, hanem egy eddigi szakaszát a valóságot örökké alakító nagy folyamattal, melybe emberi számítás és akarat csak nagyon kevésé avatkozhat bele: „A gyakorlati mezőn előjövő akadályokban több fenntartó erő rejlik, mint a legmélyebb belátású statusférfiak agyában, és az államok nagy érdekeit inkább az apró körülmények millió keze, mint az egyes tervek és személyek titánkarja szokta ótalmazni vagy megdönteni” (uo.). E folyamatot megállítani nem tudjuk, végleges irányt adni nem tudunk neki: „a talentum tud javítani; – de a lángész is ritkán teremthet a nemzet számára állandó közjogi szerkezetet”. A történelmi változások ily felgósása természetesen szintén mérsékletet javasol.

Kétségkívül sok ez eszmerendszerben a diszciplína szerepe, melyre nem mindenki képes: illúziótlanságában sok a passzivitásra jogosítás; valósgátszeteletében, az emberi beavatkozás kevésbé becslésében a fatalisztikus, nemezistában a tragikumtudat. De mindezt ellensúlyozza az erkölcsi elem: kötelesség- és felelősségérzet, s lelkiismeret: mely nemcsak tilt, hanem ösztönöz is. Egyébként pedig elsősorban azok számára van előírva, kik állásuknál, tehetségükönél fogva cselekvésre, vezetésre hivatottak.

Mint fentebb jeleztem, az említettek magyar ideálja, bár a katasztrófa hatása alatt csaknem kizárólag Széchenyivel látszik azonosnak, voltaképp leginkább annak az átvétele belőle, ami Deákkal egyezik és összeegyeztethető. Ez az ideál legvilágosabban Csengery Antalnak Deák felett tartott emlékbeszédében rajzolódik ki. Az ugyan több mint negyedszázaddal a katasztrófa után (1877 elején) jellemzi a haza bölcsét, mindamellett Széchenyivel való egybevetésében is azonos Csengerynek s a „méréskelteknek” ötvenes évekbeli felfogásával, s minthogy jóval a kiegyezés után hangzott el, az ember erkölcsi megítélésének változatlan szilárdságáról tanúskodik. Ő Eötvös és Szalay társa volt az 1848 előtti politikai életben, a *Pesti Hírlapot* szerkesztette 1845-től 1849-ig, 1851-ben a *Magyar szónokok és statusférjak* című jellemrajzgyűjteményt, mindkettőt Kemény Zsigmonddal együtt. Az utóbbiban Szemere Bertalan, Eötvös, Dessewffy Aurél, Szalay László jellemrajzát tette közzé. Deáknak is legmeghittebb embere volt, s Gyulai szerint „a modern magyar polgárnak” eszményképe. Emlékbeszédében azt írja róla Gyulai, hogy „bámulta a beszélő és író nagy szónokot”, Kossuthot – „de nem állott varázsa alatt”, s idéz is Csengerynek még 1848 előtti kézirati vázlatából ezt igazoló néhány bíráló észrevételt.

Említett emlékbeszédében Széchenyihez viszonyítva is jellemzi Deákat. Deák inkább támaszkodott a magyar előzményekre, mint Széchenyi; álláspontja magyarabb volt; a hasznosság mellett a jog is szempontja volt, s történeti jog és új eszmék közt rázkódás nélküli átvezetésre ezért is alkalmasabb; visszaautasított minden „adott alkotmányt”, oktrojálással szemben a jogfolytonosságra törekedett; elvont szabadságeszme helyett az alkotmányunkban foglaltnak biztosítását tartotta feladatának; Széchenyi, mint afféle gyökeres reformer, a *Corpus Jurist* ócska lomnak tekintette: Deák szerint „a törvény oly nyugalmat ad a léleknek, hogy a legsúlyosabb eseményeket is ahhoz ragaszkodva be lehet várni” – a törvény teszi lehetővé, hogy méltósággal tűrjünk. Az új eszméket nem Széchenyiből ismerte meg először; tanult a külföldtől, de nem szegődött tanítványává: „se rendszerüket, se módszerüket nem sajátította el. Nézeteiket nem idézi soha. Csak látköre tárgult, maradván egyébként testestől-lelkestől gyakorlati magyar államférfiú”. „Minden időben több tudományt merített az

életből, mint a könyvekből.” Tudott uralkodni szenvedélyein. Nemzet és kormány jogait egyaránt tiszteletben tartotta. Cselekvését a lelkiismeret fontolgatása előzte meg. „A lelkiismeret ébren tartása párthíveiben és a nemzetben: volt legfőbb törekvése; jól tudván, hogy ahol a lelkiismeret áll őrt, ott van a legnagyobb biztonságban a haza érdeke.” Az erkölcsi erőt tartotta a nemzetek legnagyobb kincsének, a becsületességet a legjobb politikának. Mikor a koronázáskor az uralkodó valami hálás emlékekkel akarta kitüntetni, azt mondta: „Öfelsége mondja el síromon, hogy Deák Ferenc becsületes volt, ezt kérem jutalmul.” Az igazság erejébe vetett hite mellett nagy érzéke volt a lehető, a kivihető iránt; idő előtti cselekvésre szoríttatni nem engedte magát. A „helyes közép” embere volt: szilárd és óvatos; tartózkodó, tétovázás nélkül; békeszerető, de nem félénk; az ügyért aggódó s nem személye miatt; a szabadsághoz rendet társított; előítéletei nem voltak. „Egyszerű nagyság, mely nem rendkívüliségeivel, hanem a szabályosság dimenzióival lep meg.” Benne „mindaz, ami nagy, ami nemes és kiváló tulajdon van nemzetünkben, mintegy eszményítve láttuk megtestesülni, gyöngeségei nélkül”.

E jellemzés harmonikus egységben tünteti fel, Deákban látva megvalósítottnak, Széchenyi egyéniségének ismert ellentéteit: európai (sőt csaknem európeér, sőt angломán) vonzalmait és amellet a rajongásig, az elérzékenyüléssig, a fajiságig magyar csökönyösséget; olykor – Kemény Zsigmond szerint – egész a színészkedésig menő optimista agitátorságát, s amellet tragikus riadalmakkal, kétségbeesetten fékezni akaró „mérséklet”-ségét; intuíció és hideg számítás, ihlet és taktika, önbizalom és magát büntető önvád, tapintat és kíméletlenség, szeretet és gúny, ész és szív zseniális egyoldalságokban kiélt szélsőségeit. Erősen szubjektív színezetű kontrasztok Széchenyiben, megtörtént összeegyeztetés nyugalma Deákban. A „romantikus” és „klasszikus” minősítés nagyarányúlag alkalmas volna szembeállításukra. Széchenyi romantikus és szubjektív, még akkor is, ha számít: a magyar faj övé, ő tűz ki számára célt, ő akarja átgýúrni a maga képére egy emberöltő alatt. Ez a prométheuszi teremő akarata, ez a mélyen morális alapú, cselekvő szembenállás a valósággal, ez a fejedelmi beavatkozási szándék az ő igazi jellemzője. Egy lírai költő szubjektivizmusától csak gyakorlatisága által, s tárgya nagyszerűségében különbözik, melyre hatni akar, megalkotásával folyvást együtt járó felelősségérzetében. Ugyanez magyarázza taktikáját, számítását, mérsékletét, sőt tárgyilagosságát is, mellyel biztosítani akarja legszemélyesebb műve sikerét, s óvni kontárok beleavatkozásától. Egyéniségében a személy mint kezdeményező hatalom viszonylik az idomítandó valósághoz. A kiválasztottság tudata ihleti.

Minden hódolata mellett nem ezt a szinte emberfeletti, *vatesi* nagyságot tűzi ki követendő magyar ideáljául az 1849 utáni idők vezető rétege,

hanem Deák Ferencet, kiben Széchenyi legnagyobb tulajdonságait gyakorlatilag következő összhangban szemléli. A már célkitűzéseiben is e lehetőségekkel számot vevő tárgyilagosságot, mely a helyzet követelményeit igyekszik megérteni s úgy ajánlkozik aztán szolgálatába a „feladatnak”. Nem tűz ki személyes becsvágát és tettvágyát sarkalló messi célokat, nem személyes művet épít, hanem felismert kötelességet teljesít, a személyes kiválasztottságnak csupán kötelességérzetével, megilletődött elfogadásával. Nem kezdeményező hatalom a valósággal szemben, csak lelkiismeretes munkatársa a történelmi szükségszerűségnek. [...]

(1928–1930)

Németh László

KEMÉNY ZSIGMOND*

Néhány éve egy délutánt s egy fél éjszakát töltöttem Móricz Zsigmonddal. Amolyan „összepuhatólózás” volt: két író, aki odáig inkább csak írásból ismerte egymást, leül, hogy kitapogassa, mi az, ami a másikban a mű mögött van. Összeismerkedni ismerősöknél lehet a legkönnyebben. Az ilyen írói egymásban vágásnak is ősi, csalhatatlan módszere: nagyságainkon végigmenni. Kit szeretsz, miért, hol borsódzol és hol lelkesedsz a közhit ellenében is. Itt nincs kegyelet, nincs föllebbezhetetlen ítélet; a klasszikusok egy órára megint eleven kortársak, akiket legbelsőbb ösztönünk szerint szabad vesézni, védeni, fölfedezni. Ez a számomra felejtethetetlen beszélgetés is nagyszerű botrány alkalom lett volna a halottak túlbuzgó védőinek (akik többnyire az élők hajszolói), ha valami eldugott hanglemezről a rádióba beolvassák. A visszaemberedett szobrok sem örültek volna némely véleményünknek. Volt azonban néhány név, amelyben fukar csodálatunk váratlan találkozott. A legváratlanabb mind közt: a Kemény Zsigmondé.

Én az előző télen olvastam át újból. Tanulmányai a férfikor túlsó partjáról egész másképp olvastatták magukat, mint amikor ifjan beléjük szagoltam. Mi értelme volt Batsányitól a kortársakig szinte minden tanulmányírónkat végigbújni, ha a legnagyobbat, akihez hasonlítani sem

* Németh László (1901–1975), író, esszéista, műfordító, az 1930-as években az egyszemélyes *Tanú* című folyóirat kiadója. – Esszéje előszóként jelent meg: Kemény Zsigmond: *Rajongók*. Móricz Zsigmond átirásában. Budapest, 1940, Athenaeum, 8–47. Későbbi kiadása: Németh László: *Az én katedrám*. Budapest, 1969, Szépirodalmi, 593–623.

lehet egyiket sem, most kapcsolom csak be az életembe? S tanulmányaimmal nöttek regényei is. Hol van a múlt századnak még egy olyan komor és nagyszerű regénye, mint az *Özvegy és leánya*? Mint egy ellenőrzésre, bebizonyításra váró nagy titkot őriztem a fölfedezést, hogy ez a Kemény Zsigmond, akit kora még életében elfelejtett, az utókor mint kötelező olvasmányt nem olvasott, s jussához juttatni az írók is elmulasztottak: nemcsak a legnagyobb magyar prózaíró, egy korszakforduló kovásza s hőse, de egyik azok közül az írónál több magyar géniuszok közül, akik mint Zrínyi: személyiségükkel tágitják ki az irodalomtörténetet kultúrhistóriává.

Azok közül, akiktől én tanultam vagy együtt bontakoztam: ezt senki sem látta így. Szabó Dezső, kinek múltunk színfoltjai iránt a legtöbb érzéke volt, Berzsényi-tanulmányában a múlt század három, magyar fátum alá rekesztett tehetsége: Berzsényi, Katona, Madách mellé őt rakja negyedikül. De míg azok egyszer legalább egy magukhoz méltó műre szedhették össze erejüket, Kemény Zsigmond elporladt anélkül, hogy igazán megmutatkozott volna. Később tanulmányait hallottuk dicsérni tőle s regényeit mint az unalomból erényt csináló tanárok vesszőparipáját kibesebíteni. Más nem is igen foglalkozott vele; kortársaim közül sem tudom, hogy valaki olyasféle tanulmányt szentelt volna neki, amilyet Berzsényitől Tóth Árpádig és Kosztolányi Dezsőig szinte mindenki kapott. Az utolsó nagy ragaszkodás nyoma Péterfy tanulmánya volt. Mily meglepő s fell villanyozó ezután Móricz Zsigmondtól kapni megerősítést arra, amit én a magam elfogultságának vagy fölfedezéseinek hittem. Ami bennem friss lelkesedés volt, az benne ifjúságától vele növe előszeretettel. Egy a némaság lakatja alatt tartott vonzalmak közül, melyeket az alkotó ember műve lelkében beszél ki. Mégiscsak meg kell változnia Kemény Zsigmond emléke körül a nemzet köztudatának, ha e magát két műfajban pazarló s nagysága miatt mindenikben csak vendég íróról beszélvén, Móricz Zsigmond s egy sok tűzben megforgott tanulmányíró egyszerre tudják őt a múlt század legnagyobb regényírójának s mindegyikünk fölött elérhetetlen magasban álló esszéistának tartani. Próbáljuk megmagyarázni: miért.

„S hiszem, hogy a magyar nemzet tévedései nagymértékben éppen onnan eredtek, mert midőn cselekedetei és szenvedései által gazdaggá tette történetét, e kincsszekrényt zárva tartotta vagy legalább belőle nem merített a jelen számára elég tanulságot, hanyag volt a visszaemlékezésben s így sem erejének, mellyel bírt, sem a nehézségeknek, melyek ellen küzdött, ismeretéhez nem juthatott.” Ez a mondat Kemény Zsigmondnak a forradalom után írt röpiratából való, s a magyar nemzetnél is jellemzőbb talán az íróra, aki ennek a történelmi *amentiának* volt orvossága.

Ha a magyar nemzet hanyag volt a visszaemlékezésben, Kemény Zsigmond felfrissítette emlékezetét. Ha a magyar nemzet nem ismerte magát,

Kemény Zsigmond maga volt a nemzeti önismeret. Ha a magyar nemzet „félreértette az anyag tulajdonait”, Kemény Zsigmond „tudta leginkább az eszményből, mely nyilvánulásra törekszik, mit bír meg az anyag természetéből”. S őbenne ez az emlékezés, ez az önismeret és anyagismeret nem tudás volt, hanem élet, ő önmaga. Hisz egy történész is agyában halmozhatja múltunk tényeit, többet, mint Kemény, s attól még hideg szemlélője vagy vele összeférhetetlen ellenség lehet. Kemény magában hordta a múltat; képzelete mint önmagába, egy életen túlérő gyermekkorba nyúlt vissza belé, úgyhogy társadalmi és történelmi regényeit összehasonlítva, inkább a kortársairól szóló művekben van meg az anyagnak az a hígsága s szegénysége, mely a pusztá kombináció s emlékhány jele, s történelmi regényeiben az a gazdagság, mellyel átélt dolgok merülnek föl a tollunk alól. S ahogy ő maga egy darab eszmélkedő, a világban eligazodni próbáló múlt, úgy látta lábra kelt históriának mindazt, amivel mint ember és magyar érintkezésbe jutott. Innen a merőben új szín, mellyel ő a magyarság erőforrásairól, hibáiról és európai beilleszkedéseiről szólani tudott. Ha történelmi realizmusnak nevezzük azt a gondolat- és kedélyirányt, mely az életet történelmi szöttesnek látja, s az új eszmék szálainak is az ősi rá-mán s a megértett szöttesben keres helyet: Kemény Zsigmond a magyar történelmi realizmusnak, mely régi irodalmunkban oly általános, s a maga szűk korlátai közt a néptől sem idegen, a modern magyar irodalomban, ha nem egyetlen, de legnagyobb képviselője.

Abban a nyolcvanesztendő szédítő fejlődésben, amely nemzet-ébresztő írók apró köreitől a szabadságharc Európát meglepő erőmutatványáig tart: a magyarság épp ebből a történelmi érzékből rúgott a legtöbbet maga mögé. A Bessenyei s Kazinczy körüli írók századuk gyermekeként nagyobb bizalommal voltak a nyelvet és társadalmat újra szabó emberész iránt, semhogy kultúrában és életben a történelmi kényszert és sugallást le ne becsülték volna. Ez ellen az érzéketlenség ellen nálunk a romantika sem hozott, mint más népeknél, elegendő visszahatást. Sőt irodalmunkból épp azok a nagy tehetségek esnek ki egész következetesen, akikben ebből a történelmi realizmusból a legtöbb volt: Berzsenyi, Katona s a debreceniek. A tovább menő romantika történelme alig más, mint a múltba visszavetített vágyálom: *Zalán futása*. Az 1830. francia forradalommal kezdődő reformerjedés még kevésbé kedvezett a jelen történelmi megértésének. Az emberek a jövőbe néztek s az eszmék olvasztó lángjával iparkodtak a nehézségeken át utat törni. Aki, mint Széchenyi, ismerte az anyagot, melyből ezt a jövőt kiformalni kellett: annak a realizmusa is inkább mély életismeretből, mint történelmi érzékből fakadt. Keményhez képest Széchenyi egy más világból ide hullott arkangyal, aki nyelvünkkel együtt mint felnőtt tanulja meg viszonyainkat s isteni misszióként vállal-

ja egy lesüllyedt nemzet fölemelését; míg Kemény maga a nemzet, amint emlékszik, eszmél, tétovázik s lomha testével megindul, amerre edzett ösztöne súgja. Az az évtized, amelynek Petőfi volt a legnagyobb tüneménye: a történelmi érzék szavában csak a reakció dohogásait hallotta volna. A szabadságharcnak sem erői, sem esztelenségei meg nem érthetők az emlékezésnek anélkül a hiánya nélkül, amelyet Kemény a nemzet szemére hány.

Így ő, egymaga szinte, egy hosszú korszak fejlődészavarát gyógyított-ta vagy iparkodott gyógyítani a szervezetében előállított vegyszerrel. S ez a szer nemcsak annak a kornak és annak a magyarságnak volt orvossága, amelyben Kemény Zsigmond élt. Az, hogy olvassuk és föltámasztjuk, jele, hogy testünkben megint nagy hiányát érezzük a ritka *antidotumnak*, amelyből a mi korunk az abszolutizmus éveinél is nagyobb adagot kíván. Nagy értékeinket megóvni, a változásokban kitartani, a történet alkalmait a magyar nép javára kihasználni: ez megint keményzsigmondi öntudatot kívánna. S az író, aki közéletünkben hiába keresi műve nyomát, legalább a jövőendő próbára menőit: az ifúságot szeretné beoltani vele.

„Afelől: hogy a talentumos és jellemes férfiak közül kik legyenek nagyok? mindig a helyzet határoz. A nagyság a sorsé; csak a tehetség az emberé.” Ez is a Kemény Zsigmond mondása, s éppúgy a végzet elsőbbségét hirdeti, mint regényei. Lehet, hogy mint azokba, ebbe is némi férfias panasz zárta be magát; úgy érezte: sorsa éppolyan ellensége tehetségének, mint boldogságának. Mi azonban, akik pályáját messzebből nézzük: sőtét színei alatt is megtaláljuk benne a nagyságra hajtó körülményeknek azt az összjátékát, melyet előre kiszámítani vagy megrendezni nem lehetne, a lángész azonban utólag a maga feltételeként magyaráz.

Kemény Zsigmond erdélyi volt. Erdély a 19. század első felében a leg-sajátosabb képződmények egyike Európában. Magyarországtól független Habsburg-tartomány, egy Királyhágón túli Tirol, mely önállósága idejéből bonyolult rendi szerkezetet örökölt, s mint egy központosított birodalom kicsiny nagyhercegsége kormányoztatott. Az alkotmány három nemzet, négy felekezet és három rend egymással farkasszemet néző sáncvára volt, a negyedik nemzet: az oláh, az ötödik felekezet: a görög s a negyedik rend: a jobbágyság mint megtúrt és jogtalan többség várta a maga óráját; a kormányzat pedig a birodalom fővárosából igyekezett e középkori mozaikban abszolutisztikus elveit érvényesíteni. „A szembetett érdekek Cerberusként ellenőrizték egymást s úgy kimarták minden posztióból, hogy végtére a befolyás egész a hivatalszobákba szorult s Erdély a sokféle garanciák mellett, sőt tán épp azok miatt könnyen süllyedt a korlátlan abszolutizmusba.” Igazi alkotmányos életre nem volt sem tér, sem mozgásszabadság, a kormány jószándékának pedig, ha volt, a középkori

nyűgök közt kellett elbotlania. Wesselényi, e korszak legnagyobb embere, „hinni nem akarta, nem tudta, hogy Erdély mechanizmusa, ha forgatnak, rossznál egyebet örölhessen”. Innen e birodalmakban gondolkozó matematikus agy sivár nézetei az erdélyi politikáról; hogy ott, amíg Magyarországgal az egyesülés ki nem mondatik, csupán a sérelmek hangoztatásával teremthető némi közszellem, s az elkobzott jogok haszontalan visszakövetelése is termékenyítőbb, mint a beteg gépezetből kicsépelhető törvényhozás.

Erdély intézményei így az első századfél nemzedékei fölött a végzet szerepét játszották. „Erdélyben nem az egyének belátásában vagy akaratában volt hiba, hanem az intézmények tették a közszellemet törpévé, az egyének belátását majdnem feleslegessé, az egyének akaratját majdnem ájulttá.” Ez az intézményekben megrögzített végzet annál ólmosabban függött az erdélyi társadalom fölött, mert az erdélyi közeletet felmorzsoló másfél száz év a kiváló fajt nem tudta tönkretenni. Az udvarházakba behúzódtott élet továbbteremtette a régi Erdélyhez méltó emberpéldányokat, többnyire vér szerinti leszármazottjait a fejedelmi Erdély nagyjainak, akik könyvtáraikban a 16. század okleveleit, leveleit és emlékiratait őrizték s olvashatták, s ha arra nem is volt mindig erejük, hogy a hazájukon csügő végzettel szemben hősi „szigeteket” alkossanak, ahhoz elég nemesek voltak, hogy a viszonyokhoz züllött életüket szenvedve hordozzák. A kis hősi kotériák mellett, minők a 18. században Bethlen Kata, a két Teleki, Bod Péter, majd a Benkők körül keletkeztek s az ezerdeákos Enyeden s Marosvásárhelyt Kemény Zsigmond ifjúkoráig nyújtották életüket, tele volt ez az ország Párizst járt vidéki birtokosokkal, vidéki otiumba visszavonult katonatisztekkel, rigolyás táblabírákkal, kis pörökben pusztuló katonanemesekkel, kik közül a műveltebbek a harmincas évek országgyűlésein, egy elpazarlott étellel maguk mögött mint Bethlen János szabású államférfiak álltak elő; de a kallódók is megérdemelték azt a figyelmet, amelyet az értékes embermatéria kelt eltorzulásaiban is.

Kemény Zsigmond maga is egy ilyen végzettől lefele szorított családból származott. Egy ötvenhat éves apa s egy második asszony gyermeke. Alig tizenkét évesen elveszti apját; anyja s mostohafivérei háborújában kilakoltatásokat és tettelegességeket ér meg, jószágról jószágra bujdosik, bárói címével együtt viseli egy életen át állandó pénzzavarait. Az a kelepce, melyet a sors vet az embernek, őt már a családban fogadta s megszokván, odaérezte minden emberi jószándék köré. Nagy tehetségeink közt egy sincs, aki minden görögösködés nélkül, oly görögként fogta volna föl végzet és ember viszonyát. Az antik tragikai felfogás, mely a végzetet a kiválóság irigyének és gyötrőjének látja (Kemény legjobb regényeinek s legszebb tanulmányainak az ihletője): Erdély ajándéka. Megérteni

a gyengeséget, melynél fogva a kiválót a végzet nagy gépezete elkapja, s megérteni a gép mechanizmusát, mely nemzedékeket darál le unatkozva s csak akkor bűg fel vadabbul, ha egy urául teremtett ember csontját ropogtatja: ez Kemény szépírói és tanulmányírói műzsája. S ez az a műzsa, amely már Szamosközi és Szalárdi mellett is ott állt, s most az európai és magyar politika s az egész emberélet értelme fölött fog eszmélkedni.

Az ember mintha csak töményebb kivonata lenne hazájának. Kemény Zsigmond jelleme, amilyen örvényes, olyan jól érthető. Belül indulat; kifelé ügyetlenség. Befelé: a nagyság és boldogság vágya, szenvedélye; kifelé a közvetlen személyes érvényesülés képtelensége. Egy nagy láng, amely nem tud, úgy ahogy szeretné, másokra átharapni, s előbb a melankólia, később a szórakozottság pernyéje alá takarja be magát. Életírói szeretik őt mint bukott kérőt bemutatni, akit hol a körülmények utasítanak viszsza, hol maga torpan meg boldogsága előtt. Bukott kérő azonban az ember csak sorsból lesz. Ezerszer kell érezni, hogy nincs akkora hatalmunk másokon, mint eszünk és szívünk megérdemelné, amíg akár a nőekkel, akár a tömegekkel szemben magunk fogadjuk el személyiségünk bukását. Kemény gyűlöletében Kossuth iránt is sok van a bukott kérőéből, aki elől egy szerinte hígabb és méltatlanabb ember ragadja el személyes varázsával, ami jog szerint őt illetné. A végzet neki a testében van, s egész érzelmi élete: értékének a szenvedése társadalmi megjelenésétől.

Ez a szenvedés alakítja őt bohémmá. Aki tele van szerelmek csíráival, de méltó partnereket szerezni hozzá nem tud, agglegény duhajkodásokban szerez magának torz elégtételt. Akit a társadalom megszeretni nem tudott, lomposágával mutatja ki közönyét iránta. Így lesz Kemény Zsigmond is az, aminek a kortesnóta festi: „Mindig poros a kabátja, Danielik a barátja.” Azaz egy lump főpap, egy másik agglegény, aminőt ma már elképzelni sem igen lehet, cimborának elmés és nagyszívű, pénzzavarai miatt azonban bukással végző. A múlt század rajzolói hazánk nagyjait megszépítve hagyták reánk. A Széchenyi-képek után például meglepetve halljuk, hogy ő maga egy csúnya, nagy szemöldökű, sárga embernek tartotta magát. Ugyanily retust végeztek nagyjaink jellemén is. Szobornak jobbakk lettek tőle, embernek azonban érdektelenebbek. Kemény Zsigmond jellemét, mely egy Hamletbe oltott Falstaffé volt, kár volna elidealizálnunk. Az ő vérbaja például volt olyan sorsra tartozó, mint az Ady Endréé.

De ugyanez a szenvedés nevelte föl benne a költőt és a gondolkozót is. Az embernek néha hasonlítani kell magához is, s ha az életben nincs rá mód, átnyújtózik a költészetbe. S ahol a kifelé törő vágy a melankólia burkában megakad: ott kezdődik az elmélkedés. Megérteni a rendet, amely szenvedtet, áttörni rajt, hogy aztán újból megfogassa és letiportassa ma-

gát vele: a bohémnak ez lesz másik személyisége, amelyet műveiben valószínűleg meg. Mindenik egyformán igaz s egymással megférő. Az agglegény csődje és szabadsága e kiélő és fátum alá szorító művészetet nem táplálhatta rosszul.

S mily iskolát kapott ez a nagy dolgok felé szorongatott lélek! Tehetségeink közt nem tudok senkit, aki iskolájában szerencsésebb lett volna Kemény Zsigmondnál. Enyed másfél századon át alig jelentett kevesebbet az erdélyi művelődésnél. A híres Pápaiktól fogva a legnagyobb professzorok itt tanítottak s a legértékesebb nemes ifjak vagy idejártak, vagy innen kapták tanítójukat. Kemény Zsigmondot is egy nagy tanár fogadja itt, Szász Károly, a püspök apja. Ezt a nagy jogászt a Kemény család barátsága emeli egész fiatalon a jogtanári székbe, megyei majd országos tekintélyre. A harmincas évek országgyűlésein követ s az ellenzék egyik vezére. Az erdélyi jogtörténetet ő teszi az ellenzéki politika és újságírás kincsesbányájává s a fiatal Keményt, akivel már mint tizenhét éves ifjúval felnőtt barátként bánik, ő avatja be az európai jogtörténet kérdéseibe. Együttléteiket Kemény így örökíti meg emlékbeszédében: „Hol Savigny és Troxler felett vitatkoztunk s a római jog formatökélyét bámulva, kétségbevontuk vagy követeltük korunk törvényalkotási képességét s ilyenkor ő a Napóleon-codex elveit és szerkezeti előnyeit magyarázta nekem, hol az angol alkotmányt a franciával hasonlítá össze s védte Britannia ősi szabadságát az én modern olvasmányaim ellen, melyekben a legszellemdebb helyeket mindig a legigazabbnak is szerettem volna tartani. Néha latin remekírókat szavaltunk, néha újabb kori költőket s a hazaiak közül Kölcseyt, kit ő talán nem méltatott eléggé, Csokonait, kit előszeretettel kegyelt s Vörösmartyt, kit mindketten versenyezve magasztalánk.” Hogy mit jelenthet egy ilyen mester tizenhét éves korban, azt nem kell a mi fakóbb emlékeinkből tudnunk, vagy gyermekkori elhagyatottságunkból kitálatnunk; Kemény Zsigmond, a nagy szavak ellensége maga mondja ki emlékbeszédében, egy gyönyörű, nála egészen ritka tiráda végén: „Akarom tehát, tudják meg azok a kevesek, tudja meg az az egyetlen (ti. aki halála után irodalmi fáradozásai iránt érdeklődik), hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök legtöbbet.”

Kemény Zsigmondban igen kevés volt a filológból, aki nem érezné hitelesnek művét, ha tele nem tűzdelné olvasmányaiából kiírt cédulákkal, s majdnem semmi a szellemi piperkőcből, aki műveltsége kelméit úgy hordja, mint tündökleni akaró dáma szegényebb-gazdagabb garde-robe-ját. Keménynek mindig csak az volt a keze ügyében, ami a fejében volt s tanulmányai épp attól oly hatalmasan kopárak, hogy mindig csak azt adta olvasói elé, amit szervesen kötő emlékezete gazdag élményeiből

s olvasmányaiból elveszteni nem tudott. Aki azonban a fölszedett limlomot az életté ülededett műveltség nyomától meg tudja különböztetni, érzi, hogy sokoldalúbb elme s nagyobb tanultság aligha nézett még szét a magyar glóbuszon. E műveltség alapjait s még inkább a nagy elmélkedés agymozgásait itt, Enyeden szerezte s szokta meg. A bölcséleti munkák, melyekre egy másik tanárja rákapatja, könyvtára pusztakamarási roncsaiban is fellelhetők lesznek, s a világtörténeti távlatok s a gondolkodás nagy apparátusa, mely nála kis dolgokra is mozgásba jön, Szász Károly mellett válnak e nehézkes nagy természet gyönyörűségivé s erejévé.

De Kemény Zsigmond iskolájában mégis az volt a legszerencsésebb, hogy ő származása, hajlamai és viszonyai miatt sosem ragadhatott be a literátorok egyoldalú betűszagú üzemébe. Mint a 18. század nagy angol történészei s bölcselei, könyvvel és étellel egyszerre képezte magát. Ifjúsága, akárcsak legkedvesebb írójáé, Goethéé, a szó legjobb értelmében vett vándorlás. Egy nagy dilettáns önzésivel védekezik minden lekötöttség ellen, melyből szelleme új hasznót nem húzhat. Az 1834/35. évi országgyűlésen mint enyedi diák ott lebzsel a Kolozsvárra összegyűlt érdekes és zajos társaságban, megismeri Erdély legérdekesebb embereit: a friss hírű Jósikát, az Amerikát járt Bölöni Farkas Sándort; a kortársak szerint nagy mérlegelője a pártok erőviszonyainak. Ezután egy évet az anyja gazdaságában tölt, a mohácsi vész okairól szerkeszt tanulmányt; egy szemtanú szerint valami kocsin gubbasztva olvas s őrizi anyja aratóit, kik közben a hetedik táblában járnak. Aztán kancellista, azaz joggyakornok lesz Marosvásárhelyt, s ott is marad, amíg a székely fővárost s a magyar jurátus világot ki nem tanulta, s meg nem csömörlött tőle. A következő állomás Bécs. Itt két éven át boncol és orvostudományt tanul. 1838/40: Európának nincs ekkoriban nagyobb orvosi központja Bécsnél. Itt tanít Rokitansky, a kórbonctan úttörője, s itt készül a névtelenek közt Semmelweis, az antiszepszis fölfedezője. Tévedés volna az ifjú Kemény báróba olyan komoly törekvéseket magyarázni, amilyenek makacs honfitársait mozgatták. Elméje titkos céljait szolgáló dilettáns ő itt is, aki magyar nótákra tanítható színésznők, Bécsben lebzselő arisztokraták s a klinikai elmebetegek közt egyforma könnyűséggel osztja meg magát. Viszont nyomtalan sem múltak el fölötté ezek a boncolgatások és élettani leckék; ahogy nyoma maradt a kapudi gazdaságnak, a kolozsvári és szebeni országgyűlésnek, a kancellista évnék. Realizmusa itt tanulta meg a lelket szolgáló és lelket eláruló arcjátékok és testmozgások nyelvét, alkat és jellem összefüggéseit; itt lett annyira természettudós, amennyire egy író lehet, s amennyire előtte s utána egy regényírónk sem volt.

Amikor huszonöt éves korában hazajön, az lesz, ami egész életében volt, újságíró. Ha Kemény Zsigmond és a foglalkozás szó összefér-

nek, akkor ő elsősorban mégiscsak publicista volt. Három évtizedes újságírói pályájának a nagy részében lapot írt és lapot szerkesztett. Kicsit lomha és kihagyós újságírás volt ez, megszakadt, elszunnyadt, agglegényi kiruccanások zilálták össze; a villafrancai béke hírértől Kemény Zsigmond nyugodtan fölment Jókaiékhoz anélkül, hogy újságjának leadta volna. De mégiscsak az újságpapír volt az az elem, amelyből az ő történész-politikus ösztöne fejét kiütve a nemzet helyett a világon szénézett, s az erőket mérlegelve, kellő lassúsággal és eréllyel megszólalt vagy elhallgatott. Minden műfajok közt az újság hasonlított leginkább az élethez, s ez a kispénzű arisztokrata, aki alighanem az első nyugati szabású magyar polgár is volt, sokoldalú tudását s kíváncsiságát a szerkesztői asztalnál tudta a legjobban érvényesíteni s elszórakoztatni.

Az a lap, amelynek ő azonnal hírlapszerkesztője lett: az *Erdélyi Híradó*, jó előiskola volt a *Pesti Napló* jövődő szerkesztőjének. Odaát az anyaországban akkor mutatta meg Kossuth *Pesti Hírlapja*, micsoda hatalmaság a sajtó. Erdélyben is ezt választja egy kicsiny, jól képzett kör (köztük egy csomó jövődő nevezetesség: Teleki Domokos, a történetíró, a *Vadrózsák* Krizája, Kovács Lajos, Széchenyi barátja, Brassai, a mindentudó), hogy a béna közszellemet mozgásba hozza. Kemény Zsigmond másfél éven át mint szerkesztő, 1845/46-ban pedig mint Teleki Domokos munkatársa itt tanulta meg történetbölcseleti szempontjait a napok eseményeire fordítani, s a visszhangtalan magyar nyilvánosságot mint nagy szelleméhez illő végzetet elfogadni. Erdély vénebb és kicsinyesebb volt, mint Magyarország, a szerkesztő pedig még ifjabb és könnyebben sebhedő, úgyhogy e szerkesztőség csalódásokban viharosabb és keservesebb, mint a későbbiek. A publicista államférfi azonban itt készül el. Ezeknek az éveknek a vizsgadarabjában, a *Korteskedés és ellenszereiben*, mely a satmári olombotos választásokhoz s a magyar bunkokrácia gondjaihoz az európai alkotmányos élet természetrajzát adja háttérül: már ott van az a mely s kissé fanyar realista vonás, amely Keményt 48 előtti kortársaitól jobban elválasztja, mint a 48 utániaktól.

Fiatal emberre mindig előnyös, ha kisebb körben, egy félfellépés félfelölősségével ismeri meg jövődő feladatait s rendezi arcát és természetét az igazi fellépésre. Kemény Zsigmondnak ilyen közéleti iskolája volt Erdély. De a negyvenes évek derekára, ha lassúsága még vissza is húzta, képességeivel már kilátszott belőle. Ahogy az egész Erdélynek az unió volt egyetlen orvossága, a tehetségesebb ifjak útja is egy volt: átlépni a magyar közéletbe. Kemény Zsigmondnak Wesselényi Miklós volt az átvezetője. Csaknem egy évet töltött Zsibón a nagy államférfinál, aki akkor már vak volt s a hosszú gräfenbergi száműzetés után a magyar politikában sem találta igazi helyét. Keményben ő a nagy eszű fiatal, s a nagyszerű memo-

randumszerkesztő társat fogadta maga mellé, aki még visszatámogatja őt az elvesztett porondra. Kemény viszont az akkori magyar politikával jutott Zsibón vagy Zsibóról kapcsolatba. Belelátott egy nagy államférfi nézeteibe s hibáiba; megtudta, mért gyűlöli Wesselényi Széchenyit, akinek ifjan barátja volt; olvasta Kossuth Zsibóra küldött leveleit s megalkotta a maga véleményét. Megismerte Deákot s Vörösmartyt; pesti útján Jósikával és Eötvössel készítette első regénye kiadását; összejött Wesselényi féltékenysége ellenére Debrecenben a Tisza-szabályozó Széchenyivel is, aki egy napilap szerkesztését ajánlta fel neki. Értékét fölismerték, mint le nem kötött emberért versenyeztek, csak tőle függött, hol s mikor veti be magát a magyar világba.

Semmi sem jellemzőbb és sorsdöntőbb egy tehetségre, mint hogy mikor dobja be egyéniségét s nézeteit a dolgok folyamába. Kemény Zsigmondnak nagy vonása, hogy talán senki sem várta ki nagyobb tartózkodással a maga óráját, mint ő, akinek a lelke pedig ifjan valóságos költető ágya lehetett az érvényesülés magukat maró démonainak. Ezek azok az évek, amelyekben a levegő nálunk kétszer annyi oxigént tartalmaz, mint különben, s a gyors égés oly gyors nagyságokat növeszt, amilyen Petőfié. Eötvös Józsefnek, aki egyidős vele, háta mögött vannak már legnagyobb hatású regényei; el is feledte az időt, mikor Széchenyi s Kossuth közt, mint ifjú bíró ítelt a *Kelet Népe* pörében. Kemény ugyanekkor elég nagy közönnyel nézi kézíratai sorsát s kallódását, s az egy *Korteskedés és ellenszerei*n kívül még semmit sem adott a nagy nyilvánosság elé, amiben szempontjai és műveltsége igényét az irányításra bejelentette volna.

Ezt a tartózkodást megmagyarázhatja írói természete s a korszellem közt fennálló ellentét. Ha a hozzá legméltóbb Eötvös József egyik tanulmányát elolvasta, Kemény maga is ridegnek, fanyarnak, epekórosnak, sőt helyel-közzel cinikusnak érezhette megnyilatkozását. A *Korteskedés és ellenszerei* például arra a tételre épül, hogy a „megvesztegetés az alkotmányos országok organizmusának kikerülhetetlen következménye”, de azt „sehol sem üzetik oly botrányosan és annyi veszély kíséretében, mint éppen a magyarok honában”. Ő nem eszményíti tehát a nyugati szabású alkotmányt, s nem kíván nálunk sem aranykort, csupán kevesebb anarchiát s több szemérmet abban, ami a dolgok természete szerint egészen elkerülhetetlen. Modorát legjobban jellemzi egy kis ízelítő: „Az angol követségre kijelöltek ügybarátai tehát nem vonatják ott, hol vándorutakon sok szavazóra találnak, félre a falu harangját, informatio végett a templom vagy kocsmá előtt nem állnak süttel és kenyérrel megakott szekerekkel körül sorompoltatva magukat – az ötvenes hordó tetejére, mint Bacchus atyánk, midőn Indiából megérkezett és ezen emelvényről, hol természetesen alattok van minden szívre szóló argumentatio, mint a rossz színész

ömledezése a sugólyukban, nem kiáltják magyar egyszerűséggel: igyunk, barátaim! De ily Hogarth vázlataira méltó világboldogítási praeludium helyett nem tömjénezvén akkor is a nyilvánosságnak, midőn a gyarlóság illetlen dolgokra ösztönzi őket, jó előre elengedik farmereiknek a haszonbért, vagy minden különös okadás nélkül a befolyásos városi polgár műhelyéből, boltjából, gyárából gyakran vásárolnak drága áron és nagy mennyiségben portékát. S miután az emberi agy csakugyan furfangos szer, az engedményekben és kedvezésekben részesedők önként kitalálják pártfogóik iránti kötelességök.” S amint az alkotmány barátait nem eléghette ki e pallérozottabb lélekvásárlás mint eszmény, úgy a vármegyék barátai, köztük Wesselényi is méltán döbbsen meg azon a védelmen, melyben a megye önkormányzatát részesítette. Nem is csoda, hogy röpirata első őszinte füzetének az ellenpárt tapsolt a lehangosabban. Keménynek éreznie kellett, hogy a kor lelkesedése sekély elem az ő realizmusának.

De tartogatnia kellett magát abból az önzésből is, amely egy nagy tehetségben, akinek időszerű belépésétől egy korszak jellege függhet, a közérdekkel azonos. Wesselényi-tanulmányából látjuk, milyen pontosan ismerte s mérlegelte ő nagyjaink rossz véleményét egymásról. S bármennyire tisztelte őket, többre becsülte magát, semhogy hozzájuk tudhaszon végképp szegődni. Ő fölismerte, hogy Wesselényi is csak a színpadra be-beszóló hatalmas árny, kinek a dráma menetére nincsen több befolyása. De nem állt oda Széchenyi mellé sem hírlapszerkesztőnek, bármily hatalmasan csinált elődöt belőle magának, amikor Széchenyi már csak egy tébolydai ereklje volt. A negyvenes években szolgálni, akire az ötvenes években hivatkozott: számára zsákutca lett volna. Kossuthnal sokban egyezett, de ő volt az a vérmérsékbeli ellenfél, akinek nehezebb megbocsátani, mint a meggyőződésünkkel szembenállóknak. Így szegődött ő, amikor már lehetetlen volt nem szegődni, ahhoz a kis csoporthoz, mely annak ellenére, hogy az ország első lapja volt kezükben s oly sikeres író, mint Eötvös József, a büszkeségük, maga is a jövő számára eltett mag volt: a Szalay László körül csoportosult centralistákhoz.

Ez a kör főként rendszeres európai műveltségében ütött el az akkori politikai s írói világtól; a célba vett megyékben s a nyugati népképviselőben is ez a más színű műveltség talált kritikai zsákmányt és feltűnő jelszót magának. Kemény a forradalom előtti évben mint az ő munkatársuk írja cikkeit a *Pesti Hírlap*ban. Pestre költözik, évi huszonnyolc cikkért 1200 pengőt kap s költ el a hazai segéllyel együtt játszani könnyen. A pesti kortársakról naplót vezet, közben Velencébe is lerándul s még mindig inkább készül, mint adja magát, újságcikkei inkább a korteskedés eszmekörében mozgó ismétlések. A meglepő és sok tartalékú egyéniség így is vonz eb-

ben az évben, mely másokkal mindenüket bevetteti a közélet magas lánggal lobogó tűzébe, s bizonyára egyike az érdekesebb rejtvényeknek, hogy ha a februári francia forradalom közbe nem sívít, vajon miképp érvényesül szellemszervező ereje ennek a korszakos elmének, aki a centralisták közt vezér lett, akinek Széchenyi a barátságát kereste, s a művelt közönség az újságírás fededelmeként fogadott. A forradalom azonban közbeszólt, s Keménynek egész más körülmények közt kellett magát a közvéleményre rányomnia.

Könnyű volna adatokat sorakoztatni arra, hogy a szabadságharc Keményt is elragadta, s korántsem volt az a nehéztérű baljós, aminek önmagát utóbb feltüntette. Amikor 1848 márciusában az ország váratlanul Kossuthtól kapja meg a parlamentáris kormányzatot, melyért Keményék küzdöttek s amelyet Kossuth nem akart: nála szokatlan módon lelkesedik érte. „Magyarország történetében új korszak kezdődik. Kossuth határtalan erélyt fejtett ki a parlamentáris kormány védelmében. Áldja meg az Isten ezért őt. Győztünk végtére.” Amikor Jellasics napjaiban a nemzet és az udvar közt a törvényes kötelékek recsegnek, mint újságíró támadja Bécset s a horvát bánt, s mint miniszteri tanácsos ő írja a magyar nemzethez forduló proklamációt. Elkíséri a kormányt Debrecenbe, s a trónfosztás után egyik vezető embere Szemere lapjának, a *Respublikának*. De ha később joggal is hányták szemére, hogy a forradalom alatt ő is más hangszerezen játszott, mint forradalom utáni röpiratában: az nagyon valószínű, hogy az ő nehéz természete a forradalomból is hamar kiüledett, s ahogy nőtt Kossuth s mögötte a katasztrófa: úgy tért vissza az ő kibillentett egyénisége a maga végzetárnyú fanyarabb nézeteihez. Elhihetjük, hogy azokban a napokban, amikor Kossuth s a nemzet már-már összeolvadt, annyi súlyos magyarral ő is a rosszállók közé süppedt, akik mint a forradalom kölöncei hurcoltattak a vég felé. A nagy szétszóródás aztán, melyben a reformkor legjobb elméin a száműzetés, a terror és a sír osztozkodott, megadta neki az égaljat, melyben nézeteit a dolgokról kimondhassa.

Kemény Zsigmond forradalom utáni szereplésének van néhány szépséghibája. Keménynek és „békepárti” társainak még folyt a hadbíróság előtt a pörük, amikor emlékiratában és első röpiratában ő a közelmúltat kommentálni kezdte. A fegyverletétel után, mint annyian, ő is a barátaival dugdostatta magát, s később a terror enyhültével a pesti Vadászkürt szálólóból védekezett, amely akkoriban amolyan fiók-Neugebäude volt. Egyéni védekezése s történeti fejtegetései közt nincs olyan éles határ, mint az kívánatos volna. Az *Emlékirat 1849-ből* a védőügyvédet öltözteti a történetíró köntösébe, s két pont körül csoportosítja szabadságharcbeli emlékeit: egyik az Ullmann-konferenciák, melyeken Széchenyi s még néhány barátja, köztük Kemény igyekezett 1848 nyarán a forradalmat megaka-

dályozni; a másik a trónfosztás előtti s utáni cselszövények, melyekben a békepárt, köztük Kemény, hol a maga lemeszároltatását várta a véres flamingók által, hol Görgeyt majd Szemerét igyekezett harcba dobni Kossuthék szétverésére. S ha ez az emlékirat akkor nem is jelent meg, a *Forradalom után* írója is kétségtelenül odapislant, mialatt maga a történetíró ítélőszékébe ül, a fölötte ülő katonai ítélőszékre. Kossuth is sokkal inkább egy perszifikált hagymáz, mint valóságos államférfi ezekben a fejtegetésekben. Kemény módszere e részben a javasokéra emlékeztet, akik egy elhajítható tárgyra vagy pénzdarabra viszik át az ember betegségét. Ő a száműzött Kossuthról akarta bebizonyítani, hogy azzal a forradalmi lélek utolsó párafoszlánya is kiszállt a konzervativizmusra született magyarból.

De hogy Kemény sem Plutarkhoszba illő példa, sem Bayard lovag nem volt: azt minden sorából gyaníthatjuk. Maga és barátai igazolása, a bűnbakállítás, a nemzet sorsának megkönnyítése, egy új korszak kürtfúvása s természetének a revánja mind ott fülrik ebben a vállalkozásban, mely kevert indítékai ellenére is a leghatalmasabb talán (Széchenyi 1830-as és Szabó Dezső 1919-es sorsba nyúlásával legalább egyenértékű), amivel nemzetünk életére egy ember befolyt. Kemény Zsigmondnak ránk maradt nagy tanulmányai (a Gyulai-kiadás négy kötete) néhány kivétellel mind a forradalom utáni három-négy esztendőből valók. Ezeknek a tanulmányoknak, melyeknek múzsaí közt a hadbíróság helyét a pénzgond foglalja el, óriási, majdnem kizárólagos részük volt abban a szellemi égjárváltozásban, mely Kemény szerint abban áll, „hogy míg kivált 1830 óta 1848-ig a magyar irodalom aránylag keveset törődve a múlt eszmekincsével és hagyományaival, csak előre tekintett s egybeköttetés nélkül a régivel, az átélttel kívánt élni a jelenben s hatni a jövőre; – most már kezdi megnyerni a Janus-arcot, a vissza- és előrenézést, azon adományt, mely a nemzetek irodalmának férfikorát jelzi s reményt nyújt százados művek alkotására”. A magyar irodalomnak vannak szép tanulmányai, sorskérdésekről is köztük, melyekben egy-egy dolgozószoba szépeket álmodik arról, hogy mi lenne, ha ő az ország volna, ezeket a tanulmányokat azonban egy valódi államférfi írta, aki szervezetében hordta a politikum örökségét, kijárta a történeti megfontolások iskoláját, egy nagy kor nagy emberei közt mint főszereplő forgott, nagy változásokat ért meg, s a balsorstól fölpuhult nemzeti lelket, s az irányító szóra leső polgártársakat látott maga körül, akikért érdemes volt, amint egyéni okokból szükséges is, nehéz természetét súlyos magyarázatokra összeszedni. Innét e tanulmányok különös hitele s méltósága. Kemény tanulmányának e tekintetben csak a hadvezér Zrínyi epikáját lehet mellé állítani.

Ez a dicséret nem azt mondja, hogy Kemény befolyása mindenben szerencsés volt. Keménynek, mint a végzethívó magyaroknak általában,

megvolt a hibája, hogy túl gyorsan fogadta el kimozdíthatatlan végzetnek, ami mint kényszerűség egyszer a nyakába ült. Így fogadta el Kemény Zsigmond a forradalom után a természettel egyerős szervezetnek a Habsburg Birodalmat. A Habsburg Birodalom időnként közel volt az elpusztuláshoz, a harmincéves háború elején, Mária Terézia trónra léptekor, Napóleon esztendeiben, de sorsa úgy látszik az, hogy várt összeomlásai után újuljék meg mindig a leghatalmasabban. Kemény szerint negyvennyolcnak is ez volt az értelme: egy kiirthatatlan történelmi intézmény erősebbnek bizonyult, mint a létét kérdésessé tevő kisebb fátumok, s megint mint első erő hívja alkalmazkodásra, akiket vereségük kezébe szolgáltatott. Kemény szerint a mi szabadságharcunkat a birodalmi végzet verte le; ki akartuk vonni magunkat valamiből, amin kívül nem juthatunk, vagy ha kívül jutunk, el kell pusztulnunk kívüle. A Kossuthtal ellenlábas gondolkozónak az a hivatása, hogy népét ezzel a végzettel, mely csak az imént győzte le, egy méltó szerepben összebékítse. Ezt a szerepet birodalom és nemzet csak közösen határozhatja meg. Kemény ezért második röpiratában (*Még egy szó a forradalom után*) a legjobb birodalmi és a legjobb magyar politika közös céljait hirdeti meg. Ausztriának keleti hatalommá kell lennie. Ott a török birodalom elgyengülése idején „majdnem akkora alkalom nyílt befolyásának megalapítására, minő ámbár más okokból, a 18. század kezdetén”. S ha keletre nem német telepésekkel s a magyar állam romjain át akar eljutni, ami abszurdum, akkor már a magyarság számára is kijelölte azt a szerepet, amelyet az történetére emlékezve elfogadhat. A nemzetiségi kérdésnek is itt a megoldása. Mint Ausztria fátumát a mienk fölött, olyan állandónak érzi Kemény a történelmi nemzet abroncsait a mi nemzetiségeink fölött. A keleti politika megszünteti a legnagyobb veszélyt; a birodalom befolyása alá kerül az a két nép: a szerb és a román, mely önállóan vagy orosz befolyás alatt a magyar történelmi nemzetet szétrobbanthatná.

Kemény fejtegetéseiből a bevált jóslatok gyűjtője bámulatos szemelvényeket vághatna ki. Míg az ilyen természetű jövőidomításokat a történet többnyire egészen összekuszálja, ezt az események birtokában is végig világosnak és következetesnek találjuk. Csak a kiindulópont volt hibás; az táplálkozott egy kelletténél súlyosabb kedélyhangulatból. Ausztria fátuma nem volt olyan erős, mint Kemény hitte. Negyvennyolc utáni felátadása csak a hosszú betegek átmeneti javulása volt. Egy komoly keleti politikára s Kemény meghallgatására a császárban és államférfiaiban sem kedv, sem erő. Amint a mellettünk munkáló végzet: a történelmi nemzet sem volt többé olyan erő, hogy a nemzetiségek szívét államunkba, akár mily gyöngédséggel is visszafordíthassa. A birodalom problémáját Keményen kívül még két magyar gondolta végig: Wesselényi *Szózatában* és

Kossuth Lajos Keménnyel egy időben. Mindkét elgondolás életképesebb volt. Wesselényi a Monarchiát a pánszlávizmus és dákoromán álmok ellen egy szláv–német–magyar föderatív állammá akarta átalakítani s ezért területi engedményekre is hajlandó volt; a horvátokat kiengedte s az erdélyi szászoknak külön Tirol-szerű tartományt szervezett volna. Kossuth kevesebbet értett a történelemhez, de épp ezért jobban érezte a hullasza- got. Ő Ausztria előtt csak a haldoklás évtizedeit látta: a hullájából feltörő nemzetiségekkel akart szövetkezni tehát. Így vetette föl a száműzetésben a dunai államszövetség tervét. Mint annyiszor, az ő terve hordta az éretlenség színét, s mint a történelem bebizonyította és bizonyítja: ez volt a természet szerint valóbb – ha nem is a lehetséges.

De Keménynek nem is az volt az érdeme, hogy a magyarság helyét a birodalomban megállapította. Ő nem volt igazi közjogi elme s az életet többre becsülte, mint közjogi biztosítékait. 1850 után sokkal szerényebb államjogi helyzettel is beérte volna, mint amiért később küzdött; a 48-as törvények követelésére csak Deák Ferenc táblabírói szilárdsága vezette vissza. Neki az volt a fontos, hogy a magyarság élete azok közt a keretek közt, amelyek közé szorítottatott, meginduljon. S a lefolyt félszázad elemzésével, a *Pesti Napló* művészeti s társadalmi cikkeivel s gazdag külpolitikai horoszkópjaival is: ezt az új, szívósabb magyar életet teremtette. Az abszolutizmus korának volt olyan nagy írója, mint Arany, olyan nagy tudósa, mint Szalay László, szórákoztatója, mint Jókai, politikusa, mint Deák, életcsinálója azonban csak egy volt: Kemény Zsigmond. Az ő sugalmazásai sokkal messzebb értek s erősebbek voltak, mint a kortársak maguk is hihették. Ha e korszak legjobb jelenségei közt a közös értelmet keressük: azt alig találhatjuk meg másutt, mint Zsiga báró agyvelejében. Elsősorban az ő munkássága az a Janus-arc, amely nézete szerint a népek férfikorát jelzi.

E Janus-arc egyik fele abba néz vissza, amit mi másutt mélymagyarságnak neveztünk el. Kemény Zsigmond nem csak azt ismerte föl a lefolyt ötven esztendő elemző tanulmányaiban, hogy a magyar szellem, miközben az eszméssel egyre magasabbra ragadtatta magát, a történelmi múltat fokról fokra kirúgta maga alól, hanem hogy ez a múlt nemcsak múlt, de jelen is; népességünk óriási többsége ma is ebben él, úgyhogy a magyar művelteket múltunk mélyebb ismerete közelebb viheti a néphez, mint a pusztá demokrata eszmék. Ahogy az *Élet és irodalom* címen összegyűjtött cikkekben írja: „Így merül föl a 17. század emlékiróinak fontossága. Mert ha van mi a történelemnek a kevéssé olvasni szeretők közt is közönséget teremthet, emlékiróink bizonyosan olyanok. Bennök annyi ősmagyar szellem, annyi naiv fölfogás, annyi jámbor egyszerűség, annyi kellemes részlet, annyi táblabírói világnézet van, hogy a kisebb mű-

veltségűeket is érdekelni s magokhoz fogják vonni. Stíljük az ószínezet és zamat mellett is könnyen érthető, könnyen élvezhető. Szellemök az irodalommal folytonosan érintkezésben nem levő közönségnél honosabb, mint első tekintetre gondolnók; mert a nép lassan cseréli föl világnézetét s az eszmék, melyek a társadalom tetőzetét érintik, ritkán hatnak le alapjáig.” Ehhez a 19. század divatjaiból kimaradt geológiai réteghez, ehhez a mély világnézethez leérni; kultúránkba ezt is beleépíteni, hogy az egyszerre legyen az egész magyarság háza, – úgy, ahogy azt újabban a zenében Bartókék csinálják – ez volt Kemény Zsigmond célja is a forradalom után. Ezért mutatja ki a múlttalan sorsszemlélet nagy botlásait a közel-múltban; ezért vállalja Szalayval és Mikóval a régi magyar élet emlékeinek a kiadását, s adja ki ő maga Szalárdi *Siralmas krónikáját*, mely két nagy regényének, az *Özvegy és leányának* s *A rajongóknak* lesz forrása. Ezért ismerteti igen bőven és szépen Szalay s Macaulay történeti művét; ezért figyeli történeti regényirodalmunkat s magasztalja azokat az írókat, akikben a kívánt mély világnézetre ismer: Aranyt, Katonát, Berzsenyit s a székely balladákat, melyeknek egy-egy darabjáért, mint mondta, egész munkásságát odaadná.

S mégis mily hiba volna Keményt egy antikvár vagy népies-régies zamatromantikusnak elképzelnünk. Az ő Janus-arca közül a másik az akkor javában virágzó polgári életforma felé néz. Ha a magyar kisnemességből, iparos- és nagyparasztsztyárból nem támadt magyar polgárság, s hűbériségünk ma a polgári korszak nagy vérfrissítése nélkül megy át egy hivatalnok-proletár államba: azért legkevésbé Keményt lehet okolnunk. Ő az abszolutizmus áldásának tekinti szinte, hogy a hivatalokhoz szokott magyar réteget a szabad pályákra szorítja. Olyasforma nevelő iskolának fogta föl az elnyomatást, mint mi a kisebbségi sorsot. „Feledhetjük-e, hogy a földesuraknak, a gentrynek, az alföldi nagy városok polgárainak gyermekei, kikből a forradalom előtt földbirtokosok, vagyonos táblabírák, ügyvédek, szónokló honoratiorok, sedriai ülnökök s egy csoport *nobile officium* átvállalói vagy legrosszabb esetben pipás és helységök határából ki nem mozduló nagy emberek lettek vala, most az ipar és kereskedelem, anyagi vállalatok és a reáltudományok általi kenyérkereset száz meg száz nemei felé vonatnak? S nem bizonyos-e miként éppen az alakuló osztály nemzetiségünk irányában szint oly fontos, mint az arisztokrácia?” Másutt meg így vetíti előre a tőkés fejlődést: „Most a nagypolgár *comptoirja*, áru-rakhelye, üzlete és szélesebb körű összeköttetése, több oldalú ismeretek, érintkezések és tapasztalatok által emeli őt, mint a forradalom előtt. S ez évről évre kétségtelenebb leend. Vagyonaival, melyet nem a helyi körülmények és akadályok közt szerez meg, hanem a kereskedelmi és iparérdeknek általánosabb versenyében, ezen sok számításba kerülő vagyonával együtt fog járni egy csoport eszme, egy csoport finom élvezeti vágy s

egy csoport erély: mélyebben tekinteni azon nemzetközi és állami viszonyokba, melyekkel gazdagodásának vagy bukásának mozzanatai kapcsolatosak.” Kemény ezt a polgári figyelmet (s nemcsak a nők, a férfiak figyelmét) akarja a magyar tudományos és szépirodalommal kiszolgáltatni.

S ha most azt keressük, mi e Janus-arc mögött a közös eszmény, az akkori Anglia felé nézve könnyen megérthetjük. Kemény egy történelmi gyökerű s érzékű magyar polgárságot akart. Sugalmazásokkal teljes programja, melynek művelődésünk minden ága számára volt intése anélkül, hogy az egész élet vitatásától egy percre is elállt volna, ennek akart előbb irodalmat, később újságirodalmat teremteni. Magyarországon nem volt meg egy ilyen történelmi polgárság kifejlődéséhez az alap és előzmény? Sőt, csak az ilyenhez volt meg. Mennyi része volt abban, hogy mégsem támadhatott, s helyét egy idegen kölcsönpolgárság foglalta el: nemzetiségeink városi elhelyezkedéseinek, a zsidóság gáttalan beömlésének, a hivatalokat visszaaranyozó kiegyezésnek, egészségtelen közjogi helyzetünknek, hígabb íróink felelőtlen ségeinek: egy más tanulmány tárgya lenne. Magyar történelmi polgárság nem támadt, s már nem is támad, s Kemény tanulmányai ma inkább azok számára rejtenek mély útmutatást, akik a mélymagyarság eszméjét az új proletariátus sorsával szeretnék összekapcsolni.

S ahogy páratlan kísérlete a lefelé örlő erők közt, úgy bukik meg hamletes érvényesülési ösztöne is a mutatós embereket szerető hazában. Keményt elismerik, de azért továbbra is a bukott kérő marad; vezető szellemét maga osztja szét más vezéregyeniségek közt. Eszméi egy részét ő oltja belé, hogy nagyobb fénnel hassanak, a valóságosnál realistábbá tett Széchenyiébe; mint nemzetvezető Deák Ferenc alakja mögött rejtőzött el, ott egyeztetgetve nagypolgári-arisztokrata álláspontját Deák jogászai táblabírók egyenességével; az irodalomban Arany és Gyulai lettek elrejtő bálvány és haragos helytartó. A magyar nép lelkében pedig egyre nagyobbra nő a nagy Ellenlábás: Kossuth, s az irodalmi anti-Kemény: Jókai.

Aki Kemény Zsigmond regényírását meg akarja érteni, annak nem fölösleges átfutni e regények keletkezéséről, megjelenéséről szóló adatokat, úgy, ahogy azt Kemény Zsigmond áhítatos és fogékony életírója, Papp Ferenc összeállította. Gyulai emlékebeszédéből tudjuk, hogy Kemény könyvespolcán tulajdon regényei nem voltak meg, kéziratban maradt munkáit sorsukra bízta: a forradalom előtt írt naplóját bujdosása alatt egyik nőismerősénél hagyta, soha többet vissza nem kérte, le nem másoltatta; az értékes kézirat a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság kéziratárába került s onnét tűnt el a múlt század végén.¹ De ugyanannyi

¹ A *Napló* utóbb megkerült: 1964-ben tette közzé Benkő Samu az *Igaz Szó* című folyóiratban. (A szerk.)

a rendetlenség a megírásban, kiadásban. Folytonos félbehagyás, sürgetés, előlegek és tervek kereszteződése az ő regényírása. Művei közt alig van olyan, amelyet egy nyugodt hozzáülésben elkészített volna. S miután a legkülönbözőbb idegtortúrák után végre kidobta őket, soha többé nem törődött velük. De lássuk a tényeket.

Első regényéből, az *Izabella királynéból*, melyet „Martinuzzi” néven is emlegetnek, néhány féregrágta oldal kerül elő 1912-ben a pusztakamarási levéltárban. Második nagy regénye, az *Élet és ábránd*, melyet 1845-ben Eötvöshöz Pestre küldött; kiadási megfontolások után a *Gyulai Pál* mögé tétetett s Budavár ostrománál égett el. Egy hibás és csonka másolatát az *Izabella királynéval* együtt találták meg. Pedig ez már nem ifjúkori kísérlet, hanem egy harmincéves író munkája, melynek a maga idejében meglett volna a hatása. *Gyulai Pál* talán a legnyugodtabban készült műve. Kapudon, az anyja mellett s zsidói tartózkodása alatt írta egy éven át. Egy másik évébe került a megjelenése. Amikorra ötödik kötete is kinn volt, itt volt a forradalom. Négy éven át csak politizált, 1850-ben a *Magyar Hírlap* hirdeti regényét, de az csak a következő évben jelenik meg az elégett enyedi kollégium számára írt emlékalbumban. 1851-ben, amikor a Schwarzenberg-kormány a *Pesti Naplótól* kiüldözi a haladóbb írókat, mint regényíró köti le magát itt is, ott is, *Déliabábnál*, *Divatcsarnoknál*, *Magyar Hírlapnál*. A hirdetések és a megjelenés időpontja közé azonban többnyire hónapok és évek estek. A *Férj és nőt* Szilágyi Sándor előfizetési hirdetése a következő téltre ajánlotta olvasmányul; a regény azonban csak a következő nyáron jelent meg. A *Ködképek* a *kedély láthatárán* közlését a *Budapesti Visszhang* 1852 nyarán kezdte meg, de csak minden harmadik-negyedik számban tud egy folytatást kipróbálni, s az év végén a regény feliben befejezi a közlést. Az egész mű csak a következő év karácsonyára jelenik meg Emichnél.

S ne higgyük, hogy így csak súlyra könnyebb társadalmi regényeit sajtoltatta ki: három nagy történeti regényével, mely nevét a gimnáziumba járók számára megőrizte, szinte vígjátékiak a bonyodalmak. Kemény Zsigmond 1855-től a *Pesti Napló* szerkesztője (mint haza büszkén írja, szép jövedelmű ember), s a szerkesztőségéből ígéri, hirdeti, közli s fejezi be fő műveit; nem egymás után, hanem egyszerre; egymást is zavarva, kergetve. A *Vasárnapi Ujság* 1855 márciusában május 15-re ígéri az *Özvegy és leánya* három kötetét. A harmadik kötetet nem tudja megírni; előbb a *Deborah* című novella miatt (melyből később *A rajongók* lesz, ekkor azonban még csak egy „kártékony 120 pengős kötelezettség”), később a szerkesztés gondjai (vagy jövedelme) miatt. Amikor 1857 elején végre a harmadik kötet is a közönség kezében van már, „két alkuja van, mindegyik külön 750 pengő forintot”. „Sokat kell írnom, mondja, mert olcsó vásárok.”

A két alku: a *Zord idő* és *A rajongók*. Előbb a *Zord időt* kezdi írni, de *A rajongókkal* készül el előbb. Közben hírlapot szerkeszt, keleti utat tervez, betegeskedik. De ha *A rajongók* miatt türelmetlenkedő *Hölgyfutárnak* végre igaza is lesz, a *Budapesti Szemle* és Csengery vízben marad a *Zord idő* folytatásaival. A regényt 1857 őszén indította meg, de februárra elakad. 1859-ben itt a háború, majd az alkotmányos küzdelem. Az országgyűlés szétosztatását követő komor hangulat kellett hozzá, hogy Kemény ezt a munkáját, mind közt a legszagattottabban és leghajszoltabban írtat, befejezhesse.

Mindebből nehéz azt következtetni, amit Kemény mondott s barátai is elhitték, hogy ő elsősorban regényírónak érezte magát s ha körülményei engedik, Pusztakamarásra az öccséhez húzódik s ott késő vénségéig írja a regényeket. Olyan emberek, akiknek nemcsak eszményük, de tehetségük is Janus-arcú, gyakran vágnának azt a szempárjukat behunyni, amelyet akkor épp az éberség gyötör, s azt felnyitni, amellyel egy más, frissebb munkatérre látni. De amikor a *Zord idő* megjelenése után Keménynek legtöbb ideje lenne a regényírásra, a lapnál kitűnő helyettese, a különféle vállalatoktól igen szép jövedelme van: ő Konstantinápolyba utazik vagy a politikai társaságokat és a fiatal írók bohém tanyáit látogatja. Kemény kétségkívül meg tudta oltalmazni magában azt a költőt, aki a közéletben forgó emberekben többnyire csakhamar elsorvad. Lelkét már igen korán váltógazdaságra rendezte be, s szívesen pihentette az egyik fajta munkásságban a másikat, amint bő marka jószívű réseit s Danaida erszényét is szívesen töltötte onnét, ahonnét épp töltöni adatott. Olyanféle antagonizmus azonban, mint azt az irodalmárok elképzelték, közéleti és szépirói működése közt nem volt. Kemény legmélyebb szenvedélye szerint a magyar sors bölcselője és formálója volt. „Honnan leljen vigasztalást oly kedély, mely meggyőződéseai közül nem küszöbölheti ki azon lelket faggató tudást, hogy minden nép szerencsétlenségeit bűneivel szerzi meg? Kétségbeesnék és laokoóni fájdalmak kínjainál metszőbbeket érezne, ha némileg nem vigasztalná azon észlelet, hogy miként a skorpióban saját fulánkolásaira orvosság rejlik, úgy egy állomány betegségei is gyakran önként kimutatják maguk ellen a gyógyszerzt.” Így írta első művében. E nemzeti bűnök és a természetükben rejlő orvosságok kutatását tartotta ő feladatának, s emelte nagy szempontjaival az általános emberi magasára. Regényeiben is fokról fokra ennek a sorskutatásnak és sorsalakításnak a szolgálatára fogta be a serdülő ábrándú s modern tetszelgésű költőt. Legtökéletesebb regényei épp azok lesznek, amelyekben ez a legjobban sikerül neki.

Épp ezért sokban ferde képet ad regényírásáról az a lélektani erőltetés, amely regényeiben csak az elnyomott szenvedélyek Walpurgisát akar-

ja hallani, s nem veszi észre bennük a nemzetnevelőt. Kétségtelen, hogy Kemény regényeiben sok a líra; sötét, cinikus vagy hamletes alakjai: a Gergely és Barnabás diákok, a Gyulai Pálok és Pécsi Simonok az ő el nem mondható gondolatait vagy gondolatainak el nem mondható alját monologizálják maguk elé. Lírának fogható föl vonzódása az erény szörnyetegei iránt is, akik mint Tarnóczy né az *Özveggy és leányában*, vagy a szombatos Kádár *A rajongókban*, valami bűnnél borzasztóbb, de azért imponáló kemény anyagot izzadnak maguk köré, balladai keménységükkel szégyenítve meg az ildomos átlagot. S nem lírai gyökerű-e az a világ ellen lázadó s a világot mégis elfogadó kegyetlenség, mellyel ő hőseit a világtól megkínóztatja; – amint lírai mélységű a tragikum minden tragikusnál, akár Szophoklész az, akár Shakespeare? De csak a regényre vonatkozó elméleti megjegyzéseit kell összehasonlítani regényírói gyakorlatával s rögtön kitűnik, hogy ő regényeiben nemcsak megvallhatatlan indulatait vallotta meg, hanem olyan regényeket igyekezett a közönségnek adni, amilyenekre hite szerint a magyar társadalomnak épp szüksége volt. A regényírásban ő éppolyan céltudatos munkás volt, akár a *Pesti Naplóban*. Amikor a *Gyulai Pálban* legjobb területét már megtalálta, beáll a nőket szórakoztató társadalmi vagy még inkább társasági regényeket írni, amint későbbi történeti regényei is öntudatos felhasználásai a mélymagyarság akkor megnyílt tárnáinak; – az ősi nemzeti világnézet s egy állambölcs tapasztalatainak az ötvényezése három mintául szolgáló szépirodalmi alkotásban. Mint Kemény minden megnyilatkozásában, az a szép ezekben is, hogy a nagy társadalmi célok, az egyéni fájdalmak, indulatok s az élet kicsinyes szorongatásai és alkalmi oly szervesen fonódtak össze bennük, mint talán csak Ady Endre és Móricz Zsigmond műveiben.

S itt érkezünk el Kemény Zsigmond stílusához. Nézetem szerint nagy balgaság őt azokhoz a dadogó Démoszthenészekhez hasonlítani, akik nem értek rá nyelvük alá elegendő kavicsot dugni. Kemény egyáltalában nem volt az az alaktalan lángész, amivé kikiáltották. Az alaktalanság inkább az olvasókban volt, mint benne. A kifejezéssel való tehetetlen küzdelemnek én nem sok nyomát látom benne; forradalom utáni regényeiben éppen nem. Nyelve kissé lomha, nehéz, de hatalmas mozgású, ép alapszövevébe sokkal több rossz szokás akadt belé, mint honfitársának, Gyulainak önbírálattal kristályossá tett erdélyiségébe. A nyelvújítás fonákosságait éppúgy fölveszi, mint a régi táblabírák latinos lomposágát. Aki a konkrét világról szólva gyökösen és zamatosan ejti a magyar nyelvet, ha lelki folyamatokról, vagy társaságbeli helyzetekről ír, magát eleresztően magyartalan. A *rajongókban* a boszorkányhírű Marcsa így uszítja a falut a megszökött Szőke Pista után: „Csak rajta ti csürhék, ti pimaszok! kiabálta Marcsa, hol oláhu! hol magyarul. Üssetek, tépjetek, marjatok,

rágjátok, csak rajta! Majd megfizet nektek a kisbíró, az öregbíró, az ispán, szolgabíró és a tekintetes vármegye csak rajta! Lesz vessző, korbács, deres, kaloda, vallatás, ítélet, tömlőc, csak rajta! Ne engedjétek, hogy földesurunk önagsága szökött jobbágyát utolérjem. Majd lesz zálog, kibecsülés, kobzás, kettős robot, kettős dézsma, majd kihúzzák alólatok a szalmazsákot, a derékajlit, a lepedőt, elhordják konyhátokból a fazekakat, a bögrét, a serpenyőt, a lábast, a vaskanált, a nyársat, csak rajta! Hagyjátok szaladni a jobbágyot s fogjátok el helyette a banyát! Majd lesz elég csur-molya vadlencse, konkoly üszök, köeső, jégeső, békaeső, nehéz nyavalya, marha dög, dögmirigy, bélpoklosság, csak rajta! He! ho! hová bújtatok, hová osontatok, hová lapultatok, hová tűntetek. Csak elő! Hadd lássam melyik üt, melyik szúr, melyik tép, csak rajta. Hol vagytok? Senki sincs! Márton uram! Jó hogy a kucik mögül kiütötte kend az orrát. Nagy dolog történt. Nagy veszedelem érte a falut. Elszökött a szökött jobbágy. Kend a bíró, kendnek húzzák le érte a szűrét, a bőrét. Keresse meg, ha tetszik. Semmi közöm hozzá. Hazatérek, egy toppot se lépek. Kend a bíró. Csak rajta!” S aki így tud magyarul kerepelni, az a *Gyulai Pál*ban így ír le egy tájat: „A tenyésztés meddőbbé lőn. A lég némává, az út döcögőssé, a tájképletek egy kinyomatúkká váltak. Az előkönyöklő hegygerincek kerítvényeikből félig kimosolygó szirtjeikkel és a sivár horpadások porló összekuszált viharától seprert öbleikkel hasonlítottak azon élethez, melyről az örömmel zöld lemezét egy csalódás lehántotta.” Ugyanott egy lelkiállapot rajza: „Ő túlragadtatott a férje helyzetéről nyert véletlen fölvilágosítások által s azon szívtelen bánás miatt, melynél fogva tőle kit a világon leginkább érdekeltetett, a Sennót fenyegető veszély eltitkolva lőn. Ily hiányát az őszinteségnek megbocsátani, ily durva kímélést, mely épp azt rabolja el a szívtől, mi erőt ad a szerencsétlenség hordozására, ti. az előkészületet, a hozzátörődést: mély bosszankodás nélkül tűrni lehetetlen volt.” Amit mi itt szétválasztottunk, Kemény mondataiban többnyire együtt hömpölyög; ha meg nem szokta az ember, zavar, ha pedig mint az írójához tartozót megszokta s megszerette, éppúgy beleéli magát, mint akármilyen más írói nyelvbe. Más azonban: sokaktól nehezen értetni, s más a kifejezéssel küzdeni, dadogni.

Kemény nagyon is nagy formaérzékű író volt s kitűzött feladatát akkor is meg tudta oldani, ha az természetéhez nem vágott. Regényei közt van egy: a *Ködképek a kedély láthatárán*, melyhez szinte mozarti szerkezetet választott. Két barát, egy nő és egy férfi felváltva mesél egymásnak, s a két külön elkezdett történet előttünk olvad össze egyetlen regénnyé. A jószemű életíró nem oktan említi Goethe *Wahlverwandschaften*ját, amint lehetne egész modern játékos műveket is említeni. S Keménynek épp a szerkesztés, a forma teljesen sikerül. A tartalmat lehet kevesellni, a

nyelve olyan, mint leírtuk, ez a nehéz ember azonban bámulatos biztonsággal vezeti végig a maga mozarti szonátáját. Három fő művében pedig nemhogy alaktalanság nincs, de azok nagyon is tömör, pontosan tagolt és érdekesen bonyolított művek, amelyekben még a teremtfőlőnynek az a fölöslege is megérzik, melyet Kosztolányi a remekmű kritériumának tart. Nem hogy a dadogás elvont izmai, s a fölöttük kifényesedő és kivörösödő bőr, de épp a tömérdeksége tudatában nyugodtan játszadozó, magát, amennyire lehet, olvasóihoz kicsinyítő óriás az, ami az ember eszébe jut.

Ha filológust mímelve osztályozni akarjuk őket: első csoport: a forradalom előtti regényei. Közös vonásuk, hogy az író a fűszeres, színesen habzó, romantikus keretet keresi, s mint elmélkedő és elménckedő romantikus kommentátor áll hősei mögött. A fiatal Kemény nagy műveltségére vall, hogy milyen regénytárgyakat talál ennek a hajlandóságnak. Izabella királyné s kegyencei; a szerelméből kitudott Camões (aki Vasco da Gama után megy Keletre s egy Vasco da Gama-eposzt s iszonyú nyomort hoz haza); Báthory Zsigmond olasz komédiásokkal pezsgő, romlékony udvara: a közös háttér mindhez a reneszánsz, s közös hős az önmagán meditáló lélek. Ha, mint Péterfy hitte, magasabb hőfokúak a későbbieknél, jóval tisztulatlanabbak is. A végzet azonban már az *Élet és ábránd*ban is az, ami végig lesz. „Miként áldoztaték fel Catharina d'Atayde első szenvedélye? Ezt kérdehetitek önök. A viszonyok hatalmánál fogva.” *Gyulai Pál*ban a pártviharok közt szétszaggatott hűség, mely túlzásával veszti el magát: igazi, bár kissé erőszakolt tragikumot ad. S a mű egyes részletei, ahol kevesebbet beszél és többet ábrázol (a köszvényes Báthory István például, ahogy az elfajzott Zsigmond képét átnyújtják neki), gyémántmorzsái az olvatag anyagnak.

Második csoport: az ötvenes években írt társadalmi regények. Walter Scott csillaga alól ekkor lép át Balzac birodalmába, vigyázva persze arra is, hogy mit bírnak el honunk szépkelblű asszonyai. A Margitszigetet ebben az időben egy külön, világot járt úrhölgy bérlí, a Flussgöttin, ahogy nevezik, akinek a bohém társaságában Kemény is ott tanyáz. Mintha ez a hölgy, akit a kortársak *A szív örvényei* Agathájában, s tán a *Ködképek* Ceciljében is fölismertek, mint olvasó is bele volna kalkulálva ezekbe a nőknek írt regényekbe és „beszélyekbe”. Kemény vigyáz az érdekességre s kevesebbet enged be a regénybe férfiindulataiból, mint másutt. A nagy monomániákusok, az igazi Kemény-hősök (*A szív örvényeiben* szerelméért minden eszközzel küzdő Wranich Izidor vagy a *Ködképek* emberségbe gázoló emberjavítója) kissé tompítva jelennek meg, s Kemény a jellemekbe csöppentett kisebb gyengeségekkel igyekszik élővé tenni alakjait. Egy pallérozottabb világot mutat be, s benne a nagypolgárság növvő szerepét. *A Férfi és nő* vagy a *Szerelem és hiúság* az arisztokrata és polgári jellem közt

készült párhuzamnak. Nagy történeti regényeit esztétikai értékre nem közelítik meg; hiába célozgat a kor eseményeire, alakjaira, sőt botrányaira (a *Szerlem és hiúságban* Széchenyi és Wesselényi is szerepel, a *Férj és nőben* a feleséggyilkos Praslin hercegről szóló újságcikk dönti el a főhős sorsát): könnyedségre törekedve az anyagból kevesebbet markolt, semhogy a nagy regények fajsúlyát elérhette volna. Hígak és vázlatosak kissé, de minél többet foglalkozunk velük, annál több becsülni valót találunk bennük. Kemény regényirodalmunk egy hiányzó európai ágát igyekezett itt megalkotni, s vele egy osztály alakulását, egy műveltségi szín fölvételét siettetni. Ha e regények utódait keressük, még leginkább Justh Zsigmond és Ambrus Zoltán nevét szabad a szánkra vennünk.

Harmadik csoport: a három nagy történeti regény. A fiatakkoriakkal összehasonlítva elsősorban a háttér tűnik föl. Kemény egy századot lépett: a 16-ból a 17-be. A *Zord idő* is, melynek évszáma: 1541, Buda bevételé, színeiben inkább emlékeztet Rákóczi György korára, mint a reneszánszra. A 16. század tarkább, fűszeresebb, ábrándozóbb és rejtélyeskedőbb volt; itt a vallás és történelem kiszárította már a kedélyeket; az emberi hóbot és a gonoszság is a puritanizmust másolja, s a végzet és az eltévedt erény csikorgó vashangon vitatkozik. A két korszak közé Szalárdi krónikája és Kemény Zsigmond emberi s államférfiúi tapasztalata esik. Péterfynek, aki a *Gyulai Pált* s *A szív örvényeit* a *Zord idő*nél és *A rajongóknál* többre becsülte, nem lehet igazat adnunk. Kemény lelkének sötét alja itt jut el addig, hogy Shakespeare-re és az oroszokra méltó tragikus alakokban törjön fel, gondolatai emberek és államok sorsáról itt a legérettebbek, a keményzsigmondi végzet itt öröl leghatalmasabban. A krónikákon át még nyelve is visszatatal szülőföldjére: pongyolaságába magyar nedvek szöknek.

A három regény közül a legtökéletesebbnek az *Özvegy és leányát* tartom. A kegyesség színe és tudata alatt minden sötét indulatát szabadon viharoztató Tarnóczyné, aki tébolyának lányát is feláldozza s meghal, amikor bosszúja megbukik, olyan hatalmas tragikai alak, aki egymaga is lábon tartaná a regényt, ha körülötte az élet és kor színét viselő embergyengesség tucatjával nem nyüzsgetné a hihető alakokat. A balladai sötétség árnyékában talán itt találhatók a legépebb szívek és a legtöbb kedély; jellemző ereje csak ott hagy ki, ahol eszményíteni kell. A *rajongók* kompozíciónak a legnagyobb. A regény több felől tör, sorsok és színek örvénylésével, a balázsfalvi szombatos ünnep felé, ahol a *rajongók* a hideg eszű Kassai csapdájába futnak, Pécsi Simon kétségbeesve érti meg fellengős tudós ábrándjai s a tömegrajongás másvoltát, a gyáva, jobbágy szívével vértanúságra gyenge szombatos pap, kém és örült megkapja a halált, s az amorózó Kassai Elemér elestével a végzet szertartásmesterére is

visszaüt. A regényből talán az hiányzik, ami az *Özveggy és leányán* a nagyság fagyával fú keresztül; egyetlen hatalmas tragikai alak. A *Zord időben* van ilyen, de az író nem merheti egészen vállalni. A regény legnagyobb fajsúlyú teremtménye kétségkívül az eszelős, vénülő Barnabás deák, akit gazdáit mint fegyverest szöktetnek Buda alá. Ő hordja a boldogságból kitudott emberiség lázongásait, őt ejti meg vetélytársának és útítársának emberséges modora, s őbelőle csinál renegátot, keresztények irtóját, mindent összekuszáló végzetet a gyanú, s az egyszer ellágyult szívnek bosszúszomjas csalódása. Az alak azonban oly borzalmas és idomtalan, hogy nem lehetett belőle a regény Tarnóczynéja. A budavári udvar és az ismert történeti események sem kapcsolódnak elég szervesen a Budára vándorló erdélyiek sorsával. S ha a kisebb alakokon föl is tűnik már valami egyhangúság, mintha az író az emberiséget csak mulatságos vagy gonosz rigolyások nyájának tudná látni, a történetet megtestesítő államférfialakok itt a legnagyobbak. Milyen májbalátó, s amellet mégis méltányos rajzát adta például Werbőczyben annak a magyar államférfitípusnak, amellyel ő ifjúkorától harcba állt.

Kemény Zsigmond negyvenkét éves volt, amikor a *Zord idő* és *A rajongók* első árkusait írni kezdte. Több mű másállapotát nem vállalta; nagyobb tanulmánya is egy-kettő jelent meg. A teremtő erőnek ezt az elhanyaglását a politika nem magyarázza. Benne magában hamvadt el az alkotó kedv. Nem valami hangos szakítás volt ez, aminővel sértett írók dobják el a tollat, hogy aztán sérelmeiket kialudva újból fölvegyék. Kemény elég lomha, élni, kóborolni szerető, a „miserabilis regényektől a legexaktabb tudományokig” minden iránt érdeklődő lélek volt, akit az írásra csak egy nagy ok tudott befogni: a negyvenes években az önalakítás szenvedélye, később pedig a nemzetalakításé. A hatvanas évekre érezhette, mi az, ami sikerül, s mi, ami nem. Ő nem volt az az ember, aki az utókornak dolgozik, s a közvetlen hatás az újabb összeszedelőzködést nem érte meg. Ez az a kor, amelyben Arany is elhallgat s Kemény is láthatja, mennyire vette fel a magyarság azt a Janus-arcot, melyet kívánt neki. Nincs elkeseredve, sőt maga bizonygatja az eredményeket, de oblomovi természete ítél agya helyett is; hiányzik a méltó inger, amely mozgásba hozná. Deáknak a kiegyezésben szekundálni, a társaságokba eljánni s elnökölni, ez az, ami a nemzetcsinálásból számára megmaradt. Igen sokat utazik, Konstantinápolyba, Olaszországba, Dél-Franciaországba, északra. Idehaza embereket keres, akik közt a pénzét elszórhatja, agglegény szívét melengetheti. Családot keres a családjában, majd idegenek közt; fiatal írók közt játssza a nagyszívű és bőkezű bátya szerepét. A haldokló Zilahy Károlynak, aki őt becsülte a kortárs irodalomban legtöbbre, utolsó író látogatója. Így merül alá a lángezek mocsarába: a társaságba. A kortársak úgy

festik őt, amint szórakozottsága vagy álomra lecsúszott szemhéjai mögött elrejtőzködve ül a megunt és mégis kívánt emberek nyüzsgésében.

1870 táján megkezdődik a felbomlás. Nincs okunk mindent a szellemi megerőltetésre fognunk, bár a baj, mely Kemény Zsigmond agyát kioltotta, előszeretettel kúszik be a sokat dolgozó agyvelőkbe. A leírt tünetek után alig lehet kétséges, hogy mint abban az időben annyian, igazi bohémhez méltón, Kemény Zsigmond is paralízisben halt meg. A nagyszerű agyvelő, melyben egy ellensége szerint egy enciklopédia s tíz nyelv élő tudása fészkelte, odajutott, hogy a maga nyelvén is csak értelmetlen töredékeket tudott dadogni. Gyulai szívfacsaró képet fest erről a hajadonfőtt kószáló emberről, akit lassan a világ is elfelejt. Megint dajkára szorult: előbb budai házában ápolják, majd öccséhez kerül Pusztakamarásra. A betegség szokatlanul lassan végez vele: legalább hat évet haldokolt.

S a felbomlás folytatódik a halál után is. A 19. század legnagyobb írója, ki mellé nagyságban csak Petőfi s talán Arany és Berzsenyi állítható, nemcsak a nemzet vérkeringéséből iktatózott ki, de méltó emléket sem kapott. Gyulai emlékbeszéde szép tiszta ütésekkel evezett át a meg nem mért mélységek felett, Péterfy is inkább a maga érzékenysége drámáját rejtette egy nem egészen alkalmas hősbe. A legtiszteletreméltóbb áldozat e nagy író emlékének életrajzírójának az élete, aki azzal az áhítattal és makacssággal szegődött mögé s bizonyította nagyságát, amivel hazánkban már csak a tűnőfélben levő Névtelen Tanár tud áldozni s lelkesedni.

Ezután talán másképp lesz. Azon az éjjeli beszélgetésen, melyről e tanulmány elején írtam, Mórícz Zsigmond azt is elmondta, hogy őt még kezdő író korában egy kiadó Kemény Zsigmond regényeinek az átírására szólította föl. Amit a fiatal nem tehetett meg, javítgató estéin megtette az öreg. Átstilizálta *A rajongókat*. Az *Erdély* írója az egyetlen, aki erre jogot szerzett. Ő sem azért, hogy az eredeti művet fölöslegessé tegye, hanem hogy azoknak, akiket Keménytől a nyelv elriaszt, az eredetihez kalauzok legyen. Az azonban, hogy Mórícz Zsigmond erre a (szó szoros értelmében vett) szolgálatra vállalkozott, talán éppannyit mond, mint maga az átírás.

S a másik beszélgetőtárs? Nemrég a tanulmányi versenyek egyik diákgyőztesének a nyilatkozata jutott a kezembe. Kedves íróiról kérdezték s ez a modern irodalmunkban is járatos fiú két nevet mondott, az egyik a Keményé volt. Úgy beszélt róla, mint egy friss titokról szokás. Okom van hinni, hogy ezt a fiatalembert már a másik beszélő társ lelkesedése győzte meg, aki a magyar ifúságnak ezekre az évekre Kemény Zsigmondnál jobb mestert adni nem tudna, s épp ezért ezt a tanulmányt is csak sovány előlegének tekintti egy sürgető adósságai közt számontartott Kemény-könyvnek.

(1940)

Forradalom után

A nagy francia forradalmat csak egy-két csüggedt képviselőjében érte meg a felvilágosodás harcos serege; a magyar reformnemzedéket ereje teljében, tervei, vitái első mámorában rohanta meg a pusztulás. Útikönyveiken, melyek békés nyugati nagyvárosok életét idézték, még alig száradt meg a nyomdafesték és már száműzve, kiverten bolyongtak az idegen utcákon, a börtönügy lelkes szószólói maguk ismerkedtek a fogsággal, a népképviselő apostolai kipróbálhatták az abszolutizmust. A polgárosodás megigéztetteinek most idegen hivatalnokszervezet kínálta a polgári újításokat, a reformer félig valósult álmait a „civilizátor” ígerte valóra váltani. Ha elmenekült, az emigráns lelkiület bizonytalansága lett úrrá fölötté, a bukott forradalmárok valóságtól elszakadt, öröknaiv képzelgése, ha itthon maradt, a passzív védekezés vette el rugékonyságát, fejlődése elakadt. A realista elitet a legnagyobb veszély fenyegette, ami érthette: ábrándok és lídércék között elveszti tájékozódását, a bukás szégyenében szellemi igényességét, korszerű akarátát, politikai készségét. Egy út maradt számára járható: az önbírálaté. A harc leverését követő néhány esztendő a lelkiismeret-vizsgálaté: miért kellett a dolgoknak idáig fejlődniük. Személyes ingerültségen, politikai vádakon túl, ezekben a vizsgálódásokban komoly elvi aggodalom szólal meg; mennyiben idézték elő az emberek és az emberi indulatok az eseményeket és mennyiben következtek azok szükségszerűen, logikusan a diadal felé törő új gondolatokból. Mi az eredendő hiba az ideális elgondolásban, mit kell módosítani, hogy a véres színjáték meg ne ismétlődjék. Az analógiákat kereső szem előtt természetesen bukkann fel két külföldi példa: az elvont elmélettől hajszolt franciáké és a gyakorlati megoldásokat kereső angoloké, forradalmaké, melyek fellángoltak és elhunytak, s békéjükben is mélyreható átalakulásoké, melyek a társadalom egész berendezését megváltoztatták. Ha eddig Párizsra néztek a szellemek és a nagy forradalom titkát kutatták, most az angol alkotmány csodája tudatosodik fel bennük és Guizot-val a régi angol forradalom sikerét vizsgálják. Minek köszönhetik az angolok páratlan politikai fejlődésüket – ez lesz az ötvenes-hatvanas évek legizgalmasabb kérdése.

* Halász Gábor (1901–1945), esszéíró, kritikus, könyvtáros, a *Nyugat* meghatározó szerzője az 1930-as években. – Írása nyitó fejezetét közöljük. Első megjelenése: *Magyar Csillag*, 1942. I. 26–36. Újabb kiadása: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*. Budapest, 1981, Magvető, 92–99.

A forradalmak és a restaurációk kudarcai között hányódó franciáknak Guizot polgári józansággal az angol példát mutatja fel: az egyenletes fejlődés, békés reformok lehetőségét. A februári forradalomtól megbuktatva, száműzetésében egymás után kiadja munkáit, megannyi figyelmeztetést a szenvedélyek uralma ellen. Újra kiadja egy terjedelmes bevezető *Discours*-ral bővítve a sikeres angol forradalom történetét, amely először 1826-ban jelent meg; akkor, Sainte-Beuve szerint, az uralkodói abszolutizmus, most (1850) a túltengő demokrácia kapta meg benne leckéjét. Az angol forradalom két ízben is sikerült – fejtegette –; kezdetben, mikor módot adott az alkotmányos királyság megalapítására, később, amikor eszméi kihatásaként megalakult az amerikai köztársaság. Sikerének titka az volt, hogy idejében véget tudott érni; szerzői nem ragaszkodtak a forradalmisághoz, mint a franciák. „L'esprit révolutionnaire est fatal aux grandeurs qu'il élève comme à celles qu'il renverse” (117).¹ A megtartó politika csak az lehet, amely nemcsak elkezdni tudja a forradalmakat, de befejezni és felszámolni is. A társadalomnak mindenekelőtt békére van szüksége – elmélkedett egy évvel korábbi munkájában (*De la démocratie en France*, Lipcse, 1849). A demokratikus politika célja sem lehet más, mint a béke. Végleges és igazi győzelmét csak ennek jelében biztosíthatja. Franciaország az állandó nyugtalanság állapotában van, a társadalom egyes részei egymásnak feszülnek. A béke kedvéért le kell, hogy mondjanak a kizárólagos uralom reményéről; egymást meg nem semmisíthetik, egyezzenek meg hát egymással.

Az egyezkedő, túlzásoktól ment demokrácia gondolata Guizot nyomán egykettőre gyökeret ver nálunk. Szalay László egyik államférfiúi portréját neki szenteli, Kemény Zsigmond híres röpiratában (*Forradalom után*, 1850) az ő forradalmi rajzán buzdul fel. „Csak szelídítésekkel illik ránk Guizot rajza. De a meglepő hasonlatosság felold a különbségek taglalásától” (169). Monk tábornokról, az angol forradalom felszámolójáról szóló munkája, amelyet 1837-ben írt és 1850-ben ugyancsak tanulságképpen újra kiadott, még ez utóbbi évben megjelenik magyarul is. A fordító, Szabad Imre előszavában világosan látja a munka célját: „Lamartine Londont mutatja fel honfitársainak, melyet folytonos szellemi és anyagi haladásban talál; a vörös republikánus Girardin Anglia előmutatásával szegényíti Párist, míg Guizot az angol forradalom előadása által akarja kijózanítani a forradalmakban kifáradt és megzavarodott francia népet” (2). Levonja a tanulságot is: „Az angol 1688-i forradalom folytonosan működik, régi typusa módjára, azaz: békés úton, vér nélkül” (17).

¹ A forradalmi szellem végzetes mind az általa felemelt, mind a megdöntött nagyságokra.

A vér nélküli, békés átalakulás guizot-i leckéjét még tudatosabban jutattja érvényre a konzervatívok egyik legnemesebb vezéralakja, Somssich Pál, amikor a megjelenés évében (1851) siet lefordítani a fentebb említett *Discourt*s. Elő- és végaszavában az angolos józanságot a maga magyar úri mérsékletével keverő politikus szólal meg; Guizot mellett Macaulay angol történetét idézi, a gyakorlati politika másik nagy példatárát. „Csak a józanságnak és méltányosságnak, törvény és igazságon alapított rendnek erélyesen kezelt politikája tarthatja meg a nemzet életét” – hangoztatja végaszavában (130). Guizot gondolatához kapcsolódva reakció és forradalom között keresi a kiegyenlítés útját itt is és önálló röpiratában [is] (*Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Bécs, 1850). Űgyesen fejti ki kétfelé ható érveit; nálunk a felkelésnek csak látszólagos legitimitás vetett véget, valójában a magyar lázadás helyére egy újabb került: a bürokráciáé. A kormány éppoly kevésbé ügyel a történeti jogra, mint a forradalmárok, általános programokból indul ki, nem a történelem és társadalom adottságaiból. „Azon boldogságról, melyet a népekre valaha egy bürocratiái rendszer hozott volna, a világtörténelemben mi sincs feljegyezve” (100). Másrészt a népképviselési rendszer divatos francia mintája sem jelent megoldást; „gépszerűleg kivont része a népnek”, „számszerint kitervezett” parlament nem képviselhet egy nemzetet. A helytartósági életnek kellene valami modern változatát megteremteni, a meglevőt korszerűsíteni, ahogy azt Macaulay előadásában az angol történet mutatja. A forradalmakat békésen levezetni azzal a bölcs angol politikával lehet, „mely minden szükséges változások kiindulási pontjául a fennállót választja” (114). Macaulay eszméit ajánlja hazája státusférfiainak és reformereinek figyelmébe; Macaulay hőségnek, Orániai Vilmosnak „igazságos szelídségét, s szabadelvű politikáját” idézi az elnyomó törekvések ellenébe. „Az ellenkező soha üdvös hatású nem lehet” (122) – szegezi le a forradalom még nyers erejében bizakodó visszahatásával szemben.

Somogy nemes követe mély műveltségével, szónoklatának klasszikus ízeivel, higgadt érveivel, nyugodt gesztusaival jól oda illik a Macaulay-típusú angol politikus mellé, s nem egyedülálló, hanem széles réteg képviselője; mint angol kortársaiknál, e birtokos uraknál is szolid vagyoni helyzet, állhatatos jellem, emelkedett erkölcsiség, közeleti érdeklődés, széles tudás alapozzák meg a polgári biztonságot, azt a kissé nehézkes, árnyalatnyit már kezdetben elavult, rokonszenvesen méltóságos tekintélyt, amit a viktoriánus jelzővel szoktunk egy szóban összefoglalni. A „fontolva haladók” ők, ahogy e magában is viktoriánus névvel illették őket, a reformok legigazabb barátai, mert nem ismerik a népszerűség és a személyes ambíciók eltérítő erejét. Felfelé és lefelé is egyaránt lojálisak és bátrak, kritikájukban szókimondók, elfogultágtól mentesek. A Deák-párt később az ő

magányos tehetségüket fogja majd össze és szűrki el bizonyos mértékig a parlamenti és pártélet hétköznapjaiban.

A birtokos középnemes mellett már élesebben és elfogultabban halatja a bírálat szavát az „ókonzervatív” főnemesség egyik jellegzetes alakja: gróf Széchen Antal. 1846-ban ő is megjárta hagyományos külföldi útját, Majláth György társaságában. Párizsban többek között Thiers-rel, Guizot-val és Montalembert-rel is megismerkedett, igazi élménye azonban Anglia. Ez az élmény azonban már nem Széchenyi szenvedélyes elragadtatása az előrehaladott életnívó felett, nem is a doktrínérek türelmes intézménytanulmánya; Széchent, mint társait, Majláthot, Szögyényt, Sennyeyt, Czirákyt stb. az angol politikai bölcsesség kapja meg, a toryzmus eleven hagyománya; hazatérve nem reformklubot, hanem konzervatív pártot szervez. „Élte végéig rendszeresen foglalkozott az angol politikára vonatkozó irodalommal” – mondja róla emlékbeszédében Thallóczy Lajos. A bukás kábulatában neki is meg kellett szólalnia; 1851-ben, Bécsben jelenteti meg *Die politischen Fragen der Gegenwart* című művét.

Elvi kérdésekhez szokott szemmel, a nagy nyugati konzervatívoké emlékeztető éles logikával nyúl a bajok gyökeréhez. Az ő vádja is, akárcsak Bonaldé és társaié, hogy az enciklopédisták és nyomukban a francia forradalmak helytelenül, elvont elvekből indultak ki. Örök forradalmár-előítélet ez. „Es ist der Versuch, den Staat nach gewissen Vernunftregeln mechanisch zu konstruieren, anstatt ihn organisch werden zu lassen” (4).² És e szabályok alapja megannyi tisztázatlan fogalom, így elsősorban a politikai szabadságé. Csak az egyéni szabadságon nyugalhat az igazi politikai szabadság; az abszolutizmust például parlamenti despotizmusra cserélni még nem szabadság. Ugyanilyen tisztázatlan a népszuverenitás elve, amelyet divat hangoztatni, de végére senki sem jár. Az utánzási kedv különben egyik lényeges tényezője a jelen politikai törekvéseinek; és itt inkább a francia és amerikai példa hat, mint az angol, amely pedig a történeti fejlődés és a gyakorlati rátermettség tekintetében alapul. A társadalom tényleges képe szolgáljon a politika kiindulópontjául. „Man versuche es nicht, die *Gesellschaft auf aussergesellschaftliche Rechte zu gründen*” (29).³ A maga organikus és társadalomszemlélő álláspontjáról sorra megbírálja a kor uralkodó eszméit: a konstitucionalizmust, a sajtószabadságot, és még ma is meglepő éleslátással a nemzetiségi kérdést. A szabad sajtó csak eszköz, semmi több; a kontinentális újságírók többségükben a legrosszabb és legveszedelmesebb fajtájú bü-

² Kísérlet ez arra, hogy az államot mechanikusan, az ész bizonyos szabályai szerint építsék fel, ahelyett hogy hagynák organikusává válni.

³ Ne próbáljuk a társadalmat társadalmon kívüli jogokra alapozni.

rokraták. A nemzetiségi kérdés akkor mérgesedett el, amikor a nyelvi kritériummal cserélték fel a történeti-politikait. Pedig a nyelvi és törzsi közösség nemzeti elvvé emelése Európában csak irtóháborúra vezethet. Az igazi, mélyen gyökerező és nem felületes szenvedélyeket megmozgató nemzeti érzés a közösség összes szellemi és anyagi javainak, illetőleg ezek eredményeinek magunkban átélése. A valóság szemléletén alapul tehát és nem elvont tételeken, mint az igazi politika is. „Die echte politische Weisheit gründet sich stets auf klares Erfassen des wirklichen Lebens” (77).⁴

Kemény Zsigmond két röpiratában (*Forradalom után*. 1850; *Még egy szó a forradalom után*. 1851) a zseniális bíráló szólal meg. A burke-i hagyomány, a harcos konzervativizmus, mely az értelem lobogását szegezi szembe a tömegindulatokkal, a történeti érzéket a követelődző elvont elvekkel és az invektívák pergőtűzével sem marad adósa a vádaskodóknak, páratlan erejű lapokon elevenedik meg. A könyörtelen emberismerő és a múlt kiábrándult rajzolója most a jelen gyarláságain és illúzióin tölti ki leleplező kedvét, szenvedélyes pesszimizmusa, mint játékszert töri szét a naiv forradalmi bizakodást, magányos gögje megcsúfolja a népszerűség csábításait. Kossuth „szerencsejátékot űzött a politikából. Szünetlenül árverezte magasabbra az eszméket, mert mellőzhetetlen szüksége volt a karzatra” (*Forradalom után*, 20). „Ő az institutiók Dzsingisz kánja volt” (Uo. 152). Ilyen szigorú hanggal kortársnál csak a személyes használatra szánt és napjainkban nyilvánosságra került dokumentumokban találkozunk, Csengery Antal levelezésében, Pálffy János emlékirataiban. Természetesen a szélsőségek elítélése nem jelenti, hogy a meglevő állapotokat helyesli, ezért szól *Még egy szót* Széchenyi reformtörekvéseinek védelmében. A múlttal szakítani kellett, „petrificatum volt az a mozgó életben”, de az egyéni nemes szándékból és a nehézségeket ismerő óvatosságból könynyelmű kordivat támadt, a foglalkozásszerű megváltás. „Széchenyi föllépése óta nagy öszvege a reformjavaslatoknak rohanta meg a megyéket, s 52 székhely lett a honboldogítás hivatalos tanyájává” (63). Általános programok röpködtek a levegőben, gyakorlati tennivaló kevés, felvirradt a „pedant elméletgyártóknak és a gerjedelmek kalandorainak”. Francia radikalizmus és egy „német kalandor” (List Frigyes) zavarták meg az elméket. „List a magyar vezércikkek cifra modorában írt; ez egyik előnye vala. Továbbá könyve nem volt tudományos és fárasztó. Észfeszítés nélkül olvashatták el a kisebb és nagyobb journalisták” (*Forr. után*, 97). Így lett a német részről a konkurens angol kereskedelem ellen kijátszott védővám-politika és a francia mintájú feltétlen központosítás a magyar ellenzék követelésévé, pedig mindkettő ellentétben áll a magunk érdekeivel. A tör-

⁴ Az igazi politikai bölcsesség mindig a valós élet világos megragadásán alapszik.

téneti fejlődés a decentralizációt, a szükségszerű haladás a polgárosodás nagy érhalózataiba belekapcsolódást kívánja meg – fejthetjük ki Kemény álláspontját –; igazi magyarság és igaz európaiság találkozója ez, biztosítja hazánk jelentőségét a birodalomban, hivatást jelöl ki számára a nemzeti-ségek felé. Minél több helyi autonómia és minél nagyobb polgárosultság – Kemény és gondolkodó társai így képzelik el a magyar jövő biztosítását.

A vezető személyek, a történelmi rétegek képviselői mellett részt kér a lelkiismeret-vizsgálat munkájából a tudós is. Az aggastyán Fejér György, miután egy életem át gyűjtötte, rendezte a múlt okleveles dokumentumait, most a jelen felé fordítja nem gyöngült szemét és elmélkedni kezd *A politikai forradalmak okairól*. (Buda, 1850; második kiadás ugyanabban az évben, Lipcsében.) „A polgári forradalmak korában élünk, mozgunk, sőt beléjük is merültünk, szinte torkig – írja előszavában –, mindazonáltal, ki azoknak okait nyomozta, fejtegette volna, nem találkozott senki honunkban, legalább tudtomra. E súlyos munkát magamra vállaltam életem 85. évében, midőn mint a gyűlölség, mint a hízelkedés ideje lejárt.” A forradalom a reformálás elsietése, erőszakos és rendetlen, s így hatásában csak kárhozatos lehet, hiszen a legszebb elvek sikerét is veszélyezteti. Reformokra szükség van és számolni kell a nép karakterével, így magyar vonatkozásban a nemzet „napkeleti tulajdonaival”, olthatatlan szabadságvágyával és nemzetiségi érvényesülésével, melyet a rövidlátó osztrák kormányzati politika elhanyagolt és gátolt. Ám az erőszak az ellenszegülésben épp oly kevésbé megoldás, mint az elnyomásban; a forradalmat a legszentebb cél sem igazolja. Hogy pedig nem a nyugalmat kereső öregség tiltakozik itt a fiatal forrongás ellen, mutatja a következő idézet, melyet nyugodtan vállalhatna a leghaladóbb lélek is: „Többen a felvilágosodást (*Aufklärung*) s így a tudományokat, filozófia s idealista tudósokat okozzák, kik mint a boszorkányok a jégesőt, a garabonciás diákok a lidércet, előidéznék a polgári forradalmakat. Ezen elhittségöktől sokan ekkoráig sem válhattak meg” (10). A felvilágosodás eredményeit félti bármilyen fanatizmustól, értük vagy ellenük kére menőktől, a béke áldásait a harc pusztításaitól.

Az ötvenes évek Európájában, ahol császári demagógiához vezetett a tehetetlen forrongás, mint Franciaországban, „korszerű”, központosító, bürokratizáló önkényuralomhoz a hagyományok ápolása, mint a Habsburg Birodalomban, az egyenletes angol politika lesz a gondolkodók eszménye. Mérsékelt forradalom, mérsékelt uralom: haladás és hagyomány csodálatos egyvelege igézi meg őket, vizsgálják múltjának tanulságait, intézményeinek jellegét, politikusaik szerepét. A franciák Guizot-val, Rémusat-val és Thiers-rel élükön elől járnak az angol politikai gondolat kontinentális népszerűsítésében. „L'Angleterre étaut notre étude. Nous y

venions chercher le gouvernement comme on cherche les arts en Italie” – írja Rémusat.⁵ Részben rajtuk keresztül, részben az eredeti angol példák nyomán a magyar doktrínék is nyomban belekapcsolódnak az európai áramlatba. Csengery lefordítja Macaulay angol történetének első kötetit (első kiadás, 1853), Szalay László még a negyvenes évek végén Fox, az idősebb és ifjabb Pitt portréival idézi fel az angol parlamentarizmus hőskorát. Csengery és Kemény az idegen státusférfiak mellé megteremtik a magyar szónokok galériáját, a reformországgyűléseket így végleg a nagy angol mintakép mellé emelik (1851). A politikai esszé modorát mindnyájan Macaulay-tól tanulják, akit Salamon Ferenc is, a magyar tanulmányírás egyik mestere, siet megismertetni hazánkban (1856). 1862-ben akadémiai emlékbeszédében Trefort Ágoston rója le háláját a nagy történetíró iránt, aki nemzedékére a legnagyobb hatást gyakorolta. Tudomány és politika termékeny kapcsolatát tanulták meg tőle, amelyre maguk is törekedtek, s amelyről tudták, hogy „oly szerep, mely csak szabad s a műveltség magas fokát elért népeknél található” (*Emlékbeszédek*, 68). Műveltség és szabadság egybefonódó eszménye, a művészetté emelt politika lesz az elkövetkező évtized legfőbb lelki tartalma. A reformnemzedék a forradalom és elnyomás csapásaitól még jobban magára eszmélve, macskul tovább érleli eszméit. [...]

(1942)

Pándi Pál

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS RAJONGÓI*

[I.]

A Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent Kemény Zsigmond *A rajongók* című regénye. Több mint tíz esztendeje ez az első Kemény-kiadványunk, s a választás helyesen esett éppen erre a műre: *A rajongók* Kemény legérettebb, leginkább letisztult regénye, s ez az a munkája, amelyben íróilag legszínvonalasabb formában mutatkoznak világszemléletének

⁵ Angliát tanulmányoztuk: úgy kerestük ott a kormányzatot, mint Itáliában a művészeteket.

* Pándi Pál (1926–1987), irodalomtörténész, egyetemi tanár, akadémikus, kommunista kultúrpolitikus. Az ötvenes években a *Szabad Nép*, a hatvanasokban a *Népszabadság* kulturális rovatának szerkesztője volt. – A vitáit első megjelenése: *Népszabadság*, 1958. október 26. 7–8.

torzulásai, s ami ettől elválaszthatatlan: alaktalan, de gigászi tehetségének őrlődése tévedéseinek, előítéleteinek és hamis koncepcióinak malmában. Helyes volt hát kiadni ezt a regényt, s helyes szembenézni a Kemény-problémával, hiszen ha a marxisták hallgatnak valamiről, mégoly kényes irodalmi kérdésről is, az legfeljebb legendássá teszi azt is, ami méltatlan a legendára, de nem teszi tényleges helyére a vitatott jelentőséget. Ilyen tanulságot vonhatunk le a Kemény-kérdés alakulásából is. Amikor a Horthy-rendszerben Kemény úgyszólván a magyar regényírói és nemzet-filozófusi ranglista élén állott, könyvei alig olvasottan hevertek iskolai könyvtárak és közkönyvtárak polcain, s legfeljebb a szakemberek szűkebb köre (s ez a jobbik eset), vagy politikusok-ideológusok és nemzetboldogítók (ez a rosszabbik eset) jártak műveihez mint jó kútra – az utóbbiak eszméikért, nemzetszemléletért, magyar sorssugallatokért, az előbbieket inkább egy torzul értelmezett irodalmi klasszicizmus normáikért. A felszabadulás után úgyszólván maga a történelem szállította alább Kemény Zsigmond ázsióját: az ellenforradalmi korszak forradalomellenes ideológusa és írója nem olyan öröksége a forradalmi országnak, akit pajzsra kell emelni. Ellenkezőleg: olyan szellemi örökség, amelyet detronizálni kell, s anélkül, hogy tagadnánk bizonyos írói erőnyeit, küzdeni kell ideológiájának aktivizálódása ellen.

Persze a Kemény-kérdés ebből a szempontból sem azonos a Madách-kérdéssel, bár sok közöttük a rokon vonás. De Madáchnak mindig volt bizonyos tömeghatása, s éppúgy emlékszem azokra a tapstüntetésekre a Horthy-korszakból, amelyek a francia forradalmi jelenetekben felhangzó Marseillaise-akkordokat köszöntötték, mint azokra a divat-lázás ünneplésekre, amelyek 1956-ban fogadták a falanszterjelenetet. De Kemény Zsigmondot nem lehetett ellenzéki éllel ünnepelni a Horthy-rendszerben, mert munkásságából nem szálltak fel olyan gondolatok és akkordok, amelyek szembe állíthatták az ellenforradalmi rendszerrel, s nem lehetett őt ellenséges tömegmozgósítónak felhasználni 1956-ban és 1957-ben sem, mert művei alkalmatlanok tömeghatás elérésére. Kemény sosem volt az útszéli, színvonaltalan, handabandázó reakció zászlaja, viszont mindig találkoztunk eszméivel, valahányszor a magyar liberalizmus, az igényesebb koncepciójú konzervativizmus, vagy – mutatis mutandis – a „népi írók” középutas ideológiája keresi őseit. Szekfű Gyula Habsburg-orientációjú történetírása, ha másként is, de nem kevésbé látja a fővonalban a keményi életművet, mint a vele szemben álló Szekfűt sokban jogosan bíráló Németh László.

Ám ha nem is tömegméretekben, de felmelegedett a Kemény-kérdés 1956–57-ben is, főleg az ellenforradalmi ideológiák „utóvédharcában”. Kemény élesen antiszocialista, a magyar táj lényegét a forradalmisággal

és szocializmussal nem összeegyezőnek hirdető, a józanság, mértékletesség, középutasság eszményét mint magyar alkati „sajátosságot” propagáló nézetei az ellenforradalom leverése után azoknak a körében elevenedtek fel, akik világléletükben távol állottak a marxizmustól, akik a liberális, vagy nem is liberális konzervativizmus pozícióiból szemlélték és befolyásolták az eseményeket, s akik úgy igyekeztek párhuzamot vonni a Bach-korszak és 1957 között, hogy a Kemény Zsigmond-i nemzetkarakterológiát hangolták szembe a proletárdiktatúrával. Oka van hát annak, ha sürgető szükségét érezzük marxista állásfoglalásnak a Kemény-kérdésben.

Akik Keményt a haladás szempontjából igyekeznek igazolni, pályájának állomásait a centralistákhoz tartozásban, a 48-as Kossuth-pártiságban, a „Kemény–Arany-tengelyű” irodalmi irányban, majd a kiegyezés előkészítésével kapcsolatban a Deák oldalán végzett tevékenységben látatják. Ez a pályavonal azonban hamis konstrukció, noha az egyes mozzanatokból nem hiányzik bizonyos ténszerűség. De Kemény a közép-nemesi liberalizmusnak az a képviselője, aki sokkal jellegzetesebben érezteti e koncepció korlátait, mint erényeit, aki a centralisták oldaláról is szemben állott Kossuthal – de Eötvös mély polgári demokratizmusa nélkül, akit a történelem átmenetileg Kossuth mellé sodort, anélkül hogy osztozott volna Kossuth „távlati tervében”, a nemzeti függetlenség gondolatában; aki egy időben közel állott Aranyhoz, de Arany nosztalgiaja nélkül az igazi 48-hoz; s aki részt vett a kiegyezés előkészítésében, de nem azért, hogy modus vivendi teremtsen a nemzetnek, mert nem eszköznek tekintette a kiegyezést, hanem *végcélnak*, amely felemás megoldásaival, a nemzeti függetlenségből jókorát kihalító döntésével tökéletesen kifejezte az ő elképzeléseit. A kiegyezés a magyar és osztrák feudális, illetve burzsoá uralkodó osztályok kézfogója volt, s Kemény szellemi izomzata ebbe a kézfogásba lőkött erőt, s nem azt a tendenciát formálgatta, amely a kiegyezést a valódi nemzeti érdekek szerint igyekezett létrehozni és kihasználni. Mélységesen hamis minden olyan beállítás, amely úgy tünteti fel Kemény Kossuth-ellenességét, mint amely egy következetesebb polgári alapról jelenti a közép-nemesi színezetű kossuthi koncepció bírálatát. Kossuthot lehet bírálni, s bírálta is a magyar baloldal 1848-ban, s Marx 1849 után, de az a bírálat, amelynek tengelyében Kossuth 40-es évekbeli szereplése és 48–49-es vezető szerepe áll, s amelynek lényege 1848–49 megtagadása: az a bírálat nem állhat meg a történelem ítélőszéke előtt. Márpedig a Keményé ilyen bírálat volt s ez, és nem más volt a lényege Széchenyi-eszményítésének is. Az sem felel meg a tényeknek, hogy Kemény liberalizmusa vegytiszta polgári liberalizmus. Az ő eszméinek feudális színezete – hol erősebben, hol halványabban – mindvégig kitetszik; Kemény kevésbé polgári, mint Eötvös, s a keményi liberalizmus

feudális színezetének nemcsak az a magyarázata, hogy a „birtokosban az abszolutizmusellenes magyart védi a többnyire idegen érdekeket szolgáló gyarmatosító burzsoáziával szemben” – amint ezt *A rajongókhoz* írott előszóban olvassuk –, hanem elsősorban az, hogy gátlásai újra és újra jelentkeznek a feltétlen és következetes polgári átalakulás elfogadásában.

Egy időben szokásos volt pályafordulatokat keresni Kemény útján, noha nézeteiben – minden ellentmondást és olykori ellentétes nyilatkozatait is figyelembe véve – bizonyos egység mutatkozik meg egész pályahosszában. Sohasem jut túl a feudális színezetű liberalizmuson, és sohasem szűnik meg mélységes viszolygással tekinteni a néptömegek mozgására, a forradalmi gondolatra, a lentől induló kezdeményezésekre. Gondolkodásának arisztokratikus-reakciós vonásai mindig éberén hátrították el a demokratizmus betöréseit eszmévilágába. Legvilágosabban és legnyomasztóbban a forradalom után írt röpirataiban tűnik elő ez a tudatos, filozófiai igényű ellenforradalmiság. Az *Emlékirat 1849-ből*, a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után* a magyar politikai röpiratirodalom legigaztalanabb dokumentumai közé tartoznak, s riasztó voltukat csak fokozza az a magas gondolati igény, értekező színvonal és belső gyötrődés, amellyel Kemény papírra rótta ezeket az eszméket. Sem a formai igényesség, sem a szubjektív meggyőződöttség, sem pedig azok a súlyos körülmények, amelyek között e röpiratok létrejöttek, nem magyarázhatják a felmentésig ezt a szellemi gerinctörést. Kemény gondolatmenetének lényege: tisztázni a nemzetet a forradalmiság vádjá alól, kiemelni a nemzetkarakter állítólagos „józan”, szélsőségektől húzóódó, monarchikus jellegét, ecsetelni a magyar nép idegenkedését a szocializmustól és republikanizmustól, bűnbakká kiáltani Kossuth Lajost, igazolni a békepárt – melynek Kemény oszlopos tagja volt – mesterkedését Kossuth ellen: egyszóval konstruálni egy olyan nemzettípust, melynek alapja 1848–49 megtagadása, s fő vonása a beilleszkedés képessége a Monarchiába. Nem véletlenül ünnepelték e röpiratokat a konzervatívok, s támadták élesen, keserű szájjal a szabadságharc emigrációjából. S nem véletlenül nyúl száz esztendeje a reakció ezekhez a röpiratokhoz, ha gondolathiány miatt eszméket akar csenni az előidőkből.

Kemény röpiratai a magyar szellemtörténeti iskola kútforrásai lettek, elméleti munkássága a magyarországi idealista filozófia történetének (de nem a hegeli dialektikával párosuló idealizmusnak) szerves és nagy hatású része. Kemény szemléletében a valóságos társadalmi és politikai folyamatok primátusát a nemzet- és népkarakterisztika veszi át; a vezető személyiségek nem mint a történelmi szükségszerűségek ilyen vagy olyan kifejezői és realizálói lépnek elénk, hanem mint a történelem menetének meghatározói; az egyéni jellem- és temperamentumvonások mértéktelenül nagy teret

foglalnak el koncepciójában a közösség, az osztályok elemzésének rovására; az egész történelmet a morális kérdések és személyi adottságok szférájába utalja, példát adva ezzel egy évszázad idealista történelemlátásának. Ez a lényege Kemény szemléletének, s nem az, hogy hazafiúi vágyait aggályosan igyekszik összehangolni „a valósággal és lehetőségekkel”, s hogy tetteit a cselekvés előtt a várható következmények mérlegére tette. Mindennek, s tegyük még hozzá: Kemény lelkiismeretes elmélyülésének, a nemzet sorsa iránti felelős magatartásának felelőlegessége helyes és szükséges is. De ha ezeket a szubjektív vonásokat, amelyeknek elvont értéke kétségtelen, elébe helyezzük eszmélkedései objektív jelentésének, mint ahogy ezt gyakran teszi a Magyar Klasszikusok előszavának szerzője, zsákutcába kerülünk, s Kemény kritikusaiból Kemény igazolóiá minősülünk.

A Kemény iránti újabb keletű rajongásban kétségtelenül szerepe van egy bizonyos nosztalgiának a „középút”, az „egyensúly” iránt, szerepe van ebben a „szélsőségektől” való húzódozásnak, s annak az illúciónak, hogy a magyarság történelmi hivatása a középúthoz való ragaszkodás. Hogy ennek a középút-nosztalgiának mi az aktuális értelme, arról sokan és sokat írtak mostanában. Itt csak néhány szót arról: mi hát a középútasság jellege Keménynél? Nyersen fogalmazva: Kemény Zsigmond szembent állott konzervatívokkal és forradalmi erővel: tehát középúton haladt. Kemény ellenezte a kiegyezés létrehozását az 1847-es törvények alapján, és ellenezte az 1849-es törvények (trónfosztás!) legalizálását is: ő az 1848-as áprilisi törvények elfogadásáig ment el, tehát középúton állott. Ám közönséges dogmatizmus azt állítani, hogy az 1848. áprilisi törvények értelme és értéke ugyanaz meghozataluk idején, mint az 1860-as években. Akkor: fegyverténye volt a haladás erőinek, diadala a forradalomnak. Ekkor: már ellenszere is a radikális progresszióknak, korszerű elensúly a forradalmi gondolatnak. De Keménynek még így is, ekkor is sok volt 1848. Már 1860-ban így írt: „Védni fogom az 1847–48-i törvények érvényességét; de az országgyűlés általi revíziót szintén nem ellenzem.” Kemény a felirati párthoz tartozott Deákkal együtt, de az októberi tervek bukása után – ellentétben Deákkal! – hajlandó volt a további engedményekre. Íme, a „középút” értelme egy válságos történelmi szakaszban. S Kemény Zsigmond egész pályahosszát tekintve: olyan középutas volt ő, aki mindig hajlott a megegyezésre, szövetségre, személyi kapcsolatokra a konzervatívokkal, mindazokkal, akik tőle „jobbra” álltak, de soha semmiféle engedményre nem hajlott a néptömegek, a forradalmi gondolat irányában. Olyan középutas volt ő, aki mindig készen volt akár a konzervatívokkal is összefogni a forradalom, a népmegmozdulás ellen, de sohasem volt képes összefogni a néppel a konzervatívok, az „avasdiak” ellen. Legalább annyira jellemző ez Keményre, mint újkori rajongóira.

Egy időben divatos volt szembeállítani a politikus Keményt a regényíróval, úgy tüntetni fel habozását a szépirodalom és publicisztika-politika között, mintha ennek mélyén szemléletének, állásfoglalásainak valamiféle jelentős különbsége húzódná meg. Nincs szó ilyen különbségről. Kemény világnézete, szemléletmódja éppen úgy jelentkezik regényeiben, mint közírói munkásságában, s politikai nézeteit nem cserélte fel másokkal, ha szépirói tollat vett kezébe. Mint liberális gondolkodó, természetesen Kemény sem tagadta a művészet, az irodalom és a társadalom kapcsolatát, s a korabeli közhelyszerű megfogalmazásoknál markánsabban fejezte ki irodalom és közönség kölcsönhatásának szükségességét.

De Kemény liberális irodalomfelfogásában – különösen a bukás után – erősen kidomborodnak az antidemokratikus vonások. Kemény a „magasabb helyzetűek” s a „nővilág” megnyerését tekinti 1853-ban az irodalom fő feladatának. Esztétikai (és írói-gyakorlati) pendantja ennek a felfogásnak az a nézet, mely szerint a regényíró feladata nem a valóságos mozgások, társadalmi konfliktusok megjelenítése, az élet jelenségeinek nem a társadalmi és anyagi folyamatok geneziséből való írói megépítése, hanem a valódi gyökereitől elszakított egyénnek, az öntörvényei szerint mozgó jellemnek, az önmagukat magyarázó jellemkonfliktusoknak ábrázolása. Hiába ismeri el Kemény elvontan a regény lehető hatását a politikai közgondolkodásra, mozgósító erejét elavult intézmények, megdöntendő eszmék ellen, amikor fejtegetéseinek más pontjain és írói gyakorlatában egy valóságtól elvont síkon, pusztán jellemük mikéntje szempontjából érdekes emberek körében, életszerű gyökereiktől elvágott morális és jellemkonfliktusok szférájában bontja ki regényeit. Kemény szívesen hangsúlyozza elméleti munkáiban, hogy „a regény hősei lehetnek passzív egyéniségek is”, hogy „nem okvetlen szükség, hogy a katasztróf jellemző, erős és tényben mutatkozó legyen”, hogy a regényíró célja lehet „a társadalomnak, úgy, amint hat, művészi jellemzése, minden más igény nélkül”. Gondolatmenetének e jellegzetes vonala mögött ott munkál végzetelmélete, miszerint a jellem adottságai, az ember sorsa, a nemzés, mely hullámhátára vette, *eleve meghatározza életének kifejtését*, pályája eleve elrendeltetett, s ennek az elrendeltségnek gyökerei a jellemben, illetve a jellemet meghatározó egyéni végzetben vannak. „Sorsunknak engedelmesskedni vagyunk teremtvé” – hangzik el egyik regényében, s ez a mondat mottója lehetne Kemény regényírói munkásságának. Ez a végzetes sors sodorja bukásba Gévaý Saroltát (*Szerelem és hiúság*), ennek jegyében éri el a halál az *Özvegy és leánya* szereplőit, s ez készíti elő vaskényszerűséggel két legjobb regénye hőseinek, *A rajongók* és a *Zord idő* Kassai

Elemérjének, illetve Komjáthy Elemérnek a vesztét. Vigasztalanul komor világ a Keményé, s ha ennek a zord életszemléletnek elményi gyökerei saját boldogtalan életébe nyúlnak le, bizvást elmondhatjuk, hogy törzset és sötét koronáját az 1849 után felerősödve ható forradalomellenes reakciós filozófiák, s az a tragikus politikai út jelentik, amely – Keménynek szubjektív szándékait is mérlegre téve – sem fejezhette ki a nemzet igazi érdekeit.

A keményi szemlélet következtében kihullanak a regényekből az eleven valóságnak azok a tájai, amelyeknek gazdagságát megcsodálhattuk Eötvösnél. Elveszti kapcsolatát a nemzet múlt- és jelenbeli közéletének központi, nagy kérdéseivel, melyek ha még oly romantikus módon, még oly csillámló, de talmi illúzióktól befutottan is, de behullámszanak Jókai regényeibe. Kemény történetei, bármily súlyosak és íróilag igényesek is, nem széles érvényűek, hiányzik belőlük a valóságból sarjadó közösségi mondanivaló feszítő ereje – s ha gondos jellemelemzéseiből és szívszorító tragédiáiból következnek is bizonyos közösségi érdekű morális normák, ezeket eleve elszakítja szemlélete az élet elevenjétől, a valóság tényleges sodrásától, megfosztja őket társadalmi tartalmuktól és értelmüktől. Nem valami iskolásan értelmezett „társadalmi háttér” vagy „társadalmi mondanivaló” nemlétét hiányoljuk mi Kemény regényeiben, hanem szemléletét jellemezzük, amelyből hiányzott annak felismerése, hogy a valóságban nem a körülményektől független egyéni jellem a dolgok irányítója, hanem az osztályok, társadalmi rétegek mozgása szab pályát a jellem útjának, illetőleg ez gyakorol – nem egyedüli, de lényegi – hatást a jellem alakulására. Izzadságos munkával kimutathatnánk, hogy itt-ott Kemény is felvillant osztálymotívumokat az emberi tettek mögött, de ezek esetlegesek, alkalmiak, nem a szemlélet lényegéből fakadók. Itt van például Szőke Pista sorsa, akit azért tud bekeríteni Kassai, mert mint szökött jobbágy hatalmában van. De ez a jobbágymotívum csak másodlagos kellék még itt is, hiszen Kemény szemében az a döntő, hogy Szőke Pista gyenge jellem, nincs ereje, hogy jogi helyzetét megvallja feleségének, s nincs ereje ahhoz, hogy – akár öngyilkossággal is – kivágja magát a Kassai teremtette erkölcsi szorítóból.

Kemény rajongói régebben is, újabban is az író első értékeként említik lélekelemző igényességét, jellemboncoló alaposságát. Maga Kemény is nagy súlyt vet elméleti munkáiban a „részletek” jelentőségére, mondván: ha „a jó regényt detail-jaiból kiveszed, kivetted éltető, eleven legéből”. Kétségtelen, hogy a keményi szemléletnek az a negatívuma, mely a jellemet és a végzetet oly valószerűtlenül állítja középpontba, a művészi megjelenítés folyamatában rendkívül nagy igényt támaszt a lelki folyamatok aprólékos és árnyalt ábrázolása iránt. Dőreség volna tagadni, hogy Ke-

mény jelentőset adott az analízis igényének feltámasztásával, művészi és irodalomtörténeti értelemben egyaránt. Kétségtelen, hogy jellemeinek árnyalása, többsíkúvá tétele, a szenvedélyek megdőbbentő rajza, egy-egy helyzetének magas hőfokú tragikuma olyan írói értékek, amelyek indokolják legjobb munkáinak újabb kiadását.

De hiba volna eltúlozni ezeket az értékeket, s hiba volna ennek alapján Kemény realizmusáról beszélni. Márpedig az újabb, elfogult Kemény-dicsőítésnek ez a vezérszólama. Mi a realizmust elsősorban az eszmeiség kérdésének tekintjük. Mit fejez ki a mű a valóságból, mit válaszol a kor kérdéseire: ez dönti el, hogy realista-e vagy sem, s nem a kifejezés mikéntje, technikája, módszere. A kettő között természetesen szoros az összefüggés, s mindig sajátos oka van annak, ha az eszmei értelemben realista koncepció nem párosul magának az ábrázolásnak, a megjelenítésnek realista módszerével. De nem szükségszerűen párosul, mint ahogy a részletek megjelenítésének realitása sem jelenti szükségszerűen a mű realista eszmeiségét. Éppen az 1849 utáni magyar irodalom nyújt megvilágító példát e bonyolult probléma megértéséhez. Idézzük Király Istvánnak egy találó megfogalmazását: „Fura színjátékot játszott itt a történelem, jelmezekkel takarta el igazi arcát. A realizmus modern, elemző fegyverzetében lépett színre a realizmusellenesség, és az eszményítő, romantikába hajló ábrázolás mondta ki a realizmus jövőjét nézve a fontosabb szót.” Azaz: hiába keltik Kemény elemzései a realizmus látszatát, a realizmus lényegéhez közelebb áll Arany „eszményítő realizmusa”, Vajda romantikus líraisága, de még Jókai illúziókkal és csalálmokkal teli regényvilága is.

A terjedelem szabta keretek ezúttal természetesen szükségessé tették a probléma némi leegyszerűsítését. Behatóbb és részletesebb elemzés nyilván árnyaltabbá, s Kemény írói értékeinek fejtegetésével arányosabbá teheti az összképet. De a lényegyet akkor sem fogjuk másként látni, mint ebben a polemikus írásban. Szerintünk Kemény Zsigmond életműve nem tartozik a magyar irodalom haladó hagyományai közé, a magyar regényirodalom fővonala nem Keményt köti össze Herczeg Ferencsel, vagy akár Móricz Zsigmonddal, hanem Eötvöst, Mikszáthot, bizonyos értelemben Jókait is száradunk realistáival, elsősorban Móricz Zsigmonddal. Kemény gondolathegye akadály volt a magyar progresszió útján, s akadály gondolatainak, szemléletének öröksége is. Nem tagadjuk írói érdemeit, s éppen ezért helyes, ha kiadjuk legjobb munkáit, s helyes, ha a szaktudomány – eszmeharcban a korábbi értékelésekkel – helyére állítja a magyar irodalomban és történelemben ezt az önmagát tragikus módon rosszra tékozolt tehetséget. A Magyar Klasszikusokhoz írott bevezető tanulmány Nagy Miklós gondos, igényes munkája. De értékelésébe még beletolakodtak a régi Kemény-legendák, szemléletében még viaskodik a

régi irodalmi értékrend hipnózisa a marxizmus álláspontjával. Helyesebb lett volna, ha ez a tanulmány szaklapban jelenik meg, mint vitaindító, s a széles olvasóközönség irodalmi horizontját tágító kiadvány előszavaként már egy lehiggadtabb elmefuttatás lát napvilágot.

(1958)

Nyíri Kristóf

FORRADALOM UTÁN*

Kemény, Eötvös, Madách

Hegel ismert kijelentése szerint a filozófia szükséglete akkor jelentkezik, amikor az egyesítés hatalma eltűnik az emberek életéből, és az ellentétek elvesztik eleven egymásra vonatkozásukat; amikor megbomlik a szellem harmóniája. Ha a filozófia az eszmék összhangjának helyreállítására tett kísérlet, akkor úgy vélekedhetnénk, hogy ez a gondolkodásforma a 48-as forradalom utáni Magyarországon nagyon is időszerűvé vált; éspe-dig nemcsak Világost követően, hanem legkésőbb 1848 szeptemberétől kezdve, amikor a politikailag aktív középnemesség zömének ideológiáját alkotó mérsékelt liberalizmus eszmevilága és a politikai valóság között nyilvánvalóvá lett a szakadék, vagyis attól kezdve, hogy az események alakulása félreérthetetlenül rávilágított a magyar nemesi liberalizmus elveinek rejtett antinómiáira. Valóban: a liberalizmus elveinek revíziójára, a társadalmi lét alapkategóriáinak újrendezésére irányuló átfogó gondolati törekvések az ötvenes években jelentős műveket hoztak létre. Szembeötlő azonban, hogy ezek a művek – Kemény Zsigmond politikai és irodalomelméleti írásai; Eötvös József nagyszabású társadalomtudományi munkája, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*; Madách *Tragédiája* – voltaképpen nem filozófiai természetűek. Jóllehet alkotóiknak általánosító-elvontakoztató hajlama kétségtelen, és – különösen Eötvös és Madách – ezernyi szállal kapcsolódnak a filozófia egyetemes történetéhez, e művek inkább a filozófia tagadásaként, semmint filozófiaként lépnek föl. Filozófián itt a fogalomelemzésnek azt a válfaját értjük, amely – antinomikus történelmi helyzetek tükröződéseként – ép-

* Nyíri Kristóf (1944), filozófus, akadémikus, az MTA Filozófiai Kutatóintézete egykori igazgatója (1995–2005). – A forradalom után (Kemény, Eötvös, Madách) című tanulmányának részletét e kötetéből közöljük: *A Monarchia szellemi életéből*. Budapest, 1980, Gondolat, 35–43.

pen átfogó igényénél és logikai szigoránál fogva vezet ellentmondásokhoz. A filozófia, ebben a fölfogásban, jellegzetesen polgári ideológia, a polgárság jellegzetes ideológiája: mert a polgár az, aki minden természet-adta kötöttségtől megszabadulván, minden hagyományt az ész ítélőszéke elé citál, hogy végül a mindenséggel kerüljön perbe. A filozófia, mint Hegel mondja, „csak ott kezdődik, ahol az egyén magáértvalósága szerint egyénnek tudja magát, olyan általánosnak, olyan lényegesnek, amelynek mint egyénnek végtelen értéke van: vagyis ahol a szubjektum elérte a személyiség tudatát, tehát teljesen magáértvalósága szerint akar számítani”. Magyarországon a 19. században a középnemesség játszotta el bizonyos vonatkozásokban azt a szerepet, amelyet Nyugat-Európában a 18. században a polgárság játszott; ám a liberális nemesség mint nemesség szükségképpen megőrizte a történeti folytonosság és együvé tartozás valamilyen tudatát, s a magyar nemzet részeseként a világban való eligazodás egyénfölötti mércéjével rendelkezett vagy vélt rendelkezni.

Nem véletlen tehát, hogy például a fiatal Kemény Zsigmondra, nagyenyedi tanulmányai során, kevésbé hatottak kantiánus filozófiaprofesszorának, Köteles Sámuelnek az egyénben lakozó erkölcsi törvényről vallott magasztos eszméi, mint az úgynevezett történeti-jogi iskola id. Szász Károly által közvetített elvei. A történeti-jogi iskola főalakjával, F. K. von Savignyval összhangban, Szász Károly is – és az ő nyomán Kemény Zsigmond – úgy vélte, hogy a jog forrását nem a törvényalkotó ész, hanem a nemzetben élő, történetileg alakult jogi tradíciók jelentik. A fiatal Kemény Zsigmond gondolkodása, mint Papp Ferenc írja, „ellentéte a 18. század rationalismusának, inkább megegyezik a 19. század első felének történeti világnézetével. Nem hisz az emberi észről kigondolt elméleteknek, a törvénycodexeknek mindenhatóságában, nem ismer csodatevő szert, sem államformát, mely minden körülmények közt alkalmazható volna.” Kemény 1842–1843-ban írt hírlapi dolgozataiban „az emberiség mint örökké fejlődő valóság szerepel; hasonlóképpen a politikai élet is örökös változás, melyben az okoknak végtelen tömege rejtőzik az események rétege alatt. Ily gondolatok szemüvegén keresztül – írja Papp Ferenc – nem nagy különbség látszik az igazi politika s a történelem bölcselate között.” A történelem bölcselétét azonban Kemény Zsigmond eszméiben a politika éppenséggel *helyettesíti, kiszorítja*. Kemény konzervatív gondolkodó, jóllehet liberális politikus: a konzervatív gondolkodás pedig, mint azt klasszikus tanulmányában Mannheim Károly kimutatta, lényegénél fogva elméletellenes.

Ha Kemény 49 utáni írásaiban is megvetéssel és gúnnyal tekint minden elvont elméleti útkeresésre, ennek nem az az oka, mintha az utat, melyet szerinte Magyarországnak követnie kellene, egyenesnek vagy köny-

nyen végigjárhatónak gondolná. A magyar helyzet antinómiáit Kemény eléggé világosan látta. Mindenekelőtt a klasszikus polgári fejlődéshez képest elkésett fejlődés antinómiáját, melynek előképe fél évszázaddal korábban, német földön, a kanti és hegeli filozófia keletkezésében oly alapvetően közrejátszott. A német klasszikus filozófia gyökereit vizsgálva Lukács György éppen erre az antinómiára világít rá. „Németország jelentős polgári humanistái – írja – azzal a bonyolult és ellentmondásos szükségszerűséggel kerülnek szembe, hogy el kell ismerniük a polgári társadalmat, igent kell mondaniok rá mint szükséges és egyedül lehetséges haladó valóságra, de egyben nyíltan és kritikailag fel kell fedniük és ki kell mondaniuk ellentmondásait is, nem szabad behódolniuk apologetikus módon az embertelenség előtt, amely elválaszthatatlan a polgári társadalom lényegétől.” A kapitalizálódás kezdetén álló Magyarországon, az 1850-es években, hasonlóan adódott a kérdés. Ekkortájt írt cikkeiben Kemény részletesen ábrázolja a korabeli nyugat-európai gyárilpar katasztrofális társadalmi hatásait, s a proletárság ügyét a modern európai társadalom nagy kérdéseként tárgyalja. Komlós Aladár kimutatta, hogy Kemény ezekben a cikkeiben hosszú bekezdéseket változtatás nélkül vett át Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című munkájából. „A birtokospárti főúr és a kommunizmus elméletírója abban találkozik – írja Komlós –, hogy mindkettő látja a nagyipar káros következményeit.” Kemény persze éppoly kevésbé vált a kommunizmus hívévé, mint ahogyan például Lukács Móric, aki a magyar liberálisok közül a legvilágosabb képpel rendelkezett a kor munkásmozgalmairól, nem fogadta el a „szocialisták és kommunisták ábrándos rendszereit”, melyeknek életbeléptetése „az emberi nemet monoton, prózai, feszes kaszányaéletre kárhoztatná”. Ám Kemény nemcsak a szocialista elméletet utasította el, hanem a dilemma föloldását ígérő *minden* elméleti formulát is, így következetesebben konzervatív maradt, mint a magát konzervatívnak valló Lukács Móric, aki az úgynevezett egyesületi elvtől remélte az alsó osztályok – s ezen keresztül a társadalom – megmentését. Egy helyütt ugyan előfordul, hogy Kemény, a kapitalizálódás viszolyogtató és ugyanakkor szükséges volta láttán, a *kereszténységet* ajánlja mindent megoldó princípiumként. „A kereszténység – írja – szintűgy világnézet, mint hittan; szintűgy a socialis viszonyok rendezése, mint az egyén erkölcsi kötelességének kimutatása; szintűgy államszervezeti elv, [...] mint magasabb értelemben vett cosmopolitai irány, mely a politikai és geographiai határokon túl is kiterjeszti rokonszenvét s az emberi nemben egyetlen nagy családot lát...” A kereszténység kérdése mindazonáltal csak periferikus helyet foglal el gondolkodásában. Figyelme legfőképpen a gazdasági és politikai *gyakorlatra* irányul, és a *mezőgazdaságban* pillantja meg az ipar erkölcsileg is szükséges

kiegészítését vagy inkább ellensúlyát. „Az okos mezei gazdaság – írja 1852-ben – majdnem oly tanodája a politikának, mint a magasabb ipar és kereskedelem. Általa észrevehetlenül avattatik be az ember a haza valóságos érdekeinek, szükségeinek és kívánatainak ismeretébe. Természetévé válik fokenkénti javításhoz szokni tündérvárak építése helyett. S midőn körülte minden lassan tenyészik, s a szerencse érett megfontolás műve, nem fogja egykönnyen hinni, hogy más törvények és logika szerint lehessen azon nagy gazdaságot, melyet közügynek nevezünk, invesztálni, jövedelmezővé tenni és virágzásban tartani. A gyakorlati foglalkozás nélküli egyén könnyen válik ideológgá, de a gyakorlati foglalkozók közül senki kevésbé, mint a mezőgazda...”

Az ötvenes évek magyar társadalmát persze nem annyira a kapitalizálódás dilemmája foglalkoztatta, sokkal inkább a függetlenség dilemmája. E dilemma elemei közismertek. Az Ausztriától független Magyarország – a hagyományos fölfogás szerint – egyrészt nem állhatna ellen Oroszország terjeszkedésének, másrészt belülről is fenyegetnék, hiszen a területén élő nem magyar nemzetiségek a magyarhoz képest együttesen túlnyomó tömeget képviselnek, és ez a körülmény – itt a függetlenség dilemmája a liberalizmus dilemmájával találkozik össze – annál súlyosabban fog latba esni, minél jobban előrehalad a tömegek politikai emancipációja. A magyar függetlenség záloga tehát az Ausztriától való függés, vagy legalábbis az Ausztriával való közösség. Kemény – aki, mint Sötér István fogalmaz, általában is „az ellentétes, egymást kizáró eszmék, törekvések egyeztetésére törekszik”, s akiről Szerb Antal nem véletlenül állította, hogy vele kapcsolatban a „skizoid” terminus „tolakodóan kínálkozik” – ezt a dilemmát a maga teljes bonyolultságában érzékeltte, és mind politikai írásaiban, mind regényeiben nagy erővel érzékeltette. Kemény regényei közül Sötér István különösen az 1857-ben megkezdett *Zord időt* emeli ki, mint amely a „nyugati és keleti hatalmak közt” őrlődő Magyarország végétének a megalkuvást láttatja. „A *Zord idő* – írja Sötér – a magyar függetlenség történelmi lehetőségét feltétlen pesszimizmussal ítéli meg, s a kiegyezést, az Ausztriához fordulat végzettszerű szükségnek tekintí.” Politikai munkáiban, mindenekelőtt a *Még egy szó a forradalom utánban* Kemény persze nem végzettszerű szükségről, hanem magasztos misszióról ír: Magyarország antinomikus helyzetét a közvetítés helyzeteként ábrázolja. A magyarság közvetít, *hidat* jelent Kelet és Nyugat között. A magyar közvetítő küldetés politikai fikcióját ugyanakkor sehol sem szublimálja történelemfilozófiává. Bár Ausztria és Magyarország viszonyáról értekezve egy helyütt a következőt írja: „világossá lőn, hogy ami tényleges állapotnak látszott, bölcseleti jelentékenységgel bír”; ezen azonban csak annyit ért, hogy a szóban forgó „egyes országoknak egy-

máshoz csatlakozása nem csupán az események pusztá önkénye, hanem önfenntartási kényszerűség". Azt, hogy miként vélekedik Kemény a gyakorlati politika és a filozófia viszonyáról a magyar probléma megoldása tekintetében, inkább a *Még egy szó a forradalom után* című munkából vett, kissé hosszabb idézettel tudjuk bemutatni.

„Aki szemén tartotta a befolyást – írja Kemény –, melyet a magyar forradalom alatti állapotok az Al-Duna és a török-adriai tengerpart szel-lemére gyakoroltak, érezni fogja: hogy, miután sem Törökország európai részét a nyugat- és közép-európai fejlemények hatásától ezentúlra hermetice elzárni nem lehet, sem különösen az izlam uralom alatti szláv fajokban támasztott fermentatiót többé egészen visszafojtani nem sikerülhet; – e körülmények közt a legjózanabb politika monarchiánkra nézve az, mely rögtön igénybe vehető eszközökkel kíván munkálni a föltűnedezett jelenségek irányára [...]

A gyakorlati országlár előtt, mihelyt a forradalmi eszmék hullámdagálya lecsendesülhet, mint egy sima tengerlap, oly tisztán, oly végigláthatólag fog állani azon igazság: hogy a német elemet sem territoriumilag, sem szellemileg nem kell még közvetlenebb, még szélesebb érintkezésbe hozni a szlávokkal.

A gyakorlati országlárnak kell egy *közvetítőt* lenni, mely által elérjék:

1. Hogy a nyugat-európai polgáriasodás az európai súlyegyen fölforratása nélkül leljen állandó és növekedő hatást Kelet-Európára; mi egy ama kívánsággal, miszerint, az ausztriai birodalomnak mód nyújtsák, hivatásának [egyik] fő részét, melyet a magyar korona által vállalt el, s mely kelet felé van irányozva, teljesíteni.

Az országlárnak, ha nem akarja kedvenc rögeszmék és kedélyvágyak szerint felbontani az európai erőket, kell egy *közvetítőt* lenni, mely eszközölje:

2. Hogy különösen a graeco-szláv fajok agyában ne válhassék az európai polgáriasodás, az osztrák befolyás gyarapítása keleten, azonossá a német nyelv mesterséges terjesztésével; mert ekkor a civilisatio éltető nedve zavarosabb, de a nemzetiségi érzelmeket kevésbé legázoló folyamatból fog meríttetni.

Az országlárnak, ha az osztrák politika másik fő feladata, a Németországra támaszkodás szíven fekszik, kell egy *közvetítőt* lenni, azon veszély kikerülésére is, hogy

3. Midőn a *keleti* befolyás meggyökereztetésére az osztrák birodalmi graeco-szlávok nemzeti és polgáriasodási fejlődése elébe igazságtalan gát nem vettetik; ugyanakkor ne öntessék ki a teknővízzel a gyermek is, ne alakíttassék a birodalom szláv zománcú, szláv típusú állammá. Mert ekkor Ausztria befolyása Közép-Európára megszűnnék; német örökös

tartományai föláldoztatnának; német birodalmi helyzete fentarthatatlan volna; s Ausztriából kizárólag keleti állam válnék; műveltsége süllyedésnek indulna, és Európának annyi vér és annyi diplomáciai szerződések által kivívott súlyegyene az alkotmányos és nyugot-keresztény étellel együtt nagy crisisek felé sodortatnék.

Nem mondom, hogy ily politika annyira egyszerű, mint egy bölcseleti terv az állam abstract céljai szerint gyártva, melynek részletei szépek és összefüggnek ugyan; de beléjük a *létező*, nagy érdekeivel és szenvedélyeivel együtt, semmi *Volta-oszlopok* által nem szorítható.”

A Kelet és Nyugat pólusai között felhalmozódó feszültséget, Közép-Európa Volta-oszlopának feszültségét Kemény szerint nem közvetítheti, nem egyenlítheti ki semmiféle filozófia, erre csak a *magyarság* képes. A magyarság „régén *villámhárító* volt; régén inkább *physikai közvetítésre*, mely a másokra intézett csapás súlyát elhárítja, lőn kijelölve; most hivatása inkább *erkölcsi közvetítés*, mely a nyugati eszméket *keleten* lehetségesekké teszi...” Ez az erkölcsi közvetítés azonban nem mást, mint megfontolt, lépésről lépésre haladó, alulról építkező politikát jelent. Takarékoság, „okszerű gazdaság” és szorgalom; elmélkedés, stúdium és tapasztalás, nem pedig „szenvedélyesség, sivár vágyak és hiú csalálmak”; *buzgalom* és *türelem* a nyelv emelése körül: ezek jelentik a társadalom „összetartó és termékenyítő” erejét. A magyarság jövője teljes összhangba hozható a monarchia egységének igényeivel. „Csak nem kell – írja Kemény – hiú elméletekhez, miket a bornírozott tudomány, mely könyvein túl nem lát, önteltségében fércel össze, s az élet argumentumai ellen makacssággal véd; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen igéreteihez kötni a haza szent érdekeit...”

Már Gyulai Pál rámutatott arra, hogy Kemény ideológiaellenes álláspontja és regényeinek pszichológiája, emberképe között szoros megfelelés van. Kemény, Gyulai kitűnő megfogalmazása szerint, regényeiben „nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit”. És ahogyan regényeiben az erény tévedéseit rajzolta, „úgy politikai műveiben legörömbösebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit”. Ismeretes ugyan Kemény szép mondanja, hogy az eszmék, melyek leveretnek, többnyire megbosszulják magukat azokon, kik rajtuk nem az eszmék által diadalmaskodtak. Kemény alapgondolata mégis az, hogy akik viszont eszmék által diadalmaskodnak, azokat eszméik elveszejtik, mert az eszmék óhatatlanul viszájukra fordulnak. Eszmék a társadalom egész tájképét, „virányaival és rengetegeivel, a nyílt utakkal, hol haladni könnyű és a tömkelegekkel, melyek közt eltévedni kell”, nem vetíthetik elének; a társadalom és az állam

„nagy érdekeit inkább az apró körülmények millió keze, mint az egyes tervek és személyek titán-karja” oltalmazhatja vagy valósíthatja meg: a társadalom – hogy Kemény egyik legvilágosabban konzervatív képét idézzük – „organicus élet – *maga az öntudalommal bíró nép*; mely szokásainak, erkölcsének és fogalmainak összegével nem fog sem beférni, sem kényelmesen lakni minden pallér ideális épületeiben”. Kemény nem véletlenül értékelt oly nagyra, „dacára némely szofizmánknak és dacára némely túlvitt következtetéseknek” Eötvös munkáját, az *Uralkodó eszméket*. Hiszen Eötvös itt éppen azt mutatta ki egy meghatározott eszmerendszerről, amit Kemény minden eszmerendszerről gyanított: hogy megvalósítása lehetetlen, vagy ha nem az, hát katasztrófához vezet. [...]

(1980)

JEGYZETEK

A bevezetőként idézett hegeli kijelentés a *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie* c. munkában található, lásd pl. a Suhrkamp-féle *Werke* 2. kötetének (Frankfurt/M. 1970) 22. és 20. lapján. – A liberalizmus általános fogalmát szépen jellemzi Szebfű Gyula a *Magyar Történet* VII. kötetében. „A 19. századi élet összetettségéből következik – írja Szebfű –, hogy ez az új szellemi irány Európában még kevésbé volt egységes, mint előzői, a felvilágosodás, a barokk, a reformáció, a humanizmus és a renaissance [...] A liberalizmus a felvilágosodás századában gyökerezett és előzményeiben visszanyúlt a humanizmus lelkes képzeteire [...] a liberalizmus az egyéniségek abszolút szabadságát és önállóságát hirdette, vallási, állami és társadalmi vonatkozásban egyaránt; rendszerének alapja a korlátlannak tekintett gondolatszabadság, mely az erkölcsi törvényt sem pozitív vallásokból, sem természettörvényből, hanem egyedül az emberi észből következteti ki, s ebben a munkájában a fennálló viszonyokkal és hatalmakkal szuverén fensőbbiséggel bánik el. Az egyén szabadságából következik a szabadságjogok egész rendszere: a személyes szabadság, mely a feudalizmus, rendiség és jobbágytság utolsó maradványait is megsemmisíti, az emberi működés és foglalkozás szabadsága, a vagyon és tőke szabad felhasználásával együtt [...] A társadalmi szabadságok viszont az államtól elválasztott vallási testületekben való szabad egyesülést, az iskoláztatás és művelődés szabadságát fejlesztik ki, s mindezek garanciáit a politikai szabadságok rendszere adja meg, mely az abszolutisztikus és rendi államok romjain a szabad egyénekből összetett nép szuverenitását követeli [...] E politikai szabadságrendszer egyes pillérei: néptől választott, lehetőleg széles alapon, utóbb már az általános választói jog alapján összejött képviselői testület, a miniszteri felelősség; elmozdíthatatlan bírók és esküdtszék, legfőképpen pedig a szabad sajtó [...] A klasszikus liberalizmus e képe, az emberi dolgok természete szerint, alig rögzíthető meg egy pil-

lanatnyi realitásban: a totalitáson alulmaradó részleges követelményekből és programokból szilárdult össze, hogy rögtön felosztódjék, szétesoszoljon a radikalizmus és szocializmus új és új képződményeibe.” (Uo. 146. skk.) – A második Hegel-idézet az *Előadások a filozófia történetéről* I. kötetéből való (Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó, 88.). A magyarországi középnemesség mintegy polgári szerepének tételét, mely azóta történettudományi közhely lett, Szekfű Gyula állította fel *Három nemzedék* c. könyvében. A 19. század első évtizedeiről képet adva Szekfű azt írja, hogy „mindent összevéve, még a katolikus és protestáns oktató és egyházi személyzetet is, széles Magyarországon 10 000-nél több független anyagi és szellemi viszonyokban élő embert nem találunk a harmadik rendbe sorozható osztályok között, pedig már ezeknek tekintélyes része is: ügyvédek, vármegyei és állami hivatalnokok, a második rendből, az előjogos nemességből származik. És ami fontos: ez a 10 000 ember többnyire szűk anyagi viszonyban élő értelmiség, melynek sem a politikai életre, sem a nép tömegeire nincs nagyobb befolyása. És ezek alapján ki is mondhatjuk, hogy nálunk még a 19. század negyvenes éveiben sem létezett olyan polgári osztály, mely anyagi és szellemi jólét birtokában vállalkozhatott volna az országnak nyugati mintára átalakítására. A nemzeti feladat ilyen körülmények között azon osztály vállaira hárult, mely az ősi magyar térségeken az adott időpontban egyedül rendelkezett vagyoni jóléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel. És ez az osztály a köznemesi rend [...] Magyar nemes családfő volt 1840 körül 136 000, a nemesség teljes lélekszáma öt és félszázezer... Vagyoni és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, emellett magyar származás és magyar nemzeti érzés egyetlenegy néposztályban volt tehát található hazánkban, s ez a középnemesség, a nagyobb birtokkal rendelkező vidéki középnemesség. A tiers état szerepét a viszonyok nyomása alatt ennek a néposztálynak kellett, akarva nem akarva, előbb-utóbb, átvennie.” (*Három nemzedék*. Budapest, 1920, 73. és 77.) E jelenség gazdasági alapjait érdekesen világítják meg Berend T. Iván és Ránki György *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században* c. munkájukban. Azok „a gazdasági fejlődési mozzanatok – írják –, amelyek [...] a 19. század első felében már a térség gazdaságának fontos igényeivé váltak, egyre élesebben összeütköztek a magukat makacsul tartó, egyre anakronisztikusabbá váló tradicionális jogi és intézményes formákkal. A polgári birtokbirtoklás lehetetlensége, a bányanyitási feudális jogrendje, s általában a nemesi előjogok érvényesülése, a polgári hitelezést akadályozó középkori jogszabályok, a jobbágyság járadékkötelezettsége, sőt elsődlegesen robotoló szolgáltatási formája, a zsidóság társadalmon kívülsége, a városok jogainak korlátozása, s mindmegannyi egyéb hűbéri intézmény és középkori jogszabály keresztelte a gazdaság tőkésedésének kibontakozását. Igaz, ezekben az évtizedekben a tőkésedés még túlságosan akadályozott és lassú volt, majdnemhogy a tradicionális ipari és mezőgazdasági formák tengerébe fulladt, semhogy ugyanolyan mértékben törhetett volna magának utat, amilyen mértékben a régi formák elégtelensége, a jobbágyrendszer Prokrusztész-ágyába szorított gazdasági rendszer csődje, fejlődésképtelensége

nyilvánvalóvá vált. A csőd érzése éppen ezért sokkal erőteljesebben hatotta át a régi gazdasági-társadalmi formáció képviselőit, a nemesi, földesúri osztályokat, mint az új, feltörekvő osztályokat a változás igénye. A birtokosok által képviselt kiútkeresés nagyobb feszítő erőt teremtett, mint a megjelenő, de még szerény burzsoázia fellépése.” (I. m. 2. kiad. Budapest, 1976, 31.). – Az a tény, hogy Köteles Sámuel voltaképpen alig hatott Keményre, világosan kitűnik Papp Ferenc monográfiájának (*Báró Kemény Zsigmond*. I–II. köt. Budapest, 1922) azokon a lapjain, ahol a szerző éppenséggel e hatás meglétét próbálja igazolni (I. köt. 63. skk.). Id. Szász Károlyt, illetve az ő Kemény Zsigmondra gyakorolt hatását illetően lásd uo. 70. és 72., továbbá Kemény emlékbeszédét id. Szász Károly fölött, pl. a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1970-ben a Kemény Zsigmond *Művei* sorozatban megjelent *Sorsok és vonzások* c. kötetben, lásd különösen 339. A Papp Ferenc-idézet művének 1. köt. 197. lapjáról való Mannheim tanulmánya, a *Das konservative Denken*, az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 1927-i évfolyamában (57. köt.) jelent meg, a vonatkozó gondolatot illetően lásd különösen a 84. skk. lapokat. A Lukács-idézet helye: *A fiatal Hegel*. Budapest, 1976, 121. sk. Keménynek a kapitalizmus negatív következményeit taglaló cikkeire vonatkozóan lásd különösen Papp Ferenc: I. m. II. köt. 205. sk. Komlós Aladár tanulmánya az *Irodalomtörténet* 1949-es évfolyamában jelent meg, az idézett mondat a 129. lapról való. Lukács Móriczot Szekfű Gyula *Valahol utat veszettünk* c. írása nyomán idézem (lásd Szekfű: *Forradalom után*. 1948, Cserépfalvi, 25.) Az első Kemény-idézet Papp Ferenc nyomán, i. m. II. köt. 207., a második az *Élet és irodalom* c. cikksorozatából, lásd pl. a fent jelzett *Művei* sorozat *Élet és irodalom* kötetét (1971, Szépirodalmi, 147.). A Sötér-idézet a *Magyar irodalom története* IV. kötetéből való (szerk. Sötér István. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó, 256.). Szerb Antal idézett formuláját lásd *Magyar irodalomtörténetében* (Budapest, 1935, Révai, 320.). A továbbiakban Sötér: i. m. 265. lapjáról idézek. Kemény *Forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* c. röpiratait a Gyulai Pál által kiadott *Összes Művek* 12. kötetéből idézem (Budapest, 1918, Franklin-Társulat). Az idézett helyek: 328., 354. sk., 358., 380., 381., 376. és 397. A Gyulai-idézetek az *Összes Művek* 1. kötetének (Budapest, 1896, Franklin-Társulat) XII. és XIV. lapjáról származnak. A továbbiakban az *Összes Művek* 12. köteté 223., 87., 527. és 241. lapjáról, majd az *Élet és irodalom* 152. lapjáról idézek.

AZ ELMÉLETIES GYAKORLAT – A GYAKORLATIAS ELMÉLET EMBERE*

Kemény Zsigmond művelődésszempénye

1. (A „címszereplővé” avatás veszélye) Alig van manapság többet emlegetett szerző a hazai 19. századból, mint Eötvös József. Teljes joggal, fűzhetjük hozzá rögtön. De hozzátehetjük, s hozzá is kell tennünk azonnal azt is, hogy a történelem menetét torzítóan járunk el, ha kiemeljük kortársai közül, akaratlanul is elfedvén azt, amit ők adtak a kor együttes alakításához, összetett mentalitásához, egymást kiegészítő eszmevilágához. Nem a történeti méltányosság nevében helytelen ez az eljárás elsősorban, hanem a történeti ismeret, a történeti szemlélet és módszer szemszögéből. Mi, magyarok egyébként is hajlamosak vagyunk egy-egy egyéniséget szimbólummá emelni, s a szimbólum természetének megfelelően a történelem szerkezetének mindig sokféle és különböző vagy éppen ellentétes szálakból való szövődését szem előtt tévesztani. Elég talán az 1950–60-as évek mindent elborító, mesterségesen egy álpatriotizmus jegyében szított Kossuth-mániájára emlékeztetni. Amely alföldi kisvárosban addig még nem állt hősi pózban a nagy rétor szobra, annak főtere megkapta akkor a maga obligát karlendítésű kommersz bronzfiguráját.

2. (Akinék nem volt szerencséje) Kemény Zsigmondnak, akinél kortársai közül kevesen sugároztak több gyakorlati javallatot a mindennapok művelődésének alakítására s több bölcselmi eszmét a közéleti kultúra távlatainak történeti tudatú formálására, nem volt szerencséje. Már a kortársak körében sem. Amidőn 1859–61-gyel megindult a társadalmi-politikai mozgás s a nemzet művelődési intézményei újra megkezdték tevékenységüket, ő háttérbe szorult. S ha Deák 67-ben önként húzódott vissza, őt szereppel megkínálni is elfeledték. Gyulai emlékbeszéde ugyan szerzőjének tán legszebb írása, igazában azonban sokkal inkább Kemény tragikusan hasadt egyéniségéről, biopszichológiai végzetéről szólt, semmint mélyre hatoló, széles átfogású, európai látószögű szellemiségéről. Péterfy nagyszerűen átélte esszéit írt regényeiről, s történetbölcséleti beállítottságát jól érzékelő tanulmányt Bodnár Zsigmond is; ámde ők maguk is a hazai gondolkodás peremén rekedtek mindmáig. Németh László áttizott, rajongó vallomások

* Németh G. Béla (1925–2008), irodalomtörténész, egyetemi tanár, akadémikus, a 19. század második fele magyar irodalmának kiemelkedő, iskolateremtő értelmezője. – A tanulmány első megjelenése: *Új Írás*, 1989/10, 79–85.

hangon szólt róla, de túllontúli szubjektivitással nagyon is önnön magához hasonlította, s akarva-akaratlanul, elődeivel is, Kazinczyval, Kölcseyvel, s kortársaival is, Eötvössel, Deákkal, sőt Arannyal is szembeállította, s a maga történetiszemléletének igazoló tanújává tette meg.

A második világháború után Révai József, Andics Erzsébet és Lukács György meg adeptusaik tökéletes történetietlenségének jóvoltából mintegy anatómia alatt állott, s ha Sötér István, Kosáry Domokos, Keresztury Dezső méltányoló tanulmányait, a név és a rang által védve, kevésbé érte is támadás, annál inkább azokéit, akiket név és rang nem védett. Így e nagy íróról, e kiváló szellemről máig a gyermeklelkű, a parokiás látókörű Papp Ferenc kétkötetes monográfiája az egyetlen nagyobb arányú munka. S mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Hazafias Népfront által 1986-ban kiadott *Ezer év* című nagy terjedelmű kötetben, mely a magyar múlt nagyjait volt hivatva egybegyűjtve bemutatni, Darvas József, Mód Aladár, Révai József s egyéb hozzájuk hasonló kitűnőségek bő helyet kaptak, Kemény Zsigmond viszont éppen úgy hiányzik, mint pl. Pázmány Péter is. Ilyen tehát a szorgos nemzeti identitáskutatás eredménye, amelynél annyian süttögetik ma holnapi pecsenyéjüket.

3. (Az „álladalmi világboldogítás” veszélye) Ha Kemény saját időszaka jellemző művelődéséről beszél, azt Mária Terézia uralkodásának s II. Józsefének váltáspontjától számítja. Mind a szorosabban vett szellemi-művészeti életben, mind a tőle elválaszthatatlannak felfogott politikai kultúrában is. Mégpedig nemcsak a hazai művelődést illetően, hanem az összeurópai tekintve is. Igaz, véli, az eszmék, melyek József alatt és óta is, bár átalakultak a művelődés jelentős hányadának vezérelveit tették ki, részben már a nagy királynő s nyugati kortársai meg azok elődei világában is jelen voltak. Akkor azonban részint még a rendiség hierarchiájába simultak, szisztémájának voltak alávetve, részint és egyre inkább az uralkodói abszolutizmust szolgálták, főleg magán a kontinensen. József esetében viszont ellenkezőleg állt a dolog: ő a saját uralmát akarta ezeknek az eszméknek szolgálatába állítani, realitássá váltásukra fölhasználni. Ezért kormányzási elképzeléseit „filozófiaiaknak”, rendelkezési indítékait „bölcselemieknek” nevezi, s egy tendencia abszurdan tiszta megjelenésének és tetőzésének fogja föl.

Kemény jól ismerte a fölvilágosodás eszmevilágát, s főleg angol változatához vonzódott is. De ezt az eszmevilágot abban a kanti kritikai vetületben, abban a kanti agnosztikus felfogásban ismerte és mérlegelte, amely éppenséggel nem tagadta meg ezt az ideakincset, de hiányait, elmentmondásait, túlzásait is felmutatta. Mindenekelőtt a minden egyesnek egyedi természetét figyelmen kívül hagyó általánosító hajlamát és egységsítő törekvését, hasonlóképp empirikusan ellen nem őrzött elméleties

téziseit és célkitűzéseit, s végül a természeti fejleménnyé lett, mert természeti fejleményből következett tradíciók és lelki szükségletek kielégítéséhez számításon kívül való rekesztését. *S nem utolsósorban, persze, az irányzat valóráválthatási, érvényesíthetési kétséget nem ismerő, elbízott önhittét.* Ifjú tanuló éveit a magyar kantianusok két kiválósága mellett, Köteles Sámuel és idősebb Szász Károly oldalán töltötte, s egyéniségének belső pszichikai tényezői mellett, s körülményeinek köz- és magánéleti buktatói mellett ez is magyarázhatja a kanti kétség kötelezettsége iránt való mély érzékenységét.

Mindazonáltal mindaz, amit a József által reprezentált és végletekig vitt „bölcselemi szisztémának” ellene vetett, nemcsak az éles kanti kritika, s nemcsak a kötelező kanti kétség szava volt, hanem egyben *a romantikáé* is. Kemény ugyan, egy kései tanulmánya tanúsága szerint, átvette azt a Fr. Schlegel-féle klasszika–romantika megkülönböztetést és felosztást, mely szerint a klasszika a „pogány” ókoré, a romantika a diadalmas keresztény középkoré. Ha azonban ezt a Schlegelt követő munkáját összevetjük más, hazai gondokkal küszködő, saját koncepciójú eszmélkedéseivel, ismeretetésnek hat ez inkább nála, semmint érvényesíthető önnön felfogásnak. A példák, mindenesetre, melyeket maga fűz az újkorból Schlegel tanához, meglehetősen félszegek, s nem különösebben meggyőzőek.

Amiket ellene vetett a József-féle elméletvalósításnak, azok az angol, főleg azonban a német és a közép-európai romantika érvei, elvei, tapasztalásai. József személyét, szándékát, céljait tisztelte – amaz elveit viszont, melyekből megvalósítási módszerei következtek, elhárította. S ezt József elvein túlra is kiterjesztette. Nevükön is nevezte őket hol íróniával, hol írónia nélkül: álladalmi világboldogítás, eszméleti messianizmus, írószobai redemptorizmus. Három elemükre esik Magyarországot illetően nála a fő hangsúly. Helyes, véli, hogy a fölvilágosodás s a francia forradalom minden egyest egyenlőnek tekintett a jogokat illetően; de helytelen, hogy egyformának is, azaz azonos módon boldogítandónak is. A Habsburg-monarchiát egyazon nyelven kormányozni, fölemelni, mint ez elvek jegyében akarta József, lehetetlen. Egyenlő természeti joga kinek-kinek saját nyelvének használatára, s azon való művelődése. A különböző ajkúak érintkezési, közvetítő nyelve mindig az adott helyzet praktikus kérdése és megegyezés eredménye. Ez az első. A második az, hogy az igen különböző társadalmi, gazdasági, művelődési fokon lévő népcsoportokat és vidékeket nem lehet egyazon időben ugyanazon rendeletekkel és egyazon végrehajtókkal azonos nevezőre hozni s azonos módon igazgatni. Csak a maguk társadalmi s igazgatási szerkezetének organikus művelődési, gazdasági, szociális átfélesztésével történeti távon közelíthetők különböző vidékek és népek egymáshoz a kitűzött célok jegyében. A harmadik pedig az, hogy azokat a lelki, szokásren-

di, életviteli, értéktételezési formákat és rendszereket, amelyek lassú szer-
vességgel, mintegy természeti keretévé váltak az életnek, nem lehet egyik
napról a másikra racionálisan elgondoltakkal helyettesíteni, s ilyenek jegyében
e formákat, e rendszereket egységesíteni.

Jól láthatni, mily közel áll ez a fölfogás, ez a kritika Niebuhr és Sybel,
Savigny és Ranke fölfogásához.

Azt mondja Kemény, rosszul választott módszereivel pontosan az ellen-
kezőjét érte el József annak, mint ami kitűzött célja volt: a *különbözőség* és az
egyediség, az *alanyiség* és a *tradicionalitás* tudatosítását. Nem képzei, persze,
hogy mindez József nélkül nem jött volna létre. Csakhogy lassabban, szer-
vesebben, kevesebb széttartással. Egyenesen úgy véli, ha anyja módszereit
viszi két fia s többi utóda tovább, a Birodalom különböző nyelvű népeinek
egymást váltó hangadó nemzedékei és rétegei közelebb maradtak volna
egymáshoz. Ugyanakkor mégis vallja, hogy a jozefinizmus eszméiből számla-
talan értékes ösztönzés öröklődött át a következő korszakokra.

Ha József korszakát a bölcselmi kormányzás ridegen észelvű rendsze-
rének tekintette, a jó részben nálunk is, másutt is visszahatásként fölfogott
romantikát az *érzelemmel áthatott történeties irodalom*, s az *érzelemmel teli-
tett irodalmias történelem* által dominált szakaszként vette számba. Így, ha
ez az új irány, az új korszak elvetett is sokat a fölvilágosodás eszméiből,
ki is egészítette, emberközelibbé, barátságosabbá tette azokat. Mert amit
elvesztett biztonságban a hideg racionalitás és utilitaritás révén, a kritici-
zmus és agnoszticizmus révén a vallásos hitet illetően az iskolázott ember,
bizonyos mértékig visszanyerte azt a nemzeti történet által vezérelt célki-
tűzés, s a nemzeti tradíció által meghatározott ízlésvilág kátéja által. Ke-
mény már érzékeli azt, ami a 20. században lett világossá, hogy ti. a nem-
zeti gondolat valláspótló szerepet is betölt, s hasznosságát is látja ennek s
látja veszélyeit is.

Ezt a korszakot azonban, vélte, a Magyarországtól, főleg a Habs-
burg-birodalomtól, kivált azonban a Rajnától nyugatra eső világban már
erősen átjárta a természettudományok analitikus és experimentális szá-
raz szelleme. S ez nemcsak a bölcselmi eszmék biztonságától és fényétől,
de a nemzeti tradíció eligazító bizalmától is eltávolította a tanult elméket.
Hisz a történelmet sem a lelkes önigazolás és animálás jegyében, hanem
az ökonomiai-indusztriális, a civilizációs hasznosság jegyében vizsgálja s
ítéli meg. Magyarországon, Kemény szerint, ez a korszak igazán a forrada-
lom után következett be, bár egyes elemei már korábban is mutatkoztak.
Nyilvánvaló, hogy az elnevezést még csak éppen ekkor nyert *pozitíviz-
musról van szó*. Az elnevezést ugyan Kemény még nem említette, de azt
érzékelt, hogy az irányzatban a fölvilágosodás bizonyos eszméi újraéled-
tek, csakhogy a tisztán logikai-spekulatív igazoló jelleg helyébe az empiri-

kus tudományok számlálható, mérhető eleme lépett, s az egyes tudományok filozófiai egybefogására, szintetizálására az irányzat nem törekszik, s így, bár folyton természeti s tudományos törvényekre hivatkozik, egészében a bizonytalanság, a viszonylagosság, a relativitás érzetét sugallja.

4. *(A folyton bővülő s korrigálódó irányok s ellenirányok sora: a történeti gondolkodás menete)* Látnivaló, hogy Kemény a történelem menetét korirányzatok akció–reakció következtetésrendjében szemlélte. Úgy azonban, hogy az új irány dominanciája mellett, esetleg ahhoz formálódva, az előző irányzatok sajátságai, törekvései is jelen vannak. Egyetlen irányzat sem teremtet tabula rasát, s ha közvetlen elődje helyett egy korábbira hivatkozik, akkor is ott hat a tudatban az előd is.

S ezzel el is jutottunk Kemény közvetlen művelődési célkitűzéseiseihez, művelődési koncepciójához.

5. *(Múlt és jelen, határozott program és korrigáló kétség, polgár és birtokos összecsiszolása)* Az ország, bár a nyugatiaknál jóval kezdetibb s csekélyebb intenzitással, eljutott a szóban forgó civilizációs-indusztriális korszakba. 1852–53-tól ölt testet elképzelése a teendőkről. Az ország vezető értelmi rétege magáévá tette a fölvilágosodás egyetemesítő eszméit, majd ezeket lebontotta, megsűrte, alkalmazta a forradalom előtti negyedszázadban a nemzeti egyediség, a nemzeti jövővág, a nemzeti jövőalakítás szemszögéből. A forradalom bukása Kemény számára azt igazolta, hogy ennek az egyedítő alkalmazásnak a folyamán a nemzet elvesztette azt, ami az ő felfogása szerint a történeti alakulások sikeréhez a legfontosabb: a *súlyegyent*, hogy kedvenc szavával éljünk. Végleteességekbe tévedt s élre sodort vezetői révén elvesztette annak a *nemzeti történeti-társadalmi s nemzetközi-politikai összefüggésrendszernek* érzékelését, melyben az események történtek. A nemzet akarta a polgári átalakulást, de többsége nem akart sem radikalizmust, sem köztársaságot, sem dinasztiaaváltást. Az országban együtt lakó népek nem akartak minden részletig ható s minden részletet magához alakító, egészen szuverén *magyar nemzetállamot*, hanem autonóm vagy kötött szuverenitászú közös országot. A Birodalom államhagyománnyal vagy államigénnyel, illetve bizonyos autonómiavágygallyal vagy -igénnyel rendelkező népei viszont igazgatási-jogi tekintetben sajátságait megtartó, de e tekintetben *föléjük nem rendelt Magyarországot* láttak volna szívesen. A vezető európai hatalmak pedig a *Habsburg-monarchia fönmaradását*, egyensúlyteremtő, ürkitöltő s ütköző szerepét, legalábbis ez időben, szükségesnek vélték, különösen, hogy a német Bund nem tudta létrehozni a német egységet.

Keményről gyakran olvashatni, hogy ő is, mint Eötvös is, taktikai okokból tett méltányló gesztust az 50-es évek első harmadától nem ugyan Schwarzenberg intenciói, hanem a Bach-féle irányítás egyes mozzana-

tai iránt. Ez igaz is, de csak része az igazságnak. Mert kivált Kemény látta azt, hogy a civilizatorikus művelődés terén olyan fejlemények jöttek létre, amelyek az ország számára bármily kormányzat alatt nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy a nyugat szintjéhez s a polgárias életberendezéshez közeledjék. Elsősorban a természettudományos oktatás s a tudományos intézmények, illetőleg kutatások terén látott nagy előrelépést. De (amint ma mondanánk:) a gazdasági-jóléti infrastruktúra kiépítése terén is. S remélte, s reményét sürgetőleg igyekezett a kisebb birtokosságra s az egykori honorácior rétegre, meg a frissen iskolázott alulról emelkedőkre is mindjárt rávetíteni, hogy azok használják ki az oktatás e lehetőségeit, legyenek részesei a kutatásnak, s fő mozgatói a struktúra kiépítésének.

De érzékelti vélte azt a veszélyt is, amit ez a természettudományos, civilizatorikus-indusztriális korszak a maga utilitárius, relativizáló értékkezelésével a tradíciós, a nemzeti s az általános erkölcsi értékekre, meg a szellemi-lelki összefogó-rendező szemléleti törekvésekre jelentett. *De nem e korszak művelődésének megtagadásával, s egy régebbiéhez való visszatéréssel, vagy egy speciális elkülönült magyar civilizáció, tudomány, gazdaság fantazmagóriájával* igyekezett ezt a negatív hatást ellensúlyozni, hanem két fontos elem hozzá- és beléötövésével. Az egyik a nemzeti történeti hagyománytudat, kivált az életforma- és művelődési tudat, meg a *művelődéstörténeti értékérzék* felélesztése. A Nemzeti Könyvtár létrehozása és terjesztése mellett folyamatosan kifejtett tevékenysége jól mutatja ennek mibenlétét.

Az emlékirókra vetette a fő hangsúlyt. Mégpedig, mint ismételten fejtette, egyrészt azért, mert ezek nem elvont elvekben, s nem nagy események magyarázatában, hanem a napi élet gyakorlatában, a közember életvitelében, a társadalom elemi összetevőiben mutatják meg a nemzeti életet összetartó sajátságokat, értékeket, erőket. Másrészt azért, mert ezek olvasmányosak, egyes emberi életokról, egyes családi történetekről, egyes szociális csoportok sorsáról szólnak közvetlenül, érdekesen, a maguk konkrétságában. Németh László elrajzolása¹ egyrészt abból adódik, hogy az emlékirók és egyéb régi magyar társaik olvasásának szorgalmazását úgy fogta föl, s úgy interpretálta, mintha azzal Kemény Kazinczyék munkásságának fölösleges, sőt káros voltát kívánná igazolni. Holott a legnagyobb elismeréssel szólt Kazinczyék tevékenységéről és eredményeiről, mert szerinte ezek tették lehetővé a magyar művelődés fölzárkózását az európaihoz. Másrészt abból adódott, hogy a polgárság szerepét vélte ebben a régi írókhoz fordulásban Kemény által is kiiktathatónak. A valóság azonban éppen az ellenkezője. Kemény lapokon át újra meg újra visz-

¹ Ti. *Kisebbségben* című művében. (A szerk.)

szatér a polgári tudomány, művelődés és gazdaság föllendülésének örömmel való regisztrálására, s annak elismerésére is, hogy a német polgárság magyarosodva vagy anélkül, milyen hasznos szerepet tölt be mindebben. S ami a legfontosabb, egyértelműen kimondja, hogy „a tónt” a civilizációs és a társadalmi élet terén éppen úgy, mint a művelődésben is, ezentúl a polgárság fogja megadni, míg a politika jórészt még sokáig a birtokosság kezén marad. Azért szorgalmazza a régi magyar szerzők népszerűsítését, hogy ezeknek a feljövő rétegeknek legyen magyar történeti ismerete és tudata, s az a valódi magyar művelt rétegekével kölcsönösen összeccsiszoldják.

Kölcsönösen, hangoztatjuk, mert itt van Kemény művelődési programjának harmadik eleme. Úgy vélte, hogy az addigi, azaz *jórészt még a reformkori politizáláshoz, közéleti szerepvivéshez* is elég volt az a gyakorlat és jártasság, amelyet a nemes a megyegyűlések folyamán megszerezett. Most azonban ez már kevés.

Az általa ajánlott kiegészítésből három mozzanatot emeljük ki. Ahhoz, hogy a nemzeti politika s a nemzetközi politika egyre szorosabb összefonódása idején, másrészt a hagyományos értékvilág, termelés- és életformák alapvető megváltozása korában a közéleti ember eligazodjék, európai politikai műveltségre kell szert tennie. Ehhez idegen nyelvismertet kell. Kemény mélyen elítélte a német nyelv tanulásának ún. hazafias negligálását. Persze, a francia és az angol ismeretét éppúgy hasznosnak vélte; a németét csupán kézenfekvőbbnek tekintette, mint közeli és jellegzetesen közvetítő nyelvét. Másodszor szükségesnek tartotta a jó politikai és szaklapok mellett a jó szórakoztató lapokat is, amelyek a szórakoztatással együtt világismeretet s tájékozottságot is nyújtanak. Harmadszor, s talán legnagyobb hangsúllyal a szépirodalom fontosságát hangsúlyozta. Mégpedig két okból. Ez jut el a legszélesebb közönséghez, iskolán, sajtón, családon, társaságon keresztül. Főleg pedig ez kapcsolja be azt a réteget a kor kérdésvilágába és művelődésébe kellő szinten, amely a jövő nemzedékeit neveli, alapimpulzusait megadja: a nöközösséget, az anyákat, az asszonyokat, a családot. Másrészt olyan élettényekhez és összefüggésekhez viszi közel az olvasót, melyekhez *másfajta írás nem juttat el*, s didaktikai és szakképzés nélkül segíti életismeretre és ítéletre, izlésre és magatartásra.

A szépirodalomból pedig éppen ezért a regényt tartotta az egész kor, különösen pedig ez említett közönség számára a legfontosabbnak. A regényről írta meg talán legmélyebb tanulmányát, s e műfaj lényegéről, társadalmi-szellemi eredetéről és szerepéről talán mindmáig a *legmagvasabb magyar munkát*. Az értékek relativizálódásának és az öröklött szemlélet elbizonytalanodásának, a közös szokásrend gyors változásának a kötő-el-

igazító ereje elvesztésének következtében az individuális döntések boldog és kényszerű szabadsága, fölemelő és veszélyes kötelezettsége teszi a regényt uralkodóvá a közönség oldaláról. Az analitikus és experimentális vizsgálódás *öneredményeit folytonos kétséggel szemlélő és korrigáló magatartás* az eszmélkedő ember, a filozófus, a gondolkodó, az író oldaláról. Mert ezentúl a folyton változó részletekből, mozzanatokból, árnyalatokból kell újra meg újra a megint és megint fölbomló rendet kinek-kinek összeraknia. Nem papok és bölcsek által kinyilatkoztatott dogmák, nem is egyedi részletekre lebontható egyetemes értékek etikai harcából áll az élet nagyobb része, hanem individuális megfontolások és döntések jórészt alanyi meghatározottságú eredményeiből.

S ezek az alanyi döntések akkor eshetnek egybe a történelem menetével, sőt akkor befolyásolhatják a történelem menetét, adhatnak így viszonylagos szubjektív harmóniát s erőt az életből ki nem iktatható fájdalom elviselésére az egyénnek, s hasznos hozzájárulást a köztörtetésnek, ha erre ízlése, lélekismerete, élettapasztalata fölkészíti az egyént. Ízlését, lélekismeretét, élettapasztalatát pedig a részletekből összetevődő s egyre bonyolultabb társadalmi és individuális létben semmi sem fejleszti oly érzékennyé és döntésképpessé, mint a valódi irodalom, mindenekelőtt a napi életből táplálkozó, azt ábrázoló regényirodalom.

A történelmi éppúgy, mint a szorosabban vett társadalmi. Ezért, s nem egyszerűen W. Scott mintájára és hatására véli úgy Kemény, hogy e korszakban a történelmi regényt mindenütt, Magyarországon pedig különösen a napi élet oly erősen bonyolódott történéseihez és konfliktusaihoz tanácsos kötni, melyek az átlag ama szellemileg-lelkileg kiemelkedő jellegzeteseihez fűződnek, akik koruk nagy eseményeivel és mozgalmával, eszméivel és érzelmeivel, hacsak érintőlegesen is, kapcsolatba kerültek. Mégpedig úgy, hogy az események és mozgalmak, az eszmék és érzelmeik *végletekből fakadó* konfliktusainak akarva-akaratlan szenvedő részei vagy éppen tragikus áldozatai legyenek, s így a *súlyegyen* elvesztésében rejlő veszélyeknek példázói is.

6. (*A végletek s a fanatizmus veszélyei*) De mit jelent a véglet? Fanatizmust. S mit a fanatizmus? *Kétség nélküli hitet egy eszmében, egy eszményben, egy jövőelképzelésben.* Azt a balga vagy demagóg balhitet, mely az abszolút jó társadalom, az abszolút jó történelem, az abszolút jó ember vallási vagy valláspótló nemzeti axiómájával s prófécijával kábítja a hiszékenyeket, ahelyett hogy empirikus módon a mainál jobb, de sohasem tökéletes társadalom, nemzet, ember reménységénél maradna. Amely reménységnek, amely jobb embernek, amely jobb nemzetnek, jobb társadalomnak a történeti tapasztalaton nyugvó belátás lehet egyik fő forrása, előmozdítója. Kemény az elsők közé tartozik Magyarországon, akik

– hogy szakszóval éljünk – *kultúrtörténeti* vetületben vélik igazán nevelőnek a történelmet. Nagyon jellemző e tekintetben ahogy már az akkor is hódító ama hiedelemmel szembeszáll, hogy Erdély a magyar művelődés mindenkori fellegvára. A fejedelmek Erdélyét s Pázmány Magyarországot egyaránt méltányolja; a 18. századi Erdélyt viszont már mint az elmaradottság és a birtokos önzés első számú példáját mutatja be, tanúsítván, hogy a vezető réteg műveltsége, a nép boldogulása s az ország egészébe illeszkedése közt mindig szoros az összefüggés. Attól sem riad vissza, hogy kimondja, magyar földön nem hazafiságból elleneztek, leginkább ekkor Erdélyben, József reformjait, hanem nemesi érdekekből s a társadalmi elmaradottság következtében.

A művelődéstörténeti szemlélet jegyében áll ki amellett, hogy az ország nemzetiségei is a maguk nyelvén szerezhessék meg a kor tudományosságát, művelődését, a történelem s benne a maguk története ismeretét. A hazai nacionális művelődés képviselőinek szemében olyannyira ellenszenves (s bizonyos mértékig okkal ellenszenves) Kollár mellett is szót emel, mondván, ha Kazinczyt joggal tiszteljük, mert nyelvújítása hozzásegített a korszerű európai gondolkodás saját nyelvű elsajátításához és műveléséhez, mért tagadnánk meg ennek méltánylását attól, aki a szlovákokat segítette ugyanehhez.

Kemény is, mint Széchenyi s mint Eötvös is, a birodalom szétesésében nemcsak a magyarság helyzetének meggyengülését látta, hanem azt sejtette, hogy a birodalom népeinek egymáshoz való viszonya még ellenségesebbé válik, s ez az ellenségesség még állandósul is. A birodalom fönmaradása esetén a művelődés, a történeti ismeret, a társadalmi belátás növekedése révén, *konkrét tervek és elképzelések nélkül ugyan*, de e népek megbékült együttélésében, egymáshoz való, közös történelmükhöz való alkalmazkodásukban reménykedett ő is. Mint mindenben, a művelődésben is realista volt, s inkább bízott az óvatos, empirista pesszimiztáknál, mint a szónokló, víziós optimisták realitásérzékében. Jobban szerette azokat, akik jól ismerték az európai realitásokat, de „kicsinyesen” kipróbálták, ellenőrizték a gőzhajó s a lóvasút ülései használhatóságának realitásait, mint azokat, akik „leborultak a nemzet nagysága előtt”. S e vonzalmában, hadd valljuk be, magunk is osztozunk.

(1989)

ÖSSZEVETÉSEK

Kárpáti Aurél

AZ ÉLŐ JÓKAI ÉS A HALOTT KEMÉNY*

Úgy járnak együtt Időben és Emlékezésben, mint egymáshoz láncolt, örök ellenfelek. Kibékíthetetlenek, de talán mégse ellenségek. Inkább kiegészítői egymásnak.

Fény és árny. „Egy Igen és egy Nem.” Egyik a legnépszerűbb, másik a legnagyobb. Összetartoznak, akár Michelangelo híres ikersobrai – a Nappal és az Éjszaka – a Medici-emlék közös márványtalapzatán. Életükben az ellentét elve kapcsolta őket egymáshoz: *romantika és realizmus*. S most, a jubiláris esztendő mécseseinek kigyúló fényénél újra összekeverültek: Jókai, a *százéves élő* és Kemény, a *félszázados halott*. A múltó idők játékos szeszélye rendezte meg ezt a nevezetes találkozót.

Jókai Mór születésének centenáris esztendeje ugyanis egyben báró Kemény Zsigmond halálának ötvenedik évfordulója. Jókai 1825. február 18-án született. Kemény 1875. december 22-én halt meg. S míg Jókait az egész ország ünnepli, Keményről senki sem beszél. Róla megfélemedtek.

De akármennyire kesernyés érzést ébreszt, mégiscsak így stílusos ez a találkozás. Így illik mindkettőjükhöz, az optimistához s a pesszimistához. S így illik a nemzethez is, amely ma is szívesebben fordul el a sivár valóság képeitől, fellengző álmok délibábja felé, ami ellen Kemény annyit és olyan hiába küzdött, irodalomban, politikában. Stílusos, mondom, így az ünnep, mert hiszen Jókai *születésének* centenáriuma keresztelői gyertyák örvendező világát lobbantja fel árva Magyarországon. Viszont Kemény *halálának* ötvenéves dátuma legfeljebb a gyászoló emlékezés temetői fátylóját füstölögtetné, komor borongással.

A mesemondó és az emberi lélek kegyetlen analízálója akarva se rendezhette volna ezt meg szebben, szomorúbban, magyarabban.

* Kárpáti Aurél (1884–1963), író, újságíró, irodalom- és színikritikus, *A Hét* munkatársa. – Az esszé első megjelenése: *Pesti Napló*, 1925. január 18. 33. Újabb kiadása, kissé módosított címmel: Kárpáti Aurél: *Kultúra haláltáncával*. Budapest, 1947, Új Idők, 163–169.

Az egyik Komáromban született. Nyugatról indult keletnek. Walter Scott és Victor Hugo csillogó ékkövei duzzadtak tarsolyában. Megteremtette az új magyar prózát s mégis a *múltat* szolgálta.

A másik Alvincon látta meg a napot. Keletről tartott nyugatnak. Öröksége csak a maga lelkének sötét gyémántja volt, amelyben nemzedékeken át elfáradt fejedelmi vér tüze irizált. Nyelve már akkor is inkább a múlté, de mondanivalója a *jövőt* siettetette. S tán ismeretlenül is nagy rokonai, Stendhal, Balzac felé közelgett.

Ellentétük már itt kezdődik. Az ország két ellenkező végéről, a Dunántúlról s Erdélyből indulnak el. Természetes, hogy utaiknak keresztezni kellett egymást, bárha összeütközéseik nem is voltak. Legalább forma szerint nem. Kemény ugyan kritikáiban őszintén nyilatkozott Jókai egy-egy munkájáról, főképp szindarabjairól, de ezt nem tette olyan kiélezett, lekicsinylő módon, mint Gyulai. Komolyabb súrlódás tehát nem támadt köztük. Igaz, mélyebb és bensőbb barátság se. Tudomásul vették egymást s tudjuk, hogy Kemény gyakorta volt vendége a svábhegyi Jókai-háznak. Ám egymásra úgy tekintettek, mint kölcsönösen idegen, szinte érthetetlen világ hordozóira, akik tulajdonképpen nem is lehetnek egymásnak riválisai.

És mégis azok lettek – féltékenység nélkül. Nemcsak abban a vonatkozásban, amelyben Gyulai állította őket szembe egymással, hanem az ösztönösen megnyilvánuló köztudatban is; egyéniségük, világszemléletük, művészi felfogásuk, egész emberi és írói adottságuk különbözősége révén. Sőt – nem utoljára – irodalomtörténeti jelentőségük ellentétes volta miatt is.

Jókai a *született mesemondó*. Ábrándos, szertelen, könnyed és érzelmes. Költői lényének alapvonása: *a játék*. Nem az emberek érdeklik, hanem a változatosságban kifogyhatatlan események. Sokszor a groteszkig, a lehetetlenig. Hősei régi ismerősök: sárkányt győző királyfiak és gonosz fattyúgyerekek. Tökéletesek jóságban és rosszaságban, szépségben és rütségben, tudásban és korlátoltságban. Ideális plakátfigurák, egyszerűen felfoghatók. Inkább az érzéshez, mint az értelemhez szólnak. Olyanok, amilyeneket csak a tömegekből és tömegeknek született népmese – ez a drámához hasonló kollektív művészet – tudott kiformálni.

Ezzel szemben Kemény a *született pszichológus*. Költészetének lényege: az *analízis*. Nehéz és komor. Nem a külső – a belső érdekli. Valóság princípiuma, eseményben, emberben egyaránt az indító motívum, az ok és okozat pragmatikus láncolata. Nem elégszik meg a változás konstatálásával. A fejlődés titkát feszegeti, boncolja. Hősei ezért újak s mindaddig ismeretlenek, amíg ki nem bontják előttünk lelkük sokrétűségét, amelyben erény és bűn nem primitív szétosztottságban, hanem szerves vegyületben jelentkezik.

A *Gyulai Pál* első kötetében önmagának is pompás jellemzését adja, mikor egy lélek búvár festőről a következőket mondja: „Ő a vonalak titkos írását, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyítéseit s azon kinyomatokat, melyeknek hüvelyében jelennek meg érzéseink, indulataink, a rögeszmék s uralkodó hajlamok – szóval: a lélek befolyását a szervezetre tökéletesen ismerte.”

Nála nincs mese a meséért. Alakjai karakterükben determinálják a történetet, amely szinte drámaian szükségszerű. Nyilván erre célozva mondotta róla Gyulai: Kemény a regény formájában tragédiákat írt...

Jókai elbeszél. Kemény kritizált.

Világirodalmi beállításban tekintve a múlt század magyar regényirodalmát, még inkább kidomborodik előttünk Jókai és Kemény ellentétes írói egyéniségének jelentősége. A két nagy irodalmi áramlat – romantika és realizmus – döntő összecsapását az ő különbözőségük néma harca beszédesen szemlélteti. S ennek a harcnak érintésénél nem lehet kikerülni azt az irodalompolitikai kérdést, amely Jókainak a sikert, Keménynek viszont a kudarcot juttatta osztályrészül.

Kemény első regénye, a *Gyulai Pál*, 1847-ben jelent meg. Az utolsó, a *Zord idő*, 1862-ben. Ez a két dátum pedig azért fontos, mert a magyar regény történetében a nyugati irodalommal való együtt haladást jelzi. Azok az írói célok és törekvések, amelyek Kemény regényeiben megnyilatkoznak, szoros rokonságban állanak Balzac realizmusának módszerével. S itt most nem annyira a rokonságon, mint inkább az egyidejűsége van a hangsúly. A magyar regény, amely addig, Jósikával az élen, Walter Scott kissé vizenyős romantikájának nyomában kullogott, Kemény jelentkezésével váratlanul utat vált s határozottan a realizmus irányába fordul. Mégpedig egyszerre, egyidejűen Balzaccal. A *Gyulai Pál* bekapcsolta a magyar regényt a nyugati kultúra fejlődési vonalába, s a két vonal itthon és külföldön, ezentúl paralel haladt egészen Kemény utolsó regényéig. Akkor a magyar fejlődés vonala megszakadt. Kemény realizmusának nem akadt folytatója, tovább fejlesztője. A felemelt zászló elbukott, részvétlenül, mint ahogy másfél évtizedig csaknem hatástalanul lengett. Jókai győzött. S vele együtt – a romantika. Az a romantika, amelytől Balzac után Flaubert és a Goncourt-ok egyre távolodtak, s amelynek szinte egyetlen reprezentánsa már csak az öregedő Hugo maradt nyugaton.

És ekkor játszódott le nálunk, a múlt század hatvanas éveiben, az az irodalomtörténeti monstre-dráma, amely a magyar regénynek az európai versenytől való lemaradásában nyilatkozott meg.

Jókai, mesélő zsenijének, kincses fantáziájának aranyával újra ragyogó pompába vonta Victor Hugo rozsdásodó pajzsát, s a romantika diadalszereke vele együtt robotgott egész a századvégig, a legyőzött realizmus tete-

mein keresztül. Szegény Justh Zsigmond és Tolnai Lajos ott véreztek el a vágató biga kegyetlen kerekei alatt. De míg a diadalmenet ujjongva tapsolt a győztes mesemondónak, *a szekér útja egyre távolabb, vissza a múltba fordult, elhagyva az európai irodalom fejlődésének jövőbe törő irányát.* A romantika győzött, Jókai zsenije diadalmaskodott, a magyar regény nagyszerűen induló karrierje pedig – derékba tört. *Végzetes, áthidalhatatlan szakadék támadt a magyar és az európai irodalom között. Lemaradtunk.*

Tudom: ez súlyos vádnak tetszik. Éppen azért komoly bizonyításra szorulna. Mégse bizonyítok. Mert valójában nem vádemelésről van itt szó, hanem csak ismert tények pusztá konstataálásáról. S ha egy pillantást vetünk a korra, amelyben ez a dráma lejátszódott, mindjárt világos lesz mindenki előtt: miért kellett szükségképpen győznie Jókai romanticizmusának s elbuknia Kemény realizmusának? *Az abszolutizmus két évtizede inkább hitt a színes mesékben, mint a sivár valóságban.* Szívesebben nézte az idealizált, álmok hazugságaival teleszótt múltat, mint a pesszista lélek kiábrándult, fanyar kedvének látomásait. Amellett Jókai a kiegyezésig egyre kacérkodott a forradalommal, míg Kemény szinte ellenforradalmár-számba ment objektív bírálataival, amelyek a bécsi politika erőszakossága és vaksága mellett Kossuth tévedéseit is számba vették. Kemény sohasem tudott kritikátlanul lelkesedni a szabadságharc romantikájáért, Jókait viszont örökre megbabonázta a görög tüzes külsőség, s ettől később sem bírt megszabadulni, túlzott aulikus voltában, „udvari költő” korában sem.

Elsősorban itt dőlt hát el a siker és a kudarc kérdése, nem szólva a nemzeti psziché ősi sajátosságáról, amely – keleti örökség ez – mindig jobban hajlott káprázatos mesék csillogása felé. De van még valami: *a nyelv, a forma, a kifejezés szöges ellentéte a két írónál.* Jókai prózája sima, kedves, fordulatos, behízelgő, könnyed és szellemes. Koloritja utolérhetetlen. Nem csoda, ha ő tanította meg igazán olvasni a magyar közönséget. Kemény nyelve darabos, nehézkes, fárasztó. Mondatai bonyolultak, akár Balzacéi. Művészi zártsággal komponált, sokkal művészibben, mint Jókai, a formának mégse volt mestere. Ha valamelyik könyvét kézbe vesszük, az első harminc oldalon úgy kell áttörni magunkat csákánnyal, mintha harmincöles sziklaréteget vágnánk keresztül. Nehéz munka. De megéri a fáradságot, mert alatta dús aranytelérre bukkanunk, ahol – hozzászokva a gránitnyelv kifejező erejéhez – többé semmi sem zavarja gyönyörűségünket. Mégis, eszembe jut Flaubert levelének híres passzusa, amely Balzac haláláról emlékezik meg: „Nagy író volt. *Hát még ha – írni tudott volna...*”

De azért mindkettőjük nyelve anyagszerű. Jókaié festői, Keményé plasztikus.

S az ember?

Az antipódus itt is jelentkezik. Minden erőltettség nélkül, hiánytalanul.

A báró komor, zárkózott, magába süllyedő és tépelődő volt. Vaskos, robusztus egyéniség. Szeretett bőven étkezni. Erős, fűszeres ételek, nehéz borok voltak a kedvencei. Meg az örökös feketekávé. Balzackal rokon kedvtelései szembeötlők. Ha olykor, bizalmas társaságban, fehér asztal mellett fölengedett, zord szilajsággal csapott ki belőle a szikrázó élc, csípős gúny és borsos adoma. De csak ritkán s kevesen látták őt mosolyogni. Borús kedélyén legtöbbször ott barnultak szűkebb hazájának, Erdély hegyvidékének méla árnyai. Örökös kétely gyötörtc. S amilyen határozott, biztos és fölényes politikai írásaiban a követendő irányelvek megjelenésénél, olyan tétova és habozó, mint magánember, ha a maga ügyeinek elrendezése vár rá.

Följegyezték róla: egyszer szerelmes volt s komolyan gondolt a nősülésre. Hosszas töprengés után végre döntött. Elindult a választott lakása felé. De mikor a kapuhoz ért – visszahökkent. Nem merte vállalni a felelősséget, vagy férfiniszemérme riadt-e meg a vallomástól – ki tudja? Visszafordult a küszöbről és agglegény maradt élete fogytáig.

Jókaiban, a dzsentriben, sokkal több volt az arisztokratikus vonás. Előzékeny, finom s szinte nőiesen engedékeny. A nyers, kemény Petőfihez úgy simult, mint engedelmes rózsató a merev karóhoz. Gyöngéd, félénk és nyíltszívűen mosolygó. Derűs, akár a Dunántúl szelíd lankájú, napsütötte tájai. Problémák kínozói tövisai nem gyötörték túlságosan, sem írás közben, sem honfigondjai között. Optimista kedélye simán átsegítette minden akadályon. Sokszor volt következetlen, csélcscsap és szeszélyes, mint író és politikus. Ám ha a maga dolgairól volt szó, meglepő erélyt, kitartást és határozottságot tanúsított. Itt-ott megingott, de aztán a makacsságig következetes tudott lenni. Gondoljunk csak házasságára, akár az elsőre, akár a másodikra. Micsoda csatákat kellett érte vívnia anyjával, rokonaival, legjobb barátaival és hozzátartozóival. A szelíd, kék szemű, rózsás arcú embernek fészekrakása nem ment vihar nélkül, de ő állotta a vihart, keményen és győzelmesen. Végül is az történt, amit ő akart, ő, a puha és erélytelen.

Jókai szikár volt. Álomlátó, hősi hevületű Don Quijote. Kemény zömmök, elhízott. Külsőre a valóságot megbecsülő Sancho Panzának tetszik mellette. De ez a Sancho Panza nem fegyverhordozó.

Fegyverkészítő.

Most, írás közben érzem, látom csak: milyen tételszerűen bizonyítható, gazdag és részletekbe menő közöttük minden téren az ellentét. Még életük végső szakaszában is.

Jókai műveit hasábos dicséreték rajongták körül, Keményt elintézték pár soros, tiszteletteljesen hűvös recenzióval. S az utolsó évek? Jókait fejedelmi ünneplésben részesítette a millennium lázától mámoros nemzet. Babért és aranyat szórt lábai elé. Kemény 1870 óta elborult lélekkel, kópottan, csaknem ismeretlenül bolyongott Pest utcáin. S mikor öt évvel később, a pusztakamarási kis kúrián eljött érte a megváltó halál, már csak egy szegény élőhalottat szabadított meg szenvedéseitől, aki ápolónője után gyermekes kétségbeeséssel kiáltozott: Anyám, anyám!... A törekény, gyenge szervezetű Jókai nyolcvanéves volt, mikor kimondta utolsó kívánságát: aludni akarok. Az atléta Kemény még innen volt a hatvanon, hogy kezében eltört a legsúlyosabb magyar toll.

Fény és árny, öröm és gyász – így találkoznak most is, kibékíthetetlen ellentétben, a mi jubiláló óriásaink.

De talán mégse...

Egyben mégis közös sors jutott ki nekik a százados születés s a félszázados halál ünnepén. A komáromi bölcső s a pusztakamarási sír körül egyformán suttogóra halkult a magyar szó, ezerkilencszázhuszonötben. Ebben a magyar tragédiában mégiscsak összeforrtak ők, szomorú, édes egy-testvérekké.

(1925)

Szajbély Mihály

JÓKAI ÉS KEMÉNY*

A történelmi regénynek az a konjunktúrája, amely az 1990-es évek óta tapasztalható a magyar irodalomban, egyelőre töretlennek látszik. A 19. század – mint téma és mint műfaji minta – különös népszerűsége tett szert eközben. Csak az utóbbi két év terméséből szemezgetve: Szécsi Noémi egy Jókai-novella parafrázisával indította munkáját, Alt Krisztián – Szeghalmi Lőrincz néven – pontosan megjelölt reformkori orvosi esetek tanulmányozása nyomán írt levélregényt, Rakovszky Zsuzsa munkájához Vay Sarolta/Sándor élettörténete szolgáltatta a szüzsét, Térey János a verses regény műfaját felelevenítve fogalmazta verssorokba egy mai külügyminisztériumi protokollfőnök dezillúziós mindennapjait, legutóbb

* Szajbély Mihály (1952), irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professzora. – A tanulmány első megjelenése: Kemény és Jókai. In Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest, 2014, Ráció, 346–359.

pedig Fehér Béla adott közre a kötet fűlszövege által *frenetikus Jókai-paródiaként* aposztrofált regényt.¹

Az immár két évtizedes tendencia következményeivel számot vetve Hites Sándor úgy fogalmazott, hogy a mai írók érdeklődésének a 19. század felé való fordulása intenzívebbé tette a kor történelmi regényei iránti tudományos érdeklődést.² Ennek köszönhetően új fény vetült a kor jó-részt 19. századi sztereotípiák mentén kanonizálódott életműveire. Úgy tűnik azonban, hogy az irodalomtörténet-írás eredményei a mai történelmi regények kritikussait nem érintették: ők – tisztelet a kivételnek – változatlanul az iskolai tananyagga kanonizálódott sztereotípiák viszonylatában ítélik meg a mai szerzők munkáit.

Nézzünk egy gyors példát!

Jókai a magyar irodalom nagy mesemondója, aki nemzeti mítosszá formálta 1848/49 eseményeit. Fehér Béla *Kossuthkifli* című regényében nagy mesélőkedvvel előadott történetben idézi 1848/49-et. A kettőjük közötti kapcsolat tehát mindjárt nyilvánvaló. Fehér hangvétele azonban távolságtartó és ironikus, szemben *A kőszívű ember fiai* átél és inkább patetikus beszédmódjával. Így, miközben a *Magyar Narancs* kritikus szerint „szinte várjuk, mikor jelenik meg Tallérossy Zebulon is”³ a történetben, a recenzensek többségével együtt Jókai-paródiaként olvassa a regényt. Jellemző idézet egy másik kritikából: „Jókai Mór és [...] Mikszáth Kálmán neve merülhet fel a *Kossuthkifli* olvasása közben, eminens tanítványuk, Fehér Béla átlépve a tőlük tanultakon, kifordítja a 19. századi regényt, ironikus, gunyoros hangsúlyt kölcsönözve ezzel a könyv hangulatának [...]”⁴

Ironizálni persze e sorokon sem lenne nehéz.

Mert aki azt hiszi, hogy Jókait és Mikszáthot ki kell fordítani ahhoz, hogy ironiához és gúnyhoz juthassunk, az Jókai életművét bizonyosan

¹ Szécsi Noémi: *Nyughatatlanok*. Budapest, 2011, Európa; Szeghalmi Lőrincz: *Levelek az árnyékvilágból*. Budapest, 2012, Magvető; Rakovszky Zsuzsa: *VS*. Budapest, 2012, Magvető; Térey János: *Protokoll*. Budapest, 2010, Magvető; Fehér Béla: *Kossuthkifli* Budapest, 2012, Magvető.

² Hites Sándor: *Politika, poétika, tudományosság: a történelmi regény mibenlétéről*. In uő: *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*. Budapest, 2004, József Attila Kör – Ulpius-ház Könyvkiadó, 7.; majd valamivel részletesebben: Uő: *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*. Budapest, 2007, Universitas, 19.

³ Benedek Szabolcs: *Beugli, bibap, áncváj*. <http://magyarnarancs.hu/konyv/beugli-bibap-ancvaj-78672> (Utolsó letöltés: 2012. november 28.)

⁴ Ayhan Gökhán: *Cukkerli, rebellió és a kifli*. <http://cultura.hu/szub-kultura/cukkerli-rebellio-es-a-kifli/> (Utolsó letöltés: 2012. november 28.)

csak kötelező olvasmány szinten ismeri, Mikszáth esetében pedig még a kötelezőket sem olvasta el.

Úgy tűnik tehát, Hites 2004-es gondolatmenete,⁵ mely szerint a mai magyar irodalom napi kritikusi többnyire rendkívül sommás és elavult nézetekkel rendelkezik a klasszikus magyar irodalom korszakáról, azóta sem veszített érvényességéből.

*

A recenziók recenzeálását azonban e ponton már csak azért sem szeretném folytatni, mert előadásom célja most nem a mai magyar történelmi regénynek a 19. századra vonatkozó szakkutatások fényében való megítélése, hanem a klasszikus magyar történelmi regényekről kialakult irodalomtörténeti sztereotípiák további oldása. Egészen pontosan annak az antagonizmusnak az árnyalása, amely Jókai és Kemény regényírói művésze kapcsán már a 19. században megszületett. Ősformáját a későbbi Jókai-monográfus Zsigmond Ferenc szerint⁶ maga Kemény hívta életre az *Eszmék a regény és dráma körül* (1853), illetve *Élet és irodalom* (1853) című tanulmányaiban, melyek véleménye szerint Jókai addig megjelent műveinek ismeretéről tanúskodnak, a kor regényírói gyakorlatát illető kifogásait pedig, neve említése nélkül, mintha egyenesen pályatársához intézte volna.⁷

Azt, hogy a két író világa gyökeresen különbözik egymástól, a kritika külső nézőpontjából először Gyulai észrevételezte,⁸ majd e nézetet

⁵ Hites Sándor, A történelmi regény egykor és ma: a 19. század hatástörténeti nyitottsága. In uő: *A múltnak ...* i. m. 103–141.

⁶ Zsigmond Ferenc: Jókai mesemondása. *Irodalomtörténet*, 1914. 353.

⁷ Például: „a regényben méltán kívánhatunk [...] pontos jellemet. [...] ha jelenben játszik, művészileg hű jelent; ha múltban, művészileg hű múltat [...] a történelmi regénynek nemcsak művészileg szép és igaznak, de [...] történelmileg hűnek és igaznak kell lenni.” (Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971, Szépirodalmi, 155–156.

⁸ Keményről: „Erős tárgyilagossága, mely emelkedett nézőpontból fogja fel az életet, a szenvedélyek hű festése, mely a lélektani kifejlésre helyez fősúlyt, jótékony ellentétet képez szemben azon szűk alanyiság ábrándképei s a halmozott események azon megriadt folyamával, mi iránt regényeinkben oly nagy hajlam mutatkozik.” (Gyulai Pál: Kemény Zsigmond regényei és beszélei. In uő: *Válogatott művei*. S. a. r. Kovács Kálmán. Budapest, 1989, Szépirodalmi, 93–94.) – Jókairól: „Képzelve, melyet se erős ítélet, se erkölcsi mélyebb érzés nem fékez, kedveli a kivételest, esetlegest, szeszélyest, léhát, bizarrt, szertelent, s a fizikai és erkölcsi lehetetlenségek rajzaiban leli gyönyörét. Mindig kész leleményei nem annyira egymásból fejlődnek, mint inkább egymáshoz tapadnak, s ragadják őt, maga sem tudja, merre. Innen cselekvényének ritkán van központja, erős belső kapcsolata,

Péterfy Jenő kanonizálta a századvégen született nagy tanulmányaiban.⁹ Gyulai véleményét a fiatalabb generációk által publikációs fórumul használt napi sajtó a század vége felé már úgy interpretálta, hogy a nagy hatalmú kritikus számára a Kemény/Jókai dualizmus a jó/rossz dualizmusával egyenlő. A *Pesti Hírlap* anonim szerzője (valójában Mikszáth) hosszú tárcacikkben állította pellengérre azt a Gyulait, aki „évtizedek óta hirdeti, hogy Jókai rossz regényíró”, miközben „valószínűleg most is ott van, hogy a legtökéletesebb regényeket e világon Kemény Zsigmond írta”, s szarkasztikus hangon ecsetelte, hogy vajon „mit érezhet ez a kis emberke, mikor magas cilinderjével, nagy botjával, rendes kéziratnyalábjával végigmegy az utcákon, s utánasusogják: »Ez döfte le Jókait!«, »Ez szúrta agyon Dóczyt!« »Ez sújtott egyet Kossuth felé!«”¹⁰

Külön vizsgálat tárgya lehetne e Gyulaihoz kötődő, később szakmunkákban is gyakorta felbukkanó sztereotípiák kialakulásának nyomon követe. Eredendően ugyanis szó sincsen arról, hogy az apró termetű kritikus Jókai munkáit teljes egészükben elhibáztottnak, Kemény regényeit viszont abszolút hibátlanoknak tartotta volna. Valójában egyikükkel sem volt maradéktalanul elégedett, s miközben ízlése inkább Kemény felé vonzotta, éppen azt hiányolta nála, amit Jókainál nagyra tartott (az elbeszélő modor természetes könnyedségét),¹¹ s azt hiányolta Jókainál, amit Kemény munkáiban leginkább méltatott (a lélekábrázolást).¹²

s gyakran mást fejez ki, mint ahová céloz.” (Uő: Újabb magyar regények. In i. m. 174–175.)

⁹ Péterfy Jenő: Jókai Mór (1881). In uő: *Válogatott művei*. S. a. r. Németh G. Béla. Budapest, 1962, Szépirodalmi, 241–266.; uő: Bárány Kemény Zsigmond mint regényíró (1881). In uo. 267–296.

¹⁰ PH, 1893. december 14. 1–4. – Mikszáth szerzőségéről vö. Mikszáth Kálmán: *Összes művei*. Szerk. Rejtő István, 82. kötet. *Cikkek és károlatok* XXXII. (1893. január – 1893. december). S. a. r. Sz. Garai Judit és Rejtő István. Budapest, 1988, Akadémiai, 265–270.

¹¹ Keményről: „Az ő nyelve erőt és méltóságot egyesít, mert hű kifejezése gondolatának, de mert megszokta a ragyogást, nem lehet eléggé egyszerű, könnyed ott, hol a tárgy bizonyos könnyelműséget, élénk színezetet kíván.” (Gyulai Pál: i. m. 95.); – Jókairól: „elbeszélő tehetsége az, amit benne leginkább méltányolhatni [...] Divatba hozta az elbeszélés könnyed és egyszerű folyamatosságát, szemben azzal a hol szónokias, hol nehézkes értekező modorral s nem eléggé magyaros nyelvvel, mely régebbi beszély- s regényíróinkat kisebb- nagyobb mértékben jellemzi.” (Uo. 173–174.)

¹² Jókai: „Hősei kívül szemképrázottak, de belül meglehetősen üresek. Ritkán tudjuk, hányadán vagyunk velök, s hogy mivé váljanak, nem annyira szenvedélyök természetétől függ, mint a költő szeszélyétől.” (Uo. 175) „Kemény mindig lélektani

A világirodalom legtökéletesebb regényét Gyulai szerint tehát nem Kemény, hanem a Jókaival egybegyűrt Kemény alkothatta volna meg.

Most azonban nem Gyulai nézeteit, illetve nézetei recepciójának alakulását, hanem Kemény és Jókai erdélyi tárgyú regényeit szeretném kissé tüzetesebben szemügyre venni. Céлом nem az, hogy értelmezésük nyomán elmossam a kettejük művészete közötti, valóban lényegi különbségeket. Az azonban igen, hogy megmutassam: létezik olyan nézőpont, ahonnan nem *eltérések*, hanem *egybeesések* válnak láthatóakká, ahonnan Jókai és Kemény nem csupán „kontrasztanyagként”¹³ említhetők egymás vonatkozásában.

*

„[...] senki sem ismeri korát eléggé, senki sem tájékozhatja magát saját hatáskörében eléggé.” Ezt a mondatot Kemény Zsigmond írta le *Élet és irodalom* című tanulmányában.¹⁴ A következő bekezdésekben pedig azon töpreng, hogy a regényíró, aki már történeti távlatból tekint az eseményekre, s látja azt, amit az ábrázolt kor emberei még nem láthattak, átadhatja-e tisztánlátását valamelyik szereplőjének – azaz elkövetetheti-e azt az anakronizmust, hogy saját kora fölé emelkedő alakká formálja valamelyik szereplőjét. Kemény válasza e kérdésre az, hogy amennyiben a teremtett regényvilág valószerűvé teszi egy ilyen tisztán látó hős létét, akkor az írónak nem kell visszariadnia az anakronizmustól.

Ezzel a lehetőséggel azonban ő maga ritkán élt, s ha igen, akkor is csak mellékszereplők esetében; ilyen például Frangepán Orbán figurája a *Zord időkben*. Történelmi regényeinek főhősei viszont szinte kivétel nélkül olyan eszes, a következményekkel több lépéssel előre számolni, következőképpen a történeket irányítani képes személyek, akik nem csupán messzebbre látnak kortársaiknál, hanem saját céljaik érdekében befolyásolni is tudják azok cselekedeteit. Ilyen Gyulai Pál a pályakezdő, azonos című nagyregényben, ilyen Tarnóczy né az *Özveg és leányában*, Kassai István a *rajongókban*, Werbőczy és Martinuzzi a *Zord időkben*. Számításukba azonban a döntő ponton rendre hiba csúszik, mintegy igazolva Kemény idézett mondatát: „senki sem ismeri korát eléggé, senki sem tá-

feladattal küzd meg, eszméken emeli föl cselekvényét, s a szenvedélyek fejlődését tárja elének.” (Uo. 94.)

¹³ Mint már Péterfy né: „Jókai néhány fejezetében már fölszínre kerül az egész Jókai. Keménynél ez sincs így: az egyes művek mind megannyi költői fragmentum, melyek teljes értékét csak akkor becsülhetjük, ha az egészbe olvastottuk.” In i. m. 277.

¹⁴ I. m. 169.

jékozhatja magát saját hatáskörében eléggé.” Ez okozza tragédiájukat, melyet ők maguk a sors akaratának, a végzetnek tulajdonítanak.

Az, hogy a Kemény által teremtett lehetséges világokban az emberek szabad akaratával szemben álló, a szabad akarat lehetőségeit behatároló, sőt létét megkérdőjelező végzet központi szerepet játszik, Péterfy Jenő óta voltaképpen szakirodalmi konszenzusnak tekinthető. Sokan és sokféle szempontból foglalkoztak vele a regények interpretációi során – eredője és működése azonban a már kétszer is idézett Kemény-mondat fényében a korábbiaktól eltérően írható körül.

Gondolatmenetem kiindulópontja a tragikum kétféle felfogása, melyet Northrop Frye nyomán Bényei Péter vázolt Keményről szóló könyvében. Az egyik esetben a szereplő(k) tragédiáját valamely külső, földöntúli erőként működő végzet teljhatalma okozza, mely esélyt sem ad az embernek saját sorsa irányítására, a másik esetben viszont a tragédia oka az, hogy a hős megsért valamilyen erkölcsi törvényt és ezzel maga okozza tragédiáját. A *rajongók* tragikumát vizsgáló szakirodalom áttekintése, annak ellentmondásai nyomán Bényei arra a véleményem szerint is teljesen jogos következtetésre jut, hogy: „Az ártatlanokra kérlelhetetlenül lecsapó sors élménye [...] ugyanúgy nem vetíthető rá a regény történéseire, mint az egyén felelősségét sulykoló vétségteória.”¹⁵

Hogy miért nem, arra az idézett Kemény-mondat interpretálása nyomán szeretnék választ keresni, melyhez előadásom következő részében Niklas Luhmann rendszerelméletének bizonyos megfigyeléseit hívom segítségül.

*

Luhmann sajátos fogalomtárában a *sors* vagy *végzet* szó (Schicksal, Los) nem kapott helyett. Helyet kapott viszont néhány olyan fogalom, amelyek felől a kérdés jól megközelíthető: ilyen mindjárt a rendszerelmélet alapkategóriája, a komplexitás, ill. komplexitásredukció, de ilyenek az *elvárás* (Erwartung), az *igény* (Anspruch) és a *csalódás* (Enttäuschung) fogalmai is.

Luhmann szerint az emberi tudat (pszichikai rendszer) olyan önjáró (autopoiétikus) rendszer, mely a működésének folyamatosságához szükséges információkat környezete megfigyelése nyomán szerzi.¹⁶ Ugyanak-

¹⁵ Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései* Kemény Zsigmond írásművészetében. Debrecen, 2007, Kossuth Egyetemi Kiadó, 363.

¹⁶ Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. Ford. Brunczel Balázs, Kiss Lajos András. Budapest, 2009, Gondolat, 284.

kor környezete komplexitását csak redukált formában képes megfigyelni, a komplexitásredukciót pedig saját *elvárásai* irányítják. Elvárás természetesen csak a *másként is lehetséges* tudatában fogalmazható meg: elvárás az, aminek bekövetkeztét a tudat legvalószínűbbnek tartja, és ha csalódnia kell, azaz mégsem az elvárt következik be, akkor módosítja elvárásait. Innen nézve természetesen elvárható a *csalódás* bekövetkezése is. Az elvárások folyamatos újrafogalmazását egyrészt a csalódások, másrészt a környezet változásai teszik szükségessé. Az újrafogalmazás olyan korrekciós képességet jelent, amelynek birtokában a pszichikai rendszer tájékozódni képes környezetének áttekinthetetlen komplexitásában, azaz a folyamatosan újrafogalmazott komplexitásredukciók által képes kezelni a komplexitás átláthatatlanságát.

Ez az autopoietikus mozgás Luhmann szerint nem feltételezi, hogy jól ismerjük környezetünket és távlatosan gondolkodjunk. „Az egyik képzetnek a másikra való továbbhaladásának normális egymásutániségében nem gondolunk valami teljesen távol esőre.”¹⁷ Ilyenkor a csalódás teljes természetességgel szerepel az elvárások között, és éppen ez teszi könnyűvé a korrekciót. Más a helyzet akkor, ha az elvárások *igényekké* tömörülnek. Az igény az elvárások teljesülését prognosztizálja és minimalizálja a csalódás lehetőségének elvárását. Igényekké elsősorban a környezetükre nagyobb rálátással bíró, távlatosan gondolkodó pszichikai rendszerek tömörítik elvárásaikat, és többnyire nem is éri őket csalódás; ha viszont mégis, akkor azt nem képesek érzelmektől, lelki felindulástól mentesen részévé tenni a pszichikai rendszer önmozgásának.

*

Erre a gondolatmenetre támaszkodva, de Luhmanntól most már elszakadva azt mondhatjuk, hogy a végzetnek Kemény hősei közül azok tulajdonítanak meghatározó szerepet, akik az átlagost meghaladó tájékozódási képességeiknél fogva megszokták: elvárásaikat sikeresen alakítják igényekké. Ha viszont mégis csalódás éri őket, azt nem képesek elvárhatóként beleépíteni pszichikai rendszerük autopoietizálásába, éppen ellenkezőleg, az esetet végzet okozta tragédiaként élik meg. Kassai István *A rajongókban* már akkor közel jut ehhez az állapothoz, amikor Elemér haláláról értesül, de igényének megghiúsulását e ponton még képes csalódásként feldolgozni. Az azonban, hogy kiesik a fejedelem kegyéből, már végzet okozta tragédiát jelent számára; a fejedelmi kegy ugyanis folyamatosan létező és biztosan beteljesülő igénnyé tömörödött egyéb elvárásai és csalódásai alakulástörténete során.

¹⁷ Uo. 288.

Unokaöccse, Kassai Elemér sorsának értelmezése kapcsán Szegedy-Maszák Mihály a következő kérdéseket tette fel egy 1996-ban publikált tanulmányában: „A véletlen irányítja-e a cselekményt, avagy az okozatiság ebben a regényben? Végzetszerű vagy indokolt Kassai Elemér sorsa?” Majd úgy fogalmazott, hogy „ha olyan választ akarunk adni, mely nincs ellentmondásban *A rajongók* szövegével, csakis arra következtethetünk, hogy a regény kétségbe vonja e szembeállítás létjogosultságát.”¹⁸ Véleményét az imént elmondottak a legnagyobb mértékben alátámasztják. Kemény regényeiben a cselekményt valóban nem az okozatiság, de nem is a végzet irányítja, hanem az, ahogyan a szereplők tájékozódni igyekeznek az őket körülvevő világ komplexitásában, ahogyan megfogalmazzák elvárásait és feldolgozzák csalódásait, ahogyan a különösen széles látókörrrel rendelkezők igényekké tömörült elvárásait teljesülését ok-okozati szükségszerűségként, a bennük való csalódást viszont végzet okozta tragédiaként élik meg. Akik viszont igények helyett csak elvárásokat fogalmaznak meg, azok csalódásait minden további nélkül be tudják építeni elvárásaik sorába és nem érzik úgy, hogy sorsuk alakulásába a végzet végzetes módon avatkozna bele. *A rajongók* rezignált zárata szerint ők az állandóság és övék a jövő: a regény utolsó mondatából, tehát nagyon hangsúlyos helyen értesülünk arról, hogy Gyulai Ferenc feleségül veszi Pécsi Debraht.

*

Ha mármost ezen a ponton vetünk egy pillantást Jókai *Erdély aranykora* című regényére, akkor azt tapasztaljuk, hogy a történetet itt is az átlagosnál szélesebb látókörrrel rendelkező hősök esetenként igényekké tömörült elvárásai és csalódásai szervezik. Kassai megfelelője Jókai történetében Teleki Mihály, Apafi fejedelem kancellárja. A regény invokációja, mely azt a vadászatot idézi fel, melynek végén Zrínyi Miklóst megöli a vadkan, sorra elének festi a vadásztársaság tagjait. Közülük Teleki azáltal jut kiemelt szerephez, hogy őt kétszer mutatja be: először néhány mondatban, hasonlóan a többiekhez, majd mintegy személyleírás-szerűen részletezve arcvonásait, ahogyan ez a fényképezés elterjedése előtti útlevelekben volt szokásos. Eljárását pedig azzal indokolja, hogy „csak ez utóbbi fog bennünket végigkísérni a történetek folyamán, rontva és teremtve mindenütt, ahol megjelenik, s kezében forgatva nagy emberek és országok sorsát!”¹⁹

¹⁸ Szegedy-Maszák Mihály: Az újraolvasás kényszere. *A rajongók. Irodalomtörténet*, 1996/1–2, 47.

¹⁹ Jókai Mór: *Erdély aranykora*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, 1962, Akadémiai, 11.

E szerepkörre Teleki azáltal tehet szert, hogy a környezetében élők többségénél komplexebben képes gondolkodni. A nagy akaratú és öntörvényű Zrínyit ugyan hiába óvja a vadászat előtt – „én ugyan nagy balszágnak tartom, hogy az ember semmiért veszélyeztesse életét”²⁰ –, de a főúr halála által okozott csalódást (hozzá fűzött terveinek összeomlását) pszichikai rendszere minden további nélkül be tudja építeni működésébe. „Mondtam, hogy másra is kell az élet – dörmögé magában. – Ejh! Másutt is él még férfi! Egy országgal megyünk odább.”²¹ Az uralkodás kérdései iránt érdektelen, környezetének eseményei között tájékozódni képtelen, ugyanakkor hiú, részeges és nagyravágyó Apafi Mihály fejedelem számára aztán nélkülözhetetlenné teszi magát.

A fő kérdés, mely körül a regény cselekménye forog, ezúttal is az, hogy beleavatkozzék-e Erdély a magyarországi eseményekbe. A Magyarországról jött Teleki háborúpárti, s arról igyekszik meggyőzni a országgyűlést és a fejedelmet, hogy Erdélynek morális kötelessége magyarországi testvéreinek megsegítése. Valódi motivációját, s azt, hogy a háború vagy béke általa morálisként felvetett kérdése milyen bonyolult és személyes ambíciókkal összefonódott világpolitikai játszma részét képezi, a regény másik széles látókörű alakja, Bánfi leplezi le: „A francia segítséget ígér a magyaroknak, a magyarok nádorságot Telekinek, Teleki koronát Apafinak. És mindannyian hazudtok, és meg fogjátok egymást csalni.”²² Bánfi azonban esélytelen Telekivel szemben. Mindenekelőtt azért, mert tetteit nem a hideg ész, hanem az indulatok és az ösztönök irányítják – politikában éppen úgy, mint nőkhöz való viszonyában. A Beldinétől tánc közben lopott csók, s az, hogy felesége mellett titkos szeretőt tart, megpecsételi sorsát.

Teleki ugyanis ezeket az információkat jól tudja hasznosítani igényekké tömörült elvárásai valóra válása érdekében, s mind a fejedelmet, mind Beldit képes Bánfi ellen fordítani. Számításába azonban, akárcsak Kassai esetében, éppen a döntő ponton csúszik hiba. Nem számol azzal, hogy van valaki, aki őt is képes eszközül használni saját elvárásai megvalósulása érdekében, s ez nem más, mint a fiatal Thököly Imre. Pedig a kívülről számára kezdettől fogva világos, hogy Thökölyé a jövő – legalábbis az olyan kívülről számára, aki jól ismeri az erdélyi viszonyokat, ugyanakkor elég hosszú időt töltött távol Erdélytől ahhoz, hogy az egymással viaskodók fölé emelkedve figyelhesse a történéseket.

A regényben ezt a nézőpontot az ifjúkorában Európa minden művelt országát bejárta Bethlen Miklós birtokolja. A háború vagy béke kérdése

²⁰ Uo. 13.

²¹ Uo. 23.

²² Uo. 136.

fölött döntő gyulafehérvári országgyűlést megfigyelő francia követnek azt jósolja, hogy nem Teleki lesz az ő emberük, hanem Thököly, aki „Teleki lányát eljegyzé, hogy apját érdekeibe vonhassa.”²³ S hogy igaza volt, arra Teleki csak a regény végén döbben rá, Bánfi kivégzésének éjszakáján: „talán ugyanez órában, talán ugyane percben szorítá meg Teleki leendő veje, Thököly Imre kezét, fülébe súgva: »Egy lépéssel közelebb vagyunk«. És az ifjú acélkezének szorítása alatt kettépattant a jegygyűrű, mely őt Teleki leányával eljegyezte, s Teleki érzi, hogy az ifjú keze erősebb az övéénél – mintegy jóslatképpen.”²⁴ Ez a jóslat aztán a regény laza folytatásaként elkészült *Törökvilág Magyarországon* utolsó fejezeteiben teljesedik be.

Bethlen tehát látja, hogy Thököly elvárásai (igényei) megvalósulása érdekében ugyanúgy használja Telekit, ahogyan Teleki a fejedelmet. De hogy végül célt ér-e, vagy csalódásban lesz-e része, magyar fejedelem lesz-e vagy földönfutó, azt már ő sem tudja megmondani; e saját komplexitáskezelő képességeit meghaladó kérdés eldöntésében ő is csak a sorsot tartja illetékesnek.

*

Keménynek az előadásom elején idézett mondatát tehát – „senki sem ismeri korát eléggé, senki sem tájékozhatja magát saját hatáskörében eléggé” – leírhatta volna erdélyi tárgyú regényei kapcsán akár Jókai is. És persze érvényes lehet ez a megállapítás néhány más munkája esetében is: gondoljunk csak példának okáért a *Fekete gyémántok* Sámuel apátjára. Jókai munkásságának ilyen szempontú áttekintése azonban már messze meghaladná mostani előadásomnak a kereteit – melynek végén immár nem maradt más hátra, minthogy megköszönjem szíves figyelmüket.

(2014)

²³ Uo. 228.

²⁴ Uo. 293.

Vallomást teszek: újra írtam Kemény Zsigmond regényét a *Rajongók*at. Május elsején fogtam hozzá és augusztus nyolcadikán fejeztem be, mikor harmadik unokám néhány óra múlva megszületett.

Azt hiszem elég szokatlan vállalkozás a magyar irodalomban: de engem ifjú korom óta mint saját sorskérdésem nyomott és kínzott, hogy a legnagyobb magyar író valami lélekgtátlás miatt képtelen a legnagyobb magyar tragédiákat úgy mondani el, hogy a magyarság figyeljen rá.

Az utolsó három évben az volt legfőbb munkám, hogy harminc kötet regényemet újra simogattam. Voltak helyek, mondatok, szakaszok, rétegek, amiket könyörtelenül újjá váltottam. Magam szövegével úgy bántam, ahogy az ember magáéval. Most véletlenül a kezembe vettem a *Rajongók*at, s önkéntelen nyúltam a ceruza után, s előbb csak egy biedermeier szót, fordulatot, mondatszerkesztést riasztottam fel nyolcvanöt éves szendergéséből, majd belemelegedve, voltak oldalak, amiket kihagytam.

Bele nem írtam egy szót sem. Tudtommal egyetlenegy mondat van csak, amit okkal, akarattal beletettem.

Abszolút tiszteletben tartottam minden egyes sor leírásánál a Kemény Zsigmond gondolati szabadságát.

Nem változtattam meg a stílusát, nyelvének színét sem.

A *Rajongók* a mai élet tragédiás látomása. Számtalanszor szíven ütött, mint a ma, s számos esetben, mint saját sorsom döbbenete.

(1940)

* Móricz Zsigmond (1879–1942), író, folyóirat-szerkesztő, a *Nyugat* főmunkatársa, majd szerkesztője; később a *Kelet Népe* főszerkesztője. Regényátiratának kiadási adatai: Kemény Zsigmond: *Rajongók*. Móricz Zsigmond átírásában. Budapest, 1940, Athenaeum. I–II. – A nyilatkozat első megjelenése: *Kelet Népe*, 1940. aug. 15. 15.

Móricz Zsigmond és a Rajongók

A „toilette-je borzasztó” – írja Pompéry János egyik levelében. Az ellenpárt kortesnótája ezt fújja róla: „Mindig poros a kabátja...” El kell hinnünk a kortársaknak: A *rajongók* írója valóban lompos és nehézkes férfi volt. Ruhadarabjaival alig törődött; néha két nyakkendőt kötött, máskor meg két mellényt húzott magára. De a legkedvesebb torzképet Kecskeméthy Aurél firkantotta a szórakozott íróról: „bajsa ímmel-ámmal van kipödörve – írja az *Árny- és fényképekben* – úgy, hogy egyik vége fölfelé, a másik lefelé hajlik”.

Móricz Zsigmond úgy érezhette, hogy nemcsak a férfi volt „rest és csín nélküli”, regényei is ilyenek. És kedve támadt, hogy kipödörje és felfelé kunkorítsa Kemény Zsigmond ernyedten lógó fél bajuszát.

Csak így magyarázhatjuk vállalkozását: a *Rajongók* címlapjára, mely nyolcvanegy évig csak egy író munkája volt, Kemény Zsigmond neve mellé odaírta a magáét. Miután előtte néhány illettanórával megcsinosította Kemény mondatait és egy-két csuklógyakorlattal hajlékonyabbá gyalulta a nehezen forgó ízületeket. Szükség volt erre? A makacs nem-olvasókkal, a szellemi érintetlenségükre érveket keresőkkel, az ellenállókkal, középosztályunk egészen rosszfajta sznobjaival közölni: egy nagy írónk magyarból magyarra fordította talán legkülönb regényünket, mert csak így érzi olvasmányának, élménynek, továbbadható íznek.

*

Milyen tisztán emlékszem a fiatal megrendülésre, mellyel tizenkét-tizenöt éve az *Úri muri* folytatását olvastam a *Pesti Napló*-ban. „Mint a kürt, olyan hatalmas lélegzetvétellel szól Móricz Zsigmond regénye” – írta róla Krúdy Gyula. Néha rekedt volt ez a mindennapos kürtszó, máskor félelmetes erővel riasztott. Mindig örvénylett, dallamát is hallottuk minden kurta folytatásban, de éppen a teljes dallam csak akkorra kerekedett ki, amikor a munka könyvben is megjelent. Mennyit változott a két állapot között ez a regény! Vadvizeket tüntetett el benne az író, száraz nádreng-

* Illés Endre (1902–1986), író, kritikus, műfordító, könyvkiadó. 1938-tól a Révai Könyvkiadó irodalmi vezetője, 1957-től a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója. – Kritikájának első megjelenése: *Nyugat*, 1941. január 1. 8–12. Újabb kiadása, a szerző más Kemény-esszéivel együtt: Illés Endre: *Zsigó báró*. In uő: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. Budapest, 1979, Magvető, I. 192–218.

teget gyűjtött fel; és végül valóban lángolt a regény, ordítva rohant a láng az utolsó oldalak felé, a szavak megolvadtak: egyetlen tömegben, egyszerűen olvadt meg valamennyi, mint a tűzbe dobott ólom.

Amit eddig csak értettem és tudtam, annak most szemtanúja lettem: Móricz Zsigmondnál az írás lávaömlésszerű, ismétlődő folyamat. Ő nem fejez be semmit, másodszor és harmadszor is végigégi a témát. Az új hullámok ráömlenek a régiekre, az új láng föllemeszi a tegnapi. Móricz Zsigmond minden regényét nagyon sokszor írja meg, fölébe szövi, tovább szövi a friss anyagot, olyan sejtburjánzás és sejtosztódás ez, mely jó ideig csak terjeszkedni akar, formálódni és tagozódni – elbotló, kihűlő kedvvel – csak sokára kezd. Meg-megújuló, élő, ömlő, mindig forró anyagú hömpölygés, visszatérő, fellobbanó kedv, hűlő lávarétegre újonnan kiloccsanó massza – nem ilyen rétegeződésű-e a *Fáklya*, az *Erdély*, a *boldog ember*? Minden félben hagyott és minden nagy Móricz-regény egyformán amorf jellegű közet. Szerkezetükben nem változnak, ha lefejtünk belőlük kisebb-nagyobb tömböket, vagy írjuk félelmetes hővel és nyomással egymásba forraszt új rétegeket. Hegylánc-tömegű munkájában, az óriás bordázatú *Erdélyben*, mely legtisztábban valóban geológiai képlettel, gyúrt szerkezettel jellemezhető, az egymás mellé forradó *Tündérkert* és *A nagy fejedelem* olyan idegen, más-más rétegek, mint egyberoskadó gránit- és krétavonulatok.

Móricz Zsigmond életműve egy alkimista geológus félelmetes kísérleti boszorkánykonyhája. Majd mindegyik munkáját földrengés rázta meg. Írásai beroppantak és eltorzultak, vagy hegységként magasba gyűrődtek.

Amit ez az író írt: vulkanikus vidék. A táj nem merevedhetik meg, egy-két csúcs mindig füstölög, új repedések vágódnak a mélybe. Borús és elégedetlen szellem lakja a tájat, morzsolja, süllyeszti és újra gyúrja alkotásait – nem csodálkoznám, ha Móricz Zsigmond elővenné régi írásait és még egyszer megírná az indulás regényeit: az *Életem regényében* ilyesfélét is kísérelt meg.

*

De amilyen prométheuszi sivársággal szép és komor élmény a Móricz Zsigmond-i életmű állandó geológiai forrongása – annyira meghökkent ízetlen tévedése az idegen írással, *A rajongókkal*.

Értjük és érezzük az író jószándékát. Ugyanaz a kéz tapogatja a Kemény-mű bordáit és mellkasát, mely saját munkáját is folyton rombolja és újjáépíti. De Móricz Zsigmond és Kemény különböző tájak; nem érzi-e az *Erdély* írója, hogy amikor saját íásaival elégedetlen, egy belső erő tépi és gyúri ezeket a munkákat, a Móricz Zsigmond-i lejtőkre Móricz

lávája ömlik ki; amikor azonban Kemény Zsigmondhoz nyúl, csak egy idegen és kontár szobrászi véső hamisít új redőket egy befejezett műre. Egy idegen műre. Egy halálnak vagy halhatatlanságnak átadott műre. Izgalmas minden elégedetlenség és merészség, mely saját halálával vagy halhatatlanságával játszik; de egy másik nagy, alkotó egyéniség halhatatlanságával kockázni – felelőtlenség.

És Móricz Zsigmond nem riad fel, s nem is unja el. Két kötetben gyakorlatja simábbra Kemény mondatait – ez a szorgalom végül is szorongató lesz. A *Szentivánéji álom* műkedvelőinek varázslata ilyen tragikomikus: jó Thisbe és jó az oroszlán; az oroszlán ordít és eltépi Thisbe fátylát; „Heyles a tépés, oroszlán” – mondja Thészeusz.

*

Lapozgatom A *rajongók* régi kiadását, melyet Kemény Zsigmond még egymaga jegyzett, s olvasom ezt az új regényt, melyet már ketten írtak, Kemény és Móricz. Olvasom... – s nem értem, őszinte, nagyon komoly szeretetemmél sem értem, ahogyan eddig Móricz minden dolgát vártam: miért kezdett bele ebbe a munkába, miért nem hagyta abba az első, a második oldalon, vagy egészen későn: a tizediken; mi öröme telt benne, mit akart nekünk, olvasóknak adni?

Amit először észreveszek, tréfának is sőtlan: ahol Kemény archaizál, Móricz azonnal lefújja a szóról, vagy a képről az archaizáló lehetet; ahol meg Kemény egyszerű és sallangtalan, ott az átírás nyomban „sallangos acskót” kunkorít a szövegből. „Nagyságos anyja még csak gyermeknek tartja, de nagyságos atyja már érett férfiúnak akarja tekinteni” – írja Kemény a fiatal Rákóczi Györgyről. Móricz így fordítja: „Anyja még gyerekeknek tartja, de fejedelmi atyja már érett férfinak.” A „fordító” – látjuk – haragszik is az ilyen értelmetlen régi rangra, amilyen a „nagyságos”, de oktató buzgalommal meg is magyarázza. Viszont, ha Kemény ezt írja: „De hátha az érsek uram találja kegyelmed szakállát megtépni”, Móricz ízesít, ő így mondja: „tanálja”. „Tetszelegni vágyó palotahölgyek, kiket akkor fraucimmereknek híttak”, véli Kemény; „frajcimmer”, vágja rá Móricz. „Ökegyelméhez is” – így Kemény; „es”, öblösít Móricz. S amikor megint Kemény régies: „György úrfi jó!” Móricz siet javítani: „György úrfi jön!” – állítja határozottan. „Hurcoljuk”, írja Kemény; „Vonszuk”, mondja Móricz. „Önbizodalom”, mondja Kemény; „önbizalom”, írja Móricz.

És mindez egyetlen oldalon, az ötvennyolcadikon. Jobb így? érthetőbb így? hajlékonyabb és erősebb így? Nem. Mindez csak következetlenség, kicsinyes erőszak, olcsó játék: gyerekek pingpongoznak. De nem méltatlan-e Keményhez, ha pingpongra kényszerítjük?

Minek részletezzem az átdolgozás hibáit? Nem egyes hibákat teszék szóvá. Ha kevés volna belőlük, a kísérlet akkor is éppen olyan sivár és csüggesztő, mint így, hogy a „fordítás” hemzseg a tévedésektől és a ferdítésektől. Legsúlyosabbnak azt érzem, hogy Móricz majd minden alkalommal elhagyja Kemény észrevétlenül odalopott, árnyalati finomságú, belső jellemzéseit. A nyolcvanegy év előtti szöveg például elének állítja György úrfi testi megjelenését, a leíráshoz Kemény még hozzáteszi: a fejedelemsfi negédes magatartású s mozdulataival hatásra számító; a mai szöveg ezt elsikkasztja, csak annyit mond: arca pirosbarna, szeme nagy, sötét, homloka erős, tetszik a népnek, mely szereti a kirívót. Bárki ellenőrizheti: Kemény többet mond erről a figuráról, Móricz kevesebbet. A fiatal Rákóczi a két regényben kettéhasad: ott ember volt, itt fiatal izomember lesz. Aki Móricz „fordítását” olvassa, éppen Kemény jellemző emberlétét nem ismeri meg; ő nemcsak a „pirosbarna homlokokat” írta le, de az indulatokat és a jellemet is, melyet a homlokcsont elrejtett.

S még egy harmadikfajta példát... Zsófia és György beszélgetnek a regény záró részében. Milyen élő s hullámzó, karmos-csőrös enyelgés Keménynél; milyen hamis, üres, pergő vígjátéki dialógus Móricznál. „Gyakran?” „Mindig!” „Okvetlenül.” „Táncolunk.” És így tovább. Arról beszélnek különben, hogy Zsófia elkíséri a táborba is Györgyöt. S ha elfognák? Ha az ellenséges vezér szerelmét kívánná? – kérdi Zsófia. „Akkor inkább tört döfnél szívedbe, hercegnőm” – riad meg György. „Úgy-e, mint Virginia, vagy talán mint Lucretia?” – villan kajánul a lány. Móricz ezt lomposnak, zavarosnak érzi, tehát csinosít. „Tört akarsz verni szívembe?” – kérdi az ő Györgye. „Mint Virginia vagy Lucretia” – viszonozza a kérdést a lány. – Mire való egy ilyen új „fordítás”, ha a régi szöveg hibátlan, ízes, az új meg dőcög és tévedezik. Lucretia nem a férfi szívébe verte a tört, önmagával tette meg. A mulatságos „leiterjakab” különben Móricz legnagyobb témájának és pillanatnyi szórakozottságának összeszövődése; persze, hogy így értette Keményt; az ő hősnői mind a férfit gyöttrik, megfogják s többé nem engedik el az ősi zsákmányt, s Móricz talán nem is tudna elének állítani olyan nőt, aki önmagának árt.

De abba is hagyhatjuk a két szöveg összehasonlítását – akárhová lapozhatunk: mindenütt ez a szomorú, fölösleges pepecselés. Kemény regényeinek görccseit, a nehéz lélegzetvételeket, az elfulladásokat nem lehet kis (és többnyire rossz) mondatkozmetikai operációkkal eltüntetni. Ez a tévedés áruoló. Leleplezi, hogy Móricz komolyan és tanácstalanul szereti Keményt. Sugárzó nyíltsággal és bájjal gyönyörködik *A rajongókban*, s ha átdolgozó munkáját nézzük, mégis gyanakodnunk kell: mintha éppen a lényeg maradt volna idegen és felfedetlen előtte. Elszűrkitett, laposabbá mángorolt mondatok, itt-ott körömlakk és némi pirosbarna rúzs – eny-

nyi történt *A rajongókkal*. Ízetlenebb és hervadtabb könyv lett, nem pedig népszerű és könnyű olvasmány. De nem lenne-e félelmetes egy népszerű és könnyű Kemény?

*

Németh László abban a tanulmányban, mellyel az új *Rajongókat* az olvasó elé vezeti, „kalauz”-nak nevezi Móríczt munkáját. Kalauznak, mely az eredetihez támogatja azokat, akiket Keménytől a nyelv elriaszt. Móríczt is azt reméli, hogy ez az új kiadás magához a megszületett szöveghez vezeti vissza az olvasót.

Komolyan hiszik-e, hogy akad valaki, aki előbb ezt a Kemény–Mórícz négykezeset hallgatja végig, s aztán elolvassa másodszor is ugyanazt a szöveget, most immár Kemény Zsigmond szavainak tisztaságában? Ehhez szentferenci szelídség kellene. Ilyen rajongókban nem hiszek. Rajongók voltak s lesznek, de az irodalom rajongói eddig is olvasták s ezután is fogják olvasni Keményt, s nem lesz szükségük „kalauz”-ra.

Hiszem ellenben, hogy ezzel a kísérlettel Kemény munkáira hatalmasan rácsapták a kriptajót. Egy nagy írónk, s „egy sok tűzben megforgott” tanulmányírónk, íme, egyszerre állítja, hogy Kemény munkáitól méltán elriaszthat a nyelv, kétkötetes kalauzzal is csábítják az elriasztottakat, s egy érthetőbb, könnyebb, megrágott Keményt kínálnak nekik – kell-e több a kényelmeseknek, az írástudatlanoknak, hogy végleg visszahúzódjanak?

Pedig Móríczt Zsigmond is szereti Keményt, Németh László is. Úgy látszik, hogy Németh értőbben szereti. Tanulmányában ezt írja: „Nézetem szerint nagy balgaság őt azokhoz a dadogó Démoszthenészekhez hasonlítani, akik nem értek rá nyelvük alá elegendő kavicsot dugni. Kemény egyáltalában nem volt az az alaktalan lángész, amivé kikiáltották. Az alaktalanság inkább az olvasókban volt, mint benne. A kifejezéssel való küzdelemnek én nem sok nyomát látom... Nyelve kissé lomha, nehéz, de hatalmas mozgású.”

De ha így érzi, miért nem térítette el Móríczt Zsigmondot szándékától? Miért támogatta tanulmánnyal is a kísérletet, hogy Kemény lelógó fél bajuszát kipödörjék és felkunkorítsák?

*

Vajon a franciák Corneille vagy Racine nyelvét beszélik ma? Shakespeare-nek talán nincsenek elavult szavai? És Firenzében görcsösen megmaradt Dante olaszága? Mégis elképzelhető-e, hogy Dantét lefordítsák olaszra és Corneille-t franciára?

„Szentírásos ember, kinek szent az írás” – írta Ady 1912-ben Móríczt Zsigmondnak. Ő ne tudná, kinek valóban szent az írás: az egészen nagy

munkák akkor is világítanak, ha a bérautók sofőrjei nem olvassák őket a kormánykerék mellett. Ő ne tudná, hogy meddő erőfeszítés varrólányok kezébe erőltetni a legnagyobbakat; mert vagy nem értik őket, vagy annyira hígíthatjuk, ami tömör és tiszta volt, hogy már nem érdemes vesződni azzal: a tömeg hajtsa is fel a kotyvalékot. Az igazi nagy író sokszor csak keveseké; ez a sorsa. S nincs más vereség, csak az, ha az író felhígítjuk vagy igazságait meghamisítjuk.

Nem tudom, hogy gondolt-e Móricz Zsigmond arra: milyen veszélyesen korszerű e játék? Milyen simán alattomos az út? A remekműben az a megnyugtató, hogy kristályformája örök; hogy mindig egy a fénye. De ha most a remekművek változatait lobbantjuk a szemekbe, nem vakítható-e el sok tekintet? Ma Kemény Zsigmondot faragtuk üvegbe. Holnap Ballassára vagy Csokonaira támad valakinek kedve. Ők is nehézkesek; és az operettverselők ma már könnyedebben szólnak. Tíz év se kell és *A boldog embert* fordítja le valaki. S úgy is fordíthatja: a szegénység üdvözt, mert milyen boldog mindenki, aki igénytelen és szegény. S ez majd akár politikai program is lehet.

Németh László ugyan azt írja: az *Erdély* írója az egyetlen, aki Kemény „korrigálására” jogot szerzett. Érzi, hogy mi csuszamlík itt meg... De hát ha nem mindig ő fogja osztogatni ezeket a jogokat? És amellet, valljuk meg, amit mond: elég híg érv. Senki nem szereshet jogot arra, Móricz Zsigmond se, más se, semmilyen remekmű rangján, hogy egy másik remekmű kristályrendszerébe önkényesen belenyúljon.

(1941)

ÖSSZEGZÉSEK

Gyulai Pál

KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE*

Meghalni az élet reggelén, delén vagy alkonyán közsorsa mindnyájunknak. A halál bölcsőnktől sírunkig folyvást ragadozza tőlünk szeretteinket, s bár az emberi természet sokhoz hozzá tud szokni, ezt az egyet sohasem szokhatja meg. Új-új fájdalom nyilallja át szívünket, új-új könny fakad szemünkben, mígnem az idő lassanként felszárítja a könnyet, s a fájdalom szent emlékké alakul. De halva, mégis élve tudni azt, kit szerettünk vagy tiszteltünk, mindennap látni arcát a lélek visszfénye nélkül, hallani hangját a szellem érce nélkül, oly fájdalom, melynek könnyét nem száríthatja föl az idő, mert mindennap megújul, mely nem alakulhat át emlékké, mert folyvást tartó veszteség.

Utolsó éveiben ily élőhalott volt Kemény, s ily fájdalommal tekinthetnek rá barátai és tisztelői. Majdnem hat évig élt közöttünk, mint testi-lelki rom, s midőn 1875 végén jobb életre szenderült, inkább megnyugvást éreztünk, mint fájdalmat. Ó, mily kínos látvány is volt az, ha ez években az utcán találkoztunk vele, vagy meglátogattuk budai nyaralójában. Aki oly élesen szokta megfigyelni az emberi szenvedélyeket és társadalmi viszonyokat, és oly mélyen merült saját szíve vizsgálatába, most bámeszan tekintett körül, mintha minden új volna előtte, vagy egykedvűen nézett maga elébe, mintha semmi sem érdekelné többé; aki oly örömet s oly behatóan fejtegette a politika, irodalom és tudomány nagy kérdéseit, most összefüggés nélkül beszélt, vagy mint gyermek, csapongott egyik tárgyról a másikra, a mohó öröm vagy hirtelen harag felindulásai között. Kertje lombjai alatt virágot tépve, mily eléggülten mondta, hogy ő immár boldog, nincs többé semmi dolga, s ha Deák neve csendült fülébe, mily szánakozva kiáltott föl: „Szegény Deák, rég nem láttam, azóta megvénülhetett, anynyi baja lehet: a magyar politika nehéz, legnehezebb a világon, én, hála

* Gyulai Pál (1826–1909), író, költő, kritikus, irodalomtörténész, egyetemi tanár, a *Budapesti Szemle* szerkesztője. – Az emlékbeszéd „fölvástatott a Magyar Tudományos Akadémia 1879. május 25-én tartott közülésén”. Kiadása: Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. Budapest, 1879, Franklin, 159–189.

istennek, többé nem aggódom.” Ha néha olvastatott magának, s éppen saját munkáit, mily különös arccal hallgatta a fölolvast; mintha ismerős s mégis idegen dolgokról hallana, s egész elkomorodva sóhajtott föl: „Én is akartam erről írni, de nem volt rá időm.” Később, midőn mind hallgatabb lett, s csak egy-egy indulatos fellobbanásban vagy méla sóhajban adott életjelt, az emberi mulandóság- és nyomornak mily szívrendítő képét tárta elénk: íme, a leggondolkozóbb fők egyike gondolat nélkül, íme egy szenvedélyes szív érzéktelenül, íme egy élő meghalva.

De hova tévedtem? Midőn az Akadémia megbízásából ez ünnepélyes ülésen elhunyt társunk emlékét újítom meg, nem élete utolsó éveiről kellene szólnom, hanem munkássága napjairól, melyek annyi fényt árasztottak reá és Akadémiánkra. Bocsássák meg önök felindulásomat. Kemény barátom volt és buzdítóm az írói pályán; szerettem őt, mint embert és írot, s most nem tudok menekülni azon jelenet fájdalmas benyomásaitól, midőn őt utolszor láttam. De különben is Kemény végső éveinek tragikái ellentéte csak szörnyű tetőpontja azon ellentéteknek, melyek többé-kevésbé egész életén, sőt írói pályáján is átvonulnak.

Valóban Kemény nem volt se szerencsés, se boldog ember, s mint író rendkívüli fényoldalakat szokatlan árnyoldalakkal egyesített. Fejedelmi nemzetségből származott, egyik őse Erdély trónján ült, de az az ág, melyhez tartozott, folyvást vesztette birtokait; ő meglehetősen szegényen lépett az életbe, s nagyrészt írói munkásságából élt. Heves, szenvedélyes véralakata volt, de egyszersmind átható, boncoló esze; eszével folyvást zsarnokoskodott szívén, de ez neki inkább csak mint a közpálya emberének sikerült, mint magánembernek kevésbé. Senki sem tudta jobban mérlegelni a viszonyokat, megjósolni a hajlamok és szenvedélyek fejleményeit, s másoknak jó tanácsot osztogatni, de a maga ügyében határozatlan, tétovázó volt, s szenvedélyesen engedte át magát a dolgok folyamának. Gyakran játszott a közönyöst, midőn szíve vérzett, s néha egy szóra, egy semmiségre kitört belőle a rejtett fájdalom, s komor hangulatba süllyeszté. Különösségei, szaggatott élete többé-kevésbé a szív és ész, az idealizmus és realizmus küzdelméből folytak, amelyek sohasem tudtak nála összhangba olvadni. Már gyermekkorában föltűnt szórakozottsága, mely az évek folytán mindinkább növekedett. Magányra, csendre volt szüksége, hogy összpontosíthassa figyelmét, ezért leginkább éjszaka dolgozott. Alkonyatkor feküdt le, s éjjelkor kelt föl, s hogy ébren tartsa magát, erős kávé és teát ivott. A lázas tevékenység, a túlfeszített munkásság napjait rendesen a kimerültség, munkátlanság és szórakozás napjai váltották föl. Így élt évtizedeken át, ami lassanként aláásta egészségét.

Az íróban is ily ellentéteket találunk. Képzelve erős és gazdag volt, szelleme emelkedett, szíve és emléke tele az élet és történelem tapasztal-

lataival. Regényeinek cselekvénye és jellemrajza átgondolva, átérezve, élénken állottak szemei előtt, de az előadás és elbeszélés különösebb báját megtagadta tőle a természet. A belforma ereje soha nem volt arányban a külforma szabadtosságával. Nehézkességet, egyenetlenségeket találni munkáiban, s midőn stílje rendkívüli szépségeket áraszt is, oly gondatlanságokat követ el, amelyeket közepszerű író is el szokott kerülni. Mint politikus, éles elmét tág látkörrel, erős ítéletet tudományos műveltséggel párosított, de teljes híjával volt a szónoki tehetségnek. Éppen ezért csak mint író folyt be a közügyekbe, s bár két ízben választott országos képviselővé: 1848-ban Kóvár vidéke, 1865-ben Pest-Lipótváros részéről, sohasem vett részt az országgyűlési vitákban. Eleinte politikai cikkei tudományosabbak, mélyebbek és nehézkesebbek voltak, mintsem népszerűek lehetnek volna. Sokáig küzdött, amíg győzelmet vehetett a forma nehézségein, de sohasem vált könnyed, elmés hírlapíróvá, aki inkább mulattatja, mint fölvilágosítja közönségét, sem heves izgatóvá, ki a tömeget jó és rossz szenvedélyeinél fogva elragadja. Erős meggyőződése mellett is a szkepszis és pesszimizmus bizonyos árnya vonult át iratain, és többször támadta, mint védte a népszerű eszméket. A magyar politikai élet főbb eszméinek és egyéneinek senki sem volt élesb elméjű és tárgyilagosabb bírálója, s néha egész biztossággal megjelölte az irányt, mely a dolgok kényszerűségénél fogva később csakugyan mind követelőbben lépett előtérbe. Fejtegetései Széchenyit és Deákot is meglepték, s nem egy ítéletét fogja átvenni az újabb kor történetírója. Hazafi becsvágyába kevés hiúság vegyült; kerülte a föltűnést, nem vadászta a tapsot, s oly kevéssé ámult, mint ámitott. Nem vágyott pártvezérségre, de folyvást hű maradt pártjához, mert azt tartotta, hogy politikában csak két módon fejthetni ki erőt: vagy ha pártot tudunk alakítani, vagy ha ragaszkodva valamely párthoz, arra tehetségünk- és jellemünkkel hatni bírunk. Másban sem kedvelte a párton kívül állást, de néha hallgatva, komoran követte pártját, és sohasem áldozta föl tolla méltóságát hiú pártcélokért. Mindig fölfogta ellenfelei álláspontját, akaratlan sem értette őket félre; akik ellen küzdött, éppen úgy becsülték lovagias modorát, engesztelékeny szellemét, mint pártszellemeit és szilárdságát. Tudott tűrni, várni, hallgatni, s elnyomva a hiúság és szenvedély ingereit, meg tudta választani, hogy mikor és mily hangon kell írnia. Óvatos és lelkiismeretes volt, s a politikai ábrándok kérlelhetetlen boncolója. E sajátságok éppen alkalmassá tévék őt arra, hogy az ötvenes években, a hírlapirodalom terén, a szenvedőleges ellenállás politikájának képviselőjévé emelkedjék, s később, midőn a cselekvés órája ütött, éppen oly sikerrel védje itt az 1848-i törvényeket, s egyengesse a kiegyenlítés útját, mint Deák az országgyűlésen.

A költői és politikai hajlamok korán ébredtek Keményben. 1815-ben született, s 1823 óta tizenegy évet töltött a nagyenyedi főiskolában.

Nagyenyed akkor némi politikai és tudományos központ volt. Nem messze lakott ide rokona, br. Kemény Dénes, az erdélyi ellenzék egyik vezére, az Alsó-Fehér megyei közgyűlések hőse, itt volt jogtanár Szász Károly, az éppen oly kiváló tudós, mint politikus. Az akkortájt alakuló ellenzék erős benyomást tett rá, s úgyszólván vezérferfiak között növekedett föl. De Szász Károly nemcsak a jogi és politikai tudományok, hanem az irodalom iránt is fölgerjesztette érdeklődését. Mint gyermeket megkülönböztette, mint tizenhét éves ifjat barátjául fogadta. Kemény maga megvallja Szász Károly felett tartott emlékbeszédében, hogy tőle nyert buzdítást az irodalomra, s az egész világon neki köszönhet legtöbbet. A vidék is, hol gyermekségét és első ifjúságát töltötte, fejlesztőn hatott költői kedélyére. A Maros mente bájos völgyei, a Hunyadiak emlékei vették körül, s egypár órányira Gyulafehérvár emelkedett, az erdélyi fejedelmek székvárosa elhanyagolt dicsőségével; mindmeggannyi színhelyei később regényeinek. Jogi és történelmi tanulmányai felköltötték lelkében kettészakadt hazája tragikái emlékeit. Amivel mint huszonnégy éves ifjú az irodalmi pályára lépett, egy értekezés volt *A mohácsi veszedelem okairól*; *Martinuzzi* című, első regénye, amelyből mutatványok is jelentek meg az *Athenaeumban*, szintén e kort rajzolja, s utolsó regényében, a *Zord időben*, még egyszer ide tér vissza, mintha nemzeti gyászunkban több tanulságot, meghatóbb költészetet találna, mint dicsőségünk napjaiban. *Martinuzzit* sohasem végezte be, s a már kész kötetek kézírata is elveszett. Második, *Élet és ábránd* című regénye, melynek hőse Camões, a szerencsétlen portugál költő, s melyben ifjú szíve egész alanyiságát kiöntötte, szintén sohasem látott napvilágot. A teljesen befejezett regény kézírata elégett Buda ostromakor. Általában Kemény keveset gondolt kézírataival, sőt kinyomott munkái is nagyrészt hiányzottak könyvtárában. *Gyulai Pál* című, ötkötetes regényével lépett először a közönség elé 1847-ben, amelyet az ötvenes években a *Férj és nő* és egy háromkötetes beszélygyűjtemény, továbbá az *Özvegy és leánya*, *A rajongók*, és végre 1862-ben a *Zord idő* követtek.

Kemény fölléptekor Jósika és Eötvös voltak a magyar regényirodalom kiválóbb képviselői. Csakhamar Kemény nevét is az övékkel együtt kezdte emlegetni a közönség, azonban kevés szellemi rokonság volt közöttük. Jósika történelmi regényeket írt, de inkább csak külsőségekben fogta föl a történelmet, s majd minden regényében egy-egy erkölcsi eszmét igyekezett megtestesíteni. Így *Abafiban* az erős akarat döntő befolyását önmívelődésünk- és nemesedésünkre, *Zólyomiban* a féktelenség következeit, *Utolsó Báthoriban* az indulatok félelmes hatalmát, ha hiányzik önuralmunk. Eötvös azt tartotta, hogy a költészet kedves játékká süllyed, ha elválik a kor nagy érdekeitől. A *karthauzijában* a saját szíve és az európai társadalom jajkiáltását hallatja, a hit nélküli társadalom s az önző

szenvedélyek harcai közt a kereszténység nagy eszméi- és érzéseiben keresve vigaszt; *A falu jegyzőjében* a magyar társadalom sebeit tárja fel, a nemesi előjogok s a megyei intézmény ellen izgat, sőt történelmi nagy regényében is (*Magyarország 1514-ben*) a múlt képeivel a jelenre akar hatni, a jobbágytság érdekében. Kemény nem vegyít regényeibe se tisztán erkölcsi, se tisztán politikai irányt; ő csak az embert rajzolja egyéni változataiban, a szenvedélyeket megoldadt vegyületökben, mindenütt élesen feltárva az eszmék és tettek nemezését. Nemcsak legalaposabban értekezett irodalmunkban a tragikumról, hanem regényei egyszersmind a legtragikusabb magyar regények, tragikaibbak, mint tragédiáink. Azonban Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit. Mintegy hirdetni látszik, hogy a bűntől könnyebb megóvni magunkat, mint nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásaitól; nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve, megboszoszlják magokat, s az emberi viszonyokon, a hatás és ellenhatás természeténél fogva, vaskényszerűség uralkodik. Ez Kemény költészetének legjellemzőbb sajátsága, innen árad lelkesülése, búskomolysága, megnyugvása. Műzsája a Nemezis: félelemmel eltelve hallgatja, hirdeti sugalmait, s döbbenve tárja fel a tragikum miszticizmusát, amely szerint bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel, s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, akiket szerettünk, akik ragaszkodtak hozzánk, sőt néha magát a hazát is, amelyet éppen megakartunk menteni, mert hogy saját szavait idézzem: „A bűnt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és a bánkódónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek, s természetökben fekszik a kérlelhetetlen bosszúállás.” Hősei majd mind az erény útján indulnak, s jó szándékuk, nemes érzésök vesztí el őket. A töprenkedő és lelkiismeretes Gyulait a Báthori-ház iránti hála s a hazája miatti aggodalom ösztönzik oly tetre, mely teljesen megsemmisíti őt anélkül, hogy akár fejedelmének, akár hazájának használná. Jenő gróf boldogokká akarja tenni jobbágyait és családját, és mindnyájokat boldogtalanokká teszi; a Mikes fiúk mindent Sára boldogságáért áldoznak, s őt kétségbeejtve, mind magokat, mind családjukat megrontják; Péchynek vallásos buzgalma, későn és rosszul alkalmazott mérséklete egyaránt veszélybe döntik családját és felekezetét; Werbőczy, a nagy hazafi és szónok, aki oly hőn lelkesül Magyarországszabadsága- és függetlenségéért, mindkettőt kockáztatja, elveszti, s magával ragadja egész környezetét. Sőt kevésbé erényes hősei is, mint Kolostory és Sarolta, inkább csak a hiúság áldozatai, engednek egy szélsőyes felindulásnak, s a viszonyok hatalma, a szenvedélyek fejleményei ellenállhatatlanul taszítják őket a mélység felé.

Kemény a regény formájában tragédiákat, írt s olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal. Azonban nem minden tragikái alapeszmének kedvez a regény. Ami a dráma rövidebb és szorosabb formájában élénk hatású, a regényben, szélesen és részletesen elbeszélve, fásasztó lehet. Kemény nem szőtte át regényeit idilli képekkel, derült jelenetekkel; nem annyira kellemes változatosságra, mint zord fenségre törekedett, sőt mintha teljes ellentéte akart volna lenni az oly regényíróknak, akik léhán fogják fel az életet, egész előszeretettel fordult az élet sötétebb oldalai felé, meg-megáradt pesszimizmusa, bár ritkán, érinté az iszonyatos határait is, s majdnem a groteszkbe tévedt. Ez volt egyik oka annak, hogy regényei nem váltak oly kedves és népszerű olvasmányokká, mint sokkal csekélyebb becsű művek. Ide járult még, hogy első regényeiben kedvelte a hosszas kitéréseket, s örömet bocsátkozott lélektani fejtegetésekbe. Kivált *Gyulai Pál*ban szelleme és ismereteinek egész gazdagságát élénk tárta. E regényben oly kitűnő részletek vannak, melyeknél jobbakat később is alig írt, de mint egész, legkevesbé sikerült regénye. Még nem volt eléggé ura a regény formájának, hol aránytalanságba, hol túlterheltségbe esett, nemcsak költő, hanem filozóf is akart lenni, nemcsak rajzolta, hanem egyszersmind boncolta is a szenvedélyeket. Később mindinkább eltért e módtól, művei arányosan emelkedve alakultak egy kerek egész-szé, elbeszélő módja is nyert könnyedségben és folyamatosságban, bár fogytokozása e tekintetben folyvást szembetűnő maradt. De mily kárpótlást nyújtott mindezt kor- és jellemrajza! Valóban ebben Kemény minden magyar regényíró fölülmúl, s vetekedik a külföld legjobb regényíróival.

Szalay, a harmincas években Jósika egyik történeti regényét bírálván, megjegyezte, hogy szeretett volna Erdély akkori gazdag vallásos életéből és zivatarából néhány vonást látni benne, a mű csak nyert volna általok. Aminek Jósikában kevés nyoma van, mindazt Keményben gazdagon megtalálhatni. A 16. és 17. századbéli köz- és magánélet előttünk áll. Izabella királyné, Báthori Zsigmond, I. Rákóczi György udvara és államférfiai, a bomladozó Magyarország kettészakadása, a katolicizmus és protestantizmus küzdelme, a bécsi és sztambuli cselszövények, az elnyomott felekezetek rajongása, a hit és tudás rontó és építő vegyületben, az arisztokrácia és papság, a polgárság és nép, az idegen kalandorok és renegátok mily élénken és hű vonásokkal emelkednek ki! Kemény keveset ad a külsőségre, melyre a történeti regényírók rendesen oly nagy súlyt fektetnek, de annál többet a belsőre, a lényegre. Nem írja le körülményesen az épületet, bútor és ruházatot, annál nagyobb gonddal eleveníti meg a kort mozgó eszméket és szenvedélyeket. Beleéli magát a múltba, s együtt érez személyeivel. Összeolvasztja a művészeti célt és a történeti igazságot, az egyekben rajzolva a kor eszméit, szenvedéseit. E módban rejlik a valódi tör-

téneti regény titka, mert az egyének iránt fejlődő költői érdek közelebb hozza a kort is szívünk- és értelmünkhöz egyaránt. Ebben Kemény mes-ter, s gyakran a legéleseb világot veti egy egész korszak szellemére, vallásos és politikai irányára.

A jellemrajzban nem kevésbé kitűnő. Látszik, hogy mélyen vizsgálta saját és mások szívét. Ismeri az embert, feltárja a szív és agy legtitkosabb redőit, nyomról nyomra követi a szenvedélyt egész a monomániáig, mondhatni az őrültségig. Hősei szenvedélyökben hordozzák végzetöket, s katasztrófok oly természetes, mint valamely szillogizmus zártétele. Nem téved absztrakcióba, kerüli a típust, talán inkább, mintsem kellene, és egyénekre törekszik. Nagyrészt összetett szenvedélyeket fest. Több szenvedélyt, több indokot olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és katasztrófot. Kolostory a bigott vallásosság s hiú könnyelműség, az arisztokráciai idealizmus és heves érzékiség vegyülete, Tarnóczyné a puritanizmus és képmutatásé, kinek egy képzelt sérelemből folyó gyűlölsége kapzsi irigységgé válik, és szent célja magánbosszúvá; Werbőczyben a tudomány és optimizmus, a hazafiság és öncsalás, a jóság és hiúság; Péchyben a vallásos álmodozás és nagyúri gőg, kockáztató gondatlanság és szelíd mérséklet olvadnak össze. S a női hiúságot és kacértságot hány vegyületben és változatban rajzolja a legbűnösebbtől a legártatlanabbikig: Idunától egész Péchy Deborahig. Az összetett szenvedélyek e tömkelegében néha eltévedni látszik, finom részletezése nem mindig emeli a költői hatást, meg-megvillan pesszimiz-musa is, mintha az emberen minden csak máz volna, mely gyöngeségeit takarja, mintha bűneink nagy része túlhajtott erény volna, erényeink nagy része ki nem nőtt bűn, mintha játékszerei volnánk rokonos ellenszenveinknek, melyek megvakítanak, és közönyünknek, mely kioltja érzésünk lángját, hogy a sötétben szellemünk elaludjék, és szívtelenségünk elbutítson. De ha gyöngül is olykor lelkében az erkölcsi eszmény, soha ki nem alszik. A nemes nő- és férfialakoknak egész sora vonul el regényein. Eliz, Sára, Klára, Dóra, a három Mikes fiú, a két Elemér, Róbert: mind mély érzésű, önmérséklő, lemondó jellemek, akiknek minden bűnök csak az, hogy teljes szívvel ragaszkodtak valakihez, aki őket akarva vagy akaratlanul boldogtalanakká tette. Kemény ifjú álmait, szeretteit, szép emlékeit rajzolta bennök igazán, oly őszinte meghatóan. De szíve és képzelme démoni elemeit éppoly erővel tudta kifejezni. Gergely és Barnabás diákok ez elemek legéleseb képviselői: amaz az erkölcsiségtől teljesen megvált rendkívüli észé, emez a szerencsétlenségből folyó embergyűlöleté. Azonban Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó, jellemrajzainak körvonalai biztosak, de árnyalatai nem mindig elég élénkek, s nincsenek teljes hatalmában a nyelv művészetének oly titkai, amelyek az elbeszélést vonzóvá,

a párbeszédet elevenné teszik. A magánbeszédben, a benső lelki küzdelem föllepülésében már sokkal szerencsésebb. Néha itt oly eleven, oly találó, hogy a legkitűnőbb költőkkel versenyez. A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerül neki. Az a lélekállapot, midőn az ész dialektikája elaltatja a szívet, vagy a szívé az észet, amidőn a képzelődés nagyítja vagy kicsinyíti a tárgyakat, a szenvedélyt tüzei vagy hűti, a mámor- és kiábrándulásnak, a tette ragadtatás és a tett visszahatásának hangulata, a kósza álmodozás, a sejtelmes borongás a legköltoibb tolmácsra találunk Keményben. Regényeinek e helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha.

Kemény mintegy húsz kötet regényt és beszélt írt, leginkább a politikai szünetek napjaiban, mert 1841 óta egész 1867-ig folyvást foglalkozott a politikával, s néha kizáróan csak annak élt. Bár regényei nem politikai és társadalmi irányúak, a költőt és politikust mégis összeköti az eszme és hangulat bizonyos rokonsága. Valamint regényeiben a nemes szenvedélyek, az erény tévedéseit rajzolta, úgy politikai műveiben legörömbesebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit. Nemegyszer emlegette Hieró királyt, akinek egy híres mechanikus oly hajót készített, mely legszebb és legkényelmesebb volt az egész világon; de a történetből csak a syrakusai kikötőbe nem fért be, amelynek számára készült, s e csekély hiba miatt hasznát sem lehetett venni. Fölhözta azt a keleti mondat, amelyben a beteg perzsa király számára rendelt orvosságot tanácsosainak kell bevennie, s így az egészségesek megbetegedtek, a beteg pedig nem gyógyult meg. Azt hitte, hogy a magyar politikai életnek sok ily mechanikusa van, s orvosai gyakran nem a beteget gyógyítják, hanem az egészségest betegítik. Tapasztalta, hogy az ellenzék rendesen többet szokott ígérni, mint amennyit megtartani képes, de az 1848 előtti magyar ellenzék, nagy többsége mellett sem juthatván kormányra, még kevesebb felelősséget érez, s e tekintetben fölülmúlja a világ minden ellenzékét. Születésénél fogva arisztokrata volt, helyzete és foglalkozása demokratává tették, de sohasem volt a merev rendszerek és elvek embere. Azok soraiban küzdött, akik védték az alkotmányt az abszolutizmus ellen, a magánjogban a feudalizmust, a közjogban a rendiséget akarták megdönteni, de érezte, hogy viszonyaink közt a demokráciai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzetiségünkre nézve pedig éppen veszélyesek. Családi hagyományai, történelmi tanulmányai Magyarország önállásáért lelkesítették, de tudta, hogy minden törekvés e cél felé mily szoros kapcsolatban van a külügyek állásával, s az örökös tartományok helyzetével. Nem a szolgáltságtól, nem a politikai tétlenség- és lelketlenségtől féltette nemzetét, hanem az igen is merész tevékenységtől, az igen is lázas lelke-

süléstől, s azt tartotta, hogy hazánk szabadsága- és önállóságának ellenségei kevésbé veszélyesek, mint nagyon is hő barátai. Semmit sem kedvelt annyira, mint az eszmék természetének, a tények okainak s az események értelmének nyomozását – mint politikai író ebben legerősb –, éppen azért elégtelen volt az ellenzék nem egy tanával, s nemigen hitt a rázkódás nélkül való átalakulás lehetőségében.

Erdélyben kezdte politikai pályáját, részt vett a Kolozs megyei közgyűlésekben, s vezércikkeket írt az *Erdélyi Híradó*-ba. Az erdélyi ellenzék csaknem kizáróan a sérelmi politikát űzte. Kemény politikája termékenyebb mezőn szeretett járni, sorozati kérdések miatt nem akart a megnyerhető előnyökről lemondani, s amit kiszakasztva életbe léptetni remélt, nem temette az úgynevezett rendszeres munkálatok közé. Ez irányú Kolozs megyében többséget vívott ki, s hatással volt az erdélyi országgyűlésre is. Azonban Kemény nem annyira ezzel, mint 1843- és 44-ben két füzetben kiadott *A korteskedés és ellenszerei* című röpiratával vonta magára a közfigyelmet. Ekkor választotta az Akadémia levelező tagjának, hogy később tiszteleti és igazgató taggá emelje, ekkor jött közelebbi ismeretségbe egypár magyarországi kitűnő államférfiúval és publicistával. E röpirat forma tekintetében messze áll Kemény későbbi politikai munkáitól, de rendkívül éles ész és műveltséget árult el. Kemény egész tárgyilagossággal vizsgálta a korteskedés körjelenségeit, melyek akkor tájt nemcsak a megvesztegetés, hanem az erőszak alakjában is mutatkoztak, s éppen úgy veszélyeztették a szólás szabadságát, mint bomlasztóan hatottak a megyei közigazgatásra és igazságszolgáltatásra. Bírálat alá vette az ajánlott gyógyszereket, különösen a Wesselényi indítványát, aki országos törvény helyett megyei rendőri és büntető szabályokkal akarta fékezni a visszaéléseket. Kemény országos törvényt sürgetett, s a rendőri szabályok helyett a censusban kereste a gyógyszert, amely szerint a megyei választójog csak a birtokos nemeseket, némely vagyonosabb nemnemet, s a honoráciorokat illette volna meg. De nem e javaslat keltett figyelmet, hanem beható fejtegetései reformjainak vezéreszméiről, megyei rendszerünkről, a censzusról és az általános szavazatról. Élesen kiemelte, hogy a magyarnak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztlvágják egymást, irányai különszakadnak. Fejtegette, hogy reformjainak összhangzásban kell lenni a fő céllal, amely a képvisleti rendszerre való átmenetel. Megtámadta azt a törekvést, amely a megyerendszert a föderalizmus felé vonja, az országgyűlést a megyék szolgájává törpíti, s nemcsak a visszaélések, hanem a jó közigazgatás elé is akadályt gördít. A census és az általános szavazat kérdésével legtöbbet foglalkozott könyvében, külö-

nösen az általános szavazat veszélyeit fejtegette, amely szerinte éppen oly ellensége a szabadságnak, mint a jó rendnek.

Széchenyinek annyira megtetszett e röpirat, hogy egy általa alapítandó új lap szerkesztésével kínálta meg Keményt. Eötvös szintén üdvözölte őt, és Csengery a *Pesti Hírlap* dolgozótársának hívta meg, mely már kitűzte a parlamenti központosítás és felelős kormány zászlóját. Kemény nem érezvén magában elég erőt, hogy Széchenyi vezérlete alatt új pártot alakíthasson, nem lépett ki pártjából, s az Eötvös-töredékhez csatlakozott, melyhez legtöbb rokonszenvvel viseltetett. 1846 végén Pestre költözött, és a *Pesti Hírlap* rendes dolgozótársa lett, később pedig Csengery szerkesztőtársa. Itt eleinte leginkább oly kérdésekről írt, melyek a képviseleti rendszerre való átmenetelt illették, minők a választótörvények, országgyűlési utasítások, évenkénti országgyűlés, gyűlési nyilvánosság, s egy szersmind Erdély iránt igyekezett érdeket gerjeszteni, melynek jövőjét a Magyarországgal való egyesülésben látta. Azonban kiűtött a párizsi forradalom, Bécs és Pest mozogni kezdettek, és egypár hét alatt átalakult a magyar alkotmány. Keményre mély benyomást tett e nagy változás. Nem hitte, hogy az általános szavazatból Franciaország szabadsága keljen ki, aggodalommal tekintette az új magyar alkotmányt, nem mintha szívéből ne üdvözölte volna Magyarország önállását, a jobbágyság eltörlését, a népképviselet és felelős kormány valóságát, hiszen egész életén át ezekért küzdött: hanem mert a törvénybe iktatott közös ügyek homályban maradtak, s az örökös tartományokkal való kapcsolatot nem szabályozták intézmények. Meg volt győződve, hogy az 1848-i törvények, úgy, amint hozattak, meg nem állhatnak, mert vagy Magyarország teljes függetlenségére, az elszakadásra vezetnek, vagy pedig a kapcsolatra nézve módosulást kell szenvedniök, s a helyzet csak egy közbenső állomás. De megnyugtadni igyekezett magát, remélte, hogy az összeütközés nem következik be oly hamar, s a kiegyenlítésre lesz idő. Éppen azért, mint képviselő és hírlapíró egész lélekkel támogatta az új kormányt, s éppen oly hévvel küzdött a bécsi, mint a pesti szélső irányok ellen. Azonban többé nem szó, hanem fegyver döntött Magyarország sorsa fölött. Kemény követte a kormányt Debrecenbe, részt vett némi kodifikáló munkálatokban, követte Aradra is, egész fölözslásáig, és sokáig bujdosott Ugocsa és Szatmár megyékben.

Visszatérve Pestre, és kegyelmet nyerve, újra fölvette eldobott költői tollát, s regényeket akart írni, de képtelen volt rá. A múlt emlékei, a jelen keserősége, a jövő aggodalmai egészen kedélyére nehezültek. A haza és barátai sorsa, Széchenyi örültsége, Wesselényi és Bethlen János halála, bánattal töltötték el. E három férfiúról jellemrajzi tanulmányokat írt, melyeknek háttérét a magyar és erdélyi közelet körvonalai alkotják,

1791–1848. Kitűnő művek ezek, melyekből nem egy vonás, nem egy eszme fog átmenni újabb történelmünk lapjaira. Mintha a múlt emlékeivel való foglalkozás megenyhítette volna, újra a jelenhez és jövőhöz fordult. 1850-ben és 1851 végén két röpiratot bocsátott közre: a *Forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* címűeket, melyek politikai munkái között a legjobbak mind tartalom, mind forma tekintetében. Alig van reá példa, hogy valaki egy lezajlott véres forradalom után, az elvakult reakció dühöngései közepett, annyi nyugalommal és tárgyilagossággal írjon. Pártszenvédely nélkül ítéli meg a múltat, keserűségét elnyomva a jelent, s a mély belátás biztosságával jelöli ki a dinasztíának és nemzetnek a jövő irányát. A lefolyt huszonöt év történetének bírálataból indult ki, kimutatja a kormány és pártok tévedéseit, saját párttöredékét sem kímélve, boncolja az eszmék fejleményeit, a tények értelmét, szoros kapcsolatban az európai helyzettel. Figyelmezteti a dinasztíát, hogy ha nem német tartományaival is belép a német szövetségbe, történeti küldetését kockáztatja, közelebb hozza, földézi a germanizmus és szlávizmus közötti harcot, amelynek eddig késleltetője, és e két elemnek közvetítője volt. Kifejti, hogy a magyar nemzetiség eltiprását nem kívánja se dinasztiai, se német érdek. A német tartományok útján nyugotra támaszkodni, a tisztultabb magyar államiság által keletre hatni, az imponáló egység szükséges tulajdonaival kültekintélyt fönttartva, benn az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn megőrizni: íme, a hivatás, amelyet Ausztriának be kell tölteni. Éppen azért Magyarország politikai nemzetiségét, mely századok szorgalma által gyűjtött kincs, nem elpazarolnia, de eszélyesen gyarapítania kell, és ez csak a birodalom érdekeivel összhangzásba hozott önálló nemzeti belkormányzás útján történhetik. Egyesülésre szólítja föl a pártokat egy nagy nemzeti hazai párttá. Hirdeti, hogy amint a nemzet közvéleménye eldobta az április 14-i végzést, a dinasztíának is félre kell tenni a március 4-i alkotmányt, s mindkettőnek visszatérni a *pragmatica sanctio* alapjaira. „Csak nem kell – így végzi munkáját – hiú elméletekhez, amelyeket a könyvein túl nem látó, korlátolt tudomány önteltségében fércelt össze, s az élet argumentumai ellen makacsán véd; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen ígéreteihez kötni a haza szent érdekeit, mert ily kapcsolatban veszélyeztetnek; de ha e két fajtát az ál-státusférfiaknak, kik mint a garabonciás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni: ha magára hagyjátok a pedant elméletgyártót és a gerjedelmek kalandorát, akkor nem lesz nehéz meglegelni kulcsát a Monarchiával való viszonyaink rendezésének.”

Íme, e két röpirat lényege. Mi ez egyéb, mint az az irány, melyet tizenhat év múlva a nemzet és dinasztia egyaránt elfogadott? De akkor senki sem hallgatott Keményre. A forradalmak után rendesen csak két szenve-

dély uralkodik, egyfelől a teljes reakció, másfelől az új forradalom szenvedélye: amaz a beteg visszaemlékezésért nem ismeri el a tényeket, emez a lázas reményekért, s mindkettő bosszút áhítva, inkább keresi, mint kerüli a bonyodalmat. Keményt lenézték fönn, alant pedig gyanús szemmel tekintettek reá, de volt jutalma is. E röpiratok szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, aki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény az Angol Királynőbe költözött, ahol Deák is lakott, újra regényeket írt, majd 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, amelyre azelőtt is többé-kevésbé befolyással volt. A szenvedőleges ellenállás és várás politikájának senki sem volt oly kifejező képviselője, mint Deák az államférfiú és Kemény, a hírlapíró. Deák távol tartotta magát mindentől, s éppen oly kevésbé igyekezett befolyást szerezni fönn az udvari körökre, a kormányra, mint lenn pártot alakítani; tudta, hogy mindez haszontalan, s még semminek sem jött el az ideje. Kemény sikertelen kísérletei után szintén nem foglalkozott többé a belügyi politikával, s csak külügyi, társadalmi és irodalmi kérdésekről írt. Nem nyilatkozott se jól, se rosszul a kormány intézkedéseiről, csak tudomásul vette és följegyezte; de ügyelt, hogy semmi se jöjjön lapjába, ami a régi pártokat vagy vallásfelekezeteket sértené, a nemzetiségeket ingerelné. Erősíteni törekedett a nemzeti összetartás szellemét, hön ápolta az irodalom, tudomány és közintézetek érdekeit, és buzdította a nemzetiséghez való hűséget. Közönyös türelme, nyugodt méltósága nemegyszer ingerelte föl a rendőrséget. Magyarországra nézve a legfontosabb rendeletek adattak ki: Kemény Franciaország belügyeit fejtegette; a kormány a birodalom népei áldozatkészségére hivatkozott: Kemény valamely irodalmi kérdésről kezdett értekezni; a bürokrácia ünnepegyeket rendezett, hogy megmutassa az uralkodónak a nép elégtelenségét: Deák elutazott Pestről, Kemény *Pesti Naplója* pedig hallgatott. Az ő hallgatása gyakran ékesszólás volt, a nemzet megértette, a kormány pedig érezte, hogy engedelmisséget ugyan követelhet tőle, de szólásra nem kényszerítheti, legföljebb bosszanthatja, üldözheti, amit meg is tett. Egy ízben három hónapra függesztette föl lapját, de Kemény türelmén semmi ki nem fogott.

Azonban végre szólnia, nyilatkoznia kellett; 1860-ban kiadatott az októberi diploma. Kemény küzdött magával; tudta, hogy az októberi diploma el nem fogadható, mert tagadása a jogfolytonosságnak, s a magyar alkotmánynak csak töredékeit nyújtja; de azt is tudta, hogy az 1848-i törvényeknek módosíthatniok kell, s azokat a módosítás kezessége nélkül még a legjobb esetben sem fogja elismerni a dinasztia, s egy új, talán véres küzdelem küszöbén állunk. Lapja néhány napig hallgatott, végre megszólalt, s kitűzte az 1848-i törvények zászlóját, de óvatosan, ki nem zárva a kiegyenlítés lehetőségét. Ő mondotta ki legelőször a nagy szót, melytől

visszhangzott az ország. A küzdelem megindult, először is hírlapokban, s Kemény vívta első csatáit. Az országgyűlés megnyíltával még szorosabban csatlakozott Deákhoz, s a régi hévvel küzdött a bécsi jobb- és a pesti baloldal ellen, mert, bár más alakban, ismét megújultak 1848 eszméi és szenvedélyei.

Keményt mint szerkesztőt és hírlapírókat gyakran gáncsolták némely pártfelei is, akik különben tisztelői voltak. Nem tartották elég gondosnak és élénknek szerkesztését, s örömet gúnyolták apró botlásait. Bizonyára Kemény egy harmadrendű szerkesztőtől is sokat tanulhatott volna, hogyan kell újabb meg újabb hírekkel s érdekesnél érdekesebb hozzávetésekkel szolgálni a közönségnek, habár azok félig sem alapszanak valóságon; hogyan kell mindennap oly vezércikkeket írni, melyek nagyon hatásosak ugyan, de nincsenek összhangban azzal az iránnyal, melynek a lap képviselője akar lenni; hogyan kell változni, átalakulni a képzelt vagy balul fölfogott közvélemény áramlatai között, folyvást hangoztatva a következetességet. Mindez hiányzott Keményben, de voltak oly tulajdonai, melyek a legritkábbak közé tartoznak. Lapjának határozott színezete volt, nem szeszélyből, hiúságból, bosszúból vagy érdekből, hanem meggyőződésből, s mindig tudta, hogy mit, hogyan és mikor kell írni. Nem magának akart képviselője lenni, hanem egy pártnak, s a közönség érezte, hogy szava több, mint egy hírlapíró nyilatkozata. Nem volt magyar lap, amely oly hű tükre lett volna egy nagy párt törekvéseinek, s oly nemes kifejezése érületének és méltóságának, mint Kemény *Pesti Naplója*. Kemény egyet-mást elhanyagolt, de a válságos pillanatokban mindig résen állott, s a legfontosabb kérdéseket behatóan tárgyalta. Taktikája és fejtegetései a közeledés, a kiegyezés fejleményeit folyvást érelették egész a siker végstádiumáig, midőn még egyszer Kossuth híres levele ellen szállott síkra, hogy aztán nemsokára örökre elnémuljon.

Az ország visszanyerte alkotmányát, s a győzelem örömeiben, dicsőségében csak az nem részesült, aki mindig az első sorában küzdött. Kemény megtörve bolyongott Pest utcáin; szánták, s csakhamar elfeledték. De ez őt még akkor sem bántja vala, ha nem veszi el öntudatát, mert nem hiúság ragadta az írói és politikai pályára, szenvedélyből lett költő, hazafiságból politikai, s magas eszményei lévén, sohasem volt elégült magával. Azonban mégis érezte, hogy nem hiába élt. Munkái egyikében méltázva gondol az utókorra. „Ha az – úgymond –, aki Afrika homokróánin vagy alig ismert tartományok jéghevasain bolyongva, éppen az elhagyatás közt érzi a hiúság ama kényszerét, hogy nevét kőbe, fába vagy bármi szilárdnak látszó tárgyba véssze, s emlegettetni vágyják, noha hihetőleg ebben csalódní fog; ha a tenger közepén süllyedő hajónak matrózai nevöket, kedveseikét s a megsemmisülendő hajóét palackba zárva engedik át

a haboknak, azon reménytől ámitva, hogy találkozni fog, bár kevés, ki a tenger titkai közül legalább ez egyet fölfedezi: vajon miért ne higgyem én is, hogy miután szemem bezárul, tetemem szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés vagy talán egyetlenegy, aki irodalmi fáradozásaim iránt érdeklél viseltetvén, érdeket kíván irántok gerjeszteni.”

Ó, találkozni fognak, s nem kevesen! A hű magyar nem fogja feledni a pusztakamarási sírt, hol agg diófák árnyában egyik legkitűnőbb költője és publicistája alussza örök álmát. Költői műveinek igazságot szolgáltat az idő; azok inkább fognak olvastatni később, mint jelenleg, s Magyarország újabb történelmének írója kegyelettel fog megemlékezni a bajnokról, akinek a kor dicsőségéből kevés jutott, de aki egészen átérezte reményeit, aggodalmait, viselte gyászát, megharcolta küzdelmeit, s elesett a győzelem zászlója alatt.

(1879)

Péterfy Jenő

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND MINT REGÉNYÍRÓ*

Vannak írók, kik műveikben minden tehetségöket kiadják, mint méh a fullánkját. Könyveikből teljes tájékozódást szerezhetünk egyéniségük felől. Néha kiváló egyének, hanem mégis inkább típusok. Bizonyos általános, szónokias vagy érzelmi pátoz él bennök, melynek képét az emberi természetből mintegy a priori kirajzolhatjuk, s biztosak lehetünk róla, hogy ez alaprajzot a körvonalak némi változásai dacára az egyénekben is fölleljük. Ezek a népszerű alakok, kikben néha a kor áramlata klasszikai kifejezését nyeri, kiknek hibái is erények, és kik nem azáltal hatnak, mennyire egyéniségek, hanem azáltal, mennyire általánosak. Az ember rendes közép-mértékén nemigen emelkednek magasabbra, csak annak egyes vonásait élénkebben színezve mutatják. A sokaság örül, mert erős fénytörésben látja meg bennök azt a sugarat, mely a saját lelkén is átrezdült.

Kemény Zsigmond ezekkel szemben eredeti, s mint minden valódi eredetiség, egy kissé szfinxszerű. Első pillanatra a fényeskedők mellett egészen homályosnak, sötétnek látszik, mint az olyan testek, melyek nem átbocsátják a fényt, hanem magokba nyelik. Azért talányként álla-

* Péterfy Jenő (1850–1899), a 19. század utolsó két évtizedének legjelentősebb magyar esszéírója. – Az írás első megjelenése: *Budapesti Szemle*, 1881. 28. köt., 161–191. Újabb kiadása: Péterfy Jenő: *Válogatott művei*. Budapest, 1983, Szépirodalmi, 550–585.

nak előttünk mindaddig, míg lelki szövetek finomabb szálait nem ismerjük. Némely író műve tükör, mely tisztán mutat; Kemény irataiban csak egyénisége hatalmas árnyékát észlelhetjük; ha tartalmukba hatoltunk, némelykor mintha *föld alatti terekre vetődnénk*, hol némely részletet, hatalmas közetet, csudálatos természeti alakulatokat bűvös lámpa világít meg élesen, de csak részenként; *ki mondaná meg, meddig terjed a mélység, mit rejteget a sötét?* És azt sem szabad felednünk, hogy Kemény művei mindig hevült állapot, lelki erőlködés, bizonyos tekintetben a kényszerűség és kényszerítés termékei, a kaotikus lélek tisztulásai. Épp ezért, ha a produktív Kemény és az élet embere között létezik is szoros egybefüggés, a kettő között nem egyszerű az átmenet. Irataiban csak az van meg, mi lelkéből jegecedhető rész. Éles figyelem, a forma hatalma, a tárgyilagossra törekvés sok titkos sejdítést látománnyá emel lelkében, s a fölszínre hozza azt, mi abban csak alaktalan vágy, szunnyadó szenvedély, kezdő gondolat. *Hanem Keményben még marad sok földolgozatlan, marad még sok ki nem mondott, rejtett, mély és gyötrő dolog, melynek titkához művei kulcsot nem adnak.* Kemény nemegyszer hasonlítja a képzelmet azbeszttekercshez, melyet ha tűzbe vetnek, eltűnik róla a régi írás, s lapjára új betűk jegyezhetőek. Művei többnyire ezen új íráshoz hasonlóak, melynek szövege az eredetitől nem egy részben eltér. A pszichológust pedig épp ez eltérések érdeklik, s ezek nyitját nem az íróban, csak az emberben lehet megtalálni. Azért Keménynél a kritikust okvetlenül az életírónak kellene megelőznie. Enélkül oly helyzetben vagyunk, mint az építész, ki a tetőt rakja, mielőbb az alapot vetette volna meg.

Kénytelenek leszünk tehát általánosságokban maradni; s midőn az író néhány tulajdonságát fejtegetjük, le kell mondanunk a legérdekesebb föladatról, mert e tulajdonságok pszichológiai forrását nem kutathatjuk. Annyit észrevehetünk, hogy Kemény művei mindig bizonyos lelki összpontosulás, nehéz szellemi győzelem eredményei, melyekből e győzelem kifejlett. Kemény lelkébe nem pillanthatunk; nem figyelhetjük meg azt a pontot, honnan szelleme ereje s szíve gyöngéi eredtek; azt a zilált viszonyt, melybe nála a pszichológiai s fiziológiai tényezők helyezkedtek, s nem követhetjük figyelemmel azt a harcot sem, melyet életében az akarat vívott a kényszerűséggel. S ezért, ha végső éveire tekintünk, s előttünk áll a roncsolt ember, a megdöbbenő szánalom, néha a könnyelmű gúny tárgya: némán, elfogódva kell elfordulnunk a szívfacsaró látványtól, mert érteni nem bírjuk. Pedig Keménynél – mint mondani szokás: a „porhüvely” története sokra megtaníthatná az embert.

Kemény Széchenyiről írt tanulmánya kezdetén azon kérdést veti föl: mily viszonyban áll nála az ész és a szív, az „érzés és az elme?” Jellemzése helyes voltát e kérdés megoldásától teszi függővé. Hasonlóképp kell eljárunk Keménynél. Elméletileg az ő énjét is csak akkor értjük meg, ha e viszony felől tájékozódunk. Annyi bizonyos, amily mély gyökerű nála az ész és szív világa, oly nagy antagonizmus nyomaira akadunk benne. Belső élete nyugpontjai mind megannyi fegyverszünet, de sohasem teljes kibékülés. És a harc annál élesebb, minél titkolódzóbb, büszkeségből titkolódzóbb az ember. Az ismerősökkel, a világgal szemben nemegyszer a bárgyú Brutus szerepét eljátszhatta volna, a legmélyebb kedélyt táblabírókülsővel takará; a titkolt szenvedély önkénytelen ravaszságával fődé el legbensőbb indulatait, vágyait, érzéseit. Volt benne valami azon hangulatból, melyben Shakespeare a *Lear* bolondját teremti; néha némaságával beszélt, gúnyolódásaival sírt. A zsarnokok közé tartozott, csakhogy mindig saját belsejét vérezte meg; mint Széchenyiről mondja: *esze által zsarnokoskodott szívén. Erős szenvedély küzdött benne éles, messze látó ésszel. Ezért ad néha fojtott szenvedély boncolgatásainak megrázó erőt, ezért üti föl magát meleg érzelmek közt a szkepszis.* Ez az állandó hangulat alig percekre hagyja el Keményt; az élet és érzések súlyától csak ritkán szabadul; a szív vidám mosolyát nem ismeré. *Kis benyomások is úgy érintők kedélyét, mint zaj az idegbeteget. Lelkében a suttogás százszoros visszhanggal erősbul, s mint súlyos léptek kongása hangzik magas boltívek alatt.* S emellett Kemény mégis néma volt: „nem vagyok a szó embere” – mondá.

Ha e némaság egyrészt hiány, a léleknek természetből való nemességét is mutatja. Azt hiszem, a „hangos” szenvedőket, a minden pillanatban expanzív lelkeket egy sorba helyezte azon nőkkel, kik egyformán ájuldoznak, akár gyermekük fül a vízbe, akár a kémény gyullad ki. Kemény érzéketlennek, közönyösnek mutatta magát mély érzésből; hallgatott, mert szívében büszkeségére hallgatott. Ciliciumot hordott ruhája alatt ő is, mint Anna testvér *Gyulai Pál*jában, s inkább titkon vérzett, semhogy ott könnyezzen, hol egyaránt olcsó a könny és a mosoly. Mint mondá: a szenvedélyek hullámsírja fölött nem szerette hallani a léha barcarolt. Midőn Kemény ereje teljében volt, a léleknek fejedelmi komolysága jellemezhető. Kemény kedélye egyáltalában borongós vala, mint néha hazája bércei felett az ég. Ki számlálhatná meg az elvonuló felhőket, ki sorolhatná elő az okokat, melyek hangulatára befolytak? A viszonyok, benyomások, tapasztalás hatásain kívül van abban valami öröklött és egyben eredeti, mit felfejteni sohasem sikerül. „Állhatatosan hiszem – mondja Kemény –, hogy keblünknek minden hangulata eszméinkből származik, de többnyi-

re oly eszmeparányokból, melyek kisebbek és gyorsabbak, hogysem szavában megtestesülvén, mi magunk észrevehetnők. Ily tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágya – a kedélyállapot.” S ez a kedélyállapot fátumunk lesz, ha vágyakkal, érzésekkel társul, melyek kielégítést sohasem nyernek. A hiú vágyakból a csalódás érzete alakul, a csalódás pedig lassanként lehántja az életről a remény zöld mezét. Így lesz az ember *erínüszek nélkül is nagyon boldogtalan*.

És ne feledjük, hogy Kemény Zsigmond heves vágyú, tűz képzelmű, mert költő; rendkívül impresszionábilis természet. *Olyan érzékeny idege a magyar irodalom egyik alakjának sincs, mint neki*. S e ponton ered önkínzása is. *Ő érzékenységet elnyomta, magába fojtotta*; harcolt ellene, mert szégyellte kitöréseit. Pedig az érzés csak úgy boldogít, ha kívülünk is hű visszhangra lel, ha nem szívünkbe gubbaszkodik, hanem párját keresve, más lelkébe is átszáll. *Az elfojtott érzelem szívünket „örvényessé” teszi*; a boldogtalanságnak általános érzetébe temetkezik el minden egyes vágyunk, örömünk; föl-fölbukik benne, aztán örökre elmerül. Az ily ember élete hasonlít a hajóhoz, melyet nem a vihar óriás keze bont szét egy csapással, hanem „a szorgalmas furdancsok alig látható fűrészei”.

Mily hatással vannak ilyenkor az élmények, az eszmék, a tapasztalás? Mint folyondár indái, átkapcsolják kedélyünket, s gyökerén rágódva, erejét szívják. *Képzelműnk gazdagabb lesz, emlékezősebben dús, de kedélyünk fonnyad, s a magunkba térés percében a „sivár” egyedüliség nyűgét érezzük*. Minden élményünk, tapasztalásunk ilyenkor csak arra tanít, hogy az élet minden kép közt legkevésbé ahhoz hasonlít, milyenné vágyaink festették. Most mondjuk azt: „bennünk a végzet fáj, a múlt beteg.” *Minden idegünket külön érezzük, mintha a sors szála volna, melyen bennünket arra húz, hová menni nem akartunk*. Ezen belső tragédia hőse Kemény: fejlődését azonban a részletekbe nem követhetjük, s valóságát is csak azok fogják elhinni, kiknek érzékek van a mély költőiség iránt, mely műveiben nyilvánul, s megértik azon titkos ujjmutatásokat, melyre bennök itt-ott bukkanunk.

Mert ez a tragédia egészen belső volt, színpadi kitörések nélkül, amik Keményhez különben sem illettek volna. Néha, midőn talán legügyetlenebb, legunalmasabb modort mutatott, lelkén fényes képek, gazdag érzések sora vonulhatott keresztül. Nem tudom, hanyatló korában volt-e már, Kemény egy ízben egy nő kezét akarta megkérni; el is indult, ott is volt – hanem a szó nem jött ki ajakán; lehet, hogy arca sem árulta el, mit akar. E jelenet Keményre jellemző; a boldogsággal is valahányszor szemben állt, szóttanul távozott előle. Pedig a boldogságnak erkölcsnemesítő hatása van; aki legalább egyszer, ha pillanatra is, egész teljében boldog nem lehetett, a sülyedés lehetőségének jobban ki van téve. Mindeneset-

re a cinizmus könnyebben férkőzik lelkéhez. Kemény maga mondá, minél tovább vagyunk a földön, annál több anyagi költözik belénk, és mint Sainte-Beuve megjegyzi, eljön azon időkor, midőn az agglegény szobája gyermekek helyett hibákkal, különbségekkel, apró bűnökkel telik meg.

Mert az időnek kétségtelenül megvan a hatása; kérget, mindig erősb kérget von a lélek köré; jellemünk is átalakuláson megy keresztül, melynek minden magyarázata a „lefolyt idő”. Szellemünk eredeti természete ugyanaz marad, hanem a napok haladásával változik fogékonysága, és ízlésünkkel, vágyainkkal, tanulmányainkkal, sőt „a körrel együtt, melybe lépünk, egész lényünkbe lassanként idegen sajátságok mennek át, hogy jellemünknek organikus részeivé váljanak, mint testben a táplálék”.

Hanem azért Kemény egész életén átvonul azon ellentét hatása, mely származása és külső körülményei, belső hevessege és külső bátortalansága között létezett. E ponton kezdődik Keménynél magával szemben az ész munkája; *akaratába vette föl sorsa kényszerűségét. Esze a fátum szerepét játszotta érzelmei fölött; az egyén vágyainak hallgatást parancsolt, s a sivár elszánás egy nemével koporsóba szorítá szívét, midőn az még erősen dobogott. A költő benne áhítá a boldogságot, a filozóf pedig nyomban leszámolt vele. Így uralkodott ő is esze által mély érzésein, ítélő tehetsége féken tartá képzelő tehetségét, s „nem kevés önmegtagadással tanulta meg, hidegnek lenni vagy látszani”. Amint lefüggönyözött ablakok mellett álmodott, az emberek között is zárt szívvel élt. Hanem e belső harcokba merülve, mint bűvár a tengerből, ő is drágagyöngyöt hozott fölszínre: az önismeretet.* Csakugyan, az ilyen heves lélek, kit az élet, a körülmények, egyéni tulajdonságok magába visszaűznek, magába elzárnak, a fájdalmas, a boncolgató önismeretre mintegy teremtvé van. És nincsen is írónk, ki-ben az önismeret zsenije annyira megvolna, mint Keményben. Ezért járatos annyira a „szenvedélyek bölcséletében”, ezért tekinté illúziók nélkül az élet komédiáját és komédiásait.

Hanem Kemény itt meg nem áll. Lelkét most összeszővi általános érdekekkel; az önismeret fáklyáját, melynek lángja szíve tüzén gyullad, átviszi a történet homályába, az élet nagy eseményei közé, azon beláthatatlan útvesztőbe, hol az egyéni törekvések botorkálnak, és keresi a sors fonalát, melynek rángásait érzik a vakok is, de látni nem képesek. És gondolkozni kezd, nem tovább arról, hogyan harcol az egyénben a sors és akarat, hanem arról, hogyan szövődnek egybe a két hatalom szálai a nemzetek, az emberiség történetében. Ily mély, kedélye gyökeréig ható eredete van Keménynél azon tárgyilagosságnak, melyet hidegnek mondanak azok, kiknek lelke, mint a csuprocška, minden kis paráznál könnyen átmelegszik. Pedig az élet sallangos nyilatkozataival, vak szenvedélyeivel szemben a nemes közöny megilleti azt, ki az önismeret kínjait átélte. Az ilyen

ember szörnyen a „lényeg” embere, s ha nyilvánul pátosza, az a hamis pátosz megvetésében mutatkozik, a gúnyban, mellyel a hiúság műveire tekint, a hidegségben, mellyel korszakokat boncol, hol a reformáló eszme erejét a szenvedélyek pillanatnyi lázadása bénítja. Valami rendkívül éles gúny száll ilyenkor Kemény ajkaira; a szívét vasmarokkal fékező, annak illúzióit tövestől kiszakító, a „zsarnok” ember szól belőle, mikor a selenikus, az átszellemült, a fölmagasztosult hősről emlékezik, a lantos lelkekről, a világszabadság trombitásairól, az érzésáradattól elkapottakról. Mily érzékenyek ezek, s mily szívósak, a perc benyomásaitól függőek, de mily kitartók s aránylag – egészségesek; s mellesleg szólva, ez utolsó jelző nem mindig ajánlólevél Kemény Zsigmondnál. Az egészségesek alatt érti azon embereket, kiknek lelke minden csapás után, mint a víz színe, összeáll, kik a legnagyobb hajótörésekben partra lelnek; a könnyű úszókat, azon embereket, kik komolyan játszanak tragédiát, s a tragikumra örököké kicsinyek. Ilyen fogalma van az egészségnek Kemény Zsigmondnál. Itt Kemény tárgyvilágosságában az eredeti kedélyállapot újra fölszínre kerül. Mert Kemény csakugyan az *egyéni örömök romjai fölött*, az egyén iránti székszis alapján építé föl világnézetét; az önismeret válságán keresztül hatolt világismeretre. A forradalom utáni könyve egy fölirati rövidségű mondata e tekintetben nagyon jellemző: „Önismeretre törekedni az Isten parancsa, a világnézet, mely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti.” A mondat első szaka jelzi Kemény világnézetének mélységét, a második pedig önkéntelen elárulja annak hangulatát. Keménynél a régiek büntető fátumában való hit újra fölébred; hisz benne a költő, s éles ésszel mutat nyomaira a filozóf.

Innen Kemény *végtelen komolysága*, mely megindulással párosul, valahányszor a történetbe tekint, s annak eseményeit értelmezi. Numen adest, mondja Kemény, midőn Széchenyiről készül szólani. Azt hiszi, hogy a történet eseményeit, személyeit bírálva halhatatlan szemek néznek szíve redői közé és agya idegszövetébe. Csak egytől tart, hogy egyéni ellenszenv vagy rokonszenv csalékony ingerei talán elvonják tekintetét azon egyedül méltó látvány elől, melyben a sors fonja szövetét népek és egyének jelleméből s cselekedeteiből.

Rejlik-e a nézet mögött valami keserű önmegadás, kénytelen kvietizmus? Keménynél e nézetnek mindenekfölött költői mélységét és megdöbbentő valóságát érezzük.

Azon általános körvonalaknak, melyekben Kemény kedélyirányát föltüntettük, csak az életíró adhat elevenséget, meggyőző erőt. Ha a mindennapi élet vonásait is ügyesen a képre visszük, a jellemző részek már az ellentét által is jobban kidomborulnak, igazabbakká válnak. A biográf rámutathat a körülményekre, melyek közt növekedtek, erőre kaptak, s mi élettelen séma helyett élő embert látunk magunk előtt. Megnyerjük a kellő távlatot, honnan a képet tekintjük, és természetes magyarázatát sok fényes tulajdonságnak. Életrajzi színezés nélkül a jellemzés egy kissé „kvintesszencia” gyártásához hasonlít; a „szeszt” kiválaszthatjuk, de nem mutathatjuk elő az anyagot, melyből kifejtők. Pedig szeretném kirajzolni Keményben azt a nyugalomvágyat, azt a „laissez aller”-t, nyomát ama tulajdonságnak, melyet a német szépelegve „göttliche Faulheit”-nak nevezett; azt a nehézkességet, mely benne nemcsak súlyos eszmékből, hanem öröklött természetből is származott; szeretném megmutatni, hogy a hiúság megvetése nála nemcsak erős lelki fegyelem eredménye, hanem természeti diszpozíció is, s élénken láthatnók példáján, mennyire erényeink néha ki nem fejtett hibák, s hibáink túlvitt erény. Vagy visszashállhatnánk Erdélybe, ama költői kis országba, hol Kemény első benyomásait nyerte. Megelevenednének előttünk a bárces vidék, az erdők, a természet sejtelmes világa, mely eltörülhetetlenül vésődött a fiatal költő képzelmébe; az emlékezetes helyek, hol minden porszem történetről beszél; ama kivételes társadalmi állapotok, melyek benyomásáról tanúskodik Kemény iratainak nem egy helye; azok a törölmetszett alakok, híres hősök elsatnyult unokái; pénztelen, a múltba révedező, a jelent pocskoló főurak, pipázó, kártyázó nemesek, kik füstös szobában napokig ültek bor mellett, mint valami komikus „inferno” egyik körében; azután a küzdő jelen emberei, igazi hazafiak, jeles szónokok, vasjelleme: mindegyik a jó Isten egy-egy eredetisége. Meglehetnők Keményt, a korán érett ifút, mint megoszlott érzésekkel atyja udvarházában tartózkodik, hol először hathatta meg a hanyatlás képe; elkísérhetnők Enyedre, hol a kollégium tanulói közt elvonultan álmodik és tanul; megfigyelhetnők a benyomást, melyet egyik jeles tanára, „kinek ő életében legtöbbet köszön”, reá gyakorol; majd megláthatnók Wesselényi társaságában, ki a fiatalembert barátjául fogadta; tanúi lehetnénk költőisége heves ébredésének, rajzolhatnók a hatást, mellyel szellemére a múlt idők, a politikai jelen s komoly tanulmányok voltak. Akkor talán elmondhatnók, hogyan oszlik meg lelke költői álmok és a politikai, társadalmi élet éles megfigyelése közt, s elevenebben feltűnethetnők azt a magába merülést, melynél fogva a benyomások nála egyrészt titkolt érzelmek, másrészt filozófiai mélyrehatás tárgyaivá lettek.

E hálás föladatból azonban le kell mondanunk; helyette újra fölveszszük az elejtett fonalat, s ha előbb általános vonásokkal, nagyjából jellemeztük Keménynél az embert; mielőtt műveihez fordulnánk, most még tájékozódunk kell a kérdés felől: hogy aránylik az emberhez a költő? Salamon Ferenc róla emlékezve mondja, hogy kedvezőbb politikai viszonyok közt talán kevésbé vágyik a nyilvános élet zajából a regényírás magányába, s bár mindvégig a toll embere maradt volna, de döntő hatású lesz a legfontosabb politikai kérdésekben. Ha a körülmények módosító hatalmát tekintetbe vesszük is, nehéz volna elhinnünk, hogy Keménynél költői ere csak a mostoha politikai viszonyok következtében lüktetett oly erősen, hogy a regényíró csak az államférfiú otiumából élt, szóval hogy a politikus a költőt elnyomhatta volna; és egyáltalán alig hihető, hogy a politikus fölülkerekedte Kemény írói tehetségét „erőteljesebb kifejtésre” hozta volna. Egyszerűen azért nem, mert a költészet nem volt Keménynél jobb hiányában időtöltés, a politika szurrogátuma, hanem igazán lelki szükség. Éspedig eredeti módon. *Csonka élete a költészetben lett egészsé; ez nála az elfojtott belső félig kényszerű kitörése, az illúzióktól búcsúzó ember újjászületése.* A költészet adta meg az alkalmat, hogy Kemény a parázsról, mely benne az élet viszonyai közt szunnyadott, lefújja a hamut. Mikor Kemény írt, csak akkor érezte magát egésznek, akkor élt és élvezett igazán. Más költőnél a költészet gyakran csak kiemeli azt, mit már az élet nyújtott; Keménynél pedig pótolja azt, mit neki az élet nem nyújthatott. Ez éppoly igaz, mint eredeti különbség, s részben megmagyarázza Kemény regényeinek szenvedélyes vonását. Amit ő magába fojtott, azt alakjai elmondják; ezek ékesszólók, erős érzékiségűek, a szív hangját értők, lelkének lelke; ezek hallatják a gyöngéd, suttogó szót, melyet Kemény magába zárt; ezekben a szenvedély cseng, kér, követel, míg az emberben fékezve volt; hőseiben alakot ölt, kifejezést nyer olyan is, mi Keményben néma, formátlan maradt. Nem ismerem regényírót, kinél a költői produkciónak mélyebb gyökere volna, mint Keménynél; nem elfojtottabb kedélyt, mely hevesebben kitörne, mint az övé. Ami a köznapi Keményben lappang, annyira lappang, hogy tájékozatlan szem észre sem veszi, az itt fölszínre tör, s hangosan élni kíván. Kemény nagyban a jánosbogár metamorfózisát mutatja. A költészet neki az volt, mi ennek a szép nyári est, a csillagos éj; a bogárka, melyet a nappal oly igénytelennek mutat, ilyenkor – ragyog.

Csakhogy e ragyogás az embernél fizikuma megrázkódásával, idegei fölcsigázásával jár. Nehézkes természete mintegy láncaitól szabadul, s lázas sietséggel használja a szabadság perceit, míg azután hosszas, vegetatív nyugalomába újra visszaesik, mint mikor erősen feszült húr megernyed. Az egyes műveken belül is megtaláljuk az erély és fáradság e nyomait.

A fentebbiekben talán némi magyarázatát lelhetjük annak is, miért küzdött Kemény oly makacsul a formával. Küzdött vele, mert a költészet nála nem formális talentum *szabad játéka*, hanem igazán életkérdés volt. *Képzelve eruptív; Gyulai Pálja*, „melynek minden lapja többet ér, mint az egész”, erre kétségtelen példa. Keménynek mindig lelkéből is átömlik egy rész művébe, s a költészet nemcsak kiegészítője fénytelen életének, hanem emésztője is. A drámai vonás, melyet művei mutatnak, már itt is föltűnik. S ne feledjük, Kemény lelke alapjában tűzhányó; s ha később új réteg borul rája, a kráter szája szűkebbre szorul, a tüze lohad: kitörései, ha ritkábbak is, tanúskodnak a forrongásról, mely a nyugodt réteg alatt nem szűnt meg soha. Így *Gyulai Pál* még egészen izzó növény; a későbbi műveknek csak a gyökerén érezzük, hogy forró talajból fakadnak, de bizony nyál megérezzük.

3.

Ha csak futó pillantást vetünk is Kemény műveire, észre kell vennünk azon nagy különbséget, mely az elsők s a későbbiek közt fönnáll. E különbség értékéről a pszichológus és esztétikus valószínűn vitatkozni fognak. Amaz *Gyulai Pált* érdekesebb műnek fogja mondani, mint *A rajongókat*, *A szív örvényeit* jellemzőbbnek, mint a *Zord időt*. A másik ellenben a két utolsó regény aránylagos művészi nyugalmit, tisztultabb formáját dicsérve talán feledi, hogy az elsők zseniális, merész részletekben, kitörő erőben gazdagabbak. Az első művek a küzdő, heves vágyé, az utolsók a lemondó, meghiggadt ember művei: amott az író szenvedélyesen befúrja magát tárgyába, itt nagyobb nyugalommal vagy legalább nagyobb megadással tekint körül: látszik, már éles választóvonalat vont az élet s költészet között – saját lelkére nézve is. Később inkább csak a kijózanult ember, gyakran a művész lép előtérbe, hogy a föl villanó költői pillanatokban szabadabban, vágyaktól tisztultabban alakítsa képpé azt, mi benne elsüllyedve vagy lappangva, vagy félig merülve rejtőzik. Osztályozgató elme azért Kemény költői működését két időszakra szelhetné: a „forrongó egyéniség” s a „művészi tisztultság” szakára.

S itt önkéntelen eszünkbe tolul, mily kevesen ismerik nálunk Keményt. Sokan nehézkességein úgy kifáradnak, hogy inkább lemondanak ismeretéről; a legtöbben nem is olvassák. Jellemző, hogy Keménynek még mindig nincs meg az az irodalmi emléke, mely őt elsősorban megilletné: műveinek együttes kiadása. Ha van az irodalomban becsületbeli kérdés, ez mindenesetre oda vág. Kemény az egyetlen regényírónk, kinél az élet fölfogása eredeti s mély; az egyetlen, kit a regényírók közül minden

művészi hiányai mellett is e tekintetben a külföld klasszikusai mellé állíthatnánk – s mégis? Csak az vigasztal, hogy amint Kemény nem lehetett divattá soha, a divat sem fogja megölni soha.

Műveinek egybefoglalása azért is irodalmi kötelesség, mert az egyes művek, külön-külön, írójoknak csak hiányos képét adják. Bármily érdekesek egyenként, mégis nyerne az által, ha a többivel sorba állítjuk. Így egy sajtószerű lélek történetét olvashatjuk belőle titkos jegyekben. Scott vagy Dickens egy műve az író majdnem egészen láttatja; Jókai néhány fejezetében már főlészre kerül az egész Jókai. Keménynél ez sincs úgy: az egyes művek mind megannyi költői fragmentum, melyek teljes értékét csak akkor becsülhetjük, ha az egészbe olvastottuk. Újra láthatjuk, mennyire összeforr Kemény költői tehetsége az emberrel; az utóbbi változásai mind érvényesülnek költői műveiben is. Innen van, hogy a *Gyulai Pál* Keménye nem egészen a *Zord idő* Keménye, s tehetsége is más csillogású a *Beszélyekben*, mint a *Rajongókban*.

Csak röviden utalunk a különbségekre. Már említém, milyen nagy a *Gyulai Pál* pszichológiai érdeke. Egészen eredeti módon, a múlt történet keretében, wertheri, fausti, manfredi elemeket egyesít magában; az egyén harcát az általános hatalmakkal szemben a részletekben oly erővel, megdöbbentő komolysággal nem mutatja egyik műve sem. Ez a regény hasonlíthatatlanul szenvedélyesebb, mélyebb, mint a *Karthaui*. Ezért nincs mit csodálni rajta, hogy ma már a kölcsönkönyvtárakból is kiveszett. Éppoly kevésbé lehet népszerű, mint pusztaság közepén szagatott tűzhányó nem lesz a nyaralók kirándulólhelye. Pedig *Gyulai Pál* már azért is érdekes, mert benne a múlt idők regénye mögött, rejtve mély értelmű modern dráma játszódik, melynek transzcendentális hőse maga a regény írója. Íme, a munka alaktalanságának egyik fő, pszichológiai oka. S e hőssel a *Karthaui* érzéseivel olyan, mint a síró gyermek; elhalványul, mint az északi fény bíbor világa mellett a gyöngy holdsugár. Alig van irodalmunkban költői mű, hol – bár az esztétika rovására – nagy, eredeti egyéniség közelét annyira éreznők, mint *Gyulai Pálban*. Vérével írta Kemény.

A következő regényekben vagy beszélyekben is még hánycódik a költő lelke, hanem most főleg azon démoni befolyás foglalkoztatja, melyet a nő gyakorol a férfira. Nem csalódunk, ha azoknak mély érzéstől, meleg érzékiségtől áthatott lapjain nemcsak a művészi erő, a pszichológus figyelme, hanem az író közvetlen érdekeltsége nyomait is fölfedezzük. Kemény nem tudta volna a nő varázsát olyannyira éreztetni, ha maga is nem állott volna hatalma alatt. Ő a nőt érzett s nemcsak képzelt benyomások után rajzolta. Érzékiségét is érdekli, innen a melegség, mely sorain átömlik, szemében a villám, ha a nőre tekint. Ezért érti a női arc titkait, a néha észre is alig vehető mozdulatok értelmét, a nők idegességét, migrénjét és sze-

szélyeit. A magyar regényirodalomban csak Keménynél él a nő, s az a delejes viszony, mely az életben a két nemet egymáshoz vonzza, csak az ő regényeiben ébred újra föl. A *Férj és nő* már hidegebbnek mutatja az író. A kacérságnak, melyért Sarolta majdnem ártatlanul bűnhődik, itt már rút oldalait rajzolja: Idunára a bűn bélyegét nyomja. S helyette támadnak ez egyszerűbb szövetű, eszményibb, de mindig meleg érzékiségű szerető és lemondó nők, mint Eliz és később Dóra; vagy pedig az oly alakok, mint Deborah vagy Báthory Zsófia, kiknél a kacérság vagy szeszély csak a költőiség egy újabb eleme. Hanem most már újra nem a nő középpontja regényeinek. Az utolsókban megint visszatér első eszméihez; a jelen életből a történethez; a sorstól, melyet női kezek fonnak, a sorshoz, mely az embert örömeivel, bánatával, erényével, bűnével tragikai végzet játékszerévé teszi. Az alaphang ugyanaz, mint *Gyulai Pál*ban; hanem az ember hallgatabb, nincs benne annyi láva.

E rövid megjegyzések is mutatják, hogy nem elég pusztán nagyobboldó művészi erőről vagy fejlettebb formaérzékről beszélni Kemény későbbi műveiben. A változás oka mélyebben fekszik: függ egyszersmind az író kihűltebb egyéniségétől is. Eleinte a költő a heves, ingerlékeny, külső kergessége dacára érzékeny emberrel együtt járt; majd szakadás állott be, s a nyugtalan útítárs visszavonult. Az író valamivel szabadabbá és hidegebb lett. E körülmény megvilágítására különben újra az életíró ujjmutatása volna szükséges. Mi tehát inkább azon vonásokra vetünk szemet, melyek Kemény műveit általánosságukban jellemzik.

4.

Ismert dolog, mennyire drámai érdekűek Kemény regényei. E drámaiság oka azonban nemcsak tárgyukban, hanem benne rejlik már azon törvényben, amely szerint Kemény képzelme működik. Azért nem elég regényei drámai voltára pusztán rámutatnunk; azt legalább részben a költő sajátosságok képzelmeiből le is kell vezetnünk. Keménynek különösen első műveiben e sajátosságok élénken kidomborulnak. A legfényesebb lapok azok, hol képzelmének hallucinatív ereje nyilvánul. Kemény néha egy álmoképben, minden reflexió nélkül érzékíteni tudja alakja jellemét, sorsát, lelke titkos ösztöneit. Csak olvasnunk kell például *Gyulai Pál*ban Senno álmát, hogy képzelme hallucinatív erejéről meggyőződhesünk. Kemény igazán akkor költő, ha a belsőt érezteti, amint leírásai is akkor szépek, ha erős hangulat tükrei. Képzelme akkor van elemében, ha a lélek fenekéig jutott, ha alakjai belsejébe világít, s ott rendesen a drámai pontot világítja meg.

Alakjai tehát jobbra nagy dialektikusok, álomszökök; mind bírnak az őket megalkotó képzelem sajátágaival. A hallucinatív képzelem elhitt magja gyorsan kikél lelkükben, s ilyenkor támad ott sejtelem és vágy, szerelmi kél, mámoros érzetek, víziók, melyek örülésig visznek, s melyekben a lelkiismeret mintegy érzéki alakot ölt, fenyegető képek, altató ábrándok. Valahányszor a jellem válpontokhoz ér, vagy indulat ragadja el, az alakok képzelme önkénytelen erős mozgásba jó, mint mikor zajlik a tenger, mielőtt a vihar valójában kitörne. Innen van, hogy szívök titkát a szerencsés költői pillanatokban a fantázia varázsbetűiből tanuljuk olvasni, s mellesleg megjegyezve, ez az egyedüli „költői lekió”. Emlékezem itt Hamletre, ki magáról mondja, hogy benne csak egy félelmes dolog van, a képzelem. A lélek és sors utait, a föld alatti üregeket csak mély kedély erős képzelme képes pillanatokra megvilágítani. Ezt érezte Hamlet, ennek párányát érzik hol erősebben, hol gyöngébben Kemény alakjai is.

Már szervezetük is képesíti őket a képzelem játékaiba. Csak Kemény hőseinek van a magyar regényben élő fizikuma. Idegeik finomak, érzékenyek; hallószervöket a legkisebb nesz, látóidegöket a legparányibb fény megrezgeti. Érzik az idő benyomásait; a verőfényes vagy borús ég, a reggel zaja vagy az est magánya mind különbözően hangolja őket. Csakugyan Kemény alakjai főleg a hangulat emberei; még a durva jelleműekben is, mint Kolostory Tamásban, Izidorban, nőies érzékenység nyomai-
ra találunk.

Az alakok e sajátága mintegy kényszeríti őket a magányba vonulásra; Kemény regényfejezetei néha hasonlítanak cellákhoz, hol az egyesek megvonják magokat, hogy minden kényszerből menekülve, képzelmök játékának szabad folyást engedjenek. A legtöbb alakban van valami a költőből; szeretik a magányt, s mint némely növény az éj csöndében nyitja meg kelyhét, úgy ezek is az egyedüllét percében tárják föl lelküket. Ilyenkor annál erősebben visszhangzik bennök minden távoli zaj, az élet sejtelmes percegése. Csillag rezdül az égen, s a föld vándora – legyen nemes vagy nemtelen – a képzelem szálán fölkúszik hozzá; egy kis neszre kívül az alakok lelkében könnyen zivatar kél. Ilyenkor, különösen *Gyulai Pál*-ban, ittasak a gondolatától, vágytól. A magányban nemegyszer szemök vagy mélyebben vonul üregébe, mint Dantéé, vagy kidülled, mint az örülté. „A szenvedély behat a bőr szövetein, az izmok rostján, az idegek érző szálain egészen a szív gyökerei közé.” Az egyiknek „rémes ábrándok tüze által vésődik a szándék fölhevült szívébe”; a másikra egy képzet úgy hat, „mintha hátgerincére láthatatlan szivattyú decemberi szelet fújna”. Az alakokban ilyenkor élnek a képzetek s villanyos ütéseként rezgik át a testet. A gondolat a „vérlüktetések” szerint majd óriássá fúvódik, majd törpévé lohad. Vagy kirepül a lélekből, testet ölt, s látható alakban ijesztgeti terem-

tőjét. Vagy máskor visszhangzik tőle nemcsak a szív minden szöglete, de a szobák fala, az erdők fái, a levegő, az egész világ.

Általában: Kemény alakjaiban a reális, a tények világával lépten-nyomon összeszövődik egy másik, a képzelem; a sejtések, a látományok világa. Kemény jellemei igazán költőiek ott, hol e kettő bennök a drámai mozzanatokban egymással közel érintkezik, percekre egyesül. Hősei így nagyobbára kétlaki emberek, kik csak pillanatokra élnek a külső, a tények világában, hazájuk inkább a lelkiismeret. Mindannyian szemlélkedők, kik előtt a tény sohasem nyom annyit, mint a benyomás. Tulajdonképp egyik sem tényei által lesz boldogtalan, hanem benyomásai által. Gyulai Páltól Pécsi Simonig nem a tett sodorja el Kemény hőseit; bukásuk végső oka kedélyükben rejlik, azon szempontban, melyről a cselekvést tekintik. „Ó! az én elhibázott életem!” – ez Keménynél gyakori refrén. Ő tulajdonképp a kedély tragikumát rajzolja, mely mintegy megszületik még tetteink előtt, mert alapja öröklött természetünk, s azon „piciny eszmeparányok”, melyekből tetteink „növényágya” alakul.

Különben most csak annyit akartam megjegyezni, hogy Kemény alakjai többet beszélnek magokkal és magoknak, mint egymással és egymásnak. Csak röviden végeznek a világgal, aztán hazafutnak magányukba, hol az álom erejével táruul föl belsejük. A képzelemnek a belsőre irányultságát a legfelületesebb olvasó is észreveheti Kemény első művén. Ennek hőse, kivel az író lépten-nyomon azonosítja magát, nem egyéb, mint a regény különböző részeibe elszórt monológ. Ha monológok drámai hőst megteremthetnének, Gyulai Pál volna rá szemenszedett példány. A későbbi regényekben is sok a szólójelenet. Szőke Pista, a szombatos pap e tekintetben Sennónak a mása, és Barnabás, ha egy harmadikhoz beszél is, éppúgy csak magával folytat szóváltást, mint első regénybeli rokona, Gergely diák.

Az alakok monologizáló hajlama csakugyan majdnem képtelenné teszi őket a párbeszédre. Keménynél alig van jelenet, hol két hatalmas jellem drámai összeütközésben közvetlenül egymásra csattanna. Ha találkoznak, fojtott érzellemmel találkoznak, a kitörés csak akkor történik, midőn egymástól elválnak. Ha Kemény drámát írt volna, azt hiszem, hősei mind külön, egymás után lépnének föl, és mély, költői szavakban adig elmélkednek a sorsról, míg az valahogy rájuk csapott volna. Kemény képzelme, ha hevül, egyáltalán nem szereti a kitéréseket, s míg ereje tartja, egy irányban halad tovább. Épp ezért néha párbeszédei nem egyebek, mint álcázott monológ. Ahelyett hogy egy ember szóné az eszmét, forgatná ellenkezőjére, boncolná, újra összerakná, s követné menetét, amint rokon vagy ellentétes képzetek közt tovaszáll: a munkát ketten végzik, monológot hajtanak egyesült erővel. Még világosabbá válik a dolog,

ha megfigyeljük, hogy a párbeszéd alatt szavaival mindegyik nem anyyira a vele beszélőt, mint inkább magamagát gerjeszti föl. Bizony rossz causeur-ök. Legjobban sikerül a dolog, ha személyei Kemény két szélső hangulatának adnak kifejezést; ha hevessel a hideg, a kitörővel a szarkasztikus, az álmodóval a gúnyos áll szemben. Ilyenkor a beszélgetés Keménynél is szikrát vet.

Hanem a két véglet közt van a kedélynek még egy hangulata, mely Kemény képzelmében mesterien tükröződik: az elégikai hangulat, mikor a lélek rövid időre minden nyomástól csodálatosan szabadnak érzi magát, és a reménynek megnyílik. Elhagyott helyen így fut föl repkény romok között, így illatozik a virág zivatar előtt. Ez a hangulat teremté Dórát és történetét, ez a hangulat szállja meg Kemény alakjait mind, ha a közeledő vész előérzetével szívökben a boldogság képét szövik. E hangulat Keménynél már azért is álomszerű, mert édes sejtései sohasem valósulnak.

Láthatjuk: Kemény regényeiben mindenekelőtt hangulatok költője, a lélek magyarázója, és pedig a drámai szenvedélyű vagy elégikai pillanatok magyarázója. Ilyenkor a clairvoyance egy neme fogja el, mely költői erejének is világos bizonyítéka. Kemény képzelme akkor rajzolja legközelebb a világot, ha a lélekbe tekint. Alapjában a dramatikus képzelmével rokon.

5.

Az ily képzelem a hangulat árnyalatával fogja látni a külső világot is. Itt is a lélek visszfényét keresi, s nem a tárgyak fölületén, azok plasztikáján, a formák szépségén pihen meg. Különösen a természetet úgy tünteti föl, mintha ember nézne ki belőle; Keménynél a völgy mosolyog, a szél visít, a virág álom, a porszem élő atom. Nála ez nem metafora, hanem természetes kifejezés, nemcsak költői kép, hanem átértett hangulat. A természet iránt szimpátiával bír, mint bármely nagy költő, s neki is megvan éles tekintete, mint Shakespeare-nek, ki Macbeth komor várán a fecskéfészket észreveszi; és éles hallása, midőn a természet hangjaiban láthatatlan szellemek zenéjét észleli. Bizonytalán kevés írónk van, ki a természet hatását tükrözni s hősei kedélyállapotával összhangba hozni annyira tudná, mint Kemény. Ilyenkor is támadnak költői pillanatai, melyek hatása alatt, ha német regényíró festői leírásait olvassuk, mintha élet helyett színes vásznat néznénk. Keménynél a tájnak a hangulat által lesz fiziognómiájuk, nem pedig mesterséges színvetítés által. Bennük nemegyszer a levegő rezgését érezzük, az erdők neszt halljuk; átsurran rajtok a napsugár, vagy megrezdül bozótok felett a hold fénye. A részlet sohasem rí ki: amint

az egész hangulatából kelt, újra abba olvad vissza. Azután Keményre különbözően hat a reggel és az alkony, a verőfényes délután s az éj. Szóval Kemény a természetet sem pusztá képzelet után rajzolja, mint azok, kik néha tündérkerteket jobban leírnak, mintsem erdeink, hegyeink jellegét vissza tudnák adni, s kiknél holdbéli tájakon mászkálunk még a Kárpátok között is. Kemény mindenekelőtt benyomásait adja természeti képeiben; nem képzelme játékaival szövi a hangulatot, hanem hangulatával táplálja képzelmét. Mi könnyebb regényíróinknak, mint egy várromot megrajzolni! Keménynek előbb látnia kell, aztán rajzolja. Mindenütt „élő” benyomások után indul: nem szereti a költői hazugságot sehol és semmiben. Különösen érti és érzi az éjet, midőn a tárgyakra homály borul, s a természet élete a színek s ezer jellemző formák világából átköltözik a hang világába, s érzeteti kísérteties jelenlétét minden neszben, a szű percegéstől a szél sivításáig. Ilyenkor az olvasót pillanatokra igazán illúzió fogja el; lehetetlen nem éreznünk, hogy Kemény regényeinek ez a sora vagy lapja hasonló benyomások alatt, az éj percében keletkezett, midőn aludtak az emberek, s a költő virrasztott, körötte néma csendben, izgult idegekkel. E körülmény magyarázza meg részben azt is, miért van írónknak oly éles hallása. Amint a lélek ezer sejtelmeit ismeri, a külső természet ezer neszét is észreveszi. A kicsiny bogár zizegését oly csengőn hallja, mint-ha acél pengene. Az ember beteges idegrendszeréből így alkot magának a képzelem költői tőkét, s így surran át Keménynél valami az emberből lépten-nyomon könyvébe.

És hogy ismeri Kemény az állatot! A hinduk rokonszenvéhez hasonló érez iránta. A kis vörösbegyűtől a keselyűig, az evettől a sűrűk vadjáig minden állatnak megvan a maga fiziognómiája, melyet ő éppoly elevennek s tünékenynek rajzol, mint az a szabadban előttünk föl villan. Változatosság okáért, csak hamaros példaként hozom föl azt a kis természeti idillt, melynek tanúja a Deákék várából útnak indult Elemér (*Zord idő*).

„Oly szép délelőtt volt, mintha a természet megmutatni vágyott volna, mennyire tud, ha akar, kellemes és igéző lenni. Az erdő minden lakosa érezte, hogy ünnepnapja van, hogy több öröme számíthat, mint máskor, s hálából a cser tetejéről a rigó legharsányabb dalait füttyülé, a galagonya ernyője közül a vadgalamb legkedélyesebben bűgött, s még a jókedvű kakukk is minden favágónak s pásztorleánynak, ha meg sem kérdé, száz évet jósolt. S mily fürgén ugrik a mókus Elemér szeme előtt egyik ágról a másikra, mily furcsán torzíttja föl bóbítáját a banka, mily gyorsan kopogtat a fa kergén a harkály, s mily nagyúri megvetéssel tekint a szirtdarabról e hőbortos nép tréfáira a varjú! A hegyi ér csattogott, zúgott, s aláhullva, fehér foszlányaival verdeste a mészkövet és vörös agyagot: de midőn kitombolta magát, a simább hegytéren virágos partokat áztatott, ragyogó tükréhez

csalta a szitakötőt, a kék lepkét s a tarka szárnyú pillangót, s miután a nap sugaraival eleget mulatott, megint a homályos erdőnek fordul, tán csak azért, hogy Elemérnek megmutassa a harasztot, honnan a dámvad kiugrik, s azokat a parton hagyott lábnyomokat, melyekről a vadász a szarvas közellétét gyanítaná.” Stb.

Hanem – mint említém – kiváló előszeretettel keresi Kemény a természetben is a sejtelmes, a nyugtalan világát; ha ismeri Ruysdael tájait, mégis örömeztőbb téved a fantasztikusba: a szél visítását, az éj fölszabadult szellemeit kedveli. Még a formák hazájában is, Caracalla fürdőit leginkább holdas éjen bámulja, mikor a nagy arányokat árnyak lebbenése fődí. A természettel szemben is kedveli az álmod; mint álmokép vonulnak el előtte a pontini mocsarak, álmoképet hajt föl benne az éj, az erdők sötéte, a rejtelmes holdfény. És mindenekelőtt a természetben is azt a szimpátiát kereső, mélyről fölbuggyanó lelket rajzolja, mely alakjaiban él.

Ha most képzelme az emberi külső megjelenítését kísérti meg, ezt bizonyos tekintetben éppúgy staffage-nak használja a belső, a hangulat föltüntetése, mint a természetet. Amint regényei cselekményében a sors vonásai tűnnek elénk, a természetből titkos élet beszél, Keménynél az ember arcán is lélek ül. Tudja rajzolni az alakon a változót; a szemben tükrözteti a fájdalom felleget vagy a boldogság derűjét. Ha néha hosszasan válik is a hatás leírásában, melyet hőse a szemlélőre gyakorol, a leírásokból mindig merül föl egy-egy kép vagy megjegyzés, mely illúziót kelt. És akkor nemcsak olvassuk, hanem látjuk, amint Stefanie hófehér karját a függöny mögül kidugja, és amint a redős Haller Péter örökös bocsánatkérő arcával vékony, száraz, finom kezét üdvözléssel felénk nyújtja. Egyáltalán Keménynek mindig vannak sorai, hol néha rövid szóval az egész alak képét adja. Egy-egy eredeti mondas, melyet megfelelő mozdulat kísért, oly elevenné teszi némely hőst, hogy azután, ha reá emlékezünk, mindig hasonló helyzetben, ajkán ugyanazon szóval látjuk magunk előtt. Ha Kemény képzelme nemegyszer holtan hurcolja magával alakjait, ilyenkor az élet szikrája száll beléjük.

Különösen, ha drámai helyzetekbe jutnak, a nők Niobé mozdulatait, a férfiak Shakespeare hőseit hozzák eszünkbe. Ilyenkor a lélek egészen kigubbaszkodik a test tagjaira, és nyilvánvalóvá lesz. Kemény pillanatra festővé, szobrasszá válik. Élesen látja a test görbülő vonalait, az arcizmok gondolatgyors mozgását; a sápadást és az arc pillanatnyi tűzét. Ilyenkor föl tudja tüntetni azt is, hogyan zökken ki a lélek rendes sodrából, és hogyan ragadja meg, a testből távoztában, a fázót, reszketőt a sors. Így válnak alakjai hallucinációk játékává; néha a végletig, mert kimered szemök, alsó állkapcsuk lecsuklik, mint a halottnál. Metsző rövidségében például kitűnő Tarnócziné halála: szinte érezzük a levegő súrlódását, midőn az

árva özvegy élettelenül a földre hull, utolsó szavát hörögve: „Hazudsz.” Vagy ki feledné Eleonórát, amidőn a kéjenc Markházi termében a pam-lagra dölve fölkiált: „Vérpadra küldöttem férjemet, ó, ég! ... a pallos piros-lik, erkölcsöm hófehér.” Vagy Pécsi Debórát, midőn sejtí, hogy Elemér hulláját hozzák. Hogy szeretne kocsi-jából kihajlani, de az iszony miatt ereje elhagyja; mint csukódnak le szemhéjai, míg végre kétségbeesett el-tökéléssel a kocsilépcsőn leugrik, s kezét fölemelve a társzekérre mutat: „Érzem, hogy ama halott Kassai Elemér.”

Épp oly szépen rajzolja Kemény az érzések viharát külső nyugalom-ban. Bodó Klára férje, gyermekei miatt aggódva áll Lorántffy Zsuzsánna előtt (*A rajongók*); megeredtek könnyei.

„– Nem parancsoltam-e, hogy rendben tartsd magad? – szolt a fejede-lemné komoly arccal.

– Csak ne hullanának rám a boltozat kövei! – gondolá Klára, forogni vélvén maga körül a termet.

– Ha gyöngé vagy, távozzál innen! – ismétlé a nagyasszony.

Klára mozdulatlanul állott, mintha szellemek láncolták volna fölold-hatatlan kötélekkel a padlózatához. A vért lázas szíve orcájára hajtotta, de onnan megint visszautasítá eltökélése. Arca fehér rózsá és piros rózsá volt föl-váltva, míg néhány másodperc alatt a súlyegyen helyreállott, s a szenvedő szombatosné úgy nézett ki, *mintha álmából ébredt volna föl, s nem tud-ná, mi rezzenté el* a fantasztikus képeket, melyek körüllebegék.”

És hogyan rajzolja Kemény Izabella királynéban az anya fájdalmát, midőn gyermekét a szultán táborába kell küldenie? „Hallá az ágyúdör-gést, mely fiának a szultán sátorába lépését adta jelül. A várt s rettegett jel-re karszékbe hanyatlék, sápadt arca a halottéhoz hasonlított, *de ajkai mo-zogtak*. Hihetőleg imádkozott féleszmélettel, mintha álmodná, hogy oltár előtt áll, s az Istennek beszél gyermekéről.”

Itt a toll embere a festőt messze túlszárnyalja. Különben majdnem ügyetlen dolog Keménynél példákat idézni. Az ily jelenetek hatása csak előzményei által nyeri meg teljes erejét.

De Kemény fantáziájának még egy eleméről kell röviden szólnom. Az nem csak álomlátó, nem csak percenként eleven részletrajzoló: Alad-din bűvös lámpáját is meggyújtja néha, a fantasztikusnak is mestere. Annyi bizonyos, hogy a fantasztikus iránt való érzék Kemény saját-ságos költői lényében gyökerezik, s nem a nyugati romantika pusztá, önkényes utánzása. Az életben józan Keményt mély rokonszeny vonzotta a káprá-zatos álmok felé, s ilyenkor képzelme csillog, mint az a gyűrű, melyet a törpe Alhikmet nyújt át egyik novellája hősének. Néha nagyon eredeti, hogyan szövődik egybe Kemény képzelmében a regevilág pszichológiai motívumokkal. A rege költői fényű marad, s mégis szimbólum lesz; most

a boldogság hiúságát, majd a bűn szörnyűségét, most a lemondás fájdalmát, majd a szerelem gyönyörét rajzolja. Néha a regeszerű Keménynél csak a rajz majd fényesebb, majd sötétebb koloritjában nyilatkozik. Ez az, mit képzelme foszforeszcenciájának lehetne nevezni. Ilyen csillám lebeg Eleonóra sebeshelyi magánya fölött (*Gyulai Pál*), Jenő gróf kertjén (*Ködképek*), midőn a szerelmes Adolf átmegy rajta. Különben a fantasztikus csak igen ritkán nyomul előtérbe, mint például Gergely deák rajzában (*Gyulai Pál*); rendesen csak pillanatra megvillan; most a titkos kormánytanács termének egy szögletében guggol (*Gyulai Pál*), majd egy nőalakon fut át, azután az éjbe vész, a szél szárnyaira ül, vagy a virágok illatát teszi kábítóbbá.

A fantasztikus különben sohasem a pszichológia rovására jelentkezik Keménynél; *Gyulai Pál*ban egy kissé modor, később azonban mindig úgy támad, amint természete hozza magával; futólag. Rendszeren csak a részletek hatását teszi intenzívebbé. Nincs színe nélkül a csillagvizsgáló Pécsi Simon; a száraz Kassai vonásain is átsurran, s Barnabás diákra is démoni árnyalatot vet.

Ez a lidércszerű Kemény fantáziájában.

6.

S milyen világba vezet ez az érzékeny, heves, fantasztikusra hajló képzelem? S ha – mint láttuk – a lelket keresi az élet nyilatkozásaiban, folyton, mint Ízisz Ozirisz elszórt tagjait – milyen ez a lélek? Komor világ az, melybe Keményt hangulata sodorja. A mosoly tűnő benne; legmegindítóbban szép arcokról röppen el, melyek sorsa kora hervadás. Annál több a könny, az elfojtott sóhaj, a fölhasanó átok; ezzel szemben a görcsös kacaj, durva „röhögés”, az erőltetett hahota. Keménynek nincs regénye, hol szívből fakadó nevetést hallanánk, a naiv öröm, zavartalan vidámság kifakadásait. Ez elég jellemző adat arra, hogy Kemény világa csonka világ; olyan zord tájék, hová a napsugarak csak rézsút esnek, s nyomukat sárgás köd mutatja. A ködön csak néha tör át tündéri fény; azt hinnők, káprázat, mert amint föltűnt, menten letűnik. Villanás, mely után még nyugtalanabbá válunk.

S ez a nehéz nyomású, ködös világ már születéskor sápadttá teszi az arcot, kedélyt. S csakugyan, egy oldalról gyakran izgatott, heves, a sorsal birokra menő alakok tűnnek elénk, a másíkról hideg, kiélt, szarkasztikus jellemek, ott sötét álmodók, itt kiábrándultak; ezeknek közepette jó emberek, kiket gyöngeségek megöl; hülyék, szószaporítók, rövidlátó optimisták, kiket a sors vérig üldöz. Csodálatosan vegyülnek velök néha

gyöngéd alakok, kiknek nyomán rózsza nyílik; hanem ezek csak röviden élnek, egynapi virágok, szebb világ tűnő zálogai, olyanok, mint Shakespeare véres népe közt Arthur és Cordelia. Mellőlük sem hiányzik a sötét árnyék: a Dórák mellett Dorka, az Eleonórák mellett a sápító Barbara; Elemér mellett az őrző Barnabás. Mindannyian egy „memento”, mint ha mondanák: nem azért születünk, hogy boldogok legyünk. S Keménynek alig van regénye, mely összetépett boldogság regéje ne volna. Mi öli meg a boldogságot? Baziliszok mozog regényein át, melyek láttára elhamvad a könnyű öröm, a meglelégedés; a sorsnak van ez a szomorú hatalma. Kemény költői világának csakugyan az egyik bélyegző sajátja, hogy az osztó igazság benne minden erőt, hatalmat a sorsnak, minden vakságot, gyöngeséget az egyénnek mért. Kemény hősei a sors prédái, rabszolgái, kik mindeneket odaáldoznak uroknak; hátra csak szerencsétlenségek vagy tehetetlenségük tudata marad. Énkívülem nincs más urad – mondja a sors; a boldogságot választád céloznak: volt, nincs; az erényt vezetődnék: épp általa kerülész hálómába; bűnnel dacolsz – ím, eltaposlak; gyöngeséged által akarod szálnalmamat kinyerni: hülyeséged csak haragom uszítja. Mindenütt a negáció érvényesül az egyén tervei ellen. Az ember igazán játékszer, „csipetnyi por”. Kemény világában ezért az egyén küzdelme csak látszólagos, mert hiábavaló; valójában nem is harc, hanem vergődés. „Börtön a világ”, s mi foglyai vagyunk. Ez a beteges romantika Kemény költői világnézetében benne van, s egyik oka ama fojtó benyomásnak, melyet munkái az olvasóra gyakorolnak. Ezért hősei is éppen nem drámába való jellemek: csak drámai mozzanatokkal bírnak. Hiányzik bennök a kihívó cselekvés, a dac őseréje, az a richardi szó: „én vagyok én”, mely kezdetben Shakespeare minden tragikus hősében testet ölt. Őket a sors mindig csak befonja, sohasem támadnak. Passzív emberek, kiknek „eredendő” bűne az érzékenység. Innen aztán az eredeti morál: túrj. Annál erősebb vagy, minél büszkébben, annál jobb, minél nyugodtabban túrsz; mert túrnöd kell. Brennus meggyilkolja Rómát: ne fuss hát jajveszékelve a város utcáin, utánozd a szenátort, ki a gallus gyilkát teljes díszben, mozdulatlan ültében, némán fogadta a fórumon.

A sztoikusok morálja? Hanem az a különös, hogy Keménynél nem sztoikusok hirdetik. Alakjaiban meleg vér lüktet, s az élet ösztöne erős. Ez a morál nekik csak keserű orvosság, mely nem gyógyít; olyan morál, melyet kedélyük csak „par dépit” fogad magába. Szinte érezzük, hogy ez a morál csak jobb hiányában szurrogátum, igazi kényszeregyezés: mert másfelé vonzanak a vágyak, s másfelé mutat a tapasztalás. Ez az ellentmondás is súlyosbítja az alakok vergődését; melyet még fájdalmasabbá tesz az, hogy amily megkötöttek egyrészt, oly eleven erkölcsi érzékkel is bírnak. Nincs Keménynek egy alakja sem, melybe az erkölcs egy suga-

ra ne esnék, és még a gonosz is folyton a beszámításról elmélkedik. Az egyén törekénységével így párosul érzékeny lelkiismeret: és ez a második körülmény, mely Kemény regényeinek idegenszerű hatást kölcsönöz. Hősei mindent magokra vesznek és tehetetlenek; midőn a viszonyok ragadják mint forgatag: amily mérvben ernyed ellenállásuk, lelkiismeretök félelme nő. S így aztán megfordul az eredeti helyzet: gyöngeségüket a sorsnak tulajdonítják, tettöknek sors fonta következtét pedig saját lelkök rovására veszik. Mert a kötelékekből való kiszabadulás helyett folyton a sors megfoghatatlan kényszerét nyomozzák: önként hálójába kerülnek. Befonják magokat, midőn befonatnak. Ezért kínozza Kemény alakjait képzelmök legalábbis annyira, mint az élet. Gyulai Pálnál ez a „titok” valódi jelentése. Az emberek lelkiismeretökben a sors nyilallását érzik, s ettől halnak el, ha jók, ha gonoszak; ha tettök arányban van végzetekkel, ha nincs.

Ez bizony tragédia, hanem olyan, hol a lelket senyvedés emészti meg, nem pedig a harc tüze; az ellenfelek nem méltó ellenfelek; az egyénnek már az első pillanatban nincs ereje; a végzet hatalmával szemben nem szenvedélye áll, csak érzékenysége. Ez az érzékenység öli meg Gyulai Pált; képzelve mérgezett, mint Hamleté; s tragédiája is itt játszik, nem az életben. Ez az érzékenység később még jobban beveszi magát az alakok húzába, s tárgyilagosabb, színesebb kirajzolást nyer. Laczkó István, a szombatos pap szívében is él, s végzetévé válik. Barnabás diákban is megvan az „érzékeny ember”, s mert ezt sértette meg Elemér, lesz az embergyűlölő Barnabásból a rossznak démona.

Valóban azt mondhatjuk, Kemény alakjai, mielőtt tragikaiakká válnak, már szerencsétlenek. Keménynél a bűn is szerencsétlenség, mint gyakran az erény. S hősei szerencsétlensége lelki éberségek arányában nő; tekintetök annál sötétebb, minél mélyebb; mert minél mélyebb, lelkök szövetén a sors szálait annál inkább saját műveknek nézik. A sors lázában szenvednek, s az ily betegeknek a válság nemegyszer örülés. Senno megőrül, Laczkó István megőrül, Barnabás megőrül, Jenő gróf a mánia szélén áll, s több más is az eszmélet határát érinti. E jelenség oka Keménynél nem regényei technikájában, nem hatásvadászatban, hanem egyenesen pszichológiájában fekszik.

S e pszichológiának különösen még egy jellemző oldalát kell kiemelnünk: Kemény szereti úgy rajzolni az embert, hogy jó indulatait által, nemes részeiben szenvedjen legtöbbet. Még a gonosz lelkébe is hint egy csepp jószágot, száraz szívekbe is beoltja a gyöngédség egy parányát; s midőn itt a bűnhődés ideje, ha az egész ember érzéketlenné válik is, és elfásul a lélek: ott, hová a csöpp hullott, sajtó, égő seb támad. Mert az szenved bennünk, ami jó; az bűnhődik bennünk, ami nemes. Keménynek

mély a gondolata; csak az a kár, hogy ellenképe hiányzik. A jó bennünk le is győzi a sorsot, a nemes bennünk győzedelmeskedik is a végzet fölött. Keménynél azonban rendesen a Golgotára vándorol, s fénnel övezi a szenvedőt, de mindig csak a szenvedőt. A tiszta jószág magában védtelen; bűnös szívében pedig a szenvedés csírája.

És mi minden lesz a szenvedésre ok! Nemcsak a bűn; egy ballépésünk, gyöngédtelen tettünk, ártatlan hibánk. Nincs a léleknek rése oly piciny, melyen a sors át ne vethetné kampóit; és nem ismerek példát arra, hogy író oly költői igazsággal végzetessé tudta volna tenni az emberi gyöngeséget, hibát, mint Kemény. Néha innen fejlik nála a tragikum. S ez a tragikum nem csinált; az író kedélyéből fakad, s Kemény regényei már azért is tragikaibbak, mint Gyulai hasonlítása szerint, tragédiáink. Kedélyében megvolt hozzá a mag, s képzelmében életet nyert a tragikum; nem volt pusztán esztétikai recipe. Hanem a tapasztalás is kifejleszté e sajátságos pszichológiát. A többi között, nem tükröződik-e változó formákban több regénye emberein az a mély benyomás is, melyet Keményre Széchenyi sorsa tett? Nehéz ezt kimutatni, de a gondolat önkénytelenül fölmerül.¹

7.

Főtebb említém, hogy Kemény világa csonka világ. Hiányzik belőle a verőfény éltető, átható ereje; mindazon érzelmek, melyeket a napsugár érlel a lélekben. A ködös légben az élc szikrája nem pattog, a humor nyirkossá válik, s ha valakit kacagni látunk, hamarjában nem tudjuk, görcs húzza-e össze arcizmait, vagy tréfás indulat játszik-e rajtok. Az ember inkább fázik, és sokkal nyugtalanabb, semhogy nevetni tudna; oly érzékenyek leszünk, hogy sért a nevetés. E körülmény is elárulja az író feszült idegrendszerét: alakjai arca torzul, ha nevetnek. Vihognak, röhögnek, föl kacagnak egy kissé, mint az elkárhozottak. Csak a nők arcán surran el igéző, ingerlő mosoly; hogy használt képpel éljek, ez az egyetlen hely, hol Keménynél a gráciák fészkelnek; különben lidérc nyomása nehezül a világra. Azért erőltetett valami Kemény humora és hideg tréfája. Vidám alakjai egészen mellékesek; egy kissé primitív fametszetek, emlékeztünkben alig hagynak nyomot. Ha pedig Kemény humorizál, olyan benyomásunk van, mintha óra zakatolását hallanók, szeleettek táncát látnók. A humor nála mindig bizzar hangulat kifolyása; támad, ha félelmes neveléssel párosul, ha a gyöngét, korlátoltat táncra vonja a sors, ha

¹ Az életíró egyébként sem mellőzhetné azon mély pszichológiai okokon alapuló hatás rajzát, melyet Széchenyi gyakorlott Keményre.

jószívű együgyűség kemény leckét kap, ha idegfeszítő szenvedély józan-ságot színlel, vagy ha durvaság tréfál letiprott prédája fölött. Kemény humoristái keserű bolondok: Gergely diák, Barnabás. Ilyen keserű humor vonul át Tarnóczinén; humoros hangulatba jó néha Kassai, Kolostory Tamás. A humor tulajdonképp az epe játéka; fékétől szabadult szarkazmus.

Ott sem tiszta a benyomás, hol Kemény jó embereket rajzol a humor csillámával. Szembeszökő példa a két Deák testvér. Kemény velök egyrészt túlságos érzékeny s nagyon kegyetlen. A világtól elzárkózottan élnek, öreg gyerekek, kik a világ sorát nemigen ismerik; monoton, folyton egy gondolatot hajtó beszélgetésük, gyerekes jóságuk, áradó szívök s száraz agyuk önkénytelen két jólelkű mániákusra emlékeztetnek. Inkább a száanalom tárgyai, mint a humoréi. Haller Péter aggult tehetetlensége, végtelen szívjósága s rút külseje, nemes lelke s pergamen arca sem olvad össze képzelmünkben egységes humoros benyomássá. A humor egy neméből fakad a groteszk jelenet is, midőn hajlongó törökök letakart tányéron hozzák Barnabás fejét a szélütött Dani bácsi elé (*Zord idő*). Itt Kemény a szörnyű hatását azzal fokozza, hogy belőle gúnyt űz. Ilyenkor nem utasíthatom el a gondolatot, hogy Kemény tehetségét néha erőszakolja; keresi a kirívót, s a feszítés által akar képzelmébe erélyt, jeleneteibe életet hozni. Néha egy egész alakja ilyen túlfeszítés benyomását teszi. Például hozom föl a különben mesterien gondolt alakot, az árva özvegyet, Tarnóczinét (*Özvegy és leánya*). A szívtelen, szenteskedő, kapzsi asszony jelleme oly biztosan fejlődik, egyik lépése a másikat oly szükségesen követi, mint valami geometriai tételt annak folyományai. Hanem épp itt a hiba; nincs az alakban inflexió. Kezdetől fogva úgy rajzolja Kemény, mint aki kézzel-lábbal töri magát, nehogy letérjen az egyenes útról, mely őt a katasztrófa felé vezet. Ez az asszony élő gép, melyet az indulat kerekkei rohanva vonnak egy irányban, amíg akadályt érve összehúzódik. Monoton jelleget ad még ez alaknak a szörnyű szóár, mely belőle ömlik, a kegyes mondások és kapzsi megjegyzések örökös váltakozása. E nőnek nyelve is gép, óramű, mely egyformán ketyeg, míg csak teljesen le nem járt. Az alak csupa éles, hegyes vonalakban van megrajzolva, nincs rajta semmi görbülés: szóval merev rajz. S itt elértünk Kemény képzelmi erejének egyik határához; eszünkbe jut Gyulai mondása: Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó. S amint képzelmében van merevség, mely azonban hevülésekor legtöbbször kienged, van benne szakadozottság. Olyan, mint a folyó, mely néha föld alá bukik, hogy odébb újra fölszínre törjön. De akkor fölzúg, és erős habokat hány.

Nem mindig kristálytisza halakat. Az a bizarr hangulat, mely Kemény humorán átvonul, néha képzelmét is különös játékra készíti. Teleri elvétele az iszonyatos felé, s néha megjelenik akkor is, ha az író elbe-

széléseibe érzéki motívumokat sző. S ilyenkor Kemény, ki gyakran igen gyöngéd s mindig éles elemzője a női szívnek, alakjait nagyon is kényes helyzetekbe hozza, brutális viszonyok prédájává teszi. Csak emlékezzünk beszélyeire, hol Ágota érzéki gerjedelmek védtelen martaléka lesz (*A szív örvényei*), Amelie-t pedig félreértés férje helyett annak mór arcú groomjával hozza össze éjjel, sötét szobában (*Ködképek*). Mintha elfojtott érzékiség is ingerelné az írókat ilyen témára. S mi még különösen: e szenzacionális esetekhez a legköltoőbb pszichológiai detailrajz fonódik, melynek szépsége, ereje egyaránt kiváló. Amelie-nek csúnya gyermeke születik, kis szörnyeteg. A férj sehogy sem tudja megérteni azt az anyai érzést, mely vétek nélkül vétkes nejét a rémes éj e rút emlékéhez fűzi: a démoni ellenszenv egy nemével üldözi a gyermeket, és sértegeti Amelie-ben az anyát, s így végre elidegeníti magától a nőt is, kit pedig kíván, és mindig szeret. Ezt a nagyon finom, a nőiség gyökerén fakadó problémát köti Kemény a brutális vak esethez, egy olyan kivételhez, melynek következeit csak bizarr hangulat fűzheti tovább. Az egész elbeszélésen elevensége, költőisége dacára megérzik az haut goût; s mindenesetre nem kelt tiszta benyomást, hogy az anyai érzelm hullámlását meggyalázott nő kedélyében kell figyelemmel kísérnünk. Nem tudom, volt-e e témára befolyása az akkor dívó regényromantikának, hanem bizonyos, hogy itt Kemény képzelme bizarr elemeinek összecsapódásával találkozunk.

Az elfojtott érzékiség beszélyeiben más helyütt is kitör; Wranich Izidorban alakká lesz (*A szív örvényei*). Költői föl-fölvillanása azonban legtöbbször különösen a női jellemeknek – Saroltától Idunáig – ad meglepő elevenséget. Az élet pírját kelti arcukon, az élet ruganyosságát oltja izmaikba. Önkéntelen azon gondolatra jövünk, hogy a sok képzelt női arc mögött egy igazi mosolyog a költőre, melynek kacér tekintete őt is elbájolta és sérté, eltaszítá és vonzotta. Mintha igazán átértett benyomásokat vegyítene nőalakjaiban, hol ártatlanabb, hol bűnösebb arányban, de sohasem közvetlen érdeklődés nélkül. Leghidegebb az író Iduna iránt: Kirké hálója vesztí búbáját. Kirké még tud igéző lenni; hanem a metsző gúny, mellyel a szenvedélyes regény egy kissé hangulatrontóan végződik; az a szarkazmus, mellyel Szendery gróf a regény befejeztével a kacér nőnek szerencsét kíván, mutatja, hogy az Idunák megszűntek az írora nézve költői tárgy lenni. Későbbi regényeiben nyomukra sem akadunk.

Más irány felé, de bizonyos tekintetben bizarr hangulat kifolyása az a színgazdag, művelődéstörténetileg is érdekes és elejétől végig élettől szikrázó rajz, melyet Kemény Jenő grófról nyújt (*Ködképek*); arról a nemes szívű, katonás lelkű emberről, ki jobbágyait szisztéma szerint akarta boldoggá tenni, mint akkortájt hazánkat Bach. Abban fekszik a bizarr hangulat, hogy Kemény a rögeszmét tragikai végzetté emeli. Az író hangula-

tában egy fokkal sem helyezi magát hőse fölé; mintha a rögeszmében a nevetséges, humoros vagy esztelen oldalt nem is látná, csak azt a démoni erőt érezné, mely néha az ilyen lelki görcsben lakozik. A virtuozitás és érdeklődő heveség egy nemével rajzolja, hogy elődik a rögeszme Jenő gróf lelkén, hogy dekomponálja azt, s mily izgatottá, ravasszá, gyanakvóvá, durvává, gyűlölővé és gyűlöletessé teszi végre az embert. Meglepő költői éleslátással kíséri hőisében a feszült ideg minden rángását, s az olvasó szinte látni véli, hogy fúrja ki magát a rögeszme az emberből, mint féreg a gyümölcsből. Mikor azután a démon kiszabadult, vége a játéknak. Az ember szármalmas rom.

Előbb szóltunk Kemény képzelme merev eleméről; itt azt látjuk, hogy bizonyos eszmék, hangulatok hatása alatt egyszerre megelevenül, fénylővé, szikrázóvá válik, mintha villámfolym futna rajta keresztül. Ilyenkor tűnik föl Kemény képzelmében a démoni, minek többi regényíróinknál nyomára sem akadunk.

*

Kemény világában láttuk megnyilatkozni a tragikumot; láttuk, mily különös szerepet játszik abban néha a vakeset, a szörnyűnek és tréfásnak, az értelmetlennek és mély jelentőségűnek, a zordnak és humorosnak sajátos találkozása. Láttuk, az egyénre nézve mennyire tragédia, néha keserű tragikomédia a világ. Az ily világban, mint megjegyeznék, az idill számára nincs hely, de pótolhatja az elégia. Mikor a szélvész nem zajlik, s csendesül a lélek: föltűnik mint álomkép a boldogság, mint ki nem mondható, nem profanált érzelm a gyöngéd vonzódás, a szeretet és szerelem, melyet a lemondó kedély kincs gyanánt rejt mélyébe, mint talizmánt, mely a sorstól megóv. Ilyenféle hangulattal rajzolja Kemény a szerelmet történeti regényeiben, s ilyen hangulattól támadnak kedves nőalakjai, fiatal hősei, kikben Gyulai szerint „ifjú álmait, szeretteit, szép emlékeit” rajzolja.

S ezekben testesül meg Kemény eszménye a jóság, a szívnemesség, a gyöngédségről, a démon mellett az angyalról az emberben. A nemesis világa fölött így épül a kedélyben egy szebb világ, melynek képét onnan a sors ki nem tépheti.

S még egyet nem szabad felednünk: Kemény világának mély erkölcsiiségét. Ha fájdalmas, nyugtalanító benne a székszis az egyéniség ereje iránt a sors hatalmával szemben: ez a székszis sohasem támadja meg az erkölcsi lét alapjait. Keménynek csak az a gyöngeség fáj, mely erényeinkkel szükségképp párosul; de a tragédiának, melyet velünk a végzet játszik, mindig van értelme. A romok fölött új fejlődés nyílik, s míg lesznek szenvedők, lesz erény is a földön. S ha az emberben az erkölcs hatalma soha-

sem nyilvánulhat tisztán ellentmondás nélkül, ez nem az emberi törekvés pusztá hiúságát, hanem igazán tragikumát jelenti. E tragédiában részt venni nem öröm, de azért nem is fonség nélkül való. S így most megfordíthatjuk Hamlet mondását: az ember csipetnyi por, s mégis remekmű, a föld csak egy kopár hegyfok, s mégis gyönyörű alkotmány.

S ezt az eredeti, sötét árnyak hántotta, majd nemes álmok hímezte világot szövi be Kemény a történetbe; s a múlt idők pompás keretébe foglalva, ezt az ő világát rajzolja a változó szenvedélyekben s változó formák alatt. Lehetetlen legalább meg nem említenünk e helyütt ama jellemző mellékalakokat, melyek regényeinek annyi történelmi színt és érdeket adnak: fejedelmek, fejedelemlők, intező államférfiak képeit. Legtöbbször nem ezek tükrözik Kemény világát; inkább művészi kézzel odavetett freskók, melyek a bejáratot ékesítik. A szenvedélyes, az élet forgatagába sodort alakoknak ezek jellemző főliái; a múlt palotáján az emlékszerű szobrok.

De nem az egyes alakokat akarjuk kiemelni, csak azt, hogy Kemény-nél a történetnek lelke van, s nem csak jelmeze; ezért nézi regényeiben a dramatikusan hangulatával a múltat, nem pedig mint az antikvár, vagy pedig a különösségek gyűjtője pusztán fölületen tapadó érdeklődéssel.

De nem is nézi pusztán költői érdeklődéssel sem. A regényíró soraiba egy kicsit a komoly történetkutató is beletekint, s a költői képzelem játékát a kérlelhetetlen pszichológus lépten-nyomon ellenőrzi. Keményben a tanulmányos ember, a boncolgató elme az előretörő költőt éppúgy irányozza, mint korlátozza is.

És a költő korlátozható. Amily mélyből fakad Kemény költőisége, nyilatkozataiban oly határolt, szakadozott. Határolt hangulatában s kifejezése módjára nézve. S képzelnie is nem könnyen, nem a pillanat hatása alatt hevül; a lelki elemek erős frictiója hevíti csak: azért könnyen meghül, megmered ha e frictió, bár pillanatokra is megszűnik. Kemény költészetében nemcsak erő van; megerőltetés is. Mert Keménynek – különösen később – a költői álmokba mintegy beléje kellett hajtania magát. Hogy még egyszer fölhozzam a hasonlatot: a költészet is olyan, mint Alhikmet gyűrűje, mely egyedül annak ujján fénylik, kinek vére az illúziók hatása alatt pezseg. Mikor az elhaló illúziókból a törpe filozófus segélyével már „finom eszméket” kezdünk gyártani, s annyira keressük Tedzsribet, a tapasztalás szelleme társaságát, mint Kemény: redők támadnak a homlokon, melyek a múzsa csókjára is csak nehezen simulnak.

(1881)

Barta János

SORSOK ÉS VÁLSÁGOK*

Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai

A világgkép

Az alábbi fejtegetéseket, ha szabad így mondanom, tiszta lappal szeretném kezdeni. Eleve kizárom néhány rendszertani szempontból fontos kérdés tárgyalását; tudok arról, hogy a nyugati kultúrának számos nagy filozófusa nézett szembe a maga létértelmezésén belül a tragikum mivoltával; szorosabban az esztétikusok, irodalmárok, tudósok gondolatai keringenek immár évszázadok óta a fő problémák körül, dráma- és regényírók a maguk alkotói produkcióját kísérték vagy előzték meg elméleti fejtegetésekkel. Említem azt is, hogy akik a tragikumról filozofáltak, a világirodalom és főként az antik görögség valamely klasszikus alkotását idomították a maguk felfogásához. A rangsor élén Szophoklész áll, akit többek között Hegel, Kierkegaard, Nietzsche interpretációjában is megismerhetünk. Egy modern teoretikus (Otto Mann) szerint a tragikum tisztán esztétikai jelenség, csak a műalkotásokban él, és ott is kell tanulmányozni. De kérdeznünk kell: honnan venné a művészet, ez a kulturális fölépítmény-elem ezt a hatalmas élményt, ha annak lehetősége nem volna meg a társadalomban, az életben magában? Ha nem találkozánk vele, nagyban és kicsinyben, ma és mindenkor, egyéni sorsokban és a történelem folyamán népek és birodalmak keletkezésében és pusztulásában, a belső romlás és a külső pusztító erők elleni szakadatlan küzdelemben? Ne volna mindebben valami megdöbbenően és nagyarányúan tragikus?

Én magam föltételezem azt, hogy a tragikum az emberi létnek ősidők óta fenyegető lehetősége – egyike azoknak a próbáknak, amelyeken egyéneknek és embercsoportoknak át kell menniük. A kollektívum szempontjából lehetnek többé vagy kevésbé tragikus korszakok – olyanok biztosan vannak, amelyek nem írnak tragédiát. Hogy ez a társadalom igényén vagy a művészi érzék és erő hiányán múlik-e, azt nehéz volna eldönteni. Lehet, hogy hasznos volna most a tragikum lényegének, mibenlétének meghatározásával folytatnom, de ha nem is adok igazat Huizingának, aki szerint fogalmat csak dilettáns határozhat meg – nemcsak az eddigi meghatározások százai riasztanak el, hanem, ha az irodalomra nézek, e

* Barta János (1901–1988), irodalomtörténész, a debreceni egyetem tanára, akadémikus. A Kemény-kutatás egyik legjelentősebb alakja az 1960 utáni három évtizedben. – A tanulmány első megjelenése: *Kortárs*, 1984/3, 443–459. Újabb kiadása: Barta János: *A pálya végén*. Szépirodalmi, 1987, Budapest, 186–217.

változatok sokasága is. Egy műre építeni vagy többüket közös nevezőre hozni egyformán problematikus. Beszéljen a mű magáért, bízzuk magunkat az egyedi benyomás hatására, s elégedjünk meg annyi fogalmi apparátussal, amennyi a műből magából kiolvasható, vagy amelynek alapján a mű maga megérthető.

Így próbálom most vizsgálat alá vonni Kemény Zsigmond szépprózai életművét, főként természetesen nagy regényeit, elsősorban arra irányítva a figyelmet és abból indulva ki, ami bennük közös. Elindulásként megpróbálom azt a, hogy úgy mondjam, színpadot, színteret fölvázolni, amelyen ezek a tragikus eseménysorok lejátszódnak – Kemény színpadát, némi kitekintéssel. Először nyilvánvalóan a talajnak kell meglennie, amelyen sorsok és küzdelmek bontakozhatnak ki. A görög tragédia háttere és meghatározója, ahogy már sokszor kifejtettük, egy mitikus-szakrális dimenzió volt, a háttérben valami kiismerhetetlen, sújtó démoni-isteni hatalom; az a magatartás, amely ezt maga ellen kihívja, a hübrisz, a betörés a megszentelt, kultikus szférákba. A hős nem válik a szó modern értelmében morálisan vétkessé; beszenyyezi, tisztátalanná teszi önmagát – és a bűnhődésen át kell megtisztulnia. Az újkor nagy tragikusainál mindez már csak távoli visszhangként van jelen, ha egyáltalán jelen van; olykor csakugyan megsejtjük valami pusztító, kaotikus hatalom fenyegetését.

Kemény sokrétűen építi föl a maga regényeinek hátterét vagy inkább színterét. Ez a háttér emberi, pozitív és immanens, de nagyméretű, végső soron történelmi távlatokba bővül ki, és ezt heroikussá, dinamikussá tudja fokozni: nagy egyének és nagy egyén fölötti erők, hatalmak állnak harcban egymással, impulzusok nőnek ki nagy kockázatok és vállalások jegyében. Van ebben a világban valami különös antagonizmus: törvény, konzekvencia és kiismerhetetlenség egyaránt uralkodik benne. Keménynek alapmeggyőződése az, hogy az emberi történelmet szigorú törvények irányítják, a véletlennek nincs komoly szerepe, annál erősebbek azok a „históriai fonalak”, amelyek intézmények, életformák, szokások, hitek és előítéletek formájában az évtizedeken és évszázadokon áthúzódnak. Ez a következetesség azonban a jelen számára nem teljesen megfogható – s ha végső mivoltában meg akarjuk fogni, kisiklik fogalmainkból, alig-alig tudjuk sejtteni: a természeti vagy eszmei tényező uralkodik-e benne, az objektív idealizmus logikája mennyire szövetkezik a történelmi és társadalmi erők dinamikájával.

Még egy elem, még egy hatóerő bonyolítja ezt a világgépet: mennyi szerepe van benne a moralitásnak, tettek és folyamatok erkölcsi megítélésének? Beszélhetünk-e bűnről és bűnhődésről, erkölcsi vétségről és felelősségről? Tudjuk, hogy Gyulai drámaelméletének, sőt egész világnézetének alaptényezője az „erkölcsi világrénd”, afféle szekularizált vallásos

hatalom, inkább csak eszmeiség. Ez már annak a folyamatnak a kezdetét jelzi, amely az eredeti tragikus élmény moralizálásához vezet, s vele együtt a tragikus műfajok hanyatlásához is. Kemény ezt a lépést nem teszi meg, de bizonyos határozott erkölcsi normák az ő világképében is jelen vannak, és többé-kevésbé hatékonyak is. Tragikus hőseinek sorsát nem lehet a bűn és bűnhődés képletére redukálni, az erkölcsi világrend nem jelenik meg automatikus sújtó vagy áldó hatalom gyanánt, de az emberalakok, különösen a kiemelkedő hősök hordanak egyéniségükben valaminő jól felismerhető habitust: nem természeti emberek, bizonyos fokig társadalmiak, de első-sorban mégis az erkölcsi ember él bennük, s az erkölcsi tudat valósággal metafizikai rangra emelkedik.

Még nem merítettük ki Kemény regényeinek világképét, róla adott vázlatunk még nem teljes. Főként akkor nem, ha nyugodtnak, statikusnak gondoljuk el. Valójában működik benne egy olyan tényező, amelyet krízisélménynek, válságélménynek nevezhetünk; egy-egy regénye valósággal válságsorozatokból van fölépítve. A válság jelentheti a kiélezett konfliktust, a szituációnak azt a stádiumát, mikor a feszültség a tetőponton van, de még nem dőlt el semmi, még minden lehetséges, de már érezni a kockázatot, a fenyegetettséget, a kudarc vagy a bukás lehetőségét. A krízisben még „élen áll” minden, s a szereplőnek vagy az olvasónak azt kell éreznie, amit Arany János „a kockarázás kínjának” nevez: a Sors óraműve dolgozik, de nincs hozzá számlap, mutató. Éppen ez a bizonytalanság adja felfokozottan a válságélmény súlyát. Csak általánosságban: merre fordul a Mikes-Tárnóczy vagy a Pécsi-Kassai család szenvedélyektől fűtött viszálya; ez realizálódik tettek és döntések sorozatában.

További, éppen a tragikum szempontjából lényeges színező elem: a világrend teljes közömbössége az emberi értékek, a szépség és jószág iránt – amit már Péterfy is kiemel tragikumelméletében. Nem valami földöntúli bíróság ítél jók és gonoszok fölött – úgy fest a dolog, ahogy az írás mondja: Isten felvirrasztja a napot jókra és gonoszokra egyaránt. Lényeges eleme ez a Keménnyel egyidős német poétikus realizmus drámaelméletének is. „Die gewaltige Wirklichkeit ist indifferent in Bezug auf gut und böse.” (Az erős valóság közömbös a jó és rossz vonatkozásában.) Emlékezzünk csak: mennyi jószág, tisztaság és nemesség elbukását, megsemmisülését kell részvétellel kísérnünk Kemény regényeiben! És ez a bukás még tragikusabbá válik azzal, hogy végleges és jóvátehetetlen. Erre a különben is nyilvánvaló mozzanatra George Steiner hívja fel a figyelmet *A tragédia halálában*. A sors visszafordíthatatlan: de talán az is hozzátartozik az író-költő művészetéhez, hogy alkalomadtán egy-egy mozzanat erejéig hitegetni tudja az olvasót: talán még jóra fordulhat minden. Elég-ge szembeszökő példa Laczkó István sorsa *A rajongókban*. Amikor Pécsi

Deborah azt mondja apjának: „El volt tévesztve életünk” – akkor tudjuk, tudnunk kell, hogy ez az eltévesztés helyrehozhatatlan.

A sors, a történelem, a világ folyása tehát könyörtelen. Ennek a könyörtelenségnek dobja oda Kemény a maga szép és tiszta nőalakjait, nem es és daliás lovagjait, olykor csapást csapásra halmozva rájuk. Megint egy alapélmény dolgozik itt: minél szebb és tökéletesebb valami vagy valaki az életben, annál törekenyebb. Megfigyelhetjük, milyen beleéléssel, valóságos szeretettel festegeti-vezetgeti ezeket a vonzó alakokat, hogy azután a tragikus veszélyeztetettség légkörét borítsa rájuk. Egy példa egyelőre, amikor ez az atmoszféra szinte kézzelfoghatóan megsűrűsödik: Deákék, köztük Dora megérkezése a nagy rokon Werbőczihez, a megszállt Budavárba.

„Dora a reménnyel fölcserélt lemondás még halvány, de sugárzó szépségével egyedül lebbent föl a lépcsőkön, s midőn a főterembe lépve, régi szokás szerint öreg és híres rokonának kezét akarta megcsókolni, oly kedvező hatást gyakorolt Werbőczi-re, hogy ez hosszasan tartá átölelve, míg nem egy könny szivárgott ősz pilláira s legördült a leány meleg és a fölindulástól lángoló orcáira.

– Hogy tévedtél te mosolygó éveiddel e komor városba! – szolt az agy rokon. – Honnan vetted szépségedet, amely nálunk az Isten szerencsétlen ajándéka! Tudod-e, hogy itt hamar szokott vénülni az ember, s mi már több virító arcot láttunk egyszerre elhervadni.”

Ha példát akarnék adni arra: hogyan építi föl Kemény ezt az összetett, közelebbi és távoli hajtőerőkből, viszonyulásokból összeszőtt világot, *A rajongókat* választanám. Ha emberközélből indulunk ki, ott találunk egy belső, majdnem intimnek számító életkört: a „két szomszédvár”-motívum kicsinyített változatát: a Kassai és Pécsi családot. Kicsiny csoport ez, amelyet elemi emberi viszonyulások (rokonság, szerelem, vonzódás és gyűlölet) energiája tart össze, vonzódás és hátráltatás, impulzusok és akadályok közepette. Az előtér tehát a magánéleti szféra – de mögötte nagyobb távlatok nyílnak: a szélesebb értelemben vett „rajongók”, a mindennemű vallási fanatizmus közösségei. Rajongók a szombatosok is, de nem tagadhatjuk el ezt a vonást azoktól sem, akiket indulatba hoznak a felvidéki protestánsok sérelmei. De már a regény első mondatai felnyitják a függőnyt a távoli, de hatalmas méretű háttér előtt: Európában vallásháború dúl, a harmincéves, a hozzá fűződő érdekek és reménységek bele nyúlnak az erdélyi politikába, ez pedig még ezen túl függőségben is van a török birodalomtól, amelynek hatalma közvetlenül ránehezedik.

A Kemény-regények világának megteremtésében a fő elem tehát: egy bonyolult erőrendszer fölépítése; kialakult egy nagy szövevény politikai tényezőkből, közéleti irányulásokból; áthatja ezt a szövevényt az a már

említett Kemény-féle látomás az események logikájáról, a kérlelhetetlen törvényről, amely fölötté áll minden egyéni és csoportlétnek. Az egyén és a csoport bele van állítva ebbe a szövevénybe a maga kibontakozási igényével, de nem valami statikus módon, hanem sodortatva küzdelemben, előrehaladásban, emelkedésben és bukásban.

Sors felett és sors alatt

Ebben az embergombolyagban és erőszövevényben az egyén sorsa a kiszolgáltatottság és kivetettség. Az erőszövevényen, az embergombolyagon belül mintha elektromos erőter, elektromos feszültség uralkodna, amely erősebb az egyéni vonzásnál és választásnál. Nem pusztá pszichikus-tudati sugárzás ez, inkább valami, több eredőből kisugárzó csoportenergia, a helyzetben benne rejlő impulzusok és indítatások aktivizálódása. Önmagára és talán korára is jellemző, hogy egy lehetősége, egy környezettípus hiányzik Keménynél, amely később olyan jelentőssé válik a századforduló társadalmának ábrázolásában: a megrögzött stabilitás dimenziója, amely nyomásával eleve kizár, lehetetlenné tesz vagy megfojt minden iniciatívát, harcot, egyéni kibontakozást. Van rá a modern irodalomban több iskolapéldánk: ilyen közegben élnek és sorvadoznak Csehov drámai hősei, a német Eduard von Keyserling ábrázolta balti német birtokosréteg kitörni vágyó és visszahulló, a monotóniába belerögződő egzisztenciái. Egy-egy ilyen életkör olyan, mint valami rezervátum: a környezet, a hagyomány, az életforma nyomása alatt minden tragikus; nincs olyan emberi tartalom, amely el ne senyvedne, el ne torzulna, vagy ha kitörni akar, el ne bukna. Minden megmerevedett társadalmi rend lehet termőtalaja a tragikumnak, nemcsak a nyomasztó atmoszféra alatt vergődő vagy elszürkülő embertípusok képviselik ezt, hanem a kitámadók, a lázadók, a korán jött forradalmárok is. És ha már a hiányoknál tartunk: hiányzik ilyen mélyen fekvő oknál fogva Keménynél az a dimenzió, amely eleve kizárja a tragikumot: a naiv, mesei, bukolikus idill.

Ha most a következőkben szemügyre vesszük azokat a tragikumtípusokat, amelyeket ez a különös atmoszféra felidéz vagy lehetővé tesz, mindehhez természetesen fel kell vonultatni azt a tarka embergalériát, amely ebben a dimenzióban mozog. Mint az életben, itt sem sodródik mindenki tragédiába – nemcsak hogy túléli a válságot, hanem nem is kerül bele annak a sodrásába. Kiemelkednek a Kemény-hősök sorából az erősen integrált, szilárd, nagy jellemek, egy-egy nagy érzület következetes hordozói, egy-egy közösségi vagy történelmi erő szimbólumai; ezek jelképesen szólva fölötté állanak a sorsszerűség szintjének; jellemükön és

szerepükön nincs a sors számára támadási felület. Inkább mesterei és irányítói a sorsnak. Egyénített voltak ellenére esetleg az államhatalmat, az egyházat, a morált képviselik, mint *A rajongókban* a fejedelem, Lorántffy Zsuzsanna, Dajka püspök vagy Mikes Móric, a *Férj és nőben* Norbert Lippót. Ez a magas rang már védi őket a sors viszontagságai ellen, és ehhez a szerephez van méretezve jellemük is: a maguk erejének és az emberfeletti támasznak biztos tudata, törekvéseiknek magas emberi és közösségi eszmeisége. Mindez úgy sugárzik ki belőlük, hogy távol tartja tőlük a végzetes választakat, az eltévelyedést és a meghasonlást. Jellemző, hogy a *Zord időben* egyetlen ilyen szereplő sem lép fel – ott még a nagyok is alá vannak vetve a sorsszerű erőnek.

Találkozunk aztán egy másik típussal, amely ugyancsak ki van véve a sorsszerűség hatásköréből, nem azért, mert fölötte, hanem mert alatta van a tragikum szintjének. Ezeket neveztem én korábban gyermekkedélyeknek. Futólag utalva a *Férj és nő* táblabíró- és kaszinóvilágára, a történelmi regényekből elég tarka galériát tudunk prezentálni, Kemény alakteremtő fantáziájának dokumentumaként. Mikes Mihály, Mikes Kelemen, Náprádiné, Báthory Zsófia, a *Zord idő* udvarmesternője és János diákja, a még jelentéktlenebb mellékszereplőkről nem is beszélve. Ezeknek nincsen „sorsuk”, az erők játékát nem érzik, nem sodorja el őket. Természetes, hogy az író kiszűri belőlük a mélyebb impulzusokat, ha nem is minden értéket. Külsőleg sok mindent élhetnek át, de nem sodródhatnak tragédiákba, noha ott élnek a szomszédságukban. Becsületére válik Kemény alakteremtő fantáziájának, hogy ezen a szinten sem ismétli önmagát; a közös alapjelleget egyedi változatokban bontja ki. Voltaképpen mindannyian a személyiség alacsonyabb szintjein élnek, többnyire egészséges vitalitás, derűs alaphangoltság tölti el őket; az úgynevezett „piknikus” karaktertípus képviselői. Kabinetfigura az *Özvegy és leányából* Mikes Mihály alakja, az örökifjú, gondtalan és felelőtlen életélvező szeladoné. Báthory Zsófia (*A rajongók*) korban ugyanolyan idős lehet, mint a *Férj és nő* Norbert Elize, de az előbbinek szeszélyes, akaratos gyermekkedélyéből valami fluidum árad, amely távol tartja tőle az erősebb megrázkódásokat. Sorsfölöttiség és sorsalattiség dilemmáján tűnődve megakadhat a szemünk Kemény fiziognómiai fantáziájának egyik bravúráján: Gyulai Ferenc kamarás az *A rajongók*ból, egy időre Kassai Elemér vetélytársa Debora hál. Sima udvaronc karrierista, aki aggályosan próbálja érzelmeit a karrier érdekei szerint kormányozni. Ha nagyobb jellem volna, tragikus hősné mondánánk, hiszen komoly szerelme (Bodó Klára) helyett egy nem kívánt házasságba manőverezze be magát: valóságos kelepcebé kerül, s legfeljebb azt mondjuk: megkapta, amit keresett. A Debora hál kezdett játék kényszerhelyzetté fokozódik, de ebbe igyekszik beletalálni magát.

Ha azt vesszük, hogy ezek a típusok mindegyik nagy regénybe belekerülnek, észre kell vennünk, hogy velük olyan esztétikai színezet, olyan esztétikai minőség szűrődik be a regények általában komor, tragikus világába, amelyet határozottan komikusnak érzünk, olykor persze némi szatirikus színeződéssel. A „zord” Kemény bennük éli ki tehetségének és emberlátásának a komikum iránt is fogékony hajlamait: Náprádiné ábrándos hiszékenysége és naiv hiúsága, Csulai tiszteletes gyávaságtól és óvatosságtól színezett ambíciója, Zakariás inas ravaszul álcázott pletykálkodása, mindez arra van hivatva, hogy enyhítse, feloldja egy kicsit a komor atmoszférát.

Morál és önbecsülés

A két szint: a sors fölöttiek és a sors alattiak között nyílik meg az a világ, amelyben Kemény tragikus hősei élnek, küzdenek és szenvednek. Ha most ebbe a szférába az elemző szemével be akarunk tekinteni, avagy éppen föl akarjuk térképezni, a legnagyobb veszély, amellyel szembe kell néznünk: a sematizálás, a valóság hozzáidomítása előre megalkotott típusokhoz. Már a tanulmány elején lemondtam arról, hogy a tragikumnak egységes fogalmi meghatározását adjam – most, ahogy Kemény tragikus hőseinek sora elvonul előttem, még inkább érzem, hogy a formulák úgyis csődöt mondanak; rokon szálak, hasonlóságok feltűnedeznek ugyan, de végül is csupa egyedi esetről van szó: minden alaknak megvan a maga tragédiája. Elinduláskor nem közömbös az a kérdés: ha van, és nyilvánvalóan van, milyen az összefüggés ezekben a regényekben jellem és tragikum között. A tragédiák és a tragikumelméletek évszázadaira visszatekintve a felelet nem látszik olyan magától értetődőnek. Az alábbiakban azért megpróbálok erre is tekintettel lenni – miközben ebben a sokarcú tüneményben több-kevesebb sikerrel eligazodnék.

Kezdem azzal a változattal, amelyet Kemény világában a legtipikusabbnak, többféle változatban megjelenőnek érzek. Kitarok ama nézetem mellett, hogy a tragikum végső fokon nem morális gyökerű, nem egyszerűsíthető le tiszta morális képletre, mondjuk bűn és bűnhődés mérlegserpenyőjében. De azt sem tudnám tagadni, hogy Kemény világképének egyik övezete, hatóeleme az, amit morális kozmosznak lehet nevezni. Ha a publicista nyilatkozatait is számításba vesszük, utalhatunk az *Élet és irodalom* cikksorozat XI. részére: „Az erkölcs alapeszméi, a bűn- és erényről általánosabb fogalmak majd minden korban s majd minden társadalomban ugyanazok.” Nem tagadja el a kivételeket, a társadalom és a korszellem diktálta változatosságot, de úgy érzi: szétporlik az a társada-

lom, amely nyíltan, minden tartalék nélkül tagadja meg az erkölcs alapeszméit. A relativitásra is hoz fel példákat, arra is, hogy bizonyos korok és társadalmak morális szempontból nagyon is züllöttek lehetnek – mégiscsak a normatív élmény és az értéktudat megléte és megkövetelése a döntő. A Macaulay-ismertetésből: „Kétkeldejünk bizvást! Csak egyben nem, tudniillik, hogy az ember hivatása a jó után törekedni, a gondviselés természete a jót eszközölni.” A „jó” itt nyilvánvalóan morális értelemben veendő.

Ismerjük azokat a Kemény-hősöket, akiknek jellemét és egyéniségét ez a morális kozmosz formálta, a maga különleges értékrendjével és értékélményeivel, válaszüjtáival és konfliktusaival. (Laczkó Istvánról halljuk *A rajongókban*: Erényre volt teremtvé, de a viszonyok a bűn útjára sodorták.) Az ilyen hősöket a jellemtan nyelvén szólván a szenvedélynek, az affektivitásnak az a mélyebb változata hatja át, amelyet érületnek szoktak nevezni. A szélesebb értelemben vett szenvedély itt valami nemes értékintencióval van egybeforrvá; a hősökben ez állandó jellegű hajtóerő, erős, el nem választható a személyiségtől. Ez az érület a számba jövő alakokban rendszerint az ideális, nagy szerelem; a család iránt érzett hűség, rokon és hitvesi szeretet kapcsolódhat hozzá, a férfiakban valami nemes ambíció. A fennkölt, ideális, romantikusnak is mondható színezetet az növeli, hogy erős önbecsülés, erős, főként önmagunkra irányuló erkölcsi igényesség kapcsolódik hozzá.

Az „önbecsülés” valósággal kulcsszó Kemény erkölcsi világában. Hőseinek nagy lelki válságaiban ismételten fölhangzik ez, mint valami bűvös ige. Pécsi Simon *A rajongókban*: „Mulandó jók miatt miért veszítenék az önbecsülésemből?” Deborah, miután Elemérrel szakított, magában gyötörődik: „Százszor kín a magány, ha sejtjük, hogy idegeink izgatottsága oly tükröt tarthat előnkbe, mely által önbecsülésünk csökken.” Az ide illő nyilatkozatokat még lehet szaporítani. A Buda elfoglalása utáni napokban a török táborból visszajött tanácsosoknak „az önbecsülésből, befolyásuk mértéke szerint, kellett veszteniök”. Izabella Turgovicshoz: „Jóslom nektek, hogy a töröknek lesztek szolgálai, és mostantól egy hétre már kevés fog közöttetek találtatni, ki ne veszítette volna el önbecsülését.” Az összeomlott jellemnek mintegy ez a mentsvára; Sarolta (*Szerelem és hiúság*): „Engedjen nekem egy kevés önbecsülést.”

Érdemes Kemény világában ezt a szemléletet tovább gondolni. A személyiség nemcsak pusztá adottság (az életben sem, Kemény regényeiben még kevésbé), hanem lehetőség is, nemcsak az, ami, hanem az is, ami lehetne és aminek lennie kell. Nyilvánvalóan az ösztönösségből, intellektusból, akaratból összegyúrt nyersanyagból sok minden lehet: az optimális lehetőség csak megfelelő emberi-társadalmi-történelmi helyzetek

közepette tud kibontakozni. Kemény emberalakjainak az a típusa, amelyet most tárgyalunk, mintegy magában hordja önmaga erkölcsi ideálját, és megérzi, ha való lényében, szerepében, tetteiben ez alá süllyed. Nem egyszeri és egyszerű erkölcsi vétségről van szó, amelyért a hőst büntudat gyötörné, nem valami szokvány vétségért nem tudja becsülni önmagát – nagyobb és kisebb hatóerők, a situációk konzekvenciája úgy működnek közre, hogy nem engednek szabad kifutást ennek az ideális énnak. A Kemény-hős önmaga morális szintjét érzi fenyegetettnek; ha ebből valamit föl kellett adnia, olyan, mintha beszennyezné önmagát. Ebből az aspektusból már adva van egyfajta tragikum lehetősége: az önbecsülés elvesztése az erkölcsi szubsztancia elvesztését, a morális megsemmisülést is jelenti.

Melyek is azok az élmények, ideális normák, amelyek a most szemügyre vett Kemény-hősök morális kozmoszában uralkodnak? Még azt is kérdezni lehet: mennyire voltak ezek Kemény bonyolult egyéniségébe belegyökerezve, s uralomra jutásukban nincs-e szerepe egy letűnően levő kor eszmei és irodalmi hagyományainak. Két olyan alapvető jellemvonás van, amellyel kedvelt hőseit felruházta: a jellem tisztasága – és a jellem nemessége. A német idealista etika keretén belül merül föl a vita-kérdés: erkölcsileg ki az értékesebb: a bűnbe vagy kísértésbe eső, de azt legyőző, megtisztuló jellem, vagy az, aki annyira egy öntésből való, hogy a rossznak még az árnyéka sem férhet hozzá? A tisztaság, a rossztól való érinthetetlenség, amely még a kísértést és a konfliktust sem ismeri, a jóban való ösztönös biztonság: a romantikus epika és dráma szép galériát teremtett ebből az angyal-éteri embertípusból. A lelkiismeret tiszta, optimista, kompromisszumot nem ismer. A tisztaságból valami láthatatlan erő sugárzik; átlátszó, nincsenek titkai. A „nemesség” és a „tisztaság” megint ismétlődő kulcsszó abban, ahogy ezeket az alakokat Kemény bemutatja.

Tarnóczy Sárával kapcsolatban „könnyetlen és büntelen” tisztaságról hallunk, „vidám és angyalártatlan arcról”. Erre rímel Bodó Klára „angyal-tiszta keble”, amelyből „a szeretet istenéhez szálltak imái, még pedig oly bensőséggel, oly feltétlen átengedéssel, oly gyermeketeg megnyugvással, minőre csak kivételes természetűek tudnak fölemelkedni, az élet iskolájának keserű leckéi, a tévedések, törődések és bűnbánat tisztító szenvedései nélkül [...] voltaképp azt sem tudta, hogy vannak-e erényei: csak a bűntől irtózott, azért is, mert rossz, s azért is, mert csúf, s elkövetve nemcsak büntetést von maga után, de a lélekben magában is undort ébreszt, alább szállítja lényünket, és közelebb vonja Isten haragjához.” Pontos és hiteles, mint a diagnózis. Így mutatja be Kassai Elemért éppen nagybátyja szavain keresztül: „Nem az a nagy ész ő, ki a dicsőség babérlombjaival be-

fedhetné az üreget, mely jóhiszeműségén támad. Nem politikus ő, kinek kevesebb szüksége volna a vád nélküli névre, mint a hajadonnak a szeméremre [...] Ő egyszerű katona, minden becsvágya nélkül még a hivatásnak is. Kedélye lágy, költői; külseje igénytelen, és modora csak nemes szív által nyer, s nem a forma kecsével hódít. Semmi sem maradna rajta, ha megromlanék...” Már előbb is hallottunk „a harci vitézségével egybeolvadt szívnemességről”. Valami nagyon mélyről jövő élménye testesül itt meg Keménynek – s ha valaki még további megnyilvánulásokat óhajtaná, utalhatunk Wesselényi Helénájának lemondó tisztségára, a *Férj és nő* Norbert Elizére, a *Zord idő* Dorájára.

A férfialakokra gondolva, a nagy bravúr a két Mikes fiú, János és Kelemen párhuzamos jellemzése – kiemelve a jellem átlátszó tisztaságának fokozatait. A jellemötvözetből a férfi hősökben ugyanazon alapélménynek egy rokon változata válik uralkodóvá: a lovagi színezetű lelki nemesség. Elég legyen a típusokra csak névvel utalni: a két Elemér, Mikes János, sőt, némi meghökkentésül a jezsuita Mikes Móric is, akiben környezete sora fedezi fel a lovagi vonásokat. A lovagi aszkézis a szerzetesibe olvad át, amikor Frangepán Orbán a nagy lemondásra szánja el magát.

Kemény világnézetének és emberszemléletének, sorsábrázolásának legkritikusabb, az átlagolvasó számára legnehezebben átélhető eleméhez jutottunk el. Honnan van az, hogy ezeknek a legnemesebb, legtisztább emberalakoknak osztja ki a legmegrázóbb mértékben a tragikus sorsot, honnan van az, hogy a legderekből érület van leginkább kiszolgáltatva a sors támadásának?

Pusztán a deskripció, a leírás talaján maradván sok mindent meg tudunk magyarázni. Az egyéni érték többfelől van fenyegetve Kemény világában. Már az ókori görög tragédiák is arra épülnek, hogy az élet normalizált, humanus felszíne alatt elnyomva él egy kaotikus alvilág, az egyének fölött, de esetleg magukban az egyénekben is. A görög tragédiaíró mondja ki, hogy sok rettenet van a világban, de legrettenetesebb maga az ember. A mitikus világ útja a rend, a kozmosz kialakulása felé vezet, de a tragédia még a rend mögötti, a rend előtti időket idézi, a rend kialakulása felé vezető konfliktusokban. A későbbi, még a modern időkre is átöröklődő jellegzetesség, világképelem az, hogy a valódi tragédiával vele jár, benne adva van egy ősi tragédiai világkép, rejtettebben vagy nyilvánvalóbban megmutatókozó háttér, ahonnan kaotikus erők fenyegetnek. Úgy sejtem, a magyar történelemben Széchenyi az, aki ezt a legeklektantsabban átélte, s Kemény Zsigmond az, aki szépirodalmi alkotásaiba beépítette. Gondoljunk a két Elemérre: Kassaira és Komjáthyra. Az ő sorsukból kiolvasható ez a váratlan betörés, ez a vilámszerűen lecsapó katasztrófa; nagy egyedi értékek semmisülnek meg a sors vagy a „vak véletlen” sújtó keze alatt. A szombatosok fanatizmusa, Bar-

habás lelkének indulatai jelzik azokat a diabolikus erőket, amelyek fékjüket vesztik, felkorbácsolódnak a feszített szituációban. Különösen *A rajongók* világa érdekes ebből a szempontból – mert itt a „rajongás” szelídebb és veszedelmesebb változatai közt a tömegekből feltörő erők is érvényesülnek. Úgy érzem, haszontalan és erőltetett vállalkozás lenne akár Kassai, akár Komjáthy Elemér jellemében vagy cselekedeteiben valamiféle „vétséget” nyomoznunk, amely katasztrófájukat morálisan indokolná; megvannak a cselekményindítékok, amelyek őket a végzetes helyzetbe sodorják, de ezek nem esnek az erkölcsi megítélés alá. Az, amit Kemény itt ki akart emelni, az értelmetlenül lecsapó sors élménye, amely éppen a nemeset és az ártatlant veszi célba. Itt már nem is lehet szó arról, hogy a hősnek el kell viselnie sorsát – mert a sorsa a megsemmisülés.

Ez pedig a tragikumnak legtöményebb légkörét idézi föl: a döbbenetet, a tragikus borzadályt, azt az elemi szorongást, a jóvátehetetlenségnek azt a bénító hatását, amely több, mint az Arisztotelész említette „félelem” és „résztvét”. Ha a mi érzésünk ezt a magatartás-megjelölést kevesli, talán nem árt megemlíteni, hogy a modern klasszika-filológia ezt a bizonyos „eleoszt” és „phoboszt” már nem „félelemnek” és „résztvétnak” fordítja – a szavak az eredetiben is zordabb jelentést hordoztak: körülbelül úgy, ahogy én a fentiekben próbáltam visszaadni. Mindenképpen szélsőséges változatról van szó: a személyes, etikai komponens csak annyiban van meg, hogy a megsemmisítő sors éppen a kiváló jellemekre csap le. A tragikum szempontjából nem közömbös az, kit koncolnak fel a szombatosok, vagy kit fejeznek le a budai utcán.

Legyen szabad most, tovább haladva, azt a központi magot, amely a klasszikus idealizmus szemlélete szerint az egyén lényegét hordozza, amelyre öntudata épül, amelyre értékélményei, szenvedélyei és érzelmei támaszkodnak, amellyel ösztönösen azonosnak érzi magát, erkölcsi szubsztanciának elneveznem. Természetesen, még ha a jelzett határon belül maradok is, távol áll tőlem az uniformizálás és idealizálás: én most Kemény hőseinek egy csoportját, egy típusát mustrálok. Azokra figyelek, akikben ez az erkölcsi szubsztancia erős, akiket magasabb rendű érzelmelek és szenvedélyek mozgatnak, akik ezen a szinten tudnak önmagukkal azonosulni, önmaguk azonosságát s ez alapon a már említett önbecsülését megőrizni. Kemény úgy alkotja meg a maga világát, hogy éppen ezeket a nagy jellemeket állítja próbák és választutak elé – úgy, hogy a nemes erkölcsi szubsztancia mintegy pusztá meglétével tragikus helyzetekbe bonyolódhat, pusztá meglétével tragikus lehet. Ha nem tagadja meg önmagát, szenvedő áldozat lesz belőle, sorsa a lemondás – ha megtagadja önmagát, elveszti élete értelmét; ha támadási felületet nyújt a sorsnak, az kiforgatja önmagából.

Kapcsolódjunk az előbb kifejtett változathoz. Komjáthy Elemért és Deák Dorát egy életre szóló, mély és föltétlen szerelem kapcsolja össze. Nem kétséges, hogy Dora is tragikus alak, noha szépségén, nemességén, jelleme mélységén kívül más bűne nincs. Vőlegényét vesztette el, mégpedig teljesen váratlan és brutális módon. Igen – de kicsit általánosabban fogalmazva, ez a tárgyát, értelmét veszített nemes érzület tragédiája. Nem áll egyedül a regény zord világában: sorstársa maga a királyné, Izabella; Frangepán Orbán nem hal meg, de áthidalhatatlan emberi-politikai szakadék választja el őket egymástól. S ennek a tragikumtípusnak a tartalma, kietlen, súlyos kiváltsága: elviselni az elviselhetetlent: a hősöknek a szenvedés iskoláját kell végig járniok – s kiváltságuk éppen az, ahogy megnőnek, megerősödnek, megtisztulnak a szenvedésben. Abban a titkos társaságban, amelybe a valódi szerencsétlenek láthatatlanul tömörülnek, ott állnak a ranglétra magas fokán, noha a két nőalak nem ugyanazon a módon lesz úrrá szenvedésén.

Tragikum és szenvedés elválaszthatatlan fogalmak, s a kettő viszonyán filozófusok és költők egyaránt törték már a fejüket. Kierkegaard a görög tragédiákban az „elementáris” szenvedés kifejezését látja – s a szenvedésnek jelentős szerepet juttat az emberi lét átélésében. Kemény nem filozófalgat a szenvedésről, de regényeiben rangot kap a szenvedés, csakugyan a nemes emberi létezés olyan lehetőségévé válik, amely fölé talán már nem is lehet emelkedni. A nagy szenvedők ábrázolásában emelkedik ő is művészetének csúcsa felé.

Izabella és Dora esetében a szenvedés vállalása, a tárgyát veszített érzület okozta megbomlás elviselése az az erő, amely a morális szubsztancia megőrzését, önmaguk erkölcsi tudatának szilárdságát biztosítja. A szenvedés itt lemondást is jelent, de hősielem lemondást, amelyben nagy emberi értékek ragyognak fel. Ennek a „családnak” a tagja lehet még Bodó Klára *A rajongókból* és a *Férj és nő* Norbert Elize.

Az önmagukat elvesztők

Abban a válságmennyiségben, amely Kemény regényírói világát eltölti, nem könnyű dolog még a nemes jellemelek számára sem a morális szubsztanciának, az erkölcsi önbecsülésnek a megőrzése. Az események sodra alakulhat végzetesen, de még az is elég, ha a jellemen van egy parányi rés, egy hézag, egy emberi gyöngye, amely a sorsnak támadási felületet nyújt – szélső esetben kiforgathatja a jellemet önmagából. A tragikumnak többféle lehetősége fejlődhetik így ki. Talán mindjárt példával kezdem: veszem Pécsi Deborah alakját *A rajongókból*. Sorsát ismerjük – az életbeli

kiindulólé helyzet ugyanaz, mint Dora és Komjáthy Elemér viszonylatában: szeretik egymást, és amíg ez csak kettőjük dolga, meg vannak győződve, hogy kapcsolatuk a koporsóig fog tartani. („Akkor ki hozta volna kétségbe, hogy szerelmök változatlan, mint maga az igazság, hogy ők egymásért vannak teremtvé, hogy kezet kézben tartva vándorolnak az élet útjain végig, s hogy a menyegzői nyoszolyájok és családskriptájok között fekvő közt, ezt az arasznyi tért, egymással osztott örömeik és egymásért hozott áldozataik emlékeivel fogják beépíteni.”) A szituáció szempontjából az sem közömbös, hogy a „két szomszédvár” képlete, Pécsi megvetése Kassai István iránt és Kassai gyűlölködő, aljas manipulációi Pécsi ellen – beleszól ennek a szerelemnek a sorsába. Deborah sorsát és tragédiáját ugyan végső soron ez a gyűlölet dönti el – de lejátszódik benne egy másik, benső folyamat is, amely szintén tragikumba torkollik.

Kemény, művészi érzékével és lélekletásával nagy gondot fordít arra, hogy Debraht olvasóival kellőképp megismertesse. „Ismerősei csupán szépsége felől voltak egyező véleményben. Egész lényén a kifejtett kor bevégeztsége és a serdület frissessége volt csodálatos varázssal összeolvasztva.” Szoborszerű nyugalom, kacér mosoly, hideg büszkeség; tet-szelgés, kedély, gyermeteg ártatlanság – Kemény talán legkomplexebb nőalakját alkotja meg benne; a művészséghez az is hozzátartozik, hogy tükröztetve, a környezet véleményét tolmácsolva. „Sötétkek szeme világossárga hajfürtjeivel, és rendkívül finom, fehér, lágy, átlátszó, de egészséges és az érzések játékait, a vér mozzanatait, a szeszély álmait, az akarat erélyét s az átengedés szenteségét hűen visszatükröző bőrszínével, sokkal erősebb fegyvereket adtak Deborah rendelkezése alá, mintsem azon vádat kikerülhetne volna, hogy hatalmával olykor visszaél. Ha egyik keltelkedett mély érzéseiben, a másik csak önuralkodást fedezett föl nyugalmában, s mindenik bámulta vagy hibáinak kellemeit, vagy szilárdabb tulajdonainak könnyű és ígézetes formák közé rejtését [...] A szokottnál valamivel nyíltabb homlokán ész és büszkeség székelt, de egész tekintete a kedves mosollyal, mely ajkain gyakran játszott, s a behatásokat hamar átvevő idegeivel együtt, inkább a kedély és szelídség eszményképeit tünteti szemünk elébe.”

Kemény azt akarja előkészíteni, hogy a komplex jellemben és az átmeneti életkorban a sors többféle lehetősége rejlik – s az értő olvasóban előre fölkelti a várakozást: a bonyolult viszonyulások közt merre fog ez a jellem, amelyen ott vannak a támadhatóság jegyei, továbbsodródni? A továbbfejlődés során a tragikumnak az a változata alakul ki, amelyet az önmagától, igazi valójától való elidegenedés, önmaga erkölcsi szubsztanciájának elvesztése néven nevezhetünk. Persze, itt többrétű szövevényről van szó: a szenvedés iskoláját Deborah már jó előre kijárja, amikor apja

kívánságára Elemér közeléből hosszú időre távoznia kell. De – hogy ne ismételjük el a regény egész cselekményét – a „beteg asszony” halála és Deborah megtámadása körüli drámai jelenettel új fonal indul el, új hatások lesznek úrrá a lány egyéniségén. Ezt a folyamatot, a Gyulaira vetett első hálás pillantás után az Elemérről való szakításon át lépésről lépésre fejleszti Kemény. Nemcsak arról van szó, hogy Elemért elúzi magától, hogy Gyulai Ferencnek – akit egyébként, mint láttuk, Kemény felszínes, sima karrieristának ábrázol – sima, úriasszonyos modora bűvkörébe vonja, hogy a szokott lélektani recept szerint a fiatal kamarás közönye a szűcszmester unokájának hiúságát és tetszeni vágyását fölcsigázza – fontos az, ami a cselekményfonal háttérében meghúzódik: az önmagától való elidegenedés tragikum felé mutató folyamata, mintegy énjének kicserélődése, igazi érzületének elfojtása –, míg majd végül a halottas szekér látása a megtagadott igazi ént szólaltatja meg elemi erővel. Talán fölösleges ennek az elidegenedésnek egyes, finoman megrajzolt fázisait egyenként fölírni, elég talán csak a legfontosabbakra utalni. Elemér védelmül a megtámadtatás után haza akarja kísérni, ajánlatát „majdnem sántáni „göggel és gúnynyal” utasítja vissza. Szerelmét hamarosan „saját érzelmének dőre tévedése” gyanánt tünteti föl. A belső rezdüléseket jelzi – amikor Elemér Gyulait dicséri, arcán „szégyen és önvád” tükröződik. „Százszor kín a magány, ha sejtjük, hogy idegeink izgatottsága oly tükröt tarthat előnkbe, mely által önbecsülésünk csökken. Aki néhány percet úgy élt át, hogy magát nem becsülhette, az gyémántként, mely törést kap, sohasem fogja úgy összegyűjteni és visszaragyogtatni a sugarakat.” Keményre ismerünk abban, ahogy a lelki harc tüneteit felvillantja. Deborah „valóban, ő beteg volt, egész nap beteg, nyugtalan gyúrte össze vánkosait, arca rózsapiros volt, szemében idegen láng égett, s összefüggés nélküli éber álmok s álmodó éberlét közt beszélt egy érméről is, mely villog, égeti a havat. s ha még csak ez volna: de az ő szemét is égeti, lelkéig süt tikkasztóan, hervasztón...” Aztán a szédület új fázisa, nagyjelene: a bál Pécsi születésnapján, a tánc, Gyulaival: „Deborah szíve tombolt örömeiben, hogy a régi mellőztetés megtorlására alkalmat nyert.” („a büszke és hiú szombat lány”). S milyen sejtetően ábrázolja Kemény az elidegenedés, a kedély nyugtalanságának jeleit, a ragyogó bál utáni hamvazószerdai hangulatban: „Deborah keblét sóhaj emelte. Miért eped? Kit vádol? Mi az, mi elégületlenül teszi önmagáért? S honnan vonult a szív hamvazószerdájának komor, méla és vezeklő hangulata a bál tündérképei, a kellemes benyomások, a fényes diadalok közé? Honnan tudna mindenről számolni Deborah? Ő sem sejtíti, mi mozgatja keblén a finom leplet, kedélyében a betakart érzéseket”. A „betakart érzéseknek” azután módjuk van elemi erővel kitörni, amikor a halottat vivő szekérrel találkozik. „Idegei feszülve vannak,

szemei mintegy kiemelkedtek helyeikből, s kezét fölemelve a társzekérre mutatott és kiáltá: Érzem, hogy ama halott Kassai Elemér! Ki is halhatott volna meg más, midőn házunkat az Isten büntetni szándékozik...” Ez az a bizonyos ráébredés a jóvátehetetlen eltévelyedésre: „a megtagadott, de a válság pillanatában egész jogát ismét visszakövetelő szerelem”. A hamis pályára tért, önmaga legnemesebb érzületét megtagadó egyéniség nemcsak önmagától idegenedik el, hanem elveszti a katasztrófa révén szerelmének tárgyát is: az elidegenedés súlyát még növeli a tárgyat veszített nemes érzület tragédiája is. „El volt tévesztve életünk” – ez a tragikum érvényes az apára és leányára is. Bűnhődés gyanánt marad a megtisztító szenvedés: a mindenét elvesztett Deborahról mondja az ifjabb Rákóczi György: „A panasz nélküli szenvedés ígézetét lehetetlen elvitatni.” De marad az üres, tartalmatlan élet is, Deborahnál a férj, a sekélyes karrierista Gyulai Ferenc oldalán, „kivel sorsát végtére nem vágyott összekötni” – ahogy előbb már olvastuk gondolataiból.

Jó ismerőseink azok a Kemény-hősök, akik a tárgyat veszített nemes érzület szenvedéssel sújtott útját végigjárják; éppen *A rajongókból* Bodó Klára alakjára kell figyeljünk: „Laczkó Istvánné külön világot teremtett magának, melynek kötelességeit, szokásait, örömeit, elégtételeit csak azok tudják egészen fölfogni, kik oly jók voltak, mint ő – és oly szerencsétlenek.”

Az önmagukat szétzúzóok

Hagyjuk most hátunk mögött a jóság és a nemes érzületek világát: egy még zordabb övezetbe kell átlépnünk. A szenvedélynek azt a változatát, amely csak silányabb, alacsonyabb értékekre irányul, jó és célszerű lenne talán egyéni szóalkotással sóvárságnak nevezni; aki hordozza, az sóváran óhajtja a vagyont, a hatalmat, az élvezetet, és sóváran gyűlöli azokat, akik vele szemben állnak. De éppen a gyűlöletre gondolva, amelynek meg lehet a sekélyebb és az elemibb szintje, a sóvárság és a szó jellemetani értelmében vett szenvedély között nehéz, talán lehetetlen is határvonalat húzni, pláne ha egy élő, sokoldalú egyéniségbe vannak beágyazva. A nagy szenvedélytől fűtött regényalakok ötlenek a szemünkbe: Tarnóczyné és Kassai István. Kemény ügyel a finom egyénítésre is. Kassai nemcsak zsugori, hanem számító politikai taktikus is; benne a vagyonszerzés, a gyávaság és hatalomvágy, a régi urak és Pécsi Simon iránti személyes gyűlölet nagy intelligenciával, a helyzetek és eszközök jó felismerésével párosul. Tarnóczynén hasonlóképp a fő mozgató a vagyonszerzés, nála is szerepel személyes gyűlölet a Mikesek ellen – mindezek mellett Tarnóczyné

Kemény jellemalkotó művészetének talán legnagyobb bravúrja: nemcsak gyűlöletét és vagyonszerző áhítozását álcázza vallásos fanatizmus-sal és kegyetlen puritanizmussal, hiszen ez is csak felszín, csak eszköz a félelmes arányú *ressentiment* kezében; ő maga képtelen a boldogságra, az életörömrre, s féktelenül gyűlöl mindenkit, aki boldog mer vagy akar lenni. Kárörömkítőrései remek lélektani hitelességűek. „Az ő valódi családja a gyűlölet és a bosszú volt.”

Ezek a jellemek valóban ki vannak jelölve a tragikus elbukásra. Ha kivételesen és nem indokolatlanul Beöthyre akarnék visszamenni, tragikumukat a „korlátlanságra törő szenvedélyben” jelölném meg; az én beállításom szerint itt két elem működik össze: az önmagát szétzúzó szenvedély, és az úgynevezett hógörgeteg-tragikum. A sóvár ösztön kihívja maga ellen a sorsot, mindent és mindenkit csak eszköznek tekint, mindent uralma alá akar hajtani. Elvakultan nem veszi észre, hogy a vélt eszközök föllázadnak ellene, sorsokat akar oldani és kötni, s addig hevíti, addig növeli és feszíti önmagát, amíg előbb környezetét zúzza össze, aztán pedig önmaga omlik össze – mert éppen saját buzgalma eredményeképpen célját, szenvedélyének értelmét elvesztette –, ráadásul belekerül a nagy történelmi erők sodrába. Tarnóczyné leányát, Kassai unokaöccsét szorítja a halálos kimenetelű szituációba – de önmagukat is fölláldozzák a béke és háború közötti kiszámíthatatlan válaszüton.

„Gyűlölöm Pécsi Simont – tör ki most megint a nagybátya. – Ha miattam nem tagadta volna meg leánya kezét tőled, s ha soha ellenem semmi bűnt nem követ el, akkor is hasonló erővel gyűlölném. Ha elégetné házamat, elrabolná vagyonomat, nem növekednék gyűlöletem iránta, s ha megmentené életemet, nem apadna. Állandó és teljes leend e gyűlölet koporsóm zártáig.” A „beteg asszony” temetési menetén Pécsi, hogy Kassait bosszantsa, pénzt dobáltat az alantasabb kísérek közé, s ez a csőcselékét kiforgatja emberi formájából. Kassainak „kettős láрма csapta meg a füleit, s izgatott idegekkel, rézsárga arccal, foga közé vont ajakkal és reszketeg vonalain démoni kifejezéssel fészkelődik ismét az ablakhoz.” A kulcsszó ismétlődik még utóbb: „midőn démoni bosszúból az örültet (Laczkó Istvánt) a gyűlölt Marcsa keze alá adta...” Éreznünk kell, s Kemény, akár Tarnóczyné esetében, azt is akarja éreztetni, tudatosan is megvillantani, hogy itt már túlvagyunk az erkölcs és az e világi humanitás világán: ez már nem emberi gyűlölet – azokból a mélységekből jön, amelyekben még az ősi mítoszok kaotikus-diabolikus erői uralkodnak. Tarnóczynéről ugyanaz a szó; „Csulai e bűsz teremtés igézete alá esett, s tekintetét a földre szegi, hogy a démoni befolyás alól menekülhesen.” „Szemei pedig élesek lettek, mint a martalékot kereső keselyű...” A nagy, szorongató élmény: a kaosz pusztító rátörése az emberi életaka-

ratra, nemességre, kibontakozási vágyra, a szépség és jószág összeomlása – tetőzve még azzal, hogy ezek a diabolikus erők önmagukat is összezúzzák –, mintha a káoszba hullana vissza minden. Említettem, hogy Kemény világának a krízis az egyik alkateleme; ez az a bizonyos vulkanikus talaj, a *terra infirma*, ahogy egyszer – publicisztikai írásaiban – önmaga megnevezi. Utolsó regényében eljut oda, hogy mindezt a fenyegetést, szorongást, kiszámíthatatlan borzalmat egy emberalakba tudja tömöríteni – természetesen a *Zord idő* Barnabására gondolok. Több ez, mint emberi gonoszság, ez már az élet iszonyú Káin-arca.

A törékenyek

Hogy mi lehetett ebből Kemény személyes, legbensőbb élménye, azt most ne kutassuk – maradjunk csak a művek vallatásánál. Azt megtudjuk belőlük, hogy Kemény le tud szállni az élet, a világ poklába. De nagyságot éppen az dokumentálja, hogy fel tud emelkedni az éteri magasságokba is. Különös és megdöbbentő, hogy itt is fel tudja idézni, innen sem tudja távol tartani a tragikus sors áramlását. Személyekre, szereplőkre konkretizálva gondolok az olyan alakokra, mint Norbert Eliz a *Férj és nőben*, Deák Dora a *Zord időben*, Bodó Klára a *Rajongókban*; a férfi hősök közül a két Elemér, s talán, ha nem is tiszta típusként, ide sorolható Tarnóczy Sára és Izabella királyné is. Emlékeznünk kell rá: mennyi művészi erőt koncentrált Kemény nemcsak külső szépségüknek, hanem erkölcsi rangjuknak érzékeltetésére is – az elhitése talán már nem is fokozható. Törni kellene a fejünket, és érthetetlen magyarázatot koholni, ha bizonyítani akarnánk, miért válik mégis a tragikus sors osztályrészükké? Talán még emlékszünk arra a bűvészmutatványra, ahogy Beöthy Zsolt Melindát tragikus vétségben próbálja elmarasztalni: az ő bűne az, hogy minden szépségében és jószágában „önelégült”. Szó sincs róla: a nagy tragikusok, dráma- és regényírók tudtak valamit, amit az elemző ész csak utólag tud fölfedezni – ha tud.

Ezek az Elizek, Klárák, Melindák és Ophéliák, Rómeók és Júliák: csúcsteljesítményei a természetnek. Szépségükben, jószágukban, nemességükben van valami földietlen, irreális, nem e világra való. Törékenyek, mint ahogy a szépség és a jószág törékeny, s ezért vannak kijelölve arra, hogy a náluknál zordabb sors elsodorja vagy megsemmisítse őket. Elenyésznek vagy feloldódnak a szenvedésben és lemondásban. Tragédiájuk éppen szépségükben és jellemük nemességében van. Higgyük ezt el, legalábbis addig, amíg Kemény világában időzünk.

Eddig egyedi eseteket elemeztünk, azzal az óvással, hogy a tragikum gyökerei és típusai egy-egy alakban vagy folyamatban esetleg összefonódva jelennek meg. Föl kell most még egy gyökeret, még egy típust lepleznünk: még egy emberpárt kell szemügyre vennünk: Mikes Jánost és Tarnóczy Sárát az *Özvegy és leányából*. Külső sorsuk megalkotásában nem volt szabad keze az írónak: magát a történetet készen találta Szalárdiban, és bár epikus fantáziájával nagymértékben kibontotta és dúsította, az alapvonalakban nem tért el tőle. A tárgy villanyütésként hathatott rá, működésbe hozta fiziognómiai fantáziáját, konfliktus- és jelenetalkotó képességeit. De a témához való vonzódásában nem kis része lehetett annak, hogy megérezte a benne rejlő tragikus lehetőséget – s egy olyan változatot realizált, amely éppen a kiválasztott két főszereplő sorsában revelálódik.

Az indító mozzanat, a leányrablás, adva volt a forrásban, különben is a romantikus regényeknek ismétlődő témája. De Kemény leleménye az összetett szituáció, amelybe ezt a motívumot behelyezi – számos elemből tevődik ez össze, közeliéből és távoliakból; adva van az erőszövevény, amely lehetőségeket, választakat, olykor kényszereket rejt magában, és amelyet a szereplők, pláne a főszereplők egyike sem tud áttekinteni. A kiindulóhelyzet nagyon finoman van előkészítve: be kell iktatni a tizenkét évi távollétet, hogy Jánost senki se ismerje meg (ez fontos), és be kell iktatni ebbe azt a néhány napot Szécsi Máriánál, amely olyan jelentős lesz Sára és János kapcsolatában. Mikes János azt hiszi, hogy Kelemen számára rabolja el Sárát, Sára szinte maga előtt is titkolja, hogy egy ismeretlent szeret, aki hamarosan azonosul Mikes Jánossal, aki megint hamarosan őbele fog beleszeretni; a háttérben ott van a két család ellenségeskedése, Tarnóczyné bosszúvágya és mesterkedései, s a legkülső szférát a fejedelmi udvar kombinációi zárják körül. Az impulzust csupa váratlan lépés, botlás és tévedés lehetőségei viszik tovább.

Azt hiszem, nem lépek ki a tragikum égővéből, ha úgy fogom fel, hogy a leányrablással a sors csapdát állít a két főszereplőnek; csapda és tragikum már a görög tragédiákban gyakran összekapcsolódó hatótényezők. Meg kell gondolnunk, hogy itt még nem a moralitás, a rend, az érdem, az igazságosság talaján mozgunk: vannak átkok és rendelkezések, amelyek még az istenek fölött is állnak, s maguk az istenek sem emberképűek, törvényük nem ismer könyörületet – ők maguk állítanak csapdát a bukásra kiszemelt hős elé. Valamikor a görög kultúrában, a mitikus világképben mindez olümposzi méretekben érvényes volt. Nos, nem akarok egy 17. századi erdélyi történetet olümposzi-archaikus atmoszférába állítani;

csak egy sejtelemről van szó: hogy a hősök nem saját akaratukból sétálnak bele a kelepcebe, hogy ez a kelepce kifürkészhetetlen rendelésből készen várja őket. Hadd iktatom ide a *Zord idő* egyik mondatát – Dorka elbeszéléséből – a rémségek krónikájából, amelyhez a Deákok fűznek megjegyzést. „Csodálatosak a gondviselés útjai! – sóhajtá a két Deák testvér egyszerre – kivált ha megbódítottunk vagy bűnbe kell sodortatnunk, mert akkor ezer véletlen és meglepő szövetkezik buktatásunkra – jegyez meg Dorka keserű mosollyal.” S talán ilyesmit sejtet az is, amikor Tarnóczyné lánya öngyilkossága után ezt mondja: „Még rajtunk van a bibliai átok.”

Az *Özvegy és leány*ban Kemény – a krónikásadatot messze túlszárnyalva – nagy művészi gonddal építi föl ezt a csapdát, s nemcsak a tettek vonalán, hanem hangulatilag is igyekszik finoman előkészíteni. Mikes János éveket töltött Moldvában, s amikor Szentlélekre, az ősi tájra hazatér, megérkezésekor a falu népe nem ismeri meg – hanem ő maga sem ismer az egykori tájra, amelyen Mikes Mihály könnyelmű gazdálkodása sokat változtatott –, „mint megváltozott minden... Vagy én tévesztettem volna utat?” És ahogy hazafelé lovagol, már mintha sorsának sejtelve csatlakozna hozzá: „majdnem búskomollyá lőn. Talán emlékekkel akart találkozni, s nem lelt rájuk. Talán a magány, a nesztelen út, a mély erdőcsend, a sűrű köd, mely az ormokról le kezdett szállni, puha, nedves palástját a nap tűzétől szikrázó dombokra ejté, és ólmosfehér foszlányokban hullott alá a smaragdzöld rétekig, talán a fényéből és színéből vetkező reggel, mely erős delet ígért, vagy talán egy kesergő pásztorsíp, mely a szótlanná vált madarak helyett bátorzkodott a rideg csendet megtörni, talán egy ismeretlen ok, talán egy titkos benyomás, talán valami álom, talán valami remény, valami sejtés tölték be kedélyét és boríták el.”

S a távolból – lélektanilag szintén nem közömbös – most szakad el attól a nőtől, akit vele már kombinációba hoztak: Máriától, a moldvai fejedelem unokahúgától, a hírhedt szépségtől. „Tán nem idegenkedik tőlem s nagybátyja óhajtságának engedve talán férjül is fogadna, de hogy boldog halandóvá tehetne-e, erről addig kételkednem kell, míg szemeiben nem látok egy könnyet, melyet nem a harag sírt, ajkain egy mosolyt, melyen nem gúny vagy gőg villámlott át, és fürtei közt a keleti gyöngyök helyett nem egy gyöngyvirágot, melyet a csendes ligetekben andalogva maga szakított le.” Nos, ilyen igényekkel lép be az új helyzetbe, amelyet egyelőre nem is ismer, és nem is tudhat áttekinteni. A nagy téma először csak elejtett szó formájában villan föl: „Lupuj vajda országában még nem ment ki a divatból a nőrablás” – mondja János maga. S aztán a csak társalgásképp kiejtett szó, ahogy a regényben megfigyelhetjük, egyszerre dúsabb tartalmat kap, javaslattá, tervvé, végül cselekvéssé válik. Mikes

Kelemen szerelmes Tarnóczy Sárába, akit a bigott anya most eltiltott tőle. „Már én Kelemen helyében csak azért is elrabolnám Sárát, szólt hévvel János.” „Úgy-e, elrabolnád? sürgeté Mihály. – El, mondá merengőn János, el, ha érezném, hogy mélyen és változatlanul szeretem.” S amikor a terv már határozottá vált, „János összerendezte. Sejté, hogy a pusztá vélemény-cserénél több forgott fönn társalgásukban. Gyanítá, hogy szavai által le van kötve...” Az, hogy csakugyan szaván fogják, még csak egyik, nem is fő eleme a csapdának – előbb Jánosnak hallania kell Kelemen szerelmes rajongását, fel kell ébrednie benne a meggyőződésnek, hogy a rablással két szerető szívet hoz össze: „én kész vagyok testvérem boldogságáért minden veszélyben osztozni”. De a hangja rezeg, amikor a mámort emlegeti, „mely után főfájást érzünk”. Hogy János utat tévesszen, bele is, környezetébe is valósággal bele kell sulykolni, hogy Sára Kelemen szereti; Mihály és a szülők már az elején szakadatlanul emlegetik, ő maga is, míg végül János is ezt hiszi. Ez az alaptévedés, a kelepce legfontosabb eleme. Ott bujkál mégis már az első lépéskor a sejtélem, hogy a tett, amelyre rászánta magát, egy önmaga ellen forduló, végzetes eseménysort fog elindítani. (Kemény játszik a motívumokkal: még Náprádiné is megismétli azt a lehetőséget, hogy Kelemen leányrabló lesz.) S az indulóképlet azzal válik teljessé, amikor előbb rendkívül finom sejtéssel (Sára félálomban elsóhajtott szavai), majd a Szécsi Mária udvarában eljátszott színdarabra való utalásból és Sára vallomásából megtudja, hogy Sára egy szerelmet titkol – de nem Mikes Kelemen iránt. Hogy Kelemen közönyös számára, ezt valahogy egész környezete nem akarja elhinni – egy újabb elem a lefelkelő tragikus fejlemények számára. Hogy Sára már látta Jánost, és évek óta érte sóhajtozik, az titok, ami majd akkor derül ki, amikor a sors már nem is egyet lépett tovább.

Szóval: Mikes János és Tarnóczy Sára beleesett a sors csapdájába. (János kétségei a rablás után: „Rossz jel alatt fogtunk a tethhez.”) János el is jut a nagy tévedés bevallásáig; amikor már ráébred arra, hogy Sára öbelé szerelmes, és hogy ő maga – talán romantikus módon első látásra – beleszeretett az egykor csak alig-alig látott „szerény ibolyába”. „De nem maga idézte-e föl maga ellen a sorsot? Egy gondolatlanul kimondott vélemény a nőrablásról teljesíteni akart, s más számára rabolva, a bosszúzó igazság törvénye szerint, magát rablá meg. Testvérenek nem viszonzott szerelméért lemondott a viszonzott szerelem sérthetetlen jogáról, s az élettörténet végzetes iránya e tartalmatlan nagylelkűséget szigorúbban szokta büntetni a hűtlenségnél.” Sára számára akkor zárul be a csapda, amikor a fejedelm előtt anyja jelenlétében meg kell győzni a környezetet arról, hogy „nevén és pártján” nincs szenny, hogy női becsülete ép. Anyja adja elő Haller Péter leánykérését: „Tarnóczy né leányán hideg rázkódás futott

keresztül. Mi volt előtte az életöröm? hol találta volna föl azt többé? S a megtagadás a becstelenség bevallása volna. Igent rebegtek ajkai.”

Mikes János, aki ráébred arra, hogy maga ellen idézte föl a sorsot, nyilvánvalóan tragikus alak; könnyű volna a bűn és bűnhődés sémáját ráhúzni. A kifejtetben azonban az ő tragikus sorsa ennél egyedibb jelleget ölt magára – olyan színezetet, amelyet a tragikummal kapcsolatban keveset szoktak emlegetni. Nemcsak a sors bünteti meg, ő önmagát akarja megbüntetni, vezekelni, szenvedni, megsemmisülni akar. Talán nem helytelen tragikus aszkézisről beszélni, ráadásul pogány aszkézisről. A Mikes családban már van egy aszkéta: Móricz az, a jezsuita, aki az üldöztetést, a csapásokat a majdani mennyei üdvösségért viseli el – ez a keresztény aszkézis. János tudatosan kínozza önmagát: keresi a fájó közellétet Sárához, visszafordul Moldvából – előbb üzenethozás ürügyén Náprádinénál tudakozódik Sáráról és a távozása óta történeteikről: „Ott leszek az esküvőn, fenékgig üríteni a méregpoharat” –, s ahogy Sára az esküvőn, a tiszteletes beszéde alatt, ha csak egy pillanatig is, meglátja a templom homályában: „valami delejes erő vonta szeméit. – Oh! e szemek mereven, mozdulatlanul, kiterjedt szemfénnel néztek és néztek oda, mígnem a térd hirtelen összeroskadt, s az egész test arccal omlott a pap elé a templom kövezetére.” Végig gyöttri önmagát Sára leendő lakhelyének megsemmisülésében, s Zakariásra olyan benyomást tesz, mint aki „bújában meg akar halni”. Vállalja Sára becsületének védelmében a párbaj kockázatát, amelyben súlyos sebet kap, s felgyógyulása után a moldvai csetepatéban maga keresi a halált, az öngyilkosságnak, az aszkézis legfőbb fokának nemesített változatát. Útja mindenképp a megsemmisülésbe, az élettagadásba vezet, tiszta negativizmus mint tragédia. Amikor még azt hiszi, hogy Sára Kelemennel boldog lesz: „Polyva az élet, kihullott a tartalma; hadd hajtsa a szél ide-oda.” Mikor már a házasságkötés után, bujdosása közben, a nagy életunalom tör rá: „érzi, hogy ellenállhatatlan szüksége van a magárahagyatás, a félrevonultság renyhe, álmodozó éveire, a napok jeltelen egyformaságára, az idő ürességére, és a benyomások által többé nem mozgott kedély kódos, ölmos őszi légére, a halálra az életben.” Íme, itt a tragikus sors, amely a Nirvánába vezet.

Sára tragikumát is könnyű volna az ismert típusok valamelyikébe besorolni. A morális kelepcebe került leány tragédiája ez, aki az erkölcsi szennyet akarja kikerülni a szenvedés, a lemondás árán – aki a maga erkölcsi szubsztanciájának megőrzéséért áldozza föl önmagát. De vajon elég-e ennyi?

Sára sorsában a mártírtragikumnak egyedi változatát kel felismerünk. A mártírtragikumról már esett szó a magyar esztétikai irodalomban, a világirodalom drámatermése is szolgáltat rá példákat. Legfőbb

ismertetőjegye a bukásban való megdicsőülés, az erkölcsi diadal a feloldásban vagy a megsemmisülésben. Ha szabad messzire menni például, gondolhatunk Antigonéra vagy Goethe Egmontjára – akinek kivégzése előtt a szabadság nemtőjének megjelenése érzékelteti az eszme feltartóztathatatlan diadalát. Éppen ez a mozzanat, ez a végső eszmei diadal hiányzik Tarnóczy Sára sorsából. Olyan, mintha valami szellemi inkvizíciónak volna kiszolgáltatva: mintha valami egyre szoruló kínzócsigának az áldozata lenne. Az áldozat, tehát a kegyetlen hatalomnak való feláldozottság tényét Kemény is kihangsúlyozza: az esküvő előtt „Sára, az oltár-áldozat, rég fel volt öltözve”. Milyen oltáron áldozzák fel Sárát? A gyűlölet és a bosszú oltárán, de az „áldozat” ősi vallási képzelete érezteti azt, hogy többé nem ura sorsának, hogy önmagát teljesen az idegen hatalom kezébe adta. Sára: „Sorsom változatlanul van kijelölve.” Ha eddig talán nem is, de ezentúl élete a kínzások sorozata, az embertelenség egyre növekvő szorításával. Az esküvő előtt anyja azzal gyöttri meg, hogy az esküvői ékszereket és a Mikesektől rá jutó, odaítélendő birtokok révén szerzendő gazdagságát csillogtatja meg előtte; a nem kívánt, de a menyasszony valódi érzéseiről mit sem sejtő vőlegény áhítatos csodálata állandósítja a gyötrelmet (Sára „érzé, hogy a szeretet az üldözésnél még kínzóbbá válhatik”). Judittól megtudja, hogy Mikes János „inkognitóban” itthon van, és őfelőle is érdeklődött; az eskető tiszteletes kínos tapintatlansággal választatja meg szónoklatának tézisé; János megjelenik az esküvőn. Tarnóczyné újabb „örvendetes” hírt hoz arról, hogy a rablók között Jánost is perbe fogják – újabb „gazdagság” („Oh anyám, ne említse e gyűlöletes gazdagságot”); a kolozsvári vagy gyulafehérvári piacon három nőrablót fognak kivégezni: „Sára halálsápadtan, ingó léptekkel hagyá oda a szobát”. Remegve kell hallania, hogy János csaknem halálos párbajt vívott az ő becsületének védelmében; ez oltja ki „végszíkraját a boldogságnak, mely elhamvadott” („Szíve már nem megsértve, szétzúzva volt”, vagyis létének alapjáig ért le a támadás, azt semmisítette meg). Majd hallja, hogy a seblázás Mikes János „egész éjen a te nevedet emlegette”, s a mit sem sejtő Haller a seblázás Jánost házukhoz akarja hozni. Kicsinyes hasonlattal szólva: a csöpp, amitől a pohár kicsordul, a kínzókerék utolsó rohama: az anya kárörvendő ünnepélyes közlése a Mikes testvérek elítéltetéséről – s a kínzások folyamatára Sára öngyilkossága tud csak pontot tenni. Búcsúszavai után „úgy tetszék nekem, mintha örök éj jönne a földre...” Különös kettőshangzatként vonul át a regényen Mikes János aszketikus önkínzása és Sára gyötrelmeinek láncolata.

Ha a tragikum nemcsak a tragikus művészet produktuma, hanem elsődlegesen az életé és a társadalomé – s ha a világirodalom tragikus drámái és regényei számtalan változatát fogják fel és örökítették meg ennek a tünetmenynek – számolnunk kell azzal, hogy Kemény világát sem merítettük ki a főbb típusok kielemezésével; talán jó lesz, ha kiegészítésképpen még számba veszünk néhány mozzanatot, amely a tragikus jellembe vagy cselekménybe beolvadva annak alkotóelemét teszi. Egy-egy ilyen elem nem mutatható ki okvetlenül minden hősnél – érvényét korlátozottnak kell tekintenünk. Például: a tragikum gyakran jár együtt a válaszáttal, a feszített helyzetben, egész életre kiható döntéssel – így kerül válaszáttal elé Tarnóczy Sára és Mikes János, Laczkó István és Pécsi Simon, Frangepán Orbán, Pécsi Deborah. A szituáció fel nem ismerése nem egyszerűen csak tévedés, hanem eltévedés a tömkelegben – nézzük például Tarnóczynét és megint Mikes Jánost –, de elég illusztratív példa az illúzióiba burkolózó Werbőczy is. Az egyéni sors beleszövődik a szituációszövevénybe: impulzusok, célok és jellemek, amelyeket a szituáció deformál vagy elfojt. Mint láttuk, ismételt tünet a tragikus elvakultság – a hős maga idézi fel bukását, miközben minden erejével a bukás ellen küzd, mint a hálóba került vad; amit ő építésnek vél, abból rombolás, esetleg az egész környezet szétzúzása lesz, mint Tarnóczynénál és Kassai Istvánnál. Komjáthy Elemérnél a jóakarát fordul önmaga ellen (Barnabást akarja megmenteni) – Kassai Elemér is jóakarátú, békítő szándékának lesz áldozata. És ahol az egyéni impulzus látszata nem több könnyű játéknál, afféle szerencsejátéknál, s ez a játék válik a szituációk sorozatában komoly szorítássá, mint a lánykerés Kolostory Albertnél vagy a lányrablás Mikeséknél, Pécsi Deborah kacérkodása Gyulai Ferencel. Éppen a nemes hősokeket állítja Kemény nemegyszer morális kényszerhelyzetbe, amelyből csak az önmagukhoz való hűtlenség, önmaguk elvesztése vagy megtagadása árán tudnának kitörni. Az erkölcsi szenny kikerülése a kudarc, a lemondás, a szenvedés árán. Az önmagukat emésztőkből szép sorozat lép fel Kemény regényeiben: már Gyulai Pál kezdi a sort; a még nem említettekből az *Élet és ábránd* Catharinája, a *Szerelem és hiúság* Saroltája, Kolostory Albert – hogy a nagy történeti regényeket csak utalásképpen említsem. „Gonosz egy ló a tett...” – mondja Arany a *Buda halálában*, s ezt a sorsképletet Kemény is ismeri: hőse elindít az első impulzussal egy folyamatot – s aztán lassan elveszti uralmát az események fölött, aztán már nem ő irányít, nem ő vezet, hanem már a fejlemények sodorják magukkal a katasztrófa felé: Kolostory Albert, Mikes János, Pécsi Simon. Amit ma idegen szóval illúzióznak, öncsalásnak mondunk, azt Kemény a maga egyéni szóhasználatával „csalál-

moknak” nevezi; egyéni és kollektív értelemben kulcsszó ez nála. És ott vannak regényeiben a pillanatok, amikor a hős felocsúdik a csalálmokból, mint például Werbőczy és politikustársai. A tragikus sorshoz hozzátartozik az is: az elviselhetetlent elviselni – nem ebben a komor fényben ragyognak-e Kemény szenvedő nőalakjai? Az életsors kialakulhat egy belső impulzusból, amelynek megvan a maga saját dinamikája – ez találkozik össze egy külső, átfogóbb dinamikával. De jöhet a kihívás kívülről, a sors csapdája felől, mint a Mikes fiúk vagy Komjáthy Elemér esetében. Kassai Elemért inkább a passzivitás jellemzi: hűségével, rokoni érzületével, morális tisztaságával, a Kassai–Pécsi-gyűlölet erőterébe állítva inkább csak sodródik.

Ha Kemény tragikus regényhőseiről és tragikumszemléletének változatairól a fentiekben adott körképet még egyszer elvonultatjuk szemünk előtt, nem tudunk kitérni néhány összegező, általános kérdés elől. Hogy ezek a tragikus sorsok a szó empirikus értelmében véve mennyire alapulnak személyes élményen, tapasztaláson vagy a történelem bűvárlásán, azt nehéz volna eldönteni, noha Kemény személyes életsorsa sem volt valami felhőtlen, és a kor, amelynek emlékiróit tanulmányozta, éppen eléggé tele volt katasztrófákkal. A történelmi Magyarország széthullását és az erdélyi fejedelemség történetét, Tündérkert ide, Tündérkert oda, nem lehet részvét, olykor borzadály nélkül tanulmányozni. A költői fantázia súlyos terheket kénytelen szárnyaira venni.

Újabb és régebbi elméletírók beszélnek tragikus életérzésről, az élet javainak és értékeinek alapvető fenyegetettségéről. Aki a 20. század világtörténetét átélte, az bajosan mer radikálisan szembeszállni ezzel a szemlélettel. Kialakult-e Keményben ilyesféle érzés? Mennyiben tekinthetők a művek ilyen értelemben személyes vallomásoknak? A kérdést egyébként föl lehet vetni a világirodalom valamennyi nagy tragikus költőjével kapcsolatban. De ha élő, fejlődő, sokoldalú, egyetlen képletre nem húzható tehetségekről van szó, akkor talán nem is szabad a kérdést ennyire egyetemesítenünk, s főként nem szabad az alkotók elvont töprengéseit kizárólagos alapul vennünk.

Nem érzem azt, hogy a fentebb érintett kérdésekre Keménynél egyszerű és végleges igennel vagy nemmel lehetne válaszolni. Úgy gondolom, meg kell elégednünk azzal, ha az alkotó egyéniséggel kapcsolatban kihüvelyezzük azokat a kétségtelenül mélyről jövő élményeket, amelyek a fantáziánál is mélyebb lelki rétegekben lappanganak, s arra törnek, hogy sorsokban, vallomásokban, emberalakokban testet tudjanak ölteni. Szó volt arról, hogy az ő világának jelentős övezete a morális kozmosz – nyilvánvalóan tehát az erkölcsi ember érdekli. Így ezt a kozmoszt a pozitív erkölcsi értékek és a negatív jellegzetességek bőségével tudja bené-

pesíteni. Értékményeinek, értékelő látásának gazdagsága szinte kimeríthetetlen: jóságot és gonoszságot, nemességet és nemtelenséget elemi erővel tud elővarázsolni. Ugyanez a virulencia az esztétikumban: nem riad vissza a groteszktól, a torztól, a rúttól sem, de van benne valami elragadtatás a szépség, főleg a női szépség iránt, amelynek ecsetelgetésében kifáradhatatlan. De átéli ennek a morális-esztétikai kozmosznak a kiszolgáltatottságát, védtelenségét is: belelát a Sors, a történelem, a világi lét kérlelhetetlen logikájába, könyörtelen következetességébe és embertelen közönyébe. A sors gátjain szétzúzódo szenvedély, a jóság és a szépség törekénysége az a látomás, amely az ő fantáziáján uralkodik, s feloldódás gyanánt csak eggyel tud kárpótolni: a mártíromság, a hőiesen elviselt, emberfölötti szenvedés fölemelő élményével. Ha regényeit szabad volna úgy fölfogni, hogy kísérletek az emberi lét értelmezésére, akkor ebben az értelmezésben a hit, a pozitív, perfekcionista hajlam viaskodik a kétellyel, a reményvesztettséggel, a soha el nem nemülő csalódással. Korok és olvasók a maguk felelősségére döntsék el, hogy ezt csak művészi meglátásként fogadják-e el, vagy többet is találnak benne.

(1983)

S. Varga Pál

IRODALMI SZÖVEGEK MINT NEMLINEÁRIS RENDSZEREK MODELLJEI*

[A társadalomtudományok számára] „a káoszelmélet szerepe csupán az inspiráció lehet, magyarázatként nem szolgálhat”¹

1. Bevezetés

Az alábbiakban azt kívánom szemléltetni, hogy bizonyos irodalmi szövegek vizsgálatában hasznos szempontokat kaphatunk a káoszelmélettől. Ez az elmélet, mint ismeretes, egyszerű nemlineáris rendszerek – például rugóra kötött inga, rugalmas lemezen pattogó labda – mozgásának

* S. Varga Pál (1955), irodalomtörténész, akadémikus, a Debreceni Tudományegyetem professzora. – A tanulmány első megjelenése: Irodalmi szövegek mint nemlineáris rendszerek modelljei. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Határok átlépése. A humán tudományok alapkérdései*. 2. Budapest, 2017, Gondolat, 43–60.

¹ Fokasz 2003, 330.

azzal a sajátosságával foglalkozik, hogy bennük hosszabb idő elteltével „bizonyos körülmények között teljesen kiszámíthatatlan, rendszertelen, kaotikus viselkedést tapasztalunk”.² Ezek a rendszerek ugyanakkor, bármennyire viselkedjenek is előre nem látható módon, determinisztikus jellegűek – működésük elvileg okok és következmények sorozatából tevődik össze.³ A természet- és humán tudományos fogalomhasználat közötti kapcsolatot így az okság fogalma teremti meg, amely a két tudományfajta által vizsgált szférában egyaránt alapvető szerepet játszik. Ez azt jelenti, hogy amikor az emberi szférában okokról és következményekről beszélünk – vagy éppen ezek aránytalanságát írjuk le –, nem egyszerűen természettudományos fogalmak metaforikus átvételével élünk (ahogyan az egyébként gyakran s indokolatlanul történik a humán tudományokban). Annak vizsgálata, hogy mennyiben azonos az okság fogalma a két tudományfajtában, már messzire vezető tudományelméleti kérdés – nem is beszélve azokról a (Kanttól eredő) filozófiai megfontolásokról, amelyek az okságot nem objektív viszonylatként, hanem az emberi gondolkodás *a priori* kategóriájaként határozzák meg.

A káoszelmélet – egyáltalán bármilyen természettudományos elmélet – alkalmazása az irodalomtudományban ugyanakkor még ezzel együtt sem magától értetődő eljárás. A pozitivizmus hite, hogy a szellemi jelenségek természettudományos módszerekkel vizsgálhatók, jó száz éve szétoszlott, s Wilhelm Dilthey-nak a történeti tudományok jellegére vonatkozó megállapításai óta közhelynek számít, hogy a kétféle tudománytípusnak nem lehet ugyanaz a módszertana; ma használatos kifejezéssel az egyik nomotetikus, a másik idiografikus módszert követ – előbbi a természet általános törvényszerűségeinek megismerését tűzi ki célként, utóbbi az ember szellemi működésének egyedi, egyszeri jelenségeit igyekszik megérteni. Egy irodalmi alkotás jelentését és jelentőségét ugyanis alapvetően az határozza meg, ami egyedi benne; még az általánosítható vonások is csak e különbözőség kontextusában nyernek értelmet. Kétségtelen például, hogy az egy műfajba tartozó művek bizonyos közös, általános szabályszerűségeket követnek, azonban nem sokat tud meg az *Antigonéről* vagy a *Hamletről*, aki beéri azzal, hogy mindkettő tragédia.

Önmagában a káoszelmélet „inspiráció”-jából fakadó osztályozás is általánosítható különbségekre hívja fel a figyelmünket. Eszerint az irodalmi művek egy csoportja az emberi viszonyoknak olyan modelljét al-

² Gnädig–Györgyi–Szépfalusi–Tél 1982, 13.

³ Arról a kettősségről, hogy a kaotikus rendszerek elvileg determinisztikusak, gyakorlatilag azonban véletlenszerű viselkedést mutatnak, lásd Tél–Gruiz 2001, 209–210.

kotja meg, amelyben az okok és a következmények arányossága, a lineáris kauzalitás érvényesül; a realista és a naturalista elbeszélő szövegek legelterjedtebb típusa, például Balzac vagy Zola regényei, motivációs sorokat működtetnek, amelyeket még olyan események sem bontanak meg, mint amikor Eugène de Rastignac nagyobb összeget nyer ruletten a *Goriot* apóban. A lineáris kauzalitás jellemző műfaja a bűnügyi történet, amelyben a kiismerhetetleneknek látszó viszonyokról sorra kiderül, hogy lineáris kauzális rendbe illeszkednek.

A káoszelmélettől inspirált irodalmi vizsgálódás ugyanakkor azokra a szövegekre irányul, amelyekben a cselekmény ugyan determinisztikus viszonyrendszert alkot, fázisai azonban a nemlineáris kauzalitás elve szerint következnek egymásra. Ezekre a szövegekre a káoszelmélet fogalmai közül alkalmazhatónak tűnik a kezdőállapot instabilitása, a következmények megjósolhatatlansága (az irodalomelmélet a várhatóság alacsony fokának nevezi ezt), illetve a hatás és a rendszer reagálása (ok és okozat) közti aránytalanság. Természetesen e fogalmak is akkor nyerik el konkrét értelmüket, ha művenként megvizsgáljuk érvényesülésük egyedi módját – erre teszek kísérletet a dolgozat elemző részében.

Az érintett cselekménytípusról szólva abból a dilemmából indulhatunk ki, amelyet a történelem kaotikus mozgásokat idéző változásai vetettek föl. A történelem alakulását meghatározza, hogy „cselekedeteinknek mindig vannak szándékolatlan következményei is, melyeket általában nem tudunk kiküszöbölni”⁴ – hogy a folyamatok „a legkisebb pontatlanság mellett itt is kicsúszhatnak a kezeink közül”.⁵ A történelem kaotikus jellegét ezért gyakran írják le úgy, hogy bár menete determinisztikus, a benne ható törvények és szabályok kaotikusan viselkednek, így „rendkívül érzékenyek a kis perturbációkra”.⁶ Ez pedig azzal jár, hogy a történelemben – akárcsak a nemlineáris fizikai rendszerekben – „a következmény (a rendszer reakciója) nem áll egyszerű arányosságban a kiváltó okkal”.⁷ Joggal vetődtek fel viszont olyan kifogások, hogy a történelem nem tekinthető zárt rendszernek, s hogy „a történelmi folyamatok bonyolult viselkedését nem kevés számú változó összefüggései irányítják, hanem rengeteg, gyakorlatilag számba nem vehető mennyiségű körülmény sajátos kimeneteléről van szó”.⁸ Ha az irodalmi művekre vonatkoztatjuk a fent leírtakat, rögtön szembetűnik két olyan különbség, amely

⁴ Popper 1992, 110.

⁵ Fokasz 1999, 249.

⁶ Lásd Maródi 2003, 20.

⁷ Muraközy 1997, 58.

⁸ Maródi 2003, 21. (Kiemelés az eredetiben.)

esetükben a kaoszelméleti szemlélet érvényesítésének kedvez. Az egyik: a számításba vehető (narratív) irodalmi művek – értelmezési lehetőségeik nyitottsága ellenére – felépítésüket tekintve zárt egészet képeznek. Bármilyen történések is bennük, az a cselekményen mint rendszeren belüli hatásként értelmezendő, vagyis nem fenyeget az a veszély, hogy a folyamat a kaotikusan változó rendszer helyett a „zajos” – külső hatásoktól befolyásolt – Brown-mozgás jellegzetességeit mutatná (amilyen például a kémenyből felszálló füst vagy az időjárás befolyása a parlamenti választások eredményére). A másik, hogy még a legbonyolultabb regény vagy dráma is kevés számú változóval dolgozik a történelemhez képest. Ezekből a körülményekből adódik az irodalmi mű modelljellege: a valóságos emberi helyzetekben az okok és a következmények aránytalanságát, a következmények kiszámíthatatlanságát ragadja meg, s arra törekszik, hogy a cselekményt véges számú elemből álló zárt – nemlineáris – determinisztikus rendszerre alakítsa. Jól megfigyelhető ez a különbség egy csata valóságos lezajlása és irodalmi leírása között – mondjuk, például a *Háború és béke* című regényben. A regényírónak – hogy Maródi példájánál maradjak – nem kell az utolsó patkószögig minden apró és nagyobb körülményt figyelembe vennie; ő dönti el, mely elemeket választja (vagy éppen találja) ki, hogy belőlük megalkossa a maga modellszerű történetét – a történet olvasójának pedig valamennyi elemre és kölcsönhatásukra rálátása van.

Az alábbiakban négy művet érintek, hogy bennük a nemlineáris kauzalitás érvényesülésére megpróbáljak rámutatni. Többségük (*Antigoné*, *Hamlet*, *Bánk bán*) közismert klasszikus – Kemény Zsigmond kevésbé ismert (amúgy ugyancsak klasszikus) regényére, *A rajongókra* azért térek ki, mert a kaoszelmélet felé éppen ez a mű terelte figyelmemet.⁹ Tárgyalását az is indokolja, hogy a jelenséget ne csak a tragédia műfajába tartozó műveken szemléltessem.

2. *Antigoné*

A kaoszelmélet szemléletének alkalmazására ezúttal azért nyílik lehetőség, mert egymással ellentétes irányú, azonos erejű hatóerők egyensúlya, vagyis instabilitás jellemzi a kiinduló helyzetet. *Antigoné* és *Izmené* nyi-

⁹ Az apropót Bényei Péter adta, aki szerint *A rajongók*ban „a tragikus katasztrófát előkészítő események a dolgok mindennapi menetéből fejlődnek ki [...]. [A] hősök tettei önálló életre kelnek, részévé válnak egy bonyolult akcióhálóznak, szövevénynek, amely negatív helyzetbe sodorja mindegyiküket”. Bényei 2007, 364–365.

tó párbeszéde mutatja, hogy a két, egymással ellentétes irányú motivációnak egyenlő esélye van arra, hogy meghatározza a cselekmény alakulását. Iszméné amellet érvel, hogy nincs értelme a hatalom túlerejével szembeszegülni; Antigoné számára viszont lelkének majdani túlvilági békéje fontosabb, mint a földi uralkodó parancsa. A két ellentétes motiváció minden thébai alattvalóban megütközik; elvileg bármelyikükből válhatna Antigoné – azt is mondhatnánk, ha mindannyian szembeszegülnének a parancssal, Kreón parancsa hatályát vesztené, s nem alakulna ki kaotikus helyzet.

A cselekmény alakulását kezdetben az határozza meg, hogy Kreón nem lát ellentétet földi és égi parancs között; a város ellenségévé vált testvér eltemetésének tilalmát azzal indokolja, hogy az istenek sem kedveznek gonosztevőknek. Cselekvéseit egy olyan feltételezett rendszer alapján hajtja végre, amelyben lineáris kauzalitás uralkodik. E lineáris rendszer logikája szerint csak férfi szeghetette meg a parancsot; a parancsszegés oka csak politikai rivalizálás lehetett, illetve a tilalmat megsértő tettesek csak felbujtóiktól kapott pénzért követhették el tettüket. (Kreón még Teiresziászról is azt feltételezi, hogy megfizették az őt elmarasztaló jóslatért.) Mind a politikai szembeszegülésért, mind a kapzsiságból elkövetett törvényszegésért büntetés jár („parancsszegőkkel irgalmatlan bánjatok”).¹⁰ Antigonénak az ő észjárásával összeegyeztethetetlen érvelését és viselkedését azzal magyarázza, hogy a lány esztét veszttette (erre ráerősít, hogy Iszméné is örültnek nevezi, amikor a leány – megkésve – osztozni kíván nővére sorsában); amikor pedig fia szembefordul vele, ezt éretlenségével magyarázza. A másfajta – önmagában ugyancsak lineáris – kauzalitás logikája szerint működő Antigoné viselkedése nem csupán a maga rendszerében mozgó Kreón számára kiszámíthatatlan, de magában a drámában mint rendszerben is megjósolhatatlanokká teszi a következményeket. Ezt már az jelzi, amikor kiderül, hogy a tettes nem férfi, hanem nő; nemcsak Kreón lepődik meg, hanem a kar is. Antigoné öngyilkossága pedig még a néző számára is megdöbbentő, holott a néző ismeri és érti Antigoné gondolkodásmódját. Kreón igyekszik fiának Antigoné iránti szerelmét is a maga rendszerébe illeszteni, mondván, a lány – törvényszegő lévén – nem méltó hozzá, s arra buzdítja, válasszon másik társat magának. Haimón öngyilkosságának lehetősége azonban ezúttal sem csak az ő rendszerébe nem fér bele (pedig ekkor már a kar is számol ennek lehetőségével, és figyelmezteti őt), de a néző is egyik megdöbbenésből a másikba esve értesül a fiú haláláról. Lassan már a kiszámíthatatlan válik kiszá-

¹⁰ Az *Antigonéból* vett részleteket Mészöly Dezső fordításában idézem: *Szophoklész drámái*. Budapest, 1979, Európa Kiadó.

míthatóvá, amikor végül Eurüdiké is öngyilkos lesz. A kaotikus mozgás lényege abban mutatkozik meg, hogy egy döntés előre nem látható, az általa kiváltott hatást megsokszorozó következményekkel jár.

A dráma mint rendszer mozgását az szabja meg, hogy – akárcsak a rugónak és az ingának a gerjesztett inga mozgása esetében – Kreón és Antigoné következetessége paraméterszerű állandóként határozza meg a kölcsönhatások révén létrejövő nemlineáris mozgást; Kreón csak földi, Antigoné csak égi törvényt ismer.¹¹ Ezen az állandóságon – Kreón esetében – az sem változtat, hogy Haimón a lineáris kauzalitás elvének feladására szólítja fel, Teiresziász pedig egyenesen az istenek hatáskörébe utalja a nemlineáris determináció működését; az istenek, mondja Kreónnak, „szörnyű tettet visszatolják rád”. A tragédia katartikus hatása eszerint azon a tapasztalaton alapul, hogy a vétkes emberi tettek büntetése nem feltétlenül lineáris kauzalitás folytán következik be; létrejön egy olyan szövevény, amelynek működése emberi értelemmel ugyan beláthatatlan, de elkerülhetetlen következményeket hordoz – a kifejeletet egyszerűen érezzük váratlannak és szükségzerűnek.

3. *Hamlet*

Az *Antigoné*hoz hasonlóan a *Hamlet* is olyan dráma, amelyben a kaotikus helyzet két stabil állapot – Hamlet atyjának, illetve Fortinbrasnak az uralma – közötti átmenetet jelenti (erre a helyzetre utal Hamlet, mondván: „Kizökkent az idő; – ő, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt”).¹²

A tragédia cselekménye a bűnügyi történetekre jellemző lineáris kauzalitás uralma alatt indul: Hamletet arról tájékoztatja apja szelleme, hogy fivére, Claudius – a jelenlegi király – ölte meg őt. Mivel azonban a királyfi nem lehet biztos benne, vajon valóban apja szelleme jelent-e meg neki, bizonyosságot kell szereznie, mielőtt eleget tesz a szellem felszólításának, hogy bosszulja meg a tettet. Ennek érdekében egy vándortársulattal színdarabot adat elő, amelybe beleírja apja megöletésének általa ismert történetét. A hatás, amelyet az előadás Claudiusra gyakorol, egyértelmű bizonyíték arra, hogy a szellem igazat beszélt. Az instabil állapot, amely kibillenti a történet további menetét a lineáris kauzalitás közegeből, akkor alakul ki, amikor Hamlet örültnek tettei magát, hogy megzavarja Claudius és környezetét. Claudius éppen a viselkedésében rejlő kiszá-

¹¹ Lásd Ritoók 2009, 165., 169.

¹² A *Hamlet*ből vett részleteket Arany János fordításában idézem: William Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*. Budapest, 1981, Európa Kiadó.

míthatatlanság miatt akarja Hamletet eltávolítani Dániából („E hon há-
tára nem tűr oly veszélyes / Kockáztatást, minővel fenyeget / Hóbortja
minden órán”; miután Hamlet megölte Poloniust, a király így szól: „Ve-
lünk is úgy tesz, ha mi ott vagyunk. / E nagy szabadság folyvást fenyeget”.
„Minket okolnak majd: vigyázatunk / Mért nem szorítá fékre, láb alól,
/ Ez őrzöngő fiút”). Az egyik váratlan és súlyos következmény Ophelia
megőrülése és halála. Nyilvánvaló, hogy Hamlet, bármennyire bánik is
kíméletlenül Polonius leányával, amiért hagyta magát eszközül felhasz-
nálni ellene, nem számított ilyen következményre; ezt mutatja megdöb-
benése és gyásza, mikor meglátja az Ophelia koporsójával közeledő
menetet a temetőben. A másik – ugyancsak váratlan és súlyos – követke-
zmény Polonius megölése; Polonius, aki a kárpit mögé rejtőzve hallgatja
ki a királyné és Hamlet párbeszédét, elárulja magát, mikor segítségért ki-
ált, mert – tévesen – azt feltételezi, hogy Hamlet meg akarja ölni anyját.
Amikor Hamlet – ezúttal is megjátszva a kiszámíthatatlanul viselkedő
őrültet – átszúr a kárpiton, hirtelen megfordítja és felnagyítja Polonius
tisztességtelen viselkedésének következményét; ahogyan maga Hamlet
mondja, „magad kerested” a bajt, „veszélyes, ládd-e, a túlbuzgalom”. Po-
lonius halálának módja nyilvánvalóan azt előlegezi, ahogyan Laertes és
Claudius hal meg majd a darab végén.

Polonius megölését Claudius a lineáris kauzalitás elve alapján akarja
saját hasznára fordítani. Bár maga is ismeri szándék és következmény vi-
szonyának kiszámíthatatlanságát – a néptömegnek Hamlet iránti szimpá-
tiájáról szólva mondja: „nyílam, könnyű ily nagy viharban, / Mind visz-
szaterne íjához megint, / Nem ahová irányzottam velők” –, cselekedeteit
a lineáris kauzalitás működésébe vetett töretlen hit irányítja. Egy olyan
„merény” tervét készíti el Hamlet ellen, melyből – mint hiszi – Hamlet
számára „egyéb út nincs, mint a bukás”. A „merény” terve két mozzana-
tot kapcsol össze: az egyik Polonius fiának, Laertesnek a bosszúvágya,
a másik, hogy Hamletet egy ízben felbőszítette, amikor Laertes vívó-
tudását dicsérték előtte; Hamlet akkor azt kívánta, hogy megvívhasson
Laertesszel. Claudius és Laertes úgy szándékozik manipulálni az ártat-
lan bajvívást, hogy abba Hamlet mindenképpen belepusztuljon. A lineá-
ris kauzalitás azonban éppen azért fog a végkifejletben felbomlani, mert
a „merény” kitervelői ki akarják zárni a kiszámíthatatlanságot. Nem elég,
hogy Laertes tompa élű párbajtőr helyett éles fegyvert használ, ezt még
méregbe is mártja; abba a serlegbe pedig, amellyel Hamlet szomját olt-
hatja majd a párbaj során, a király ugyancsak mérget tesz. Ezek mind
olyan tényezők, amelyek egyenként is hajlamosak arra, hogy követke-
zményeik elszabaduljanak, és a szándékolttól eltérő kölcsönhatásokat in-
dítsanak el. A párbaj során – amely játékjellegénél fogva maga is determi-

nisztikus nemlineáris mozgásnak tekinthető – mindhárom hatástényező irányt változtat; a királyné mindjárt a párbaj kezdetén a mérgezett borból iszik áldomást Hamletre, a vívás hevében pedig a két küzdő fél akaratlanul fegyvert cserél, így elsőként Laertes hal meg a Hamletnek szánt méregtől. Valójában Hamlet bosszújának is a következmények kaotikus-sá váló mozgása teremt lehetőséget: a mérgezett karddal sebesíti meg a királyt (nota bene, a seb *önmagában* nem volna halálos). A következmények nemlineáris alakulását Claudius fentebb idézett megállapításával lehet jellemezni, amelynek lényege, hogy a kilőtt nyíl azt éri el, aki kilötte. Laertes egyenesen az erkölcsi igazság érvényesülését látja a következmények megfordulásában – „En-árulásomért méltán halok” – állapítja meg, Hamlet pedig nyomatékosan utal arra, hogy a király saját gyilkos szándékának esik áldozatul; „no méreg, hass tehát”, mondja neki, mikor a mérgezett karddal ledöfi, s a mérgezett serlegre mutatva hozzáteszi: „Ne, idd ki ezt is: – benne gyöngyszemed? – / Kövesd anyámat” (holott nyilván nem itatja meg a mérgezett bort a megsebesített Claudiussal). Éppen az ilyenfajta nemlineáris kauzalitás érvényesülését magyarázta úgy Teiresziász Kreónnak az *Antigonéban*, hogy az istenek „szörnyű tettet visszatolják rád”; Hamlet is a gondviselést sejteti a véletlenszerűnek tűnő események mögött – még a párbaj előtt idézi a bibliai igazságot, amely szerint „egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül”.

4. Bánk bán

Következő példánk Katona József *Bánk bánja*. Mielőtt a darabban kibontakozó kaotikus dinamika tárgyalásába bocsátkoznánk, vessünk egy pillantást a szerző történelemszemléletére. Katona a Kárpát-medence egykori népeit vizsgálva történetük instabilitására lett figyelmes; arra, hogy a legstabilabbnak látszó hatalmi építmények is – amilyen Attila Hun Birodalma volt – egyszer csak váratlanul kártyavárként omlottak össze. Ebből a szempontból ítélte meg, hogy István király keresztény államot alapított, és ezzel stabilizálta a magyarság helyzetét. Katonát azonban továbbra is élesen foglalkoztatta, hogy „milyen módon szabadul el az emberi világban a zűrzavar”.¹³ Josephus Flavius *A zsidó háború* című műve nyomán írt tragédiája, a *Jeruzsálem pusztulása* – Bíró Ferenc találó jellemzése szerint – „az emberi világban eluralkodó káosz munkájának könyörtelen logikáját” tárja fel.¹⁴ Az instabil kezdőállapotot az idézi elő, hogy Florust, Jeru-

¹³ Bíró 2002, 67.

¹⁴ Uo. 79.

zsálem bukott római helytartóját kivéve senki nem kívánja Jeruzsálem pusztulását, csakhogy a város megmentésére irányuló szándékok kiszámíthatatlanul keresztezik egymást. Josephus, a város tudós papja a rómaiaknak való meghódolásban látja a menekvés zálogát, az előzőtt jeruzsálemi király húga – látván, hogy a város lakói nem hajlandók a meghódolásra – előbb a római hadvezér, Titus megölését tervezi, majd el akarja csábítani, hogy rábírra a város megkímélésére. A zsidó vallási csoportok vezetői viszont, élükön a zelótákkal, a fegyveres ellenállást választják; a bukott helytartót, akin bosszút akarnak állni kegyetlenkedése miatt, a római uralommal azonosítják – holott Titus, a római hatalom jelenlegi képviselője, maga is elborzadva ítéli el Florus egykori tetteit, s kímélni akarja a várost. A kölcsönös félelem, bizalmatlanság és intrika kiszámíthatatlan közegében végül senki sem tudja megakadályozni, hogy a hatalmát veszített s mindenki által gyűlölt Florus felgyújtsa Jeruzsálemet. A darab érdekessége, hogy a zsidókra nézve fenyegető zűrzavar kialakulását a bölcs Josephus azzal hozza összefüggésbe, hogy Isten elpártolt választott népétől, s a rómaiakat támogatja; a nemlineáris kauzalitás zavarba ejtő működése ezúttal is a transzcendens közeg által nyer magyarázatot.

A *Bánk bán* kiinduló helyzete azért instabil, mert az idegen királyné a magyarok rovására juttatja előnyökhöz saját körének embereit, s ezzel országos elégedetlenséget szít. A Petur bán vezette békétleneket – a kiszámíthatatlan következményekre is figyelmeztetve – Bánk igyekszik a törvényesség irányába terelni, s nem is eredménytelenül. Ám közben nemcsak az ország állapotával kell szembesülnie, hanem azzal is, hogy a királyné öccse – nővére magatartásán felbátorodva – az ő becsületét is meggyalázza. (Jegyezzük meg: Gertrudis kétértelmű viselkedése miatt még az sem bizonyos, tekinthető-e öccse felbujtójának.) Az elszenvedett gyalázat képessé tehetné Bánkot arra, hogy feladja a törvényességhez mindenáron ragaszkodó álláspontját, s tetteleg forduljon a királyné ellen; ebben az esetben egyenes ok-okozati összefüggésről beszélhetnénk. A személyes sérelem azonban nem vezet bosszúhoz; Bánk törvénytisztelő álláspontja megváltozik, ennek azonban az a bénító felismerés az alapja, hogy a helyzet megoldhatatlan. Ha túri a királyné ügyködését, elkerülhetlenné válik a „polgári háború” – királyi személlyel szemben viszont nem áll rendelkezésre törvényes eszköz. A gyilkos tett elkövetését még csak nem is ez a helyzetfelismerés idézi elő közvetlenül, hanem egy váratlan fordulat – amelynek persze *önmagában* megvan a lélektani indoka –; maga a királyné emel tört Bánkra – így halálát az a fegyver okozza, amellyel ő akart gyilkolni (akárcsak Laertesét a *Hamlet*-ben). A gyilkosság aztán előre nem látható következményeket szabadít el; a királyné hívei megölik Peturt családostul, mert a látszat alapján őt vádolják a királyné

megölésével; az erőszakhullám Bánk rokonait, sőt nejét, a királyné öccse által meggyalázott Melindát is elpusztítja, s várható, hogy a háborgó magyarok ugyancsak kiszámíthatatlan következményekkel járó viszont-erőszakkal válaszolnak. Ha Bánk azért ölte meg a királynét, hogy – mint majd a visszatérő királynak mondja – megmentse az országot a polgárháborútól, az ország éppen az ő tettének következtében sodródik a polgárháború szélére. A katasztrofális kifejeletet a király akadályozza meg, aki nem torolja meg Bánk bán tettét; ahelyett, hogy a büntetés által a kaotikus dinamika hatástényezőinek számát növelné, a kegyelmet választja, és ezzel megállítja a bosszú elszabadult spirálját. A királynak erre az ad lehetőséget, hogy a kaotikus fejlemények értelmét ő is a transzcendenciához köti; Melinda halála által, úgymond, Isten maga büntette meg Bánkot, s ezzel az ő kezéből kivette a büntetés lehetőségét.

Katona egyik, a huszita háború véres zűrzavarát bemutató drámájának befejezéséhez fűzött „Toldalékokská”-ban ezt írta: „Így lett vége egy olyan vérontásnak, melynek forrását tán egy pár embernek életével bedughatta volna a konstanciai concilium. Hány zenebonának volt már ilyen eset a kezdője? Hány égésnek egy szikra?”¹⁵ Vagyis Katona szerint emberi akarattal megfékezhető a kölcsönhatások kiszámíthatatlan és pusztító eszkalációja. Ne feledjük, Kreón vagy Claudius számára is adva volt a kaotikus folyamat elkerülésének lehetősége (Haimón kérése apjához az *Antigoné*-ben, Claudius rossz lelkiismeretéről tanúskodó monológja a *Hamlet*-ben), ők azonban nem változtattak „paramétereiken”, s a következmények elszabadultak. Ugyanez vonatkozik a *Bánk bán* Gertrudisára is, akinek Mikhál bán ezt mondja – felismervén a helyzet csekély hatásokra való érzékenységet: „Csak egy szavadba fog kerülni, és az irtóztatóan megindult sors golyóbisa más jobb nyomon fog hengeredni el”.¹⁶ Gertrudis következetes marad (Bánk tettének bonyolult háttéréből is annyit lát csupán, hogy a nagyúr Melindáért állt bosszút rajta), s így a zűrzavar kiteljesedését nem ő, hanem a kegyelmező király akadályozza meg.

5. A rajongók

Kemény Zsigmond regénye 1638-ban, a harmincéves háború utolsó szakaszában játszódik Erdélyben. A kiinduló helyzet instabilitása abból adódik, hogy a nagy vallásháború befolyást gyakorol Erdély összetett felekezeti viszonyaira, s Erdély geopolitikai státusza az Osztrák és a Tö-

¹⁵ Katona 1959, I. 233.

¹⁶ Uo. 507.

rök Birodalom között bizonytalan egyensúlyi helyzetet jelent. I. Rákóczi György fejedelemnek nagy politikai ügyességre van szüksége, hogy folyamatosan biztosítsa a „súlyegyen”-t országában. A regény az egyensúlyi helyzet egy átmeneti megbillenését modellezi. A regényben fellépő okok és következmények rendszere azért ölt nemlineáris jelleget, mert a szereplők nem ismerhetik pontosan egymás indítékait, így reakcióik kölcsönösen eltérítik egymás cselekedeteinek következményeit végrehajtóik eredeti szándékától. Ez a diszkrépancia egyrészt kognitív, másrészt civilizációs eredetű. Az előbbi azt jelenti, hogy – mint Szajbély Mihály rendszerelméleti elemzése megmutatta – a szereplők nem képesek környezetük komplexitását áttekinteni, s a komplexitás redukciójában „saját elvárásaik irányítják” őket.¹⁷ (Nota bene, ez a komplexitás nem olyan fokú, hogy az olvasó is elvesztené fölötte az áttekintést.) A civilizációs tényező lényege az affektuskontroll növekedésének – Norbert Elias által leírt – jelensége; a modernizálódó társadalmakban, amelyekben az emberek közti kölcsönös függőségek hálójá megsűrűsödik, az egyénnek le kell mondania érzéki késztetéseinek közvetlen kieléséről. Sőt, a legjobban akkor jár, ha el is titkolja érzéki indítékait, s tetteit erkölcsileg nem kifogásolható fedőszövegekkel legitimálja; ezzel azonban akarva-akaratlanul félrevezeti embertársait. Elias maga is úgy látta, hogy „az egyes emberi tervek és cselekedetek [...] összeszövődése olyan változásokat és alakzatokat idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett és hozott létre”, s hogy „az összeszövődésnek ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét”.¹⁸

Kemény regényének középpontjában két parvenü, Kassai István és Pécsi Simon áll. Kassai, a fejedelem cím nélküli kancellárja riválisának, Pécsi Simonnak a vesztére tör, aki – amellet, hogy dúsgazdag – a betiltott szombatos szekta tagja. Kassai tervét nehezíti, hogy unokaöccse és egyetlen örököse, Elemér, illetve Pécsi leánya, Deborah, szeretik egymást.

Ezúttal nincs lehetőség a regényben összeszövődő szándékok és tettek sokszori, előre nem látható irányváltásának számbavételére,¹⁹ ezért csak két fő mozzanatot idézek fel. A kiszámíthatatlan következmények egyik fontos kiindulópontja Deborah viselkedése, aki Elemér helyett az arisztokrata származású Gyulai Ferenchez kezd vonzódni, ám Elemérrel való szakítását úgy állítja be, hogy erkölcsileg elfogadhatatlan lenne, ha apja legádázabb ellenfelének fogadott fiához menne feleségül. A másik kiindulópont Kassai Istvánnak a (lineáris kauzalitás logikáját követő) takti-

¹⁷ Szajbély 2014, 352.

¹⁸ Elias 1987, 678.

¹⁹ Részletesebb elemzésüket lásd S. Varga 2014.

kázása; a kancellár a szombatosok ellen törvényesen alkalmazott erőszak leple alatt akarja megsemmisíteni gyűlölt riválisát. Tervében eszközként kívánja felhasználni unokaöccsét, Elemért, ezért kinevezi őt a szombatosok központjába várkapitánynak. Számítása azonban több okból is meg hiúsul. Az egyik, hogy félreismeri unokaöccse szándékait. Elemér viselkedését tudniillik Deborah erkölcsi érvelésű fedőszövege határozza meg; elmegy a szombatosok gyűlésére, hogy figyelmeztesse a lány apját a rá leselkedő veszélyre, s ezzel bebizonyítsa: nem részese nagybátyja gyűlölködésének, és nem kíván eszközévé válni. A gyűlésre összesereglett szombatosok azonban (akiket a kancellár által kémkedésre kényszerített papjuk felheccel) megölik Elemért, mert azt hiszik, hogy nagybátyja akaratának végrehajtójaként érkezett.

A szombatosokat perbe fogják, s Kassai, akit ugyan mélyen megráz Elemér halála, eleinte elégedetten követi az általa kiprovokált per fejleményeit; „a régi gyűlölet a legtörvényesebb formában nyert kielégítést”,²⁰ „[a] pör folyama meglehetősen beburkolta mindazt, amit ő bosszúból tőn”.²¹ Számítása azonban e téren sem igazolódik: a fejedelem – döntésével némileg a *Bánk bán* II. Endrjét idézve – mérsékli a büntetést, s megkíméli Pécsi életét, nehogy olajat öntsön a tűzre.

Ha a korábbiakban többször annak voltunk tanúi, hogy a szereplők a transzcendens szférában találták meg a nemlineáris kauzalitás érvényesülésének magyarázatát és értelmét, A rajongók szereplői oly meggyőződéssel hirdetik, hogy az általuk megsértett sors áldozatai, hogy ezt még a regény értelmezői is sokáig elhitték nekik. Holott a transzcendens elem – amely ezúttal a sors alakját ölti – most sem a cselekmény alkotórésze, hanem a történelem kaotikus jellegét átlátni nem tudó szereplők – erkölcsi nyereséggel járó – konstrukciója.²²

Megállapíthatjuk tehát, hogy a regény által felállított modellben jól kitapintható a káoszelmélet kapcsán gyakran emlegetett „pillangóeffektus” érvényesülése: a két eltitkolt magánéleti hatás – Pécsi Deborah hűtlensége és Kassai István bosszúvágya – a kaotikus dinamika folytán olyan következményekkel jár, amelyek nemcsak Erdély történelmére, de közvetve a harmincéves háború kimenetelére is hatással vannak. Megemlítem, hogy Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című, ugyanebben a korban/közegben

²⁰ Kemény Zsigmond: A rajongók. In uő: *A rajongók – Zord idő*. Budapest, 1980, Szépirodalmi Könyvkiadó, 472.

²¹ Uo. 481.

²² Szajbély Mihály a szereplők számára áttekinthetetlen komplexitásban látja annak okát, hogy bukásukban a sorsnak juttatnak kulcsszerepet, lásd Szajbély 2014: 356.

játszódo és hasonló kaotikus struktúrát modellező regényének végén a fejedelem maga állapítja meg csodálkozva, hogy az események előre nem látható alakulásának köszönheti egy politikai manővere sikerét.²³

6. Összegzés

Arisztotelész, a tragédia első nagy teoretikusa, a tragikus hatás leírásakor azt a mozzanatot emelte ki, amelyet fentebb a nemlineáris rendszerekkel hoztunk összefüggésbe. Mivel a tragédiák, úgymond, félelmet és részvétet keltő cselekvések utánzásai, ezt a hatást „egészen különleges mértékben érik el, ha [a cselekvések] várakozás ellenére, de egymásból következőleg történnek – mert így nagyobb mértékben lesznek csodálatosak, mintha maguktól vagy véletlenül következnenek be”.²⁴ A természeti és a humán szféra viszonyát tekintve kulcskérdés, hogyan értelmezzük az „egymásból következőleg történnek” kifejezést. Kant, aki az egyéni szubjektum akarátát a természeti okoktól függetlennek tekintette, az egyén cselekvésének minden következményét szabad döntéseire hárította.²⁵ Elemzéseink azonban éppen olyan modellekre irányultak, amelyekben az egyén, cselekvése pillanatában, nem látja, nem láthatja át az intersubjektív viszonyoknak azt a hálózatát, amelybe tettei beleszövődnek; döntéseit tehát olyan (nemlineáris) összefüggések irányítják, amelyek fölülte állnak szabadságának. Meglehet, az az antropológiai módszer, amely az embert eredendően intersubjektív közegben helyezi el, az okság kétféle (természettudományos és humán szférában érvényes) értelmezésének közelítéséhez is hozzájárulhat.

(2017)

IRODALOM

- Arisztotelész 1997 *Poétika és más költészettani írások*. Teljes gondozott szöveg. Ford. Ritoók Zsigmond, szerk. Bolonyai Gábor. Budapest, PannonKlett.
- Bényei Péter 2007 *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

²³ Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya*. Budapest, 1959, Szépirodalmi, 391.

²⁴ Arisztotelész 1997, 49.

²⁵ Kant 1995. A szabadság és az általános természeti szükségszerűség közötti kapcsolat kozmológiai ideájának magyarázata című fejezet, 433–444.

- Bíró Ferenc 2002 *Katona József*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Elias, Norbert 1987 Egy civilizációelmélet vázlata. In *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 677–806.
- Fokasz Nikosz 1999 *Káosz és fraktálok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak*. Budapest, Új Mandátum.
- Fokasz Nikosz 2003 Nemlineáris idősorok – a tőzsde káosza? In Fokasz Nikosz szerk.: *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Budapest, Typotex, 327–353.
- Gnädig Péter – Györgyi Géza – Szépfalusi Péter – Tél Tamás 1982. Bevezetés a káosz kialakulásának és tulajdonságainak elméletébe. In Szépfalusi Péter – Tél Tamás szerk.: *Véletlenszerű jelenségek nemlineáris rendszerekben – a káosz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 11–266.
- Kant, Immanuel 1995 *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Ictus.
- Katona József 1959 *Összes Művei*. Sajtó alá rendezte Solt Andor. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Maródi Máté 2003 Káosz a társadalomtudományokban? A káoszelmélet félreértelmezése a társadalomtudományokban. In Fokasz Nikosz szerk.: *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Budapest, Typotex, 15–28.
- Muraközy Gyula 1997 A káosz elmélete és tanulságai. In Fokasz Nikosz szerk.: *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Budapest, Replika Kör, 39–66.
- Popper, Karl R. 1992 A hagyomány racionális elmélete felé. Ford. Keszthelyi András. *Café Babel*, 5–6: 109–117.
- Ritoók Zsigmond 2009 Antigóné magányossága. In *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 164–171.
- S. Varga Pál 2014 Civilizáció, történet, történelem. A titkolt motivációk szerepe Kemény Zsigmond két regényében (A rajongók, Özvegy és leánya). *Studia Litteraria*, (3–4): 175–188.
- Szajbély Mihály 2014 Kemény és Jókai. In Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest, Ráció Kiadó, 346–359.
- Tél Tamás – Gruiz Márton 2001 *Kaotikus dinamika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

VÁLOGATOTT IRODALOMJEGYZÉK

Szövegkiadások

Báró Kemény Zsigmond összes művei. Kiadta: Gyulai Pál. 1–12. kötet. Budapest, 1896–1908, Franklin Társulat.

Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái. Kiadta és a bevezetést írta: Papp Ferenc. Budapest, 1914, Franklin Társulat.

Kemény Zsigmond naplója. Kiadta és a bevezetést írta: Benkő Samu. Bukarest, 1966, Irodalmi Könyvkiadó.

Kemény Zsigmond művei. 1–11. kötet. Budapest, 1967–1983, Szépirodalmi Kiadó.

Kemény Zsigmond levelezése. Sajtó alá rendezte: Pintér Borbála. A bevezetőt írta: Szegedy-Maszák Mihály. A levelek összegyűjtésében részt vett: Somogyi Gréta. A szöveg gondozásában közreműködött: Filep Tamás Gusztáv. Budapest, 2007, Balassi Kiadó–ELTE.

Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajtasok. Válogatott publicisztikai írások.* A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: Filep Tamás Gusztáv. Kolozsvár, 2014, Kriterion Kiadó.

Összefoglaló művek

Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond.* 1–2. Budapest, 1922–1923, MTA Könyvkiadó Vállalata.

Nagy Miklós: *Kemény Zsigmond.* Budapest, 1972, Gondolat Kiadó.

Veress Dániel: *Szerettem a sötétet és a szélzúgást. Kemény Zsigmond élete és műve.* Kolozsvár, 1977, Dácia Kiadó.

Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond.* Budapest, 1989, Szépirodalmi Kiadó.

Néhány fontos tanulmánykötet

Bekscsics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* Budapest, 1883, Második, jav. bővített kiadása: 1884, Athenaeum Társulat.

Barla Gyula: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt.* Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.

Barta János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről.* Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó.

- Bényei Péter: *A történelem és tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében.* Debrecen, 2007, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára.* Munkatársak: Dobás Kata, Pintér Borbála. Budapest, 2014, Ráció Kiadó.
- Emlékezet és irodalom: *Kemény Zsigmond.* Szerk. Bényei Péter, Gönczy Monika, S. Varga Pál. (Studia Litteraria 53, 2014/3–4).
- Kucserka Zsófia: *Könyvbe vésett jellemek. A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben.* Budapest, 2017, Ráció Kiadó.

Fontosabb tanulmányok

- Pais Dezső: Bárány Kemény Zsigmond és az irodalmi élet. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1911. 1–3. rész.
- Beöthy Zsolt: Kemény, a regényíró. In uő: *Romemlékek.* Budapest, 1923, Franklin Társulat, I. 255–271.
- Martinkó András: *Kemény Zsigmond pályafordulata.* Pécs, 1937, Kultúra Könyvnyomdai Műintézet.
- Komlós Aladár: Kemény és Engels. *Irodalomtörténet*, 1949. 1. 122–129.
- Kosáry Domokos: Kemény és Széchenyi 1849 után. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963. 2. 149–170.
- Barla Gyula: Kemény Zsigmond egy szaváról. *Magyar Nyelv*, 1976. 3. 328–331.
- Farkas János László: A közvetítő. Vázlat Kemény Zsigmond társadalomelméletéről. *Világosság*, 1983. 10. 623–633.
- Neumer Katalin: Kemény Zsigmond három regényének értelmezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986. 1. 153–157. (Bővebb változatát lásd *A sors kísértései* című tanulmánykötetben.)
- Szegedy-Maszák Mihály: Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben. In Németh G. Béla szerk.: *Forradalom után – kiegészítés előtt.* Budapest, 1988, Gondolat Kiadó, 120–150.
- Schlett István: A liberalizmus újrafogalmazása 1849 után. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. 5–28.

Az utóbbi negyedszázad szakirodalmából

- Szegedy-Maszák Mihály: Az újraolvasás kényszere (A rajongók). In uő: *Irodalmi kánonok.* Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó, 71–93.
- Gönczy Monika: Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély). In Imre László szerk.: *Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi regényirodalmunkban.* (Studia Litteraria 38, 2000), Debrecen, 84–113.
- Hites Sándor: A Zord idő mint politikai példázat. In uő: *A múltnak kútja.* Budapest, 2004, JAK – Ulpius-ház, 25–102.
- Filep Tamás Gusztáv: Nemzetfelfogások – 1860. Kemény Zsigmond: A nemzetiség kérdése. In Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk.: *A magyar*

- irodalom történetei (1800-tól 1919-ig)*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 430–444.
- Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról. In uő: *Az újraválasztás kényszere*. Pozsony, 2011, Kalligram Kiadó, 167–183.
- Takáts József: Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma. *Holmi*, 2012. 10. 1212–1218.
- Pintér Borbála: A Zord időben megsemmisülő üzenet. *Irodalomismeret*, 2013. 2. 30–51.
- Kemény Gábor: A rajongók – Rajongók. Kemény Zsigmond regényének és Móricz átdolgozásának összehasonlítása kvantitatív módszerrel. *Magyar Nyelvőr*, 2014. 2. 140–166.
- Bényei Péter: 1848/49 mint kollektív trauma. Kemény Zsigmond: Forradalom után. *Alföld*, 2015. 12. 75–88.
- Dobás Kata: Mélység és magasság: Kemény Zsigmond és Zord idő című regényének erdélyi recepciója a 20. század első felében. *Irodalomtörténet*, 2015. 1. 3–20.
- Gábori Kovács József: Kemény Zsigmond útja a Pesti Hírlapig. A centralisták, a municipalisták és Széchenyi hívei vonzásában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2015. 4. 501–527.
- Hojdák Gergely: Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme. *Irodalomismeret*, 2018. 3. 36–52.
- Tóth Orsolya: Özvegyek leánya. Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében. *Verso*, 2019. 1. 65–86.
- Eisemann György: Történelem, végzet, forradalom. *Kommentár*, 2020. 2. 42–51.

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

TAKÁTS JÓZSEF (1962) irodalom- és politikai eszmetörténész, irodalomkritikus, a Pécsi Tudományegyetem oktatója.

•
FONTOSABB MŰVEI

Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok. Budapest, 2007, Kijárat

Modern magyar politikai eszmetörténet. Budapest, 2007, Osiris

Kritikus minták. Bírálatok, előadások, esszék, tanulmányok. Budapest, 2009, Kalligram

A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, 2014, Osiris

Elmozdulások. Irodalomkritika. Budapest, 2016, Osiris

Jászi és a liberális szocializmus. Budapest, 2021, Osiris

Átrendeződések. Kritikai írások. Budapest, 2022, Kalligram

4980 Ft

OSIRIS IRODALOMTÖRTÉNET